

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

EU RÓPA
ÉS
A FRANCZIA FORRADALOM.

IRTA
S O R E L A L B E R T.

E L S Ő R É S Z.

A P O L I T I K A I E R K Ő L C S Ő K É S A H A G Y O M Á N Y O K.

B U D A P E S T.

1888.

EURÓPA

ÉS

A FRANCZIA FORRADALOM.

EU RÓPA
ÉS
A FRANCZIA FORRADALOM.

IRTA
SOREL ALBERT.

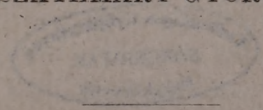
ELSŐ RÉSZ.

A POLITIKAI ERKÖLCSÖK ÉS A HAGYOMÁNYOK.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

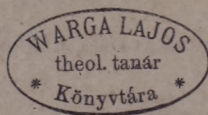
FORDÍTOTTA

SZATHMÁRY GYÖRGY.

BUDAPEST, 1888.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

IV. 289

Aláírási felhívás

A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalatára.

Ötödik cyclus. 1887—1889.

A Magyar Tudományos Akadémia *könyvkiadó vállalatában* oly eredeti és fordított munkákat bocsát közre, melyeknek megvásárlásában irodalmunk legszembetűnőbb hiányainak betöltése és a művelt közönség szellemi szükségleteinek kielégítése a fő szempontok.

A cél, melyet e vállalat megalapítása alkalmával maga elé tűzött, nemzeti jelentőségű. A mi culturalis viszonyaink között feladatának ismeri a tudománynak nemcsak szakszerű művelését, hanem terjesztését is. Megfelelően ama folytonos és általános érdeklődésnek, melylyel a nemzet kíséri, munkásságának legalább egy részével minél közvetlenebbül s minél általánosabban törekszik összeköttetésbe jutni vele. Nemcsak gyarapítani kívánja szellemi kincses házát, hanem a szónak igazi értelmében, nemzeti tulajdonná tenni azt.

Munkásságának ezt az oldalát főleg a *könyvkiadó vállalat* képviseli, melynek céljául a tudományos ismeretek terjesztése s a tudományos előadás művészi és népszerű formájának kiképzése tűzött. Keretébe a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékei, s a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek utaltattak.

A vállalat eddigi sikeréből az Akadémia azt az örvendetes és biztató meggyőződést meríthette, hogy a nemzeti művelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönségnél méltó fogékonyságra talált. Ebben a meggyőződésben indítja meg *új, immár ötödik cyclusát*, s értesíti a közönséget *programjáról*. Az említett általános szempontokon kívül, főleg a történelmi és irodalmi sorozatba fölveendő munkák kijelölésénél, a Könyvkiadó Bizottság tekintettel volt arra, hogy az eddig kiadott művekhez az *újak, tárgyukra nézve, folytatva vagy kiegészítve csatlakozzanak*.

Az új folyamnak ez irányelvek alapján összeállított tervrajza a következő:

Első sorozat. Történelem.

SEBESTYÉN GYULA: *Ausztria története.* (Eredeti.) Első kötet. (Őskor, Római hódoltság, Népvándorlás, Karolingok, Babenbergek, Az első Habsburgok.)

MAC-CARTHY JUSTUS: *Anglia története korunkban.* Fordítja Szász Béla. Harmadik kötet.

RANKE LEOPOLD: *A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században.* Fordítja Lehr Albert. Második és harmadik kötet.

RATZEL FRIGYES: *A föld és az ember.* (Anthropogeographia.) Fordítja Simonyi Jenő. Egy kötet.

SOREL: Európa és a francia forradalom. Fordítja Szathmáry György. Egy kötet.

THIERRY AMADÉ: Elbeszélések a római történetből. Fordítja Öreg János.

A következő két kötet:

1. **Szent Jeromos: A keresztyén társadalom nyugaton.** Egy kötet.

2. **Aranyszájú szent János és Eudoxia császárné: A keresztyén társadalom keleten.** Egy kötet.

Második sorozat. Irodalom.

BEÖTHY ZSOLT. A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. (Eredeti.) Második kötet. A Kisfaludy Társaságnál jutalmat nyert pályamunka.

HEINRICH GUSZTÁV: A német irodalom története. (Eredeti.) Második és harmadik kötet.

SIMONYI ZSIGMOND: A magyar nyelv eredete, története és jelen állapota. (Eredeti.) Egy kötet.

SAINTE-BEUVE KÁROLY ÁGOSTON: Irodalmi és történelmi arcképek. Egy kötet.

VILLEMMAIN FERENCZ: Pindar. (Az ó- és középkori lyrai költészet története.) Fordítja Csiky Gergely. Egy kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

CONCHA GYŐZŐ. Újkori alkotmányok. (Eredeti.) Második és harmadik kötet.

MEDVEÓZKY FRIGYES: Társadalmi elméletek és eszmények. Történeti és kritikai adalékok. (Eredeti.) Egy kötet.

BERRYER PÉTER ANTAL: Válogatott törvényszéki beszédei. Ismerteti és fordítja Tóth Lőrincz.

LEROY-BEAULIEU: A collectivismus. (A socialis elméletek jelen állása.) Bevezeti Kautz Gyula.

TAINE HYPOLIT ADOLF: A jelenkori Franciaország alakulása. A Forradalom új kötete.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenként *nyolczvan* ív, a másodikból *hatvan* ív, a harmadikból *ötven-hatvan* ív, angol díszkötésben, fog 20—30 íves kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára *négy*, a másodiké és harmadiké *három-három* forint. Ezenkívül az angol vászonkötésért *köte*tenként 40 krajczár fizetendő.

Egy-egy évfolyam aláírási ára előre bérmentve küldendő, ily czim alatt: *Hornyánszky Viktor* akadémiai könyvkereskedése *Buda*pesten, az *Akadémia* épületében.

Az aláírás egy sorozatra is elfogadtatik, de *három* évre kötelező.

Az évi illetmény ezentúl minden esztendő *november* havában küldetik szét, esetleg már *tavasszal*.

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén, a tudományok önálló művelése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly célból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennél fogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiakról, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítók-ról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

920. / 2010

Európa és a francia forradalom.

BEVEZETÉS.

Az Európa és a francia forradalom közti harc közel egy negyedszázadig tartott. E harc Valmynál veszi kezdetét és csak Waterloo-nál ér véget. A szövetséges Európa győzedelmeskedett ugyan végül a francia hadak fölött, azonban nem lehet azt mondani, hogy Franciaország a küzdelemben legyőzetett volna. Franciaország fölvette a küzdelmet, hogy megvédje nemzeti függetlenségét, területének integritását és a reformokat, melyeket törvényeiben és politikai alkotmányában valósított meg. A béke csak az általa meghódított területek átengedésébe került; visszatért régi határai közé: a nemzettest nem lőn megcsónkítva. A francia forradalom lényeges eredményei megmaradtak: Franciaország megtartá a Code civilt s a képviseleti kormányt. Ez elég volt arra, hogy az 1789-diki művet lerombolhatatlanná és arra képessé tegye, hogy a jövőben minden következményét elviselje.

E történet főbb vonásait összeállítani és keresni fogom, mi magának a történetnek a lényege, távoli okait »eme nagy lökéseknek, melyek visszahatása oly messze

hord.« ¹⁾ E hosszú tragédiának mindig meglepő fordulatai, színterének terjedelme, mely egész Európát elfoglalja, a szereplők sokasága, a hősi jelenetek és iszonyú képek hirtelen változata, az epizódok elragadó érdekessége és végül a katastrophia robaja megrendítik a szemlélőnek lelkét s nem engedik, hogy megértse a cselekmény összefüggését. Mindazáltal, bármily különöseknak tűnjenek is föl az események az ő válságukban, megvan köztök az összefüggés viszonylataik- és lánczolatukban.

A francia forradalom, első föllépésétől kezdve és már csak első elvének egyedüli következményei által is, aláássa és romba dönti a régi egyeduralmi Európa egész épületét. Proclamálja a népfelséget; úgy állítja oda tanait, mint világos és általános igazságokat; fenyeget minden fennálló hatalmat; felhív minden nemzetet, hogy lázadjon föl és tegye szabaddá önmagát. A mi itt a legkülönösebb, az sem a tannak jelleme, sem pedig a propaganda heves-sége, hanem az európai kormányok közönye. A vihar jelei kikerülik figyelmöket, s midőn már kitört a vihar, azt önző nyugalommal nézik; csak akkor rémülnek meg tőle, midőn a ragadó ár kicsap a mederből s az áradat őket is magával sodorja.

Nem tudták felismerni a veszélyt s még kevésbbé tudták leküzdeni. Nem állítanak mást a veszélylyel szembe, mint csak össze nem függő erőlködéseket, ellenmondó rendszabályokat és szüntelen megzavart terveket. Fenyegetve egy fellázadt nép s egy felforgató tan által, nincs sem egy conservatív elvök, melyet a tannal, sem közös erejük, me-

¹⁾ Bossuet, *Discours sur l'histoire universelle*, 3-e partie, ch. VIII.

lyet a lázadással szembe állítsanak. Minden fel van forgatva Franciaországban, minden fennáll Európában. Franciaországnak nincs sem kormánya, sem kincstára; a hadseregnek alig a keretei maradtak meg számára. A régi monarchiák rendelkeznek az erős kormányok minden segélyforrásával: csapataik hadilábon; tanulmány és a csaták gyakorlata által kiképzett tábornokaik fegyelmezett és gyakorlott katonákat vezényelnek. Birják a tudományt, a fegyelmet, a számot, a hadiszert, a fegyvereket. Úgy látszik, hogy Franciaország le fog veretni. De minden várakozás ellenére, az anarchia szervezi magát s a szervezett erő bomlik föl. Franciaország leveri a coalitiót; sőt még csodálatosabb dolgot művel: megosztja azt. »E haramiák«, írja a szövetséges uralkodók egyike,¹⁾ »nem akarnak sem barátokat, sem szövetségeseket, nekik bűntársakra és áldozatokra van szükségök.« Angliát kivéve, mely különben a maga számlájára elfoglalta a francia gyarmatokat és azokat megtartani szándékszik, valamennyi szövetséges egymásután egyezkedik és lesz a győzőknek bűntársává, oly célból, hogy megosztozzék az áldozatoktól elragadott zsákmányon. A királyok által a fennálló jogrend védelme céljából a francia forradalom ellen indított keresztes hadjárat a continensnek a monarchicus jog védelmezői és a forradalomból kikerült hatalmak közti felosztásával végződött. A vén Európa szégyenletes bukással végzi vállalkozását.

A vén Európa, hogy egyezkedhessék a francia for-

¹⁾ II. Katalin utasítása berlini követe számára, 1794: jún. 6. Martens, *Traité de la Russie avec l'Allemagne*, t. II. p. 167. Pétersbourg, 1883.

radalommal, megtagadja saját elvét; a francia forradalom, hogy egyezkedhessék a vén Európával, meghamisítja a magát. Franciaország ünnepélyesen lemondott a hódításokról. A világnak a békét hozta meg; a nemzeteket egyetértésre szólította fel: a zsarnokság — mondák — elválasztá, a szabadságnak kell egyesíteni őket. Mit irigyelnének egymástól, ha mindnyájan egyaránt boldogok lennének?

A háború kitört és némelyek azt képzelék, hogy megfogja valósítani e csodálatos utopia uralmát. De szerencsétlenségre az történt, a mi a dolgok természetének és az emberi szenvedélyeknek sokkal inkább megfelelt: a győzelem a forradalmat harciassá tette. A háborúnak, mely a francia terület védelmére kezdetett meg, a szomszéd területek inváziója lőn a folytatása. Franciaország, miután előbb hódított, hogy fölszabadítson, osztzkodott, hogy conserváljon.

De ugyanakkor, midőn hasznót húzott a háborúból, türnie kellett annak törvényét. A francziák a hadseregbe helyezék a köztársaság lelkét: ez ott megmaradt. Az újra föléledt Róma nemzé Caesárt. Bonaparte a forradalom eszközeként mutatá be magát Franciaországnak és Európának. Franciaország elhitte: ez magyarázza meg a lelkesedést, melylyel őt környezé. Európa megkisérlé ellenállni neki: ő azt úgy a politika, mint az erő által megfékezte. Lángesze a háború urává tette őt, ellenfeleinek kapzsisága megszerezte neki a békét, mely az ő kezeiben borzasztóbbá lett magánál a háborúnál. Franciaország és Európa ekkor ugyanazon látványt nyujtották egymásnak. Azok, kik a forradalmat csinálták, és azok, kik ellene küzdöttek, ugyanazon szolgaságban találkoztak. Míg Fran-

Franciaországban a leghevesebb demokraták soraiból egy egész királygyilkos nemességet kiemelkedni látunk; míg a Tuileriákban egy gróf oldala mellett, ki a gyanúsokról szóló törvényt készítette, egy herceget találunk, ki a közjólleti bizottságban elnökölt: Európában, a legrégebbi uralkodóházakból származó fejedelmek királyi koronákat fogadtak el ugyanazon kézből, mely Párisban oly különös investitúrákat osztogatott s egy tollvonással egész dynastiákat száműzött. A forradalom 1808-ban a continensen csak legyőzötteket és társakat számlált. — Hatalmába keríté az államokat, de még hátra volt, hogy bevegye az utolsó menedéket, a melyben eme leigázott vagy megnyert fejedelmek elsánczolták magokat: családjokat. Már nem volt többé más mit elragadnia tőlök, mint az egyedüli felsőbbséget, melylyel jövőre kérkedhettek volna: a vért, melyre oly büszkéek valának s a mely őket az európai népfajok között mintegy külön fajjává tette. Ez megtörtént 1810-ben. Az az ember, kit Metternich »a forradalom megtestesülésének« tekintett, nőül vette Mária Terézia császárnő másodikát. Alig tizenhét éve mult, hogy Marie Antoinette a vérpadon elveszett, midőn egy másik ausztriai főhercegnő foglalta el helyét Franciaország trónján, Napoleon oldala mellett. Ez volt a vén Európára nézve a forradalom egész történetében a legrendkívülibb esemény.

Franciaországra nézve pedig a mi következett, még rendkívülibb. 1792-ben hadat izent a királyoknak és békét hirdetett a nemzeteknek. Győzelmeskedett a királyok felett és elbukott a nemzetek erőfeszítései alatt. A forradalom megállapodott Franciaországban és bizonyos mértékig megaludt a katonai despotismusban; de magának e despotismusnak munkája által tovább folytatta terjeszke-

dését Európában. A hódítás kiterjeszté azt a népek között. Bár nagyon elfajulva, még is elég rugékonyságot tartott meg arra, hogy mozgásba hozza a népeket, és bármennyire eltorzult vala is a harczmezőkön a szabadság nyelve, mélyen megrázta mégis a lelkeket. A háború különös módon egyszerűsítette Európa térképét. Sok határ elenyészett: a minap még darabokra széttagolt nemzetek újra tömörültek. Ugyanakkor, midőn Francziaország hadainak munkájával az embereket ilyenén módon egymáshoz közelébb vitte, gondolkozóinak iratai által arra tanította őket, hogy a nemzetekre nézve nincs semmi szebb a függetlenségnél; hogy ennek elérésére semmi sem oly biztos, mint az egyesülés; hogy végül a nemzetek souverainek, s hogy az első, a mire souverainitásukat használniok kell, az, hogy szabadokká tegyék magokat. A népek könnyen megértették ezt a beszédet; megértették azt a példát is, melyet nekik Francziaország adott 1792-ben. De a mit már nem értettek meg többé, az, hogy Francziaország így beszélve és ily példát adva, őket szolgálásban tartsa és kizsákmányolja. Ők nem tettek különbséget közte és azon ember közt, ki azt kormányozta; ők nem vizsgálták, minő phásisokon ment keresztül a francia forradalom s mint alakult át a köztársaság császársággá: ők a forradalmat csak a hódítás alakjában ismerték. Ez alakban terjeszté köztök elveit és ez alakjában borzadtak meg tőle, már saját elvei következtében is. Föllázadtak tehát uralma ellen.

Európa királyai saját erejökre és classicus kormányzati eszközeikre utalva, legyőzettek egy oly nemzet által, mely lelkesedéssel harczolt előbb függetlensége-, később dicsőségeért. Midőn Európa nemzetei harczra keltek, a szerepek fölcseréltettek: Francziaország volt az, mely egye-

dül az állam segélyforrására utalva találta magát. Európa ellene fordítá annak saját fegyvereit. És a következmény során, melyet előre várni lehetett, az európai nemzetek elragadtatták magokat a szenvedélyek által, melyek őket fölkelésre birták. Miután fölfegyverkeztek a függetlenségért, fegyverben maradtak a boszú és a hódítás céljából.

Mindenik bele vitte a harczba a gyűlöletet, boszút és dicsvágyat, melyeket a századok homályosan fölhalmoznak a lelkekben és a melyek azonnal kitörnek a nagy válságokban, mint a rejtett vulkánok, miket a földrengések tárnak föl. A lökés olyan volt, hogy Európa még mindig érzi. Ama harczoknak vége, melyek egyenesen a francia forradalomból indultak ki, egy európai forradalom kezdetét jelzi, melynek következményeit nagyon is megérezte Franciaország. Ez a nemzetek fölülkerekedése. A francia forradalom jelezte ennek első sikerét; de az új korszak távol attól hogy az ó-világnak a rend és megnyugvás elvét hozza meg, önmagával sokkal meghasonlottabbnak, több versenygés áldozatának és több szétdarabolás által fenyegetettnek hagyta, mint a hogy valaha volt.

Azonban e különös viszontagságok, e meglepő menete a dolgoknak, melyek látszólag annyira ellenmondó eseményeket fűznek össze, nem fejthetők meg esetleges okokból. Ha a távoli tényeket önkényesen egymás mellé állítjuk, úgy tűnik fel, mintha nem volna köztök semmi összefüggés; de hogyha e tényeket egymás után való következtetésekben tekintjük, látni fogjuk, hogy mindenik hozzá fűződik az előzőhöz, és a sorozat pontról pontra kiegészül. Elannyira, hogy e nagy modern forradalomról azt lehet mondani, mit Bossuet az ókoriakról mondott: »Minden

meglepő, ha csak a különleges okokat tekintjük, mindazáltal minden szabályos összefüggéssel halad.« ¹⁾

Ez az összefüggés az, melyet Franciaország és Európa történetében, a francia forradalom ideje vagy legalább e forradalom lényeges korszaka alatt, vagyis a convent végéig, kifejtteni akarnék. Ekkor az események minden oka megállapítva, minden főeredmény kitárva, minden sarkalatos viszony meghatározva van. Hogy megértsük, szükséges tekintetbe venni, minők voltak a régi kormányzat végén Európa államainak viszonyai és népeinek hajlamai; minő elveken nyugodott az államok társadalma; minő szabályok irányozták magoktartását; a közérdeknek minő szempontjai vagy a magánérdeknek minő számításai vezették politikájokat; minő eszmék voltak a nemzetek közt elterjedve, minő érzelmek hatották át a kedélyeket; végül minő viszonyok közt voltak a kormányok és a népek, midőn kezdetét vette az ó-világnak e nagy felforgatása, mely megrázta a földet, mozgásba hozott minden hadsereget, és kényszerített minden európai, hogy lakását elhagyva, az összezsapás közé vesse magát.

A francia forradalom elvei elvontak és egyetemések valának, s ez okozta, hogy oly könnyen terjedtek el; de viszont innen van, hogy oly különböző eredményeket szültek a helyekhez képest, a hol elterjedtek. E szép eszmék csak a bölcselő öntudatában, vagy a mathematicus értelmességében őrzik meg metaphysikai tisztaságukat. Az élet legkisebb folyamata meghamisítja és fölbontja azokat. A ki alkalmazni akarja, elsajátítja azokat, s az által, hogy magáévá tette, kivetkőzteti természetökből. A dialektika az emberek nagy

¹⁾ *Discours*, 3-e partie, ch. VIII.

tömegének látókörét túlhaladja. Ők nem fogadják az eszmét mint oly törvényt, a mely szerint gondolkozniok kell, hanem öntőmintának veszik, a melybe zavarosan bele-dobják mind azt, a mit csak tökéletlen nevelésök, össze nem függő tapasztalataik, családi és országos befolyás bennök ösztön, érzelem, ismeret, előítélet és tévedés tekintetében összehalmozta. A vegyész elemezi a léget, mely eltűnik és formulába vezet le, a nép beszívja; és a csirákhoz képest, melyeket tartalmaz, s a szervezetekhez képest, melyekbe behatol, hoz eme levegő az embereknek lázat vagy egészséget.

A tiszta ész nem dolga sem a politikusoknak, kik az állameszély, sem a népeknek, melyek szenvedélyeik által vezettetik magokat. De vannak úgy az államokra, mint a népekre nézve hagyományok, melyek oly régiak, mint azok története, mert ugyanazon forrásból származnak, mint e történet, s az államok és nemzetek életfolyamatát a magokéval párhuzamosan fejlesztik. Hatásuk a szellemekre egészen ösztönszerű és annál határozottabb, minél kevésbbé elkészülvők a szellemek annak befogadására.

Az ember a válságokban, melyek hirtelen megrohanják, nem talál önmagában más támaszt; és akarja vagy nem, vegye számba vagy nem, legyen rá hajlandó, vagy igyekezzék kivonni magát: ki van téve a szerzett alaptulajdonok és a benne és környezetében uralkodó szenvedélyek befolyásának. Ez elemekkel együtt fogja fel és igyekszik megvalósítani az új eszmét. A francziák és Európa többi népei így értelmezték a forradalom elveit, és alkalmazták azokat multjok hagyományaihoz.

Nem igénylem magamnak, mintha sikerült volna megfejtenem e történeti nagy tüneményeket, de azt vélném,

— hogy munkám nem volt haszón nélküli, ha ez eredményhez jutnék: kimutatni a francia forradalomban, mely némelyek előtt felforgatásnak, mások előtt az európai ó-világ újjászületésének tűnik fel, Európa történetének természetes és szükségszerű összefüggését — és szembetűnővé tenni, hogy e forradalom nem szült oly következményt, még a legrendkívülibbet sem, mely nem e történetből foly, s nem a régi kormányzat előzményei által fejthető meg.

ELSŐ KÖNYV.

A politikai erkölcsök és a reformok.

ELSŐ FEJEZET.

A politikai erkölcsök.

I.

Van egy balfogalom, melyet szükséges eloszlatni, midőn belekezdünk e történetbe. Ez a téves nézet abban áll, hogy a régi kormányzat Európáját úgy képzeljük, mint az államoknak szabályosan megalakult társaságát, a melyben kiki hozzá alkalmazta magatartását a mindnyájok által elismert elvekhez; melyben a jogrend tisztelete vezérelte az egyességeket és hozta létre a szerződéseket; melyben a jóhiszeműség irányozta azok végrehajtását; melyben a monarchiák együvé tartozandóságának érzete biztosítja a közrend fentartásával a fejedelmek által kötött szerződések tartósságát. Ez a »keresztény köztársaság«, a mint azt nevezni szerették, az újabb idők óta nem volt egyéb, mint egy fenséges abstractio. Csak egy pillanatig látszott megvalósulni, a középkorban, de ez elmosódó kép elenyészett akkor, midőn eltűnt a pápaság nagy álma: a katolikus világ kormányzata a theokratia által. A renaissance romba dönté e conceptiót, mint a hogy lerombolta a hűbérrend-

szert és a scholasticus bölcseletet is. Nem maradt meg belőle egyéb, mint homályos emlékek, melyekkel az utopisták ábrándba ringatták magokat.

Olyan Európa, melyben kinek-kinek jogai mindenkinek kötelmeiből származnak, valami oly idegenszerű volt a régi kormányzat államférfiai előtt, hogy egy negyed századig tartó háborúra, a légborzasztóbbra, melyet valaha láttak, volt szükség, hogy annak ismeretét rájuk kényszerítse és szükségességét nekik bebizonyítsa. A kísérlet, melyet a bécsi és az utána következett congressusokon oly végből tettek, hogy Európának valamely kezdetleges szervezetet adjanak, haladás, és nem a multhoz való visszatérés volt.¹⁾ A XVIII. században ez a haladás még nem egyéb, mint a bölcselek egyik legszebb föltevése. 1789. táján főleg Franciaországban némely politikusok²⁾ elméjét ragadja meg, kik álmodozóknak tekintetnek, Európa kormányzóinak

¹⁾ A bécsi szerződések a birtoklási állapotot határozták meg egész Európára nézve; aláíratlak valamennyi nagyhatalom által, melyek azokat együttesen biztosították; ezek a congressusokat rendes intézménynyé tették, melynek rendeltetése, az ő bíráskodásuk és fenntartásuk alatt, megelőzni és szabályozni az államok és nemzetek közti viszályokat. Ez intézmény 1815-től 1822-ig működött. — V. ö. *Précis du droit des gens*, 464. és köv. l. — A bécsi mű, bármily tökéletlennek tünik is fel annak szerkezete; bármily önkényesek, sőt visszaélással teljesek voltak is annak egyes alkalmazásai, Európának mindazáltal a béke legáldásosabb korszakát hozta meg, a minőt csak valaha élvezett. Ez, ha úgy tetszik, nem volt más, mint egy építőállvány, de a diplomataék egy időben sem építettek szilárdabb alapokra jobban rendezett épületet, sem a művelődésre jótékonyabb munkát nem teljesítettek.

²⁾ L. alább II. könyv, II. fejezet, Franciaország, a külpolitika 10. §. a határ-kérdés, Vergennes politikája.

nagy többsége pedig, összetévesztvén e törekvést az örök-béke agyrémével, továbbra is úgy tekinti azt, mint a parodoxonok legszélsőbbikét.¹⁾

Azonban ha nem volt is Európában keresztény köz-társaság, voltak nemzetek és államok. A mióta pedig nem-zetek és államok vannak, és egymáshoz való viszonylatokkal bírnak, van közjog is. »Még az irokézeknek is van ilyen«, mondá Montesquieu.²⁾ Vizsgáljuk meg azt, a mit a régi kormányzat Európája szem előtt tartott. Nem szólok, ma-gától értődik, azon közjogról, melyet a reformátorok a jövő társadalom eszményeként állítottak fel. »Úgy látszik, mondá Voltaire ez iratokról, hogy vigasztalásul szolgálnak a né-peknak ama csapásokért, melyeket a politika és az erőszak okoztak. Olyan fogalmat adnak az igazságról, mint a hogy bírjuk azon híres személyek arczképeit, a kiket nem lehet látni.«³⁾

A mit látni lehet, azok a kormányok tényei; a mit

¹⁾ »Ennek egy gyöngye képét találjuk a császárságban«, mondá Saint-Simon, Sullynek az örök békére vonatkozó tervezete alkalmá-ból. Az udvari tanács, a császári kamara, a diéták, olykor maga a csá-szár, bíraskodnak a vitás ügyekben. Azon tapasztalást tették, hogy csak a gyengék és kicsinyek hajoltak meg ez előtt. A hatalmasok, gyakran még a középszerűek is ellenállnak és engedetlenkednek; és meglátszik, hogy itt az erő határoz, s hogy, ha az elitelt, hatalmas szö-vetségekre támaszkodhatik, vagy ha oly viszonyok állnak elő, melye-ket hasznára tud fordítani, az elmarasztalás erőtlen s a megítelt dolgok végrehajtás nélkül maradnak. Még sokkal inkább így történnék ez a keresztény köztársaság ama senatusával.« Minden tagja a maga érdeke szerint járna el és csak »folytonos szakadások és viszályok« támadná-nak. — *Parallèle des trois premiers Bourbons*, publié par M. Faugère. Paris, 1880.

²⁾ *Esprit des lois*, liv. II., ch. III.

³⁾ *Siècle de Louis XIV. Personnages célèbres*. Barbeyrac.

meg kell ismernünk, az ama szokásjog, melyet magoknak alkottak s a mely szerint viszonyaikat szabályozták. Ez az ő szemökben nem volt valamely elvont elveknek jogi deduciója, hanem egyszerű meghatározása a viszonylatoknak, melyek a dolgok természetéből folytak. »A közjog tényekre van alapítva«, írja egy publicista, a ki méltán volt tekintély a kancelláriákban. »Hogy megismerjük, szükséges tudni a történetet, a lelkét ezen tudománynak, mint általán a politikának.« ¹⁾

II.

Ebben a közjogban van egy alapfogalom, az állam fogalma : ez uralkodik és vezérli az egész politikát. Ez a római

¹⁾ *Bielfeld, Institutions politiques*. La Haye, 1760., t. I. ch. II., §. 13. — Senki nem határozta meg jobban, mint Mallet du Pan, a közjog valódi állását közvetlenül a forradalom előtt: »Származzék vagy ne származzék a háború valamely jogból, nem kevésbé történik az; az uralkodóknak épen nem jut eszökbe a bölcselők homályos ész-tana szerint fogalmazni kiáltványait: gyakorlat és szerződések, az egyedüli címek, melyektől tanácsot kérnek. Származott ebből egy codex, mesterkélt, ha úgy tetszik; ellentétes a természetjoggal, az ész-szel, a vallással, de a melynek a szokás törvényerőt adott. Semmi sem haszontalanabb tehát az e kérdés feletti beszédek érvelésénél; a népjog nem egyéb, mint a tények és szokások rendszere. Grotius és az utána következők mérhetetlen tudományosságot fejtettek ki azok levezetésére; ők a természetjogot e nagy építménybe akarák bevezetni, az igazságot annak építőmesterévé és istenségévé tenni, szokásokat joggá átváltoztatni, a homokra tanokat építeni és a polgári társadalom viszontagságai szerint esetleges, képződött és átalakított, elfogadott vagy megvetett módzatok és viszonyok örök szabályaiként felállítani.« — *Mercure de France*, 1786, no. 33. — *L. Sayous, Mémoires et correspondance de Mallet du Pan*, t. I, p. 115, Paris, 1851.

szellem szerinti állam: collectiv lény, souverain és feltétlen úr.¹⁾ Rómában a fejedelemben testesült meg, kire a felséget, vagyis a mindenható tekintélyt ruházták, mely a köztársaságé volt. E fogalomhoz hozzájárult még az isten-választotta fejedelem keresztény eszméje, ki az istenség képviselője a földön és az uralkodó hűbéri eszméje, a ki egyetemes suzerain. Így képződött a souverain fogalma, a mint azt Bossuet adja és a hogy azt az egész szárazföldön ismerik is. »Az egész állam a fejedelem személyében van összpontosulva. Benne van a hatalom, ő benne az egész népnek akarata.«²⁾ Mivelhogy az uralkodó: maga az állam, ezért van e felséggel felruházva; ő azt az államtól nyeri és az állam bírja még akkor is, mikor nincs uralkodó, ki az államot képviselje. Az isteni jog elve, mely az uralkodó személyeket úgy tekinti, mintha jogaikat magától az istenségtől³⁾ nyernék, előbb alkalmazkodik az államhoz, mint a személyekhez s nem egyéb, mint kifolyása e tannak: Minden hatalom istentől származik. Ez a tan nem tesz különbséget a hatalomátruházásnak sem alakja, sem módja között.

»Meg kell maradni azon állapotban, melyhez a népet hosszú idő szoktatta hozzá; ezért fogad isten oltalmába minden törvényes kormányt, bármily alakban legyen is berendezve.«⁴⁾ »Általa uralkodik minden király, úgy azok,

¹⁾ L. Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France*, t. I, p. 66. Paris, 1875.

²⁾ *Politique*, liv. VI., art. 1, prop. 1, Cf. *ibid.*, liv. V., art. 4, prop. 1.

³⁾ »Szentek hivataluknál fogva, minthogy képviselői az isteni felségnek, s a gondviselés által vannak kiküldve és megbízva, hogy szándékait végrehajtsák.« — Bossuet, *Politique*, l. III. art. 2. prop. 2.

⁴⁾ *Id. ibid.* l. II, art. 1. prop. 12.

kik születés folytán jutnak trónra, mert ő a természet ura ; mint azok, kik választásból kerülnek ki, mert ő vezet minden tanácskozást. A földön nincs hatalom, melyet nem ő rendelt: *Non est potestas, nisi a Deo*, mondja a szentírás.« ¹⁾

A pápa, Németország császára, Lengyelország királya választottak voltak és nem tettek semmi különbséget ezek és Franciaország királyának jogai között. Midőn Napoleon, fejére téve Olaszország koronáját, e szent formulát hangoztatá: »Isten adta ezt nekem, jaj annak, ki bántani fogja!« nem ferdítette el az értelmét s nem tette ki magát a veszélynek, hogy megbötránkoztassa a vén Európát: mert ennek nyelvén beszélt. »Nagy Károly, midőn elhatározta, hogy a többi hatalmasságokat egyedül egynek veti alá, a dicsőség magas fokára emelkedett föl, de nem valamely fejedelmi választás, hanem a bátorság és győzelmek által, melyek az égnek választását és szavazatait képezik.« ²⁾

Ezért kell a közhatalmak eredetét elhomályosítani. E jogban minden csak elévülésen alapszik ; nincs jog, melynek homályosabb alapjai volnának, mint ennek. A rejtély, mely által a tény törvényesül, olyan természetű, hogy el kell vonni a szemek elől. Félelmes sötétség ez, melybe vakmerőség volna behatolni. Főleg azon fordul meg a dolog, hogy a nép ne nyomulhasson be a szentélybe. »Nem szabad, mondá Pascal, hogy tudja a bitorlás igaz voltát ; hajdan megtörtént a bitorlás észszerű ok nélkül, de aztán észszerűvé lett ; hitelesnek és örökösnek kell azt tekintetni, és elrejtteni eredetét, ha azt nem akarják, hogy véget ér-

¹⁾ Id. *Troisième Sermon pour le dimanche des Rameaux* : Sur les devoirs des rois.

²⁾ *Mémoires de Louis XIV*, année 1661, ed. Dreyss. Paris, 1866, II. p. 449.

jen.¹⁾ E pontra nézve a gyakorlati ember ép úgy gondolkozik, mint a bölcsész. »A népek és királyok joga soha sem fér össze annyira jól egymással, mint a csendben«, — írta Retz.²⁾ A XVIII. század scepticismusa ugyanezen következtetésre vezet. Voltaire a nélkül, hogy a kancelláriákban a censurát maga ellen kihívta és az udvarokban magára gáncsot idézett volna föl, kimondhatta, hogy: »az idő, az alkalom, a gyakorlat, az elévülés, az erő alkot minden jogot.«³⁾ Ez volt mindazon emberek felfogásának alapja, kik a XVIII. század végén Európa ügyeit vezették.

A souverainitás a többi államokra nézve csak azon elismerés által lesz törvényessé, a melyben ezek azt részesítik. Ezen elismerés különben nem foglal magában semmi feltételt a hatalom eredetére nézve. Sőt még azt is megengedik, hogy vannak az államok közt viszonyok, melyek függetlenek a kormányformától és forradalmaktól, melyek ez utóbbit megváltoztathatják. De Bordeaux, XIV. Lajos által Angliába küldve, 1652. deczember 21-én a köztársaság parlamentje elébe bocsáttatott és mondá: »Az egyezés, melynek a szomszéd államok között létezni kell, nem szabályoztatik kormányalakjuk által; ezért még ha az isteni gondviselésnek tetszett is megváltoztatni azt, mely előbb ezen országban fennállott, nem engedi, hogy Francia- és Angolország kereskedelem és egyetértés tekintetében szükségét lássanak; e királyság megváltoztathatta arczulatát és monarchiából köztársasággá alakulhatott: de ez országok helyzete nem változott; a népek azért mégis

¹⁾ *Pensées*, Édition Havet, Paris. 1866. Article III, no. 8.

²⁾ *Mémoires*, 2-e partie, ch. III. V. ö. Toqueville, *l'Ancien Régime et la Révolution*, liv. II. ch. XI.

³⁾ *Annales de l'Empire*, livre II.

mindig szomszédok maradnak és a kereskedelem által egyik a másik irányában érdekelvek és a nemzetek közt fennálló szerződések nem annyira a fejedelmeket, mint inkább a népeket kötelezik, mert főczéljok a népek közhaszna.«¹⁾

Európában létezett már mindenféle kormányforma és valamennyi egyaránt törvényesnek tekintetett.²⁾

»Hogy fentartsuk társadalmunkat, írja egy XVI. századbeli történetíró, három fajta köztársaságot hoztunk be: a királyit, hűbérit, a népiest. Minden törvényhozó a magáét tartotta legjobbnak.«³⁾ A XVIII. században ezeket monarchiának, aristokratiának és demokratiának nevezték. Tanulmányozták is azokat czéljokhoz, mely az állam jóllétében áll, való viszonylatukban, de arra, hogy köztök valamely rangfokozatot állítsanak föl, nem gondoltak. Az előkelő társaság emberei régóta úgy gondolkoztak, hogy a legészszerűbb és leghelyesebb, »azon kormányformát, melyben az ember született, valamennyi közt a legjobbnak tartani és magát annak alávetni.«⁴⁾ Ez az egyház⁵⁾ tana volt,

¹⁾ Guizot, *Cromwell*, livre III. Paris, 1860.

²⁾ A theokratia az egyházi államban, az autokratia Oroszországban, a tiszta despotismus Konstantinápolyban, a korlátlan egyeduralkodás Franciaországban, Spanyolországban, az osztrák ház államaiban, Poroszországban stb.; az alkotmányos monarchia Angliában; szövetséges államokból alakult császárság Németországban; foederatív köztársaságok az Egyesült-Tartományokban és Svájcban; köztársaság választott királylyal Lengyelországban; Velenczében, Génuában, Németország szabad városaiban előfordult a köztársasági kormány minden változata, melyek csak a középkorban léteztek.

³⁾ Etienne Pasquier, *Lettres*, livre XIX. lettre VII. *Oeuvres*, Amsterdam, 1723.

⁴⁾ La Bruyère, *les Caractères*, ch. X.

⁵⁾ »Voltak az ó-korban más kormányformák, mint a monarchia, melyekre nézve isten semmit sem rendelkezett az emberi nem-

és az az ember, a ki legmélyebben tanulmányozta és a legjobban határozta meg az államok alkotmányait, Montesquieu, ezen okos elvet alkalmazta: »Én jó polgár vagyok, mondá, és jó volnék, ha bármely országban születtem volna is. Jó polgár vagyok, mert szeretem azon kormányt, mely alatt születtem.« ¹⁾

Azon eszme, hogy valamely alkotmánynak a többiek fölött feltétlen fölény tulajdoníttassék; azon eszme, hogy létezhetik eszményi alkotmány, mely minden országra alkalmazható volna, és főleg az az eszme, hogy az propaganda tárgyává tétessék, — nem hatolt be az államférfiak elméjébe. A »köztársaság« és »demokratia« szavak semmikép sem társultak a forradalom eszméjével. Azt tartották, hogy a demokratia és köztársaság csak kis államoknak valók, mert békés erkölcsöket és szerény politikát tételzenek föl. ²⁾ Az angol köztársaság kivételt képezett, mint a mely csak Cromwellnek köszönheté erejét. Azok, melyek szemeik előtt lebegtek, többé-kevésbbé romlásnak indultak; legtöbbjük fenyegetettnek látszott, de egyik sem fenyegetőnek. A svájczí cantonok a semlegesség felé hajlottak; az

nek, úgy, hogy minden nép isteni parancsként tartozik követni azon kormányt, mely országában létezik.« — Bossuet, *Politique* liv. II. Conclusion.

¹⁾ *Pensées*.

²⁾ Montesquieu e pontban egyetért Rousseauval. A nagy megfigyelő olyan következtetésre jut, mint a nagy forradalmár: »A köztársaság természetéhez tartozik, hogy csak kis területtel birjon; e nélkül nem állhat fenn. . . A monarchia szelleme: a háború és a terjeszkedés; a köztársaság szelleme: a béke és a mérséklet.« — *Esprit des lois*, I. VII, ch. 16. és I. IX, ch. 11. — »A monarchia csak a virágzó nemzeteknek, az aristocrazia a középszerű, a demokratia a kicsiny és szegény államoknak való.« — *Contrat social*, I. III. ch. IV, VI, VIII.

Egyesült-Tartományok üzletökben merültek el; Velencze ünnepélyesen sülyedt le; Lengyelország anarchiában osztott fel. »Svédország, ír, Frigyes, tapasztalá mindazon monarchikus állam sorsát, mely köztársasággá alakúl: meggyengült.«¹⁾ Midőn a mult század vége felé Észak-Amerikában egy nagy köztársaság alakult meg, azt az európai szárazföld monarchiái ugyanezen szempontból ítélték meg. »Hódító nép alakítására idő kell«, így beszéltek a kancelláriákban. »Köztársaság sokkal nehezebben sajátít el hódítási szellemet, mint a feje egy oly kormánynak, mely egy emberre van bízva.«²⁾ E szempontokból ítélték meg a régi Európa államférfiai a francia forradalmat, első föllépésekor. A francia állam meggyengítését látták benne, és következőleg a szerint foglaltak állást, a mint abban politikájokra nézve hátrányt vagy hasznót fedeztek föl.

III.

Az állam önmagában hordja saját czélját. Az állam souverain: a magáé felett nem ismer el semmi más hatóságot. »Ők: istenek«, mondja a tan. Csak isten ítélhet az ő ítéleteik és személyeik fölött.«³⁾

Magok a katholikus uralkodók sem ismerik el a pápa-király részéről e felsőbbiséget. A dogmai kérdéseken kívül ő is csak olyan fejedelem, mint a többi. »Ki

¹⁾ *Histoire de mon temps*, ch. I.

²⁾ *Examen des motifs et des conditions du traité de paix à faire avec les insurgens, avec les Anglais et avec nos alliés*, 1782. Publié par Bancroft, *Histoire de l'indépendance des États-Unis*. Traduction de M. de Circourt, t. III, p. 35. Paris, 1876.

³⁾ Bossuet, *Politique*, liv. V, art. 1, prop. 2.

legyen ezen dolgoknak a bírója? — írta Richelieu.¹⁾ — Ki ítelné meg azokat szenvedély és érdek nélkül? A pápa nem, ki földi uralkodó és nem mondott le annyira a földi nagyságról, hogy ebben közönyös lehetne. Egyedül csak isten lehet a bíró. A királyok is csak ellene vétkeznek, kire egyedül tartozik tetteiket ismerni. « Igy hivatkozni istenre, annyi, mint hivatkozni a történelemre, mely egyedül tárja föl a Gondviselés szándékait. Tényleg, az esetleges tények sorozata- és az élet folyamatában irányítóra és oly szabályra van szükség, mely az ítéletnek alapul szolgáljon.

Az állam nem találhatja meg ezeket máshol, mint önmagában. Meríti azokat mindenhatóságából. Minden dologban végcélja az állameszély, vagyis a régi tan a közjóról, a mint azt Róma gyakorolta és tanította a világnak.²⁾ E tan soha sem vészett ki a politikából. A renaissance visszaadta tekintélyét; fejlődése párhuzamos a modern nagy államok alakulásával. Ezek Rómától kölcsönzék politikájok szellemét, úgyszintén intézményeik mintáját.

Machiavelli neve méltán fűződik e tanhoz; de Machiavelli kevésbbé theoretikus, mint inkább megfigyelő, és munkájának egész ereje a realitásnak azon jellegéből származik, melyet annak kölcsönözni tudott. Leírja azt, a mit lát, és keresetlenül vezérli a maga elvéhez kortársainak politi-

¹⁾ *Mémoires*. Année 1626. Ed. Petitot, t. III, p. 24. Paris, 1823. P. Santarel egy javaslatára nézve, ki azt vitatta, hogy a pápának joga van letenni a királyokat »büntény, képtelenség vagy hanyagság miatt«, lásd D'Avenel, *Richelieu et la monarchie absolue*, t. I, p. 180. Paris, 1883.

²⁾ A nép java a legfőbb törvény. *Salus populi suprema lex esto*. Cicero, *De legibus* III. 3. L. Fustel de Coulanges, *Histoire des Institutions*, t. I, p. 66. és Ferrari, *Histoire de la raison d'État*. Paris, 1860.

káját. Így gondolkozott Richelieu, ki annak befolyása alatt állt és »elengedhetetleneknek« tartá »e komoly és valódi író« elveit. Az *Apologie pour Machiavel*-ben, melyet a bíbornok egy tanítványa szerkesztett, olvassuk a következőket: »Elvei és igazságai oly régiak, mint az idő és az államok. Nem tanít ő semmi különöst, sem hallatlant, csak azt beszéli el, a mit elődeink tettek, és a mit a mai emberek tesznek hasznosan, ártatlanul és kikerülhetetlenül.«¹⁾

A régi Franciaország legmélyebb gondolkozója és legnagyobb politikusa találkozunk e pontban, és e találkozásban nincs semmi véletlen. »Az államok elvesznének, ha a törvényeket gyakran meg nem hajlították volna a szükség előtt... Nem szilárdíthatván meg az igazságot, igazolták az erőszakot«, mondá Pascal.²⁾ Richelieu, ki oly szigorral alkalmazta a közjó tanát, azt végkövetkeztetéseig viszi *Testament politique*-jában: »A ki bírja az erőt, gyakran bírja a jogot is állami ügyekben, és a ki gyenge, nehezen szabadulhat a világ legnagyobb részének azon ítéletétől, hogy nincs igaza.«³⁾ XIV. Lajos uralkodása nem változtatta meg a világ nézetét. »A legfőbb törvény: az állameszély« Saint-Simon⁴⁾ mondásaként, továbbra is vezérli a fejedelmeket. A XVIII. században csak egy kivételt látok,

¹⁾ Lásd Céleste, *Louis Machon, apologiste de Machiavel. Annales de la Faculté des lettres de Bordeaux*, 1881, p. 446. Ezen apologiából kivonatokat közölt Buchon az ő Machiavelli-kiadásában. Paris, 1852. V. ö. Janet, *Histoire de la science politique*, liv. III, ch. I. és II. Paris, 1872.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. — Art. XI. no. 6, art. VI. no. 7.

³⁾ *Testament*, ch. IX, section IV. Paris, 1764.

⁴⁾ *Mémoires*. 1703. V. Fülöpre s a spanyolországi ügyekre vonatkozólag.

de ez is azok közé tartozik, melyekről mondják, hogy csak a szabályt erősítik meg: s ez Frigyes és az ő *Anti-Machiavellije*. Mikor Frigyes ezen értekezését írta, nem volt még túl az iskolai ambíciókon. De mihelyt a járszalagtól megszabadulva látta magát, az európai szélrózsa minden irányába szórta szét iskolai füzeteit és egészen mást hajhászott, mint erénydíjat. Machiavelli megboszuította magát. Látni fogjuk, hogy a század vége még fényesebb boszút tartott fenn számára; de a dolog nem volt új s nem volt benne semmi, a mi a tájékozott szellemeket meglepje. »Mindenki gyalázza e szerzőt«, mondá Mazarini egy bizalmas embere, »mégis mindenki követi őt és alkalmazza elveit, főképen azok, a kik gyalázzák.«¹⁾ A XVIII. században az eszmék és jellemek hanyatlottak. Egy Pascal finom gúnyja és egy Richelieu nyers őszintesége helyett Voltaire megszóló csipkedéseit és Frigyes cynismusát kell egybevetni, melyek hangadók.²⁾ A két kor közti különbség mellett is a párhuzamosság tovább tart: a gondolkozásmód az erkölcstelenebb tettek iránt elnézőbb; de ha az állameszély enynyire túlfinomúl is, ha még inkább megromlik, s egy finomabb romlottsággal szövődik is egybe, még zsarnokibb módon uralkodik.

Uralkodik mindenütt, a hol az emberek elég erőseknek érzik magokat arra, hogy büntetlenül kövessék ama

¹⁾ *Propos de Gabriel Naudé à Gui Patin*. Naudé nagy machiavellista volt. A politikát Olaszországban tanulmányozta, s egy kis értekezést írt az államesinyekről. *Lettres de Gui Patin*, éd. Réveillé-Parisse, t. II, lettre 351. à M. Spon. Paris, 1846.

²⁾ Ugyanezen viszonyok észlelhetők az irodalomban. V. ö. *Molière Don Juanját* Lovelace-szal és Valmont-nal. — L. Sainte-Beuve, *Nouveaux Lundis*, t. VII, art. *Alton-Skéé*.

törekvéseket, melyeket sugall. Ugyanazon terveket sugallja Bécsben, mint Berlinben. ¹⁾ Tanítják a fiatal fejedelmeknek és a leendő minisztereknek. Bielefeld ²⁾ *Institutions politiques*-jában olvasom: »Legyen az állam bárminő helyzetben, az állameszély alapelve mindig változatlan marad. Ezen elv, melyet a régi és mai népek valamennyien elfogadtak, abban áll, hogy a nép java mindig a legfőbb törvény legyen.« »A nagyhatalmak,« írta 1791-ben egy osztrák diplomata, »csak az állameszélynek megfelelő magatartást tanusíthatnak . . . Az érdeknek kell győzedelmeskedni minden fajta neheztes fölötte, ha ez utóbbi még oly jogos volna is.« ³⁾

Az állameszély lévén a szabály, a területi nagybodás a politika tárgyát képezi. »A ki semmit sem nyer, veszít,« írta II. Katalin. ⁴⁾ Az állam nagyságának eszméje bensőleg van összekötve az állam terjedelmének eszméjével.

¹⁾ Frigyes írja 1742. szept. 12-én Fleury bíbornoknak: »Mindazzal, a mit csélcscap és kevésbé értelmes ember ellenem mondhat, semmit sem törődöm. A királyokat csak az utókor ítélheti meg.« *Politische Correspondenz*, 1742. Berlin. 1879. — II. József fivérének, Lipót toscánai nagyhercegnek, ezeket írta 1775. május 6-án: »Azt tartom, hogy hagyjuk nyugodtan az embereket beszélni, a mit akarnak, csak-hogy ők is hagyjanak minket tenni azt, a mit akarunk.« Arneth, *Joseph II. und Leopold II. von Toscana*. Wien, 1872.

²⁾ Tome II, ch. V. *Des engagements réciproques des souverains*; §. 8. és 9. *De la raison d'État*.

³⁾ Mémoire du comte Louis de Cobenzl, ambassadeur d'Autriche à Pétersbourg, 1791. (francziául). Beer, *Die orientalische Politik Oesterreichs*, p. 761. Prag, 1883. — Frigyes ezt írta *Histoire de mon temps* előszavában: »Az államérdek az uralkodóknak szabályul kell hogy szolgáljon.«

⁴⁾ A Grimm, février 1794. Publications de la société d'histoire de Russie. *Correspondance de Catherine II. avec Grimm*. Pétersbourg, 1878.

Ezen eszmék oly régiek, mint az emberi társadalmak. A mióta csak összegyűlt emberek léteztek, mindig hódítás- és önvédelemért harczoltak. A fosztogatás és hódítás oly régiek, mint a birvág, a birvág pedig az emberiséggel egyszerre született. A fejedelmek minden időben becsületbeli dolognak tekintették. »Nagyon természetes és közönséges dolog, mondá Machiavelli, a határok kiterjesztését és bővítését kívánni, és mikor az emberek ezt tehetik és erre vállalkoznak, nagy mértékben dicsérendők, vagy legalább feddést nem érdemelnek.« ¹⁾ A XVII. századbéli apologéta kifejti e tételt. »Ez, úgy mond, azon elven és igazságon alapszik, hogy a fejedelmeknek nem lévén egyebők, mint a mit elbitoroltak, az erősebbek törvényt szabnak a gyengébbeknek és elragadják azt, a mi javokra szolgál, mert jogosnak tartják azt, a mi hasznos, és hogy az államokra nézve nincsenek más korlátok, mint önfentartásuk, még pedig szomszédjaik rovására.« ²⁾ Ez vezette a következő században Montesquieut ezen következtetésre: »A monarchia szelleme: a háború és a területi nagyobbodás.« ³⁾

¹⁾ *Le Prince*, ch. III. — V. ö. Étienne Pasquiernél *le Fourparler du prince*, a közbeszólók egyikének, Curialnak beszédét: »Nekem úgy tetszik, hogy a legfőbb bölcsészet, melylyel a fejedelemnek birni kell, annak emelkedésében és nagyságában áll, minden más tekintet nélkül. Óhajtom, hogy e király mindig szeretve legyen határainak kiterjesztése- és biztosságáért . . . Ez által nyílik ösvény örök dicsőségre; — ezért tiszteltetnek nem csak övéik, hanem az egész világ által.«

²⁾ Machon, id. munk. — Saint-Évremond ír ugyanazon időben: »Nincs oly nép, melynek nem kellene biztosítani magát idegen kegyetlenségek ellen, mikor gyöngé, vagy mely ne tenné helyzetét hódítások által dicsőbbé, mikor hatalmas.« *Discours sur les historiens français*.

³⁾ *Esprit des lois*, l. IX, ch. 2.

Warga vezette, 10. 00.

IV.

A politika elve és tárgya így meg lévén állapítva, vonjuk le azokból a magatartás szabályait. A főszabály az, hogy mindig résen kell állni, az alkalomnak nyomában lenni, hogy azt meg lehessen ragadni. »A ki mindig alku-szik, végül talál alkalmas pillanatot, hogy céljaihoz jus-son.« ¹⁾ Az előrelátó és ügyes aratja a sikert. Számítani kell a véletlenre is, kétségkívül; de a véletlen, mely a legtöbbször nem egyéb, mint a fondorlatok műve, csak a képesebb embereknek válik javára. »Ha csak az egyes véletlen esete-
ket tekintjük, a vaksors látszik dönteni birodalmak meg-alapítása és romlása fölött; de mindent összevéve, majd-nem az történik, mint a játéknál, melyben elvégre is a leg-
ügyesebb nyer. Valóban ama véres játékban, melyben a népek birodalom és hatalom felett tűztek össze, a ki leg-meszszebb látott előre, a ki leginkább alkalmazkodott, a ki legkitartóbb volt a nagy fáradaimokban, s végre a ki, a mint a véletlenség megkívánja, leginkább tudott a végletekig menni, vagy magát legjobban tudta kimélni, — végül az húzta a hasznót és tette a szerencsét szándékainak szolgál-jává.« ²⁾ Nem szabad, hogy e magasztos nyelvezet tévedésbe

¹⁾ Richelieu, *Testament politique. Des négociations.*

²⁾ Bossuet, *Discours. Partie III, ch. II.* — Hasonlítsuk csak mindig össze a gondolkozót és politikust; Richelieu ír *Mémoires*-jaiban 1632. évben: »Az ember élete és főleg az uralkodóé, kinek egy nagy monarchiát kell kormányozni, hasonlít a kockajátékhoz, mely-nél a szerencséhez szükséges, hogy a játék kedvező legyen s hogy a játékos jól fel tudja használni az esélyeket. Azonban e két dolog el-seje nem áll hatalmunkban, de a második, hogy jól felhasználjuk, a mi nekünk kínálkozik s hogy előrelátással minden dolgot jól rendez-

ejtsen minket a dolgok természete felől. Soha bőségesebb euphemismusok nem takargatták kevésbbé lelkiismeretes politikának lépéseit. Hagyjuk el a képtárakat, melyekben Bossuet festi a maga roppant freskóit; lépjiünk egy terembe, a melyben az államférfi, levetve udvari öltözetét és a kíséretben megszokott tartását, olyannak mutatja magát, a minő valóban. La Bruyère erről bevégzett képet ad, s a ki abba behatol, annak nincs többé mit tanulni amaz idők politikájáról. ¹⁾

»A miniszter, vagy teljhatalmú miniszter: egy kameleon, egy Proteus«; de csak szántsándékkal és mert úgy akarja, változtatja meg arczatát. »Tanácsot kér az időtől, a helytől, az alkalmaktól, hatalmától vagy gyengeségétől, a nemzetek szellemétől, melyekkel tárgyal, azon személyek vérmérséklete- és jellemétől, a kikkel alkudozik. Politikájának mindezen szempontjai, elvei és csselfogásai egyedül egy czél felé irányulnak, mely abban áll, hogy ne legyen megcsalatott, hanem hogy maga csaljon meg másokat.«

A legbiztosabb eszközök egyike még mindig: az igazat megmondani s ez oly művészet, melyben ő mesterkedik. »Ő komoly és színeskedő, hogy elrejtse az igazságot, midőn éppen megmondja, mert reá nézve fontos, hogy megmondta

zünk el, úgy, hogy ha jók, nekünk minél több hasznot hozzanak, vagy ha rosszak, minél kevesebb kárt okozzanak: ez már a fejedelem hatalmában és kötelességében áll.«

¹⁾ *Les Caractères*, ch. X. *Du souverain et de la République*. Ha Európa tizennyolczadik századbeli kormányairól sok okmányt gyűjtünk össze, azt vesszszük észre, hogy egyszerűen csak jegyzeteket halmoztunk össze az *Esprit des lois* új kiadására. Ha a régi kormányzat sok diplomatájának leveleit olvassuk, rájövünk, hogy kis darabokra szedtük szét La Bruyère bámulatos munkáját.

legyen, de hogy ne higgyék el; vagy pedig nyílt és őszinte oly végből, hogy midőn színleli azt, a mit tudni nem szabad, azt higgyék mégis, hogy nincs elrejtve semmi abból, a mit tudni akarnak, s arról legyenek meggyőződve, hogy mindent megmondott.« Támogatja szövetségeseit, »ha ebben hasznát és szándékainak sikerét látja«; támogatja még a gyengéket is és őket az erősek ellen egyesíti, »hogy a mérleget egyensúlyba hozza,« hogy aztán egyetértésre jutva az erősekkel, az egyensúlyt megdöntse és drágán adja el pártfogását és szövetségét a gyengéknek. Egyébiránt ő világfi, mindenek fölött *tisztességes ember* és illedelem tekintetében választékos. Ismeri a nyelvnek minden árnyalatát, bírja alaposan azt, mely az ő korának megfelel és jeleskedik az előkelő ürügyek kitalálásában. »Csak a békéről, szövetségekről, köznyugalomról, közérdekről beszél; és a valóságban csak saját, vagyis urának és az általa képviselt államnak érdekeire gondol.« De ő nem bolondja saját szavainak és nem csalja meg önmagát. »Cselszövényeivel mindenek fölött a komolyra és lényegesre törekszik s mindig kész ezeknek az aprólékos és képzelt becsületbeli dolgokat feláldozni.«

A XVIII. században megváltozik a hang, de csak is a hang. A divatos jelzők s a közvélemény által elfogadott ürügyek változnak a napi ízlés és az uralkodó tan szerint. A finom gúny van felszínen és tekintélynek örvend a kétely. A politika hitetlenséget negélyez — még saját szelleme irányában is. Voltaire szerint »mindenki a természettől nyerte a terjeszkedési vágyat; jó alkalom kínálkozik: egy cselszövő felhasználja azt; egy, pénzzel, vagy egyébbel a mi annál még több, megnyert asszony ellene szegül az alkudozásoknak; egy másik megújítja azokat: a körül-

mények, hangulat, szeszély, tévedés — egy semmi határoz¹⁾ »Ime így halad a világ, mondja Frigyes, komám-uram és komámasszony által kormányoztatja magát.«²⁾ Frigyes alapjában véve semmit sem hisz ebből, s ha nyilvánosan áldoz »a jó istennőnek, a véletlen ő szent felségének«, mint ő-nevezi, azért ő mégis a legmegfontolóbb, legeszélyesebb s a légkevesbbé kockácztató a politikusok között. Megvannak neki az ő asztali mondásai és cabineti elvei. Ez utóbbiak Richelieuhöz vezetik őt vissza. »Ne ámítsuk magunkat: a szerencse, a véletlen — oly szavak, melyek a valóságban semmit sem jelentenek. Meg kell ragadni az alkalmat és cselekedni, mikor az kedvező, de nem hagyni mindent a véletlenre. — A politika türelmet igényel s az ügyes embernek mesterműve abban áll, hogy mindent a maga idején cselekedjék. — A ki legjobban számította ki magatartását, az egyedüli, a ki győzelmeskedhetik azok fölött, a kik kevésbbé következetesen cselekednek, mint ő.«³⁾ Ez azon benső gondolat, mely nem változik.

Midőn a közérzület kedvező fordulatot vesz a bölcsészetre nézve, a politikus is bölcsésszé lesz. Szereti az igazságot, »nemeslelkű«; »polgár«-nak mondja magát; a türelmről prédikál; csak az emberi nem boldogságáról beszél; illedelemből és életrevalóságból *erényessé* lesz a *tisztességesebből*, a mi volt a megelőző században. Ez egyébiránt könnyű erény és oly természetű, mint a tisztesség, melyet helyettesít. Nincs benne semmi vadság és nem foglal magában önmegtartóztatást semmitől. Elég: udvarias embernek

¹⁾ Á Fréderic, 5. août 1738.

²⁾ Á Voltaire, 6. décembre 1771.

³⁾ *Considérations sur l'état présent de l'Europe*, 1738. — *Histoire de mon temps*, avant-propos, 1775.

lenni, előítéletektől mentnek látszani, a szokásos alakiságokat megtartani, illedelmesen beszélni és az árnyalatokra ügyelni. Frigyes, a Trenck-botrány nélkül »humanus«-nak tekintetett volna. Talleyrand pedig »erényes« lesz vala, ha nem »világiasította« volna magát oly nagy zajjal. A politikus, ha kell, érzelmesnek mutatja magát; föllelkesül, szereti a természetet, könyeket hullat. A diplomatiának, melynek megvannak a maga encyklopaedistái, meglesz a maga *Nouvelle Heloise*-e. »Ő sírt és foglalt mindig!« mondá Frigyes Lengyelország felosztása után, Mária-Teréziáról beszélve.

A valóságban tehát ugyanazon csapáson halad a világ s mindezen szörszálhasogató elmésségek mind csak egy cél felé törnek, mely abban áll, hogy »meg nem csalatni, de megcsalni másokat.« Ők tudják ezt s viszonyaikba gyógyíthatatlan bizalmatlanságot visznek be, mely nagyon is alapos. »Az államnak, írja egy volt külügyminiszter, mindig résen kell állani, mint a jó társaság embere, a ki verekedő és czivakodó emberek közt él. Ilyenek Európa nemzetei, ma még inkább, mint valaha, az alkudozások nem lévén egyebek folytonos pörpatvarnál az erkölcs nélküli emberek között, kik merészek a ragadozásban és folytonosan kapzsik.« ¹⁾

V.

Minthogy az állameszély vezérli az egész politikát, az államérdek képezi a szerződések minden biztosítékát. Ez annyit tesz, mint azt mondani, hogy nincs biztosság. Soha

¹⁾ D'Argenson, *Mémoires*, éd. Rathery, t. II, p. 326, année 1739. Paris, 1859—1863.

sem is volt sok. A XVI. században Bodin szomorúan igazolá ezt: »Azt látjuk, hogy két-háromszáz esztendő óta azon vélemény kapott lábra, hogy nincs oly erős szerződés, mely megszeghető ne volna; úgy hogy azon nézet majdnem az elv erejére emelkedett, mely szerint azon fejedelem, ki a maga hátrányára kénytelen békét vagy szerződést kötni, megszegheti azt, a mikor csak jó alkalma nyílik rá.«¹⁾ A XVII. század e tekintetben fölért a XVI-dikkal; ²⁾ a XVIII-dik felül múlta azokat. — Frigyes *Mémoires*-jai elején tárgyalja »a szövetségek felbontásának eseteit.« Ő négy ilyent különböztet meg: a szövetséges elszakadását, ennek megelőzése szükségét, a vis majort s az eszközök

¹⁾ Baudrillart, *Bodin et son temps*, Paris, 1850.

²⁾ »Semmi biztosság a jelenben, semmi bizalom a jövőben. Ünnepelesen megvitattott, aláírt és ratificált szerződések végrehajtás nélkül maradtak, tökéletlen és ingatag emlékekül; a régiebbek, melyek bevégeztek s melyeket az általános tisztelet, mint az európai egyensúly alapját szentesített, nemcsak titkon aláásattak, de nyilvánosan is merészen megtámadtattak és megcsonkítottak.« Camille Rousset, *Histoire de Louvois*, t. III, ch. I. Paris 1862. Torcy, a legbecsületesebb emberek egyike, a kik valaha közügyekben ténykedtek, a legyőzött és segélyforrásait kimerített XIV. Lajosnak tanácsolván, hogy ellenségei nagy mérvű követeléseinek messze menő engedményeket tegyen, azt monda, hogy a szétdarabolás, melylyel fenyegeték, nem fogja romba dönteni Franciaországot; hogy a szövetségesek meg fognak hasonlani; »hogy ép akkor fogja Franciaország a viszonyok szerencsés alakulásával eljötnék találni az időt, hogy megboszúlja magát egy szerződésért, melynek kötelező ereje előtte valósággal nagyon hasonlónak tünt fel azon ígérethez, a minőt az ember rablóknak tesz, kik őt egy erdőszélen meg akarják gyilkolni és soha sem hinné, hogy a lelkiismeret ily ígéretek megtartására kötelezne, ha eljövendett az idő, hogy azon túltesse magát az ember.« — Frédéric Masson, *Journal inédit du marquis de Torcy*, 21. juin 1710, p. 207. Paris, 1884.

elégtelenségét. De elfeledi az ötödiket, mely a leggyakoribb volt s a melyet gyakorlatból ismert: az állameszélyt, vagy a politikai érdeket, — nevezzük bárhogyan. Ép úgy, mint Machiavelli, Frigyes is csak korának erkölceit írja le itt. Nem satyrát ír ő, hanem jegyzőkönyvet szerkeszt. ¹⁾ »Ha az embernek bolondokkal, gazokkal, személyes ellenségekkel vagy vetélytársakkal van dolga,« mondá Dubois bíbornok, a ki pedig czéhbeli volt, »az eszély azt parancsolja, hogy ne vállaljon velök szemben semmi kötelezettséget nagy óvatosság nélkül.« ²⁾

Nincs óvatosság, mely a fékevesztett birvágys az állameszély sophismái ellenében helyt állana. Meglátszott ez a század közepén, egy oly eseményben, mely annak erkölceit élénken és természetűen tükrözi vissza; értem az osztrák örökösödési háborút. Mind azt, a mit a közjog segélyforrások és biztosítékok tekintetében nyújtott, VI. Károly császár mind felhasználta, hogy leányának, Mária Teréziának biztosítsa az utódlást örökös államaira nézve. Megállapította jogait egy szerves törvényben, a *Pragmatica Sanctio*-

¹⁾ Egy 1741-ben Mandat által írt emlékiratban, melynek czime »*Nouveaux Intérêts des princes de l'Europe*, olvasom a következőket: »A politika és az érdekek tekintetében sem a hála, sem a szerződések nem érnek semmit; az erő vagy az érdek az, mely a szerződéseket alkotja; az erő vagy az érdek az, mely azokat megszegi.« — Archives des Affaires étrangères. — D'Argenson (*Mémoires*, éd. Rathery, t. IV, p. 245.) mondá: »A fejedelmek érzelmei túlárvereztetnek érdekeik által.« És máshol, 1746-ban egy kölni választó levelére vonatkozólag, ki nem akarta aláírni a szerződést: »Inkább szeretném ezt a levelet, mint egy oly szerződést, melyet nem szoktak hívebben megtartani, mint a becsületszót.«

²⁾ Aubertin, *l'Esprit public au dix-huitième siècle*, p. 100. Paris, 1873.

ban, melyet monarchiájának minden országgyűlése által elfogadtatott. A praetendensektől a legünnepélyesebb lemondásokat vette. A *Pragmatica Sanctio* azután notificáltatott az összes hatalmaknak, melyek azt határozottan elismerték és formaszerinti szerződésekben kötelezték magokat, azt örökösen tiszteletben tartani.¹⁾ Azonban mindjárt másnap, VI. Károly halála után, a fejedelmek, kik lemondottak örökségéről, és azok, kik azt leányának biztosították, szétépték aláírásukat, megszegték adott szavukat és szövetkeztek Mária Terézia örökségének felosztására. Soha az állameszély nagyobb szemérmertlenséggel nem állítatott szembe a becsület és igazság legelemibb törvényeivel. Egyedül Anglia tartotta meg kötelezettségeit; de megjegyzendő, hogy érdeke és szenvedélyei vezették rá, hogy azokhoz hű maradjon. Ezek voltak a korszak erkölcsi és egész Európa erkölcsi. Egy francia diplomata, a világ legtisztességesebb embere, tele észszel és tapintattal, commentálva egy híres publicista iratait, ki az osztrák ház szenvedélyes ellensége volt, írta a század végén: »A mit Favier a szerződések csekély szilárdságáról s a bécsi kormány rosszhiszeműségéről mond, nagyon igaz; de a történelem, sajnos, azt bizonyítja, hogy ez az igazság ráillik Európa valamennyi kormányára.«²⁾

¹⁾ L. *Frédéric II. et Marie-Thérèse*, par le duc de Broglie. Paris, 1883, t. I, p. 75. »Ha a szavaknak a királyokra nézve ugyanazon értékök volna, mint az egyszerű halandókra nézve, és ha a szerződések érvénye kötelezné a kormányok jóhiszeműségét, semmi, még a legcsekélyebb kétely sem támadhatott volna Franciaország szándékait illetőleg.« Ugyanezt lehet elmondani a többi államokról is.

²⁾ Le comte de Ségur, *Notes sur les Doutes et questions sur le traité de 1756.*; par Favier. Oeuvres, Paris, 1824—1830.

Innen az a közjog, melyet egymás irányában használtak. »Politikai dolgokban, mondja Bielfeld báró, ki kell bontakozni ama speculativ eszmékből, melyeket a közönséges ember alkot magának az igazságról, méltányosságról, mérsékletről, őszinteségről s a nemzetek és vezetőiknek más erényeiről. *Végül minden a hatalmon fordul meg.*« ¹⁾ Mert ez mindent magával ragad, még a helyeslést is, mely bizonyos mértékben ép úgy elévül, mint minden egyéb, a mit bitorolnak. A cynikusok egész durván jelentik ki, hogy a cél szentesíti az eszközöket; a bölcsek csak annak constatálására szorítkoznak, hogy ha nem szentesíti is, de elfeledteti. »Ne ámítsuk magunkat,« mondá egy államférfi a francia monarchia utolsó éveiben, »azzal a gondolattal, hogy a porosz király vállalkozásaival gyűlöletessé tette magát: »Idővel azon eszközök gyűlöletes volta, melyek egy monarchiát teremtetek meg, elenyészik s a hatalom megmarad.« ²⁾ Így értelmezik még magát a becsületet is, és ebbe szükséges behatolni, ha meg akarjuk érteni ezen idők szellemét. Hallgassuk meg Montesquieut a mint a nevelést tárgyalja a monarchiákban: ³⁾

»Itt az emberek tetteit nem mint jókat, hanem mint szépeket; nem mint igazságosokat, hanem mint na-

¹⁾ *Institutions politiques* t. II, ch. IV. *De la puissance des États*, §. 30.

²⁾ *Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France de 1648. à 1789.* t. I, Autriche. Paris, 1884. *Instruction du baron de Breteuil, en 1774, par M. de Vergennes.* E mondás annál jellemzőbb, mert Vergennes ugyanazon okmányban méltó szigorral ítéli meg Frigyezt: »E hatalommal minden viszony lehetetlen, ha csak nem vagyunk elhatározva, lábbal tiporni az igazságot és emberiséget.«

³⁾ *Esprit des lois*, l. IV, ch. 11.

gyokat, nem mint észszerűeket, hanem mint rendkívülieket ítélik meg. Mihelyt a becsület bennök valami nemeset találhat, akkor vagy mint bíró törvényeseknek mondja, vagy mint sophista, igazolja azokat.¹⁾ Megengedi a csel-szövényt, ha ez a szellem, vagy az ügyek nagyságának eszméjével van kapcsolatban, mint a politikában, melynek for-télyai nem sértik. A hízeltést csak akkor tiltja, ha nem jár együtt a nagy vagyon eszméjével.«

A háború az uralkodás nagy eszköze, az állameszély legfőbb érve. Igazságosnak tekintik azon pillanattól, a mint szükségesnek ítélik. Háborúznak, hogy hódítsanak és conserváljanak, hogy védekezzenek valamely támadás ellen, vagy hogy ezt megelőzzék. Coligny sürgetvén IX. Károlyt, hogy támadja meg a spanyolt, ki őt fenyegeté, hozzá tette, hogy »jobb, felgyújtani a szomszéd házát, mint azt várni, hogy ő dobjon üszköt a miénkbe.«²⁾ »A nagy királyoknak, mondá IV. Henrik, el kell határozniok magokat, hogy ka-lapácsok vagy ülők legyenek, és én inkább szeretek két csapást mérni ellenségeimre, mint csak egy csapást is kapni az ő kezeiktől.«³⁾ Descartes, a ki különben épen nem volt a machiavellismus híve, azt találta, hogy ezen eszmékben semmi sincs, a mi ellenkeznék a philosophiával. »Az igaz-

¹⁾ Belle-Isle tábornagy a háborúba menve, melyben minden jog megvetésével Mária Teréziát kifosztani készülődtek, azt tartotta, hogy a vállalat, melyet a király ő reá bízott, »a legdicsőbb és leghízelt-gőbb volt, a mit csak valaha ember vezényelhetett, mert arról volt szó, hogy egy embert császárrá tegyen és királyságokat hódítson meg.« Le duc de Broglie, *Frédéric II. et Marie-Thérèse*, t. II, p. 7.

²⁾ Pierre Matthieu, *Histoire de France*. Charles IX, liv. VI. 1631.

³⁾ Sully, *Économies royales*, éd. Petitot, t. VII, ch. VIII, année 1607.

ságnak az uralkodók közt, mondá ő egy magasrangú hölgynek, ki véleményét kérdezte a *Principe* politikájáról, más határai vannak, mint az egyszerű magánemberek között... Különbséget kell tenni az alattvalók, barátok vagy szövetségesek és az ellenségek között is; mert az utóbbiak tekintetében quasi meg van engedve mindent elkövetni, ha abból maga vagy alattvalói számára haszon származik; és én nem helytelenítem, ha ilyen alkalommal a rókát az oroszlanal párosítják össze és ha ravaszságot párosítanak az erővel. Ellenségek neve alatt értem mindazokat is, kik nem barátok vagy szövetségesek, mert megvan a jog, haddal támadni meg őket, ha ebben haszon mutatkozik, és mert, ha elkezdenek gyanúsokká, vagy félelmesekké lenni, megvan az ok a bizalmatlanságra irányukban.« ¹⁾ Az *Esprit des lois* ²⁾ híres része a praeventív háborúkról nem egyéb, mint összefoglalata e régi nézeteknek.

Ha jogosnak tartják a háborúzást oly czélból, hogy a veszély megelőztessék, szükségesnek ítélik gyorsan végrehajtani annak megkezdését, hogy az ellenség meglepve és tervei annál jobban meghiusítva legyenek. Gyakran idézték Frigyes brutális támadásait, lesből való kitöréseit, erőszakos betöréssel párosult hódításait. Ő csak merészen kezdte és szerencsével hajtotta végre azt, mit kortársai gondoltak, a nélkül hogy megtenni merészelték, vagy megkísérlették, a nélkül, hogy sikert arattak volna. »Oly nagy hatalom, melynek nagy céljai vannak, mondá XV. Lajosnak titkos tanácsosa, Broglie herczeg, céljai megvalósítá-

¹⁾ *Oeuvres de Descartes*, éd. Cousin, t. IX. 387. és köv. l. Lettre à Madame Elisabeth, princesse palatine, septembre 1646.

²⁾ Liv. X, ch. 11.

sához fog a nagy lárma daczára. Azután leszámol szomszédaival s a számadás kiegyenlítése mindig kedvező reá nézve.« ¹⁾

Az angolok 1755-ben megtámadták tengeren a francziákat, váratlanul, hadizenet nélkül. Versaillesban azt hitték, hogy az angolok egyetértének a bécsi udvarral. »A katonák, mondja Bernis, azon nézetben voltak, hogy az angolok támadását egy régóta tervezett és Anglia szövetségeseivel egyetértőleg megállapított hadjárat kezdetének kell tekinteni, minél fogva tervöket az osztrák Németalföld elfoglalása által kell megghiusítani.« Közbe lépett a porosz király, azt erősítve, hogy 140,000 katonája van hadilábon és hogy meg fogja támadni Csehországot, míg a francziák Belgiumot ²⁾ ejtenék hatalmukba. De nem hallgattak rá és jól tették, mert ugyanazon időben, mikor Franciaországnak, szövetségesének eme furfangos javaslatokat tette, Angliával egy oly szerződés tárgyalásába bocsátkozott, mely Franciaország ellen volt irányozva. Ez események 1755. július és augusztus hónapjaiban történtek. Mária Terézia értesítettett és szeptember elején fölfedezte XV. Lajos előtt Frigyes elszakadását; aztán azt javasolta a francia királynak, hogy fordítsa meg a játékot s vesse magát Poroszországra, »hogy kellő határok közé szorítsa nagyravágyását.« ³⁾ XV. Lajos visszautasítá; ő csak véd-szövetségről akart hallani. Mária Terézia az oroszokhoz fordult, és követe 1756. márczius 25-én kijelenté Pétervá-

¹⁾ Le duc de Broglie, *le Secret du Roi*, t. II, 83. l. Paris, 1879.

²⁾ Bernis, *Mémoires*, publiés par Frédéric Masson, t. I, 120. és köv. l. Paris, 1878.

³⁾ L. Bernis, *Mémoires*, ch. XIV, p. 223. — *Recueil des Instructions, Autriche*. Instruction du comte Stainville, 1757. 362. és köv. l.

rott, hogy kész megtámadni Frigyeset 80,000 emberrel.¹⁾ Sietett »nyélbe ütni az ügyet,« mint Bernis mondja és jól tette, mert nem lehetett azt képzelni, hogy Frigyes addig fog várni ellenségei megtámadásával, míg ezeknek idejük lesz szövetségre lépni.²⁾ »Felfricskázni való orrom van nekem?« mondá Anglia miniszterének. »Ez az asszony háborút akar; meg fogja kapni. Én nem tehetek mást, mint megelőzni ellenségeimet. Csapataim készen állnak; meg kell bontani az összeesküvést, még mielőtt nagyon erőssé lesz.«³⁾ Megtámadta Szászországot és Csehország ellen nyomult. Így kezdődött a hét éves háború.

Fölemlítém ezen esetet, mert jellemző: jogi érvényt nyert, s látni fogjuk később, hogy 1792-ben azok, kik Ausztria ellen a háborút pártolták, nem késtek hivatkozni Frigyes 1756-ki példájára, hogy igazolják a támadást, melyet elméjükben forgattak.⁴⁾

1) Martens, *Traité de l'Autriche et de la Russie*, t. I, p. 190. Pétersbourg, 1875.

2) L. Bernis, *Mémoires*, t. I, p. 243. és 289.

3) Le duc de Broglie, *Secret du Roi*, t. I, p. 162.

4) »Hasonló helyzetben oly király, kinek egyedül fényes tehetségei igazolhatják a zsarnokságot, Nagy Frigyes, a ligának törekvéseit, melyet a bécsi udvar alakított ellene, csak úgy birta el, hogy elébe vágott a liga terveinek.« Gensonné, 13. janvier 1792. — »A példák nem hiányoznának, hogy igazoljuk e támadás jogszerűségét... Emlékezzenek csak a nagy nevű Frigyes híres szászországi hadjáratára . . . Négy hatalom fenyegette őt és ő azokat megelőzve, ellenök fordítá a vihart. És a mi ügyünk bizonyára jóval igazságosabb, mint az övé. A körülmények reánk is, mint Frigyesre nézve, kötelezővé teszik e támadást.« Brissot, 17. janvier 1792.

VI.

Az államok nem ismernek más bírót, mint önmagukat és nem ismernek más törvényt, mint saját érdekeket; de a mi túlságokra viszi e tant, mérsékli is azt. Az állameszély képtelenségeinek van egy ellensúlya: a közszellem; a birvagy túlzásainak van egy féke: a jól felfogott érdek. A valóságban nem ismernek más szabályt, és ez képezi egész alapját igazságuknak. A becsvágy sugallja a tervet, az észelynek vezetni kell a végrehajtást. Frigyes azt tartotta, hogy tudni kell visszatartani magát a kellő időben: »Erőszakolni a szerencsét, annyi, mint elveszítni; s mindig többre vágyódni, annyi, mint sohasem lenni boldog.«¹⁾ Ez egészen gyakorlati erkölcsstan, vagy még inkább nem is erkölcsstan, hanem számítás és politika.

Régen mondták Nagy Sándorra vonatkozólag, hogy míg halállal büntetik a kis tolvajokat, oltárokat emelnek a nagyoknak.²⁾ Minden csak az árnyalatok és arányok kérdése. A ki hírnevet szerez egy tartomány elfoglalása által, azt leköpik egy mezővároskáért. A kis csetepaté, melyben fölégetnek egy falut, kegyetlen mészárlás számba megy; a csata, melyben egész nemzedékeket gyilkolnak le, fényes tett. Számolni kell a világ előítéleteivel: ha szükséges néha azokkal szemtül-szembe szállni nagy vállalkozásokban, mindig haszontalan dolog, azokat felingerelni apróságokkal. A megbocsátható bűnöket bocsátja meg legkevésbbé hőseinek a közvélemény. Innen van, hogy a politikusok lelkiis-

¹⁾ Podewilshez intézett levele, 1742. jun. 11. *Politische Correspondenz*.

²⁾ L. e tárgyra nézve Saint-Simon észrevételeit, *Parallèle*, 26. l.

merete oly elnézőnek mutatja magát a nagy igazságtalanságok és oly szigorúnak a kicsinyek irányában. »Helytelen dolog, ok nélkül megszegni az adott szót,« mondá még Frigyes. »Mert változékony és könnyelmű ember hírébe jutunk.« ¹⁾ Richelieu már azon nézetben volt, hogy mindent összevéve megtartani a saját szerződéseket, a legokosabb eljárás. »Ebben van az uralkodók legnagyobb ereje.« ²⁾ Épen így bitorolni sem szabad, mint csak jól megfontolva. »Mi az emerlandi herczegséget illeti, ettől visszatartottam magamat, mert e rész oly csekély, hogy nem ért volna föl az általa keltett nagy lármával. Ha nagy mohósággal kapkodunk csekélységek után, ez a kapzsiság és telhetetlenség jellegét viseli magán.« ³⁾ Frigyes egyenesen vonja le e cynikus következtetést és büszkélkedik vele. Mária Teréziát lelkiismereti furdolásai, sok könyezésen keresztül, ugyanezen vallomásokra vezetik. »Birni kell az önmegadás tudományával s egy csekély haszonért nem szabad kockáztatni jó hírnevünket isten és emberek előtt«, írta miniszterének, Kaunitzknak. ⁴⁾ És tény is, hogy megadta magát, még pedig

¹⁾ *Exposé des raisons que je puis avoir pour rester dans l'alliance avec la France.* 1742. *Politische Correspondenz.*

²⁾ *Testament politique*, 2-e partie, ch. VI.

³⁾ Au prince Henri, 24. janvier 1771. *Oeuvres. Correspondance.* Berlin, 1846—1857.

⁴⁾ 1772. Januar 13. Arneth, *Geschichte Maria Theresia's* VIII. k. 596. l. Bécs, 1877. — II. József írta Lipót fivérének jun. 19. 1773. ugyanezen ügyre, Lengyelország felosztására nézve: »Meg kell gondolni, hogy ha már annyit tettünk és foglaltunk, foglaljuk el a többi csekélységeket is, de a melyek fontosak arra nézve, hogy annak, a mit foglaltunk, valódi értéke legyen s hogy a művelet legalább fölerjen a fáradsággal, hogy megtettük; másként minden tekintetben hibás, szegényes és félszeg marad.« Id., 613. l.

nagyon bőségesen. Eljött az idő, mikor a bécsi felséges asszony és a sans-souci-i bölcsész találkoztak, egymással kezét fogtak és áldoztak ugyanazon jelben s e jel Lengyelország teste volt. A császárnő foglalt sírva, a király vigyorgott foglalva; de az egyedüli különbség köztök az, hogy az előbbi a másodiktól Lengyelország egy függelékét követelte — lelkiismereti furdulásaiért és egy nagyobb tömegnyi lengyelséget, hogy megnyugtassa kisbíróját. Megkapta s ez az egész elégtétel, melyet a morál ez ügyben nyert.

A hódítás lévén minden vállalkozásnak kiindulási pontja és betetőzése, nem talál többé más korlátot, mint csak saját tárgyában. Az erőhatalommal való visszaélések lerombolják annak alkotásait. Erősnek kell lenni a hódításra, igazságosnak és bölcsnek a megtartásra. Rabelais, ki a francia monarchiában a bölcsen át gondolt és ügyesen keresztül vitt hódítások példáját szemlélte, fenséges szavakban fejtette ki annak elveit.¹⁾ . . . »Ujonnan elfoglalt országok meg- és visszatartásának módja nem abban áll, mint némely zsarnoki elmék, saját kárukra és szegényekre, tévesen hitték, hogy a népeket kifosztogassák, rajtok erőszakoskodjanak, kínozzák, tönkre tegyék, rosszól bánjanak velök és vasvesszővel kormányozzák. . . . Mint az újonnan született gyermeket, azokat is táplálni, ápolni, ringatni kell. . . Mint a hosszú és nagy betegségből megmentett embert, ki üdülőfélben van, e népeket is melengetni, kímélni, helyreállítani kell. Az emberséges és szeretetteljes bánásmód az, mely által békésen meg lehet tartani azt, a mit nagy bajjal hódítottak. És a hódító, legyen az király, herceg vagy bölcsész, csak úgy uralkodhatik boldogúl, ha nála a

¹⁾ *Pantagruel*, liv. III, ch. I.

vitézség után az igazság következik; igazságosan kormányozva tarthatja még az uralmat. A ki másképp cselekszik, nem csak elveszti a mit hódított, hanem tűrni lesz kénytelen a szégyent és megrovást, hogy gonoszúl és igazságtalanul szerzett, és pedig azért, mert a szerzemény kezei között veszett el És ha egész életén át békeséggel bírta volna is hódítását: mihelyt az örökösei alatt veszendőbe megy, csak olyan botrányos lesz a szégyen az elhúnyton és átkos emléken, mint igazságtalan a hódítóén.«

Rabelais messze látott. Három évszázad tapasztalatai erősíték meg kiváló szellemének ítéletét. Montesquieu, miután szemügyre vette, hogyan szerezte és tartotta meg Franciaország Elzászt, Roussillont, Flandriát és a Franche-Comtét, észrevételeit a következő szavakba foglalta össze: »A háború célja: a győzelem; a győzelemé: a hódítás; a hódításé: a megtartás. — A hódítás: szerzés; a szerzés szellemével együtt jár a megtartás és használat szelleme és nem a rombolásé.«¹⁾ A hódításnak tehát van egy természetes határa: az áthasonítás (assimilation). Csak annyit kell hódítani, a mennyit meg lehet tartani; és csak annyit tartunk meg, a mennyit áthasonítunk. »A hódító-nak kötelessége helyrehozni azon csapások egy részét, melyeket okozott; a hódítási jogot így határozom meg: egy szükséges, törvényes és szerencsétlen jog, mely után mindig roppant fizetendő adósság marad hátra, melylyel a hódító az emberi természet irányában való tartozásait rója le.«²⁾ Az igazat megvallva, egyedül ezen lerovás által lesz a hódítás törvényszerűvé és jogossá. »Ezen hódítási

¹⁾ *Esprit des lois*, I. I. ch. III.; I. X, ch. III.

²⁾ *Esprit des lois*, I. X, ch. IV.

jog, mely az erőből veszi eredetét, mondá Bossuet,¹⁾ a népek beleegyezése és a békés birtoklás által úgy szólván köz- és természeti joggá válik.«

Tegyük hozzá, hogy az államok nem nagyobbodhatnak a végtelenségig. Kiterjeszkedve gyengülnek. Nagyon kiterjedt határok megnehezítik a védelmet, s az ellenségnek nem egy módot nyújtanak a támadásra. Egyébiránt minden nagyság viszonylagos. »Nagyon vigyázni kell arra, ne-hogy a valódi nagyságot gyarapítani törekedvén, a viszonylagos nagyságot megkisebbsítsük.«²⁾ Gyakran többet ér a határok mellett gyöngé és meghasonlott államokat túrni, mint azokat elfoglalni és hatalmas szomszédal megosztani, kit mulékony combinatió szövetségessé tehetett ugyan, de ki azért mégis mindig versenytárs marad. Ime még egy határa a nagyobbodásnak: a dicsvágyak versenye. Minthogy Európában nincsenek széles, nagy területek, senki sem gyarapíthatja területét máskép, mint csak másnak rovására. De a hatalmasak valamennyien egyetértenek abban, hogy meg ne engedjék, hogy közülök egyik is a többiek fölé emelkedjék. Ki az oroszánrészt követeli, versenytársait csakhamar szövetkezni látja maga ellen. Így keletkezik a nagy államok között egy neme az üzleti társaságnak: meg akarják tartani, a mivel birnak; nyerni betéteik arányában és a társultak mindenikének megtiltani, hogy szabályt alkosson a többiek rovására. Ez az, a mit az erők mérlegének, vagy európai egyensúlynak neveznek.

Ez tény: előáll nagy háborúk után, mikor mindannyian tönkre vannak téve és kimerülve. Ekkor egy időre

¹⁾ *Politique*, l. II, art. II, prop. 2.

²⁾ *Esprit des lois*, l. IX. ch. IX.

megállapodnak, egyezkednek és a követelésekből, melyek egymással szemben állanak, az erőkből, melyek egymást korlátozzák, származik egy neme az egyensúlynak. De magok az okok, melyek azt létrehozták, annak lerontására hatnak. Az egyensúly fenmaradása föltételezné a mozdulatlanságot, a mi lehetetlenség. Ehhez valóban az volna szükséges, hogy a világ megváltozzék, hogy ne legyenek többé se erősek, se gyengék; se fősvények, se tékozlók; se tunyák, se kapzsik; se tehetségesek, se buták. Az egyensúly megsemmisítésére elég, ha egyik állam tönkre teszi, a másik reformálja magát.

»Ez tisztán a felfogás dolga, melyet kiki a maga szempontjai és külön érdekei szerint értelmez«, mondja egy utasítás a XVIII. század közepéből.¹⁾ Erre hivatkoznak azokkal szemben, kik suprematiára törekednek: Franciaország az osztrák ház ellenében, Anglia pedig Franciaország ellenében. Az alakuló szövetségekben mindenki csak saját érdekét követi, és ha ezen érdek gyakran az erőseknek, kik másokat fenyegetnek, mérséklését hozza is magával, csak nagyon ritkán tanácsolja a gyengék támogatását, kiknek kizsákmányolása szándékoltatik. Az egyensúly azt kívánja, hogy az erők egymást mérsékeljék; a mérlegelés osztást igényel: ellensúlyokra van szükség, ezeket a gyöngék és legyőzöttek szolgáztatják és a művelet kikerülhetetlenül az erősek, dicsvágyók és ügyesek javára üt ki. Poroszország fölülkerekedése e rendszernek volt a logikai következménye: ellensúlyként szolgált azon napig, a

¹⁾ *Recueil des Instructions, Autriche. Instruction du marquis d'Hautefort, 1750.*

mikor elég ruganyosnak érezte magát arra, hogy magával rántsa a mérlegserpenyőt és felbillentse a mérleget.

Az egyensúly tehát nem képezi sem a rend elvét, sem a jog biztosítékát. A kortársak annyira érzik ezt, hogy azon mértékben, a mint az egyensúly jelentősége gyakorlatilag mind világosabbá lesz, mindinkább fegyverkeznek. »Egy új kórság harapózott el Európában, írja Montesquieu, szállta meg fejedelmeinket s tartat fenn velök rendkívüli számú csapatokat . . . Mihelyt az egyik állam szaporítja azt, a mit csapatoknak nevez, a többiek rögtön szaporítják a magokét, úgy, hogy ez által nem érnek el semmi mást, mint csak a közös romlást. Minden uralkodó akkora seregeket tart fenn, a minőket tartani csak akkor kellene, mikor népeik veszedelemben vannak és ezen mindnyájoknak mindnyájok ellen való agyarkodásának állapotát békének nevezik.« ¹⁾

Egy szóval, nincs más biztosíték, mint a jól felfogott érdek, s nincs a rendnek más elve, mint az érdekek ellentéte. A szokás ezen tapasztalati elvekben összegezhető: A mit jó elfoglalni, jó megtartani, mondja a szenvedély s mindenki hallgat rá. — Csak azt jó elfoglalni, a mit jó megtartani, válaszolja az okosság és nagyon kevesen követik tanácsát. Terjészkedni kell, mondja a dicsvágy, számoljunk az erősökkel, és osztozkodjunk, ha kívánják; — a földolog, szabályozni a vásár föltételeit. — Sokkal jobb, válaszolja az eszély, uralkodni meghasonlott alárendeltek között, mint hatalmas vetélytársakkal az uralomért versenyezni. — Jól teszitek, mondja a tapasztalás, ha csak olyan dologba fogtok, amit véghez vinni képesek is vagytok. Ez a számítás

¹⁾ *Esprit des lois*, I. XII, ch. XVII.

egyetlen óvszere az államoknak úgy saját, mint mások túlszáai ellenében.

Általában nem így szokták magoknak képzelni a régi kormányzat Európáját, de ilyen volt, és ilyennek kell látnunk, hogy megértsük magatartását a francia forradalom irányában. Ez elvezet minket oda, hogy az érvényben levő morálról áttérjünk a létező szokásokhoz.

VII.

Meghatároztuk a politikai elveket, most tanulmányozzuk azok következményeit. Ezek mind az állam ellen fordulnak. E közjog a saját elvével való visszaélés következtében megy tönkre. Ennél más sanctiója nincs, de ez elég is, mert végzetszerű és kérlelhetetlen.

Az állam összezavartatván az uralkodó személyével; az államok legnagyobb részében az örökletesség lévén a felség átruházásának alakja, az örökösödési viszályok államviszályokká lesznek. Minden diplomatában egy-egy jogász rejlik. A házassági szerződések és végrendeletek a politika legfontosabb ügyeihez tartoznak, s minthogy nincs bíróság, mely az azokból származó pörpatvarokat eldöntse, a háború vitatja meg s az erő dönti el azokat. Azt mondták XIV. Lajos uralkodásáról, hogy az fegyveres kézzel támogatott hosszú pör volt. Ama háborúk nevei, melyek Európát a XVIII. században foglalkoztatták, jelzik azok természetét is: spanyol örökösödési, osztrák örökösödési, bajor örökösödési háborúk.

Az igazat megvallva, nincs *jög*, melyet mindenki elismerne és tisztelne, de vannak *jogok*, melyeket mindenki mindig kész igénybe venni. Ez a feudális szokások vegyü-

léke a római jogtudomány minden szörszálhasogatásaival. Az uralkodók legnagyobb részére lehet alkalmazni azt, mit Torcy VI. Károlyról mondott: »Ő azon államokat, melyeknek nem ura, a maga irányában elkövetett mind megannyi bitorlásnak tekinti. 1) Az uralom elidegeníthetetlennek és elévülhetetlennek tekintetvén, a pör mindig eldöntetlen marad.

»Az uralkodókra nézve, írja egy francia publiczista a XVII. században, egymás irányában soha sincs elévülés, és ennek oka az, mert nincs bíró, ki előtt birtokaik igaztalan birtoklását elpanaszolhatnák; várnak, míg az erő az ő részökön lesz, hogy annak ismét birtokába lépjenek, a mi az övék. Ennek véghezvitelére nincs előre meghatározott

1) *Recueil des Instructions, Autriche*. Instruction du comte du Luc, 1715. Lelong *Bibliothèque historique de la France* című munkájában nem kevesebb, mint 360 cikket szentel a király jogainak idegen államok irányában. Ez irodalom sajátos és jellemző fajtája az *Intérêts et maximes des princes et États souverains*, édition remaniée et augmentée du traité de *l'Intérêt des princes et États souverains de la chrétienté* par le duc Henri de Rohan, Cologne, 1666. Itt találjuk kifejtve »érdekeit« a császárnak: Franciaország, Anglia, Poroszország, Lengyelország és Szilézia irányában; *Franciaország királyáét*: Navarra, Anglia, Flandria, Génua, Nápoly, Luxemburg, Lothringia, Lüttich, Metz, Toul, Verdun, a burgundi grófság, Toscana, Avignon, Orange, Nizza, Cambrai, Korsika, Castilia és Hennegau irányában; a *spanyol királyéit*: a burgundi hercegség, Catalonia, Portugal, Navarra, Milano, Jerusalem, Anglia, Toscana, Malta, Génua, Párma és Savoya irányában; az *angol királyéit*: Normandia, Guyenne, Poitou és a francia korona irányában; az *osztrák házáét*: Csehország, Utrecht, Morva, Svájc, Friaul, Karniolia, Elzász, Breisach, Rheinfeld, Nürnberg, Berg, Dalmatia, Epirus, Erdély, Moldvaország és Morea irányában. L. erre nézve *Les Traditions politiques de France, politique extérieure*, II. k. II. f.

idő, még ezer év múlva sem késő, mint egy régi jogtudós mondja.«¹⁾ »A nagy fejedelmek tehát«, mondá Richelieu, »magokat mindig jogosítottaknak tekintik arra, hogy jogaikat a bitorlóktól visszaköveteljék és erővel megszerezzék.«²⁾ Ezért írta Mazarin, ki előrelátó és ilyen magasabb fajta jogcsavarásokban fölötte járatos ember volt, 1646. január 20-án, mikor XIV. Lajos házassága Mária Teréziával még csak távoli terv volt: »Az infánsnő ő felségével házasságra lépven, aspirálhatunk a spanyol királyságok örökségére, bárminő lemondást tétessenek is vele.«³⁾ Egy századdal később Frigyes képesnek érezvén magát arra, hogy hatalmába ejtse Sziléziát, eszébe jutott, hogy e tartományhoz régi jogai vannak. Minisztere, Podewils, erre félénken megjegyzé, hogy eme jogok ünnepélyes szerződések által meg vannak semmisítve: »Az ügynek jogi oldala a miniszterek dolga«, felelé a fejedelmi bölcsész; »ez az ön feladata és lesz ideje, csendben dolgozni rajta, mert a csapatoknak a parancsok már kiadattak.«⁴⁾

Minthogy levéltárában mindenki jogokat őriz arra nézve, a mi őt megilleti, s mivel jogosítottnak hiszi magát arra, hogy azokat, mihelyt teheti, érvényesítse, nincs sem biztos örökség, sem békés birtoklás. Így az erkölcsök a dynastiák ellen fordítják magának a dynasticus jognak elvét. És nem szorítkoznak csak az örökösök megfosztá-

¹⁾ *Mémoire sur le plus sûr moyen de réunir à la France les duchés de Lorraine et de Bar.* D'Haussonville, *Histoire de la réunion de la Lorraine*, t. I. Paris, 1854.

²⁾ *Mémoires*, année 1633.

³⁾ Mignet, *Histoire des négociations relatives à la succession d'Espagne*, I. k. 33. l. Paris, 1835.

⁴⁾ *Politische Correspondenz*, t. I. p. 90.

sára, hanem még fel is darabolják az örökséget. A jogok nem évülnek el, de megoszthatók. A kik e jogokat magokénak hirdetik, szövetkeznek azok visszaszerzésére. Innen a forma szerinti szerződések, és osztály-egyezmények. Az egyensúly elve szabályozza azok záradékait és képezi jogtudományukat. A spanyol király még élt, midőn annak örökségét XIV. Lajos megosztja Leopold császárral 1668-ban; — 1698-ban pedig egy választott bíróság által, melyben Anglia és Hollandia foglaltak helyet, osztatja föl. Ez egyezmények adják meg az irányt a következő század diplomatiájának. A valóságban ez volt az egyedüli állameszély, mely e combinatiókat vezette; a kor haladásával, a XVIII. században, már nem is csinálnak belőle titkot. A jogi ürügyek háttérbe szoríttatnak. Osztozkodnak, hogy romboljanak, s ezt nyíltan be is vallják. Az osztrák örökösödési háború nem volt egyéb, mint zajos nyilvánulása egy oly politikának, mely hozzá volt szokva, hogy csupán haszonlesés által vezéreltesse magát. »VI. Károly császárnak, az utolsó osztrák fejedelemnek, halála azon hitet kelté, hogy e ház megsemmisítésének pillanata elérkezett«, írja Choiseul herczeg egy hivatalos okmányban.¹⁾ »A féltékenység és zavar, melyet egész Európában keltett az államoknak ama csodálatos halmazata, melyet a néhai császár idősebb leánya kezében egyesíteni igyekezett; több jelentékeny fejedelem hajlandósága, kik emez örökséghez jogokat támasztották; a császári korona, mely annyi szétszórt államnak egybetartó kötelékét képezte s a

¹⁾ *Recueil des Instructions, Autriche.* Instruction du comte de Choiseul-Praslin, 1759. A terv különben nem volt új. Az első kísérlet ez irányban XII. Károlylyal tették 1718-ban; és Szárdiniával 1733-ban. L. D'Argenson, *Mémoires*, t. I. p. 29.; t. IV, p. 218, 273, 275.

mely az utolsó osztrák fejedelem halála által, a ki azt birta, e ház birtokából kiesett, — minden kedvezni látszott a törekvésnek, mely e hatalom megsemmisítésére irányult, annak felosztása által; és csak e kilátás mellett fogadta el Franciaország ama rendszert, mely abból állott, hogy az osztrák örökös tartományok a követelők jogainak megfelelőleg felosztassanak, s hogy az osztályrészek oly módon kevertessenek össze, hogy az új birtokosok utalva legyenek egymás közt a területnagyobbítást folytonosan ellenezni, és megakadályozni, hogy egy új hatalom támadjon, mely Franciaország nyugalma nézve oly félelmes és ellenséges legyen, mint volt az utolsó osztrák ház; úgy hogy ily módon a közbékét jövőre szilárdná és tartóssá lehetett volna tenni.«

Innen kiindulva, az eszmék és tények logikai láncolata folytán oda jutnak, hogy egy állam feldarabolását már nem tekintik többé mint egyezményt a versengő követelések közt, sem mint az örökösödési háborúk erőszakolt következményét, hanem mint a diplomatia rendes segélyforrását, mint oly eszközt, mely által a háborúkat megelőzni lehet, előre kielégítvén a dicsvágyakat, melyek fékevesztettekké lenni fenyegetőznek. E következmény, mely első tekintetre is ellenkezik az egyensúly elvével, oly közvetetlenül származik ez elvből, hogy már akkor azonnal előtérbe lép, mihelyt azt meghatározni akarjuk. Sully nagy terve maga után vonja a birtokállapot általános felforgatását Európában. A westphali szerződések egész rendszere az egyházi fejedelemségek kisajátításán alapszik — európai hasznosság okából. A secularisatiók, mint a hogy ne-

vezik, praecedenseket képeznek. A forradalom már ott találta azokat a jogtudományban és felhasználta.¹⁾

Két állam volt, melyeket földrajzi fekvésök és belső szervezetök, úgyszólván, végzetszerűleg rendelték ily fajta egyezmények tárgyául: Török- és Lengyelország. Birto-kaikból mindenkit ki lehetett elégíteni. Feldaraboltatásuk eszméje is nagyon régi. Kelendőnek találjuk a XVIII. században.²⁾ Oroszország és Ausztria abban egyeztek meg 1782-ben, hogy egymás közt felosztják az ottoman birodalmat; 1772-ben II. Friggyessel egyetértve, felosztották Lengyelországot, mert nem tudtak megegyezésre jutni a török birodalom földarabolása iránt. A porosz király kezdte meg és hajtotta végre a műveletet, de ugyanakkor mindenki foglalkozott ez eszmével. Lengyelország, úgyszólván, árverésre került Európában, és senki sem érzett lelkiismereti furdalásokat, hogy érdekei szerint hasznot húzzon belőle. Megtörtént, hogy kevesebb, mint egy év leforgása alatt, 1768. deczember és 1769. augusztus hava között Kaunitz kancellár azt javasolja Mária Teréziának, hogy a porosz királyt a lengyel Poroszország árán nyerje meg; a porosz király Oroszországtól két lengyel tartományt követel, — szövetségének béréként; Oroszország azokat neki megadja; a francia kormány egyszerre javasolja Lengyelország felosztását Bécsben, hogy elszakítsa

¹⁾ 1778-ban Ausztria Bajorországot hatalmába ejteni akarván, híre ment, hogy a münsteri, hildesheimi és paderborni püspökségeket *secularisálni* fogná, hogy a porosz királyt kielégítse és terveinek megnyerje. Épen ezen részeket szánta Franciaország Poroszországnak 1802-ben.

²⁾ L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle* cz. tanulmányt. Paris, 1878.

Ausztriát Poroszországtól, és Berlinben, hogy elszakítsa Poroszországot Ausztriától; végül a törökök, kik Lengyelország függetlenségeért háborúztak, készek kiszolgáltatni szövetségesöket Ausztriának, hogy aztán megnyerjék az osztrákok támogatását Oroszország ellen.

Az 1772-ki osztozkodók hivatkoztak régi jogokra. Ez igazságtalan okmányban nem volt egyéb csupa stularis fentartásoknál. Alapjában véve nem is tulajdonítottak annak semmi értéket s nem is hízelegtek magoknak azzal, hogy bárkit is meggyőztek volna. »Nagyon csekély véleményem van jogcímeink felől«, vallá be Mária Terézia. — »Az osztrákok két starosziát foglalnak el«, jegyzé meg Katalin, »miért ne foglalna bárki más is?« — »Legyen«, mondá Frigyes,¹⁾ és megnyitotta a vásárt; »de«, tevé hozzá, »ha a jogok nem nagyon alaposak, nem kell azokat részletezni.« Az 1772-diki nyilatkozat alárendelte az állítólagos jogokat a méltányosság elvének, s az egyedüli, a mire támaszkodnak, a következő: »Bárminők legyenek is az illető követelések terjedelme és határai, az azokból származható szerzeményeknek teljesen egyenlőknek kell lenniök.«

»Ez az első példa«, írja Frigyes, »melyet a történelem felmutat, hogy három hatalom között békésen szabályoztatott és vitetett keresztül egy osztozkodás.«²⁾ De ez nem lehetett az utolsó is. Miután osztozkodtak, hogy az egyenetlenségeket kiegyenlítsék, majd, hogy megelőzzék, oda jutottak, hogy feloszszanak egy államot pusztán csak azért, mert ez hasznos s hogy a monarchiák feldarabolását

¹⁾ *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, p. 142, 147, 265.

²⁾ *Mémoires*, éd. Boutaric, t. II, p. 359, Paris, 1866.

a politika céljává és eszközévé tegyék. A gyöngé államok borzalommal nézték e ténykedés térfoglalását, mely mindnyájokat fenyegette.¹⁾ Ez foglalkoztat minden elmét és tölt be minden levelezést a régi kormányzat vége felé. Egy egyöntetű rendszer ez, mely beveszi magát Európa szokásaiba s helyettesíti ott az egyensúly engedelkeny tanát, melyet tökéletesít az által, hogy kiélesíti. Neve: *osztzkodó rendszer*, mely a kancelláriák gyakorlatába megy át, várva, hogy helyet adjanak neki a diplomácia műsorában. Vezérelve, mely a törvényesség hamis színét hordja magán: „a szerzeményeknek teljesen egyenlőknek kell lenni.“²⁾ Megvan a maga casuistikája is, mely összetéveszti a cselekedet méltányosságát a részek egyenlőségével,³⁾ a művelet igazságos voltát a mérleg pontosságával, mely különbség nélkül eszközli az egyensúlyt akár a bírák, akár a rablók kezeiben. Megvan a maga joggyakorlata, mely »e pontos mérleg fentartása« céljából számításba veszi a

¹⁾ »Remegve várom«, írta III. Gusztáv, »a pillanatot, melyet közeledni látok, midőn a szomszéd hatalmak hasznukra fordítva viszályainkat, minket alattvalóikká fognak tenni.« Jun. 1772. Geffroy, *Gustave III*, t. I. p. 265. Paris, 1867. — Velence remeg, ép úgy a Svájc is; Ausztria némely követeléseiben látni vélik »az egyezmények azon rendszerének csiráját, melyet Lengyelországban hajtottak végre.« *Recueil des instructions, Autriche*. Instructions du baron de Breteuil, 1774.

²⁾ Nyilatkozatok 1772. február 19-dikéről Ausztria, február 28-ikáról Poroszország, márcz. 5-ikéről Oroszország részéről. *Question d'Orient*, p. 224. »E javaslat, mely igazságos volt, nehézség nélkül fogadtatott el«, mondja Frigyes *Mémoires*-jaiban, id. p. 216.

³⁾ »Én mindig elleneztem ez igazságtalan és annyira egyenlőtlen osztzkodást«, írta Mária Terézia Mercynek 1773. febr. 1-én. *Question d'Orient*, p. 274. és 219.

talaj termékenységét, a népességet, a politikai értéket, mely alatt a szöveg magyarázó szerint nemcsak a lakosság mennyiségét, hanem faját és minőségét¹⁾ is kell érteni.

Megvannak a maga eljárási szabályai és formulái, melyek a jögesavarás tulajdonai: *a realis jelzálog biztosítékai*, melyek rendeltetése, biztosítani a vásár végrehajtását. Megvan végül a maga műnyelve, melyet a műárusok használnak: az értékkülönbségek kiegyenlítésére szolgáló *cserék, a ráadások vagy pótlékok* (surrogats) a csere hátrányos voltának kipótlására.²⁾

Szükségesnek tartottam itt e szokásokat előadni és értelmöket meghatározni, mert a francia forradalom teljes érvényben fogja találni azokat a vén Európában. Ez azon közjog, melyet majd alkalmazni akarnak Franciaországra s a melyet alkalmazni fognak újból Lengyelországra, ha ennek részéről hiányoznék az engedékenység. Nem Franciaország honosította ezt meg Európában 1792-ben, ellenkezőleg: fenyegetve volt, hogy elszenvedje azt, és ha később gyakorolja is: nem újít, hanem utánoz. Távol attól, hogy maga kényszerítse a régi államokra e rendszert, mely jogaikat felforgatta, kényszerítve volt elsajátítani e rendszert, hogy a régi államok társaságába léphessen. Csak e feltételek alatt alkudozik velök és kapja meg a polgárjogot Európában. Meghamisítja, megrontja, tönkreteszi saját elveit és az új jogot, melyet érvényre juttatni törekedett, — de se nem hamisítja, se nem rontja meg, se nem teszi tönkre a régi jogot: maga a régi Európa

¹⁾ *Question d'Orient*, p. 241.

²⁾ Mind e kifejezések a levelezésekből vannak véve. Az olvasó újra fog velök találkozni e tanulmány során. L. Vivenotnál, *Quellen*. Bécs, 1873. — Cobenzl Ph. jelentése 1792. aug. 8., II. köt. 164. l.

ásta alá ennek alapjait. A forradalom tehát nem ásta meg a rohanó ár medrét, csak annak vizeit szaporította fel. Mind ezek nagy következményű tények. A régi kormányzat gyakorlata még fontosabb s még különösebb eredményekre vezetett.

VIII.

Ha kevésbé csinálnak lelkiismeretbeli dolgot az államok felosztása- és az uralkodóknak birtokaiktól való megfosztásából, nem többet csinálnak a királyságok elcserélése- és az uralkodó családok letételéből sem. Nincs semmi ingatagabb, mint a birtokállapot Európában a XVII. század végén s főleg a XVIII. században. Alberoni neve jellemzi e politikai posvány rendszerét, mint a hogy Machiavellie jellemzi az állameszély rendszerét. Maga Alberoni azt tartotta, hogy »a politika helyére némely egyéneknek szeszélyét állították, kik minden igaz ok nélkül, meglehet, magánokokból, oly módon vágják és szelik az államokat és királyságokat, mintha ezek hollandi sajtok volnának.« ¹⁾

XIV. Lajosnak a spanyol örökösödést szabályozó szerződése Európa térképén tökéletes forradalmat, az uralkodó családoknak különös áthelyezését, uralkodók- és kormányoknak csodálatos vándorlását idézik elő. 1698-ban ²⁾ egy bajornak kellett uralkodni Spanyolország, India, Belgium és Szárdinia felett; egy Bourbon uralkodik Nápoly-, Szicília-, Presidios- ³⁾ és Guipuscoaban, egy osztrák Mila-

¹⁾ A Sismondi által idézett levél, *Histoire de France*, t. XXVII. p. 324.

²⁾ Az Angliával okt. 11-én kötött szerződés.

³⁾ Észak-Afrika partján spanyol terület, mely magába foglalja Ceutát, Gomerát, Alhucemast és Melillát.

nóban. A combinatio megghiúsul; Lajos alkot egy másikat,¹⁾ melyből a bajor kimarad; az osztrák kapja Spanyolországot és az Indiákat; a Bourbon kapja Milanót, melyet Lotharingiáért cserél ki; azonkívül kapja Nápolyt, Sziciliát, Presidiost, melyeket Savoya-, Nizza- és Piemontért cserél ki. A belgák időközben köztársasággá alakulnának és Hollandiával szövetkeznének, ha csak azon a czímen, hogy a számadásnál ráadásul szolgáljanak, esetleg fel nem osztatnának. Egy körülbelül hasonértelmű szerződés 1699-ben iratott alá.²⁾ A lökés meg volt adva, s a XVIII. század viselte következményeit. Párma, hol az uralkodó család kihalt, 1731-től 1748-ig átszáll Spanyolországra, majd Ausztriára, később visszaszáll egy fiatalabb spanyol ágra. Szárdinia, mely előbb Spanyolországnak volt szánva, 1714-ben Ausztriának, 1720-ban pedig Savoyának adatik oda. Egy lengyel király kapja Lotharingia haszonélvezetét; a lotharingiak Toscanába vitetnek át. Nápoly és Szicilia egymás után hol szétválasztva, hol egyesítve, a legkülönösebb viszontagságokon mennek keresztül s a legkevésbé előrelátott kormányokat kapják. Az utrechti szerződések Nápolyt Ausztriának, Sziciliát pedig Savoyának juttatják, mely azt 1720-ban Szárdiniáért cseréli ki; Ausztria egy pillanatra egyesíti a két királyságot, melyek tizenöt évvel később a spanyol Bourbonok kezére jutnak.

Akkor Olaszország képezte a királyságok nagy vásárját; nemsokára Lengyelország lesz azzá, majd később Németország. De mind ebben ugyanazon egy rendszer foly

¹⁾ Tallardhoz 1699. febr. 13-án intézett levél. Reynald, *Guillaume III. et Louis XIV.* t. I. p. 242. Paris, 1883.

²⁾ Reynald, *Guillaume III. et Louis XIV.* p. 319.

és terjed; a francia forradalom csak sietteti. Bonaparte rohamosan gyorsítja. Maga Európa mintegy előkészítette magát a hódításra.

Az emberek megszokták e vándorlásokat; sőt megszokták a tönkrement és trónvesztett királyok bolyongásait is a világban. »A ki bízott volna, mondá Pascal, Angolország királyának, Lengyelország királyának és Svédország királynőjének barátságában, hihette volna-e, hogy nélkülözni fogja a visszavonulás- és menedékhelyet a világon?«¹⁾ A XVII. század két trónvesztett angol királyt látott. A XVIII. egész sorozatát tünteti föl a fejedelmeknek, kik egymás címei fölött pörlekednek, egymást kifosztják, elűzik és megsemmisíteni iparkodnak.²⁾ Nincs e kor erkölcsének maróbb satyrája, mint a *Candide* ama fejezete, melyben Voltaire leírja azon különös vacsorát, melyet hőse Velenczében, idegen királyok társaságában elköltött, mint III. Achmet, ki fivérét fosztá meg a tróntól és kit unokaöccse detronisált; Iván, ki még bölcsőjében fosztattott meg a tróntól, az angol Károly-Eduárd, a szász Ágost és Lesczinszky Szaniszló, mind ketten lengyel királyok, végül az ellentét kedvéért s mint utolsó vágás, Theodor, Corsica királya. »Azon pillanatban, a mint az asztaltól fölkeltek, érkezett ugyanazon vendégfogadóba négy Fenség, kik a hadi koczkán szintén elvesztették államaikat és kik Velenczébe jöttek, eltölteni a farsang hátralevő részét; de *Candide* még rá sem ügyelt az újonnan érkezettekre.« Az udvarokban az egész előkelő világ olvasta e regényt és mulatott e gyászos farsangi mulatságon.

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet, art. VI. no. 35. Itt I. Károlyra, svédországi Krisztinára és János-Kázmérre czéloz.

²⁾ L. Micheletnél, *Précis de l'histoire moderne*, ch. XXI.

Csodálatot kelt a kortársak frivol közönye, de mit mondjunk még az utódok közönye felől! Voltaire tréfálkodik s a dolgokat a tréfa czéljaira erőlteti. De néhány év múlva a bohózat megvalósul és gyászos jeleget ölt. Erfurtban 1808-ban a »királyok földszintje« előtt, kik a forradalom által császárrá lett Napoleont környezék, nem csupán Voltaire bohókás vacsoráját lehetett volna szemléltetni, hanem egy nagyon felséges vacsorát, mely ugyanazon asztalnál egyesítette a trónvesztett uralkodók egész légióját: a franczia Bourbont, a spanyol Bourbont, a nápolyi Bourbont, Braganzát, nem is számítva a püspököket, nagyhercegeket, apátokat, grófokat és a magas fenségeket.

De a száműzetés még csak hagyján. Vannak ennél gonoszabb bajok is. »Azt mondtam: Ti istenek vagytok — írja Bossuet; — de oh sárból és porból való istenek, ti emberek módjára fogtok meghalni. Bukni fogtok, mint a hatalmasok.« ¹⁾ Valóban buknak is — és bukásuk csak alig indítja meg azokat, kik túlélik őket. Meglepő azon csekély feltűnés, melyet Európában XVI. Lajos és Marie Antoinette halála okoz, valamint a méltatlankodás langyossága, a gyász szórványossága, a feledés gyorsasága, a megbékülés könnyűsége, mely azonnal helyreáll, mihelyt a forradalom rendezkedik, elkézd alkudozni és a propaganda politikáját az osztozkodásával cseréli föl. 1798. óta egy királygyilkos követet látunk Berlinben, egy másodikat Nápolyban és három másikat egymás után meghitelesítve a szent szék-nél és a rastadti congressusnál. ²⁾ Marie Antoinette unoka-

¹⁾ *Politique*, liv. V. art. IV. prop. I. — V. ö. id. *Troisième sermon pour le dimanche des Rameaux*, Sur les devoirs des rois.

²⁾ Sieyès Berlinben, Lacombe Saint-Michel Nápolyban, Treillard, Jean Debry, Bonnier Rastadtban.

húga közülök néhány leghirhedtebbet talált trónja körül csoportosulva. Az erkölcsöknek eme hajlékonysága és az uralkodók részéről emez engedékenysége nem volt új dolog; s ha ez igen kényes pontra nézve tekintetbe vesszük a régi kormányzat előzményeit, sokkal kevésbbé fogjuk indíttatva érezni magunkat a csodálkozásra.

Nem beszélek itt a politikai gyilkosságról, melyet a XVI. században nyíltan tanítottak és gyakoroltak; én csak azon ítéleteket vizsgálom, melyeket uralkodók ellen, államellenes büntény miatt, hozott az állam, az állameszély nevében.

A modern Európában Stuart Mária esete képezi a praecedent: ez magában foglalja a többi is.¹⁾ Stuart Mária királynő volt. Pörbe fogatik felségi tények miatt, egy másik fejedelemlő által. Midőn a felség czímén kétségbe vonta ama bizottság illetékességét, melynek feladata volt őt elítélni, az, ki a bíróságban elnökölt, így felelt neki: »Ne bántsa a királyi méltóság eme hiú kiváltságát, mely önnek most úgy sem használhat; álljon a bíróság elébe és védje ártatlanságát.« Erzsébet nem elégedett meg bizottságának ítéletével: Anglia parlamentje által erősítette meg azt; és 62 év múlva e parlament ugyanazon törvényt alkalmazta Stuart Mária unokája ellenében, kit az élet viszontagságai Erzsébet trónjára emeltek. A kérdés, mely egymással felségi jogaik fölött versengő két uralkodó közt fölmerült, — fölmerült egyfelől az angol nemzet közt, mely magát souverainnek jelenté ki és Anglia királya közt is, ki fejedelmi jogait követelte vissza. Stuart Mária pörének jeleneteit látjuk ismétlődni. »Szeretném tudni, mondá

¹⁾ Mignet, *Histoire de Marie Stuart*. Paris, 1854.

I. Károly, minő hatalom által állíttattam én ide? ... Angolország közel ezer esztendő óta örökletes királyság.« — »Uram, felelé a magas bíróság elnöke, mi nem azért vagyunk itt, hogy az ön kérdéseire feleljünk. Védje magát a vád ellenében: bűnös-e vagy nem bűnös.«¹⁾ E pár szó foglalja magában XVI. Lajos egész pörét.

De mit tettek a fejedelmek a királyi méltóság ellen irányzott e merénylettekkel szemben? III. Henrik megkísérlé közbelépni Stuart Mária javára, a ki franciaországi királyné volt. Kijelentette Londonban, hogy elitéltetését úgy tekintené, »mint az összes királyok közös érdeke elleni dolgot.« Erzsébet nem vette számba; III. Henrik abban hagyta. A spanyol király, ki Anglia ellensége volt, meg akarta boszulni Skóczia királynőjét: Erzsébet legyőzte s pár évvel később, mint IV. Henrik francia király szövetségese, minden uralkodó által tisztelve vagy rettegetve, koronáját nyugodtan engedte áldozata fiának, ki igen engedelmes szolgájává lett. Azt lehet mondani, hogy ez csak a királyok viszálykodása volt, s hogy a királyság maga nem forgott kérdésben. De midőn I. Károlyról van szó, törvényes uralkodó és fellázadt nép közt támad a pör: a megoldás ekkor is ugyanaz lett. Európa meg volt hatva az angol király halála által, de mindenki csak azon mértékben nyilvánította meg hatottságát, a mint érdekei kívánták. Leginkább felvultak indulva: Hollandia, mely köztársaság volt és Oroszország, mely barbár zsarnokság alatt nyögött; Hollandia élénk versenygésben állott Angliával, a moszkvai czárnak pedig nem volt hozzá semmi köze és nem félt tőle. Ellenben Spanyol- és Franciaország, miután lágyme-

¹⁾ Guizot, *Charles I-er*, t. II, liv. VIII. Paris, 1862.

legen tiltakoztak a pör és a király kivégzése ellen, sietőleg versenyeztek a köztársaság elismerésében. Hiában utaltak arra, hogy I. Károly ép olyan jogcímen uralkodott, mint XIV. Lajos; hogy a királynő Franciaország leánya volt; hogy a forradalom, mely az angol trónt felforgatta, valamennyi trónt fenyegetett: semmi sem győzött azon tény ellenében, hogy a köztársaság erős volt, és hogy Franciaországnak érdekében állott, azzal egyetértésre jutni. Az állameszély kérlelhetetlen realismusa a becsület, vallás és a fennálló jog köréből merített minden érv fölött győzedelmeskedett.

»Úgy látszik«, írta Mazarin a regensnőnek, osztrák Annának, »hogy ha a becsület és igazság törvényei által vezetettjük magunkat, nem szabad elismerni e köztársaságot, minthogy a király nem tehet jó hírvének semmi ártalmasabbat, mint ez elismerés, mely által cserben hagyja a törvényes király saját közel rokona, szomszédja és szövetségének érdekét; sem annál igazságtalanabbat nem tehet, mint hogy elismerje a bitorlókat, kik uralkodójok vérével szennyezték be kezeiket . . . De mivel a becsület és igazság törvényei soha sem rendelhetnek olyasmit, a mi az okossággal ellenkezik, tekintetbe kell venni, hogy a köztársaság elismerésének hosszabb halogatása semmikép sem fogja gyarapítani, vagy megszilárdítani a király jogait . . . Másfelől okunk van tartani attól, hogy, ha a spanyolok szorosabb szövetségre lépnek az angolokkal, meg fogják ezeket gátolni abban, hogy hozzánk közeledjenek, s ha nem is bírják rá őket nyílt harcra, de legalább hatalmas támaszt nyújthatnak nekik ellenünk. Nincs tehát kétség benne, hogy az angol köztársasággal haladék nélkül alkudozásokba kell bo-

csátkozni s megadni neki azt a czímet, melyet kíván.« ¹⁾
XIV. Lajos elismerte a köztársaságot, és egész Európa úgy tett mint ő.

»Oh idők! Oh erkölcsök!« kiált fel La Bruyère. ²⁾ »Oh szerencsétlen század, tele rossz példákkal... Egy ember ³⁾ így szól: »Átkelek a tengeren, megfosztom atyámat örökségétől, el fogom űzni őt, feleségét, örökösét birtokai- és államaiból;« és a mit mondott, meg is teszi. A mitől tartania kellett, az több királynak a boszúja volt, kiket egyetlen király személyében sért meg: de ezek vele tartanak; majdnem ezt mondták neki: kelj át a tengeren, foszd ki atyádat, mutasd meg az egész világnak, hogy királyságából ki lehet űzni egy királyt, ép úgy, mint egy kis urat kastélyából, vagy egy bérlőt a majorból!... A királyi méltóságnak nincsenek többé kiváltságai; magok a királyok mondtak le azokról.« ⁴⁾ Ezek egy ékesenszóló epekórosnak a szavai, nem politikus mondta azokat. A királygyilkosság nem szentségtörés, a királyi méltóság nem szent — csak a szemlélődők és theológusok előtt: a politikus nem gondol másra, mint csak saját biztonságára és önérdekére. Szen-

¹⁾ Guizot, *Cromwell*, liv. III. p. 234.

²⁾ *Des Jugemens*:

³⁾ Az oránia iherezeg, ki, miután elűzte II. Jakabot, III. Vilmos név alatt angol királylyá lett.

⁴⁾ Egy száműzöttnek, Dampmartin grófnak emlékirataiban olvasom: »Stuart Mária, I. Károly és XVI. Lajos a századoknak mindmegannyi leczkét fognak nyújtani, melyek gyümölcsei bizonytalanoknak látszanak. A királyok, a helyett, hogy egyetértettek volna a tiszteletre nézve, mely állásuk méltóságát megilleti, a népeket a királygyilkosság szentségtörésére vezették.« *Bibliothèque des mémoires*, par M. De Lescure, t. XXXII. *Mémoires sur l'émigration*. Paris, 1877.

vedélyei előtt a felség törvénye nem létezik. Speyerben 1689-ben XIV. Lajos katonái kirabolták a székesegyházat, melyben nyolcz császárnak hamvai nyugodtak. Hamvaik a szélben szétszórattak: ¹⁾ Louvois a németeket megfélemlíteni és megalázní akarta. Még attól sem riadtak vissza, hogy feltüzéljék a népies szenvedélyeket s a tömegek vak fanatismusát. 1691-ben híre terjed Párisban, hogy III. Vilmos meghalt. »Mindenki, írja Louvois, felébreszti bajtársát; örömtüzeket gyújtának, bár rendelet nélkül; és sok bort ittak.« A zavarba jött rendőrség igyekezett lecsendesíteni a forrongást: a nép körülveszi a rendőrügynököket, ölelkezik velök és belevonja körtánczába. A mozgalom magával ragadta a vidéket is. Ez »eszeveszett és örvöngő« nép mindenütt ünnepli az ellenség halálát. Egy megelőzött *carmagnole* ez; de a mi sokkal fontosabb, olyan *carmagnole*, melyet a királyság indít meg. Hallgassunk meg egy kortársat s azt fogjuk hinni, hogy a következő században vagyunk, egy teljes *sans-culottide* közepett: »Néhány napon és éjen át abban gyönyörködtek az emberek, hogy a fejedelem és fejedelemnő képét látták felakasztva, mészárosok által felnégyelve és lenyúzza, útca hosszant meghurczolva, sértő felíratokkal szamarakon vitetve és ördögöknek öltözött jezsuita tanítványok által széttépve. Azonkívül a szent Incze-temető csarnokai tele voltak e két személy rézmetszeteivel, melyeken minden képzelhető botrányos alakban voltak feltüntetve. Sokat ittak, és nagyokat az elhunynak megtörtént romlására; légrázkodtató kiáltásokat hallattak a bitorló ellen.« ²⁾ Így értelmezte a pór-

¹⁾ Dareste, *Histoire de France*, t. V. p. 590. Paris, 1875.

²⁾ L. Camille Rousset, *Louvois*, IV. ch. XIII. p. 425.

nép. Párisban, a rendőrség elnézése mellett, az állameszély irányeszméit, egy olyan fejedelem uralkodása alatt, ki »a sértett felség törhetetlen védelmezője, vagy mindig kész megboszulója« volt.¹⁾ Megértette s megtanulta a pór nép, hogy a királyok követhetnek el bűntényeket, hogy el lehet őket itélni, hogy az áruló vagy ellenséges király nem király többé. Gyorsítsátok az okoskodást, tegyétek át a souverainitás eszméjét egyik helyről a másikra, s a nép azonnal királya ellen fordítja a királyság történetét: királyát kiválóan bitorlónak, árulónak és ellenségnek nézi. Így haladunk aztán egyenest, még pedig természetes lejtőn, 1793. felé.

Megérkezik a XVIII. század a maga cynikus könnyelműségével. Az állameszély elveszti ama határozott és szilaj jelleget, melylyel az előző században birt; vitatkozik, értekezik, keresi az előkelő sophismát és tetszeleg magának a szép irányban. Péter czár 1718-ban lefejezteti fiát államellenes bűntény miatt. Némely moralisták jónak látták ez ellen tiltakozni. Voltaire őket rendre, a történelemre, a római jog elveire, és a klasszikai tragédia törvényeire figyelmeztette, melyeket e kor gondolkozói oly örömet zavartak össze. »Péter inkább király volt, mint atya; saját fiát áldozta fel az alapító és törvényhozó érdekeinek... Ha Elek uralkodik vala, minden leromboltatott volna... E katastróphát fontolóra véve, az érzékeny szívek remegnek, a szigorúak helyeslik.«²⁾ Az állameszély meg tudja kedveltetni magát és tud bájosan beszélni, ha szükséges. 1742-ben Petrowna Erzsébet felláztatja az orosz katonákat,

¹⁾ Bossuet, *Oraison funèbre de la reine d'Angleterre.*

²⁾ *Histoire de la Russie*, ch. X.

élőkre áll, megrohanja a palotát, és fogságra vetteti a régensnőt. A mi a czárt illeti, ez két éves gyermek volt, kit Ivánnak hívtak. Erzsébet ezt megszánta, karjaira vette, megcsókolta; s miután megtette ezt a kedvezményt az »érzékenyszívűeknek«, tanácsért a »szigorú szelleműekhez« fordult. Tanácsot kért Franciaország nagykövetétől, De la Chétardie marquistól, ki fiatal, gyöngéd és szenvedélyes volt, és a ki e durva udvarban a Nyugat finomult erkölceit képviselte. Erzsébet őt kedvese gyanánt szemelte ki s Erzsébetet ez erősen segíté abban, hogy hatalmába kerítse a trónt. »Nem lehet — írta Erzsébetnek — elég eszközt felhasználni arra, hogy VI. Ivánnak még legutolsó emlékét is megsemmisítsék; egyedül csak ez által lehet biztosítani Oroszországot egy vagy más időben ama csapások ellen, melyeket a körülmények szülhetnek s melyektől a hamis Demetriusok példája folytán még inkább kell tartani ez országban.«¹⁾ A dolog nagyon szép szavakba van burkolva; a forma képmutatása csak annál inkább mutatja a gondolat kegyetlenségét. Erzsébet visszaretent e végső eszköztől; a szerencsétlen gyermeket egy erődbe záratta, a hol 23 évig sorvadott és aztán meghalt. XVII. Lajos még hamarabb húnyt el; ő kevésbbé volt erőteljes; de volta-képen ugyanazon törvényt szenvedte el, és daczára végvonalgása kínos vergődéseinek, daczára a körülményeknek, melyek egy gyermeknek ily kegyetlen zár alá vetését történeti eseménynyé tették, fogsága és halála nem okoztak na-

¹⁾ Albert Vandal, *Louis XV. et Élisabeth de Russie*, ch. II, Paris, 1882. L. Frigyesnek 1743. ápr. 20-án kelt, nem kevésbbé kegyetlen levelét, *Politische Correspondenz*. Azt tanácsolja, hogy küldjék Ivánt Szibériába, a hol el fog tűnni.

gyobb hatást, mint a szerencsétlen Iváné, ki ép úgy, mint ő, ugyanazon állameszély áldozata.

Ehhez hova-tovább mindjobban hozzászótkak. Oroszország nagyban gazdagította a praecedensek gyűjteményét; de nem is a fölött kell csodálkozni, hogy egy még barbár államban barbár szokásokkal találkozunk, hanem azon közöny felett, a melylyel a régi Európa kormányai e látványt szemlélik. 1762-ben egy német hercegnő, ki III. Péter czárhoz ment nőül, összeesküvést forral, hogy férjét megfoszsza a tróntól: a czár elfogatik, letétetik s fogságában meggyilkoltatik. A diplomaták úgy tudósítanak az esetről, mint a világon legtermészetesebb dologról.¹⁾ Se meg nem botránkoznak, se föl nem indulnak; sőt vannak, kik egymásnak ehhez szerencsét kívánnak, azok t. i., kik azt hiszik, hogy a változás használni fog udvaraiknak. Ezek közé tartozik Mercy gróf, Mária Terézia nagykövete is, ki később oly hosszú ideig államásozott Párisban, a hol akkora szerepet játszott. Ő tudósít az eseményről és így végzi: »Ez volt a menete a legnagyobb és legörvendetesebb események egyikének, melyek valaha végbementek. . . El nemzet el volt keseredve III. Péter ellen, és már csak arról volt szó, hogy miként lehessen véget vetni esztelen kormányzatának.« A francia Béranger, ki csak ügyvivő volt, az egyedüli, ki némely erkölcsi és bölcsészeti fejtegetésekbe bocsátkozik: »Minő kép! Egyfelől I. Péter unokája a tróntól megfosztva s kivégezve; másfelől V. Iván czár unokája rabbilincsben szenved, míg egy anhalti hercegnő bitorolja őseik koronáját és királygyilkosság segélyével trónra veti magát!«

¹⁾ L. e jelentéseket a *Publications de la Société d'histoire de Russie*, XVIII. köt.-ben.

A diplomatai ügynökök előadják a tényt: a kormányok érdekeik szerint ítélik meg. Frigyesre nézve, kit III. Péter barátsága a minap egy katastrophától mentett meg, »villámcsapás;« Mária Teréziára nézve, kit III. Péter cserben hagyott, szerencse. »Meghajlok az isteni gondviselés előtt, mely Ausztria, az orosz birodalom és a kereszténység felett őrködött«, írja Mercynek; »soha újság nem töltötte el szívemet akkora örömmel, mint e szerencsés trónrajutás.« Az angol »szívélyesen üdvözli« az új czárnőt. A mi XV. Lajost illeti, ki azt hitte, hogy ugyanolyan okai vannak az öröme, mint Mária Teréziának, nem kiméli csodálatának kifejezéseit és ezeket írja követének, De Breteuil bárónak: ¹⁾ »Az uralkodó császárnő tettetése és bátorsága tervének megvalósítása pillanatában olyan fejedelelemnőre vallanak, ki nagy dolgokat képes felfogni és végrehajtani. Meg vagyok győződve, hogy nemcsak az udvaroncok, de még az idegenek s mindazon követek, kik e fejedelemnő körében székelnek, sietni fognak irányában kifejezni tiszteletöket, sőt különös módon kitüntetni magokat, hogy a legbensőbbben csatolják Oroszországot uraik érdekeihez. A koronás főket megillető eme tisztelet, kell, hogy képezze alapját az ön magatartásának s a császárnővel való beszélgetésének.« A mi a koronától megfosztott főket illeti, ezeket, úgy látszik, e tisztelet már nem illette meg többé. Katalin trónrajutásának története gyorsan ismeretessé lőn. Rulhière elbeszélte azt egy iratban, mely 1773-ban jelent meg: nem palástolt el semmit, sem a czárnő összeesküvéseit, sem fondorlatait, sem szerelmi viszonyait. E

¹⁾ Le duc de Broglie, *le Secret du Roi*, t. II, p. 19. — Flassan, *Histoire de la diplomatie*, t. V. p. 339. Paris 1811.

könyv feltűnést keltett: Katalin olvasni akará azt és el-
kérte Diderot-tól, ki akkor nála időzött. E bölcész, ki
szükség esetén tudott szemérmetlen is lenni, mindazáltal
jónak látta némely szónokias elővigyázattal élni. »A mi
önt illeti, asszonyom, mondá neki, ha igen nagy súlyt fektet
az illedelemre és erényekre, az ön neme által elkoptatott
rongyokra, ez a munka: gúnyirat ön ellen; de ha a nagy
szempontok, férfias és hazafias eszmék inkább érdeklik önt,
akkor a szerző nagy fejedelemnőnek tünteti fel önt, és min-
dent összevéve, nagyobb becsületet hoz önre, mint a meny-
nyit árt.« — »Most már még nagyobb kedvet ébresztett
bennem, hogy e munkát elolvassam« ¹⁾ — felelé a czárnő.

Alapjában véve az uralkodók között e fontos kér-
désre nézve, mi a lényegét illeti, az érdekre, mi pedig a for-
mát illeti, az illemre vezethető minden vissza. Némelykor
kényes dolog volt szem előtt tartani s különös éberséget
igényelt. Így 1781-ben Pál orosz nagyherczeg, III. Péter
örököse, ha nem is törvényes fia, Bécsbe ment, hol nagysze-
rűen fogadták. Ünnepeles látványosságok rendeztetek.
Az operában egy *Orestest* adtak elő ballet kíséretében; a
színházban *Hamlet*-re készültek elő. *Orestes*, daczára a ze-
nének és táncznak, nem nyújtott alkalmat impertinens cél-
zásokra, de *Hamlet* már túlment a mértéken. Schroeder
színész volt az, ki ezt észrevétette s annyira el voltak ra-
gadtatva, hogy általa kikerülhettek egy oly magas fokú
illetlenséget, hogy tapintatát ötven arany ²⁾ ajándékkal ju-
talmazták meg. Az óvatosság annyival inkább helyén volt,

¹⁾ Durand jelentése 1773. novemb. 9-ről. *Publications de la Société d'histoire de Russie*, t. XVII. p. 288.

²⁾ Wolf, *Oesterreich u. Preussen*, 1780—1790, p. 70. Wien, 1880.

mert a nagyherczeg nyugtalan lelkű volt, s a dán herczeg rémképei folytonosan háborították szellemét.¹⁾ »E herczeg«, írja pár évvel később egy francia diplomatiai ügynök, mindenben szerencsétlen atyja nyomdokait követi és ha csak a nagyherczegnő szívé nem a temploma minden erénynek, egy napon ugyanazon sors fogja érni, mint III. Pétert. Erre már el is van készülve, s maga mondja ezt a nagyherczegnőnek.«²⁾ Halálának eseménye 1801-ben, valaminth a mód, a mint az Európában fogadtatott, megmutatták valóban, hogy sem az orosz udvarban, sem a régi udvarokban az 1793-ki katastrophá daczára a hagyományok e pontra nézve nem változtak.

IX.

Az uralkodók magatartása az uralkodó személyek elleni merénylettekkel szemben magyarázza meg a kormányok magatartását a felség elleni merényletek ellenében. Értem a forradalmakat. Európában sok forradalom volt; senki sem képzelte, hogy a forradalom eszméjét el lehessen vonni azon különleges viszonyoktól, melyek között eme különböző forradalmak végbementek. A forradalom önmagában vévé, mint a társadalmak rendes és folytonos felforgatása, ép oly ismeretlen fogalom volt a régi kormányzat államférfiai előtt, mint az uralkodóházi legitimitásé, ha ezt úgy fogjuk fel, mint a felség változhatatlan és abszolút elvét. Ezen, merőben elvont fogalmak ugyanazon időben

¹⁾ Eugène Melchior de Vogué, *Le fils de Pierre le Grand. Un changement de règne*. Paris, 1884.

²⁾ Rapport de Genet, 16. septembre 1791. Affaires étrangères.

képződtek az elmékben, a francia forradalom folyamában, ugyanazon bölcsészeti rendszerek uralma alatt. A francia forradalom »páratlan esemény a történelemben«, írja De Maistre József 1796-ban.¹⁾ Ezért ismerték oly tökéletesen félre a régi kormányzat emberei e forradalom jellegét. Ők azt az előzmények szerint ítélték meg és a szerint viselkedtek is irányában.

Ismertek a történelemből s magok is láttak lázongásokat, mint eredményét az örökös nyomornak, kiállott kínzásoknak, az emberi nyugtalanságnak, a brutalis bírvágnak, a lázítók bujtogatásainak, a fondorkodók összeesküvésének s végül az anarchiának, mely magától fejlik ki, midőn a kormányzat rossz, vagy a hatósági tekintély meglazul. Ők megfigyelték »azon fölkeléseket, melyek felé a népek természet szerint vitetnek.«²⁾ Ismerték azok lefolyását az olasz köztársaságokban; ismerték a pártok erőszakoskodását és eszközeit: a számkivetést, elkobzást, halált, zendüléseket, polgárháborút. Látták ugyanazon tényeket ugyanazon következményekkel nyilvánulni Francia- és Angolországban. Tudták azt is, hogy az ember önmagára hagyatva elvadul, ostoba és zavart fejű lesz, mint a hogy a természet alkotta. Mind ez tudva volt és mind ez igen egyszerűnek látszott: az államok krónikus bajai voltak ezek, hanyatlásuk és haláluk természetes formája. A baj okai magoktól az államoktól, a szerveknek elvényülés vagy túlfeszítés általi elhasználásából, de nem egy kapott sebből, vagy kívülről behurczolt ragályból származtak. »A politikai testületek, írja egyik régi s egyik legértelmesebb tör-

¹⁾ *Considérations sur la France*, ch. IV.

²⁾ Pascal, *Provinciales*, lettre XIV.

ténetírónk, bizonyos eíveken alapulnak, melyek által kezdetöket, haladásukat s a legmagasabb fokot érik el . . . Semmi sem oly természetes, mint látni a dolgok feloszlását annak meggyengülése által, a minek gyarapodásukat köszönték.« ¹⁾ Bossuet merészen az uralkodókra hárítja ezért a felelősséget: »Bármily messze menjünk is vissza a történelemben, hogy a nagy változások példáit keressük, azt találjuk, hogy azokat egész mostanig a fejedelmeknek vagy elpuhultsága, vagy erőszakossága okozta. Valóban midőn a fejedelmek elhanyagolván ügyeik és hadseregeik megismerését . . . nem tartanak meg sem törvényt, sem rendszabályt, s midőn az emberekből kiölik a félelmet és tiszteletet, oda vivén a dolgot, hogy a bajok, melyeket elszenvednek, előttök nagyobbaknak tünjenek föl, mint a miket előrelátnak, akkor vagy a féktelen szabadság, vagy a végletekig csigázott türelem rettenetesen fenyegeti az uralkodóházakat.« ²⁾

Ez így lévén, a kormányok idegen állam forradalmában nem láttak mást, mint helyi válságot; érdekeik szerint ítélték meg: szították vagy csendesítették a szerint, a mint

¹⁾ Etienne Pasquier, *Lettres*, liv. XII, a *Sainte-Marthe*-hoz intézett VII. és VIII. lev.

²⁾ *Oraison funèbre de la reine d'Angleterre*. Ime most a gyakorlati ember. Retz *Mémoires*-jai 2. r. III. fej.-ben olvassuk: »A mi a szenvedő államok elcsendesülését okozza, az a bajnak tartóssága, mely megragadja az emberek képzelő tehetségét s azt hiteti el velök, hogy soha sem fog véget érni. Mihelyt szerit ejthetik, hogy attól szabaduljanak, a mi nem is hiányzik soha, mikor a baj bizonyos fokot elért, annyira meg vannak lepve, oly készek és elragadottak, hogy azonnal a másik végletbe csapnak át, s távol attól, hogy a forradalmakat lehetetleneknek tartásák, könnyűknek hiszik, s már egyedül ez a hit is képes olykor forradalmakat idézni elő.«

érdekökben állónak tartották támogatni, vagy gyengíteni ez államot. Ez volt a politikusok egyik kedvencz hadgyakorlati tere s a diplomatia egyik classicus eszköze.

A nagy forradalom, mely Közép-Európát a XVI. században fölzendítette és háborúban tartotta a XVII. közepéig, az államférfiaknak a legszebb alkalmak emlékét hagyta fenn, miket a történelem csak felmutathat.

Vaskorszak volt ez, ha úgy tetszik, de mely a háborúnak és alkudozásoknak legjobban megfelel. Dicsekedtek ez idők politikai gazdagságával, mint a hogy magasztalták a perui bányákét, melyekben egész nemzedékeket áldoztak fel, csakhogy arannyal megrakhassanak néhány spanyol hajót. Az uralkodókat csak az eredmények érintették, a forradalom sajátképi jellegét nem értették meg. Hasonlókép történt kétszáz évvel később a francia forradalom tekintetében is. Valamint a XVIII. század társadalmi és politikai forradalma, úgy a XVI. század vallási forradalma is elvében elvont s ténykedésében kosmopolita volt; egyetemes eszmékből származott és valamennyi népnek szólt. Egymáshoz közelebb vitte, a mi szét volt osztva, és szétoštotta, a mi egyesítve volt. Küzdelmeket idézett föl és szövetségeket kötött a kormányokkal; zendüléseket támasztott és polgárháborúkat keltett az államok bensejében. Apostolokat, proselytákat, vértanúkat és fanatikusokat nemzett. Felforgatta egész Európát, és úgyszólva megolvasztá az elemeket, melyek azt alkották. De e zűrzavar csak látszólagos volt, s midőn a válság lecsillapult, látni lehetett, hogy az elemek természetes rokonságaik szerint rendezkedtek el.

A reformatió valamennyi nemzet felé irányult, s ezt mindenik nemzet saját irányzatai, külön hagyományai és

sajátos eszméi szerint értelmezte. Felbuzdította, sőt túl-
 izgatá a nemzeti szenvedélyeket is, új alakot és új tápot
 adott azoknak, — de nem teremtette azokat. Így vitte Né-
 metországban szenvedélyes kitörésre az észak és dél közti
 antagonizmust; Angliában a szabad kormányzat megállá-
 pításához sorakozott; Franciaországban a helyek szerint
 hol aristokratikus, hol köztársasági szellemben ürügyül
 szolgál a nagyok követeléseinek a királyság, majd a nép
 követeléseinek a nagyok irányában. A nemzetek hagyomá-
 nyaikhoz, a kormányok rendszereikhez alkalmazták azt.
 Spanyol- és Franciaország éles versenygésben állanak.
 A spanyol arra használja fel a vallás-háborúkat, hogy zen-
 düléseket támaszson Franciaországban; felbérel a vak-
 hitűséget és táplálja a demagógiát. A francia váratlan
 támadásokat kísért meg Németországban. Az osztrák ház itt
 küzd a reformatio ellen, mert a birodalom egységét akarja;
 az északi német fejedelmek támogatják a reformációt, mert
 a megosztást akarják. Ausztria világ-monarchiára törek-
 szik, melyet csak a hitegység által, a római egyház támo-
 gatásával érhet el. V. Károly és II. Fülöp végletekig menő
 katolikusok maradnak. A francia király ellene szegül az
 osztrákok emez uralmának: támogatja a németországi re-
 formátusokat s a német szabadságok harczosává avatja
 magát. E szabadságok bensőleg egybekötve a reformáció
 sikerével: a németországi fejedelmek, kik ezt elfogadják,
 magokat a császártól és birodalomtól függetleníteni töre-
 kednek. A francia király, ki őket ebben a leghathatósab-
 ban gyámolítja, viszont elnyomja a reformációt saját álla-
 maiban, mert azokban maga akar úr lenni és mert a na-
 gyok úgy akarnak vele bánni, mint a birodalmi fejedelmek
 bánnak az osztrák házzal. Így alakul aztán át e nagy val-

lási válság politikai válsággá; így szorítják háttérbe a hatalmi viszályok az elvi küzdelmeket, s így végződik a küzdelem területek felosztásával.

A westphaliai szerződések lényegesen világi és politikai jellege mutatja azon szellemet, melyben Európa kormányai a reformatiót felfogták. E szerződések kétségkívül hozzájárultak a lelkiismereti szabadság helyreállításához, de ezt nagyon közvetve és sokkal inkább a dolgok ereje, mint az emberek szándéka által tették. A mi a híres elvvel: *cujus regio, ejus religio*, győzelemre vergődött, az az államvallás volt, vagyis az állameszély alkalmazva a lelkiismeret ügyeire, — oly állapot, mely jóval közelebb áll a türelmetlenséghez, mint a szabadsághoz. Az államok közt úgy jött létre a megegyezés azon elv alapján, hogy mindenik még megszilárdult a saját függetlenségében s hogy a nagyok kiterjeszkedtek a kicsik rovására. A katolikus államok, melyek a dolgok régi rendjét képviselték, hogy megkapják a békét, kibékültek a dolgok új rendjével, és beleegyeztek az egyházi javak saecularisatiojába. A középkor közjoga elvben és tényleg megsértetett: a hitettség és a római udvar felsőbbbsége eltűntek ugyanakkor; midőn a kis hűbér-fejedelemségek nagyobb államok által absorbeáltak. Ha összehasonlítjuk az 1648-diki szerződéseket az 1801. és 1803-ikiakkal, kénytelenek leszünk beismerni, hogy azok ép oly nagy rést ütöttek a régi Európa közjogán, mint az utóbbiak. Ezek amazoknak csak következményei és utánzásai voltak. Ez onnan van, hogy a XVIII. század végén létezett kormányok a francia forradalommal szemben, mely politikai következményei által annyi hasonlóságot nyújt a reformatióval, ugyanazon magatartást tanúsíták, mint a XVI. századbeli kormányok. A régi kor-

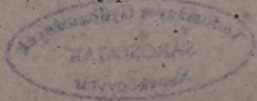
mányzat összes jogtudománya a forradalom tekintetében e híres praecedensből származik.

Ennek első és leggyümölcsözőbb alkalmazása volt a polgárháborúkban való intervenció. E háborúk a hűbérrendszer magánháborúira következnek s ezek jellegét hordják magokon. A hűbérrendszer, mely a hazát a hűbéruralommal helyettesítette, mely feldarabolta az államot és egymásba ékelte a tartományokat, szövetségek tekintetében nagy könnyűségeket nyújtott. A hűbérurak az egymással való vagy szuzerainjök elleni harczban nem haboztak segítségül hívni más hűbérurakat, vagy éppen más szuzeraineket. Ott, hol a hűbérrendszer, mint Németországban, fennállott, e szokás megörökítette magát s a westphali szerződések szentesítették azt; Franciaországban, hol a királyi hatalom túlsúlyt nyert a hűbérúri hatalom felett, e szokás túlélte a körülményeket, melyekből származott. A souverain állam ellen támasztott harczokra alkalmazták azon szokásokat, melyeket a feudális küzdelmekben követtek. A pártütések idegeneket hívtak segítségül, s mindenik azt hitte, hogy jogában áll ezt tenni, mert mindenik magának az államnak tartotta magát és a többiek fölé akart kerekedni. Minthogy mindenik államnak hitte, tehát hazának is tekintette magát: ez eszmék összezavarodtak az elmékben. Richelieu egyszerre a hugonották és az angolok ellen harczolt La Rochellenél; Mazarinnak a spanyolok és a szövetséges Frondeurök ellen kellett küzdenie. Ki ne ismerné a század két hősének híres pártütéseit? Azok, kik legtöbbet tettek Franciaországért az idegenek ellen, Turenne és Condé, egymásután szövetségesei voltak az idegeneknek a francia állam ellen. A felség, állam, haza fogalmai kétségkívül egymástól különválni, meghatározatni és szaba-

tosan körülíratni kezdettek. »Soha sincs, írta Bodin a XVI. században, alapos ok arra, hogy fegyvert fogjunk fejedelmünk és hazánk ellen.« A felségárulás világosabban meghatározott és több rendszerességgel megtorolt bünténynyé lett.¹⁾ Azonban a XVI. századbeli háborúk s a Fronde háborúinak szokásai távolról sem szűntek meg a francia forradalom korában. Hasonló alkalmak merülvén fel, e szokások magoktól állnak elő ismét: a coalitióval szövetségzett fegyveres emigratióknak nincs más eredete. Ez a feudális politika utolsó eseménye s kortársa a hűbériség utolsó nyomai megsemmisítésének. E pillanatban és épen a fegyveres emigráció hatása folytán ment végbe, még pedig örökre, a különválás a haza és a fejedelem fogalma közt. E különválás, mely a francia forradalom legfőbb tüneteinek egyike, kétségkívül előre már előkészítve volt; előkészítettetett magának a királyságnak műve által, de nem hatolt még be minden elmébe, különösen nem azokéba, kiknek ellénében érvényesülnie kellett, és a kik épen a feudális szokásokhoz ragaszkodtak. Így jöhetett létre a fegyveres emigratio, mely államot szervezett állam ellen, szövetségeket kötött s idegen hadak közepett rohanta meg a francia területet, azt hívén, hogy jogával él, midőn ezt teszi, mert azt tartotta, hogy magával hordja az államot és hazát és csak bitorlók ellen harcol.

E szellemi dispositio általános Európában; a kormányok egyik a másik ellen használják fel. Nem elégednek meg azzal, hogy bátorítsák a pártütéseket, felbujtogatják

¹ L. Balsacnál, *le Prince*, III. f. a kortársak érzelmeinek igen élénk kifejezését azok ellen, »kik megtagadták fejedelmöket s el akarták adni országukat az idegeneknek.« — »Szükség van, mondja a szerző, némely példára a halottak szellemeinek kiengesztelése végett.«

azokat; hogy támogassák a polgárháborúkat, provokálják azokat; hogy kizsákmányolják a forradalmakat, előkészítik azokat. »Észszerű és igazságos volna-e bevárni, míg mások fölfalatnak, hogy aztán ránk, mint utolsókra kerüljön a sor?« mondta Richelieu. ¹⁾ XIV. Lajos politikájának egy kortársa által írt apológiájában olvasom a következőket: »Ha szégyen a fejedelemre nézve, az alattvalókat fellázítani törvényes fejedelmök ellen, az osztrák ház régóta megmutatta nekünk az utat Ha tehát rég meggyökerezett szokás az uralkodók között, hogy, a mennyire csak tehetik, egymásnak a lehető legtöbbet ártsanak, miért tulajdonítani magunknak hibául azt, a mi az egész világon közös velünk?« ²⁾ Tény az, hogy Saint-Simon mondásaként »mindenki tetszik magának abban, hogy másoknál különös forradalmakat éleszsen. Az angolok soha sem mulasztották el erre az alkalmat XIII. és XIV. Lajos ellen, kik aztán kamatostul fizették azt vissza nekik. A nagy király helyes eszköznek tartotta mindenütt istápolni a lázadásokat, a hol csak ellenségei vannak. »Némi levelezést tartottam fenn, írja *Mémoires*-jaiban, Magyarországon, hogy ott nehézségeket támaszszak a császárnak, mihelyt az én ügyeimbe akarna avatkozni.« ³⁾ De a legmeglepőbb példát, a legjellemzőbb praecedent a francia udvarnak Angliához való viszonyai szolgáltatják a XVII. századbéli forradalmak tartama alatt. Előre jelzik a nagyhatalmak politiká-

¹⁾ *Lettres et papiers d'État*, t. VIII, p. 214. 1635.

²⁾ L. Camille Rousset, *Louvois*, t. III, ch. IV.

³⁾ 1666. évben. L. *Recueil des Instructions*, Autriche, de Vitry marquis utasításait 1679-ből, 74. l. és de Sebeville marquiséit 1680-ból, 88. l. V. ö. a nápolyi és messinai forradalmak történetét 1647. és 1674-ből.

jának viszontagságait, nevezetesen Ausztriáét szemben Franciaországgal a francia forradalom alatt.

I. Károly a királyi előjogokért harczolt; a francia monarchia ugyanazon időben ugyanazért küzdött. Ha a forradalmi párt győz Angliában, a zendülők pártja Franciaországban természetesen felbátorodik ez által. A kormányt ez nem hozta ki sodrából. »A helyzet, írta XIII. Lajos londoni követe 1637-ben, nagyon alkalmasnak látszik, zavart támasztani Angolország királyának.« Richelieu nem szalasztá el az alkalmat. Mialatt az elégtelenséget buzdította, az udvart titkon ellenök ingerelte. A királyné Franciaországba akart menekülni. Ő lebeszélte e szándékáról. »A ki ily körülmények közt elhagyja a játszmát, elveszti azt« ¹⁾ — írta neki. A mit akart, az a rend felbomlása az államban s következőleg Anglia meggyengülése volt. Mazarinnak sem volt más politikája. Diplomatiái ügynökeinek, a kiket kiküldött, d'Harcourtnak 1644-ben, Bellièvrenek 1647-ben azon utasításuk volt, hogy mindent összezavarjanak. A parlament souverainnek nyilvánítá magát. Mazarin azon nézetben volt, hogy »nincs idő a formalítások felett vitatkozni« és elismerte a parlament souverainitását. ²⁾ Henriette királyné, a francia király nővére elhagyottnak, elárultnak érezte magát; sírt és zúgolódott ez álnok politika miatt. ³⁾ Azonban jött egy pillanat, mely-

¹⁾ Guizot, *Charles I-er*. Pièces, no. 6.

²⁾ Flassan, *Histoire de la diplomatie*, livre VI. Igy ismeri el 1791-ben Varennes után Ausztria is az alkotmányt.

³⁾ V. ö. Montreuil leveleit, nevezetesen az 1641. márcz. 21-ikit. Guizotnál, *Charles I-er*, Pièces no. 6. Mercy-Argenteau leveleivel. Marie-Antoinette II. József és II. Lipót nővére volt; Kaunitz ugyanazon szerepet játszta, mint Mazarin.

ben az angolországi forradalom fenyegetni látszott még a continenst is. Az a pártszellem kapott volt lábra, melyről Bossuet beszél s »a mely meg fog semmisíteni minden királyságot, egyenlősíteni fog minden embert, — ez lévén az independensek lázító eszméje, istentelen és szentségtörő agyréme.« Franciaországban teljes mértékben dúlt a polgárháború. A Frondeurök hivatkoztak az angol köztársaság példájára és kérkedtek annak támogatásával. E köztársaság azzal fenyegetőzött, hogy kifelé terjeszsze a tüzet, mely azt ottbenn emésztette. Azon szándékot tulajdonították neki, hogy egyesíteni akarja Hollandiát, melynek ugyanazon kormánya és ugyanazon vallása volt. *Faciamus eos unam gentem*, írta a parlamentnek egyik hollandi küldötte. ¹⁾ Az angolok fenhéjazóknak tanusították magokat. »Az angol nevet, mondá Cromwell, oly nagygyá fogom tenni, mint volt a rómaiaké.« Az összes protestánsok szövetségét tervezte, melynek vezetését maga venné a kezébe. Híresztelték, hogy seregének élén Franciaországba fog átkelni. Neki tulajdonítják azon mondást, hogy »ha tíz évvel fiatalabb volna, nem lenne Európában király, ki tőle nem rettegne; és hogy erősebb indító oka lévén, mint az elhalt svéd királynak, képesnek hitte magát még többet tenni a népek javáért, mint a mennyit a másik tett nagyravágyásaival.«

Mazarin ily módon intve és fenyegetve lévén, azt kellene hinnie, hogy sietett egy ellenszövetséget alkotni. Épen az ellenkezőt cselekedte: látva, hogy Cromwell és köztársasága ennyire megszilárdultak, tanácsosabbnak tartotta azokat barátokul megnyerni, mint ellenségekké tenni. Egyez-

¹⁾ E részlet és a mi utána következik, Guizot szerint *Cromwell*, Paris, 1860.

kedési tárgyalásokba bocsátkozott tehát velök, kik ezt érdekeikkel megegyezőnek találván, ráállottak. A legkeresztényebb király szövetségre lépett egy protestáns és királygyilkos köztársasággal; e köztársaság pedig háborúzott a continens azon egyedüli államával, mely ugyanazon vallással ugyanazon kormányformát is egyesítette: Hollandiával. »Nem fogom elbeszélni, mondá Bossuet, vállalkozásainak fölötte szerencsés folyamatát, sem híres győzelmeit, melyekre elborult az erény, sem a hosszú nyugalmat, mely bámulatba ejtette a világot.«

A bámulat nem volt helyén — és ha Cromwell sikerei néhol megmagyarázhatatlanok voltak is, XIV. Lajos udvarában épen nem voltak azok. E király különösen nem habozott őt *fejedelemnek* címezni és neki kijelenteni, hogy »Európa legnagyobb és legszerencsésebb fejedelmei egyikének tartja.«¹⁾ Tekintélye roppant nagy volt Európában. Olvasva történetét, azt hiszi az ember, hogy Bonaparte történetének anticipált rövid foglalatát olvassa. Félnek tőle, csodálják, keresik barátságát. Fogadja Svéd-, Német-, Olasz-, sőt még Lengyelország követségeit is. Condé herczeg ezeket írta neki 1653-ban: »Én azt tartom, hogy a három királyság népei boldogságuk tetőpontján állanak, midőn most javaikat és életöket egy oly nagy ember kezébe letéve látják. A mi engem illet, én könyörgök Fenségednek, higgye el, hogy nagyon boldognak érezném magamat, ha valamiben szolgálatára lehetnék.« A csodálat, melyet maga iránt keltett, túlélte hatalmát. Már meg volt halva, a köztársaság megdöntve s XIV. Lajos emlékirataiban 1662. évről mégis a következő megjegyzést találjuk:

¹⁾ Guizot, *Cromwell*, t. II, p. 369.

»Cromwell, kinek a lángész, a körülmények és hazájának szerencsétlensége születésének magasán-fölötte álló eszméket sugalt.« ...

Míg a követségek Londonban csak úgy özönlöttek a protector elébe, Anglia trónjának törvényes örököse, II. Károly, száműzve és nyomorultan, városról városra bolyongott a continensen, koldulva titkos kihallgatást küldöttei, ellátást szolgálai és menedékhelyet a maga és övéi számára. Feszélyezve mindenütt és elútasítva mindenünnen, csak rejtett részvétben és nyilvános gyalázatban részesült. Bevezetés ez a Bourbonok történetéhez a francia forradalom tartama alatt és 1814-ig. Ismét trónra lép. »A királyokon elkövetett sérelem meg lőn boszúlva:« Bossuet ezt XIV. Lajos dicsőségeül tudja be; de XIV. Lajos nem feledi el politikájának hagyományait. Emlékirataiban olvassuk 1666. évről: »Díjazott embereket tartottam Irlandban, hogy fölkelésre bírják a katolikusokat az angolok ellen és egyezsége léptem némely angolországi menekültekkel, kiknek jelentékeny összegeket ígértem, hogy újra fölélesszék Cromwell pártjának maradványait.«

Ha így viselkedett II. Károly, a törvényes uralkodó, tegnapi pártfogoltja és zsoldosa irányában, még szabadabban cselekedett III. Vilmostal szemben, ki bitorló fejedelem és legelkeseredettebb ellenségeinek egyike volt. Ez az 1666-ki jegyzet megadja az irányt. A XVIII. század alkalmazkodik hozzá.

X.

E században sok forradalom ment végbe; nincs köztök semmi kötelék; úgyszintén nincs semmi viszony a korományformák és azon magatartás közt, melyet e válságos

időkben egymás iránt tanusítanak. Ez onnan van, hogy mindenik csak a maga közvetlen érdekét tartván szem előtt, a politikai eljárás útjai mindenütt a körülmények szerint változnak. Anglia a francziáknak és általában a continens államférfiainak pártharczok által széttépett országgént tűnik fel. »E sziget kormányzata viharosabb, mint a tenger, melyt azt környezi«, mondá Voltaire.¹⁾ A mi Angliában forradalommal lesz, más országokban csak zendülés.« A diplomaták úgy rajzolgák, mint a mely szüntelen felforgatás küszöbén áll.²⁾ A versaillesi politikusok ehhez szerencsét kívántak magoknak. »Nem sietős reánk nézve, írá Choiseul,³⁾ egy szilárd kormány megalakulását látni Angliában. Remélem, hogy a fejetlenség nem fog egyhamar véget érni. Szeretném, ha egy századig tartana.« 1762-ben híre ment, hogy az oroszországi bojárok némi hajlandóságot éreznének a lengyelországi főurakat utánózni és a királyi köztársaság egy nemét megalakítani. XV: Lajos ekkor fel völt ingerülve Oroszország ellen. »Mind az, a mi zavarba döntheti és homályba boríthatja, előnyös az én érdekeimre nézve«, írá nagykövetének.⁴⁾

Ezért mutatták magokat Lengyelország szomszédai azon szabadságok oly féltékeny pártfogóinak, melyek e köztársaságot anarchiában tartották és úgyszólván megnyitot-

¹⁾ *Lettres philosophiques*. Lettre VIII. Bossuet azt mondta (*Reine d'Angleterre*), hogy Anglia »a maga földjén és kikötőiben zaklatottabb, mint a tenger, mely övezi.«

²⁾ Montesquieu, *Notes sur l'Angleterre*. L. Cornelis de Witt, *La Société anglaise et la société française au dix-huitième siècle*. Paris, 1864.

³⁾ Durandnak 1767. aug. 4. Cornelis de Witt, *Jefferson*. Pièces. Paris, 1861.

⁴⁾ Vandal, *Louis XV. et Élisabeth de Russie*, p. 424.

ták a beavatkozások- és osztozkodásoknak. Lengyelország, alkotmányának anachronismusával felidézte a XVIII. századbeli Európában a középkori harczok zavaros és szomorú krónikáját. Nem volt párt, mely ne hivatkozott volna idegenre, és nem volt idegen, ki itt ne támogatott volna valamely pártot. Bécsben, Pétervárott és Berlinben elv volt, hogy minden áron ellenezni kell minden oly reformot, melynek az volna a célja, hogy a lengyel államot erősítse. Maga az alkotmány is megengedte a szomszédoknak, hogy a zavart éleszséék, a rendetlenségek aztán ürügyül szolgáltak nekik arra, hogy a köztársaság ügyeibe avatkozzanak és azt romba döntsék. ¹⁾ Így szították a polgárháborút 1768-ban, és így jelentették ki 1772-ben igazságosnak és szükségesnek Lengyelország feldarabolását, hogy véget vessenek a fejetlenségnek, mely ott tanyát ütött és mely a határos államok érdekeit fenyegette.

A svédeknek olyan alkotmányuk volt, mely némi tekintetben hasonlított Lengyelországhoz. ²⁾ A nélkül, hogy a szomszédoknak oly könnyű alkalmakat nyújtson, mindazáltal igen érdekesnek tünt fel nekik s ahhoz erősen ragaszkodtak. Svédország ellenségei oly hangon beszéltek a svéd szabadságról, mely a római senatushoz lett volna méltó. A stockholmi dán követnek 1767-ben adott ³⁾ utasításokban ezeket olvassuk: »Minden hatalomnak, minden embernek, ki Svédországban a szabadságot és törvényeket támogatja, joga van a király barátságára, segélyére és támogatására; minden hatalom, mely azokat megtámadja,

¹⁾ L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle.*

²⁾ L. Geffroy, *Gustave III. et la cour de France.*

³⁾ *Correspondance ministérielle du comte de Bernstorff.* Copenhague, 1882.

a király ellensége, minden ember, ki azok ellen küzd vagy azokat elárulja, kegyvesztetté lesz.« Midőn Svédország eme becses szabadságai fenyegetetteknek látszottak előtők, Frigyes oly »nemeslelkűséget« fejtett ki, mely meg-lepte volna Lafayette-t, Katalin pedig olyfokú »erényt«, mely zavarba hozta volna Rolandné asszonyt. E két despota 1764. és 1769-ben formális szerződések által arra kötelezte magát, hogy ellene fognak szegülni Svédországban »a souverainitás helyreállításának.« III. Gusztáv vállalkozott arra, hogy helyreállítsa, és Franciaország, melynek szüksége volt északon szövetségesre, segítette őt ebben. III. Gusztáv államcsinyt vitt végbe, mely kétségkívül megmentette a svédek az azon sorstól, melyet a lengyelek tapasztaltak. Bátorításokat kapott Versaillesből, fenyegetéseket Pétervárról és Berlinből. E fejedelem, ki visszaállította a királyi hatalmat, kénytelen volt ezért kimenteni magát fejedelmi szomszédai előtt.

Vesse latra az olvasó e védelem szavait és kérdje aztán önmagától, hogy mit ért a királyok ügye, midőn egy király kénytelen volt azt így védelmezni más királyok előtt. »Mondja meg hát nekem, az isten nevére kérem«, írta III. Gusztáv nagybátyjának, Henrik porosz hercegnek, Frigyes fivérének, ¹⁾ »mondja meg hát, mit tettem, hogy magamra vontam a vihart, melyről állítja, hogy kikerülhetetlenül fenyeget engem. Nem a legvilágosabb módon nyilvánítottam-e békés szándékaimat? Ha ama változásról van szó, mely királyságom kormányformájában végbement, Ön sokkal igazságosabb, hogysem ne érezné, hogy ez

¹⁾ 1773. január. Geffroy, id. m. Az államcsiny 1772. augusztus 19-én történt.

olyan ügy, mely nem tárgyalható idegen hatalmasságokkal. Megtörtént és helybenhagyatott a svéd nemzet által, mely benne boldogságát találja. Minő jogon kötnek ki velem a külhatalmak, hogy boldoggá tettem alattvalóimat? Ha ezek a háborúra, akkor nincs többé igazság a világon Mit nyernék az olyan hatalmakkal való szerződések és biztosítékok által, melyek nem ismernek más jogot, mint saját akarataikat és a melyek csak erőiktől kérnek tanácsot, hogy azt végrehajtsák? Nem tudom elhíttetni magammal, hogy a jog és igazság minden elvének lábbal-tiprásával megtámadjanak engem s hogy ugyanakkor megtámadják minden uralkodó és minden független nemzet jogait.«

Egy felszabadult nemzet sem hozhatott volna fel más érveket, hogy igazolja függetlenségét. Tény az, hogy keveset törődtek azzal, mi volt a forradalom tárgya: a népszabadsága-e, vagy az uralkodó hatalma. Ugyanazon eljárást tanusították a demokratikus forradalom, mint a királyi államcsíny irányában. Így Franciaország is ugyanakkor, midőn Svédországban a király pártjának kedvezett, Amerikában a gyarmatok népét támogatta Anglia elleni fölkelésében. E háború még nem vala befejezve, midőn ugyanazon király és ugyanazon miniszter, XVI. Lajos és De Vergennes gróf, Genfben a demokrata párt ellen léptek közbe. Így látjuk pár évi időközben, hogy Franciaország, mely Svéd- és Lengyelországban a királyságot támogatta az aristokratia ellen, és akarta támogatni Oroszországban az aristokratiát a királyság ellen, Genfben küzd a demokratia ellen, melyet Amerikában védelmezett. Nagyon nehezen mutathatta volna ki az ellentétes politika között az elvi kapcsolatot. Az igazság az, hogy nem volt más

kapcsolat, mint az állam érdeke, s ez elégnek látszott. »A fölkelők, kiket Genfből elűzők: Anglia ügynökei«, írta Vergennes, »holott az amerikai fölkelők hosszú időre a mi barátaink. Nem politikai rendszerökre, hanem Franciaország iránti érzületekre való tekintetből bántam egyikkel és másikkal. Ime, ez az én állameszélyem.«¹⁾

Valóban ez volt alapja a felfogásnak és nem sokára ennek új példája merült fel: az utolsó, melyet a régi kormányzat története felmutat, s nincs ennél jellemzőbb. 1787-ben az osztrák Németalföldön és az Egyesült-Tartományok köztársaságában, Belgiumban és Hollandiában zendülések támadtak, melyek forradalmaknak mutatkoztak. Belgiumban az arisztokratia volt az, mely a katolikus papság által támogatva, a régi szabadságok fentartását követelte, melyeket II. József központosító kormánya megsemmisített, vagy fenyegetett; Hollandiában a demokraták és hazafiak fegyverkeztek föl a stathouder ellen, ki a dictatura egy neme után sovárogyva törekedett a köztársaságot elkobozni igyekezett. A népek egyik országban úgy, mint a másokban nemzeti szabadságaikat védelmezték, a fejedelmek abszolút hatalomra törekedtek. Semmi sem mutatja inkább, mint a nagy államoknak e körülmények közt tanúsított magatartása, hogy mennyire nélkülözötte Európában mindenki a következetes elveket s az általános szempontokat. Franciaország Belgiumban lanyhán, Hollandiában nyíltan támogatja a szabadságok pártját, vagyis azon pártot, mely ellen Svédországban küzdött. Anglia, mely Amerikában fellázadt alattvalói ellen harczolt, kedvezett az Ausztria ellen fegyverre kelt belgáknak, de erélyesen

¹⁾ Soulavie, *Mémoires*, t. V, p. 275. Paris, 1801.

fogta pártját a stathoudernek a hollandi hazafiak ellenében. Így a tiszta monarchia, mely Versaillesban uralkodott, követelte e népek számára nemzeti szabadságaikat; a korlátolt monarchia, mely Angliát kormányozta, Hollandiában egy dicsvágyó fejedelmet segélyezett, hogy lerombolja a régi szabadságokat. II. József és Kaunitz, kik oly jó szemmel nézték az anarchiát Lengyelországban, azon dolgoztak, hogy megfoszszák a belgákat ama szabadságoktól, melyeket oly becseseknek tartottak a lengyeleknél. Végül a poroszok, kik fölgerjeszték és pénzzel támogatták Belgiumban a forradalmat, hadsereggel nyomultak Hollandiába, hogy azt itt elnyomják és oly kormányt állítsanak, a minőt nem akartak sem Stockholmban, sem Varsóban, sem Brüsszelben.

Az egész XVIII. században a beavatkozást illetőleg csak egy szövetséget látok alakulni a koronák közt s ez is a királyi hatalom ellen alakúl meg; az északi hatalmak szövetsége ez Lengyel- és Svédország ellen. A mi Európa nyugati és déli hatalmait illeti, csak egy körülményt veszek észre, melyben egyetértőleg jártak el egy közös ügyben s ez a jezsuita rend elnyomása. Az eset nagyon jellemző: olyan, mint valami dombormű, melyen a korszak politikai erkölcsi néhány feltűnő vonásban láthatók. Valamennyi Bourbon és Braganza, Franciaország, Spanyolország, Nápoly, Párma és Portugal tisztán politikai okokból száműzték államaikból a jezsuitákat. Felségjogaik teljességében cselekedtek, mert ez országok egyikében sem volt megállapított alkotmány, sem határozott közjog, mely e tekintetben hatalmukat korlátozta volna. De nem volt elég kiűzni a jezsuitákat, ha ezek máshol ismét összegyülekeztek. El kellett zárni előlük minden menedékhelyet, sőt még lételőket is meg kellett szüntetni. Ez pedig függött a continens ural-

kodóinak leggyengébbikétől; az erősebbek nem haboztak
 szövetkezni, hogy őt akarataknak alá vessék. A tett, mit a
 pápától követeltek, egyházi hatalmának körébe tartozik,
 következésképp ha az egyház jogait némileg tiszteletben tar-
 tották volna, csakis a rábeszélés útján kellett volna csele-
 kedniök. Előterjesztéseiknek tartózkodóknak, tisztelettelje-
 seknek kellett volna lenni, a mint illik is, hogy a pápához
 intéztessenek azok részéről, kik a »leghűségesebb király«,
 »katholikus király«, a »legkeresztényebb király« címekkel
 tisztelték meg önmagukat. De rosszúl ismerné e kor erköl-
 cseit, ki tőlük ilyen kiméletet és gyöngédséget várna. A
 követelések sürgetők, fenhéjazók és döllyfősek; sőt a mi
 több, fenyegetésekkel vannak kísérve és erőhatalommal tá-
 mogatva. XIII. Kelemen, ha pápa is, nem más, mint ural-
 kodó, még pedig valamennyi közt a legfegyvertelenebb: e
 szerint bánnak el tehát vele. De minthogy a pápa a souve-
 rainitás kettős jellegével van felruházva: az erőszakoskodás
 is kettős. A világi uralkodótól azt kívánják, hogy zárja el
 határait egy száműzött rend elől; az egyházitól, hogy szün-
 tesse azt meg. Annyi, mint az egyiknek is, másiknak is ha-
 táskörébe avatkozni. Azonban itt nem állapodnak meg: a
 két hatalom egyesítve lévén, egyiket a másik által támad-
 ják meg, és a világi lévén a leghozzáférhetőbb, ez által
 ostromolják és szándékoznak megadásra kényszeríteni az
 egyházit. Az egyház állam lévén, az államok sorsában osz-
 tozik, azaz megszűnik sérthetetlen lenni. A jezsuiták ellen
 szövetkezett hatalmak úgy bánnak a szentszékkal, mint a
 nantesi edictum visszavonása után XIV. Lajos bánt volna
 a hollandi köztársasággal, ha a száműzött protestánsoknak
 nem lett volna más menedékhelyök, és ha a hollandiak

nem bírtak volna védelmükre sem hadsereggel, sem szövetségesekkel. ¹⁾

XIII. Kelemen megkísérlé az ellenállást. A szövetségesek egyike, a leggyengébb, de nem a legkevésbé vállalkozó, a páрмаi infans herceg, hatalma alatt áll. E herceg reformálta államaiban az egyházi törvénykezést és megtagadta a szuzerainitás elismerését, melyet a szentszék magának követelt. E felsőbbtség alapján a pápa egy 1768. január 30-ki breve által semmiseknek és érvényteleneknek jelenti ki az infans rendeleteit, s felszólítja, hogy azokat kiközösítés büntetése alatt vonja vissza. A Bourbonok, házuk egyik hercege jogainak e bitorlására azzal felelnek, hogy a franciaországi elfoglalja Avignont és a Comtat-t, ²⁾ a nápolyi elfoglalja Beneventet és Ponte Corvot, melyekre nézve különben felségi jogot igényelnek magoknak. Majd a szentszékhez 1769. január hóban intézett azonos jegyzékekben Franciaország, Nápoly és Spanyolország meghagyják a pápának, hogy törölje el a jezsuita rendet. XIII. Kelemen néhány nap múlva meghalt. A szövetségesek azon voltak, hogy tőlük függő utódot állítsanak helyébe. »Ha a pápa XIII. Kelemen elveit követi«, írta Choiseul, ³⁾ »a koronák erőhatalommal fogják azt tenni, a mit a szentatya jó akaratától kérnek.« Ganganelli megígérte, hogy meg fogja

¹⁾ L. Frédéric Masson, *Le Cardinal de Bernis*, Paris 1884. ch. III—XI: la Suppression des Jésuites. — Theiner, *Pontificat de Clément XIV.* Paris, 1852.

²⁾ A Comtat d'Avignon s a Comtat-Venaissin eredetileg francia, majd pápai birtokok, melyeket a francia nemzetgyűlés 1791. szept. 4-én bekebelezett s belőlök alkotta a mai Vacluse megyét.

Fordító.

³⁾ Bernishez, Franciaország római követéhez, 1769. május 9. Masson, p. 119.

szüntetni a jezsuita rendet és XIV. Kelemen név alatt pápa lett. Ekkor megkísérlé húzni-halasztani az ügyet; több mint négy évig vergődött; de a szövetségesek állhatatosak maradtak és nem tágitottak a zálogtól. »A király«, írta d'Aiguillon 1773. január 11-én, »csak azért foglalta el ez államot — Avignont, — mert a Bourbon-ház elégtelen volt a boldogult pápa eljárásával az infáns irányában, és csak azért tartotta meg, mert a spanyol király arra kérte, hogy halaszsa el annak visszaadását, a míg ő a pápától meg fogja kapni az elégtételt a jezsuita-ügyben. Mihelyt ezt megkapja, a király vissza fogja adni Avignont.« Erre XV. Lajos római követe, Bernis bíbornok, így felelt febr. 17-én: »Végre is nagyon politikus dolog Franciaországra nézve, ha van a kezében biztos eszköz, melynek segítségével a római udvart helyes útra terelheti, ha arról letérni akarna. Avignont akkor foglalhatjuk el, a mikor akarjuk és e könnyűség mindig imponálni fog ez országnak.« Nápoly követte a példát és Benevent visszaadása, ép úgy, mint Avignonné, a jezsuita rend megszüntetésétől tétetett függővé. A pápa megadta magát, a jezsuita rend meg lőn szüntetve és a szentszék visszakapta államait.¹⁾

De hogy a régi Európa scepticismusát és a keresztény köztársaság fejtelenségét a maga teljességében láthassuk, végig kell kísérnünk a jezsuita rend eme sajátságos ügyének menetét. Míg a katolikus kormányok számúzik a jezsuitákat és ily módon erőszakoskodnak a pápa tekinté-

¹⁾ XIV. Kelemen megválasztatása 1769. májusban. — A jezsuita rend eltörlése 1773. júliusban. — Avignon és a Comtat visszaadása 1773. decemberben. — E két ügynek, Avignon visszaadásának és a jezsuita rend eltörlésének összefüggéséről l. Masson id. m. passim és különösen 167, 184, 214, 219. l.

lyén, a haeretikusok és schismatikusok befogadják a száműzött rendet, és abban tetszelegnek magoknak, hogy pápaibak legyenek magánál a szentszéknél. Frigyesnek római vallású alattvalói számára tanítókra volt szüksége: az alkalom jó volt, hogy azokat olcsó szerrel megkapja és ő felhasználta azt. »Minthogy az én »katholikus«, »legkeresztényebb«, »leghűségesebb« és »apostoli« kir. testvéreim kiűzték őket, mondá Ligne herczegnek, én, a leghaeretikusabb, annyit fogadok be közülök, a mennyit csak bírok.«¹⁾

Ő nem tartott tőlük: a jezsuitáknak, szétszórva a protestáns lakosság között és körülvéetve porosz hivatalnokok által, engedelmeskedniök kellett. »Jól tudom«, írta Voltairenek, »hogy ármánykodtak és beleavatkoztak a közdolgokba, de ez a kormány hibája, miért engedte meg?« Kikötötte a maga feltételeit, melyek szigorúak voltak, de melyeknek a jezsuiták alá vetették magokat. A nagy Katalin utánozá szomszédja példáját és jól járt vele.²⁾

A jezsuita atyák pedig, kik oly kevésbé tanúsították alkalmazkodóknak magokat a katolikus kormányok irányában, nagyon alázatosakká és nagyon tisztelettudókká lettek e két zsarnok kezei között, kik inkább szabad gondolkozók, mint dissidensek voltak.³⁾ Hirdették, nevezetesen

¹⁾ Prince de Ligne, *Mémoires*, p. 39.

²⁾ Bernis ezt írta Rómából 1771. decz. 1-én: »Poroszország királya és Oroszország a jezsuitákat pártfogolva, Franciaországban és a császárnő-irálynő államaiban hat-hét millióra menő kémre tettek szert, kik jobban fogják szolgálni őket, mintha fizetve volnának.« Masson, id. m. 246, 329. l.

³⁾ L. a *Publications de la Société d'histoire de Russie*, IX. kötetben Katalinnak Pál nagyherczeghez 1780-ban intézett leveleit. Egyebek közt ezeket írja neki Poloczkból: »Megérkezésemkor láttam a mit azelőtt soha sem, jezsuitákat, domonkos-rendieket, zsidókat

az annektált lengyelek előtt a meghódolást az orthodox czárnőnek és a lutheránus királynak.

Egybevetem e vonásokat és azt mondom, hogy, ha valami a régi kormányzat végén valószínűtlennek s magával a követett szokással is ellentétesnek látszik, az nem más, mint a közjogra alapított szövetség, e jognak védelme céljából. »Egy pápa, a ki keresztes hadjáratot akart volna hirdetni, nem gyűjtött volna össze húsztíz útczagyereket sem,« mondá Frigyes. Egy szent szövetség 1789. előtt valósággal történeti képtelenség. A régi Európa erre képtelen volt s a francia forradalomra volt szükség, hogy azt annak ismeretére megtanítsa.

XI.

A diplomacia a politikai erkölcsök kifejezője. A régi kormányzat diplomatai Európa legfényesebb társaságában egy különösen választékos és finom érzékű csoportot képeznek. De itt nem a szellemről, a formákról, a nyelvezetről van szó: az alapot kell megismerni; a szempontokat és tetteket kell figyelembe venni, hogy megértsük, mikép alkalmazkodott e diplomacia oly örömet a forradalmi eszközökhöz, és mint sajátították el azok alkalmazását akkora könnyűséggel a forradalom emberei.

Az alkudozások magasabb fokú és komoly ármánykodásnak tűnnek föl előttünk. Ez az alapja e finom művészetnek. Az államok csak érdek által vezéreltetnek, de van esz-

parádésan sorakozva. Az utóbbiak borzasztóan rondák. A többiek fenéges álarczos menetet képeznek.« Másnap, úrnapkor meglátogatta a jezsuiták collegiumát, kik a Te Deumot énekelték és előtte háromszor vonultak el »a szentséggel.«

köz az érdek számításainak kijátszása- és meghamisítására. Az állameszély uralkodik, de a szenvedélyek kormányoznak és ezek által vezetik az embereket. Ebből táplálkozik a politika, azaz gyakran sülyed, még pedig a lealjasodásig. A régi Európának nincsenek lelkiismereti furdalásai s nem keresi az ál gyöngédséget. Egyébiránt a XVIII. század nem mutat fel semmi botrányosabbat, mint azon látvány, melyet a XVII. században XIV. Lajos udvara nyújtott: »azon remegése a leghatalmasabb minisztereknek s mind annak, a mi legnagyobb volt«, Anglia királyának, a királynénak, követeknek remegése »ama híres nyomorék Scarron nyomorúlt özvegye előtt«, ki a király házasságtörésből származott fattyainak nevelőnője volt. ¹⁾ XV. Lajos alatt Mária Terézia nem habozott Pompadour asszony barátságát keresni. »Ő e fejedelemnő bizalmas nyilatkozatainak letéteményesévé lőn a király részére«, mint egy hivatalos okmány jelenti. ²⁾ A császárnő megnyitotta szívét XV. Lajos ágyasa előtt, hogy megnyerje Franciaország szövetségét; és még többet tett, midőn pár évvel később arról volt szó, hogy Lengyelország felosztásának elismerését kieszközölje, mely felosztásba a szövetség daczára és az ő mellőzésével ment bele. Az ügy nagyon rögs volt s meg kellett aláznia magát, még pedig nagyon mélyen. Mária Teréziának volt egy tizenhét éves leánya, ki a francia trónörökshöz ment nőül. Az anya megbízta lányát, hogy du Barry asszonynak kedvében járjon. »Én nem kívánok alacsonyságot, írā követének, ³⁾

¹⁾ Saint-Simon, *Parallèle*, p. 79.

²⁾ *Recueil des Instructions, Autriche*. Instructions du comte de Choiseul, 1759. L. *Mémoires de Bernis*.

³⁾ Mercy grófnak, 1772. júl. 2. Arneth és Geffroy, *Correspondance de Mercy-Argenteau*. Paris, 1874.

még kevésbbé benső bizalmasságot, csak figyelmes magaviseletet, melylyel tartozik úgy nagyatyjára és urára, mint azon előnyre való tekintetből, mely abból reánk és a két udvarra származhatik; meglehet, ettől függ a szövetség. Számítok az ön és leányom gondoskodására és számot tartok arra, hogy ön minden igyekezetét, leányom minden nyájasságát fel fogja használni és letesz minden előítéletről, mit neki ellenkező oldalról sugalmazhatnának. Nincs oly előítélet, mely fölér azon jóval, a melyet ő művelhet.«

Ha már az uralkodónők legbecsületesebbike, ki személyére nézve nagyon istenfélő és tökéletesen erényes, ennyire kénytelen meghódolni, érthető aztán, hogy a bevégzett skeptikusok, kik máshol az ügyeket vezetik, mily ritka fesztelenséggel mozognak azon gyakorlótéren, mely az ő műveleteikre oly igen alkalmas. Ha Versaillesban ágyasok, Péterváron meg kegyenczek vannak: ugyanazon aljas eszközökkel megnyerhetők. ¹⁾ Egyébiránt mindenütt ugyanazon játékot űzik, melyet néha — legalább a szándéklatokban — nagyon meszsze visznek és nagyon túl a szerelmi udvariaskodás határain. Valakinek, a ki 1723-ban a lengyel király halálát óhajtotta, ezt írta egy diplomatai ügynök: »Ez esemény lehet nem távoli is. Nem szükséges más, mint a lengyel királynak egy uj, szellemes és bájos maitresse, ki azt közelivé tegye.« ²⁾ A királynak ágyast, a királynénak, császárnénak, illetőleg a királyi hercegnőnek, a leendő örökös nejének szeretőt adni: a diplomatia kedvelt eszközeihez tartozik. Van olyan személyiség, ki nagyon fontos szerepet játszott és sok ideig pompázott a világ színpadán, kinek

¹⁾ L. *Mémoires de Ségur*.

²⁾ Vandal, *Louis XV. et Elisabeth*, p. 62.

búcsukihallgatását és titkos utasítását e híres dystichonban lehet összefoglalni: ¹⁾

Et que m'ordonnez-vous, seigneur présentement ?
De plaire à cette femme et d'être son amant.

(És mit parancsol most felséges úr, nekem ?
Hogy tessék e nőnek és kedvese legyen.)

Mindezen fogások eszköze: a corruptió. A megvesztegethetőség majdnem mindenütt pusztít. D'Argenson marquis méltó büszkeséggel egy szép kivételt tesz ez általános sülyedés alól. »A corruptió semmikép sem lopózott a külgügyi hivatal irodáiba. Ezt csodaszerű tüneménynek kell tartani, mely becsületére válik a franczia nemzetnek, tekintve a csekély fizetést és a boldogulás csekély reményét, melyet a hivatalnokoknak nyujtanak.« ²⁾ D'Argenson azt állítja, hogy az a rendszer, mely szerint »senkit sem győzünk meg többé máskép, mint pénzzel kezünkben«, Angliából származott. Tény, hogy ott nagyon divatozott, de a continensen is csak így volt. Az alkudozási művészetet tárgyaló legrégibb értekezések bizonyoságot tesznek erről; La Bruyère a diplomata tulajdonai közé sorozza azon művészetet, hogy alkalmas pillanatban felajánlani tudjon, vagy legalább úgy tűnjön fel, mint ki hajlandó elfogadni. »Ő tudja érdekelni azokat, a kikkel alkuszik... Ő nem akarja, hogy azt higgyék róla, hogy ez oldalról bevehe-

¹⁾ L. *Le Secret du Roi*, par le duc de Broglie, Breteuil báró küldetésének történetét, t. I., p. 368. A leendő II. Katalinról volt szó, ki akkor még nagyhercegnő volt és de la Chétardie marquisnak Erzsébet uralkodó császárnéhez való viszonyát tarthatták szem előtt. L. Vandal, id. m.

²⁾ *Mémoires*, éd. Rathery, IV. k., 150. és köv. l.

tetlen, láttatni engedi, hogy némi érzéke van saját szerencséje iránt; ez által oly ajánlatokat von magához, melyek fölfedezik mások legtitkosabb czélzatait, legmélyebb szándékait s végső segédforrásait, és hasznot húz belőle.»

A XVIII. században legtöbbször hasznot is húznak belőle a túlságig, s nem állapodnak meg a kaczerkodás fogásainál. Egész durván járnak el. 1716-ban Dubois alkudozott Stanhope-pal. »Bókot koczkáztattam, írja a regensnek, és soha sem volt nagyobb örömöm, mint látni, hogy mindent kimondanom enged, magának az összegnek megjelöléseig, melyet én azonnal 600,000 livreben határoztam meg, mit kegyesen hallgatott meg, a nélkül, hogy megneheztelt volna.« ¹⁾ Azon pillanatban, midőn kezdetét veszi a francia forradalom, Thugut, ki konstantinápolyi internuntius volt, és ki az osztrák politika vezetésére hivatott e nagy válságban, 1768. óta díjazást húzott a francia királytól. ²⁾ Függetlenül e folyó üzletektől, vannak nagy vásárok, melyek koronként nyílnak meg: a svéd országgyűlések és a lengyel országgyűlések. A svéd országgyűlések közül az egyik 1763-ban 1.400,000, a másik 1766-ban 1.830,000 livrebe került Franciaországnak. ³⁾ Panin orosz miniszter 1773-ban azt javasolja bécsi és berlini szövetségeseinek, hogy *biztosítsanak egy alapot a csábításra* és »alkossanak egy pénztárt« a közös műveletek czéljaira. De a legkiválóbb vásár: a szent birodalmi választógyűlés. Itt mindenki kész,

¹⁾ Aubertin, *L'Esprit public au dix-huitième siècle.*

²⁾ L. a *Revue historique*ban, t. XVII, p. 37. *L'Autriche et le comité de salut public* című tanulmányt.

³⁾ Geffroy, *Gustave III*, t. I. p. 25.

adni vagy elfogadni.¹⁾ 1741-ben, midőn arról volt szó, hogy egy bajorból császárt faragjanak, Belle-Isle árverésre viszi a dolgot; mindazáltal eszélyes lévén, csak a szavazás után fizetett. Az óvatosság nem volt hiábavaló, mert a kölni választó, ki Ausztriától 100,000 forintot kapott, gyóntatójától engedélyt nyert arra, hogy megszeghesse szavát, a nélkül, hogy visszaadja a pénzt.²⁾ Ez eljárást alkalmazták még a conclavéknál is. »A királynak«, írta XIV. Lajos egyik minisztere, »nem szabad egy eszközt sem mellőzni, a mit kezében tart; föl kell használnia az ügyességet és gyanúsításokat, sőt még a pénzt is, mely minden másnál rövidebb és biztosabb eszköz, és a mely már régóta alkalmaztatik a római udvarnál, hogy eszélyesebb és kevésbbé részrehajló pápát nyerjen, mint az utóbbi.«³⁾ A titkos alapok és évdíjak fejezete kiváló helyet foglal el a kancelláriák költségvetéseiben.⁴⁾

Mintha a hivatalos diplomatia fondorlatai nem lettek volna elegendők, és mintha az ármányok, corruptió és csalás eme fogásaiban lett volna valami, a mitől undorodott, megkettőztetik egy titkos diplomatiával, mely beleszövődik ügyeibe, összebonyolítja azokat s az alkudozások történetét e században megoldhatatlan csomóvá teszi. Minden idő-

¹⁾ A XVII. századra nézve Valfrey, *Hugues de Lionne*, t. II, 91. és köv. l. Paris, 1881.

²⁾ A részletekre nézve lásd Broglie herczeg *Frédéric II. et Marie-Thérèse*, című munkáját, I. k. 284. és következő l.; II. kötet 165. és köv. l.

³⁾ XI. Inczéről van szó. Lásd Camille Rousset, *Louvois*. t. IV, ch. X.

⁴⁾ L. Franciaországra nézve Masson, *Le Département des Affaires étrangères pendant la Révolution*, ch. 1. Paris, 1877.

ben voltak ugyan titkos ügynökök a kényesebb ügyek szemmel-tartására, vagy a kockáztatott alkudozások lebonyolítására, de soha sem volt annyi, mint a XVIII. században. Úgy látszik, mintha az abszolút hatalom túltengésében az uralkodókat nem tudom micsoda regényes hajlam, conspiratio és kalandvágý szállotta volna meg. Scepticismusuk oly meggyökerezett, bizalmatlanságuk annyira mély; minden cselfogással annyira visszaéltek, hogy már mindenki-
ben kételkedtek, főleg pedig saját bizalmasaikban. Hogy megnyugtatta legyenek, ismeretlenekre van szükség, kik őket előre meghatározott szavakkal és ismertető jelekkel titokban szólítják meg. Létre jön egy neme a diplomatiái szabadkömivességnek, a maga felavatói- és beavatottjaival. A mi előbb expediens volt, intézménynyé válik. XV. Lajos e kedvtelését a mániáig vitte.¹⁾ De a valóságban ő nem tett egyebet, mint hogy túltett a többieken. Európát előzőnlötték a titkos ügynökök. A szerepkör annyira kizelgőnek látszott, hogy mindenki vágyott reá. A pénzemberek, kiknek mindenütt voltak levelezőik; az irodalmi emberek, kik előtt minden ajtó megnyílt, hiuságuk tárgyává tették e hivatalokat; önösségük új táplálékát találták azokban, hogy így — ha csak az előszobában is — játszassák az alkudozót és az államférfit. Voltaire e szerepben szármassá, Diderot jelentéktelenné lett; Grimm, ki német volt, és e mesterség némi ismeretével birt, ebben tett urainak szolgálatot, sőt még a rendes diplomaták közé is fölvétette magát. Minden dicsvágyó ember e titkos lábtón igyekezett haladni. Ezen lépett a világba Dumouriez is. A titkos diplomatia névlajstromai tele vannak híres nevekkal. Nincs

¹⁾ L. *Le Secret du Roi*, par le duc de Broglie.

köztük híresebb név ama két emberénél, kiknek Frigyes bekövetkezett halála 1786-ban alkalmat nyújtott, hogy a bizalmasok szerepkörében és a háttérben először lépjenek föl, várva a nagyon közel időt, mikor az első szerepeket fogják kapni a század nagy tragédiájában. Talleyrand javaslatára Mirabeau küldetett megfigyelőnek Berlinbe. Ez olyan volt, mint egy rögtönzött színi próba, melyben mind a ketten gyakorolták egymást: Mirabeau a követi szerepkört kapta, a bécsi szerződések leendő alkudozója pedig miniszter lett *in partibus*.

A szín aljában, a folyosókon és színfalak mögött csakúgy hemzsegetek a kalandorok. Elárasztották a vendéglőket, hallgatózva minden kulcslyukon, belopózva minden folyosóra, kereskedve titkokkal, üzletet csinálva újságokkal; mint valóságos politikai alkuszok, kik készek eladni mindent, a mi megvehető volt, és megvenni mindent, a mi eladó volt.

A kalandor, »egyik városban fogadva, a másikon elfogva«, mint hű képmása, Beaumarchais hőse, gyakrabban fogadtatik, mint elutasíttatik. Ő kiválóan alkusza e csempészetnek, váltóügynöke e dugárus börzének, utazó ügynöke e titkos üzérkedésnek. Egy cynikus, mint Casanova; egy nyegle, mint Cagliostro, fölhatolnak az udvarokig; egy gyanús kalandor, Figaro fajtájú korcs, Éon lovag rangot vív ki magának a diplomatiában. Majd egy Poterat marquis, a tőzsdejátékos és conspirator, kit nem rég a rendőrség és törvényszéki szolgák üzőbe vettek, ki keveréke a tolvajnak, kémnek és irodalmi radónak, ki minden társaságból kiszorult és egy pályára sem alkalmas, bemutatja magát Bécsben a directorialis kormánytól nyert teljhatalmával, fogadtatja és kihallgattatja magát. Egy d'An-

traigues gr., ki semmivel sem jobb amannál, »a kópék dísze«, mint azok egyike nevezi, a kik alkalmazták, ¹⁾ »az emigratio lelke« lesz. Egy hasonló iparlovag, Roques de Montgaillard, egy pillanatra annak a feje. A forradalom nem alkotta a cselszövők bandáit, melyek akkor keresztül-kasul csatangoltak Európában; ott tengődtek a víz-sekélyeken, a forradalom felszínre toltá s a partra dobta őket, a gazdátlan dolgok, az iszap és habok közé. Munkához láttak: az idő kedvező volt, az épület romba volt döntve, s másképp nem lehetett abba behatolni, mint csak a földalatti részen át. Ez emberek e munkának megfelelők voltak. Szokás volt a hozzájuk hasonlók szolgálatát igénybe venni; ismerték, bár eléggé rossz oldalról, a legtöbbet közülök. Alkalmazták őket és innen származik túlságos jelentőségök, melyet nemcsak a forradalom pártjában, de az emigránsokéban, sőt még a régi udvarokban is kivívtak magoknak.

Az ügynököket megvesztegetni, vagy elcsábítani, vagy tőlük a titkokat kicsalni: elég veszélyes és költséges eszközök voltak az értesülés-szerzésnek. Volt ennél egyszerűbb és kevésbbé költséges még más eszköz is a diplomaták titkainak fölfedezésére s ez leveleik elfogása volt. »E hűtlenség, melyet az általános gyakorlat szentesíteni látszott«, mondja az *Institutions politiques* ²⁾ szerzője, »annyira ismert és közönséges, hogy majd mindenütt találtak eszközt hatásainak kijátszására az által, hogy kibetűzhetetlen titkos

¹⁾ M. d'Avaray. L. Forneron, *Histoire des émigrés*, t. II, p. 78. Paris, 1884.

²⁾ T. II, ch. III. §. 13.; *Correspondance, espions, relations avec le bureau des postes*, ch. X, §. 18. a levelek titkos jegyekkel való írása, elolvasása, a levelek feltörése és ismét lepecsételése művészetéről. Bielfeld erről *ex professo* értekezik.

jegyeket használtak.« De a kulcs megvehető, és, ez időben legalább, nincs combinatió, mely végre is föl ne fedezné titkát. A *cabinet noir* államintézmény; a levéelfogók (*interceptes*), mint őket nevezték, az értesítések állandó forrását képezik. Némely ügynökök mesterekké lettek a levelek pecséteinek feltörésében, a levelek olvasásában és azok újra pecsételésében. A párisiakat nagyon ügyeseknek ¹⁾ tartot-

¹⁾ 1794. márczius havában a hajdani *cabinet noir* egy hivatalnok a közjólleti bizottsághoz emlékiratot intézett, oly czélból, hogy kimutassa ez intézmény hasznosságát. Olyan képet ad róla, mely, daczára a sorok dagályosságának és a kiáltó színeknek, nem kevésbbé érdekes: »Létezett Franciaországban a forradalom előtt egy közfelügyeleti intézmény, melyhez hasonló volt berendezve Angliában és Európa főbb államaiban. E jól vezetett intézménynek feladata, hogy útmutatóul szolgáljon azok számára, kik a kormányok gyeplőit kezökben tartják; és a többé-kevésbbé nagy előnyök, melyeket nyújt, függnek a különböző birodalmak földrajzi helyzetétől, a melyekben használtatik és az egyének arravalóságától, kik abban alkalmaztatnak. A mi az első tekintetet illeti, Franciaország a legkedvezőbb fekvésű ország, mert ennek területén mennek át Európa legérdekesebb levelezései; a mi pedig a másodikat illeti, annyira túlhajtották a politikai hieroglyphák feltalálásáról táplált elvont fogalmakat, hogy a többi hatalmak nem is hisznek annak lehetőségében. A szóban levő intézmény, mely a *secret des postes* név alatt ismeretes, így elrejté tulajdonképeni feladatát a közönség elől. Azt hitték, hogy egyszerű rendőri felügyelet a személyek irányában, holott az államügyek képezték főczélját... egy mechanicus eljárás volt gyakorlatban a levelek felbontása- és lezárására, — oly gyorsasággal, a pecsét nyomatának megváltoztatása nélkül, hogy midőn a levelek rendeltetési helyekre érkeztek, nem lehetett észrevenni, hogy megvizsgáltattak.« A rosszul combinált jegyek már complicatiójok által is elárulták magokat. Frigyes büszke volt a magáéra: Párisban megfejtették. »A fölavatás a *secret des postes*-hoz körülbelül így hangzott: — Ime, ön nagy bizalmi hivatalba jut; vannak és lesznek mindig elegendő jövedelmei, de gondolja meg, hogy ez állást nem lehet elhagyni úgy, a

ták; a bécsiek semmiben sem állottak hátrább nálók. Nemcsak a francia követség, de XV. Lajos titkos levelezéseinek chiffré-jeit is birták. E nagyon kerülő úton ismerte meg Aiguillon külügyminiszter a király titkát (»secret du Roi«), kinek már rég nem volt többé egy titka sem a bécsi udvar előtt. Rohan bíbornok, akkori követ ez udvarnál, megvesztegette a cabinet noir ügynökeinek egyikét, s a többi becses okmány között, melyeket ez neki fölfedezett, ott voltak ama levelek is, melyeket Broglie gróf a követség egyik titkárához intézett a követ és a külügyminiszter tudta nélkül.¹⁾

Csak egy eszköz volt, kikerülni a levél-elfogásokat: a sürgönyöket megbízható, derék és gyors futárookra bízni; de még ez is elég bizonytalan eszköz volt. »Ne feledje, gondosan szerkeszteni titkos jegyekkel sürgönyeit, még azokat is, melyeket spanyol futárookra bíz«, — írta 1788-ban Montmorin gróf egy francia ügynöknek Olaszországba. »Nem is szólva más eshetőségekről, a spanyol futárokat elfoghatják, a mint erre már voltak példák.«²⁾ A példák

mint az ember akarja és ha egy vagy más okból mégis elhagyná azt, mielőtt a kor vagy gyengeség erre kényszerítenék, visszavonulása a Bastilleba vezet.« — Affaires étrangères.

¹⁾ L. *Le Secret du Roi*, t. II, 371., 515. és köv. l. — Boutaric, *Correspondance secrète de Louis XV.* Paris, 1860, t. I, p. 188. és t. II, p. 378; — *Mémoires de l'abbé Georgel*. Paris, 1817, t. I.; — Arneth et Geffroy, *Correspondance de Mercy*, t. I, p. 81, 100. — Thugut, Ausztria nápolyi követe 1788-ban, azt mondá a királynénak, hogy ismeri a török háborúban érdekelt főbb hatalmak titkos jegyeit s javasolta, hogy egy cabinet noirt szervezzon. — *Précis de mes conversations avec la Reine, relativement a M. de Thugut*, par le baron De Talleyrand, avril 1788. Affaires étrangères.

²⁾ Montmorin, Cacault diplom. ügyvivőnek Nápolyban, 1788.

classicusok voltak. 1685. június hóban Louvois, értesülván, hogy a császárnak egy futára Spanyolországból jövet Elsasson fog átmenni, a következőket írta Montlarnak, ki Strassburgban parancsnokolt: »Ő felsége a fenforgó körülmények között szükségesnek tartja e futár kifosztását és sürgönyeinek elvételeit. Ennélfogva azt rendeli önnek, hogy valamelyik faluban közel a postaúthoz, Saverne és Strassburg között, állítson három vagy négy megbízható embert, kik a futárt kifoszthassák, sürgönyeit elvegyék. A futárt úgy őrzi magát, mint nyergét, pénzkeresés ürügye alatt a legnagyobb gonddal kell kimotozni.« ¹⁾ Ha a futár védi magát, életébe kerülhet. Szükség esetén életétől is megfoszthatják, hogy annál jobban elhitesseék, hogy professzionatus rablók tényéről van szó.

»E durva mesterségre«, mondja az okos Bielfeld, csak erős és elismert hűségű embereket kell kiválasztani.« ²⁾

A futárok kis emberek voltak; eltűntek a nélkül, hogy nyomot hagytak volna magok után: mindenki tudta, hogy az utak el voltak lepve rablók által, s minden kormány kiállította maga felől a bizonyítványt, hogy rendőrségek nem képesek azoktól megtisztítani az utakat. A követeket magokat elfogni és kifosztani, már sokkal merészebb és nehezebb dolog volt; azonban ez is megtörtént, daczára a nemzetközi jog híres oltalmának. Az esetek ismeretesekek, ha nem is igazoltak voltak. Maret és Sémonville elfogatása 1793-ban csak ismétlése volt egy ugyan-

szept. 23. Cacaault válaszolja okt. 13.: »Legyen nyugodt, Monseigneur, az általam követett elővigyázat szigora felől; titkos jegyeim pénzes ládában vannak s azok kulcsa pecsét alatt.«

¹⁾ Camille Rousset, *Louvois*, t. III., p. 270.

²⁾ *Institutions*, t. II, ch. II, §. 25.

azon helyen és hasonló körülmények között a XVI. században elkövetett merényletnek. A francia küldöttek, kik milanói területen utaztak át, hogy Szolimán udvarába menjenek, a császári kormányzó parancsára gyilkoltattak meg, a ki papíraikat hatalmába keríteni akarta. Az 1799-ki راستadti merényletnek is megvoltak praecedensei, melyek, az igaz, kevésbbé régiek, de szintoly magas származásuak. 1674-ben, a kölni congressus tartama alatt, Louvois ezt írta d'Estrades grófnak ¹⁾: »Nagyon valószínű, hogy Lisola úr (a császár teljhatalmú követe) nemsokára elútazik Lüttichből és visszatér Kölnbe. Minthogy nagy előny volna őt elfogni, — sőt megölni sem volna nagy baj, ha ő, és a kik vele lesznek, védelmeznék magokat, — mert ez fölötte impertinens ember beszédeiben, a ki minden ügyességét, a mi nem hiányzik benne, roppant hévvel Franciaország érdekei ellen használja fel. Ön nem is képzei, mekkora szolgálatot tenne ő felségének, ha végrehajthatná e tervet; mikor Lisola visszatérend.« Lisola kikerülte ugyan a veszélyt, de az alkudozások e módja annyira szokássá vált, hogy egy hónappal később a császár katonái elfogták Fürstenberg herceget, a kölni választó meghatalmazottját és XIV. Lajos kegyenczét; Bécsbe vitték, a hol fogoly maradt a béke megkötéseig.

A XVIII. század csak folytatta e hagyományt és tovább fejlesztette a szokás visszaéléseit. Frigyes a végeletekig vitte a levélelfogók általi kémkedéseket. 1756-ban gyanítván, hogy összeesküvést szőnek ellene, s hogy ennek bizonyítékai Drezdában találhatók, hadizenet nélkül elfoglalta a várost s rátette kezét az állami okmánytárra. A

¹⁾ Camille Rousset, *Louvois*, t. II, p. 2.

péllda nem veszett kárba s annak nem egy utánzására fogunk találni e tanulmány folyamán.

Enghien herczeg elfogatása semleges területen, gyors elítéltetése, titkos kivégeztetése: tényleg árulás, melyet gyilkosság követett; Róma megtámadása, a pápa fogságba helyezése, a Vatican okmánytárának lefoglalása — képezik a sorozat végpontját.

XII.

A béke, így használva, bizonytalan és perfid; a háború kegyetlen. Azonban bármily végletekig menőnek és barbárnak tűnjön is fel a háború, jobb mint a béke: őszintébb és legalább megfelel céljának, mely az erő uralmában áll. Bizonyos nemes vonással bír, mely a lovagi erkölcsökből származik. Ha a jog, melyet érvényesít, az erősebb joga, durva és alantas is, az eszközök, melyeket alkalmaz, sajátságos módon fölemelik. A legfőbb erényeket igényli, melyekre az ember képesnek érzi magát. A becsület képezi nagy mozgató erejét, s mindazok közt, kik kardot viselnek, egy neme a fegyveres testvériségnek szövődik, melynél fogva egyik a másikat tiszteli még akkor is, mikor a legnagyobb elkeseredéssel küzdenek egymás ellen.

Ez azon pont, melyben a régi európai társadalom és különösen a francia, kiváló nagyságban tűnik fel előttünk. Végre is a fegyver: életpálya, valamennyi közt a legnemeesebb, melynek ugyanazon szabályai vannak Európa minden államában. A háborúk nem faji harczok: kegyetlenek, de nem birnak a nemzeti küzdelmek durvaságával. A katonatisztek egész nagy számát látjuk egyik állam szolgálatából teljes loyaltással a másikéba lépni át, a nélkül, hogy a

legkisebb gáncsnak, még kevésbbé pedig gyanúnak tennék ki magokat. Ebből a vezérkarok között csata előtt és után a finom udvariasság kötelékei keletkeznek, melyek bizonyos mértékig mérséklék a háború vadságát, ha mindjárt szűkös is e mérték. A háború megfosztja az embert kölcsönzött mázától, melylyel kérkedik; meztelenre vetközteti, fölfedi minden gyöngéjét, szabad tért nyit minden hibájának, féktelenné teszi minden szenvedélyét. Az önmérséklet megőrzése végett nagyon mélyen gyökerező culturára, nagyon régi műveltség lappangó hatására van szükség. A XVIII. századbeli emberek a finom elegantia külső leple alatt brutalisak és indulatosok. Legnagyobb részök elegáns módon beszél a »humanitásról«, de azért nagyon kevesen humánusok. Az »érzelmesség« tisztán a divat dolga; hajporozzák, piperézik magokat: de alapjában a megelőző század erkölceinek egész durvaságát őrzik meg. Ha más-kép volna, nem lehetne megérteni a forradalom háborúinak sem hősiességét, sem kegyetlenségét. E kegyetlenség nem kizárólagos tulajdona a rögtönzött csapatoknak, melyeket a köztársaság a csataterekre dobott: hasonló mérvben megtaláljuk azt az emigráltak hadseregében, mely nemes emberekből alakított s a coalitio rendes hadseregeiben is. Nem szabad feledni, hogy a harcz a braunschweigi herczeg kiáltványával vette kezdetét, és e kiáltvány nem egyéb, mint a régi kormányzat idejebeli háború codexe.

A XVII. századbeli háborúk története nem más, mint rettenetes commentár a Callot- és Romain de Hooge-féle rézmetszetekhez. A katonák brutalisak, a hadseregek szedett-vetettek és fegyelem nélküliek. A szokás kérlelhetetlen. A háborúnak táplálnia kell a háborút. A requirálást

a kiirtásig viszik; kiürítnek minden kincstárt, még az egyházakéit ¹⁾ is. A mennyit csak fizetni tud a megtámadott, annyit csikar ki tőle a megtámadó. Ez nem csak a hadsereg fentartásának eszköze, de eszköz arra is, hogy általa a kincstárt gazdagítsák és a jövőendő háborúk számára gondoskodjanak. *A háborúk rendkívüli bevételei* azon idők financierinek legbiztosabb jövedelmi forrásait képezik. Vegyük hozzá még a fosztogatást, erőszakot és a gyűjtogatást. ²⁾ A háború terhe rászűlyosodik az elfoglalt országra és agyonnyomja. Számúzik a veszélyeseknek, vagy csak gyanúsaknak tartott lakosokat. ³⁾ A többieket félelem szállja meg, s hogy kikerüljék a veszélyt, mely nemcsak javaikat, de személyeiket, feleségeik és lányaik becsületét is fenyegeti, kivándorolnak. Ekkor adót vetnek ki a távollevőkre,

¹⁾ »Minthogy haszontalan emberek s nagyobb részük erősen hajlik ellenségeinkhez, a mennyit csak lehet, el kell venni tőlük, hogy ez által a király szolgálatára kényszeríttessenek.« Louvois, Charnelhez 1667. szept. 23. C. Rousset, *Louvois*, t. I, p. 120. — 1742-ben Prága ostroma alatt Broglie le akarta foglalni az egyházak »értékes tárgyait«, de Belle-Isle lebeszélte; — Le duc de Broglie, *Frédéric II. et Louis XV.*, t. I, p. 60. Paris, 1885.

²⁾ L. C. Rousset, t. I, ch. V, *L'histoire de la guerre de Hollande en 1672*, különösen 392. és köv. l. »A harmincz éves háború óta, mondja a kitűnő történész, azon országok állapota, melyekben a harczoló hadseregek működtek, annyival siralmasabb volt, hogy közös megegyezéssel érvényre jutott a nemzetközi jognak egy neme, és pedig nem ugyan a kegyetlenségek meggátlása, — hanem ellenkezőleg azok szentesítése végett, oly ürügy alatt, hogy azokat bizonyos szabályoknak vessék alá.« Következnek a tények és példák.

³⁾ »A király azt kívánja, hogy a herczeg úr egész Lotharingiát biztosságba helyezze, elűzván Nancy- és más városokból mindazon lakosokat, kiket ő felségére nézve gyanúsaknak fog tartani.« Richelieu, *Mémoires*, année 1635. *Lettres*, t. VI, p. 730. — 1635, ápril 24.

aztán lerombolják azok házait, kik azt nem fizetik meg.¹⁾ A gyűjtogatás remek eszköz volt a fizetések kierőszakolására. »Soha lázroham nem volt oly szabályos, írá Luxembourg 1672-ben, mint a mi szokásunk, minden két nap közöl egyen felgyűjtani azokat, kik elég ostobák minket erre kényszeríteni.« A pfaltzi választó tiltakozik, nem ugyan a tény, hanem a rendetlenség ellen: »Nekem úgy látszik, írá Turenne-nek, hogy minden szigor mellett is csak azokat a helyeket gyűjtják föl, melyek megtagadják az adózásokat.«²⁾ Felgyűjtják ama falvak házait is és felakasztják lakosait, a hol a csapatokra lőttek. »Ama városok, mezővárosok és falvak lakosai, mondja az 1792. jul. 25-ki manifestum, kik ő császári és királyi felsége csapatai ellen magokat védelmezni, és azokra akár nyílt mezőn, akár pedig lakásaik ablakai-, ajtó- és nyílásaiból löni merésznének, azonnal a hadijog szigora szerint fognak megbüntetetni s házaik leromboltatni vagy felgyűjtatni.«

Louvois volt e véres műveletek kérlelhetetlen végrehajtója; de ő semmi újat nem talált fel: ő csak szabályozta bizonyos tekintetben a meglevő szokásokat és rendszeresen alkalmazta az eljárást, melyet kortársai rendetlenül alkalmaztak. Ő azt tartja, hogy a borzalomnak e rendszere gyorsabban fogja kényszeríteni a népeket, hogy alávéssék magukat. »Feltétlenül szükséges, írá Pfaltzra vonatkozólag, észre-téríteni e népeket, akár akasztás, akár pedig falvaiknak felgyűjtása által.« A németek konok ellenállást

¹⁾ »Itt az ideje, hogy elkezdje, naponkénti bírságot vetni ki a távollévők házaira, s ha nem fizetnek, házait leromboltatni:« Louvois, Róbert intendánsnak 1673. okt. havában. C. Rousset, *Louvois*, I. k. 484. l.

²⁾ C. Rousset, *Louvois*, t. I, p. 393.; t. II, p. 79.

fejtenek ki; versenyeznek a brutalitásban; a visszatörölások kegyetlensége elkészeríti a szenvedélyeket. »Embortelenségben túl kell tenni a németeken, ha nem akarnak tisztességes háborút folytatni«, mondja Louvois. Ezek a francziákat »kannibáloknak« mondják; a francziák pedig a németeknek csak »alakját és arcját« tartják »emberinek.« XIV. Lajos ötven házat égettet föl cserében egyért, melyet övéi közül gyújtottak föl; a németek két francia fogolyt lövetnek föbe egy házért, melyet övéik közül gyújtottak fel.¹⁾ Ha valamely vár mértékentűli ellenállást fejt ki, a helyőrséget gályarabsággal fenyegetik. Ha itt emigráltakat, vagy lázadó alattvalókat találnak, fogságba ejtik; azután, ha csekély számúak, felakasztják, vagy ha nem, megtizedelik, az életben maradottak pedig gályára fognak küldetni.²⁾ »Nem habozok közölni önnel, írta Condé herczeg Louvoisnak 1673-ban, hogy e népek szellemét egészen másnak találom, mint az előző évben; valamennyien két-

¹⁾ C. Rousset, *Louvois*, t. IV, p. 394, 183, 239; t. III, pag. 238, 380.

²⁾ »Ő felsége tekintetbe vévén, hogy ama várak rosszul vannak ellátva s hogy nem remélhetnek semminő segílyt, s hogy tehát vakmerőség azoktól, kik azokat védelmezik, a mi példás büntetést érdemel, ő felsége elhatározta, hogy mindazon lovag, katona, polgárőrség és lakos, kik a várak védelmében részt veendettek, a gályákra fognak küldetni, ha a legyőzetés után tizennégy nap alatt egyenként száz talléron meg nem váltják magokat; hogy a francziákat illetőleg, ezek, ha nem nagy számban vannak, felakasztatnak, vagy megtizedeltetnek s az életben maradók gályákra küldetnek; a mi pedig a lotharingiai tiszteket és a nemességet illeti, fogságra vettessenek, a nemesek birtokaik arányában, a mivel kiválthassák magokat, váltságdíj alá vetessenek s ha ezzel nem birnak, házaik leromboltassanak.« Louvois, Créquiehez 1670. szept. C. Rousset, *Louvois*, t. I, p. 300.

ségbe vannak esve...«¹⁾ 1793-tól kezdve ez képezi minden tábornoknak, a kik nem épen vasgyúrók, és minden hadbiztosnak, kik nem rajongók, szomorú és egyhangú refrainjét. Ugyanígy panaszok fordulnak elő idegen katonák és diplomaták levelezéseiben is. Az idegenek Franciaországra, a forradalmárok pedig az idegen országokra alkalmazzák Louvois haditörvényét.

Igy fogták föl és így csinálták a háborút a XVIII. század emberei. D'Argenson ez iránt sok panaszt kapott minisztersége alatt, s ő azokat szívére is vette. De azt felelték neki, hogy »háború és irgalom nem járnak együtt.«²⁾ És igazat mondtak. Ez idők háborúi a hadak fegyelmezetlensége, a győzők zsarolásai és nem egy főparancsnok botrányos meggazdagodása által híresek. A hadseregek »egész elősdi tömeget, mely szárnyaikra kapaszkodik« czipelnek tova magokkal, s e tömeg az ő ragadozósaikból él; »ambuláns külvárosok« ezek, hova a tisztek és katonák zsákmányuk eladása és elköltése végett járnak.³⁾ Pusztító karavánok ezek, melyek nehéz-lomhán mozognak tova az országon keresztül, melyet romlásba döntenek és elragályosítanak; — egymásnak útjában vannak, megtorlódnak, szétmennek a győzelemben, szétfoszlanak a vereségben. Egy kortárs írja 1741-ben Frigyes morvaországi hadjárata után: »A góthok óta soha sem látott senki ilyen fajta háborút.«⁴⁾ Az osztrákok 1744-ben Lotharingia határáig nyomulnak elő s felszólítják meghódolásra a lakosokat; a

¹⁾ C. Rousset, *Louvois*, t. I, p. 448.

²⁾ *Mémoires*, t. IV, p. 403.

³⁾ L. Camille Rousset, *Le comte de Gisors*, Paris, 1868.

⁴⁾ Le duc de Broglie, *Frédéric II. et Marie-Thérèse*, t. II,

kik ellenállnak, felakasztatnak, »miután arra kényszerítették, hogy önmagok vágják le orraikat és füleiket.« ¹⁾ A hét éves háború felülmúlt kegyetlenségben minden megelőzőt. Saint-Germain gróf írja 1757-ben: »Az ország harmincz mértföldön köröskörül annyira fel van dúlva és rommá téve, mintha tűzvész pusztította volna el.« »Körül vagyunk véve fölakasztottakkal«, írja egy másik tanú, »és nem kevésbbé mészárolják le az asszonyokat és gyermekeket is, ha ellenállnak házaik kifosztásának.« ²⁾ Frigyes hadseregébe sorozza be a foglyokat s ez még jótétemény rájuk nézve: máshol, mint Krefelden, mindenkit lekoncolnak, a ki ellenállni megszűnt. Oroszok és poroszok között az elkeseredés irtóztató. Az oroszok elfoglalják 1757-ben Memelt, besorozzák a helyőrséget, deportálják a polgárokat. »A hunnok invasiója óta ehhez hasonlót nem lehetett látni; felakasztották a lakosokat, miután előbb levágták orrukat és füleiket, kitépték czombjaikat, fölmetszették belső részeit, szívöket.« ³⁾

A poroszok ezért a következő évben boszulták meg magokat Küstrinnél. »Az oroszok, mondja Frigyes, kétezer fogolyt vesztek és legalább tizenötezer embert, kiket a csatamezőn hagytak, mert a katonák nem kegyelmeztek meg nekik.« Potemkin herczeg 1788-ban hat hónapig ostromolta Otsakof török várost. Ő udvari ember volt és jobb nevelésű. Büszkélkedett az irodalomban való jártassága- és finomságával. »A spanyolok kegyetlenségei az új világban s

¹⁾ Voltaire, *Siècle de Louis XV.* ch. XI.

²⁾ Grimm. L. Sainte-Beuve, *Causeries du lundi*, t. VII, art. Grimm.

³⁾ Hermann, *Geschichte des russischen Staates*, Gotha, 1832—1866, V. k., 142. l.

az angoloké az Indiákban, — írja egy orosz¹⁾ — semmik a mi bölcsész-katonánkéhoz képest, ki Rousseau *Héloïse*-ának lefordításával foglalkozott, — kipusztítván mindazokat, kik oly tárgyakkal birtak, melyek alkalmasak voltak kísértetbe hozni birvágját.« Deczember 16-án történt a roham.²⁾ Húszezer török közül, kik a várat védelmezték, megöletett tizezer. A város zsákmányolás tárgyává tétetett, a fosztogatás három napig tartott, több mint hatezer lakos konczoltatott le. »Az orosz katonák féktelensége annyira ment, beszéli Ségur, hogy a roham után két nappal, midőn némely zugokban, némely földalatti helyiségekben török gyermekeket találtak elrejtőzve, megragadták őket, feldobták a levegőbe és szuronyaik hegyével fogták fel és kiálták: »Ezek legalább soha sem fogják bántani a keresztényeket!«

Nemcsak a hadmenet, hanem a hátrahagyott csapatok biztosságának megszilárdítására is kezeseket vesznek. Midőn Belle-Isle 1742-ben elhagyja Prágát, 16 előkelő embert visz magával, kiválasztva négyet a nemesség, négyet a papság, négyet a hatóság és négyet a polgárság köréből: ezek felelősek a helyőrségért, mely a várban hátramarad. Sőt tovább mennek, e czímen elfoglalják még a várakat és megszállnak egész országokat is. Choiseul herczeg írá Bécsből 1757-ben³⁾: »Rábirtam Kaunitz grófot, hogy mondja meg határozottan a hannoveri miniszternek, hogy, ha a 15,000 angol, kikről azt tartják, hogy valószínűleg Fran-

¹⁾ Rostopchine, *Correspondance*. Moscou, 1876.

²⁾ Hermann, id. m., VI. k., 178. l. — Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches*, VI. k., 658. l. Gotha, 1859—1863. — Ségur, *Mémoires*, t. III, p. 442.

³⁾ Filon, *L'ambassade de Choiseul à Vienne*. Paris, 1872. Hannover tudvalevőleg az angol király patrimoniuma volt.

cziaországban fognak partra szállani, a legkisebb zsarolást vizsik is végbe, mely ellenkezik a művelt nemzetek közt fennálló szabályokkal, a hannoveri választó fejedelemség lesz a felelős a károkért, s hogy egy francia falu, melyet angolok gyűjtanak föl, mulhatatlanul egy hannoveri város felgyújtását fogja eredményezni.« Bernis, ki akkor külügy-miniszter volt, tökéletesen helyeslé az eljárást: »Nagyon rossz vélemény volna felőlünk, azt hinni, hogy képesek vagyunk kimélni a haldokló ellenséget . . . Az angol király államaait bizonyos mértékig úgy kell tekinteni, mint kezeink közt levő zálogot.«

Ha teljesen ismerni akarjuk az eljárást, különösen azt, melyet követtek azon államok, melyek a Franciaország elleni coalítiót képezték, a munkánál kell azokat látnunk, nem is ellenséges és megtámadott országban, hanem megszállt országban, melyet megtartani akarnak: a lengyel tartományokban, melyeket zálog czímén felosztani és birtokba venni szándékoznak.¹⁾

Az orosz katonák, kik, Rostoptsin mondásaként, »inkább útonálló rablók, mint katonák«, kegyetlenségben versenyeznek a lengyelekkel, a kik ellen harcolnak s csakhamar felül is múlják őket. Mindkét részről ölnek, rabolnak, gyűjtogatnak, erőszakoskodnak és zsarolnak a vallás nevében. Egymást kölcsönösen puska- és ostorcsapással térítik. Saldern, ki ez oroszokat vezényli, »dühöngő, kinek kardot adtak a kezébe«, mondja egy tanú. Frigyes katonailag kizsákmányolja a területeket, melyeket bitorol; raktárakat alakít, élélmezi magát, adókat szed, megerősíti hadseregét és requirál mindent, még lengyel nőket is csa-

¹⁾ L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, 226. és k. l.

patostúl, hogy benépesítse Pomerániát, a hol, úgy látszik, a nőkben hiány van. »E szigor«, írja a szász residens, »a lakosokat a kétségbeesésig vitte.« A műveltebb osztrákok a törvényességet hangoztatják. Megállapítják a határokat, iratokban keresik a jogcímeket, érvényesítik azokat és azután a »visszakeblezett« lakosságot az örökös tartományok durva kormánya alá helyezik. Alapjában véve e kormányzat, a szelíd külsőségek és eljárási formák mellett is, azonos az oroszok- és poroszokéval. »A jótékony Mária Terézia nevében, így tudósít egy történetíró,¹⁾ két ember, Pergen, ki a közigazgatás vezetésével bízott meg, és Hadik, a csapatok parancsnoka, e szerencsétlen vidékek ellen oly rendszabályokat foganatosítottak, melyeket forradalmiaknak neveznek, és oly törvénykönyvet hoztak be, mely felülhaladja a mi forradalmunkét.« A kivándorlás bűnténynek tudatott be, a lakosoknak megtiltott a terület elhagyása; azok, kik megmaradtak, határtalanul zsaroltattak; a kik futással akartak menekülni a gyűlöletes occupatiótól, javaik elkobzásával bűnhődtek: Braniczki, a kit a lengyel király küldetéssel menesztett Versaillesba, emigránsnak tekintetett és javai elkoboztattak.

A lengyel bírák kénytelenek valának esküt tenni Ausztriának és ennek tetszése szerint ítélni el honfitársaiakat. Legnagyobb részök megfélemllett és engedelmeskedett. Azonban a bécsi udvarnál azt tartották, hogy e két proconsul igen sok mérsékletet tanusít és igen nagy kimélettel jár el. »Itt azt vetik szemére Pergen grófnak«, írja II. József, »hogy nem eléggé tevékeny; tény az, hogy még nem

¹⁾ Fernand, *Histoire des trois démembrements de la Pologne*, liv. V, Paris, 1820.

történt semmi.« Hadik sem ér többet: »Nagyon öreg e feladatra, nagyon lassú és nagyon hátráltatják magyar előitéletei, melyek nem idevalók.« ¹⁾

Ilyenek a háború erkölcei a régi kormányzat vége felé. A terroristák könnyűnek találták és könnyű-szerrel alkalmazkodtak hozzájuk; mindazáltal fanatizmusok vadságán kívül egy új és különösen tűrhetetlen romlottsággal toldották meg: az emberiesség képmutatásával. Ez általános áramlatnak, egyfelől az őrségi parancsok zsarnokságának, másfelől a visszatorklások elterjedt ragályának ellenállni: különös lelkierőre volt szükség. Ez képezi nemzeti háborúink hőseinek legtisztább dicsőségét. Veterán bölcsészek, mint Dugommier, lelkesült fiatal harczosok, mint Marceau vagy Desaix, a régi hadseregek katonai erényeivel nemes gondolkozásuk meleg lendületét tudták párosítani.

XIII.

Vessük össze e tényeket és következtessünk. Két esemény képezi foglalatját Európa jogszokásainak a francia forradalom előestéjén: az osztrák örökösödési háború és Lengyelország felosztása. Az első mutatja, mily becsben tartották az állami szerződéseket; a második mutatja a tiszteletet, melylyel a meglevő souverainitások iránt viselkedtek. E méltatlan tények képezik a régi Európa végrendeletét, melyet aláírván, nem maradt más hátra, mint hogy meghaljon, hátrahagyván azokra, kik reformálni akarták, de kik a magok szűgyenére és a köznek szerencsétlenségére csak utánózni tudták azt, — a visszaélések veszedelmes

¹⁾ Arneth, *Maria Theresia*, VIII. k. 418. l.

hagyományát, mely vesztét okozta. E visszaélések a szokásból származtak, de a szokás soha sem értelmeztetett oly logikai cynismussal s a gyakorlatban nem vitetett ily botrányos szélsőségekig. Ez a *summum jus*, de egyúttal a legnagyobb igazságtalanság is, sophisma és tagadás. A régi kormányzat elérkezett a kétértelműség azon határáig, hol a természetéből kiforgatott jog visszaéléssé fajul. Az államokat a századok példája, saját előzményeik, ily tettekre utalták és észrevétlenül vezették őket saját elvök túlhajtásához. Nem vették észre, hogy túlozván, romboltak. Joguk nem volt más, mint elévülés, és a tényleges birtoklás, mely azért áll fenn, mert épen megvan és csak saját súlya által támogatatik: *mole sua stat*. Kiméletlenül tépték szét a fátyolt, mely az államok szentélyét fődte és elvonta a tömeg szemei elől a felség mysteriumát. Megmutatták a nemzeteknek, hogy két dolog áll fölötte az uralkodók jogának és az államok jogának: az államok ereje és az uralkodók megegyezése. Megnyitották az utakat egy oly forradalomhoz, melynek, hogy trónjaikat felforgassa és birodalmaikat megdöntse, csak az kellett, hogy ellenök fordítsa saját magoktartását és kövesse példáikat. Így aztán követve szigorúan a meglevő szokást, az uralkodók, kik a legteljesebben képviselték a régi kormányzatot, előkészíték ennek bukását, tudtukon kívül igazolván Pascal e mély gondolatát: »A szokás, már azon egyedüli oknál fogva is, hogy el van fogadva, képezi az egész jogot; ez tekintélyének rejtelmes alapja. A ki azt elvének kútforrásához vezet vissza, megsemmisíti.« ¹⁾

Az állameszély, mint elv és végcél; a fondorlat mint

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet, art. III, no. 8.

eszköz, az erő mint törvény: ime ez minden, a mi e közjogból megmarad. A politikusok ezt cynicusan vallják be. »Az erő a legfőbb törvény«, mondá egy osztrák diplomata, »és arra vagyunk alkotva, hogy még akkor is több erőre törekedjünk, mikor már sokkal birunk.«¹⁾ Nem lehet erre borzalom nélkül gondolni és megtaláljuk a borzalom emez érzetét mindazon kortársaknál, kiknek kissé magasabb látkörük van, kik megfigyelnek és gondolkoznak. Senki sem volt ettől inkább áthatva és senki sem adott annak megkapóbb szavakban kifejezést, mint azon ember, ki a válságban, melyet előre érzett, Európa mindig tisztán látó és mindig félreismert tanácsadója volt: Mallet du Pan. 1792-ben²⁾ ezeket írta: »Meglehet, a világ egy részében sem voltak a társadalmi felforgatás szerzőire nézve több sikert ígérő viszonyok. Európa, különböző kormányok sokaságára darabolva, kevés alapot nyújt a közös ellenállásra és az első continentalis nagy nemzetnek, mely megváltoztatja a társadalom arczulatát, csak össze nem tartozó tagoktól kell tartania. Azon jelleg folytán, melyet az európai politika az utolsó század óta magára öltött és a szerződések természeténél fogva, melyekre azt alapították, nehézzé lett, egy közös érdek mellett felrázni harmincz uralkodót, kik mindnyájan kölcsönösen félnek egymástól, és a kiket minisztereik száz esztendő óta hozzászoktattak, hogy biztosságukat az oly veszélyek iránti közönyre alapít-

¹⁾ A tescheni congressuson (1779.) tartott és egy francia ügynök által megrótt beszéd. — *Affaires étrangères*: — »Csak a menyneknekországa nyerhető meg türelem által, mondá Frigyes; a földi királyságok erővel vívhatók ki.« Le duc de Broglie, *Frédéric II. et Marie-Thérèse*, t. II, p. 198.

²⁾ *Mercure*, januári sz. *Mémoires et correspondance*, I, p. 251.

sák, melyek a többi államokat fenyegetik, a melyektől tartaniok kell, hogy nekik egykoron ártani fognak.« ¹⁾

Igy tehát, a mikor az európai köztársaság ez anarchiában oszlott fel, mikor a törékeny és mesterkéltségek, melyek a kormányokat összetartják, mindenütt törni látszanak, az államok bensejében a romlás és feloszlás ugyanazon elvei fenyegetik a fennálló rendet. Egyszerre minden felbomlik és szétesik: ugyanazon válság szakítja meg az államok egymásközti viszonyait és zavarja meg otthon a kormány és polgárok közti viszonyokat. A válság ugyanazon túlzásokból származik és ugyanazon okok hatása alatt fejlődik. Úgy az államok külpolitikájában, mint belügyeiben a régi kormányzat a saját elvével való visszaélés folytán vész el. Ugyanazon forradalom fenyegeti valamennyiöket: de tehetetlenek lévén már arra is, hogy ellene szövetkezzenek, ha előre látták a benne rejlő veszélyt, még tehetetlenebbek arra, hogy azt fölismerjék. Az európai politika tanulmányozása megmagyarázza nekünk, hogyan fejlődhetett e forradalom megtorlatlanul Európában, és hogyan diadalmaskodhatott ama ligák fölött, melyek czélja volt azt elfojtani. Egy futó pillantás a kormányokra és nemzetekre tájékozást nyújtand nekünk annak sajátságos jellegéről és a könnyűségről, melylyel magát propagálta.

¹⁾ »Európa tökéletes anarchiában van és hasonlít Görögországhoz, midőn Spárta és Athén elveszték az uralmat, melyet azon gyakoroltak és minden köztársaság uralkodni akart benne.« Mably, *Notre gloire ou nos rêves*. 1778. — »Európa oly helyzetben van, a minőben a római birodalom megdőlése óta még soha sem volt.« Linguet, *Annales*, t. IV. *Réflexions sur l'état de l'Europe en 1779*.

MÁSODIK FEJEZET.

A kormányok és a reformok.

I.

»Most az összes hatalmak válságban vannak«, mondá nagy Katalin 1780-ban.¹⁾ Az egykorúak iratai tele vannak baljóslatokkal az államok jövője felől. A hanyatlás általános kiáltása ez; forradalmakat várnak, katasztrófákat hirdetnek.²⁾ Franciaországban épen fenyegetőknek látszanak: a gépezet nagyon régi és nagyon komplikált, a rugó meglazul, a gépész meggyengül, az állam zavarokba sülyed.³⁾ Franciaország elaggottságban, Poroszország az időelőtti növekvés okozta kimerültségben hanyatlik alá. Ez utóbbi nem más, mint »mesterkélts hatalom.« Európa felé csak karcsú és törékeny homlokzata, a homokra czölöp és támasz nélkül vakmerően épített ingatag szerkezete van; csakis az építész lángesze tartja fenn. »Ha valami-kor«, írja Mirabeau, »kevésbbé tehetséges fejedelem lép e trónra, látni fogjuk azonnal ledőlni e rettenetes óriást;

¹⁾ *Publications de la société d'histoire de Russie*, t. II.

²⁾ Grimm írja 1757-ben: »Nagyon távol van tőlem azt hinni, hogy az ész századához közeledünk, és inkább azt hiszem, hogy Európát valami végzetes forradalom fenyegeti.« Linguet írja 1779-ben: »A népek szenvednek, a kormányok elégületlenek; egyik ponton úgy, mint a másikon, minden amaz izgalomban, ama forrongásban van, mely a nagy válságokat szokta megelőzni.«

³⁾ L. Taine, *L'Ancien Régime*. Paris, 1876. — Rocquain, *L'Esprit révolutionnaire avant la Révolution*. Paris, 1879.

látni fogjuk Poroszország bukását Svédországhoz hasonlóan.« ¹⁾

Mária Terézia monarchiájának romlása fölött sohajtozik: »Minden polgári és politikai kötelék meglazul; az embereket és tartományokat csak szerencsétlenebbeknek és romlásban látjuk; és ez mind rosszabb lesz, ha így bánunk velök.« ²⁾ Mallet du Pan Angliát »adókkal túlterheltek, pártszellem által szétszaggatottnak, a pénzsomj által corumpáltnak, és, mint Velence volt, minden előrelátó politikus szerint kikerülhetetlen romlás által fenyegetettnek« mutatja be. ³⁾ Mit mondjak Spanyolországról? Hanyatlásának okai a bölcsészekre nézve már közhelyekké lettek, a kezdő politikusokra nézve pedig iskolai gyakorlatot képeznek. ⁴⁾ A mi Lengyelországot illeti, ez elhagyatva az oroszok által, az alchimisták rendelvevényei és a szélhámosok csodaszerei közt kénytelen választani. ⁵⁾ »Én úgy

¹⁾ *Monarchie prussienne*, Paris, 1788, liv. VII. — »Az épület homokra van építve, meg fog repedezni és össze fog dőlni«, írja Katalin Grimmhez (németül); és egy másik levélben (francziául): »A porosz monarchia, melynek ön nem ad többet öt évnél, hogy alapostúl tönkre menjen.« 1790. jún. 24. és 1791. május 9-ki levelek. — »A nagy épület, melyet emelt, úgyszólva csak homokra van építve.« Mably, *De la paix d'Allemagne*. — V. ö. Philippon, *Geschichte des Preussischen Staatswesens*. Berlin, 1880. — L. a diplomaták ítéleteit Raumernél, *Beiträge*. Leipzig, 1836. t. V, p. 298. Tratsevsky, *Revue historique*, t. XV.

²⁾ II. Józsefhez, 1778. jan. 2. Arneth, *Maria Theresia und Joseph II.* Wien, 1867.

³⁾ *Annales politiques*, t. III, 1782.

⁴⁾ L. Buckle, *Civilisation en Angleterre*, ch. XV. *De l'Espagne* (francia fordítás). Paris, 1883.

⁵⁾ L. Rousseau, *Gouvernement de la Pologne*. — Mably, *Du gouvernement et des lois de Pologne*, sat.

látom«, írja Rosseau 1772-ben, »hogy Európa valamennyi állama a romlás felé siet: monarchiák, köztársaságok, mind ama nagyszerűen szervezett nemzetek, mind ama bölcsen megfontolt és kieszt kormányrendszerek, mint elaggottak, közel halálnak néznek elébe. Valamennyi nagy nép, saját súlya által földre tiporva, nyög.«

A régi kormányzat eme sülyedésének okai mindenütt ugyanazok ¹⁾: udvari túlköltekezések és hadi kiadások; költséges építkezések, bőkezű vagy fősvény ágyasok, bírvágyó kegyenczek s ezenfelül az aránytalan fegyverkezések folyton növekvő igényei. »Európa annyira tönkre van jutva«, írja Montesquieu, »hogy ha egyes emberek volnának olyan helyzetben, mint e világrész három leggazdagabb hatalmassága, nem volna miből élniök.« ²⁾ Az államok hitel nélkül, adósságokkal vannak terhelve, összeroskadnak azok súlya alatt, s a kis államok még inkább ki vannak merülve, mint a nagyok, mert kevesebb jövedelmi forrással rendelkeznek és szintoly pazarlásokat visznek végbe. ³⁾ Csak egy

¹⁾ L. Franciaországra nézve Taine, *L'Ancien Régime*.

²⁾ *Esprit des lois*, liv. VIII, ch. XVII.

³⁾ L. Angliára nézve Erskine May, *Histoire constitutionnelle*, traduction de M. Cornélis de Witt, Paris, 1865. — Spanyolországra nézve Baumgarten, *Geschichte Spaniens*, Berlin, 1861. — Poroszországra nézve Philippson, *Geschichte des Preussischen Staatswesens*; — Ausztriára nézve Arneth, *Geschichte Maria Theresia's*; Svédországra nézve Geffroy, *Gustave III*; — Olaszországra nézve Bianchi, *Storia della monarchia piemontese*, Turin, 1877; — Franchetti, *Storia d'Italia 1789—1800*, Milano, 1880; — Allen, *Histoire de Danemark*; — Hausser, *Deutsche Geschichte*, 1786—1815, 4-dik kiadás, Berlin, 1869; — Sybel, *Histoire de l'Europe pendant la Révolution*, francia fordítás, Paris, 1869; 4-dik kiadás, Stuttgart, 1879—1882. sat.

állam volt, mely daczára adósságai roppant terhének pénzzel rendelkezett, s ez Anglia volt, minek érdeme a Pitt-kormányt illette meg. Poroszországnak volt kincstára, érczkészlete és egyensúlyban tartotta költségeit, a mit Frigyes kérlelhetetlen takarékoságának köszönhetett. De tényleg nem volt sem rendes költségvetése, sem megállapított számadása. Frigyes utódának pár évi pazarlása elég volt arra, hogy Poroszországot e viszonylagos jóllétből az általános romlásba döntse. A francia udvar 1791-ben Párist elhagyni, a vidéken kormányt alakítani s a határra csapatokat gyűjteni készült: pénzre volt szükség. Marie-Antoinette fivérétől kért, Mercy követ ezt válaszolta neki: ¹⁾ »A császár Hollandiában szándékozott kölcsönt fölvenni, de nem kísérlé meg, mert Amsterdam városa 12 milliónyi kölcsönt vett föl már bukófélben levő bankja számára. Oroszország 8—10 milliót vett föl; Svédország pedig 6 milliót, jelzálogként lekötve vasbányáit; Lengyelország 4—6 milliót akart fölvenni, de nem kapott. Minden pénz Angliában van. Egész bizonyossággal tudva van, hogy a hessen-kasseli lándgraf ²⁾ 15—20 millió forintnyi kincstárral rendelkezik s hogy annak egy részét elhelyezni szeretné, de oly kevéssé bizalmas, hogy nem lehet rábírní: már két nagy udvart utasított vissza.«

A kormányok kölcsönökre vannak utalva, az adósság fölemésztí a jövedelmeket, az államháztartási hiány chronicus. Ez a kormányzat sarkalatos hibája s e tekin-

¹⁾ 1791. ápril 21. Arneth, *Marie-Antoinette, Joseph II. und Leopold II.* Wien, 1866.

²⁾ IX. Vilmos, fia a hirhedt ember-kalmárnak, ki katonákkal kereskedett és meggazdagodott a fegyverkezesékből, melyek fejedelm-társait tönkre juttatták.

tetben Európa helyzete, ha tán nem is rosszabb, de nem is jobb Franciaországnál. Ebből mindenütt ugyanazon következmények állnak elő. »Az adók«, írja Mirabeau 1788-ban, »általában utálatosan rosszul vannak kezelve Európában.« Mindenütt, a continensen úgy, mint Franciaországban, azt látjuk, hogy az adózó annál kevesebb adót fizet, minél gazdagabb. Azon mértékben, a mint az adók emelkednek, terjesztik ki a kiváltságokat, melyek azoktól mentesítenek. Ez a megfordított progressiv adórendszer. A nemesek kivonják, a polgárok fölmentik magokat: a teher a falusi lakosságot nyomja agyon. Ama terhekhez, melyekkel az uralkodó sújtja alattvalóit, járulnak azok, melyeket a földesúr halmoz jobbágyainak vállaira. A hűbéradók mindenütt ugyanazok és Franciaországban még kevésbbé terhesek, ha nem is kevésbbé vexatoriusok.¹⁾

Nem beszélek Oroszországról. Itt a jobbágyság a XVI. században hozatott be, akkor, midőn Európa többi részében megszűnt, vagy meglazult.²⁾ Lengyelországban mindazon mérséklések nélkül állott fenn a jobbágyság, melyeket annak az erkölcsök viszonylagos szelídsége, a földesurak jól felfogott érdeke s mindenekelőtt az állam beavatkozása nyújtottak Oroszországban.³⁾ Németországban majd mindenütt fennáll. A paraszt nem hagyhatja el az uraságot, se meg nem nősülhet, se foglalkozását meg nem változtathatja ura beleegyezése nélkül. Fiatal korá-

¹⁾ L. Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution*, liv. II, ch. I.

²⁾ Anatole Leroy-Beaulieu, *L'Empire des tsars et les Russes*, t. I, p. 387. Paris, 1882.

³⁾ Ségur, *Mémoires*, t. II, p. 233; Rambaud, *Histoire de Russie*, p. 478. Paris, 1878.

ban a kastélyban szolgál; később földbért szolgáltat és robotot teljesít, mely hetenként három napra terjedhet. Csak nagy-nehezen lesz birtokossá; vagyona minden esetben gondnokság alatt marad s még öröksége sem száll át egészen gyermekeire.¹⁾ E rendszer Németországban általános panaszra szolgáltat okot.²⁾ Egyébiránt az alkalmazásban eléggé szembetűnő eltéréseket lehet észrevenni. Zweibrückenben a gyakorlat kegyetlen. Pertz a mecklenburgi nemes lakását egy vadállat barlangjához hasonlítja, mely köröskörül mindent elpusztít és csendben elfogyaszt. A lausitzi pór: rabszolga. A hesseni landgraf fejenként száz talléron adja el alattvalóit az angoloknak. A bajor baromi módon butítja el a magáéit: »Ez a barmok által lakott földi paradicsom« — mondá Frigyes.³⁾ »Az osztrák ház államaiban«, jelenti egy egykorú, »a nép szegény; a kereskedő és középrend általában jómódú; a nagyok, főurak hatalmas-gazdagok, az uralkodó pedig majd mindig kénytelen utak- és módokról gondoskodni, hogy valamikép előteremtse az állam fentartására szükséges összegeket.«⁴⁾ A kormány a paraszt sorsának javítása- s következőleg az adó jövedelmezőségeért küzd. A jótékony és okos császárnő alattvalóit béke időben »elnyomottaknak és túlterhelteknek« mutatja be nekünk.⁵⁾ Egy 1769-ben az

¹⁾ Tocqueville, *L'Ancien Régime*, liv. II. ch. I.

²⁾ Hausser, t. I, p. 272, liv. I, ch. II.

³⁾ Pertz, *Leben des Ministers Freiherrn von Stein*. Berlin, 1849—1855. Perthes, *Zustände und Personen*. Gotha, 1862. Rambaud, *Les Français sur le Rhin*, Paris, 1873.

⁴⁾ Bielfeld, *Institutions*, t. I, ch. X, §-12.

⁵⁾ Árneth, *Maria Theresia*, IX. k., XII. és XIV. f: a közigazgatás és pénzügy; X. k. A tartományok. Bécs, 1879. — Léger, *Histoire de l'Autriche*, Paris, 1879.

államtanácshoz intézett jelentésben Csehországról a következőket olvassuk: »Rémülettel; valódi borzalommal és mély megindulással szemléljük a végínséget, melyben a paraszt ama terhek súlya alatt sínlődik, melyeket a hűbérúr reá halmozott«. »Rosszabb helyzet, mint Magyarországon« — mondá egy másik ügynök s azt hívé, hogy ennél ijesztőbb összehasonlítást nem tehet. II. József meglátogatta az országot és megrémülve tért vissza.

Poroszországban a paraszt aránylag kevésbbé volt szerencsétlen. Frigyes sajtolta ugyan alattvalóit, de okkalmóddal. Megkövetelte, hogy a nemes birtokán lakjon és jobbágyaival foglalkozzék. Mindenikök a királyhoz fordulhatott, ki minden kérvényt elolvasott. Az állami tisztviselők a föld gondos mívelését ellenőrizték: az állam javította a földmívelést és megvédelmezte a hűbérest a földesúr túlkapásai ellen. Mindazáltal a paraszt sorsa nagyon kínos maradt: hétszerte többet fizetett, mint a hűbérúr, egyenes adókban, a közvetett adók pedig, melyek azon végletekig vitt védvámrendszernek voltak a kifolyásai, melyet Frigyes foganatosított, sujtották a parasztot ruházatában, élelmében, sőt még munkaeszközeiben is. A mezei birtokra számtalan, bonyolódottabb és szövevényesebb teher nehezedett mint Francziaországban.¹⁾ Kiszámították, hogy Brandenburgban kilencz és háromnegyed tallért jövedelmező harmincz acre-nyi föld után a paraszt nyolcz tallért és három garast fizetett az államnak, nem is számítva azt, a mivel ezenkívül még a földesúrnak és a papságnak tartozott. Pomerániában, hol a talaj kevésbbé terméketlen, tizenhét és fél tallérnyi jövedelem után fizetett tizenhat tallért és

¹⁾ Hillebrand, *La Prusse contemporaine*, Paris, 1867.

huszonegy garast. Emerland a porosz király birtokának legnyomorultabbika volt: itt a parasztok kétségbeestek a megélhetésen s a földek parlagon heverték. ¹⁾

A dán paraszt élete semmiben sem különbözött a németétől. Ellenben Észak- és Közép-Olaszország Európa azon országainak egyike volt, hol a falusi lakos legkevesebbet szenvedett. Tengődött a földesúr jóakaró gyámsága alatt, ki főleg Piemontban a rendszer szigorát szelídítette. A paraszt sorsa enyhébb volt az olyan országokban, hol a nemes a kisbirtokon lakott ²⁾ De a valóságban ez is nehéz állapot volt és visszaélésekkel teljes. Göthe, 1786-ban Veronán átutazván, megszólított egy embert: »Kérdezém, hogy nincsenek-e gazdag parasztok is? — Igenis, vannak kétségkívül. — És mit csinálnak a pénzükkel? — Vannak uraik, kik azt elveszik tőlük.« ³⁾

Franciaországban a kis nemesség birtokán lakott, de nem adminisztrált, kivéve nyugaton, hol a régi erkölcsök fentartották magokat, a mi a vendéei hadseregeket is megmagyarázza. A főnemesség sem birtokain nem lakott, sem nem adminisztrált. E tények kétségkívül sehol sem voltak oly szembeötlők és oly általánosok, mint Franciaországban; máshol is maradtak többé-kevésbé mély nyomai a feudális kormányzatnak, de, kivéve Angliát, hol a nemesek a helyi közigazgatást végezték és Poroszországot, hol azt részben megtartották, a nemesek majdnem mindenütt francia módra igyekeztek élni, elpazarolni vagyonukat, elhanyagolni kötelmeiket, visszaélni a jogokkal, melyek ama-

¹⁾ Philippon, II. k. I. és V. f.

²⁾ Bianchi, t. I, ch. VII. Cantu, *Histoire des Italiens*, t. X. (francia fordítás.) Paris, 1859.

³⁾ *Voyage en Italie*, trad. Porchat. Paris, 1862.

zoknak csak folyományai voltak, és így elvesztették minden létjogosultságukat.¹⁾ Poroszországban, hol a király féken tartotta és az állam iránti kötelességeinek teljesítésére szorította a még gőgös és nyers nemességet, ez utóbbi tiszteletben állott a paraszt előtt és a nemzet főerejét képezte. Hasonlókép volt Piemontban. Ellenben Magyarországon, Csehországban, az osztrák ház örökös tartományaiban az állam tehetetlen volt a nemest megfékezni, és a paraszt szüntelen az uralkodóhoz folyamodott a földesúr ellen.

Ez menedék volt; de nem létezett ilyen a birodalom tartományaiban: Svábországban és Frankoniában, melyek a közvetlen nemességéi voltak. Így nevezték e nemességet, mert csak a birodalomtól függött; tényleg pedig nem függött senkitől sem. Itt se kormány, se felsőbb igazságszolgáltatás, se gyámság, se oltalom, se rendészet — se semmi abból, a mi a nagy államokban többé-kevésbé mérsékelte a rendszerrel járó visszaéléseket. Eltekintve néhány, magas értelmi műveltségű és magas erkölcsű családtól, melyek Németország becsületét és lelkét képezték, melyekben az atya patriarchalis módon kormányzott és a melyek fiai a világban forogtak és a nagy udvarokban pályát törni igyekeztek, — mint például a Gagernek és Steinok, — mind a többi birodalmi grófok és bárók elszigeteltségökkal, erkölcsi nyomorukkal és politikai durvaságukkal kevélykedtek; mintha elfajult souverainitásuk bélyegét hordták volna magokon, és ők erre még büszkéek voltak. Mint igazi falusi zsarnokok s otromba torzképei a porosz despotismusnak,

¹⁾ L. Taine, *L'Ancien Régime*, liv. I. *La Structure de la Société*.

melynek csak kegyetlenségeit utánozták, Németország szívében egy szigetcsoportot képeztek, inkább elkülönítve Európától uradalmaik elzárkózottsága, mint lettek volna az Oczeán hullámai által. »Elég némely helyen«, mondá egy német publicista, ki különben a régi szokásokhoz nagyon ragaszkodott, »csak egy pillantást vetni a falura, hogy megmondjuk, hogy a birodalmi nemességé. E nemességnek megvolt létjogosultsága és nagy szolgálatokat tett a népeknek a középkor féktelenségei közepett; de ma már csak ártalmas. Hajdanában megvédte a parasztot az erőszakoskodások ellen; de most maga erőszakoskodik a paraszt ellen. A kiváltságok itt sokkal súlyosabbaknak és elviselhetetlenebbeknek látszottak, mint máshol.« Semmi sem volt ennél népszerűtlenebb az egész birodalomban.¹⁾

A svédországi nemesek csak multságokra gondoltak; a dánok jószágfelügyelőik zsarolásainak engedték oda hűbéreseiket. Spanyolországban az udvar költséges unalmasságain tékoztak el az uradalmaikból kínosan kicsikart pénzt. A rosszul művelt birtokok nem jövedelmeztek többé, és a népet csak tunyasága tartotta meg a tiszteletben urai iránt. A rendszer kevésbé nyomasztónak látszik és pedig egész Európában, a papság által birt területeken: itt a régi szokások kissé jobban tartották fenn magokat, de a kihasználásnak különben nagyon viszonylagos szelídségébe sok hanyagság vegyült. Másfelől az adómentesség, melyet az egyházi javak élveztek, a terheknek nagyobbodását vonta maga után a parasztra nézve. Ebből oly elégtelenség és nyugtalanság származott, melyek még Spanyolországban is nyilvánosan törtek ki.

¹⁾ L. Hausser, t. I, livre I, ch. V.

E szerint a ziláltságnak ugyanazon okai az egész continensen ugyanazon bajokat idézik föl az államokban. A kormányok érzik amaz okok hatásait és azokat megszüntetni igyekeznek. A gondolkozók tanulmányozzák a bajt és óvószereket hoznak javaslatba. Egyidejűleg a hanyatlás e mozgalmával egész Európában a helyreállítás mozgalmát látjuk megindulni. Nézzük először is hogyan fogják föl a reformokat.

II.

Ez eszmék gyújtópontja Franciaországban van: ¹⁾ besugározza egész Európát, de a fénysugarak megoszlanak, és szükséges azokat megkülönböztetni. A gondolkozók közt, kik irányt szabnak, az elsők, és a kiknek szavát leginkább meghallgatják azok, kik csak a visszaélések megszüntetését tartván szem előtt, az államot reformálni, de éppen nem lerombolni akarják. Montesquieu a legmélyebben gondolkozónak, legszilárdabbnak és a legbölcsebbnek tűnik fel: tanulmányozta a tényeket, tisztelettel viseltetik minden iránt a mi bizonyos, az észt alárendeli a dolgok természetének. Kimutatja, hogy minden kormány létjogosultságával magában hordja fenmaradásának és romlásának okait. Tanítja, hogyan olthatja be mindenik a saját alkotmányába elemeit a művelődésnek, mely mindnyájoknak becsületét és érdekét képezi. Felvilágosítja az államokat a közös veszély felől, mely azokat fenyegeti s mely az elvökkel való visszaélésben áll. De gondolata sokkal magasabban szárnyal, hogysem azt korának politikusai felfoghatnák. Sokkal

¹⁾ L. Taine, *L'Ancien Régime*, livre III: *L'Esprit et la doctrine*.

gyakrabban csudálják, mint olvassák Európában, és gyakrabban olvassák, mint megértik. Befolyása távoli és közvetett: munkájának csak részletei által hat, és a nagy törvényekből, melyeket kifejt, kortársai csak egyes kiszakított tételeket fogadnak el.¹⁾

A mi e politikusoknál hiányzik, a kik bármily műveltek is, gondolkozásmódjokban könnyelműek, szelesek, izgatottak és nagyvilágiasok, az nem a hatalmas lencse, mely a nagy fénysugarakat összpontosítja, hanem a kristály, melynek metszett oldalai szikracsomókban szórják szét a világosságot. Voltaireben megvan a régi Európa minden lángelméje. Megérti a régi Európát, a mélyébe hatol, mindig megérteti magát vele: megnevezteti azt önmaga felett és mulattatva oktatja. Hibái által ép annyira uralkodik, mint tehetségei által: a lelkesedés, melyet a világgal közöl, nem viszi őt annyira, hogy ne tartson mértéket. Nagy-lelkű gerjedelmei fölfrissítik, a nélkül, hogy fölzavárnák az udvarok légkörét. Épen a scepticus alap, melyet nála éreznek, az, a mi állandóan biztosítja neki az olvasók rokonszenvét. Nyelvezetének csudás tisztasága elbájolja, gondolatainak közepes szárnyalása megnyugtatja őket; önmagokat vélik felismerni és önmagokat csudálják benne. Az ily szellemű emberek, kik minden időben fölötte ritkák, mindig nagyon megbüvölték a világot. Voltaire könnyed, szeretetre méltó és fölserkentő. Nem adja, mint Montesquieu, a kétségbeejtő hippokratesi orvost, ki a bajnak csak távoli okait látja, és nem is talál más mentőszert, mint csak

¹⁾ Így alkalmazza Bielfeld, ki azzal dicsekszik, hogy Montesquieu tanítványa, *Institutions* című munkájában az *Esprit des lois* elveit Európa politikai erkölcsiéhez.

ez okokban. Az állam elvész a vérbőségtől: Montesquieu azt tanácsolja neki, hogy legyen mérsékletesebb, oszlassa meg jobban a vért, az erők bölcs megosztása által adja meg szerveinek a hajlékonyságot és összhangot; hogy hordja szét a végtagokba a vért, mely a szívbe tolul és azt megfojtja. Voltaire nem kívánja betegeitől sem azt, hogy megváltoztassák szokásaikat, sem azt, hogy megfékezzék szenvedélyeiket: oly életrend, mely vágyukat ingerli, őket fölserkenti; helyi szerek és tapasztok, melyek pillanatra könnyebbülést és üdülést okoznak nekik, — ime, ebből áll egész orvosi tudománya.

Mindent az államtól vár és alapjában véve csak az államért dolgozik. »Szabadság, tulajdon, ezt követeli az angol, ezt követeli a természet!« de ő ez alatt oly szabadságot ért, melyet úr szabályoz, és oly tulajdont, melyet erős kormány biztosít. Politikai eszménye: a »türelmesség« és »felvilágosodás« által mérsékelt despotismus. Montesquieu közvetítő testületeket követel, egy egész feszélyező és bonyolult mechanizmust; Voltaire kevesebbel is beéri. Csak tessék elolvasni a *Dictionnaire philosophique*-ban a *Lois civiles et ecclésiastiques* című cikket, mely később *Cahiers de Voltaire aux États généraux* cím alatt nyomatott ki: ez a felvilágosodás kormányának teljes programja, két szóval: a felvilágosodott despotismus.¹⁾ »Nem arról van szó«, írta Voltaire 1769-ben Argentálnak, »hogy olyan forradalmat csináljunk, mint a minő volt a Luther és Calvin

¹⁾ Minden osztályra kivetett és arányosan megosztott adó; súly- és mértékegység; törvényhozási egység; minden egyházi törvény közzétételének megtiltása, ha a kormány nem hagyta helyben; polgári házasság; egyház az állam kormányzása és vezetése alatt; a tized és egyházi bíráskodás megszüntetése.

korabeli, hanem hogy azoknak szellemében csináljunk egyet, a kik kormányozni hivatva vannak.«

Ez az egyik áramlat; de van még egy másik is, mely egészen más irányban ragad magával, mely minden nap tovább terjed és tökéletes vízözönnel fenyegeti az ó-világot. Nem képes megtermékenyíteni a földet, mint csak azután, hogy elöntötte, és csak azon országokat termékenyíti meg iszapjával, melyeket vizeinek áradata előbb elpusztított. E tanok belekeverik a legjogosabb és leghelyesebb reformjavaslatokba a legképtelenebb forradalmi hypothesiseket. A legmeggyőzőbb ürügyekkel pompáznak; a tudományok egész fegyvertárát a dialektika minden szőrszálhasogatásainak szolgálatába rendelik. Az embert szenvedélyeinél fogva ragadják meg, melyeket elvekké avatnak föl; hízelegnek neki, föllekesítik, önmagával és élete büszkeségével ittasítják el és annál behízelgőbbek, hogy a legbizonyosabb bajok ellenében a legcsábítóbb óvószereket javasolják.

E tekintetben a mi Franciaországban történik,¹⁾ ismétlődik az egész continensen, mindenütt, a hova a könyvek behatolnak, mindenütt, a hol az emberek eszméket cserélnek. Nevezetesen Németországban találom föl ugyanazon lelkesedéssel vegyes nyugtalanságot, — ugyanazon türelmetlenséget, a remény ugyanazon tuláradásaitól kísért ugyanazon aggodalmakat.²⁾ Jean Paul azt írta 1803-ban,

¹⁾ L. Taine, *L'Ancien Régime*, livre III: *L'Esprit et la doctrine*; livre IV: *La Propagation de la doctrine*.

²⁾ L. Heine, *De l'Allemagne*, I, Paris, 1855—57; — Hillebrand, *La société de Berlin de 1789 à 1807*, *Revue des deux Mondes*, 1870; Perthes, id. m. I; — Hausser, I, liv. I, ch. V. — Schlosser, *Geschichte des XVIII. Jahrhunderts*, Heidelberg, 1864; — Tocqueville *Mélanges*, chapitres inédits, ch. I.; — Forster, *Oeuvres*, Leipzig, 1863; —

hogy nagyobb értelmi és nagyobb méretű, de ép oly gyilkos forradalom, mint a párisi, lüktetett az emberek szívében. Ez kevésbbé volt a francia forradalom hatása, mint inkább az e forradalmat megelőzőtt és azokhoz hasonló mozgalmak eredménye, melyekből származott. Nicolai és barátjai 1765-ben a magok *általános német könyvtáruk* által egy oly munkát kísérlettek meg, mely hasonló ahhoz, minőt a bölcészek Franciaországban vittek végbe, s mely a múlt tiszteletének az elmékben való lerombolásában állott. 1789-ben körülbelül elérték céljokat: a hagyományok már nem tiszteltettek többé; mindenütt csak a régi erkölcsök gyengeségéről, az intézmények képtelenségéről és elaggottságáról beszéltek.

»Minden jel oda mutat«, mondá 1779-ben Forster, »hogy a dolgok nem maradhatnak úgy, a mint vannak.« Egész bensejéből óhajtotta az üdvös válságot, mely megfiatalítsa a világot. Az árával keveset törődött, még ha vér árán történik is. »Nekem úgy tetszik«, írta 1782-ben, »hogy Európa borzasztó forradalom küszöbén áll. Tömege oly annyira romlott, hogy egy érvágás bizony nagyon szükséges lehet.« Egy másik német gondolkozó, Jacobi, ugyanakkor kijelenté: »Valamely áradatot óhajtanék, még ha a barbároké volna is, mely kisöpörje e fertőzött mocsárt és tisztává tegye a szűz földet.« — »A tömegek«, írja Stromberg, »nem sürgettek határozottan valamely változást, de a jelen bántotta őket. Az ismeretlen ujítások felé való határozatlan vágyakozás behatolt a családok bensejéig. Még

Bossert, *Goethe, ses précurseurs et ses contemporains; Goethe et Schiller*, Paris, 1882. sat.

a gazdasszonyok sem akartak többé régi butorokat. Az új idők szülési fájdalmai csakhamar érezhetőkké lettek.«

Ilyen vágyakkal fejlődik ki az elmékben az eszme, hogy az észnek kell a világot kormányozni, hogy ez elég önmagának s hogy képes lévén mindent felfogni, képes egyúttal mindent véghez vinni is. A Montesquieu által meghatározott és tényekre alapított közjog ellenében fölállítják az észre alapított természeti jogot, és ez utóbbi, az egyszerűbb, logikaibb, az elmék által hozzáférhetőbb, mindenütt, kiváltképpen Németországban, győzedelmeskedik az első fölött. Itt Puffendorft nagyon olvassák; Wolf majdnem kényúri módra uralkodik. Deductio útján és geometriai formákban azt tanítja, hogy vannak az emberi természetben gyökerező jogok, melyeket mindenkinek egyaránt élvezni kell, és hogy mindenki fel van jogosítva, ellenszegülni bárkinek is, a ki ebben gátolni akarná. A népfelség és a fölkelés joga szükségképpen származnak az ő tanából.¹⁾

Frigyes ebben nem tévedett s nagyon csekély véleménynyel volt a szerző iránt. »Nem említem«, úgymond emlékiratainak elején, »Wolfot, ki Leibnitz rendszerén kérődzött és hosszadalmasan fecsegte el azt, mit a másik hévvel írt.« De a németek nem ilyen véleményben voltak. Bielfeld, ki azzal dicsekedett, hogy olvasta az *Esprit des loist* és valósággal abból merítette *Institutions politiques* című munkájának egész alapját, sokkal jobban bámulta Wolfot és nehézkes elmefuttatásait. »Megtaláljuk ebben«, írta ő, »mindennek az okát; eredetét, alapjait a világ min-

¹⁾ L. Janet, *Histoire de la science politique*, livre IV, III. és VIII. f. — Gierke, *Althusius*, Breslau, 1880, III. f. — Philippon. id. m. — Funck-Brentano, *Les Sophistes*, Paris, 1879.

den törvényének, azaz olyan törvényeknek, melyek bölcsek. Ez aztán tökéletes rendszer A halhatatlan szerző e colossalis munkát egy közepes nyolczadrét alakba szorította össze, melyet a *Természetjog institutiói*-nak nevez, és a mely bámulatosan hasznos könyv.« ¹⁾

Azonban e tant a maga homályos formájában csak a metaphysika algebrájában gyakorlott gondolkozók értették meg. Rousseau öntött belé lelket a maga rendkívüli szellemével és dobta oda azon lüktető-elevenen a tömeg közé. A dialecticus homályos és fagyos világossága nem hatotta meg a szenvedélyes lelkeket. Rousseau megrázta vele az érzéseket, vihart keltett vele a szívben: kiszolgáltatta neki a világot. Franciaországban ő a forradalom sajátképeni prófétája; befolyása Németországban legalább is hasonló volt, ha nem még kizárólagosabb és még elhatározóbb. Egy német történetíró e befolyást a középkor scholasticus bölcsészetével hasonlítja össze. A németeket nevelésök készíté elő, hogy megértsék; érzelmeik pedig arra ösztönzék, hogy csudálják őt.

Németország átélte a bizarr izgatottság és szenvedélyes elragadtatásnak ama korszakát, melyet a *roham korszakának* neveznek.

A könyveknek kiapadhatatlan forrásai képződtek itt, melyek mindig csak folyni akartak; a lelkesedésnek hullámai torlódtak itt össze, melyek csak túláradni törekedtek; a lelkek tele voltak szenvedélyekkel, melyek azért sovárogtak, hogy erényekké alakulhassanak át, és hogy önmagokat kielégítve, megtisztuljanak. Rousseau sehol sem talált termékenyebb talajra. Hatása olyan volt, hogy a leg-

¹⁾ *Institutions*, t. I, ch. II, §. 9.

nagyobbak ép úgy érezték, mint a legközepesebbek ; ugyanakkor, midőn létet ad a zavart fejű sophisták, a dagályos szavalók és a siránkozó szabadgondolkozók nemzedékének, — inspirálta a költőket és oktatta a bölcsészeket : Schiller és Kant ő tőle származnak. Behatol Olaszországba s meghódítja azt ép úgy, mint a hogy meghódította Németországot. Meglehet, hogy itt kevésbbé föltétlenül uralkodik a helyzeten, de a legelső olaszok az ő befolyása alatt állanak, még akkor is, midőn eszélyből óvakodnak reá hivatkozni : így van ez Beccariával és így mindenek fölött Filangierivel.¹⁾

Olasz- és Németországban e hatás alatt látjuk támadni ugyanazon nemes illusiókkal és ugyanazon lelkességgel, mint Franciaországban, az emberiség cultusát, az észben való hitet, azon érzelmet, hogy az emberi nem boldogságáért dolgozunk, és hogy közel van az idő, mikor a gondolat felszabadításával az ember mint örökre újjászületett fog fölébredni. Az emberiségnek nincs hazája. A kik e hitvallásnak hódolnak, nem ismernek többé határokat : kosmopoliták. »Mindenki föltétlenül emberi akart lenni«, írja Göthe. »Nem törődtünk sem hírlappal, sem újságokkal ; a mi feladatunk az volt, hogy az embert ismerni tanuljunk ; a mi az embereket általában illeti, örömet engedtük, hogy a magok feje szerint cselekedjenek.« Schiller ezt mondá 1784-ben : »Én úgy írok, mint világpolgár. Korán vesztettem el hazámat, hogy fölcseréljem azt a széles világgal.« — »Németek !« — kiálta fel, — »ne iparkodjatok egy nemzetet alkotni ; elégedjete meg azzal, hogy emberek vagytok.« Lessing fennen hirdeté, hogy nincs semmi fogalma arról, mi lehet a hazaszéretet.

¹⁾ L. Cantu, id. m., liv. XV. — Villemain, *Histoire de la littérature au dix-huitième siècle.*

Valamennyi nemzetnek solidarisnak kell tekinteniök egymást; e szerint a kosmopoliták arra vannak utalva, hogy minden forradalmat megünnepeljenek és eléggé sajátos következetességgel dicsőítsék mások hazafias erejüket, melyeket pedig magok kérkedve nélkülöznek. Egy pillanatra Paoli volt Európa hőse. Az amerikai forradalom lángra lobbantotta a continenst. Katonák hiányában, kiket a francziák küldöttek, a németek kötet számra intéztek költeményeket az amerikaiakhoz. »Még élénken emlékszem arra«, írja egy norvég, »a mi Helsingörben s a révparton történt azon napon, mikor megkötetett a béke, mely a szabadság diadalát biztosítja. A révpartot valamennyi nemzet hajói lepték el. Mindenik fel volt lobogózva. A járművekről az örömjaj hangzott fel. Atyám a politikai szabadság érzetét akará belénk ömlesztetni. Asztalhoz ültetett és innunk kellett vele és vendégeivel az új köztársaság egészségére.« ¹⁾

XVI. Lajos reformjai és a Turgot-miniszterium ugyanazon csudálat tárgyai voltak. »Az amerikaiak iránt«, — mondja Göthe, — »a legforróbb ohajokat táplálták; Franklin és Washington nevei ragyogtak a láthatáron Midőn egy új francia király, ki jót akart, a legjobb szándékot tanusította, hogy önmaga korlátozza saját hatalmát, hogy megszüntesse a számos visszaélést, hogy felmutassa a legszebb eredményeket s csak a rend és igazság segélyével kormányozzon, a legmosolygóbb remény áradt el az egész világon, s a bizalomteljes ifjúság úgy önmagának, mint összes kortársainak egy szép, nagyszerű jövőt helyezett

¹⁾ Staeffennek Tocqueville által idézett emlékiratai, *Mélanges*, pag. 70.

kilátásba.« E lelkesedés, a gondolatnak emez ittassága, mint azt Staël asszony nevezi, a legékesebben szóló tolmácsok egyikére találtak Schillerben. *Don Carlos*, melyet 1787-ben tett közzé, nem egyéb, mint költői színre-alkalmazása az emberiség emez álmának, mely a század álma volt. Posa marquis képviseli a világot reformáló államférfit, a kit minden szív óhajt, minden elme vár :

»Felség, az ember sokkal több, nagyobb,
Mint a minőnek gőgöd képzei.
Hosszú vasálma rabigáiból
Felrázkodik s kiküzdi szent jogát.
....Hatalmas vagy — óh — légy nagylelkű is.
Árászd reánk az üdv malasztjait.
....Légy példány-mintaképünk !
....Nézd a szabad, dicső természetet,
Mi dús, korlátlan tündérszép világ,
Mert a szabadság elvein tenyész.
....Uralkodói nagy hatalmadat,
Mely eddig csak a trónért pusztított :
Áldozzad immár nemzetednek is !
....Az ember eltűnt régi méltóságát,
A földig gázolt nemes jogokat
Állítsd helyére vissza !« ¹⁾

E kérések nem pusztá szónoklati figurák. A mit Schiller sürget, azt lehetségesnek is hiszi ; az egész évszázad hiszi azt vele együtt, fejedelmek és államférfiak úgy, mint az összes egykorúak. Nemcsak könnyelműségből, közönyből és erőkben való elbizakodásból engedik így tért foglalni magok körül e tanokat ; nemcsak a nyelvezet csá-

¹⁾ III. felvonás, X. jelenet. Ez idézetet E. Kovács Gyula fordítása szerint közlöm. — *Don Carlos*, Drámai költemény, öt felvonásban. Fordította E. Kovács Gyula. Budapest, Aigner Lajos ; 158, 159, 160. l. Fordító.

bos volta takarja el szemeik elől a veszélyt; nemcsak hogy a levegő mintegy telítve van ez érzéssel, melyeket mindenki az étellel szív magába: hanem alapjában véve a bölcsészek javaslatai megfelelnek a politikusok titkos szándoklatainak; ezek is, azok is egyetértenek a kiindulási pontra s az elérendő célra: a reformra nézve, melyet az állam által és az állam érdekében kell keresztül vinni. Ennek felismerése szükséges ez idők viszonyainak megértésére.

A politikusok szemében az állam mindenható, az állameszély souverain. A bölcsészek minden politikája oda megy ki, hogy az állam mindenhatóságát az ész csalhatalanságának szolgálatába szegődtessék, hogy a tiszta ész, ha úgy tetszik, új állameszélylyé tegyék. Ez elvre nézve minden párt egyetért. Voltaire kezét nyújt az encyclopaedistáknak; a physiokraták, bár egyebekben eltérnek nézeteik, e pontban az orthodoxyához térnek vissza. »Szükséges«, mondja Mercier de la Rivière, »hogy az állam a társadalmi rend szabályai szerint kormányozzon, és ha ez megvan, szükséges, hogy mindenható legyen.« — »A király«, írja Mirabeau marquis, »tényleg nemcsak a vagyon és az élet, de még a vélemények felett is uralkodik.« Az államnak ilyenén felfogása az angol alkotmány mély megvetésére vezérli őket. »Itt olyan reformokat lehet létesíteni«, mondja Letrosne, »melyek egy pillanat alatt megváltoztatják az ország egész helyzetét, holott az angoloknál ilyen reformokat mindig megakadályozhatnak a pártok.« Ez az összekötő kapocs köztök és Rousseau között. »A képviselők eszméje modern; a hűbéri kormányzattól, ama méltatlan és absurd kormányzattól származik reánk, melyben az emberi

nem lealacsonyult.«¹⁾ Gúnyt űz »az angol nemzet ostobaságából«, s azt kortársainak rémképül állítja oda. Egész forradalma abban áll, hogy elmozdítja helyéről a souverainitást, hogy classicus eredetéhez visszavezeti, vagyis, hogy azt a népnek adja vissza, úgy fogva fel a népet, a mint az a régi köztársaságokban volt. Azonban a souverainitás kifejezése ugyanaz marad: az állam. A forradalom célja: nem megsemmisíteni, hanem hatalmába keríteni az államot; nem arról van szó, hogy csökkentsék mindenhatóságát a polgárok szabadságának javára, hanem arról, hogy e mindenhatóság segélyével kényszerítsék a polgárokat, fölvenni az új vallás keresztségét. Foglalják el csak a philosophok pár órára a hatalmat és az állam kegyelmi ténye folytán, a mely mellett a csudák, mikből oly örömet szoktak gúnyt űzni, igen természetessékké lesznek, nemcsak a világ arculata, de még az ember lelke is azonnal meg fog változni. Azt hiszik, hogy a kormánynak minden lehetséges és minden könnyű annak, ki azt kezeli, — még Lengyelországot is feltámasztani, még Spanyolország pénzügyeit is rendbehozni, sőt még az örök békét is szervezni.«²⁾ »Valósítsátok meg csak egy napi tartamra az európai köztársaságot«, mondá Rousseau, »s ez elég arra, hogy örökké

¹⁾ *Contrat social*, livre III, ch. XV. V. ö. *Gouvernement de Pologne*, ch. VII.

²⁾ L. Rousseau és Mably iratait Lengyelországról. Sénac de Meilhan írta 1787-ben: »Spanyolország sokáig hasonlított a keleti mesék azon városaihoz, melyekben minden meg van kövülve. Egy bűvész megérinti vesszejével és minden újra él. Legyen csak egy spanyol királynak pénzügyminisztere lángeszű ember s e felséges ország újra élni fog.« Lásd Sainte-Beuve, *Causeries*, t. X, article *Sénac de Meilhan*.

fenmaradjon ; — adjanak nekünk egy IV. Henriket és egy Sullyt s az örök béke észszerű tervvé lesz « ¹⁾

»Légy a királyok nagy királya, sire!« kiált fel Schiller. — »E kezeiktől csak egy tollvonás S új arcot ölt a föld, a nagyvilág Akkor király, ha majd a földtekén Legboldogabbá tette. ön-hazád: Meghódítottad a világot is.« ²⁾

Az állam- és reformjainak ilyenén felfogása mindazon következményekre vezette rá a reformátorokat és forradalmárokat, melyekre az állameszély tana vitte a politikusokat. E tanulmányok szempontjából a legfőbb az államcsiny apologiája ; ez törvényessé lesz, ha célja : győzelemre juttatni a tant. Elég, ha a szerző a bölcsészettel kérkedik, hogy a philosophok tapsoljanak tettének. Még nyelvezetők is, mely különben annyira előkelő és általában szabatos, meghajol a sophisma előtt, megmételjezi annyira méltán dicsért erkölcsi tisztaságát s az állameszély kedvéért saját-ságos szívességekre alacsonyítja le magát. Örömet szövetesztk az erényt a bölcsészet szeretetével, a szabadságot a felvilágosodás uralmával és a felvilágosodás uralmát a bölcsészkekével. Kevésbbé fogunk csodálkozni, látva, hogy híres tanítványok brumaire 18-ikát a szabadság felvirradásaként ünneplik, ha visszagondolunk arra, hogy a mesterek a bölcsészet legszebb sikerei gyanánt magasztalták a nagy Katalin és III. Gusztáv »journée«-it, (nagy napjait). ³⁾

¹⁾ *Jugement sur la paix perpétuelle.*

²⁾ *Don Carlos*, III. felvonás, X. jelenet ; Schiller azt mondja Don Carlosról írt levelében, hogy e darabban »az emberi nem köz-társaságának legmerészebb eszményét« felállítani, tűzte maga elébe. — (A »Don Carlos«-ból vett fentebbi idézetet E. Kovács Gy. fordítása szerint közlöm. Ford.)

³⁾ L. Geffroy, *Gustave III*, t. II, ch. VII. V. ö. Raynal, *Histoire philosophique*, liv. XIX. : ».. Csak egy ember s egy pillanat kellett . .

Nagy Frigyesnek nem kellett a bölcsészeket idomítani: a csudálat, melylyel irányában viseltettek, tökéletesen megokolt volt. Ők mindent a »felvilágosúlt« fejedelmektől vártak, és soha fejedelem nem mutatta magát oly felvilágosútnak, mint Frigyes. Nemkülönben soha uralkodóban nem volt meg saját jogai érzetének oly magas foka és az állam iránti kötelmeinek akkora tisztelete: ő annak föltétlen ura s egyúttal legbuzgóbb szolgája volt. Kortársai helyeslik tanát és csudálják magaviseletét. Innen az a rendkívüli tekintély, melynek Európában örvendett. Ő a század szelleme szerinti király. Akkor a szellem legnemesebb aspirációi összevegyültek a gondolat legféktelenebb szabadságával; a lelkesedés határos a cynismussal. Frigyest az ő cynismusa, a min annyira megütközünk, nem alacsonyította le inkább, mint a »*Pucelle*« Voltairet a »becsületes emberek« előtt, mint a »*Rêve de d'Alembert*« Diderot-t az »erényes emberek« előtt, mint a »*Confessions*« gyalázatosságai Rousseaut az »értelmes emberek« szemében. Ha salakba keveredett, ez csak korának legjelesebb s legnagyobb szellemei társaságában történt és eszméinek kicsapongásai még fokozták nevének hírességét. »Ő csak szenvedély- és gáncsolási kedvből cselekszik«, írja fájdalmas czélzással önmagára Mária Terézia császárnő; »mégis mellette van a tömeg. Ez megfoghatatlan. Milyen a közönség elfogultsága! Mindenütt kisebb-nagyobb ügynökei vannak; semiségekkel elégíti ki és tartja fenn őket... ő az egész világnak imponál...« Ügynöke pedig: a kornak szellemi áramlata volt, és Frigyes ez által vitetett. Ezért volt neki

Az a pillanat eljött; az az ember előlépett s az ellenséges hatalmak gyáva teremtményei leborúltak előtte...

annyi hízelgője és pedig oly olcsó áron. Végül nem láttak benne mást, mint hőst. A hét éves háború páratlanná tette: kitartása ez egyenetlen harczban, a jellemfelsőség, melyet a vereségben tanusított, kortársainak csudálatát kényszeríték ki. Nagy Frigyes lett ő úgy barátjaira, mint ellenségeire nézve.¹⁾ Némelyek tiltakoztak Lengyelország felosztása ellen. A tömeg megbocsátotta, mert a művet az ügyesség mesterművének tűnt fel, s mert az eredmény diadálnak látszott a felvilágosodás és türelmesség javára. Egyedül egy hang azok közül, melyek hozzánk elhatottak, zavarja meg ez összhangot, s ez egy költőnek, egy olasznak, Alfierinek a hangja. De ő nem volt bölcsész s ugyanazon gyűlölettel üldözi a franczia forradalmat, mint a porosz királyt. Frigyes elleni támadásai és *Misogallo*-ja ugyanazon inspiratióból származnak.

A leghíresebbek leborúlnak az észak Salamon-ja és Semiramisa előtt. A kíséret élén és a frigy-szekrény előtt tánczolvá, Voltaire marad a század corypheusa. Raynal, kiegészítve Diderot által, rajongó hízelgésekben áradozik: »Az egész földet az ámulattól hallgatni, vagy a csudálkozástól beszélni kényszeríté... Oh Frigyes! Frigyes! Téged a harczias király mintaképének tekintettek. De van ennél egy még dicsőbb czím, — a polgárkirályé... Tedd boldoggá Poroszországot... Merj még nagyobb, — add meg a földnek a békét.«²⁾ Poroszország királyában csak egy kis tanulékonyosság hiányzik.

¹⁾ L. Mirabeau, *Monarchie prussienne*, t. I, liv. I, p. 98. — V. ö. Bossuetnél, *Discours*, 3. r, IV. f. Nagy Sándor alakját, a hős classicus eszményét. »Darius igazságos, vitéz, nemeslelkű volt, népei szerették... De ha Nagy Sándorral hasonlítjátok össze, könnyen meg fogjátok ítélni, kié volt a győzelem. sat.

²⁾ *Histoire philosophique*, liv. V, ch. X.

Diderot úgy találja, hogy semmi sem hiányzik Katalinban: »Oh, barátnőim, milyen uralkodónő! Mindnyájoknak azt kell mondaniok, hogy ez Brutus lelke Cleopatra alakjában!«¹⁾ Maga Rousseau is kész meghajolni, csak egy kis áldozatot kíván a maga isteneinek.²⁾ »Vidd el előlem a kardot, mely sért... Vizsgáld meg jól szívedet, oh Frigyes! Eltudnád-e határozni magadat arra, hogy meghalj, a nélkül, hogy az emberek legnagyobbika lettél volna? Láthatnám csak, hogy az igazságos és rettegett Frigyes államait végre egy boldog néppel, melynek ő atyja volna, népesíti be — és Jean Jacques Rousseau, a királyok ellensége, trónja lábához menne meghalni örömeiben.« — Mirabeau, ki ritka éles elmével ismerte föl a porosz intézmény hibáit, szintén dicsénetet zeng s magasztalja azon Frigyes bölcselmi felvilágosodottságát, ki »örökre dicső az emberek nemzedékei között.« Dicséri »gondolatának merészségét, szellemének emelkedettségét, eszélyének erélyét, jellemének szilárdságát, mély ítéletét, nagy lelkét.« Magasztalja őt azért is, hogy államát »a despotismus tudományára nézve ázzá tette, a mi Egyiptom volt a régiekre nézve, kik tanulni akartak« és így végzi: »Ha elbukik Poroszország, a kormányzás művészete a gyermekkorba tér vissza.«³⁾

A reformátorok a fejedelmekre apellálnak: tanaik kötelezik erre őket s különben is egyedül a fejedelmek azok, kiktől reformjaik keresztülvitelét várhatják. A XVIII.

¹⁾ *Lettres à mademoiselle Voland.*

²⁾ *Lettre à Frédéric*, 30. octobre 1762.

³⁾ *Monarchie prussienne*, liv. VIII. — Az első jelszó, melyet Bonaparte mint első consul kiadott, ez volt: *II. Frigyes és Dugommier. Fervel, Campagnes de la Révolution française dans les Pyrénées orientales*, Paris, 1861, II. k. 196—198. l.

században mindenütt, a hol gyűléseket, rendeket, határozó testületeket látunk, az újítások ellenségeinek s kiváltságaik féltékeny őreinek tanúsítják magokat. Minden, a mi a nép sorsának javítására és a kormányrendszer tökéletesítésére alkottatott, a fejedelmek által és a gyűlések ellenére történt. Az országgyűlések és nemesi testületek ellenzik azt Svéd-, Német-, Lengyel-, Magyar- és Csehországban ép úgy, mint a hogy a franczia parlamentek ellene szegülnek Turgot javaslatainak. »Ott, hol a tartományi gyűlések megtartották régi alkotmányukat«, mondja Tocqueville, »inkább feltartóztatják, mint elősegítik a civilisatio haladását; azt lehetne mondani, hogy idegenek és mintegy áthatatlanok az új korszellemre nézve. Nem bírják a nép szívét sem, mely a fejedelmek felé fordul.« ¹⁾ A bölcsesek kimutatják a királyoknak, hogy semmi sem könnyebb nekik, mint nagyon erősekké lévén, nagyon jókká lenni. Javasolják nekik, mint az emberiség boldogításának eszközét, hogy gyarapítsák hatalmukat. A szövetség köztök egészen természetes. A királyoknak szükségök van a közvélemény támogatására, melylyel a bölcsesek rendelkeznek. A bölcseseknek viszont szükségök van a világi hatalom segélyére: ezt meg a fejedelmek nyújtják nekik. Ezek is, azok is magokért dolgoznak: a fejedelmek a korlátlan hatalom győzelmeért; a bölcsesek a felvilágosodás uralmának eljöveleért, de együtt indulnak meg s közösen harcolnak a múlt ellen.

Innen van, hogy a fejedelmek oly nyugalommal nézik a bölcészet merészségeit és oly türelmeseknek tanúsítják magokat a bölcsesek zaja iránt. Azt hiszik, hogy féken

¹⁾ *L'Ancien Régime*, I. k, IV. f.

tartják és képesek lesznek mindig tetszésök szerint vezetni őket. Segélycsapatot, csatárokat, hadseregök *condottieri*-jeit látják bennök; szóval, felhasználják őket és nem félnek tőlök. A bölcsészet a fejedelmekre nézve kormányzati eszköz és időtöltés egyszersmind. Frigyes és Katalin szeretik a francia bölcsészeket, a mint szerette I. Ferencz az olasz művészeket és XIV. Lajos a párisi költőket.¹⁾ Meglehet, belevegyült ebbe XI. Lajos és Medicis egy kis előszeretete is az alchimisták és astrológok iránt. A politika nagy practicusai mindig szerettek játszani a prófétákkal. Egyéb-iránt e tudomány-kedvelésben nagy része volt a számításnak is. Mely hírlapok értek föl valaha Voltaire, Diderot és d'Alembert levelezéseivel? A fejedelmek »szárnyaló szavai«, vitetve ama csodálatos hírnökök által, körútat tesznek egész Európában. E »félhivatalos sajtó« a halhatatlanságra dolgozott. A »felvilágosult« uralkodók ily módon biztosították magoknak, hogy addig fognak rólok beszélni, a míg csak francia szó hangzik s a míg szellemes emberek lesznek. A század nagy rászédése folyni fog az utókorban.

De ha a század megcsalatott is, ők éppen nem szedettek rá. Ők soha sem veszték el sem komolyságukat, sem hidegvéröket; a bölcsészi tömjénezés nem zavarta meg fejöket. Csak annyiban hittek a csillagok befolyásában, a mennyiben azok oda vezették őket, a hova magok menni akartak. Ebben fölötte állottak híres udvaronczaiknak. Ha ez utóbbiak közül valamelyik annyira merészkedett, hogy az államtanácsos szerepét játszani akarja, Katalin német

¹⁾ L. a *Catherine II. et la Révolution française. Essais d'histoire et de critique* cz. tanulmányt. Paris, 1883.

módra, gögös és csípős élességgel utasította rendre. Diderot, ki teljességgel nem volt diplomata, egy alkalommal nagyon csudálkozott a csekély hatáson, melyet értekezései keltettek, s a melyeket akkora lelkesedéssel hallgatott a czárnő: »Önnek összes nagy elveivel«, mondá neki, »lehet szép könyveket írni, de rossz politikát csinálni. Ön megfellelkezik állásaink különbségéről. Ön csak a papíron dolgozik, mely mindent eltűr, míg én, szegény császárnő, az emberi bőrön dolgozom, mely jóval nagyobb mértékben igazkony és csiklandós.« ¹⁾ Katalin nem hitt sem az ember veleszületett jóságában, sem az emberiség végtelen tökéletesedésében. »A moralisták«, mondá ő, »a visszaélések jóvátételén dolgoznak; de vajjon nagyon bizonyos-e, hogy az emberek fogékonyak volnának némi tökély iránt? Mindent epuráltak: az ismereteket, a művészeteket, sőt magát a természetet is, de azért az ember mégis ugyanazon fokon maradt.« ²⁾ Az »érzelmesség« nevetésre birta; a »Contrat social« émelygést okozott neki. »Rousseau«, jegyzé meg ő, »négykézlábon járókká tette az embereket.« ³⁾ Frigyes abban tetszelgett magának, hogy ilyeneknek nézze a maga bölcsészeit. Ő nagy megvetéssel viseltetett irántok. Ezt erősen éreztette is velök, mikor asztal után és a midőn a zárt ajtók ismét föltárultak, történetesen eszközbe jutott, hogy szó szerint vegyék csípős élczeit és emlékeztessék Poroszország királyát a sans-souci-i bölcsész szellemi csapongásaira. Ő ekkor őket a gyakorlati érzékre, a türelmességre

¹⁾ Ségur, *Mémoires*, III. k.

²⁾ *Lettres au comte Czernichef*, 1780. *Publications de la Société d'histoire de Russie*.

³⁾ Grimmhez intézett levele 1791. ápril 29.

melyet szerinte oly durván fogtak fel,¹⁾ s a kormányzás szükségleteire figyelmeztette, melyekhez ők mitsem értettek. Soha sem érték föl azon transcendentalis scepticismus magaslatát, melylyel őket megítélte.

A bölcsészek a gyöngé fejedelmeken és a kis udvarokban boszúlják meg magokat: itt zsarnoki módra uralkodnak, mint a hogy a párisi termekben teszik. Itt udvarolnak nekik, csudálják és vakon követik őket. Utánozzák Frigyes és Katalint, kik hangadók; alkalmazkodnak Franciaországhoz, mely a divatot csinálja, szóval átengedik magokat az áramlatnak. A szél kedvez a reformoknak, a hullám a reformátoroknak. Midőn XVI. Lajos tanácsába hívja meg Turgot-t és reá bízza az állam vezetését, nem tesz mást, mint hogy követi a példát, melyet neki a házából származott királyok és velők a continens összes fejedelmei adtak.

III.

Ez a felvilágosodás százada, a felvilágosúlt fejedelmek uralma, a bölcsész miniszterek kormányzata. A planéták Péterváron és Berlinben ragyognak. Lássuk most a mellékbolygókat. Volt északon egy fejedelem, kiben az összes kortársak nagy embert láttak s ez a braunschweigi Ferdinand herczeg volt; ő már csak sorsának tragicus csalódásai által nevezetes. Mirabeau, ki őt Alcibiadeshez hasonlítja, egyedül őt tartja képesnek folytatni Poroszországban Nagy Frigyes művét. 1792-ben a forradalom fővezetői egyedül őt ítélték képesnek arra, hogy újra fölvegye

¹⁾ L. Voltairehez Barre lovagra vonatkozólag intézett leveleit és különösen az 1766. aug. 7-ikét.

IV. Henrik művét. »Nem hiányoznék neki semmi más, mint korona«, kiált fel egy forradalmár hírlapíró, »hogy, nem mondom a legnagyobb király, de a szabadság helyreállítója legyen Európában.« 1799-ig találkoznak Franciaországban politikusok, köztök a legóvatosabbak, mint például Talleyrand és a leghiggadtabbak, mint Sieyès, kik arra gondolnak, hogy reá bízzák Bonaparte művét.¹⁾ A braunschweigi herczeg után megy a német uralkodók egész kísérete, kik a művészetek pártfogói, az emberiségnek barátjai: weimari Károly Ágost, kinek Göthe volt a minisztere, badeni Károly Frigyes, ki Franciaországba, Mirabeau marquis iskolájába jön politikát tanulni; József Imre, mainzi választó püspök, a ki bölcsészettel kérekedett; szászországi Kelemen, a trieri választó, a ki büszke volt szépirodalmi jártasságára; III. Gusztáv Svédországban, III. Károly Nápolyban és Spanyolországban, ausztriai Lipót Toscanában egészítik ki a kíséretet. II. József, a császári trónon, valamennyit maga köré csoportosítja.

A Choiseul-ök, Malesherbes-k, Turgot-k, Neckerek mellett, kiket Franciaországban a bölcsészet magának követel, ez utóbbi különböző címeken azzal hízeleg magának, hogy egész Európában az uralkodók: barátjai, vagy tanítványai. Ilyenek Poroszországban Frigyes testvére, Henrik herczeg, a nagy tanácsadó és tervkovács; Moellendorf, ki a hadakat vezényli; Carmer, ki törvénykönyvet szerkeszt; Struensé, ki a pénzügyet igazgatja; Zedlitz és Hertzberg, a nagy király szabadalmazott tanítványai;

¹⁾ L. a *Revue historique*-ben, I, 154. l. *La mission de Custine à Brunswick en 1792.* cz. tanulmányt. Roederer, *Oeuvres*, Paris, 1856, III, 449. l.

Dohm, ki érette alkudozik Németországban; Goltz, ki őt Párisban képviseli. Montgelas azt a feladatot tűzi ki maga elébe, hogy újjá teremtsé Bajorországot; Fürstenberg Münsterben, Stadion Mainzban, Abel Stuttgartban hasonló munkának szentelik magokat. Struensé megkísérlé azt Dániában, Bernstorff újra fölveszi. A félénkebb, tartzkodóbb, mindenek fölött pedig mérsékeltebb, de ugyanazon eszméktől vezérlett és ugyanazon szellemtől áthatott Van Swieten, Sonnenfels, Martini, Riegger — Mária Teréziát támogatják. Egy szenvedélyes bölcsész, Tanucci, Nápolyban kormányoz; itt hívják meg a hatalom élére a legszelídebb és legmeggyőződöttebb reformatorok egyikét, Filangierit. Villamarina, Sambucca és Caracciolo Sziciliát igyekeznek polgárosítani. Du Tillot mindenható Parmában, a hol Condillac oktatja a trón örököseit. Verritől és Beccariától Lombardiában kérnek tanácsot; Neri, Tavanti, és Manfredini a toscanai kormányban működnek közre. Magának követeli még a bölcsészet Pombalt Portugálban, Arandát, Grimaldit, Florida-Blancát és Campomanest Spanyolországban s végül Creutzot és Staël bárót Svédországban.

Befolyásuk alatt mindenütt, de különösen Olasz- és Németországban látjuk felbátorítva az értelmi műveltséget: iskolák nyílnak, az egyetemek terjednek. Poroszországban vallási türelem uralkodik; III. Gusztáv behozza azt államaiba. Magok az egyházi fejedelmek is elismerik ennek hasznát. A trieri választó-püspök 1783-ban egy rendeletet ad ki a dissidensek javára: »Egyfelől, úgymond, eltávolítván az üldözésnek minden látszatát is, szent vallásunk annál méltóbbá lesz a tiszteletre; másfelől a gazdag kereskedők és gyárosok letelepedése folytán az ország ke-

reskedelme fejlődésnek indul, a szegény munkátlan emberek foglalkozást kapnak s a kincsek külföldről a hazába fog-
nak behozatni.« A jobbágyság kezd eltűnni; gyengül Po-
roszországban Frigyes alatt; Cseh-, Morva- és Magyar-
országon, valamint Galicziában II. József alatt. Megszűnik
Badenben 1783-ban, Dániában 1788-ban. Mindenütt a ro-
bot leszállításán, a paraszt kegyetlen sorsának enyhítésén
dolgoznak.

A büntető törvények javulnak: a kínvallatás, mely
eltöröltetett Toscanában és Svédországban, az alkalmazás-
ban korlátozva van Badenben, Dániában, Ausztriában. A
polgári törvények reformja sokkal bonyolultabb, mert az
állam alaptörvényeinek módosítását vonja maga után. Ezt
nagyon jól látták Francziaországban 1789-ben. Mindaz-
által foglalkoznak vele mindenütt és mindenütt ugyanazon
szellemben.

Van sok fantasmagoria ama nagy bizottságban,
melyet Katalin 1766—68-ban egy orosz törvénykönyv ki-
dolgozása végett hívott össze; de a hódoló tisztelet, melyet
a muszka törvényhozók a század eszméi iránt tanusítanak,
nem kevésbé nevezetes. »A nemzet, úgy mondják, nem
az uralkodóért van teremtvé, hanem az uralkodó a nem-
zetért. Az egyenlőség a polgárookra nézve abban áll, hogy
csak a törvénynek engedelmeskedjenek; a szabadság azon
jogban áll, hogy mindent lehet tenni, a mit nem tilt a tör-
vény. Jobb felmenteni tíz bűnöst, mint elítélni egy ártat-
lant. A kínvallatás csodálatosan alkalmas eszköz egy
gyenge egészségu ártatlan elvesztésére és egy erős test-
alkatú bűnös megmentésére.« ¹⁾ A convent bizottságai sem

¹⁾ Rombaud, *Histoire de Russie*, XXXI. f. — Ségur, II. k. —
Hermann, V. k. VII. f.

hazudtolták volna meg ez elveket; II. Katalin proconsuljai Lengyelországban szintűgy nem hazudtolták volna meg a convent biztosait: mert hisz ezek is, azok is ugyanazon collegiumban sajátították el az elméletet és ugyanazon iskolában a gyakorlatot.

A porosz törvényhozók hasonlíthatatlanúl komolyab-
baknak látszanak, mint az oroszok. A törvénykönyv, melyet Frigyes, királyságának leggyakorlottabb államférfiai és jogtudósai által dolgoztatott ki, csak 1794-ben, utódának uralkodása alatt hirdettetett ki, de eredeténél és elveinél fogva a »felvilágosult kormányzat« korszakához tartozik; annak bizonyos tekintetben manifestuma és legjellemzőbb műve.¹⁾ Az »állam« szó egyedül a souverain hatalom megjelölésére használtatik. A fejedelem személye e szerint absorbeáltatik az állam által és ezzel összeolvad. A fejedelem képviseli az államot, és az állam képviseli a társadalmat. Az állam és alattvalóinak jólléte: a társadalom célja és a törvény határa. A társadalom minden tagjának dolgozni kell a közjólétén, vagyis az állam jólétén. Az egyesek jogainak meg kell hátrálniok a közhasznosság előtt, de az államnak kárpótolni kell az egyéneket a tulajdonért, melytől őket megfosztja. Az állami törvények és rendeletek nem korlátozhatják a polgárok természeti szabadságát és jogait, csak a közhasznosság érdekében. Az emberek általános jogai a természeti szabadságon alapulnak, melyet mindenki bír arra nézve, hogy saját jólétét munkálja, a míg csak más jogaiba nem ütközik. Az állam fejének hiva-

¹⁾ L. annak Tocqueville által adott nagyon tökéletes elemzését, *Ancien Régime*, Appendice, s e törvénykönyv történetére nézve Philippson, I. k. IV. f. V. ö. id. II. k. 198. és 202. l. a lengyel kormány számára 1796-ban kiadott utasítást.

tása, hogy a közjólét előmozdítója legyen; jogosítva van, e cél felé irányozni az egyének minden tettét. Ő alkotja a törvényeket, szolgáltatja az igazságot és védi a polgárokat. Ő köteles mindenkinek eszközöket szolgáltatni, hogy kifejtse képességeit és erőit, hogy aztán azokat mindenki a maga és az állam legnagyobb hasznára fordíthassa.

Ez valóságos *declaratio*ja az állam és az uralkodó jogainak. E kormányalak a valóságban igen hasonlít ahhoz, mely Franciaországban a VIII. esztendőben érvényben volt. Midőn a forradalom leghíresebb prófétáinak egyike, Sieyès, arra törekedett, hogy a despotismus szükségleteihez alkalmazza a *Contrat social* tanait és a népfelség formáit, hasonlíthatatlanul kevésbbé újított, mint a hogy mások hitték, s a mint maga is hajlandó volt hinni. 1781-ben egy toscanai, Gianni senator, hazája számára egy eszményi alkotmány tervezetét dolgozta ki: a nép elébe kellett volna terjeszteni, mely, hogy azt megszavazhassa, egy pillanatra teljes természeti szabadságát nyerte volna vissza.¹⁾ Lipót nagyherczeg, kinek elébe e javaslat terjesztetett, mint lát-szik, nem gondolt arra, hogy azt végrehajtsa, de csudálta annak rendelkezéseit és helyeselte elveit. Ez tűnik ki egy igen érdekes levélből, melyet 1790-ben nővéréhez, Mária Krisztinához intézett, és a mely úgy tekinthető, mint a *felvilágosult fejedelem hitvallása*:²⁾

» — Azt hiszem, hogy az uralkodó, még az örökletes is, nem más, mint megbizottja és hivatalnoka a népnek, melyért ő létezik . . . Minden országnak szüksége van egy alaptörvényre, vagy a nép és uralkodó közti szerződésre,

¹⁾ Cantu, XV. k. CLXVIII. f.

²⁾ Wolf, *Marie-Christine und Leopold II.*, Wien, 1867. — Franchetti, I. k. I. f. 2. jegyz. 38. l. francziául.

mely ez utóbbinak tekintélyét és hatalmát megszbja; ha az uralkodó ezt nem tartja meg, e tény által lemond állásáról, mely neki csak e feltétel alatt adatott; már senki sem köteles többé neki engedelmeskedni. A végrehajtó hatalom az uralkodónak, de a törvényhozói a népnek és képviselőinek kezében van összpontosítva; ez utóbbi az uralkodó minden változása alkalmával új feltételekhez kötheti ennek hatalmát. Az uralkodó a közjvedelmekről pontos és évenkénti számadással tartozik a népnek; nincs joga önkényileg adókat kivetni. Számot kell adnia és a nép helyeslését birnia minden rendszerváltoztatás, új törvények stb. tekintetében. Végül azt hiszem, hogy a fejedelem csak a törvény által uralkodhatik, és hogy az alkotmány szerzője a nép, mely nem mondhatott le, se meg nem fosztathatott semminő elvülés vagy hallgatag és kierőszakolt beleegyezés által egy oly elidegeníthetetlen jogtól, melyet a természettől örökölt, s a melynek fentartása mellett az emberek beleegyeztek abba, hogy uralkodójok legyen, azaz, hogy ennek azért adjanak elsőséget, hogy a boldogságukat és jólétüket munkálja, de nem úgy a mint ő maga akarja, hanem úgy a mint ők akarják és érzik, mert a társadalmak és kormányok egyedüli czélja: csak az egyének boldogsága.«

Gyakran idéztem Bielfeld *Institutions politiques* című munkáját. Megtaláljuk ebben nem csak a kormányok leírását, hanem az uralkodók törekvéseit és úgy szólva titkos jegyzeteit is.¹⁾ E munkát, mely egy porosz herczeg nevelése czéljából iratott, II. Katalin Montèsquieué mellé helyezte könyvtárában.²⁾ A megvalósított reformok sem-

¹⁾ L: különösen a II. köt. azon fejezetét, mely a tanácsról és a miniszterekről szól.

²⁾ »Apró részletekbe menő szabatossggal mutatja meg nekünk

mik a célbavettekhez képest. Minthogy mindenütt hisznek a rendelet mindenhatóságában; mindenütt a formulák erejéről s az axiómák hatályáról való meggyőződésre jutnak. A politikai tudomány egyszerűen abban áll, hogy azokból levonja a következtetéseket, az ügyek kezelésének feladata pedig azokat alkalmazni. Így a kormányzás művészete egy állami geometria elemeire szorúl össze. »Eszményi alkotmányoknak, ír a egy német publicista, Moeser, ki eme tanok ellen harczolt, egy francia tragédia egyöntetű szépségével kell birnia és el kell férnie, legalább alap és homlokrajzban, egy kis papírlapon, oly módon, hogy a végrehajtó tisztnek ne legyen egyébre szüksége, mint a mértéktáblázatra, melylyel a terjedelmeket kiszámítja és mely szerint az épületet létesíti.¹⁾

E tekintetben a fejedelem, ki leginkább egyesíti magában a század szellemét, az nem Frigyes, hanem II. József. Frigyes mesternek született, II. József tanítványnak s a tanítványokról szokták megítélni az iskolát. A porosz királygátok közé szorította és szabályozta a vizeket s hasznára fordította áramlatukat: a császár beledobta és vitetni engedte magát általa. Frigyesnél az államférfi tartja meg mindig a fölényt, maga javasol és maga határoz végső sorban; a bölcsész alárendelt szerepet visz: megadja a politikus által bevégzett tényeknek a létjogosultságot és az elméleti igazolást. II. Józsefnél az eszmei conceptió megelőzi és

azon állapotot, melyet Európa politikai és közigazgatási műveltségének lehetne nevezni a tizenhét században« . . . Sayous, *Le dix-huitième siècle à l'étranger*, III. k. VII. f. Páris, 1861.

¹⁾ Hausser, I. k. V. f. — V. ö. Geffroy, *Gustave* III. t. I, p. 151. Escars gróf észrevételeit a Thomson, később Rumford báró által a bajor választó elébe terjesztett reformokról.

kormányozza a politikai számítást. Szelleme széleskörű, de csupa felület volt: az eszmék átsiklottak rajta. Megvolt benne a nagylelkűség érzéke, a nagyság szenvedélye, de semmi mély nem volt benne mint a dicsvágy, s ez az ellenhatásból és visszfényből származott. Felül akarta múlni Frigyeset; egész magaviselete nem volt más, mint ferde, eszélytelen és botor utánzása e fejedelemnek, kit félistennek tekintett, kit a történelem az ő vetélytársává tett és a kit másolt, habár utálta. Frigyes politikai lángesze tapintatból és mérsékletből állott: II. Józsefben viszont merőben hiányzott a mérséklet. A rendszerek embere volt s csak nagy vágyakozásai voltak. Nevelése középszerű, s a mi a módszert illeti, egészen jezsuita volt. E szűkös öntőmintába dobta zavarosan a francia bölcsészekről, főleg a közgazdasági íróktól sebtében kölcsönzött ismereteket. Így képződött aztán nála a politikai aspirációknak igen homályos eszménye, s a hatalomnak, melylyel azok valószínűsítésére rendelkezett, túlságos érzete. »Mióta trónra léptem és viselem a világ első koronáját, irá 1781-ben, a bölcsészetet tevém a birodalom törvényhozójává. Annak logikai alkalmazása át fogja alakítani Ausztriát.«

Mindenütt egyszerre kezdi meg a reformokat. A történelem nem létezik számára, a hagyományok ép oly keveset nyomnak a latban előtte, mint a szerzett tapasztalatok. Nincs előtte sem faj, sem idő, sem környezet: van csupán az állam, mely létezik és mindent tehet. 1782-ben ezeket írja a strassburgi püspöknek: »Az elveimnek megfelelőleg kormányzott birodalomban az előítéleteknek, fanatizmusnak, a szellem szolgaságának el kell tűnniök és alattvalóim mindenikét vissza kell helyezni természeti jogainak birtokába.« Követeli az egységet és ennek első feltételeként a

tabula rasát. A véletlen úgy akarta, hogy a legheterogénebb, legkevésbé összefüggő, mindenféle sorompók által keresztül-kasúl átszelt, leginkább szétdarabolt és részekre szaggatott állami talajon működjék, a mi csak Európában létezett. Alattvalói között nincs semmi közös, sem nyelv, sem hagyományok, sem érdekek. Innen származik szerinte a monarchia baja. »A német nyelv birodalmam egyetemes nyelve. Én Németország császára vagyok, s az államok, melyek birtokomban vannak, csak tartományok, melyek egy testet képeznek azon állammal, a melynek feje vagyok. Ha a magyar királyság birtokaim legfontosabbika volna, nem haboznék nyelvét ráerőszakolni a többi országokra.« Ráerőszakolja tehát a német nyelvet a magyarokra, horvátokra, csehekre, lengyelekre, az összes szlávokra. Megszünteti a régi területi felosztásokat, melyek a fokozatos agglomerációkra, szabálytalan iszaplerakódásokra emlékeztettek, a melyek a monarchiát alkották. Alakít tizenhárom kormányzóságot és felosztja kerületekre. Az országgyűlések eltűnnek: a kormányzat francia minta szerint intendánsokra (biztosokra) száll át. A városokban a polgármester, az állam által kinevezve, hivatalnökká lesz. A nemesek, különben is már erősen megcsorított részüket, melylyel még itt-ott birtak a kormányban, elvesztik. Megadóztatja őket; megadóztatja az egyháziakat; a jövedelemmel arányos, minden néposztályra kiterjedő adó behozatalát tervezi. Pártfogolja a parasztokat, enyhíti a jobbagságot, csökkenti a robotot, kórházakat, főleg iskolákat épít, melyekben az állam a maga iránti engedelmességre fogja oktatni a növendékeket. Eszménye volna: alattvalóinak egyenlősége egyöntetű kormányzatának uralma alatt. Egyesíti a törvényeket; felebbviteli bíróságokat alkot, egy leg-

főbb törvényszékkal az egész birodalom számára. Megrendszabályozza az ipart, a legszigorúbb védvámrendszerrel megszorítja a kereskedelmet. Végül rá teszi kezét az egyházra s decretálja a türelmet. »Hitszabadság, irá 1777-ben, és nem lesz több vallás mint csak egy, és pedig az, hogy az összes lakosok az állam jólétére vezéreltessenek.« E ropant forradalom rendeletek által hajtatott végre, kevesebb mint öt esztendő alatt. Ha összehasonlítjuk azt a szilárd tömörséget, melyre a Bourbonok kormányzata Franciaországot vezette 1789-ben, az osztrák monarchia lazaságával Mária Terézia halálakor 1780-ban, el fogjuk ismerni, hogy az a forradalom, melyet az alkotmányozó gyűlés csinált, csekélység volt ahhoz képest, melyet II. József végbeinni törekedett.¹⁾

Így látunk a régi kormányzat utolsó éveiben a continens kormányaiban előállni egy válságos helyzetet, és támadni egy reformmozgalmat, melyek hasonlók azokhoz, miket Franciaországban észlelünk. E reformok, melyeket a bölcsészek követelnek s melyeket a meglevő hatalomtól várnak, a hatalom érdekében mennek végbe. Oda irányulnak, hogy az embereket boldogabbakká tegyék egy erősebb és jótékonyabb úr alatt, de sehol sem tűzik feladatukul: függetlenebbekké tenni az embereket egy jobban ellenőrzött kormány alatt. Az európai szárazföldön mindenütt látom a társadalmi és polgári reform előkészületeit munkálva az állam által, az állam érdekében; de sehol sem egy

¹⁾ L. II. Józsefre nézve: Hausser, Sybel, Perthes; az Arneth által közzétett levelezéseket; Léger *Histoire d'Autriche-Hongrie*-jét; Fournier jegyzetét a *Deutsche Biographie*-ban; Laveleye, *La Prusse et l'Autriche*, Paris, 1860. — Ezekén kívül felhasználtam a külügyi levéltárban levő levelezéseket és emlékiratokat is.

oly politikai reform kezdeményezését, melynek rendeltetése volna, korlátok közé szorítani az államhatalmat. Mindenütt észreveszem a felvilágosult despotismus elemeit, mindenütt látom a vallási türelem és a polgári szabadság térfoglalását; de sehol sem veszem észre a politikai szabadság elemeit. Még azok is, melyek még léteztek s melyek a közép-korból származtak, a hűbérrendszer nyomaival együtt el-el-tűnedeznek.

IV.

A hűbérintézmények a középkorban egész Európában azonosak voltak: most rés van törve rajtok, vagy hanyatlásnak indulnak, a hol még nincsenek lerombolva.¹⁾ Az állam római fogalma, propagálva a római jog tanítása és terjesztve a törvénytudók által, mindenütt a continensen érvényesülni törekszik, mint a hogy érvényesült Franciaországban.²⁾ A francia uralkodóház fényes sorsa, monarchicus szerkezetének hatalma és felsége megkápráztatja valamennyi uralkodónak szemeit: irigylik és utánozzák. A római jog, a szolgaság joga, a római intézmények, mind az állam érdekében tervezve s »nem a szabadság, hanem az emberek engedelmességére«³⁾ alkotva, csudálatosan segítik elő törekvéseiket. A törvénytudók, e jog magyarázói, legbefolyásosabb tanácsadóikká lesznek: igazolják uralkodási szenvedélyöket s legbuzgóbb minisztereik mindenike saját szenvedélyeit az uralkodónak szolgálatára rendeli.

¹⁾ Tocqueville, *L'Ancien Régime*, I. k. IV. f. és 1. jegyz. : *Mélanges : Du Consulat à l'Empire*.

²⁾ L. Viollet, *Précis de l'histoire du droit français*, I. k. 2. l. Páris, 1884.

³⁾ Fustel de Coulanges, *Histoire des Institutions*, I. k. 66. l.

Ha magam elé képzelem az államot, úgy, a mint azt Róma szervezte és mint a törvénytudók felfogják, gerendázatában és lényeges alkatrészeiben föl ismerem az épületet, melyet a »felvilágosult« miniszterek, a bölcsészek tanítványai, sok alkatú homlokzatuk és modern diszítványai mögött építenek vagy építeni szándékoznak. »Rómában ép úgy nem ismerték a fejedelem tényleges hatalmának határait, a mint nem ismerték vala a nép elméleti souverainitásának korlátait.« ¹⁾ A fejedelem vezényli a hadakat, békét köt és háborút folytat, adókat szed, megállapítja ezek összegét, megszabja a kiadásokat. Birja az elkobzás jogát; nemességet osztogat; törvényeket alkot; biráskodik; ő főpap-fejedelem: »minden vallást a kezében tart és felügyeleti jogot gyakorol az összes papok felett.« Ő a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a törvény, a vallás, mindennek ura, mindenkinek gyámja. A senatus, mely oldala mellett van, nem egyéb mint államtanács, mint egy tanácskozó bizottság. Ez a XIV. Lajos állama, ez a Frigyes állama, ez a II. József állama.

A kormányok mindama válságok közepett, melyeken keresztül mennek, csak egy gyógymódot használnak: mindinkább feszíteni a rugót és meghosszabbítani annak hatását; megsemmisíteni mind azt, a mi akadályt gördít útjába, még azt is mind, a mi egyszerűen visszatartja, vagy fékezi. Az államnak feladatai teljesítésére csak fegyelmezett, hallgatag és szolgai hivatalnokok kellenek. A fiscus anyagszállítója, a rendőrség mozdítója az ő gépezetének; minden egyéb csak gépszíj. E gép sajátos módon ront be mindenütt: lesöpri az egész területet és a maga hasz-

¹⁾ Fustel de Coulanges, *Institutions*, I. k. 73. l.

nálatára fordítja. Így szerelte föl azt I. Péter Oroszországban, így működik Poroszországban, így honosítja meg II. József Ausztriában; ugyanazon kapa így teszi termővé mindenütt a pusztákat, nyitja meg a hozzáférhetetlen erdőket, ássa alá a régi bástyák falait; így vonul végig mindenütt ugyanazon romokon ugyanazon eke; így egyengeti ki ugyanazon borona a talajt. Montesquieu megborzad ettől: ledőlni látja mindazon korlátokat, melyek a monarchiát az önkényes hatalomtól elválasztották; látja, hogy a monarchia saját alapjait ássa alá és roskadozik saját terhe alatt. Az államférfiakhoz intézi tehát az *Esprit des lois*¹⁾ ama csodálatos fejezeteit, melyekben az elvek meghamisítását tárgyalja; de a korabeli államférfiak nem hallgatnak rá, és a kik utánok következnek, túltesznek elődeiken.

Németországban az osztrák császár a birodalom államait törekszik absorbeálni, mint a Capeting francia király absorbeálta a nagy hűbérnököket és vazallokat. Azon dolgozik, hogy kiterjessze előjogait, mint a francia királyok kiterjesztették joghatóságukat és felsőbbbségöket. Kétségbevonja s igyekszik részleteiben megszüntetni, gyakorlaton kívül helyezés által elkoptatni, egymást követő beavatkozások által aláásni a birodalom alkotmányát és az 1648-ki szerződéseket, melyek annak biztosítékát képezik. Egy francia ügynök számára, ki Bécsbe utazott, 1774-ben kiadott utasításban ezeket olvasni:²⁾ »A császári publicisták olybá veszik ezt az alapvető és szent törvényt, a germán szabadság valódi *palladiumát*, mint egy elévült, mint régisége és az idők és körülmények megvál-

¹⁾ VIII. k. VI., VII., VIII. f.

²⁾ *Recueil des Instructions, Autriche*. Le baron de Breteuil, 1774.

tozása által szét tépett okmányt. A kormányzás mintájául a római császárok által alkotott törvényeket szeretnék használni, a német császárok soha sem lévén egyebek, mint amázoknak utánzói. A császáriakon nem múlik, hogy a pedanteria és a tudatlanság által fentartott hiú hódolatok és üres formulák váljanak a korlátlan hatalom jogcímeivé.« Mária Terézia Csehországban már csak azért hívja össze az országgyűlést, hogy rendeleteit törvényesíttesse és új adókat szavaztasson meg; a gyűlésnek egész kormányzati jogköre az államtanácsra ruháztatik át, mely Bécsben székel. A magyar országgyűlés, melynek minden évben össze kellene ülni, a császárnő uralkodása, azaz negyven esztendő alatt, csak háromszor ül össze. Így történt a többi országgyűléssel is. Mária Terézia megfosztá jogkörüktől; II. József egyáltalában nem hívta őket egybe. »Németországban«, írta 1788-ban Mirabeau, »csak a másodrangú fejedelmeket fékezik még a rendek az adók tekintetében. A porosz király e tárgyban minden akadálytól ment.«¹⁾ A másodrangú fejedelmek égtek a vágytól, hogy a porosz király példájára s a császár mintájára ők is megmeneküljenek ettől. Az emberben nem látnak mást, mint alattvalót, s az alattvalóban nem mást, mint kormányzati anyagot. »Tetszés szerint toborzanak és vetik ki az adót«, írja a régi intézmények egykorú elszomorodott védelmezője, Moeser; »a gyűléseket és alattvalókat lármázni engedik, — csak fizessenek; ha makacsoknak mutatják magokat, a legjogosultabb és legalázatosabb fölterjesztések büntényeknek, engedetlenségnek, zendülésnek vétetnek.« Ama gyűlések pedig, melyeknek megengedik,

¹⁾ A centralisatio szerkezetéről és térfoglalásáról Poroszországban l. Treitschke, *Deutsche Geschichte*, I. k. Lipcse, 1882.

hogy túléljék magokat, igyekeznek, mint a bajor és szász rendek, engedékenységgel megütni magokat. Vannak ellenállási hajlamok Würtembergben és Mecklenburgban, de ezek csak ingerlik és végletekre viszik a hatalmat. A birodalmi városokban a municipalis élet kialudt; a köztársasági intézményekből nem marad más hátra, mint haszontalan árnykép és jelentéktelen külsőségek.¹⁾

Spanyolországban megvan ugyan a cortes, de már nem kérnek tőle többet, mint, hogy ismerje el az uralkodót és bízza reá a hatalmat, melyet arra használ fel, hogy elkobozza a cortes előjogait. »A törvény«, mondák a királyi rendeletek, »ép oly érvényes, mint ha a cortes által elfogadtatott és kihirdettetett volna.« Ez minden, a mi Spanyolország szabadságából megmaradt. 1713. óta a cortes egy fontos ügyben sem kérdeztetett meg. »Bármily sürgősek legyenek is az állam szükségletei,« mondá Florida-Blanca, az azon korbéli felvilágosult miniszterek egyike, »óvakodjék segítségül hívni a cortest, mert csakhamar uralkodójává és birájává lesz.«²⁾ Így gondolkozott Pombal is, szintén felvilágosult miniszter és a század egyik kegyeltje. »Kormány,« mondja egy korabeli, »nem mutatott más törekvéseket, mint magához ragadni a hatalmat, megalázni a nemességet és a legszolgaibb engedelmisségben tartani a nemzetet.«³⁾ Az absolut kormány, mely 1660-ban Dániában létrejött, egyebet sem tett, mint hogy hatalmát szilárdította meg. III. Gusztáv államcsínyjei 1772. és 1789-ben győzelemre vezették azt Svédországban is. Az orániai

1) Perthes, I. k. II. f. — Hausser, I. köt. I. k., 11. f. 4. §.

2) Baumgarten, I. k. II. f.

3) Malouet, *Mémoires*, I. k. 10. l. Páris, 1874. — V. ö. Marc Monnier, *Gorani*, Páris, 1885. V. f.

herczeg, a hazafiak legyőzője, ama támogatás segélyével, melyet neki a porosz hadak nyújtottak 1787-ben, álcázott monarchiává alakította át az Egyesült-Tartományok régi köztársaságát. Oroszországban nem voltak politikai testületek, és I. Péter híres *tsin*-ja által létrehozott egy nemes-ségi hierarchiát, mely átmenetet képez a chinai mandarinismus és Napoleon demokratikus nemessége között.¹⁾ A régi intézmények csak Lengyelországban tartották fenn magokat, melyeket ott minden jó polgár a rosszak legrosszabbjainak tartott. Egyedül a köztársaság ellenségei akarták azokat fentartani, ellenben a köztársaság minden barátja az állam javára megszorítani igyekezett a régi szabadságokat.

A katolikus államok a hadjáratban, melyet hatalmuk fokozásaért így megindítanak, csak egy félelmetes ellenségre találnak s ez az egyház, mely a középkor óta foglalja el a domináló állásokat s azokat meg is akarja tartani. Politikai elvei- és intézményeinek fejlesztésében az egyház is ugyanazon evolútiót követte, melyet az állam. A zsinat összezsugorodik s elmosódik, mint a középkor többi nagy gyűlései. A pápaság, mely fölötte áll, azt absorbeálni törekszik; az absolutismus és a csalatkozhatatlanság felé tör. A pápa theologusai, ugyanazon iskolában neveltetvén, hol a király törvénytudói, ugyanazon czélt tűzik magok elébe; az egyház, úgy a mint ők felfogják: a római állam a vallás körében. Ezért az antagonismus kikerülhetetlen e két hatalom között, melyek folytonosan összeütközésbe jönnek egymással, mindenütt egymásba hatolnak és mind a kettő felsőbbiségre vágyik. Sőt mi több, az állam adósságokkal

¹⁾ L. Anatole Leroy-Beaulieu, *l'Empire des tsars*, I. k. 351.

terhelt és szűkölködő, az egyház gazdag; birtokai ki vannak vonva a fiscus kezei alól, és az államra nézve az izgalom és birásvágy állandó tárgyát képezik. Kevés politikus van, a ki e tekintetben azt ne találná, hogy a schismának megvannak a maga előnyei, sőt hogy még az eretnekség sem nélkülöz némely elegendő indítóókokat. »A katolikus fejedelmek,« írta Voltaire egy orosznak, »nem elég merészek arra, hogy kijelentsék, hogy az egyháznak egyedül az uralkodó törvényeitől kell függenie . . . Csak az ön hírneves uralkodónője cselekszik helyesen: fizeti a papokat, kinyitja és becsukja szájokat; ők hódolnak parancsainak és minden csendes.« ¹⁾ A fejedelmek, kik leigázták a nemesiséget, letiporták vagy szétszórták a gyűléseket, nem tűrték, hogy létezzen birodalmukban egy számos tagú, gazdag, hatalmas, fegyelmezett testület, mely egy olyan fejedelem legfőbb hatóságától függ, ki a többiek felett birói hatalmat követelt magának, ki kormányozta a lelkiismereteket, rendelkezett alattvalói lelke fölött, és hogy e roppant hatalmat gyakorolhassa, egy oly szentélybe zárkózott, mely hozzáférhetetlen rendőrségökre nézve. XIV. Lajos megkísérlé, ha nem is annak bejáratát ostrom alá fogni, de legalább a futóárkokat körülvenni s magát az oda vezető utaknak urává tenni. Nem szünt meg csatározni az egyház határán s nem egyszer rohanta meg annak uradalmát. Nem azért üzte ki a hugonottákat királyságából, hogy ezt az ultramontánoknak szolgáltassa ki; nem akart az államban sem pártokat, sem dissidenseket s különösen nem urakat: a nantesi edictum visszavonása s a franczia papság nyilatkozata ugyanazon könyvnek két fejezete. Ebben az isko-

¹⁾ Suwaloff grófnak, 1768. decz. 3.

lában tanulták meg a spanyol Bourbonok, mikép kelljen szabályozni az egyház és állam közti viszonyokat.

V. Fülöp uralkodásának kezdetétől fogva III. Károly uralkodásának végéig, azaz több mint nyolczvan esztendőn át, nem szüntek meg harczolni a király felsőbbbségeért az egyházzal szemben. Meghatározzák jogkörét, megszüntetik menedékjogát, csökkentik jövedelmeit, megszorítják szerzési képességét, megzsibbasztják az inquisitiót, hogy elsenderülvén, feledésbe menjen.¹⁾ Aranda, Florida-Blanca, Campomanes e küzdelemhez fűzik nevöket. Igyekezetök oda terjed, hogy kiragadják az egyház kezéből a tanítást, miután előbb kiragadták a censurát. Pombal utánozza őket Portugálban. III. Károly a nápolyi trónon kezdi meg azt, a mit a madridin folytat. »Élve — ezek a szavai egy 1767-ki rendeletnek — a legfőbb független hatalommal, melyet a király közvetetlenül istentől nyert, mely hatalom elválaszthatatlanul van a souverainitással egybeforrvá, mert ez mindenható«, Tanucci, e »felvilágosult« fejedelemnek bölcsész minisztere, kizárja a papságot a bíróságokból és az iskolákból, a házasságot polgári szerződéssé teszi, megtiltja, hogy a király láttamozása nélkül közzétegyék a pápa bulláit. IV. Ferdinánd, ki 1759-ben Károly király után következett, bezárja a kolostorokat és kötelezi a püspököket, hogy egymást instituálják. Parmában Tillot, Ferdinánd herczeg minisztere, versenyez Tanuccival; megtagadja az adót, melylyel Párma a szent-székek tartozik; elkobozza a bullákat, engedélyezi a javadalmakat, megtiltja a holtkézi intézményeknek, hogy fekvő birtokot szerezzenek, és megtiltja a szerzeteseknek, hogy örökséget elfogad-

¹⁾ Az egyház 1746-tól 1759-ig csak tíz embert égetett meg; 1759-től 1788-ig négyet.

janak. Toscanában Lipót fentartja magának a pápai bullák felülvizsgálatát, eltörli a nuntiatura biráskodását, megszünteti a kolostorokat, ellenőrzi és megszorítja a nyilvános ájtatosságokat. A mozgalom magával ragadja még a velencei köztársaságot is, mely a monarchiák utánzására adja magát.¹⁾

A németországi püspök-fejedelmek ép úgy járnak el, mint az olaszországi világi fejedelmek. Rómával való érintkezéseikben gyakran elfeledik, hogy püspökök, de soha sem, hogy fejedelmek. A kölni választó, II. József és Lipót öcsese, állásában igen jól tud alkalmazkodni bátyjai elveihöz. A trieri, mainzi, kölni és strassburgi püspökök 1785-ben tudatják a római udvarral amaz előjogokat, melyeket a magok részére fentartani szándékoznak; a legfőbbek egyike: a bullák feletti censura gyakorlása. Ha nem engednek nekik, azzal fenyegetőznek, hogy nemzeti zsinatot hívnak össze.²⁾ Mária Terézia istenfélő és ájtatos, de mindezek előtt császárnő volt. Megtiltotta a nuntiusoknak, hogy államaiban utazgassanak; a püspököknek, hogy Rómával közvetetlenül levelezzenek, a papoknak, hogy résztvegyenek a végrendeletek szerkesztésében. Egy jelentés, melyet elébe 1769-ben Kaunitz kanczellár terjesztett, mutatja, hogyan akarta az egyház jogai iránt legnagyobb tisztelettel viselő hatalom is, mely akkor csak létezett Európában, szabályozni vele való viszonyait.³⁾ Miután utalt arra, hogy »a tudatlanság és babona több századának folyama alatt« a pápák, kik a császároktól való függés alól magokat ki-

¹⁾ L. Cantu, X. k., *passim*.

²⁾ Perthes, I. köt., I. k. III. és IV. f.

³⁾ Arneth, Mária-Theresia, IX. k. I., VI. és VIII. f. — *Mémoire de Kaunitz*, 557. l. francziául.

vónván, azokat magoktól való függésben tartani igyekeztek, így folytatja a kancellár: »Avagy fentartani és megtartatni akarják-e a holtkézi szerzeményekre vonatkozó törvényeket, melyek annyira ellenkeznek a társadalmi rend fenmaradására szükséges birtok-egyensúlylyal? Meg akarják-e adóztatni az egyháziak világi javait, melyekre nézve helyzetök jog és észszerűség tekintetében hasonló az állam többi alattvalóinak és polgárainak helyzetéhez? Akarnak-e határt vetni ama befolyásnak, melyet a papság gyakorol a censurára, a házasság polgári következményeire s az örökségekre? csökkenteni az ünnepek számát? eltörlöni az inquisitió rettenetes törvényszékét? megszorítani, korlátozni az egyháziak túlságos gazdagságát, vagy csak gátolni annak további felhalmozódását, hogy legalább a teljes tönkrejutástól legyen megóva a polgári társadalom?« ... »A pápát és a papságot mindig útjában találja az ember ... Ha, még pedig nagyon gyorsan, nem szüntettetnek meg a souverain hatalom határai iránti állítólagos kételyek és bizonytalanságok, megtörténik, hogy támadni fognak hitszakadások, és hogy meglehet rövid idő alatt egész királyságok és nemzetek fognak, a katholicitas legnagyobb kárára, elszakadni a római széktől.«

Mária Terézia mérsékelte fiait és kancellárját. De mikor ők lettek az urak, megkezdtek a nagyszabású munkát. Lipót azt tervezte, hogy az osztrák egyházat a gallican egyház mintájára szervezze és, hogy charta gyanánt Bossuet híres nyilatkozatát adja neki. József azt tartotta, hogy ily módon igen nagy függetlenség adatnék az egyháznak, és különben a püspökök sem volnának rá hajlandók. Ő nélkülök fogott a munkába, különben azt hangoztatva, hogy nem bántja »sem a dogmát, sem a szertartást, sem

a belső fegyelmet.« Műve, mely minden tekintetben előszava a *Constitution civile du clergé*-nek, ugyanazon ellenmondáson alapszik, mely az elvet dönti meg: II. József, a mint utánzóí, az alkotmányozók is tenni fogják, azt hiszi, hogy ugyanakkor római katolikus maradhat, mikor a maga teljhatalmából, a püspökök közreműködése nélkül, a szent-szék hozzájárulása nélkül, alapostúl forgatja fel államainak egyházi alkotmányát. Magától értődik, hogy magának tartja fenn a bullák feletti censura gyakorlását; föltétlenül megtiltotta azok tanítását, melyek a szent-szék előjogait állapítják meg; ¹⁾ szaporítja a falusi plébánosok számát, megszorítja a püspökök hatalmát, behozza a polgári házasságot és az elválást, elrendeli a türelmet a disszidensekre nézve, és elkeseredett harczot indít a kolostori rendek ellen. Megtiltotta nekik, hogy egy, Rómában székelő, főnököt elismerjenek és a monarchián kívül összeköttetéseket tartsanak fenn. 1781-ben egyszerre hatszáz kolostort zárat be s felosztatja az összes szemlélődő rendeket; a szerzetesek száma hatvanhárom ezerről körülbelül húsz ezerre apad le; valamivel később a kolduló szerzetek tűnnek el. Nem szólok a gyermekes részletekről, az ingerkedésekről és formaságok miatti viszálykodásokról, de nem szabad feledni a pénzkérdést, mely lényeges és az elhatározást szüli. Mária Terézia megtiltotta a szerzeteseknek, hogy külföldre, nevezetesen Rómába, tőkét küldjenek; József ugyanezt megtiltotta a püspököknek is — és a kolostorok elkobzott javaiból egy politikai és hadi kincstárt alakít, melyet vallásalapnak neveztek el. A művelet csak közepesen ütött ki, mert a kolostorok általában el voltak adó-

¹⁾ Az *In coena Domini* és *Unigenitus* bullákat.

sodva; adósságaik kifizetése után kevés maradt meg, kivéve magát a tényt és az elvet, a mi itt a fődolog.

Nagy Katalinnak nem kellett számot adni Rómának; ezért annál fesztelenebbül is járt el. Ő nem elégedett meg azzal, hogy szétszórja a szerzeteseket, bezárja a kolostorokat, megadóztassa az egyház javait: secularisálta azokat, megelőzván ő is a maga módja szerint a francia forradalom művét. Az orosz papságnak közel egy millió jobbagya volt: a csárnő kiragadta őket az egyház kezéből, és egy bizottságot ruházott fel az egyházi javak igazgatásával; a zárdák a korona díjazottjaivá lévén, az államtól húztak tartáspénzt.

Az egyház a kormányok eme kegyetlen vállalkozásaival szemben konok ellenállást fejt ki. A jezsuita rend megszüntetése csak egy epizódja e vállalkozásoknak. »A jezsuiták«, mondá Frigyes d'Alembertnek, »a római udvar előretolt őrcsapatát képezik.« E hirhedt társaság különösen előmozdította a korlátlan hatalom megalapítását a katolikus monarchiákban; miután segítette az államot az összes dissidensek elnyomásában, azt követelte, hogy maga az államtól független maradjon. Az állam pedig nem engedhette, hogy valamennyi többi akadály megszűnván, egyedül ez maradjon meg. A ki előbb szövetségesök volt a közös ellenfelekkel szemben, ellenségökké lett, midőn egymással álltak szemközt. De a harcz, mely a jezsuiták ellen kezdődött, folytatásában Róma ellen irányult, és az előcsapat szétszórattván, magát az egyházi hadtestet támadták meg. Az egyház ritkán volt inkább compromittálva, mint a régi kormányzat vége felé. A bölcsészek megtámadták tanait, a fejedelmek fegyelmét; a pápának védelmezniök kellett az előbbieket ellenében egyházi tekin-

télyöket, az utóbbiakkal szemben pedig világi előjogaikat. Minthogy az egyházi és világi mindenütt összevegyült és összeszővődött; — minthogy a fejedelmek a bölcsészeket segédcapatokként toborzották magok köré, s a bölcsészek a fejedelmek pártfogásával dicsekedtek; minthogy a pápa, a hol csak tehetett, a világi hatalmat használta ellenfeleivel szemben, s nem utasította vissza magától azt sem, hogy államaikban politikai oldaltámadásokkal is operáljon: minthogy a miniszterek nem haboztak a pápát birtokai-
ban megtámadni, hogy meggyőződéseinek feladására kényszerítsék, és nem haboztak a főpap erkölcsi ellenállásával szemben az államfő rovására anyagi biztosítékokról gondoskodni; minthogy Beneventben, Avignonban és a Comtatban az ellenszegülő szent-szék ellenében a rendes és rendkívüli kínzószerek alkalmazásának egy nemét találták meg: az egyház, alkotmányában szakadással, területén invasióval fenyegetve, egyszerre meginogni érezte a lelkek fölötti uralmát és politikai királyságát.

Franciaországgal állott még a legjobb viszonyban. Nagyon viharos viszonyok után helyreállt a jó egyetértés. XV. Lajos békét szerzett és visszaadta Avignont. XVI. Lajos őszintén tisztelte a vallást és dédelgette a papságot.¹⁾ Franciaországon kívül a válság általános volt. A leghatalmasabb monarchiák közül három: Anglia, Orosz- és Poroszország, s ez utóbbi mögött Németország fele, kisiklottak az egyház uralma alól. Az egyház nyílt harcban, vagy lappangó surlódásban állott az osztrák, pármai, toscanai és portugali katolikus udvarokkal. Spanyolországgal közepesek, Nápolylyal utálatosak voltak viszonyai:

¹⁾ L. Masson, *Le Cardinal de Bernis*, XI—XIII. f.

»A pápa«, írta ide vonatkozólag egy olaszországi fejedelem,¹⁾ »a negyvenkét megüresült püspökség egyikére sem nevez ki senkit; kéz alatt a népet és főleg a nagyokat Galeppi²⁾ által, a tartományokban lakó népet pedig a kolduló szerzetek által bűjtogatja.«

Nemcsak az eljárás maga, hanem a hang is figyelemre méltó. »A pápa nyakassága és önfejűsége megfoghatatlan«, írta toscanai Lipót;³⁾ jobban tenné, ha megemlékeznék arról, hogy az egyház első századaiban a püspökök a nép, az egyházmegyék képviselői és az uralkodók megbízottjai által választottak; hogy az érsekek szentelték fel őket s hogy ezután csak elismerés iránti levelet küldtek a római püspöknek, később a pápának, kik soha sem voltak egyebek, mint köztök az elsők és soha sem uraik és korlátlan lelki fejedelmek, a mint Rómában követelik, főleg azon illetlen és okatlan esküvel, melyet a püspökök által tételnek fölszentelésök alkalmával.« II. József úgy találta, hogy a római udvar 1768. óta »majdnem megvetésre méltóvá« tette magát.⁴⁾ Midőn maga egyedül lett uralkodóvá, abban telik kedve, hogy megvetően bánik vele, nem kiemélvén a fenyegetéseket,⁵⁾ még kevésbé a gúnyolódásokat és illetlenségeket. VI. Pius 1782-ben Bécsbe ment. »Bécs-Újhelyen-túl mentem elébe«, írta József; »és hogy kikerüljek minden szertartást és bókolást, a nagy országúton csak a póstalegények jelenlétében találkoztam vele s

¹⁾ Lipót II. Józsefhez, 1787. decz. 17.

²⁾ Galeppi gróf, a nuntiatura auditora.

³⁾ II. Józsefhez, 1787. márcz. 6.

⁴⁾ Arneth, *Maria-Theresia*, IX. k; 551. l.

⁵⁾ »Mi a pápát, papokat és szerzeteseket illeti . . . rájuk is ke-
rülni fog a sor.« Lipóthoz, 1787. júl. 19.

azonnal leszállítva a kocsiból s az én két üléses kocsimba ültetve, egyenesen Bécsbe vittem.«

A francia forradalomból kikerült hatalmaknak az egyházzal való küzdelmek elején és végén, az alkotmányozó gyűlés idején és Bonaparte kormánya alatt, nincsenek sem más szempontjaik a Rómához való viszonyok tekintetében, sem más nyelvezetők a szent-székkal szemben. Ugyanazon elveket vallják, mint a XVIII. századbéli kormányok az állam mindenhatóságáról, s ugyanazon szenvedélyek által mozgattatnak, melyeket a bölcsészek mindenütt felizgattak az egyház ellen.

V.

A kormányoknak ezen hadjárata a múlt ellen ellenállásokat idéz föl; törekvésök, hogy mindent magok tegyenek, és a közvélemény irányzata, mely mindent tőlök várt, zavarokat támaszt.

Az állam azt hiszi, hogy a nemesek megalázása és az egyház elleni harcza által kibékíti magával a közvéleményt és megerősödik ennek támasza által: valóban hizeleg is a népies szenvedélyeknek, de egyszersmind fel is izgatja s azok ellene fordulnak. Mivel azt hiszik, hogy az államnak minden lehetséges, az emberek sokkal inkább felingereltetnek az által, a mit nem tesz, mint a mennyire örülnek annak, a mit tesz. A tökéletlen, bizonytalan, részleges reformok sokkal több reményt gerjesztenek, mint a mennyi óhajtatást kielégítenek. E reformok megszilárdítják azt az eszmét, hogy a régi világ elaggott, s hogy meg kell fiatalítani; hozzá szoktatják a népeket a gyors változásokhoz; fölkeltik azok iránt a hajlamot és vágyat, a szükségérzetet. A nemzetek életére szükséges rend eszméje mindenütt el-

tűnik s a haladást csak az állhatatlanságban látják. Tompa nyugtalanság, mélyreható zavar harapódzik el a nemzetek között.

Németország különösen izgatott volt,¹⁾ és e hangulat még a legjobban szervezett államokban is nyilatkozik. Magának a felvilágosult kormányzatnak tetteiből nyer tápot. Frigyes csak nyert az által, ha a távolból ítéltek meg. Az elmélet emberei, kiknek elveit ő alkalmazta, hasonlíthatatlanul jobban csudálták őt, mint a nép, melynek számára ő amaz elveket megvalósította. Berlin volt a világnak ama pontja, a hol a porosz király nagysága legkevésbé kápráztatta el a szemeket. Az iga viselésének türelmetlensége igen mérséklé itt a lelkesedést. »A húrok annyira vannak feszítve«, írta Mirabeau 1786-ban, »hogy azokat csak lazítani lehet. A népet annyira elnyomták, kínozták és üldözték, hogy most már csak a szabadulás következhetik.«²⁾ Frigyeset nagyon rettegték: népe nem siratta meg. Halála felszabadulásnak tűnt fel. Olyas valami történt Berlinben, a mi hasonló volt ahhoz, a mit Franciaországban tapasztaltak, midőn Richelieu letűnt az élet színpadáról. »Mindenki komor, senki sem szomorú«, így tudósít Mirabeau. »Mindenki el van foglalva, senki sincs levert. Egy sajnálkozás, egy sóhaj, egy dicsérő szó nem hallható . . . Berlin kétharmada azon erőlködik, hogy bebizonyítsa, hogy II. Frigyes közönséges ember volt s majdnem alatta állott a többinek!« Ime tehát a nagy uralom eredménye: mindenki a végét óhajtja! »Az embe-

¹⁾ L. Perthes, I. k. E munka nem egyéb, mint e ténynek felhalmozott bizonyítéka és bírálatos tanulmánya.

²⁾ *Histoire secrète de la cour de Berlin*, Paris, 1789.

reket kifárasztá és kimeríté a jelen«, írta az osztrák miniszter.¹⁾ Azonban Frigyes Poroszországban az állami hatalomról olyan felfogást gyökereztetett meg, hogy a nép mindent várt utódától, s hogy e fejedelem képesnek hitte magát arra, hogy kielégítse e reménykedéseket.

Ausztriában ellenkezőleg úgy a kormányzókat, mint a kormányzottakat általános csüggedés szállja meg. Mária Teréziának jóltevő és aránylag mérsékelt kormányzata ép annyi bágyadtságot hagy hátra, mint Frigyes túlzó kormánya. E nagy császárnő szomorúságban vénült meg. Levelei örökös gyászt tartalmaznak: »Harminczöt évet szenteltem a közügyeknek«, írta 1775-ben; »annyira le vagyok verve, annyira zavart vagyok, hogy több rosszat teszek, mint jót.«²⁾ Midőn meghalt, egy tanú állítása szerint, a nép öröme majdnem illetlen módon tört ki a temetéskor.³⁾ 1782-től kezdve József is ép úgy belefáradt reformjaiba, s kiábrándult kormányzatából, mint anyja életének vége felé.⁴⁾ »Evezni kell e gályán«, írta 1786-ban Kaunitz miniszterének. »Evezni kell, a míg csak megy; meg lehet, hogy a munkát mindig ugyanazon helyre irányítva, mégis csak lesz valami eredménye.« Pedig nem eredményezett mást, mint zavart az államban és forrongást a nemzetek között. 1789-ben a monarchia minden osztályában, minden országában azon érzelem uralko-

¹⁾ Wolf, *Oesterreich und Preussen*, 50. l.

²⁾ L. levelezését Mercyvel és Arneth, IX. k, XII. f.

³⁾ Wolf, id. 21. l. — Ranke, *Die deutschen Mächte und der Fürstenbund*, I. k, 51. l. Leipzig, 1871.

⁴⁾ L. Lipóthoz intézett leveleit. — L. Beernél is, *Joseph II., Leopold II. und Kaunitz*, Wien, 1873.

dott, hogy immár semmi sincs rendén: a biztosság eltűnt.¹⁾

Zendülések törnek ki. Mária Terézia megkísérlé a csehországi parasztok sorsának enyhítését. 1773-ban nyílt-parancsot adott ki a robotra vonatkozólag: a parasztok azt képzelték, hogy a királyné őket minden kötelezettségtől fel akarta szabadítani, hogy a nemesek ennek ellenszegültek, s hogy az állami tisztviselők eltagadták az uralkodónő parancsait. Fellázadtak tehát: a régi hussita-fanatizmus, a cseh hazafiság egyedüli meglevő formája, feltámadt a lelkekben. A nyomorútlak csatlakoztak a fanatikushoz. Bandák csatangoltak végig az országban, rettegést keltve. »Rendkívüli kihágásokat követnek el«, írja 1775-ben egy hivatalnok, »kirabolván a kastélyokat, elragadván és romba döntvén mindent, a mi kezök ügyébe akad, bevetetlenül hagyva a földeket és kényszerítvén másokat is, hogy ezt tegyék . . . Már feldúltak néhány templomot, összerombolták az oltárokat és a szentek képeit, magokkal vitték az edényeket és földhöz csapták az ostyát.« Prága ellen vonultak, a hol, mint mondák, árulók elrejtették a felszabadítás chartáját. A csapatok csak nagy nehezen voltak képesek szétszórni a tömegeket és megmeníteni a várost a kifosztástól, mely azt fenyegette.²⁾ Az izgalom magával ragadta Morvaországot s később a többi országokat is. »Nagyon tártok a rend megzavarásától«, írja a császárnő 1778-ban, »már Stájerországban sem akarnak sem fizetni, sem dolgozni. Magyarországon hasonlóképen. Ez emberek borzasztó kihágásokat visznek végbe.«³⁾

¹⁾ Perthes, II. k, III. k, V. f.

²⁾ Arneth, X. k., XII. f. — Léger, XXI. f.

³⁾ Arneth, *Maria Theresia und Joseph II.*

József a bajt a hatalom ingadozásainak, »annyi be nem váltott ígéretnek, soha végre nem hajtott fenyegetéseknek« tulajdonította.¹⁾ Az ő uralma alatt még rosszabbra fordult a helyzet. Ha Mária Terézia félénk és eszélyes reformjai is ily súlyos nyugtalanságokat keltettek, II. József gyökeres és önkényes, kiméletlen szigorral elrendelt, de lanyhán végrehajtott alkotásai általános zendüléseket, majdnem forradalmakat támasztottak. A papság szabadságait, a nemesség kiváltságait, a nép felszabadítását követelte. A nemesség és papság, gyötörtetve a hatalom által, ettől elfordul. A nép azt hívé, hogy neki minden szabad. Az államhivatalnokok tájékoztatlanul, zavarba ejtve a fejedlem ellenmondó utasításai által, megkábitva a változások által, melyeket a népekre erőszakoltak, a mint hogy magok is keresztülmentek azokon a nélkül, hogy értették volna, kénytelen-kelletlen engedelmeskedtek és megszűntek parancsolni. Kegyetlen és váratlan megtorlások, melyeket megfejthetetlen lanyhaság követett, csak ingerelték a kedélyeket, a helyett, hogy lecsillapították volna. A német központosítás járma alatt, melyet a népekre erőszakolni akartak, ezek visszagondoltak eredetükre s nemzeti hagyományaikban keresték függetlenségök jogcímeit. Csehországban elkezdenek csehül beszélni s követelik a rendek összehívását. Magyarországon az országgyűlés egybehívását sürgették. Galicziában a nemesek forrongtak. 1789-ben a forrongás tetőpontra hágott a monarchia valamennyi tartományában. A forradalom, mely kitörni fenyegetőzött Csehországban, Magyarországon, Galicziában, kitört Németalföldön.²⁾

¹⁾ Lípóthoz 1775. aug. 9. intézett levele.

²⁾ L. a belga forradalomra nézve, Borgnet, *Histoire des Belges*

Megesett a XVIII. század »legfölvilágosultabb« fedelmeinek egyikén, a mi a XVI. század kényurainak legfanatikusabbikával történt. II. József bölcsészi reformjai ugyanazon eredményre vezettek, mint Fülöp katolikus zsarnoksága. Ez onnan van, mert egyik úgy, mint a másik, a spanyol úgy, mint a német, bár nagyon különböző célokra törekedtek, e népek érdekeinek ugyanazon félreértésével, hagyományaiknak ugyanazon megvetésével jártak el. A belgák nem változtak: nagyon hevülve nemzeti függetlenségökért, nagyon ragaszkodva szokásaikhoz, nagyon rajongva vallásukért, majdnem babonás vallásosságukkal még a zavargás régi szellemét is párosították, mely oly sokáig tartotta izgalomban a flandriai községeket. Minden tartománynak megvolt a maga közigazgatása, rendei, chartája; mindenik birt az adó-megszavazás jogával, és, ha nem is alkotott törvényt, az uralkodó azt csak a rendek hozzájárulásával változtathatta meg. Az uralkodó kezébe ragadván a hatalmat, esküt tett arra, hogy fentartja a tartományok »jogait, kiváltságait és alkotmányait.« E belga charták között legnevezetesebb volt a brabanti, melyet *Joyeuse Entrée*-nak neveztek. »Igaz«, írja Belgium kormányzóinak egyike, ¹⁾ »hogy e tartományok nagyon ragaszkodnak kiváltságaikhoz, sőt merem állítani, hogy ezt az örültségig viszik; de mindnyájan ez elfogultságban vannak nevelve, és e hírt érinteni annál veszedelmesebb volna, mert

à la fin du dix-huitième siècle, Bruxelles, 1844.; — Juste, *Histoire du règne de Joseph II. et de la révolution belge*, Bruxelles, 1846.; — De Pradt, *De la Belgique depuis 1789, jusqu'en 1814*, Paris, 1820. — Wolf, *Marie-Christine*, Bécs, 1863, és az Arneth és Beer által közölt levelezéseket.

¹⁾ Lothringeni Károly herczeg Mária Teréziához 1763-ban.

minden uralkodójok nem csak megerősítette, de esküt is tett e kiváltságokra; innen van, hogy kiváltságaikat úgy tekintik, mint az állam alaptörvényeit. Merem állítani, hogy e tartományok könnyen kormányozhatók, mert szelídséggel és a legkisebb jóakarattal, melyet Felséged irányukban tanúsítani méltóztatnék, biztos lehet, hogy azt teheti e tartományokkal, a mit épen akar.» A kormányzás itt annál könnyebb volt, mert a társadalmi helyzet is kedvezőbben alakult. A nemesek birtokaikon laktak; a papság, melynek roppant birtokai voltak, ezeket jól kezelte és népszerű volt; szóval a társadalmi osztályok kevésbbé egyenetlenkedtek s a hűbér-rendszer kevésbbé volt súlyos, mint Európa többi részében. Mária Terézia, ki a belgákat becsülte, megérteni is tudta őket. Ő, mint De Pradt mondja, Belgium bálványa volt; de Belgium még az ő uralma alatt sem volt az osztrák házra nézve más, mint egy »continentalis gyarmat«, mint egy jövedelmező haszonbérlet, melyet főleg azon jövedelmek szerint becsültek, melyeket szolgáltatott. II. József csak e pénzügyi oldaláért fektetett rá súlyt. Ő mindig kész volt azt »elcsereberélni« Bajororszáért, mely neki jobban megfelelt. De miután nem lehetett »elcsereberélni«, fejébe vette, hogy reformálni fogja, hogy ez által fokozza kizsákmányoltatását. Nem ismerte; 1781-ben rövid ideig útazott benne; majd e futólagos megtekintés és pár heti rögtönzött munka után megkezdé reformjait. Ezek először a válásra vonatkoztak: a rendeletek egymást követték 1781-től 1786-ig és az egyházat az állam kezeibe szolgáltatták. Ennek megtörténte után a polgári intézményeket támadta meg s egy 1787. január 1-én kelt rendelete által kiragadta a közigazgatást és igazságügyet a tartományi rendek kezéből, az országot kerületekre osztá, intendánsokat, első fo-

lyamodású törvényszékeket és felebbviteli bíróságokat állított fel. Ez az esküvel megerősített chartáknak flagrans megsértése volt. A vallási reformok elkészerítették, a közigazgatási reform fölláztotta az országot. II. József nyílt háborúban volt az egyházzal; maga ellen sorakoztatta mind azokat, kik Belgiumban a nemzeti szabadságokhoz és régi intézményekhez ragaszkodtak.

Az ellenszegülők élén egy férfiú jelent meg, kinek neve nem egyszer fog e könyvben előfordulni: Henri van der Noot. Ő a brabanti tanácsban ügyvéd volt. Nem fejtett ki sem nagyon emelkedett szempontokat, se nagyon szilárd jellemet, se nagyon biztos ítéletet, de a munkához, melyre vállalkozott, lényeges tulajdonokkal: forró hazaszeretettel és erélylyel dicsekedett. Birta az agitátor szükséges tulajdonait, de látni fogjuk, hogy kormányozni nem volt képes. Befolyása alatt Brabant fegyvert ragadott. A többi tartomány követte a példát: a szerzetesek és papok önvédelemre hívták föl a népet s az ellenállást hirdették. Belgiumot elborították a miliczek. Némelyek arra gondoltak, hogy conföderatiót alkossanak, hogy az amerikai Egyesült Államok mintájára függetlenítsék magokat és erre Franciaország segélyét kikérjék. Ennek híre gondolkozóvá tette Józsefet; de a helyett, hogy a zavarokban oktalan reformjainak eredményét ismerte volna fel, ellenkezőleg, az ellenszegülést, melyre az ő reformjai találtak, azon hatalmak cselszövényeinek tulajdonította, melyeknek érdekében állott zavarokat támasztani. Nem akart ezekben mást látni, mint Franciaország kezét, mint a »papsöpredék« s a római curia művét, mely a papokat és kiváltképen a kapuczinus barátokat használta föl az alsó nép föllázítására és »a

gyóntatószék által« a zendülés élesztésére.¹⁾ De bármilyen legyen is a veszély valódi oka, számot vetett vele és 1787. nyarán visszavonta a rendeleteket; de nemsokára megnyugtatta a francia kormány belső zavarai által, 1787. vége felé visszaállította az egyházra vonatkozó rendelkezéseket és meghagyta Alton tábornoknak, ki Brüsszelben parancsnokolt, hogy, ha ellenszegülésre talál, alkalmazza »az ágyúk és szúronyok szomorú eszközeit.« E fenyegetés folytán a brabanti tanács, mely körülbelül azt a szerepet játszta, melyet a párisi parlament Franciaországban, beczikkelyezte a rendeleteket. A malinesi és antwerpeni seminariumokat katonailag megszállották, a püspököket fogásba vetették, és közhírré tették, hogy a csoportosulások kartácsos szétzóratták. A csapatok úgy helyezkedtek el, mint meghódított országban. A rémuralom csendet hozott létre, és Alton ezt írhatta 1788-ban: »Folytonosan nyugalom uralkodik.«

A meghódítás csak látszólagos volt. E forradalom nem azok közé tartozott, melyek csetepatékban oszlanak fel: ez csendben érlelődött. A belga csapatok vonakodtak honfitársaik ellen nyomulni; a brabanti és hennegauai rendek vonakodtak a pénzt megszavazni.²⁾ József kijelenté, hogy e megtagadás által megsértették a chartákat és őt esküje alól fölmentették. Körülfogatta a brabanti rendeket, melyek engedtek, és elrendelte a hennegauiak feloszlását, melyek ellenszegültek. Majd azon reményben, hogy e csalétekkel ki fogja békíteni a tömeget és egy demokratikus fordulattal megbontja a nemesek, a papság és a polgári

¹⁾ L. levelezését Lipóttal 1787. júl.

²⁾ 1788. novemb.

oligarchia ellenzékét, módosította a brabanti chartát, »igazságosnak ítélvén, mint mondá, a municipalis szabadságokat és a kis városokat, melyek oly jelentékeny részét viselik a közterheknek, visszahelyezni alkotmányos közjoguk gyakorlatába.«¹⁾ Arra számított, hogy a nagy községeket a kisebbek által lesz képes ellensúlyozni; de a brabanti tanács és a tartományi rendek, jóllehet csapatok által körülvéve hozták meg határozataikat, megtagadták az új rendletek becikkelyezését. A császár erre elrendelése a charta eltörlését s visszavonta a *Joyeuse Entrée*t. Altonnak pedig kérlelhetetlen parancsok adattak ki. »Több-kevesebb vér, melybe e művelet kerülhet, írta neki József 1789. június 7-én, nem jöhet tekintetbe, midőn arról van szó, hogy mindent megmentsünk és egyszer valahára véget vessünk az örökös zavargásoknak.«

Megkezdődtek a lázongások. E forradalomnak, mely a franciaországgal párhuzamosan fejlődött, egészen más indító okai voltak; a szerepek itt egészen meg voltak cserélve. Az uralkodó volt a forradalmár és a nép védelmezte a régi kormányzatot; de alapjában véve a közszabadságok és a nemzeti függetlenség forogtak kockán. A belgák ezek védelmére ugyanazon eszközöket és nyelvezetet használták, mint a francziák. A nemességnek egyik követje így szólt 1787-ben a brabanti rendek sorában: »E felséges országgal úgy bánnak a politikában, mint egy eladásra és üzérkedésre szánt ingatlannal, melyet a fejedelmek cabinetjében s a köziratokban hol egy, hol más tartományért adnak cserébe.« A brabanti rendek a »természetjogra« hivatkoznak, hogy fentartsák a régi szokásjogot s a régi szabadsá-

¹⁾ 1789. ápril 29.

gokat. Az ellenszegülő képviselők zajos tetszésnyilvánításban részesültek; a *haza atyáinak* nyilvánítottak; nemzeti cocardákat osztogattak és a szerzetesek által föllázított népség kirabolta azon lakosok házeit, a kikről azt tételezte föl, hogy a kormányhoz ragaszkodnak. E forradalom, mely azért támadt, hogy a régi kormányzatot fentartsa, úgy járt el, mint az, mely Franciaországban azért keletkezett, hogy azt megdöntse.

Hanem a régi szokások pártja mellett, mely a többséget képezte, alakult ügyvédekből, orvosokból, secularisált papokból, kik részt követeltek a kormányban s követelték a választói jog kiterjesztését, a kiváltságok eltörlését, egy másik párt is, mely jobban volt áthatva a század szellemétől. József reformjai csak azért nem tetszettek nekik, mert épen tőle származtak, és mert, hogy azokat keresztülvigye, megsemmisítette a nemzeti szabadságokat. Ők ellenkezőleg, azokat kiterjeszteni akarták volna. E párt, egy Vonck nevű ügyvéd által vezéreltetve, demokratikus forradalmat óhajtott; van der Noot pártja az aristokratia helyreállítását követelte. Arra voltak utalva, hogy egymástól elvitassák Belgium kormányzatát, de egyelőre szövetkeztek, hogy azt visszafoglalják. Mind a két fél egyaránt lángoló hazafi és Ausztria ellen ugyanazon gyűlöletről eltelve volt. II. József tehát az összes belgákat ugyanakkor ingerlé maga ellen, mikor Franciaországban egy oly forradalom vette kezdetét, mely nemsokára minden népet arra vezetett, hogy elnyomóik ellen szövetkezzenek. Meg fognak látszani később a súlyos következmények, melyek azon szellem különbözőségéből, azt lehetne mondani, ellentétes voltából, származtak, mely e két forradalmat vezérelte. Itt elég csak rámutatni arra, hogyan törtek ki egyszerre.

Más forradalmak is készültek kitörni. A hollandi hazafiak, leigázva porosz fegyverek által, titokban forrongtak, szervezkedtek, égtek a vágytól, hogy boszút álljanak a stathouderen, hogy visszaszerezzék és, ha szükséges, kiterjeszszék nemzeti szabadságaikat. Svédországban III. Gusztáv mindenkit felingerelt: a nemeseket, mert megcsónkította kiváltságait; a népet, mert nem enyhített terhein.¹⁾ Végül fellázad Genf, és forradalma különös figyelmet érdemel. »Tanulmányozom a genfi panaszokat«, mondá Vergennes; »mert félni lehet, nehogy írataik, miután náluk az egyenetlenséget táplálták, kifelé terjeszszék a fanatismust, melytől eltelve vannak s nehogy szomszédaik a kíváncsiságból az utánzásra térjenek át.«²⁾ Ez szokatlan nyelvezet a régi kormányzat államférfiainál; ez az előérzet helyes és belátó politikai érzékből származott. Tényleg a francia forradalom volt az, melyet Genfben 1782-ben előkészítének és úgyszólván kisebb méretben tanítottak be e kis szintéren.³⁾

Rousseau indítja meg a mozgalmat. A *Contrat social* képezi a programot, a *Lettres de la Montagne* pedig forradalmárok harczai kiáltásai. A küzdelem kevésbbé fejlődik ki két párt között, melyek a hatalomért versenygenek egymással, mint inkább két társadalmi osztály között, melyek gyűlölik egymást és egymás fölött uralkodni, egymást kizárni és száműzni törekednek: egyfelől az uralkodó oligarchia, mely egyedül képezi a souverain hatalmat; másfelől a kormányzásból kizárt lakosság, az »ősi benszülöttek«

¹⁾ Geffroy, *Gustave III*, II. k, VII. és X. f.

²⁾ Soulavie, *Mémoires*, V. k, 227. l.

³⁾ L. Maliet du Pan, I. k., I. és III. f. — Sayous, *Le dix-huitième siècle à l'étranger*, I. k, Rousseau cz. — Soulavie, I. k, V. f., v. ö. Desnoiresterres, *Voltaire et J. J. Rousseau*, Paris, 1875.

közt, mint őket nevezik, kik szintén kormányozni akarnak. Vezérek ezek: Duroveray, Dumont, Clavière, Reybaz, Marat. Heves propagandájok ellenében az arisztokraták az alkotmányt biztosító hatalmak beavatkozását akarják igénybe venni. A forradalmárok e hivatkozást a külföldre árulásnak bélyegzik és államcsíny által előzik meg. Fogságba helyezik a legfélelmesebbeket ellenfeleik közül, s a leginkább megfélemltetetteket fölhívják, hogy adják meg magokat. »A tanács maradványai összehívatnak, hogy meghallgassák a senatorok száműzetését és hogy ahhoz hozzájáruljanak«, így tudósít Mallet du Pan. Parancsot kapnak, hogy belenyugodjanak. A győztesek közül egy »biztossági bizottság« alakul és »római mintára dictaturát« szervez. A rémuralom ütött tanyát Genfben, mely a legyőzöttek fogházává lesz. Nem elégednek meg ezek kifosztásával és börtönre vetésével, hanem még ki is tanítják őket. Nem elég meghódoltatni, hanem meg is kell téríteni őket. Ez itt az új vonás; igaz, hogy Genfből indul ki, de sokkal messzebbre hord: »Ez az erény kérdése a bűnös szenvedélyekkel; ez a meggyőződésen gyakorolt zsarnokság, mely attól azt követeli, hogy észbeli és méltányossági okokból helyeselje a borzadalmas tetteket, melyekre, mint szent kötelességekre, büszkének kell lenni; ez annyit tesz, mint vérbe mártott kezekkel a humanitásra hivatkozni; mint dicséneket zengeni a hazáról, midőn szétmarczangolják, és hivatkozni a népjogokra, midőn az egyéni szabadságot lábbal tiporják.«¹⁾ E végzetes fecsegők uralma nemsokára féltékenységek dühe által döntetik meg. Míg ők dulakodnak, azalatt a francziák, szárdok és svájcziaiak, mint az alkotmány bizto-

¹⁾ Mallet du Pan, I. k, 68. l.

sítói, közbelépnek, hogy azt visszaállítsák. A *biztossági bizottság* elhatározza a végletekig menő védelmet és ki mondja, hogy a genfiak utánozni fogják a saguntumiak példáját. Lőporos hordókat halmoznak föl a templomokban; előkészítik a város romlását. Azután várva az ellenséget, viszálykodnak, egymást számúzik és mészárolják. Azonban az ellenség elfoglalja a várost és a forradalom katonai államcsínyben ér véget. A forradalmárok viszont elűzetvén, az angoloktól kérnek menedékhelyet addig is, míg Franciaország megnyílik számukra. A kosmopolita forradalom tanárai- és alkuszaivá avatják magokat, megtanítván a bölcsesek tanítványait a néplázadások gyakorlatára. Dumont-tól, Talleyrand barátjától és Mirabeau munkatársától kezdve Maratig, valamennyit nemsokára Párisban fogjuk viszontlátni.

VI.

E szerint a válságok általánosok Európában; a tér csodálatosan látszik előkészítve lenni a társadalmi és politikai forradalmakra, még pedig azon pillanatban, mikor a francia forradalom készülődik. Ha a forradalom, mely mindenütt fenyegető volt, Franciaországban tör ki, ez nem onnan van, mintha itt a visszaélések gonoszabbak volnának mint máshol; mintha a hűbérrendszer súlyosabban nehezednék a lakosra; a kormány itt értelmetlenebb, kockázatosabb vagy zsarnokibb volna; mintha a nyomor itt tűrhetetlenebb s a kedélyek egy gyűlöletesebb iga által felháborodottabbak volnának. Az indító okok, melyek ez esemény fölött határoztak, mindezeknek az ellenkezői.¹⁾ A közép-

¹⁾ E tényt kifejtette és teljes világításba helyezte Tocqueville

kori intézmények megsemmisítésére irányzott forradalom abban az országban kezdődik, melyben ez intézmények eltűnőfélben voltak s mintegy magoktól enyésztek el. Innen van, hogy igájok annyival elviselhetetlenebbnek tűnt fel, minél kevésbbé vált súlyossá: elkésérítette azokat, kiket már nem tiport el többé.¹⁾ A jobbágyság nyomai még csak a keleti tartományok némely félreeső zugaiban maradtak fenn. A paraszt nemcsak megszűnt jobbágy lenni, de birtokossá lett. A föld oly mértékben volt szétdarabolva, hogy a gazdák panaszkodtak e miatt. A mindig bajt okozó helyi hatóságok a királyi hatalomnak voltak alárendelve, s a francia azoktól száz kibuyón menekülhetett. A törvényekben létrejött az egység. A törvénytudók által megtámadott, a királyi hatalom által megszorított hűbéri jogok is aránylag megkönnyebbültek; azok, melyekkel legtöbb visszaélés járt együtt, a leggyötrőbbek, melyek az embert személyében, méltóságában, becsületében érintették, kimentek a szokásból. »Mindent összevéve«, mondja egy egykorú, »az elnyomás kevésbbé volt erős Franciaországban, mint Spanyolországban, mint Portugalban, mint Ausztriában, mint Poroszországban, mint Törökországban; hanem ez országok mégis nyugodtan maradtak, míg Fran-

e sajátságos viszonyok tanulmánya munkájának legeredetibb részét képezi; elég erre utalni az olvasót és itt összefoglalni e szép fejtegetések eredményét.

¹⁾ *L'Ancien Régime*, II. k, I. f. Miért váltak a hűbéri jogok gyűlöletesebbekké a nép előtt Franciaországban, mint bárhol másutt? — XII. f.: Daczára a polgárosulás előhaladásának, hogyan volt a francia paraszt helyzete némelykor rosszabb a tizennyolczadik században, mint a tizenharmadikban?

cziaország megcsinálta forradalmát.«¹⁾ Épen azért csinálta meg.

A birtokos paraszt közvetetlenül munkájában és birtokában volt megtámadva a robotok és feudális földbérek által; ezt ő sokkal inkább megérezte, mint mikor másért dolgozott.²⁾ Többé nem nyugodott bele oly könnyedén, hogy idejét és erejét feláldozza, mióta azokat a maga javára fordíthatta s a gyemekeire hagyott örökség által azok eredményeit megörökíthette. A nemes, ki őt így kihasználta, vett, de nem adott vissza semmit: a paraszt nem részesült tőle semminő viszonzatszolgálatokban, melyek egykor igazolták jogait.³⁾ A francziát már csak az állam segélyezvén és pártfogolván, nem ismert el más kötelezettségeket, mint csak az állam irányában, és nem engedte meg, hogy a nemes, ki az államtól több szolgálatban részesült, mint ő, ne fizessen arányosan. »Lerombolván a középkori intézmények egy részét«, mondja Tocqueville, »százszorta gyűlöletesebbé tették azokat, melyeket meghagytak.« Az állam volt az, mely a munkának ez első részét teljesítette, azt várták most tőle, hogy a többit is teljesítse, és ezt annál nagyobb türelmetlenséggel követelték, mert a munka egyszerűbbnek és előrehaladottabbnak látszott. Ez annyira igaz, hogy Franciaország ama részei, melyekben a forradalom a légviharosabban tört ki s a legnagyobb kegyetlenséggel zajlott le, épen azok, melyekben a haladás legérezhetőbb volt. Az egyedüli tartományok, melyek bizo-

¹⁾ Adrien Lezay, *Des causes de la Révolution*, 1797.; 1. Roederer, *Oeuvres*, IV: k.

²⁾ V. ö. Aimé Chérest, *La chute de l'ancien régime*, Paris, 1884. főleg II. k, 500. és köv. l.

³⁾ L. Taine, *L'Ancien régime: La Structure de la Société*.

nyos mértékig ragaszkodást tanúsítottak a régi kormányzathoz, azok voltak, melyekben e rendszer a legtökéletesebben állott fenn: a Bretagne, a Vendée, a Poitou. Ez onnan van, hogy a túlkapásokkal a mérséklő szerek is fentartották magokat; a nemesnek kiváltságai mellett annak kötelmei is megmaradtak: a nemes birtokán lakott, részt vett a paraszt életviszonyaiban; ismerték egymást, egyesek maradtak, az élet közös érdekei tartották őket össze. A nemes mindenütt máshol olyan bitorlónak tűnt fel, a kit el kell űzni.

A jólét, melyet Franciaország XVI. Lajos uralmának első éveiben élvezett, siettette a mozgalmat, mert az embereket a még fennálló sanyargatások tekintetében érzékenyebbekké tette és még inkább fölébresztette bennök a forró vágyat, hogy azoktól szabaduljanak.¹⁾ Aztán Franciaország volt az az ország, melyben a reformeszmék a legelterjedtebbek, az elmék legműveltebbek, melyben az emberek egymáshoz leginkább hasonlóak voltak; melyben a kormány a legközpontosítottabb, a nemesség leginkább megszorított, a közbenső testületek a legalárendeltebb helyzetben, a nemzet legeggyöntetűbb, az állam legösszefüggőbb volt, — úgy, hogy itt a forradalom szüksége annál szembetűnőbb volt, minél könnyebbeknek látszottak az eszközök annak keresztűlvitelére.²⁾

Ezek voltak Franciaország sajátos jellemvonásai: ezek magyarázzák meg azt, miért csinálta meg Franciaország, Európa többi nemzetét megelőzve, a maga forradalmát. Hátra van még kimutatni, hogyan adta meg a francia forradalom a lökést a többieknek, és miként lett így európai eseménynyé.

¹⁾ Tocqueville, III. k, IV. f.

²⁾ Tocqueville, II. k, II. és VIII. f.; III. k, VIII. f.

HARMADIK FEJEZET.

A francia befolyás.

I.

Van európai légkör. Ugyanazon eszmék vannak mindenütt elterjedve: mind francia eszmék ezek, és természetesen Franciaországban találják legtökéletesebb kifejezésüket. A szellem, mely az államot s az európai társadalmat áthatja, úgy a kormányforma, mint az eszmealak Görögországból Rómán át és Rómából Franciaországon át származnak ide. Ez, a mint közönségesen nevezik, a klaszikai szellem: az elvont eszme mint elv, a tiszta logika mint módszer.¹⁾ Három nagy csatorna terjesztette szét a modern világban: a vallás tanítása, a jog tanítása, a széptudomány tanítása.

Az egyház az antik eszmét fogadja el mintául; megtartja és örökül hagyja a modern eszmének. Többet tesz: kinyilatkoztatja, hogy az eszme kell, hogy kormányozza a világot; táplálja a szellemekben az abszolút igazság és az egyetemes jog fogalmaival egy magasabb erény ismeretét, mely egy föltétlen elvben való határtalan hitben áll. Az emberi aspirációknak czélpontul tűz ki egy eszményi világot, melyet egy közös elv által egyesített nemzetek alkotnak s mely ugyanazon elv szerint kormányoztatik.²⁾ Példája által fentartja egy világpolgári és egész alapjáig

¹⁾ L. Taine, *l'Ancien Régime*, III. k., II. f.: *L'Esprit classique*. — Guizot, *Civilisation en France*, t. II, leçon XXX.

²⁾ V. ö. Guizot, *Civilisation en France*, t. II, leçon XXVII.; *Civilisation en Europe*, leçon IX.

demokrata társadalom hagyományait, melyben mindenki hivatott, a hol az utolsó és a legszerényebb is az emberiség kormányzójává emelkedhetik. Az állam uralmi körében azt tanítja az egyház, hogy isten a forrása a felségnek s hogy a nép annak a vezetőke; hogy a souverainitás a népen keresztül az istentől származik, hogy a királyok nincsenek fölmentve a nép előtti felelősség alól; hogy, ha istentől származik is a hatalom, ez nem áll szükségképen az emberre nézve is, ki azt gyakorolja és a módra nézve, a mint azt használja; ¹⁾ hogy a népek nem a királyokért vannak teremtvé, hanem a királyok a népekért; ²⁾ végül hogy a törvény, mint szent Tamás mondja, »az ész rendelete, a közjó céljából szerkesztve.« ³⁾

Itt az egyház a jogászokkal találkozik, kik oly gyakran voltak ellene fölfegyverkezve és szövetségbe, de kiknek alapjában véve részben ugyanazon forrásból eredő tana ugyanazon irányban halad és ugyanazon úton terjed. Szerintök a római jog: az írott ész. A Digesták legfőbb tekintélye onnan származik, hogy egy nemét a természet-jog tárházának lehet feltalálni benne. Így itéli meg azt a nagy francia jogtudós, Domat, Pascalnak kortársa és barátja. Boileau »a jogtudományban az ész visszahelyezőjének« mondja őt; d'Aguesseau pedig azt mondja, hogy munkái »a polgári társadalom legjobban elrendezett álta-

¹⁾ Rohrbacher, *Histoire universelle de l'Eglise catholique*, Paris, 1866. t. XIII, p. 247.; t. X, p. 240—1.; t. IX, p. 742.; t. VI, p. 260—1.

²⁾ Szent Tamás, *De regimine principis*, III, C. XI.

³⁾ *Summa theologiae*, 2. pars, quest. 90. — L. Janet, *Science politique*, II. k, III. f.

lános tervezetét képezik, mely valaha napvilágot látott.« ¹⁾ Domat kiválóan klasszikus szellem. 1694-ben egy ilyen című értekezést ír: *Les Lois civiles dans leur ordre naturel*. Közjogának alapjául a római jogot veszi, melyet úgy állít oda, mint a természetjog és az írott ész letéteményesét. »Természeténél fogva minden ember egyenlő«; ²⁾ de szükség van kormányra, hogy az emberek társadalmában fenntartsa a rendet, és e kormányzatban kétféle törvényt szükséges megkülönböztetni: azokat, melyeket a hatalom alkot s melyek »önkéntes törvényeknek« neveztetnek, és azokat, melyek a természetjogból származnak, a melyek »az igazság és méltányosság elveinek szükségképi folyamánai lévén, változhatatlanok és mindenütt és mindig ugyanazok.« ³⁾

Mind ezek csak tanok; az antik irodalom tanulmányozása kölcsönöz nekik alakot. A régiektől nyerték a módszert, mely a gondolkozást szabályozza, és a törvényeket, melyek a társadalmat kormányozzák; a régiektől kölcsönzik még a példákat is, melyek megelevenítik a tanokat és az irodalmat, mely azokat terjeszti. Ugyanazon szellem kormányozza az egyházat és az államot, a vallást és a politikát, a bölcsészetet és az irodalmat, a törvényeket és az ízlést: ezért oly hatalmas segédeszköze e szellemnek az irodalom.

E szellem kiválóan a francziák szelleme, mint a hogy ez irodalom kiválóan az ő szellemök kinyomata. Ez is, az is ugyanakkor fejlődik Franciaországban, midőn a nyelv

¹⁾ Viollet, *Précis de l'histoire du Droit français*, 190. l.

²⁾ *Le droit public*, tit. I, sect. I.

³⁾ *Avertissement et Préface du Traité du droit public*.

is fejlődésnek indul, a nemzet öntudatra ébred, midőn az állam megállapodik s a politikai hagyományok meghatározott alakot öltenek.

Vegyük csak szemügyre a Renaissance forradalmait, és ott fogjuk találni minden szenvedélyével, egész szellemével s egész nyelvezetével a francia forradalmat. A jogtudomány Brutusra hivatkozik a zsarnokok ellenében, a liga emberei a hugenotta királylyal szemben a nép-felső régi elvét állítják fel. Az áramlat olyan volt, hogy a reformáltak, kik azt vallják, hogy a keresztény eszme forrásáig hatoltak fel és Róma befolyását visszaútasítják, ép oly rendíthetetlenül s a logika ugyanazon szabályai szerint dogmatizálnak, elvonnak és levonnak, mint ellenfeleik. Azon egyszerre lelkesülő és finom, okoskodó és szenvedélyes szellem ez, melyet Corneille hőseinek pompás ruha-redőzetei alatt ismét megtalálunk. Egész lendülettel tör ki Retz emlékirataiban. »A nép nagy lármát ütött; még olyan hangokat is hallánk, melyek ezt kiálták: köztársaság!« ¹⁾ — Saint-Louis des Jésuites-ben 1648-ban egy főpap, ki az udvar előtt prédikált, mint döntő érvre hivatkozott »a természetjogra, mely fölötte áll minden törvénynek.« ²⁾ Ez Gondi volt, és ím elmélkedései, melyek kapcsán a forradalom karjaiba vetette magát: »Visszaidéztem emlékembe mind azt, a mit képzeletem valaha a legfényesebb és legnagyobb szerű tervekről alkotott; érzéseimet a »pártvezér« czíme által engedém csiklandoztatni, melyet Plutarch életrajzaiban mindig nagyra becsültem... és sorsomat rábíztam a dicsőség minden változandóságára.« ³⁾

¹⁾ 2. partie, ch. XIII, 1649. Éd. Champollion, Paris, 1873.

²⁾ 2-ik rész, I. f, 153. l. jegyz.

³⁾ 2-ik rész, IV. f, 1648.

E szellem érettségi fokot ér el a költészetben Corneille-lel, a politikában Richelieu-vel, a bölcsészetben Descartes-tal. Majd összpontosúl, önmagában egyesül és XIV. Lajossal éri el quintessentiáját, de ugyanakkor fel is oszlik. A korlátlan monarchia, Bossuet *Politique*-ja, Racine szomorújátéka: ugyanazon csirából származott s ugyanazon törzsről sarjazott gyümölcsök. A következő században hasonlókép lehullanak, elfonnyadnak, elszáradnak és feloszlanak. Az államegység meglazúl, az eszme finomodik; de ez utóbbi így elpárologva annál könnyebben terjed szét, minél magasabbra emelkedik a föld felett: egyetemessé lesz. Még ekkor is, még ily átváltozott alakban is az eszme nagyon francia marad: a nép jelleme és nyelve csodálatosan hozzá járulnak ez evolúcióhoz.

»Két sajátlagos jellemvonás által különböznek önök a világ minden népétől«, mondá Joseph de Maistre:¹⁾ a társulás és a proselytismus szelleme által. Az eszmék önök-nél merőben nemzetiék és merőben szenvedélyesek. Nekem úgy tetszik, hogy egy próféta, büszke ecsetének egy vonása által, természet után rajzolta le önöket ezelőtt huszonöt századdal, midőn ezt mondá: »E népnek minden szava egy összeesküvés« A legkisebb vélemény, melyet Európában szétszórnak: faltörő kos, melyet harmincz millió ember hajít tova. Mindig a sikert és befolyást szomjazva, azt lehetne mondani, hogy csak e szükséglet kielégítése végett élnek; és minthogy egy nemzetnek sem jutott osztályrészül valamely rendeltetés a nélkül, hogy bírná az annak betöltésére szükséges eszközt, önök megkapták ez eszközt nyelvekben, mely által sokkal inkább uralkodnak, mint fegy-

¹⁾ *Soirées de Saint-Pétersbourg*, 6-ik értekezés.

vereik által, jöllehet ezek megreszkettették a világegyetemet. E nyelv uralma nincs annak mostani formáihoz kötve: oly régi az, mint maga a nyelv, s egy olasz már a XIII. században francia nyelven írta meg hazája történetét, »mert a francia nyelv forgalomban volt az egész világon és kellemesebb volt olvasásra és hallásra, mint a többi valamennyi.« — »Egy francia nyelven írt veszedelmes könyv: egész Európának hadizenet«, mondá Bonald.¹⁾

Ez onnan van, mert egész Európa beszéli és érti e nyelvet. »A német tudósok legnagyobb része kézműves, a francziák pedig művészek valának«, írja Nagy Frigyes.²⁾ »Ez volt az oka, hogy a francia művek oly általános elterjedésnek örvendettek s hogy nyelvök a latin helyébe lépett. Manapság a ki francziául tud, beutazhatja egész Európát.« A francia nyelv megfelel a XVIII. század szellemének, mint a hogy a latin a középkorénak felelt meg. A francia nyelv egyszerűsít és általánosít: mindenütt el-sajátítják azt, mint egy mennyiségtani határozottságú, rágógó kifejezési módot. A francia nyelv- és szellemnek eme kiterjedése bevégzett tény 1750 felé: a megelőző század készítője azt elő. — XIV. Lajos túlkapásai és hibái ép úgy közreműködtek ebben, mint uralkodásának dicsősége. A nantesi rendelet száműzöttjei szétszóródván Európában, itt a francia szellemet terjesztették, és így ép azon pillanatban dolgoztak hazájok becsületén, midőn ez őket kebléről eltaszította, és ők a nélkül, hogy tudnák, hatalmának új utakat nyitottak, még pedig ugyanakkor, midőn többen közülök szenvedélyesen fegyvert ragadtak, hogy ellene har-

¹⁾ L. Sainte-Beuve, *Causeries du lundi*, IV. k. Bonald cz.

²⁾ *Histoire de mon temps*, I. f.

czoljanak. Főleg Poroszországban, gyarmatokat alapítottak, melyek a forradalom nagy küzdelmeiben a francia párt központjává, gyakran a propaganda tűzhelyeivé és minden esetben az egyetértés és békülékenység helyeivé lettek.¹⁾ Midőn a forradalomból kikerült hatalmak Richelieu hagyományait, a magok elvei- és szenvedélyeihöz alkalmazva, újfölvenni igyekeztek, Németországban e törekvések iránt különös hajlamokat találtak. Ezen nem fogunk csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy az államférfiak, a kikkel ők tárgyaltak, ugyanazon forrásokból merítették a történelmet, mint ők, és hogy menekült tanítóiktól nyerték a klasszikus nyelvvel a francia politika hagyományait is.

A berlini akadémia 1789-ben e pályakérdést tűzte ki: »Mi tette a francia nyelvet egyetemessé?« Rivarol így felelt: »Az, hogy valamennyi nyelv között a francia az egyedüli, melynek szelleme együtt jár az őszinteséggel. Kifejezéseiben biztos, a társaséhoz alkalmazkodó, észszerű, miért is már nem is francia nyelv, hanem emberi nyelv.« Az érv találó volt, a szerző kiváló tehetsége fölért egy egész bizonyítással: Rivarol nyerte el a pályadíjat. A berlini akadémia ily módon szentesítette tehát a kiváltságos helyzetet, melylyel a francia szellem régóta dicsekedett a művelt Európában.

A francia nyelv a gondolkozók nyelve, az egyetemes eszmék nemzetközi kifejezése. A ki egy eszmét akar világga bocsátani, francziául fejt ki. Így teszi közzé Formey, Wolf tanítványa, a *Belle Wolfienne*-t és mestere munkáinak

¹⁾ L. Schikler, *Les Eglises du refuge*, Paris, 1882. — Sayous, *Histoire de la littérature française depuis le commencement du dix-septième siècle*, Paris, 1853.

Abrégé-jét; Bielfeld így írja meg *Institutions politiques* című munkáját, melynek rendeltetése, hogy a németországi fejedelmek és államférfiak oktatására szolgáljon. Gibbon francziául írja első könyvét; Vattel, ki Szászországot szolgálja és főleg a németekhez intézi szavait, francia nyelven nyújtja nekik a *Droit de la nature et des gens* című híres értekezését. A XVIII. századbeli külföldi francia irodalomról igen tartalmas és igen érdekes könyvet lehetett írni.¹⁾

A francia nyelv az uralkodók nyelve is. Kaunitz osztrák kancellár 1770-ben követet küldvén Berlinbe, annak számára francziául fogalmazta az útasítást, mert »e nyelven szokás a porosz királylyal beszélni.« Hasonló szokást követnek a lengyel, a svéd udvarnál, majdnem mindenütt Németországban, még a bécsi udvarnál is. Frigyes, II. Katalin, Mária Terézia, II. József, Lipót, jöllehet születésre nézve mindannyian németek, francziául írnak egymásnak. Mercy hasonlóképen francziául írja bizalmas jelentéseit, melyeket a császárnőhöz intéz Mária-Antoinette magatartásáról Franciaországban. Az előkelő és művelt társaságnak sincs más nyelve. A diplomaták értekezleteiken is ezt használják. A francia: társalgási nyelv, és a diplomatiában mindent csevegve tárgyalnak. A kiáltványok, jegyzékek, szerződések francia nyelven szerkesztetnek: francziául beszélnek ha Európához akarják intézni szavaikat, és a versengő követelések megnémulnak e szentesített fenség előtt. Különben is az ilyen komoly körülmények között igen fontos dolog világosnak lenni és megérteni egymást; ha nem teszik, szükséges, hogy legalább öntudatosan történ-

¹⁾ Sayous, *Le dix-huitième siècle à l'étranger*.

jék.¹⁾ Egyébiránt nem áll, hogy e szokás hallgatólagos egyezségből származik. Egyedül a viszonyok ereje emelte azt érvényre. Alkalom-adtán nem hiányoznak a tiltakozások, a jogokra való hivatkozások, a többi nyelv kiváltságainak követelései, és azon mértékben, a mint új praecedensek alkottatnak, a kijelentések, hogy azok jövőre nem fognak számbavétni. Ez az eset áll például a Franciaország és Ausztria közti 1757-ben kelt szövetségi szerződésre nézve is, melyhez egy titkos czikket csatoltak annak határozott kijelentése czéljából, hogy ha az okmány francia nyelven van is szerkesztve, ez csak azért történik, mert a németek abba készségesen beleegyeztek.²⁾ Hanem azért a

¹⁾ A Lengyelország felosztására vonatkozó szerződések francia nyelven vannak szerkesztve: a politika rosszhiszeműségének közvetett hódolata az a nyelv kifogástalansága iránt.

²⁾ Az 1757. május 1-én kelt szerződés külön czikke: »Megállapított és határoztatott, hogy a francia nyelv, mely a szerződésnek ma aláírt példányaiban használtatott és használható lesz a hozzájárulási okiratokban is, nem fog képezni oly példát, melyre hivatkozni lehessen, sem a szerződő vagy hozzájáruló felek egyikének sem fog semmi tekintetben praesjudikálni, és hogy jövőre egyetértésre fognak jutni az iránt, a mi megtartassék és a minek meg kell tartatni a hatalmak irányában és részéről, melyeknek is jogában és hatalmában áll, más, mint francia nyelven adni és elfogadni hasonló szerződési vagy okirat-példányokat.« — V. ö. az 1815. június 9-diki bécsi zár-okmány CXX. czikkét: »Minthogy kizárólag a francia nyelv használtatott a jelen szerződés valamennyi másolatában, a hatalmak, melyek ez okmányt létrehozták, elismerik, hogy e nyelv használata jövőre nem von maga után semminő következményeket, úgy, hogy minden hatalmasság fentartja magának, hogy a jövőbeli alkudozásokban és szerződésekben azt a nyelvet használhassa, melyet használt eddig is a maga diplomatiái viszonylataiban, a nélkül, hogy a jelen szerződésre, mint a meglevő szokásokkal ellenkező példára hivatkozni lehessen.«

francia nyelv használata nem kevésbé ver gyökeret, és ennek oka nagyon alaposan van kifejtve a germán országgyűlésen volt francia követhet intézett sürgönyben. A németek panaszkodtak, hogy nekik nem írnak latinul, mely a szent birodalom hivatalos nyelve volt. »Igaztalan volna a föltevés«, mondá erre vonatkozólag a francia kormány, »hogy megtartva a szokást, melyet eddig követtünk, arra törekszünk, hogy elsőseget adjunk a francia nyelvnek és erre kényszerítsünk más hatalmakat is: ezeknek teljes szabadságukban áll, használni a saját nyelvöket ép úgy, mint nekünk a magunkét. Ha ez utóbbi az utolsó időkben mégis felülkerekedett, az egyedül csak onnan van, mert egész Európában el van terjedve, mert nagy szabadsággal bír, és mert a latin . . . többé nem használatos, kivált a politikai levelezésekben, és mert, úgyszólván, a collegiumokra és egyetemekre van szorítva.« ¹⁾ Az *Institutions politiques* szerzője ezt helybenhagyja és oda nyilatkozik, hogy az államférfinak már többé nem szabad törni a francia nyelvet.

Mindazáltal ebben nem volt hiány. Szájról szájra kelve, a nyelv átalakul; megváltozik annyi különböző éghajlat alatt; terjedve megzavarodik, és ha folyama annyi váratlan mellékfolyó által gyarapszik is, elveszti eredeti tisztaságát és természetes zamatját. E kosmopolita társadalomban mindenki, saját egyéni jelleme és faja eredetisége szerint, hajlítja-görbíti ez idegen eszközt, melylyel élni tanult. Megesik a francia nyelvvel, a mi a latinnal történt, melynek helyét elfoglalta. Volt »menekültek« irálya, van európai, erényes, érzelmes és bölcsészeti stylus, mely a

¹⁾ 1792. febr. 18. Affaires étrangères.

Voltaire- és Jean-Jacques-féle francia nyelvhez képest olyan, mint a középkori latin jargon Cicero nyelve mellett.

De hiszen itt nem is szótárról és nyelvtanról van szó; a fődolog az, hogy a Franciaországból jövő minden szó utat talál magának a lelkekhez. Ez olyan tény, melynek kiváló politikai fontossága is van. A »fölvilágosult« Európa nem szorítkozik csak arra, hogy francziául gondolja az egyetemes eszméket; hogy francziául tanulmányozza a világpolgári tudományokat: francziául tanulja még saját történetét is. Az *Essai sur les moeurs* és a *Siècle de Louis XIV.* azon fényes kézikönyvek, melyekből a világfiak, fejedelmek és politikusok történeti ismereteik közös kincsét nyerik. Daczára az élet minden surlódásainak, azok kinyomata mégis mindig felismerhető rajtok. Nagyon is méltán rótták meg Voltaire rút vonásait és hazája iránti gyöngeségeit: a történetíró nála nagyon fölötte áll az embernek. A vezéreszme főleg a *Siècle de Louis XIV.*-ban lényegileg francia. A művelt Európa ez álláspontra helyezkedve ítéli meg történetének folyamatát és ebből Franciaországra nagy könnyebbségek származnak. Miután szétterjesztette elveit, arra törekszik, hogy uralmát terjeszsze ki, és Európát ép oly hajlandónak találja politikai célzataira, mint a milyennek találta társadalmi eszméinek befogadására, és ép oly fegyelmezettnek, úgy szólva, kormányzatára nézve, mint a minő vala forradalma tekintetében.

A könyvek nem lettek volna elegendők e munkára: ehhez lelkes szóra, élénk propagandára, szóval emissariusokra volt szükség. Számuk legio; szétszóródnak egész Európában. Voltaire adja meg a jelt; Diderot bejárja Hollandiát és Oroszországig hatol; d'Alembert ragyogó szelle-

mét, Raynal »gondviselését«, Condillac módszerét és szabotosságának valamennyi csodálatos készletét jártatja végig a világon. Mi a vándor félisteneket illeti, ezek névsora nagyon hosszú volna. E csodálatos nemzedékben egy neme van meg a láznak, mely utazásra nógatja és terjeszkedésre sarkalja. Ott van Bernardin de Saint-Pierre, ki útra kelt, hogy Oroszországban törvényhozói szerepet töltsön be; barangol Lengyelországban és tévedések közepett keresi e sivár országokban azt a szellemet, melyet csak az Île de France-on találhatott meg. Ott van Dumouriez, kit mindenütt, a hol utak keresztezik egymást, bolyongani és minden vendégfogadóban megállani láttak; ki Olaszországba utazik, koldústarisznyával a hátán, bottal a kezében; ki Spanyolországban a cselszövényben, Corsicában a polgárháborúban, Lengyelországban a forradalmakban gyakorolja magát, — várva a pillanatot, mikor a véletlen az ő kezébe fogja letenni hazája becsületét és szerencsáját. A mesterekhez, kiket meghívtak és kiket ünnepelnek, az ismeretlenekhez, kik az országútakat tapossák és az ajtón kopogtatnak, csatlakoznak a kíváncsiak, kik világot látni, gyakorlatot és ismeretet szerezni kívánnak. Vegyük ezekhez az idegen kosmopolitákat, diplomatákat, katonákat, tudósokat, bölcsészeket és publicistákat, kik e szétszórt Francziaországban, például szászországi Móricztól Milord Maréchalig és Grimmig, megegyezésszerű hazát alkotnak magoknak. Francziaország annyit vonz magához közülök a hányat csak bir: egy pillanatig arról volt szó, hogy az akkor még tanuló Göthét a versaillesi némét kancelláriához fölvegyék. Ehhez járul végre tarka és zajos raja az újdondászoknak, hírlapíróknak, üzereknek, titkos ügynököknek, mindenféle mesterséget űzőknek és mindenfajta élelmi-

szerrel való uzsoráskodóknak, kik habár az alsó rétegekben dolgoztak is, nem kevésbbé ásogatták a magok módja szerint azt a medret, melyben majd a nagy vizek folyni fognak.

»Eljött az ideje, ezt mondani: a francia világ«, írta egy egykorú.¹⁾ Mint minden hódítót, a francziákat is egyszerre csodálják és rettegik. Hízelegnek nekik és féltékenyek rájuk; uralmukat leplezett irígységgel és azon titkos türelmetlenséggel viselik, hogy mielőbb lerázhassák magokról. A francziák pillanatonként csodálatot keltenek, imponálnak, lelkesedést ébresztenek, gyakrabban mulattatnak; de nem mondhatom, hogy szeretik őket, különösen nem hazájokat. Egyedül a versaillesi kormány végtelen állhatatlansága és chronicus gyöngeségei nyugtatják meg Európát a francia szellem e csodálatos expansiójának politikai következményei felől.

Európa ebből hasznot húz és tetszeleg magának a gondolatban, hogy a francia szellem szétterjedve gyöngül. Ez pedig rövidlátó ítélet. Franciaország értelmi szétsugárzása a XVIII. században nem tekinthető úgy, mint ha fejlődése útát tévesztene, hanem az országnak ez csak természetes fejlődése és következménye. Franciaország tovább folytatja uralmát, gyakorolva olyan uralmat, mely ama kornak megfelel. Azon különös szerencséje volt, hogy történetének nagy korszakai nagy korszakok voltak a modern társadalomra nézve is. Európa előtt a műveltségnek magasabb típusát állítá fel a nemzetben és az államban; a nemzet folytatja és tökélyre viszi az állam művét. »A XVII. században«, mondá Guizot, »a francia kormány gyakorol

¹⁾ Rivarol, *Discours sur l'universalité de la langue française.*

befolyást Európára; a XVIII. században pedig a francia társadalom.« ¹⁾ A század nem érhet véget a nélkül, hogy az állam learassa azt, mit a nemzet vetett.

II.

Azon »hatóság«, melyet Franciaország gyakorol, ²⁾ fegyelmezett lelkeket kíván; e merőben erkölcsi uralom oly alattvalókat tételez föl, kik hajlandók azt elviselni. És ők alkalmasak is erre nevelésöknél fogva, mely mindenütt egy és ugyanaz. — Soha a művelt emberek nem hasonlítottak annyira egymáshoz, mint ez időben. Rousseau panaszkodott e miatt. »Ma már nincsenek, írá 1772-ben, francziák, németek, spanyolok, sőt még angolok sincsenek, hanem csak európaiak. Mindnyájoknak ugyanazon ízlésök, ugyanazon szenvedélyeik, ugyanazon erkölcsaik vannak, mivel nemzeti alakot, valamely külön intézmény által, egyik sem nyert.« ³⁾ Ennek oka az, hogy mindannyian ugyanazon iskolákból kerülnek ki; hogy az ezekben alkalmazott módszer egészen elvont, és hogy a mesterek, kik e szerint tanítanak, egy kosmopolita rendhez tartoznak. 1762-ig a jezsuiták: Európa nagy nevelői, kik száműzvetve a katolikus államokból, folytatják a tanítást a dissidenseknél és még ott is, a honnan kiűzték, folyton utánozzák őket. Szervezőtöknél fogva a classicus szellem remek művét képezik; senki sem hatott közre annyira, mint ők, e szellem terjesztése- és uralmának előkészítésére. És minthogy e szellem a század szelleme is, legszenvedélyesebb ellenfeleik utánoz-

¹⁾ *Civilisation en Europe*, XIV. lecke.

²⁾ Joseph de Maistre kifejezése, *Considérations sur la France*, II. f.

³⁾ *Gouvernement de la Pologne*, III. és IV. f.

zák őket a legszolgaibb módon. A bölcészek ellenök fordítják vitatkozási módszeröket; a jakobinusok utánozni fogják tudományos szervezetöket, kérlelhetetlen fegyelmöket, és a forradalmi proselytismus szolgálatára fordítják propaganda-csináló eszközeiket.¹⁾

Az egyszerű nemesemberek és polgárok a collegiumba járnak; a nagyuraknak és fejedelmeknek tanítóik vannak, kik pap-bölcészek, vagy legnagyobb részben a papság iskoláiból kikerült bölcészek. Condillac a pármái herczeg számára szerkeszti *Cours d'études*-jét és *Traité de l'art d'écrire* című munkájában fenséges tanítványa előtt az irány mintaképe gyanánt tünteti föl e szavakat: »A felvilágosult fejedelem meg van győződve, hogy minden ember egyenlő.«²⁾ »III. Péter«, mondja Rulhière, »az egyenlőség szeretetében neveltetett.« Unokájának, Sándornak a svájcki La Harpe, a felvilágosodás és az emberiség barátja, volt a tanítója. Svédországban III. Gusztáv alatt az egész művelt világ lelkesedik *Emile*-ért, mely a felvilágosult nevelésnek programmjává lesz.

A collegiumi tanfolyam elvégzése után azok, kik nem a katonai pályára szánták magokat, az egyetemeken a közjogot tanulmányozzák. A strassburgi egyetem egész Közép-Európában nagy hírnévnek örvend; Schoepflin és Koch tanítanak itt. A fiatal francziák ide jönnek megismerni Európát. Itt fordulnak meg Talleyrand, Narbonne, Ségur, Tracy, Rayneval, Bignon. Itt érintkezik a német fiatal emberekkel, kik Franciaországot tanulmányozni jönnek

¹⁾ L. Mallet du Pan, *Mémoires et correspondance*, II. k, 135.
1. — Taine, *La Révolution*, II. k, *Psychologie du jacobin*. — André Chénier, *Oeuvres en prose*, 311. l. Paris, 1872.

²⁾ I. k. II. f.

ide, a leghíresebbek mellett, mint ők például Goethe, és Herder, nagy száma a diplomatiái pályára készülő növendékeknek, mint Metternich, ki 1788-ban itt tartózkodott és Cobenzl, ki itt megfordult. Főleg e kapun át hatoltak Németországba a francia tanok; így jó létre a tanárok és törvénytudók egész iskolája, mely a francia pártnak magvát fogja képezni Mainzban, és így szövődnek a kötelékek, melyek megkönnyítendik a Rajna balpartjának meghódítását.

A világfi nevelése betetőzi a collegium és egyetem művét: ez is még egészen francia. »Többször mondtam és valóban úgy is gondolkozom«, írta lord Chesterfield, »hogy egy francia, ki bizonyos fokú erénnyel, neveléssel és tapintattal hazája modorát és finomságát párosítja, elérte az emberi természet tökélyét.« Az európai társadalom több-kevesebb durvasággal vagy finomsággal a francia társadalmat tükrözi vissza. Még Weimarban is, hol a század utolsó harmadában a német szellem uralkodik, bár kétségkívül bizonyos komolyabb és tartózkodó formában, de felismerhető a párisi művelt társaság minden vonása. Ugyanazon tudásvágy, ugyanazon vonzalom az iránt, a mi új, ugyanazon kedvelése a szellemesnek, ugyanazon derült könnyelműség, ugyanazon illúzió-szülte ittasság, vegyítve nagyon gyakran ugyanazon gúnyolódó és rágalmazó scepticismussal. Elérzékenyűlnék és tréfálóznak felváltva; a Rousseau-val tett sétából visszatérve, Voltaire-nél időznek. Az érzelmesség egyetemes, de a hitetlenség általános. A kölni választó-püspök által 1786-ban alapított akadémia bölcselkedő. A katolikus Németországban a vallásoktatás gyengeségével párosult könnyedsége az erkölcsöknek szüli

a közönyt.¹⁾ A francziákat saját gondolkozásmódjuk túlkapásaitól megóvjá könnyelműségök és e gondolkozásmód sokkal zsarnokibb módon uralkodik Európában, mint Franciaországban.

Annak a gondolkodásnak a jargonját is beszélik itt, és a forradalomnak nemcsak szellemét, hanem még szótárát is elterjedve lehet föltalálni a forradalom előtt Európa művelt társadalmában. A francia íróktól kapta, kik azt latinból fordították. Ifj. Racine állította föl ez elvet:²⁾

Sous un roi citoyen, tout citoyen est roi.
(Polgár király alatt, minden polgár: király.)

Bossuet az, ki *Politique*-jának³⁾ ama fejezetében, hol a *hazaszeretetről* beszél, ezt mondja: »Polgárnak kell lenni, s a hazának, ha szükséges, mindent, a mi legdrágább az embernek, föl kell áldozni.« Voltaire szomorújátékai terjesztették ez eszméket. Rousseau felújította azokat. Az erény már divatban volt az európai művelt világban, mielőtt a forradalmi gyűlések napirendjére került volna. Már nem volt többé másról szó, mint csak polgárokról és hazafiakról⁴⁾. A fejedelmek azzal dicsekednek, hogy ők azok. »A királyné ügye a birodalom valamennyi igaz hazafi fejedelmének ügyévé lett,« írja a lothringeni

¹⁾ L. alább, III. könyv, a Német- és Poroszországra vonatkozó fejezeteket.

²⁾ *Au Roi rentrant à Paris, à son retour de Metz, 1744.*

³⁾ I. k, 6. cz, 1. prop.

⁴⁾ »Vauban ép oly jó hazafi, mint a mily nagy a várak megvételeben.« Saint-Simon, *Parallèle*, 277. l. V. ö. Littré, *Patriote* cz. 1764-ben Brestnél tengerre bocsátnak egy hajót, melynek neve *Le Citoyen* (a polgár). Archives de la marine.

ház ¹⁾ egyik ügynöke 1742-ben. E szó még ott is előfordul, a hol épen nem keresné az ember. Egy levélben, melyet az orosz kormány intézett a pétervári osztrák követhoz, tudatva vele a forradalmat, mely III. Pétert letaszította a trónról, ezeket olvasom: »Ő felsége a császárné ma az összes Oroszországok császári trónjára lépén, hogy megfeleljen e birodalom minden hű alattvalói és igaz *honfiai* egyhangú kívánságainak, megparancsolta, hogy erről értesítsessék az udvarnál székelő valamennyi külföldi képviselő.« ²⁾ Ha átlapozzuk az uralkodók levelezéseit, kiáltványait és főleg a gúnyiratokat, melyeket ellenfeleik ellen írnak vagy iratnak, azt hinnők, hogy Párisban, a teljes forradalmi tragédia közepett vagyunk.

Hallgassuk csak meg egy áldozatnak a hangját: »Teheti-e ő felsége, hogy egyik kezével királyi szívét, a másikkal a gyilkot nyujtsa nekem?« Az ember egy »hazafi« miniszttert vél hallani, a kit elárult az udvar: pedig az Németország császára, a gyermekes bajor VII. Károly, ki Fleuryhez fordul és panaszkodik, hogy cserben-hagyják. — »Minő gyalázatos hitványsággal van dolgunk«, kiált fel egy másik, »és körülvéve a gyáva és megvásárolható söpredékkel, hogyan tarthassuk fenn az alkotmányt és hogyan szálljunk szembe amaz átkozott bécsi *zsarnok* féktelen zsványságával?« ³⁾ Ez nem Brissot, ki a szószéken denun-

¹⁾ Stainville marquis Fleury-hez, idézve Broglie herczeg által, *Frédéric II. et Louis XV*, I. k, 43. l.

²⁾ Archives des Affaires étrangères.

³⁾ Egyébíránt az a szokás, mely szerint az ellenfelek zsarnokoknak nevezik egymást, classicus eredetű s a legtekintélyesebb szerzők által van szentesítve. Balzac, *Prince* cz. munkájában, mely dicshéneket képez XIII. Lajosról, magasztalja ennek olaszországi hadjára-

tiálja az *osztrák bizottságot*, hanem a porosz király, ki így ír egyik miniszterének ¹⁾. De im' egy szónok, ki még magasabban kezdi és úgy tesz, mint csak egy nemes érzésű girondi teheti majd 1792. vége felé, a lengyelekhez fordulva: »Szembeszállni az elnyomással, védelmezni és megmenteni a hazát az igazságtalan bitorlástól, küzdeni a szabadságért — ime, ezt teszik önök szakadatlanul sok év óta Európa szeme láttára. Az emberi nem kötelességeihez tartozik, támogatni és segíteni mind azokat, kik ily nagy, ily nemes és ily természetes érzelmekről tesznek tanuságot. Boldogok azok, kik oly helyzetben vannak, hogy önökben támogathatják az igazi polgárok és nagy lelkek erényét!« Hanem Lengyelországnak, fájdalom, mind ehhez semmi köze, és a nagy Katalin az, ki Paolinak szerencsét kíván. ²⁾ Végezetül olvassuk el Frigyes 1760-ki pamphletjének ³⁾ e részét és mondjuk aztán, hogy ez már nem Desmoulins Kamill hangja-e, ki *Révolutions de France et de Brabant* című könyvében a királyoknak Francziaország elleni összeesküvését denuncziálja: »Akár homályos nevű rablók bandája legyen az, mely gyilkol és magánosokat kifosztogat, akár pedig a legfényesebb nevekkel díszeskedő szövetség, mely-

tát. Leszáll az Alpokról, úgymond (XVIII. f.): »kinyitja egy egész fogoly nemzet börtöneinek ajtóit és tudtára adja mindazoknak, kik a *zsarnokok* ellen panaszkodnak, hogy szabadítójuk megjött.« D'Argenson politikai elveinek sorába veszi föl ezt is: »Megalázni a zsarnokokat.« *Mémoires*, IV. k, 135. l.

¹⁾ Ranke, *Die deutschen Mächte*, II. k, 242. l, okmányok (francziától).

²⁾ L. Rambaud, *Études sur Catherine II.* (Revue des Deux Mondes.)

³⁾ *Lettres d'un Suisse*, Oeuvres, XV. k.

nek célja, háború által feldúlni Európát, hogy kifoszszon egy fejedelmet (olv. »népet«), kinek saját erején kívül nincs más szövetségese: nem mindegy-e az? Minisztereitek Európa minden udvaránál a corruptiót és ármányt használják fel, hogy bűntársakat szerezzenek; ezeket bő zsákmánynyal biztatják; azoknak részt ígérenk a zsákmányból s végül másoknak dicsvágyát és érdekeit csiklandozva, létrehozzák azt az összeesküvést, mely Európa nyugalomára nézve végzetes«¹⁾).

A köztársasági rhetorica a francia irodalomból a külföldiekébe megy át. Alfieri a francziák ellen, kiket gyűlöl, munkákat ír, melyekben őket utánozza. Színpadja egészen classicus; nem beszéltet mást, mint csak elvont személyiségeket; szomorújátékai által az embereket »szabadokká, erősekké, nemesekké«, továbbá »az erényért, hazaszere tetért« lelkesedőkké tenni és velök jogaikat megismertetni akarja. 1789-ben értekezést ír a zsarnokság ellen²⁾. Németországban a költők Frigyst »a haza atyjának« nevezik. Mások, kik kevésbbé udvaroncok, mint például Stolberg, a szabadság hajnalodását éneklik meg, és azt olyannak tűntetik föl, mint egy szakadó záporpatakot, mely a zsarnokok véréből pirosra festve, árad szét a világon.

Schiller munkái e korban nem egyebek, mint egy szenvedélyes óda az emberiséghez, mint egy igaz és lelkes szabadságdal. Irályának sajátos fénye és képeinek ujdonsága nem ejthetnek minket tévedésbe az ő alapgondolata felől: ez teljesen republicanus, — a mint azt maga is mondta

¹⁾ V. ö. C. Rousset *Louvois*-jában Chamlay gúnyiratait a szövetségesek ellen, I. k, 5, 26. l.; III. k, 221. l.; IV. k, 376, 377, 395, 398 l.

²⁾ Vita di Alfieri. Epoca III, ch. VI. Ep. IV. ch. XIII.

egy alkalommal, — azaz római és classicus ¹⁾). A szomorú-játék elavult formájának összetörésében, az elaggott színpad fiatallá tétele- és megélénkítésében nem kevésbbé francia befolyással vezettette magát, és verseit azon szellem hatja át, melyből ihletet merítenek az alkotmányozó gyűlés szónokai. A *Rablók* ²⁾) az elvakult és őrzöngő forradalom drámáját képezik; az *Ármány és szerelem* megkapó satyra a hatalom visszaélései, a nagyok bűnei, a német fejedelmecskék ocsmányságai ellen, kik államukat kifosztják és alattvalóikkal üzérkednek. Az amerikai forradalom Göthének az *Egmont* című drámát inspirálja. »Posa lelkének mélyét a republikánus erény képezi,« írta Schiller *Don Carlos*-ra vonatkozólag. Ezen erényt hirdeti és viszi a zsarnokgyilkossáig *Fiesco*-ban. A darab nem aratott sikert. Schiller ezért a germán apathiát s a németek nehézkes fegyelmét okozá. »A köztársasági szabadság itt nem egyéb, mint üres szó,« mondá ő; »ezen ország lakosainak éreiben nem kering római vér!«

Az angolok azzal büszkélkedtek, hogy bennök még kevesebb ilyen vér van, mint a többi népekben; mindazáltal a század szelleme elhatolt egészen hozzájuk. Az ő szigetök-

¹⁾ *Briefe über Don Carlos*, II. lev.

²⁾ »Nagy embert a törvény még nem alkotott soha, de a szabadság kolosszokat és szörnyeket nemz,« mondá Moor Károly. »Oh, ha még Hermann szelleme csillámlanék a hamvban! Állíts oly legényeknek serge elé, milyen én vagyok: s Németországból oly respublica válik, hogy mellette Róma és Spárta apácza-klastromokká lesznek.« A *Rablók*. I. felv., II. jelen. Az 1782-ben megjelent füzet címlapján egy dühös oroszlán volt látható, e felirattal: »*In Tirannos*.« Németországban találkoztak Schneider Eulógusok, kik a programmot betű szerint vették, mint Franciaországban a Hébertek, kik mészárlásra magyarázták Diderot *Eleutheromanes*-ját.

ről indúlt ki az egyszerű eszmék bölcsészete, t. i. Locke bölcsészete, ez a tiszta és íz nélküli folyadék, melyet Voltaire elpároltat és szerte önt egész Európában. Zavaros vizek is szakadnak bele, még pedig minden patakból. Ezek szülik »a rombolás és ujjá alkotás lázát«, mely mozgásba hozza a continenst; »a deismust, atheismust, materialismust, scepticismust, ideológiát, a természethez való visszatérés elméletét, az emberi jogok proclamációját, Bolingbroke, Tindal és Mandeville minden vakmerőségét, Hortley és Bentham minden merészségét és valamennyi forradalmi tant.«¹⁾ Vegyük ehhez a beszéd által való kormányzatot. Egyik sem adja oda magát oly készségesen, mint ez, az üres retorika és az elvont logika túlkapásainak Ez a classicus szellem uralmának legmegfelelőbb tere. Az angolok tapasztalják ezt²⁾. »E kormányzatban«, mondja Macaulay, »a szó adománya a legnagyobbra becsült tulajdon, melylyel politikus birhat, és ez adomány meglehet valakiben a legnagyobb mértékben, a nélkül, hogy párosulva lenne ítélettel, bátorsággal, az emberek jellemébe és az idők jeleibe behatolni tudó képességgel, a törvényhozás vagy közgazdaság elveinek legkisebb ismeretével és a diplomatia vagy a hadügyi kormányzat iránti legcsekélyebb tehetséggel. A királyi almanachból furcsa lajstromát lehetne összeállítani azon kanczellároknak, kik nem ismerték a jog elveit; az admirális első lordjainak, kik nem ismerték a hajózás elveit; a

¹⁾ Taine, *Histoire de la littérature anglaise*, IV. k. I. f. Paris, 1863.

²⁾ Arra nézve, a mi következik, l. Macaulay, *Lord Chatham, William Pitt*, trad. de M. G. Guizot, Paris, 1862. — May, I. k. — Stanhope, *Vie de Pitt*, trad. Guizot, Paris, 1862, I. k. — Rémusat, *L'Angleterre au dix-huitième siècle*. Paris, 1856.

gyarmatügyi minisztereknek és a kincstár lordjainak, kik nem ismerték a különbséget a consolidált és a függő adósság között, az indiai tanács titkárainak, kik nem tudták, hogy vajjon a mahrattok mohamedánok-e, avagy hinduk.«

A földolog, nem az ügyeket ismerni, hanem azokról úgy beszélni, a mint a gyűlés többségének tetszik. Ebben tündökölnék a parlament vezetői. Fox természettől ékes-szóló volt; a politikai történelemre szorítkozó ismeretén kívül mit sem tudott a természettudományokról, pénzügyekről, kereskedelemről; de birt az ókori minták nemes lelkületével, elragadó szava-, tartása- és bájával és mindenek fölött azok alapos ismeretével. Ilyen volt alapjában a dialectica és támadás ritka hatalmával párosúlva, Burke tehetsége is. Inkább értekezéseket, mint beszédeket tartva, a forradalmi elvont elméleteket monarchikus elvont elméletekkel verte vissza, és innen van, hogy akkora hatást gyakorolt kortársaira, még a francziákra is. Sheridan és Erskine a páthost keresték s a hallgatóságot nagy tragikai hatásokkal tudták megrázni. Az angol parlament vitái híresek maradtak, és meg is érdemelték ezt; de classicus módra szónokiak voltak, s ezt itt kiemelni, fontos dolog. Egy fiatal franczia 1754-ben meglátogatván Angolországot, elment a parlamentbe. Lord Egmont megtámadta a hadsereg szaporítására vonatkozó törvényjavaslatot és azt a szabadságra nézve veszélyesnek mondá. »A republicanus büszkeségével beszél,« írta fiatal utazónk, ki akkor került ki a collegiumból ¹⁾.

Vegyük most szemügyre, nem az ellenzéki szónokokat, hanem a kormányférfiakat s a leghíresebb politikusokat.

¹⁾ C. Rousset, *Le Comte de Gisors*, 58. 1.

Itt is ugyanazon talaj, ugyanazon kultúrával, mely hasonló gyümölcsöket hoz, csak hogy tartalmasabbak és erősebb száron nyugosznak. Lord Chatham semmit sem tudott tökéletesen, semmiféle tanulmánynak sem szentelte magát komolyan; a jog ép oly idegen maradt előtte, mint a pénzügy, még az alsóház házszabályait sem ismeré. De bámulatos szónok volt; birt mind azon tulajdonságokkal, melyek az összegyűlt embereket megigézik. Birta azt a »csodálatos hatalmat, melylyel a nagy embertömegekben tiszteletet és bizalmat tudott kelteni; birt oly ékesszólással, mely elbájolta a füleket, forrongásba hozta a vért az ereken és megtölté könnyvel a szemeket.« Kifejteni rosszul tudott, csak úgy pazarolta az egymásba ütköző képeket és szórta a heves kifakadásokat; e »színpadi fogások« annyira megörögzöttek voltak nála, hogy azokról még a minisztertanácsban sem tudott letenni. Halála, a parlament ülése alatt, háború, válság és egy fényes vita közepette: volt utolsó színpadi hatása. Soha klasszikai szomorújáték nem nyújtott nézőinek oly nagyszerű katastrophát, mint mely ama napon rémületbe ejté az alsóházat.

Chatham lordot Demostheneshez hasonlították; fiát athéni beszédekkel táplálta. William Pitt kizárólag klasszikai nevelésben részesült, melyet a régi auctorok és a mennyiségtudományok némi elemei tettek ki. Atyja összegyűjtötte az ő számára az ékesszólás válogatott darabjait; olvastatott vele beszédeket, gyakorolta a közhelyekben és a szóbőségben, sőt gyakorolta a kézmozdulatokban és testtartásban is. Pitt Cambridgebe érkezve, nem foglalkozik egyébbel, mint csak a szónoklat művészetével: hallgat egy tanfolyamot Quintilianról, elemezi Thukydides, Sallustius és Titus Livius műveit; azokból füzetszámra csinál kivona-

tokat, kijegyezvén ragyogó mondásokat és szép kifejezéseket. Időközben szomorújátékot ír, és hogy megerősítse szellemét, elolvassa Locke tanulmányát az értelemről. Ez volt minden készlete, midőn huszonhárom éves korában a parlamentbe lépett és annak harczaiba veté magát. Azóta megszünt tanulmányozni, nem volt rá többé ideje, csak egyik napról a másikra tanult töredékesen, társalgás útján az ügyek szükségéhez képest s a politika igényei szerint. Voltak titkárai, kik helyette intézték el az iratsomókat és olvasták a könyveket. Az ő jegyzeteikből merítette a döntő érveket, a beszéd elemeit: a többit az ő ékesszólása végezte. »A törvényhozás és az administratio másodrendű kérdések voltak reá nézve,« mondja Macaulay. »Szabad idejét s szép tehetségének egy részét nem fordítá törvények szerkesztésének, szerződések kötésének, a hajóhad és hadsereg szervezésének, expedíciók kiküldetésének munkájára. Szellemének minden ereje és minden ruganyossága másfelé irányultak. Mikor arról volt szó, hogy meggyőzze és magával ragadja az alsóházat: ekkor fejtette ki minden tehetségét. Így lett ő a parlamentáris rendszer alatti kormányzat minden művészetében a legnagyobb mester, a kit valaha ismert a történelem.« Ez visszavezet minket Franciaországhoz és forradalmához.

III.

A nevelésnek és értelmi műveltségnek ez a közössége különös rokonságot állapít meg a kortársak között. »Orömmel látom,« írta Voltaire 1767-ben egy orosznak, »hogy Európában a művelt szellemeknek roppant köztársasága képződik.« A francia bölcészek és tanítványaik képezik e köztársaság első polgárait; mindenütt elismerik

ebbeli tulajdonukat, s ha a művelt társaság befogadja őket, ez elég arra, hogy ők abban illendően megjelenjenek. A szokást fölvelték s követni fogják akkor is, mikor a forradalom kormányfőnökökké teendette tanítványaikat. Mihelyt a forradalom rendszeres közhatalmakat fogott szervezni, a régi Európa kész lesz érintkezésbe lépni azokkal, kik ama hatalmat birni fogják: a valóságban pedig csak régi ismeretségekkel fogja megújítani a félbeszakított összeköttetéseket. A válság, bármily hevessé válik is, nem lesz képes széttépni egy század egész műveltsége által alkotott kötelekeket. Oly jelenség ez, melyet figyelembe kell venni; ha közelebbről tekintjük, meg fogjuk magunknak magyarázhatni a forradalom történetének első pillanatra legmeglepőbb némely tényeit.

A francia republikánusok polgári származása nem riasztja meg Európát. Már régóta megszokta volt a szerencsefiakat. Nemcsak a gazdagokról beszélek, kiknek mindig udvaroltak ¹⁾, sem az ármány embereiről, kiket minden időben megsüvegeltek, hanem szólok különösen azon embekekről, kik politikai vagy katonai képességeik, lángeszök vagy bátorságuk által emelkedtek föl. Az állam az egyháztól tanulta, hogy mindenünnen szedje szolgálait, és nemeseknek tekintette azon pillanattól kezdve, melyben őket magához fölemelte. A renaissance korának nagy politikusai: Ximenes, Wolsey, Lhospital a polgári rendhez tartoztak.

¹⁾ Az általános romlás e korában még inkább udvaroltak nekik, mint valaha. »Győzelmet aratni, semmi,« írta a nagy Katalin; »a birtok, ez már valami; a pénz: minden. A gazdagoknak igen csodálatos hatalma van az emberi nem fölött, minthogy még a királyok is tisztelik azokat, kik meggazdagodtak.« *Publications de la Société d'histoire de Russie*, II. k.

V. Sixtus pápa egy paraszttól származott. A tizenhetedik században Európát tiz esztendeig egy angol serfőző és egy olasz kalandor vezették. Mind a kettő király számba ment. Cromwell leányait feleségeként lordokhoz adta, kik közül az egyik, Faulconbridge követségbe jött a francia udvarhoz; és egész Európában beszélték, hogy Mazarin titkon férje lett ausztriai Annának.

A leghíresebb miniszterek, mint például Richelieu, nem nagyúri származásúak; legnagyobb részök a hivatalnoki vagy polgári osztályból került ki, mint Louvois is, Lionne, Colbert s a »silány polgárság« egész környezete, melylyel XIV. Lajos magát körülvevé. Említsem-e klaszszikussá lett neveit amaz ügyvivőknek, kik Jeannin elnöktől kezdve Barthélemy-ig a polgári diplomatáknak szakadatlan láncolatát képezik? Dubois gonosz kópé volt, de azért a pápa bibornokká s a regens miniszterelnökké tette. Stratmann, a szent birodalom kancellárja, I. Lipót alatt, egyszerű ügyvéd volt Jülichben; Stella, a nápolyi, kit VI. Károly tanácsosává tett, öszvérhajtsár, majd hajdú s később katona volt: 1715-ben a bécsi udvarnál találjuk grófi címmel. Ugyanott találunk a minisztertanácsban egy Perlas nevű marquist, ki pályafutásának kezdetén falusi jegyző volt Barcelona mellett. Bartenstein, ki 1767-ben mint báró halt meg és Bécsben szerepet játszott, egy strassburgi tanárnak volt a fia. Spielmann, ki a forradalom idején bizalmi állást töltött be, egy vargának volt a fia, és Thugut, ki e roppant válság alatt a külügyeket vezette, egy utolsó rangú hivatalnok fia volt, ki kegyes adományokból nevelkedett. A bécsi udvarra hivatkozom, mert nagyon is méltán ez tartatott a legexclusivebbnek.

A porosz udvarnál e tekintetben teljes szellemi sza-

badtság uralkodott; majdnem valamennyi hivatalnoka szerény származású, csak újabban nemesített vagy címekkel ellátott volt ¹⁾. Spanyolországban Alberoni egy kertésznek volt a fia, és Monino, ki III. Károly minisztere volt, egy jegyzőtől származott: 1780-ban Florida-Blanca gróf lett azon szerződés folytán, mely e gyarmatot Spanyolországának juttatta. Pombal, a ki Lissabonban mindenható, kisnemes volt; gróffá, majd marquisvá tették. Egy dán orvos, Struensé, 1770-ben a királynő kedvesévé lett, a ki őt miniszterelnökké tette 1771-ben. Nem szólok Godoyról, kinek botrányos szerencséjéről később úgylis gyakran lesz szó; sem az oroszokról, Katalin kegyenceiről vagy bűntársairól, e még alacsonyabb származású összeesküvőkről, sőt gyilkosokról, kiket bárókká, grófokká és hercegekké tett a cárnő.

»Ha a miniszteri állásig terjesztik ki a születési előítéletet,« írta egy német ²⁾, »azt hiszem, nem gondolkoznak philosophicusan. Az ábrándszerű előszeretetnek el kell tűnni az állam jólléte előtt, és a közügyek vezetését tehetségekre, nem pedig a kétes értékű születési érdemekre kell bízni.« Nemesekké tették a parvenuket. Nagy Péter a maga *tsin*-je által nem tett mást, mint csak rendszerezítette egy ujdonsült és félbarbár társadalomra nézve azt, a mi már

¹⁾ II. Frigyes Vilmos trónraléptekor Königsbergben tizenhárom embert tett gróffá; köztök Hertzberg minisztert; Berlinben ötöt tett gróffá, köztök két minisztert: Blumenthalt és Schulenburgot, kettőt báróvá, huszonnégyet lovaggá, köztök Wöllnert és Dohmot. Boroszlóban egyet herceggé és hatot gróffá, köztök Haugwitzot. Azonkívül még többeket megnemesített. Ezeket úgy hívták, hogy »a nyolczvanhatok.« Philippson, I. k, 178. l.

²⁾ Bielfeld. II. k, II. f, 25. §.

gyakorlatban volt a continens régi társadalmaiban. A régi arisztokraczia nem minden gúny nélkül fogadta ez újonczokat és betolakodókat, kiknek vezeklésre volt szükségök, hogy bebocsáttassanak a kis egyházba. De mind ezen kizárások a társaságból és coteriákból megszűntek a határoknál. A külföldön, a politikai viszonylatokban és a diplomaták közt nem vették annyira szemügyre. Nem vizsgálták sem a czímek régiségét, sem az ősök számát. A rang helyettesíté a születést — és a hivatal megadta a rangot.

A plebejusok ez emelkedései kétségtől kivétel képeztek, de e kivétel oly gyakori s a gyakorlat által annyira szentesítve volt, hogy senkit sem lepett meg, midőn Franciaország azt szabálylyá emelte. Egyébiránt amaz államférfiak, kiket a forradalom támasztott; kik annak megindulásakor alapelveit lerakták és azt anarchicus korszaka után szervezték, épen azon tanúlt polgári családokból s azon parlamenti világból származtak, melyekből a régi kormányrendszer már oly régóta toborzotta segédeit, intendánsait, tanácsosait, sőt még minisztereit is. Ők birták azon értelmi műveltséget, mely mindenütt a társadalomban jártás ember ismertető tulajdonává lett, és a mely nemcsak Franciaországban, de egész Európában 'is egymáshoz oly hasonlókká tette a világi embereket ¹⁾. A politikai társa-

¹⁾ »A polgár ép oly felvilágosult volt, mint a nemes, és, a mi nagyon megjegyzendő, e felvilágosodást ugyanazon tűzhelynél nyerték. Ugyanazon napsugár világosítá meg a polgárt és a nemest . . . A nemesség és polgárság modora közt lehetett még némi különbséget észrevenni . . . De alapjában véve, a nép fölött álló emberek valamennyien hasonlítottak egymáshoz; ugyanazon eszméik, ugyanazon szokásaik voltak, ugyanazon ízlést követték; ugyanazon élvezeteknek adták magokat, ugyanazon könyveket olvasták és ugyanazon nyelvet

dalom színvonalán állottak. Fölvették volna abba őket a forradalom előtt: ¹⁾ a forradalom rákényszerítette, feltolta őket. Európában mely kormány és kormánytanács ért fel azon kormány ismereteinek terjedelmével és politikai araválóságával, melynek támogatói sorában Portalis-k, Mollien-ek, Roederer-ek, Treilhard-ok, Merlin-ek, Lebrun-ök, Simeon-ok, Tronchet-k, Bigot-k, Reinhard-ok voltak? Midőn Napoleon őket bárókká és grófokká tette, egyszerűen csak a régi kormányok klasszikus példáit utánozta. Ezért nem csodálkoztak az utóbbiak rajta és adtak oly könnyedén polgárjogot a nemesítetteknek. Az igazat megvallva, Európa helytelenül cselekedett volna, ha magát nehézkesnek mutatja vala; már régóta szakított a scrupulusokkal és az előítéletek, melyek megnémultak az egyszerű gazdagság előtt, elenyészhettek a tehetség előtt. Egy Cambacérès herczeg nagyon is fölért egy Potemkin herczeggel; és királygyilkos mellé királygyilkost állítva, az a franczia gróf, ki halálra ítélte XVI. Lajost, legalább is egyenlő számba mehet azzal az orosz gróffal, a ki III. Pétert kivégezte. Az udvarok, melyek megnyíltak ezeknek, nem zárultak be azok előtt; annyiival könnyebb szerrel fogadták be őket, mert elismerték nagyobb szellemöket és érdemöket.

A katonákkal a nemesség a maga eredeténél találta magát. A katonák bőségesen szereztek dicsőséget, és senki tőlök meg nem vonta a csodálatot. Európa soha, egy időben sem kérdezte a hősoktól, hogy minő vérből származtak.

beszélték. Semmiben sem különböztek már egymástól többé, mint csak a jogokban.« Tocqueville, *L'Ancien Régime*, II. k, VIII. f.

¹⁾ »A plebejus nemcsak jár a salonba, ha tenni szokta, hanem ott trónol is, ha van tehetsége.« Következnek nyomatékos példák. Taine, *L'Ancien Régime*, IV. k, III. f, 3. §.

Látta a köztársasági hadak hőseit és csodálta őket. Marceau temetése a lovagkor legszebb vonásaira emlékeztet. Ugyanazon tisztelet nyilvánul itt ugyanazon erények iránt. És később, midőn a harcziás köztársaság katonai monarchiává alakulván át, császárrá teszi katonáinak leghíresebbikét, melyik uralkodó nem irigyelte volna meg a vezérkart, mely őt környezé? Melyik hadifőnök egyesítette valaha, bármely időben, maga körül azt a »hatalmas karát« a haditanácsnak, mely Austerlitz reggelén összeült, hogy Napoleon parancsait vegye? Murat, Lannes, Bernadotte, Soult, Davoust ¹⁾. »Ha életem addig tartana is, míg a világ, soha emlékemből el nem mosódnék ama látvány benyomása,« írja egy szemtanú ²⁾. Mindannyian herczegek törzsatyáivá lettek; kettőjük királylyá lett s e kettő közül az egyik, Bernadotte, királylyá lett nem fegyvereinek szerencséje, vagy urának szeszélye, hanem az öreg Európa választása által, mely egy pillanatig arra gondolt, hogy a Bourbonok trónjára helyezze őt. E nagyon homályos eredetű hadfiak közül, sokan csak igen elemi képzettséggel bírtak. A harcmezőn tanulták meg és pedig egyszerre a háborút, politikát és a világot ismerni. A régi hadseregekben ³⁾ nem

¹⁾ Murat, Lannes, Soult a forradalom önkéntesei; Bernadotte katona és őrmester 1789 előtt; Davoust katonatiszt 1789 előtt, e rangjától fegyelmetlenség miatt megfosztatik, 1791-ben önkéntes.

²⁾ De Ségur Fülöp tábornok, *Histoire et Mémoires*, II. k, 463. l. Paris, 1873.

³⁾ Egy német herczeg, szász-tescheni Albert, egy osztrák főherczegnő férje, azon pillanatban, mikor Magyarország kormányzó-jává neveztetik ki, írja e szavakat:

»Minthogy eddig csak nagyon felületes és igen hiányos ismeretekkel bírtam mind arról, a mi a kormányzási ügyek körébe tartozik; minthogy semminő jogi ismeretekkel nem bírtam és a latin

egy híres vezérrel történt ez így, és senki sem csodálkozott rajta. Vegyük ehhez a század áramlatát, mely őket mindnyájokat magával ragadja: a fegyverek nagy szabadkőművességét, mely őket egymáshoz közelebb hozza, és meg fogjuk magyarázni, hogyan tarthatta fenn a vitézség kölcsönös becsülése és tisztelete még a leghevesebb harcok idején is az egymás ellen harczoló seregek között a katonai udvariasság hagyományait, melyek megszelidíték a háború kegyetlenségét, sőt később még a béke előkészítésére is szolgáltak.

Csak ekkor lehet megmérni ama kötelékek szilárdságát és jelentőségét, melyeket a tizenharmadik század hozott létre Franciaország és Európa között. Mihelyt a forradalom megszűnt vérengző lenni, a szellemek visszatértek Franciaországhoz, és a kibékülés lehetségesnek látszott. A legélesebb antagonizmus idejében is találkoztak emberek, kik ez iránt nem estek kétségbe, hanem közreműködtek a megbékülés könnyítésében, később létrehozásában. Más-kép nem lehetne megmagyarázni az alkudozásokat, melyek a köztársaság és ellenségei között megindultak. A francziák tudtak védekezni és győzni: ez sok volt; tudták meghallgattatni és megértetni magokat: ez még több volt. És ez onnan van, hogy ellenségeik és ők magok is ugyanazon nyelven tanultak beszélni.

Ezek azok az utak, melyeket a régi Franciaország az új előtt megnyitott. És most képzeljük el egy egész évszázad műveltsége által ily módon előkészített Európában az ügyökért lelkesülő, győzelmeik által exaltált francia ha-

tanulmányozásában is csak a syntaxisig haladtam volt, el lehet képzelni, mily zavarban voltam azon állomáson, melyre engem helyeztek.« Arneth, *Geschichte Maria Theresia's*, X. k, 767. 1.

dakat, a mint meghódítására vetik magokat az óvilágnak, melyet megifjítani akarnak. Nemes elveket hirdetnek; megszüntetik a visszaéléseket, melyeket tűrhetetleneknek kellene tartani, ha a népek nem oly régóta viselték volna el. Reformokat hirdettek, melyek megfelelnek a gondolkozók óhajításainak és az elnyomottak kívánalmainak. A kik e hadakat alkotják és a forradalmat terjesztik, azon fajhoz tartoznak, melynek minden eszméi »nemzetiek és szenvedélyesek.« Meg vannak győződve, hogy egyedül a francziák eszes lények ¹⁾; hazafiságuk, mely nálok vallás, egybefoglalja a köztársaság üdvét a civilisációéval; meg vannak arról győződve, hogy mind az, a mi Franciaország részére van megszerezve, az emberiség számára van meghódítva. Hatásuk csodálatos, és Európa nem fog annak ellenállni.

IV.

A forradalom azonban nem szorítkozék csupán a »világosság« elárasztására az invasió által, a felvilágosult kormányzat felállítására a hódítás által, a szabadság terjesztésére a háború által. Ez csak politikai szentesítése volt a Franciaország által a tizenhatszadik században gyakorolt befolyásnak: az állam a maga hasznára és dicsőségére megvalósította a nemzet által megkezdett művet. A forradalom kezdete óta e széles és szép folyamat mellett, a mely úgyszólván Franciaország egész történetén végig huzódik, látni lehet, mint képződik egy másik zavaros, rohanó, hullámos, minden zivatar által nagyobbodó áramlat, mely átesap az elsőre, azt kiszorítja medréből és egyesítve a maga vizeit amazéival, kirohan a földekre és azokat

¹⁾ L. Stendhal, *Vie de Napoléon*, Paris, 1876.

közös áradatával előzőnli. Dühöngő proselytismus lép a hazafias neki-hevülés helyébe, a lelkesedés fanatismussá fajul. A forradalom megszűnik esemény, összefüggő, valódi tények sorozata lenni; tan, vallás, isten lesz belőle. A bölcsészek, kik azt előkészítették, kárhoztatták »e hódítási dühöt,« e »zord és kegyetlen vallási őrjöngést« ¹⁾.

Ők azzal kérkedtek, hogy keresztényellenesek; többen az atheismussal hetvenkedtek. Azonban tanítványaik a legfanatikusabb felekezetek módjára járnak el; már nem is az albigensek elleni keresztes hadjárathoz lehet hasonlítani vérengző misszióikat, vad inquisitióikat és borzadalmas autodaféikat; hanem vissza kell menni az islamismushoz és hódító propagandájához, hogy a történelemben példát találjunk ily őrült berontások- és rettenetes apostolkodásokra. »Egyik kezökben a kardot, a másikban az ember jogait tartják,« mondja egy egykorú ²⁾. Megvannak nekik az ő tüzes hitküldéreik, hitújjoncaik és vértanúik. Ennek magyarázata az, hogy tanuk, mint a vallási hittételek, általános, kizárólagos és despoticus ³⁾. Csak egy igazság van és ők annak a prófétái. A világ romlott, nekik kötelességök

¹⁾ Voltaire, *Dictionnaire philosophique*. Fanatisme cz., I. és II. sect.

²⁾ Mallet du Pan, II. k, 135. l. V. ö. Tocqueville, *Ancien Régime*, I. k. III. f. Ez összehasonlítás annyira természetes, hogy azt egészen más alkalomból, ettől nagyon is különböző helyen és egészen ellentétes kéztől használva is föllelem. Még pedig Talleyrandnak a directoriumhoz 1797-ben intézett jelentésében a campo-formioi szerződésre vonatkozólag: »Az ellenségek, úgymond, a szerződések, melyeket velünk kötnek, csak azon fegyverszünetekhez hasonlóknak tekintik, melyeket musulmánok hitök ellenségével kötni kénytelenek.«

³⁾ V. ö. Taine, *Ancien Régime*, III. k: La Propagation de la doctrine, III. f, 1. §.

azt újjá teremteni. Ők a megtestesült erény: hivatásuk, megalapítani az erény uralmát. A fanatizmus, mint az abszolút, önmagával mindig azonos; az emberi szellemnek nincs más formája ezen ördögösségre nézve: az ész fanatizmusa erőszakosan hatol be a hit fanatizmusának formájába és ölti azt magára.

De az elvont és egyetemes jelleg nem elégséges arra, hogy meglehessen magyarázni a propagandát, mert ez közös jellemvonása minden tannak, még azoknak is, melyek tiszta szemlélődések maradtak. Hogy a tizenhatszadik századbéli tanok ily proselytismust támasztottak, ennek oka az, hogy a szellemekben erre különös fogékonyság volt, hogy a forradalmi követelésekbe rejtelmes aspirációk vegyültek, s hogy a képzelődések mélyén kelésnek indult az érzéki és érzelmes vallásosságnak kovása. Ugyanazon kéz írta a *Profession de foi du vicaire savoyard*-ot és a *Contrat social* rettenetes cikkét, mely száműzte a köztársaságból az atheistákat és halállal büntette az istenkáromlókat. Tüzes hazafiak, kik nem kárhoztatták az államcsínyeket és szemét húnnytak a mézszárlások előtt, a forradalmi nagy napok sikereiben a gondviselés kezét látták¹⁾. E vonások nagyon szembetűnők a francia forradalomban, még a leggonoszabb túlkapások közepett, a rémuralom legszörnyűbb

¹⁾ L. *Journal d'une bourgeoise*, publié par M. Lockroy. E gondolkozásmód sehol sincs oly őszintén kifejezve, mint itt. Például, 1792. jún. 16: »Ne aggódjék Párisért. A gondviselés csodáinak négy esztendeje, melyek a nép magasztos oltalmazását jelzik, hitet kell hogy keltsenek még a hitetlenekben is.« — 1792. júl. 4: »Minden előre meg van határozva és meg van fontolva, az ég velünk van.« — 1792. aug. 15: »Oly annyira el volt minden készítve egy új szent Bertalan-éjre, hogy reám nézve a legszentebb hitcikkely, mely szerint a legmagasabb Lény csodát művelt a nép javára.«

ideje alatt is: az ész mystériumai — s a természet és silány hierophantái cultusától, Théot Katalin együgyű gnosticismusáig, a legfőbb lény ünnepeztetése- és Robespierre főpapságáig, — mind ezek a vonások lépnek előtérbe.

Valamint XIV. Lajos alatt Bossuet szószéke és a Port-Royal imaháza között egy földalatti, de »közvetetlen és szakadatlan« áramlata képződött a szabadosságnak, mely »az utóbbi idők nagy eretnekségére, a hitetlenségre« vezetett, mint azt Nicole nevezé, és előkészítette Voltaire ¹⁾ föllépését: ép úgy a tizenhatszadik században, a vallástalanságnak a bölcészek által hirdetett s a királyok által vezetett háborúja közepett, a szellemeket a nyugtalanság egy neme fogja el ²⁾; itt és ott bizonytalan izgalmakat lehet észrevenni, melyek előre hirdetik, hogy a szelek más irányt fognak venni. A forradalom furcsa mysticismusa és felekezeti fanatizmusa: jelei ezen időknek, tünetei a válságnak, melynek lefolyását sietteti a forradalom. E szenvedélyes és absolut tanokra, melyek a forradalmat megfordított vallássá teszik, következnek hirtelen, nem kevésbé absolut és nem kevésbé szenvedélyes tanok, melyek a vallást megfordított forradalommá teendik ³⁾. Az ész cultusa 1793-ból való, a legfőbb lényé 1794-ré esik; Bonald 1796-ban szerkeszti első iratát s ugyanazon évben Joseph de Maistre teszi közzé első könyvét ⁴⁾. Mellettök, majdnem ellenök és tud-

¹⁾ Sainte-Beuve, *Port-Royal*, III. k, XVI. f; V. k, VII. f, Paris, 1867.

²⁾ »A nyugtalanságnak ez a neme, mely vallási jelleget negélyez,« melyről J. de Maistre beszél, *Considérations sur la France*, II. f.

³⁾ L. Scherer tanulmányát Joseph de Maistréről: *Mélanges de critique religieuse*, Paris, 1860.

⁴⁾ Bonald, szül. 1754-ben, közzéteszi 1796-ban a *Theorie du Sorel Albert*: Európa és a franczia forradalom.

tokon kívül már érezhetővé lesz az ihlet, mely át fogja hatni a *Génie du Christianisme*-et. A lelkek önként nyílnak meg előtte. Saint-Martin, »a gondviselés szolgálatkész védelmezője,« mint magát később nevezni fogja, úgy élt, mintha egy új korszakot várt volna: »Nekem isten kell!« Kereste is önmagában, a természetben és mindent isteníteni akart maga körül¹⁾. Ballanche a kinyilatkoztatásról és a palingenesisről ábrándozott. Ampère levelei szelíd fényt löveltek a lyon-környéki mysticus és gyöngéd kis társaságra²⁾. Itt már Genfhez érünk és a protestantismushoz. Ez teljesen át van hatva Rousseau gondolatától: »Az ember vallása templomok, oltárok, szertartások nélkül, szorítkozva csupán a legfőbb isten benső tiszteletére, az evangéliom tiszta és egyszerű vallása.« Ez is visszahatás, még pedig igen nagy fontosságú, mert egy egész évszázad vallási gondolatvilága ebből származik. Egyenest a rationalista és sentimentalis kereszténységhez, Schleiermacherhez vezet. Necker 1788-ban *Importance des opinions religieuses* cz. munkájával magára vonta Rivarol s az egész előkelő világ gúnyját. Ebben a környezetben született Staël asszony. Ugyanakkor érlelődött meg agyában a *Religion de l'enthousiasme*, mikor Németországban is tért foglalt. Staël asszony csak azért értette oly igen jól át és csak azért tett róla oly ékesszóló bizonyosságot, mert már régóta beavatta magát és önként áttért reá.

pouvoir-t; J. de Maistre szintén 1754-ben született és 1796-ban kiadja *Considérations sur la France* cz. munkáját. L. Costa de Beauregard, *Un homme d'autrefois*, J. de Maistre benyomásaira nézve a forradalom tartama alatt. Paris, 1877.

1) Sainte-Beuve, *Causeries du lundi*, X. k., *Saint-Martin* cz.

2) *Journal et correspondance d'André-Marie Ampère*. Paris, 1872.

A vallási ujjaszületés Németországban korábbi a francia forradalomnál. Egyébiránt itt a hitetlenség csak az arisztokrácia tulajdona volt. A porosz nép, megmaradva hívőnek, tiltakozott a vállhajtókás Voltaire-ek különös hit-szónoklata ellen, kiket Frigyes ¹⁾ furcsa consistóriumai küldöttek reá. E bölcész király halálát 1786-ban brutalis visszahatás követte a bölcészlet ellen. A kormányhatalom ebben kereste a népszerűséget. A hivatalos »Egyetemes-ség«-re az állam orthodoxiája következett s a szenteskedők kormányja az athéistákét váltotta fel. Egész Németországban, még oly helyeken is, hol a jámborság eltűnt, megmaradt a szenvedélyes vallásosságnak azon alapja, melyen Rousseau és mindazok, kik iskolájához tartoztak, ép úgy megtalálták a magok közönségét, mint a katolikus hitújítók, Stolberg és azok, kik Németországban a Chateaubriand-éhoz hasonló munkát kíséreltek meg. De Angolország az, hol a vallástalan bölcészlet először árasztja szét sugárzását, hol a visszahatás a legzajosabban nyilatkozik ²⁾. A meglevő vallás elsorvadt, a catholicismus tilalom alá volt vetve, a felvilágosult osztályokban a scepticismus uralkodott. Az ébredés és vallási újítás mozgalma indul meg a népben. Wesley és Whitefield methodisták bejárják az országot, hirdetve az evangeliumot és prédikálva az erkölcsök és az egyház átalakulását. Hitők közlékeny és mély. Térítőik elárasztják Angolországot, és a tömeg, mely mindenütt körüljök sereglik, szavuk által lebilincseltnak látszik. A lökés kihat a fennálló egyházra, mely is megélenkül, s a régi fele-

¹⁾ Philippson, I. k, I. f, — II. k, VI. f. L. alább III. könyv, VII. f.

²⁾ E szempont nagyon alaposan van kifejtve Cornelis de Witt által, *La société anglaise et la société française au dix-huitième siècle. Études*, II, V. f. V. ö. Erskine May, II. k, XII. f.

kezetek, mint a presbyteriánusok, independensek, baptisták, sarkalva a példa által, vitatják az új felekezettől a hitsovár lelkeket. Az elmének ezen különös hajlandósága nélkül Európában az események, melyek Franciaországban végbementek, egy rendkívüli dráma nagyszerű vagy végzetes epizódjai maradtak vala; nem hatottak volna színterükön túl s nem találtak volna semmi visszhangra a lelkekben. A legtüzesebb térítgetésnek minden heve sem elégséges az áttérések és a propaganda megfejtésére, legalább is ama titkos hajlandóságra van szükség, mely előkészíti a vallási lelkesültséget s az elragadtatást. Ezek nélkül visszalökés következik és zendülés támad, melyek annál erőteljesebbek, minél hevesebb a kényszer. »A legmeglepőbb,« mondja Tocqueville¹⁾, »nem az, hogy a francia forradalom oly eszközökhöz nyúlt, melyeket alkalmazásba venni láttuk, s hogy oly eszméket táplált, melyeket felszínre hozott: a nagy újság az, hogy annyi nép jutott el e pontra, hogy ilyen eszközöket hatékonyan lehetett alkalmazni s hogy ilyen elveket könnyen lehetett elfogadtatni.«

Ennek oka az, hogy a szellemek nemcsak elő vannak készítve az elvekre, hanem fegyelmezve is vannak az eszközök használatának tekintetében. A francia forradalmárok propaganda-rendszeröket a vallásfelekezetektől kölcsönözték; szervezetöket azon társulatok leghatalmasabbjától vették, melyek valaha az egyház környezetében elhelyezkedtek. Még ebben sem voltak tehát újítók. A forradalom előtt Európát ugyanazon mintára alkotott s ugyanazon szellemtől áthatott titkos társulatok által elborítva látjuk. »Legnagyobb részök,« írja egy történetíró, ki e dolgokat a

¹⁾ *Mélanges : De la Constituante au 18 brumaire*, 187. 1.

legszelesebb szempontból tekintette ¹⁾), tisztán bölcsészeti, vagy vallási volt; aztán valamennyien együttesen a politika felé fordultak és abban merültek el. Eszközeik különböztek ugyan, de valamennyiök a társadalmak újjászületését és a kormányok átalakítását tűzték ki közös czélul. « A legfőbbik köztök a szabadkőmívesek társulata. Központjuk Angliában van, de vannak gyűtőpontjaik mindenütt, Franczia-, Olasz-, Svédországban, sőt még Oroszországban is, főleg pedig Németországban. A fejedelmek és a nagyok tiszteletnek tartják, hogy elnökölnek a csoportokban, s a nagymester méltóságában büszkélkednek. Poroszországban a hét éves háború után megalakúl a *Haza barátainak* társulata, melyhez Frigyes is siet csatlakozni.

Egyikéből a tanulók eme társulatainak, melyektől csak úgy hemzsegett Németország, származott az *Illuminátusok* híres felekezete. Weishaupt, ki azt alapította, bajor volt és a kanon-jog tanára Würzburgban. A szabadkőmíves-ség neki törekvéseiben igen bizonytalannak s páholyaiban igen szétszórtnak tűnt fel. Ő tehát egyszerűbb és összefüggőbb, de elveiben őszintén forradalmi tant állított fel, melynek alapja: a szabadság és egyenlőség, e természeti és elévülhetetlen jogok; a társadalom gátolja azok gyakorlatát, következéleg a társadalom akadály a ember tökéletesedésének; az egyéni tulajdon: önkény és visszaélés; a polgári és vallási törvények mind megannyi merénylet az ember ősjogai ellen, melyeket vissza kell állítani s ennek módja az, hogy a társadalom épületét le kell rombolni és minden ízében újra építeni ²⁾. Ezek az elvek; ezek pedig az elméletben nem tűr-

¹⁾ Tocqueville, *Mélanges*, chapitres inédits de *l'Ancien Régime et la Révolution*, I. f.

²⁾ L. Philippson, I. k., I. f. — Geffroy, II. k, X. f. — Tocque-

nek meg semminő módosítást, de az alkalmazásra nézve az Illuminátusok azt tartják, hogy oktalanság volna erőszakhoz és megrohanásokhoz folyamodni. Okosabbnak tartják az erődbe belopózni, mint rohamot intézni. Nem semmisíthetvén meg a társadalmi épületet, befészkelik magokat beléje. Ármánynyal vetik magokat a hivatalos állásokra, azokat elnyerik, s e stratégiában kiváló tehetséget fejtenek ki. Ezen világ-ujjáteremtők mindenikében egy-egy igen gyakorlott politikus is lakik, és soraik között vannak olyanok is, kik mesterek az ármánykodásban. Mindenütt ott vannak, hivatalokba jutnak, körülveszik a fejedelmeket és felvilágosult minisztereket. Megválogatják kifejezésöket; tanaik megtűrik az elmebeli fentartásokat s hogy kevesebbet beszéljenek a zsarnokokról, többet magasztalják a demokrata uralkodókat. Tömérdék számban voltak a bajor választó körül. A kis udvarok legtöbb államférfiai és diplomatái összeköttetésben állottak e felekezettel. Találkoztak benne még katolikus papok is, mainzi kanonokok, Dalberg coadjutor, Benzel curator és némely mások, kik dolgozó szobájokban a szent képeket bölcsészeti symbolikus képekkel cserélték föl. De minden beavatottat nem lehetett hivatali javadalommal ellátni; voltak türelmetlenebbek is, kik 1759-től kezdve tüntetőleg különváltak Weishaupttól, alapítottak dissidens-páholyokat és előkészíték a harczot a nemesek, papok és a királyok ellen. A francia propaganda pedig, az elsőekben jóakarókra, az utóbbiakban már szövetségesekre talált. Ezek nagy számmal voltak a rajnai tartományokban; voltak társaik Olaszországban és

ville, *Mélanges*. Staël, *De l'Allemagne*, IV. r., VII. f. — Perthes, I. k., I. könyv, I. f. — Fournier tanulmányai az *Allgemeine Zeitungban*, 1883. — Mirabeau, *Monarchie prussienne*, VIII. könyv.

köztök szövődött a svédországi összeesküvés, mely 1792-ben királygyilkossággal végződött.

Azonban a század vége felé és azon visszahatás nyomása alatt, mely a szellemeket lappangva mozgatta, sokan azok közül, kik a minap hajlandósággal viseltettek a szabadkőművesek és az Illuminátusok iránt, egyszerre csak megkezdettek rémülni e tanoktól és következményeiktől. Az eredményeket anarchikusoknak, a tanokat észztompítóknak találták. A gyakorlat félelmet keltett bennök; az elmélet pedig nem elégíté ki őket. A tiszta ész ellenkezésbe jött zavaros képzelődéseikkel; a tudomány igen lassúnak látszott türelmetlen szellemeik előtt; még nem voltak hajlandók a vallásra: a mysticismus és a babonák karjaiba veték magokat. A szabadkőművesek, főleg a szigorú megtartás hívei, az ünnepélyes és gyermekes-szertartások egész rendszerét terjesztették már el, melyekről azt állították, hogy keletről származtak és a melyekben a kőművesi malaszt erejénél fogva részt tudtak venni nevetés nélkül Voltaire olvasói. André Chénier, ki, mielőtt kortársainak bűneit megbélyegezte volna, oly igazi hévvel álcázta le azok ostobaságait, úgy mutatja be nekünk az Illuminátusokat, mint kik »felekezetök eszméihez alkalmazták a régi babonák egész sokaságát, úgy hirdették a szabadságot és egyenlőséget, akár az eleusisi vagy ephesusi rejtelmeket, titkos tanná tették és a hitrege zagyva nyelvére fordították a természetjogot«¹⁾.

A babonáság, mely mindig a lélek mélyén fészkel, hirtelen felszínre kapott. Az ember megvakult a maga világosságától és megittasult saját kevélységétől. Azt kép-

¹⁾ *De l'esprit de parti*, 1791.

zelte, hogy a világnak, mely csak az ő gondolata által létezik, engedelmeskednie kell az ő akaratának; hogy az ész, mely képes mindent felfogni, képes mindent véghez vinni is. Az ész a maga módja szerint alkotta a fogalmakat, de azért a világ haladt a maga törvényei szerint, a természet pedig kivonta magát a szellem rendelkezése alól. Az ember ezen fölháborodott; persze, mert urai elkényeztették vala. Minthogy most megtagadták tőle a lehetetlent, melyet követelt, fellázadt uralmok ellen, összetörte görebjeiket, melyek igen vastagok valának arra, hogy a dolgok lényegét destillálják; a lomtárba dobta könyveiket, melyek csak tökéletlen tapasztalatok bizonytalan eredményeit tartalmazták; összetörte mérlegeiket, melyek igen durvák voltak arra, hogy a parányokat megmérjék, és az alchimistáknál keresett menedéket. A formulákat egyszerűsítve, kiábrándították a világot. A vékony és világos sugár, melyet a dolgokra löveltek, egy fényes pont körül nagyon sűrű sötétséget hagyott fenn. Az emberek önkéntelenül is arra felé vonzódtak.

A rejtelem, melyet az emberi értelemből száműzni akartak, ugyanakkor megboszulta magát. Mintha megújultak volna az örökös tévelygések, és újra megjelenni látjuk a bölcsészet által kendőzött, a tudomány által álcázott régi tévedéseket, melyeket örökre elfeledetteknek hitünk. Egy Cagliostro szerepet játszik a világban; Mesmer dézsája pedig sokkal több szenvedélyes érdeklődést kelte, mint Lavoisier találmányai. A leggyöngédebbek, legfinomabbak, mint például egy Lavater, a rejtély felé hajoltak; maga Goethe is e kétes utakra tévedt s egy pillanatra elveszett e bizonytalan ormok között: neki is megvolt a maga Walpurgis-éjjele; lángeszének egész szilárdságára volt

szüksége, hogy ellenálljon a kísértésnek és megóvja magát az elszédüléstől.

Ekkor bontakozott ki a homályból a Rózsakeresztesek szövetkezete, mely azelőtt épen nem beszéltetett magáról s mely a megelőző században alakult meg Németországban. Ugy fordult, hogy megfelelt a szellemek homályos sovárgásainak. Hasznára fordítá azokat. A Rózsakeresztesek, mint szellemidézők és bölcsészek egy tant és egy közös köteléket nyújtottak a nyugtalan szellemeknek, melyeket a rationalismus nem elégített ki, melyeknek a tiszta kereszténység többé már nem volt elég, és melyek az emberies aspiratiókba, a mik egész Európát áthatották, a csodásnak homályos szükségérzetét vegyítették. Mint tisztelői a fennálló hatalomnak, határozott ellenfelei a reformátoroknak és forradalmi sectáknak, különösen az Illuminátusoknak, kiket a minisztériumok- és udvarokból kiszorítani törekedtek, a fejedelmeknek jámbor prédikációt tartottak s arra ösztönözték őket, hogy az emberiség boldogságát hatalmuk megszilárdítása által munkálják. Képzelődésök- és dicsvágyuknak egyszerre hízelegvén, kibékíték a zsarnokságot az erénnyel. Hirdették, hogy birják az aranycsinálás titkát, — e becses jóvedelmet oly időben, mikor minden kincstár üres volt; nemkülönben a kormányok átalakításának titkát, a fejedelmek tekintélyének csorbítása nélkül, mely nem kevésbé hasznos titok olyan korban, midőn mindenütt lappangani sejtették az elégtelenséget, ha nem a zendülést. Állították, hogy rendelkeznek a természet erői felett. A tudomány csak igen takarékosan osztogatta eme rendelkezést a természeti erők felett: elvetették tehát módszereit, mint a hogy a politikában elveték a hagyományt és a tapasztalatot; közvetlenül közlekedtek

a természettel s azt beavatottjaik szolgálatába állíták. Még többet tettek; összeköttetésbe helyezték őket elmúlt idők nagy embereivel, a kik ily módon rejtelmes bizalmasaikká és titkos munkatársaikká lettek. Theosophok lévén vegyest nyeglékkal, az emberiség képmutatói, az érzelem hypokritái, a nagyok gyöngéinek hízelgői, udvaroncok és cselszövők lévén, minden eszköz jó volt nekik, melylyel célhoz juthattak s durva mysticismusuk életpályát képezett rájuk nézve. A kasseli landgraf nagyon drágán fizette meg a rémjelenségeket, melyeket neki ügyes gazemberek rendeztek. III. Gusztáv buzgó és meggyőződött hívők volt. Egy jósnője vala, kitől tanácsot kért; cabalistikus műveletekre adta magát és hitt XI. Károly látományaiban. De a Rózsakeresztesek befolyása és a szemfényvesztők szerepe sehol sem volt oly jelentékeny, mint a porosz udvarban, Frigyes halála után. Ez otromba és ravasz bűvészek Potsdam cabinetjeiben állíták fel varázsló készülékeiket, ugyanott, a hol a bölcseész király a minap még Voltaire társaságában azzal mulatott, hogy nyomon követték az emberi balgaságot, annak legmélyebb örvényéig. A Rózsakeresztesek Frigyes Vilmos porosz fejedelem meghittjeivé furták be magukat, megnyerték bizalmát; mióta ő uralkodott, igen értettek ahhoz, hogy kiragadják kezéből a hatalmat, hogy az ő nevében kormányozzanak és uralkodjanak Poroszországon. 1789-ben mindenhatók voltak, és látni fogjuk, hogy egy pillanatig elhatározó befolyást gyakoroltak Európa legfontosabb ügyeire.

E szerint ugyanakkor, midőn Európában mindenütt kelésnek indulnak a forradalmi csirák és minden arra hajlik, hogy megkönnyítse a forradalmi propagandát, látjuk szervezkedni a reactio és ellenállás elemeit. Ezek két, nagyon

ellentétes alakban, eredményei az emberi szellem ugyanazon munkájának, és ez a munka nemcsak a francziáknál megy végbe. Az izgalomnak hasonló okai rázkódtatnak meg minden államot, hasonló válságok látszanak fenyegetni minden nemzetet.

V.

A forradalom kitör Franciaországban s tovább terjed: némely népek azonnal elfogadják elveit; mások visszautasítják; látunk kormányokat elbukni, mert vele szembe szálltak, másokat fenmaradni, bár küzdöttek ellene, ismét másokat, melyek módját ejtették annak, hogy ellenállva hódításainak, azonosítsák magokat annak szellemével, és újra fölemelkedjenek, utánozva annak példáját. Hogy a francia forradalom propaganda-jelleget ölt magára, és hogy ez a propaganda a helyek szerint, melyeken végbe megy, különböző eredményekre vezet, ennek okát nem az uralkodó tanokban s az elterjedt eszmékben kell keresni, mert ezek mindenütt ugyanazok. Az ok kizárólag a nemzetek jellemében van. A tanok és eszmék csak azért terjedtek így el, mert a tanok elvontak és az eszmék egyetemesek valának: mindenki elfogadhatta, mert mindenki vérmérséklete, szenvedélyei és szerzett ismeretei szerint értelmezte azokat. Innen van, hogy ugyanazon formulák nagyon különböző érzelmek kifejezésére szolgáltak; hogy ugyanazon szavak nagyon eltérő gondolatokat rejtettek magokban; hogy éppen e közös kifejezések értelmén vitatkoztak az emberek, és hogy nagyon gyakran azon vették észre magokat, hogy azonnal megszűnne az egyetértés, mihelyt egymásnak magyarázatokat kezdenek adni. Ez itt fődolog a

történelemre nézve, mely következni fog, és szükséges azt jól meghatározni.

A nemzetek így értelmezvén a tant, melyre őket tanították, s mindenik a maga képe után rajzolván az elvont embert, nem tettek mást, mint hogy visszavezették a tant a maga kiindulási pontjához s az elvont embert a maga eredetéhez. Valamennyien azon az úton jutottak a valósághoz, melyet használtak, hogy attól eltávolodjanak. E híres rendszerek — itt főleg a politikaiakról beszélek, — alapjukban véve nem bírtak más egyetemet, mint csak a formát. E forma összhangban volt a kor izlésével, mindenkit tévedésbe ejtett, és elvek gyanánt vétettek olyan dolgok, melyek többnyire nem voltak egyebek, a klasszikai alkotás módszereinél. Ha némi szigorral elemezzük és vizsgáljuk emez elméletek leghíresebbjeinek kezdeteit, találni fogunk többkevesebb éles elmével észlelt, elszigetelt, sajátos jellegöktől megfosztott, az egyszerűsítés különös erejével elvont, majd szabályelvekké (maximés) általánosított és átalakított némely különálló tényeket. Így van ez Hobbes és *Léviathan-jával*; így Locke és *Polgári kormányzatával*: ez is, az is csak Angolországot és kormányát vette szemügyre. Az előbbi az absolutismus felé tereltetett a forradalom látványa által, a második a szabadság felé az absolutismussal tett tapasztalatok által. Bossuet eszményítve írja le XIV. Lajos monarchiáját, hogy a szentírás tanaihoz vezesse vissza. Saint-Pierre abbé nem ismer mást, mint a szent birodalmat, s örök békéje nem egyéb, mint annak átalakított és kifejlesztett alkotmánya. Kant csak Németországra gondol.

De mind ezek a példák elmosódnak Rousseaué mellett. A *Contrat social* csak Genf számára íratott; ez egy genfi

demokrata hazafias óhaja ¹⁾). Így mindent meg lehet érteni benne, és a reformban, melyet Rousseau javasol, bár nagyon radicalis, nincs semmi utopia. Genf: ókori minta szerinti város; a köztársasági erkölcsök itt hagyományosak; még a polgárjog kiterjesztése mellett is valósággal minden polgár részt vehet a kormányban. Itt a nép általi szigorú értelemben vett közvetetlen kormányzat sem nem fictio, sem nem csalás. Rousseau minden szenvedélyét eszményítette, a maga lelkében látta a világot és hazájában az emberiséget tekinté. Tényleg nem figyelt meg és nem ismert mást, mint Genfet. »Mit gondolt uram,« írta egy genfinek, »olvasva könyvem ezen rövid és hű taglalatát? Kitalálom; ön így szólt magában: Ime Genf kormányának története!... Én az önök alkotmányát, melyet szépnek találtam, a politikai intézmények mintaképeül fogadtam el s önöket Európának példányul mutatva be, távol attól, hogy romlásukra törekedjem, az önök fenmaradását célzó eszközökre mutattam rá« ²⁾). Következik-e ebből, hogy ő e rendszert minden államra nézve jónak és rendelvénységét csálhatatlannak hitte? Koránsem. Bár mennyire szívta is tele magát Plutarchchal, nagyon jól tudja, hogy Spárta eltűnt a föld színéről s hogy annak képmását nem lehet többé feltalálni, még a genfiek-nél sem ³⁾). Azt tartja, hogy a köztársaság csak a kis és

¹⁾ L. Sayous, *Le dix-huitième siècle à l'étranger*, I. k. 226 és köv. l. — Desnoiresterres, *Voltaire et J. J. Rousseau, Voltaire et Genève*. — Mallet du Pan, I. k. III. f. — Janet IV. k. VII. f. — Viry, *Origine des idées politiques de Rousseau* CXII. k. 359. l. — *Revue historique* XV. k. 517. l.

²⁾ *Lettres de la Montagne*, VI. l.

³⁾ »A régi népek nem mintaképek többé a modern nemzetekre nézve: minden tekintetben nagyon idegenek rájuk nézve. Főleg ti,

szerény államoknak felelhet meg ¹⁾. A nagy államokra nézve csak a foederativ rendszerben látja a reformot ²⁾. Az alkotmány tekintetében kijelenti, hogy »bármely alkotmány a legjobb bizonyos esetekben és a legrosszabb másokban« ³⁾. A lényeg, a fődolog a népekre nézve az, hogy ugyanazokul maradjanak meg. E tekintetben azzal hízeleg magának, hogy az emberek közt ő a legkevésbé kosmopolita. »Tegyetek, hogy a lengyel soha se lehessen oroszszá, s én azt mondom nektek, hogy Oroszország soha sem fogja leigázni Lengyelországot. A nemzeti intézmények azok, melyek egy nemzetnek szellemét, jellemét, izlését és erkölceit alkotják; melyek a nemzetet azzá teszik, hogy ő az és nem más; melyek a kiirthatatlan szokásokon alapuló forró hazaszeretetet keltik föl benne; melyektől áthatva, megöli az unalom más népeknél, közepette a gyönyöröknek, a melyektől a saját országában meg van fosztva. »*Ubi patria ibi bene*« ⁴⁾.

Ime, ez Rousseau gondolatának valódi alapja, meg-

genfiek, ti nem vagytok sem rómaiak, se spártaiak, nem vagytok még athéniek sem ...« *Lettres de la Montagne*, IX. l.

¹⁾ »A monarchia csak gazdag, hatalmas nemzeteknek való; az arisztokratia a gazdagságban és nagyságban közepes államoknak, a demokratia a kicsi és szegény államoknak felel meg.« *Contrat social*, III. könyv, VIII. f.

²⁾ *Contrat social*, III. k, XV. f. — »Szánjátok rá magatokat, kiterjeszteni és tökéletesíteni a foederativ kormányok rendszerét, az egyedülit, mely a nagy és kis-államok előnyeit egyesíti s ez által az egyedülit, mely nektek megfelelhet.« — *Gouvernement de la Pologne*, V. f.

³⁾ *Contrat social*, III. k, III. f.

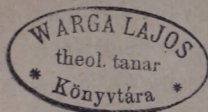
⁴⁾ *Gouvernement de la Pologne*, III. f, v. ö. IV. f: *Éducation*.

fosztva az irány sallangjai- és czifraságaitól. Innen van, hogy Genfen kívül csak a formulát fogták fel s csak az abstractiókat sajátították el az emberek. Megvalósítván a tant, meghamisították értelmét; de ez, a nemzetek szerint, nagyon különböző alakban történt. Franciaországban például a nép általi közvetlen kormányzat arra vezetett, hogy a hatalom a fegyveres csoportoknak s a párisi cluboknak lőn kiszolgáltatva; a népfelség elve, római hagyományok szerint értelmezve és összpontosított államban alkalmazva, egynéhány pártember zsarnokságára vezetett. Franciaország multja, történetének kényszerűségei itt bünténynek tűntették föl a foederalismust, minél fogva a rendszerben már nem volt sem mérséklő szer, sem correctivum: nem maradt meg egyéb belőle, mint egy zsarnoki paradoxon.

Németországban ellenben, hol az intézmények foederativek voltak, a hol kis fejedelemségek léteztek, s hol az állam gyengéje a hatalom megoszlásából, meg a nemzet szétszóródásából származott, a szerződés tana az állam tömörülésére, a nemzet összesimulására vezetett: itt egész természetszerűleg illeszkedett bele e tan a történet folyamatába. Rousseau tanítványai, kik Franciaországban forradalmárok voltak, Németországban reformátorokká lettek.

E szerint a nemzetek tanulmányozása ugyanazon eredményre vezet, mint az államok tanulmányozása, s az eszmék vizsgálatából ugyanazon következtetést vonjuk le, mint a politikai szokások vizsgálatából. A készülő forradalomban a kormányok csak az állameszély, vagyis a magok érdekei után indulnak, a mint azokat velök a tapasztalás megértette. A nemzetek csak örökölt szellemöket követik,

vagyis a jellemet, szenvedélyeket, ösztönöket, a mint azokat a századok munkája bennök kifejlesztette. A népek, kezdve a francziákon, a forradalmat nemzeti hagyományaik szerint értelmezik, a kormányok pedig politikai hagyományaik szerint itélik meg. Szükséges tehát visszamenni e hagyományokhoz, hogy megértsük Franciaország és Európa viszonyait a forradalom alatt: azok nyújtják nekünk ezen egész történethez a kulcsot.

MÁSODIK KÖNYV.

A politikai hagyományok. Franciaország.

ELSŐ FEJEZET.

A nemzet és a kormány.

I.

Sokat vitatkoztak annak kiderítése végett, hogy vajon volt-e Franciaországnak a régi kormányzat alatt alkotmánya? A tény az, hogy felkutathatták a királyság legtitkosabb levéltárait, a nélkül, hogy szövegére rátaláljanak; hogy a királyok ebben nem hittek s hogy törvénytudóik tagadták létezését ¹⁾.

¹⁾ XVI. Lajos így szólt a párisi parlamenthez, az 1787. nov. 19-ki ülésben: »Az elvek, melyekre önöket figyelmeztetni akarom, a monarchiá lényegéhez tartoznak, s nem fogom megengedni, hogy félreismerlessenek vagy módosíttassanak.« — Lamoignon, a pecsétőr, következőleg fejtette ki azokat: »A nemzet által egyetemesen elismert ez elvek bizonyítják, hogy *egyedül a királyt illeti meg királyságában a souverain hatalom*; hogy csak istennek felelős a legfőbb hatalom gyakorlásáért;... hogy a király *souverain feje* a nemzetnek és ezzel egy; végül, hogy a törvényhozó hatalom függés és megosztás nélkül az uralkodó személyében van. E régi nemzeti elvekből, melyek-

Az alaptörvényekhez kell folyamodni! kiáltják minden oldalról, mihelyt az államban zavar támad és a hatalom ingadozik; de e törvényeket nem találják sehol. Mindenki rájuk hivatkozik, de nem ismeri senki. Még a legélesebben látók is alig veszik észre »ama bölcs középútnak majdnem elmosódott nyomait, melyeken atyáink haladtak a királyok féktelensége és a népek szabadossága között«¹⁾. Óvakodnunk kell e kétes fényű szövétnekek után megindulni; futóhomokra vezetnek azok: a ki oda merészkedik, betemeti magát. »Fölébredve, mintegy sötétben tapogatózva keresték a törvényeket, de már nem találták,« írja Retz az 1647-ki izgalmak alkalmából²⁾. »Olyan játék ez, melyen biztosan mindent el lehet veszíteni«, mondja Pascal... »A nép örömet hallgatja az ilyen beszédek. Lerázza az ígát, mihelyt fölismerte. Nem szabad, hogy a bitorlás igaz voltát érezze; hajdanán a bitorlás oktanul hozatott be, ma már indokoltá, észszerűvé lett; hitelesnek, öröknek kell azt tekinteni és el kell rejteni eredetét, ha azt nem akarjuk,

ről történetünk minden lapja tanuskodik, következik, hogy egyedül a királyt illeti meg a jog, egybehívni a rendeket, hogy egyedül ő ítéli meg, ha vajjon hasznos vagy szükséges-e ez összehívás; hogy semminő rendkívüli hatalomra nincs szüksége királyságának kormányzása végett; hogy *egy francia király az állam három rendének képviselőit nem tekintheti másnak, egy szélesebb körű tanácsnál, mely egy oly család köréből választott tagokból áll, a melynek ő a feje, s hogy mindig csak ő a legfőbb bírása előterjesztéseiknek és panaszaiknak.*« — Discours du Roi au Parlement; discours de M. Lamignon, garde des sceaux de France, à la séance du Roi au Parlement, 19 novembre 1787. — *Archives parlementaires*, publiées par MM. Mavidal et Laurent, I. k, 264 és köv. l. Paris, 1868.

¹⁾ Retz, *Mémoires*, 2e partie, II. f. 1646. — V. ö. Étienne Pasquier és különösen Sainte-Marthehoz intézett leveleit.

²⁾ Id. 2e partie, III. f..

hogy csakhamar véget érjen« ¹⁾). Fontos tehát, hogy a hatalom elve rejtély maradjon, és ha van valahol alaptörvény, ez a következő elven nyugszik, mely fölöslegessé teszi mások alkotását: »A népek és királyok jogai soha sem egyeznek oly jól össze, mint a csendben« ²⁾).

Azonban egy oly hatalmas monarchia is, mint a minő a francia, nyolcz egymásra következő századon keresztül nem diadalmaskodik annyi külellenség s annyi belső forradalom ellenében, nem gyarapszik mindig erőben és hatalomban a nélkül, hogy e szép növekedésnek létjogosultsága és szabályai, melyek abból következnek, meg ne lettek volna. A fölhalmozott előzményekből egy jogszokást lehet leszármaztatni, a jogszokásból pedig a közjog némely elveit levonni; de mindez elméletnél nem egyéb. Minden tekintélye a történeti multon, minden sanctiója a jövő történetén nyugszik. Nem köti le a jelent és ezt a politikusok nem veszik számba. Ily módon szerkeszté Montesquieu csodálatos könyvének több fejezetét; de minden lángesze mellett sem teheté, hogy az *Esprit des lois* a *Habeas corpus* billt helyettesítse egy francia alattvalóra nézve s hogy biztósítsa őt egy elfogatási parancs, egy elkobzási rendelet vagy egy önkényes adóbehajtás ellen. Ha elemeire akarjuk visszavezetni a régi monarchia szokásjogát, csakhamar azon formulához érkezőnk, mely a politikának egész szellemét magában foglalja, mint a hogy az előbbi magában foglalja a közjog egész szellemét: értelmes miniszterek által szolgáltat bölcs uralkodó. »A francziák könnyelműsége és állhatatlansága,« mondá Richelieu, ³⁾ »nem győzhetők le máskép,

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet, art. III, n° 8.

²⁾ Retz, id, 2. r, III. f.

³⁾ *Testament*, VI. f.

mint csak urok ébersége által. Mindenre képesek, feltéve, hogy azok, kik őket vezérlik, képesek őket jól megtanítani arra, a mit tenniük kell. Merem állítani felségednek, hogy ha felséged talál főnököket, a kik tudnak parancsolni, lesznek alattvalói is, a kik tudnak engedelmeskedni, és bizonyos, hogy az egész világon elterjedt ama véleménynek, mintha a francziák a rend- és fegyelemre képtelenek volnának, nincs más alapja, mint a főemberek képtelensége, kik nem tudják megválogatni ama czélokra szükséges eszközöket, melyeket magok elébe tűznek.« Ime, tényleg ez az egész alapja a régi monarchikus szerkezetnek, s hozzá lehet tenni, hogy ebben rejlik a francia királyság nagyságának és hanyatlásának is minden oka.

Nagy királyokra jó szolgálkkal, vagy legalább okos királyokra nagy miniszterekkel, van szükség. IV. Henrik és Sully, XIII. Lajos és Richelieu tökéletes mintaképei a régi kormányzatnak, melyben a személy minden, az intézmények : semmik. Ha hiányoznak kiválóbb tehetségű emberek, ür támad, mert nincsenek törvények, melyek megengednék, hogy őket nélkülözni vagy reájok csak várakozni is lehessen, s fényes és áldásos uralmak után a zavar és sivárság hosszú korszakait látjuk következni.

Ezt nem néhány zsarnoknak a szeszélye, vagy némely dicsvágyó emberek felülkerekedésének a véletlensége okozta, hanem a nemzet s az állam fejlődésének általános feltételei, sőt a viszonyok hatalma akarták így ¹⁾. A tizennegyedik

¹⁾ L. Vuitry, *Études sur le régime financier de la France*. — Fustel de Coulanges, *Histoire des Institutions*. — Picot, *Histoire des États généraux*. — Luchaire, *Institutions des premiers Capétiens*. — És a klasszikusok : Guizot, *Essai sur l'histoire de France*.

század óta, mondja egy történetíró, úgy a királyság, mint a nép szerencsétlenségére el volt döntve, hogy a monarchia korlátlan legyen s hogy a régi Franciaország ne ismerje a szabadságot ¹⁾). Ennek okai visszamennek a monarchia eredetéig és némileg saját létjogosultságából származnak. Franciaországban nemzet és állam együttesen alakultak meg és összhangzólag növekedtek. A hűbériség szétdarabolta az államot és hazát; a nemzet egyesülni törekedett, a királyság tömörítette. Műve sikerének első feltétele a hűbérrendszer lerombolása volt. A királyság nem gyarapíthatta hatalmát, a nemzet nem csoportosíthatta a maga elemeit mint csak a nagyurak rovására. A király bennök vetélytársakat vagy lázadókat, a polgár és a paraszt elnyomókat látott. A polgár és paraszt ellenökben a királyra hivatkozott. A francziáknak eme borzadása a hűbériségtől képezi a király egész erejét a nagyurak elleni harcaiban. Alapját képezi a nemzeti történelemnek; alkotja az egységet a középkortól kezdve a forradalomig ²⁾). A párhuzamos hatások, melyek a királyságot arra, hogy hatalmát összpontosítsa, a nemzetet meg arra ösztönzik, hogy a király köré sorakozzék, ugyanazon eszközt használják fel: a legistákat; kik a polgárság köréből származnak, a király minisztereivé lesznek és a kormányban érvényre juttatják a királyi mindenhatóság elvét.

E tekintetben nincs történet, mely annyira különbözne egymástól, mint Franciaországé Angliáétól. A nagy

Civilisation en France. — Aug. Thierry, *Considérations.* — Mignet, *Formation territoriale de la France*, a *Mémoires historiques*-ben.

¹⁾ Lavissee, *Du pouvoir royal en France sous Charles V.* (*Revue politique* 1880, és *Revue historique*, 1884.)

²⁾ L. Guizot, *Civilisation en France*, III. k. I. lecke.

ellentét, mely e történetek folyamában nyilvánul, már kiindulási pontjoknál mutatkozik ¹⁾. Franciaországban a gyarapodásnak minden erőfeszítése a hűbérrendszer ellen van irányozva: a nemzet főeleme, a harmadik rend, a királyért dolgozik a nemesek ellenében. Angolországban minden erőlködés a királyság ellen irányul: a nemzet főeleme, a *gentry*, vagyis a falusi kis nemesség, a polgárokkal szövetségben a király ellen működik. Franciaországban minden a hatalom egyesítésére, Angolországban pedig megosztására működik közre. A régi Anglia nemzeti kifejezése: egy hatalmas parlament; a régi Franciaországé: egy nagy király. Egyébiránt az angoloknak nem kell idegen invasióktól tartani; a küzdelmek közt, melyeket a királyi felsőbbség ellen folytatnak, s a belső harczok középett, melyek azokból kifejlenek, nem kénytelenek ellenséges intervenciók miatt aggódni. Ellenben olyan aggodalom ez, mely a francziák polgári viszálykodásai között azoknak minden gondolatán uralkodik. A hódítás fenyegetése mindig rájuk nehezedik és az idegen szolgaság veszélye nem enged nekik sokáig szabad időt egyenetlenségekre. Az angolok a rendetlenség és zavar korszakaiban támasztanak nagy követeléseket a királyság irányában; a francziáknak hasonló esetben nincs sem szabadságuk, sem idejük válogatni. Hasznukra fordíthatnák zavarait, hogy megfékezzék királyukat, de az idegen előbb zsákmányolná ki azokat, hogy őket magokat verje lánczra. Ennélfogva a legszükségesebbet teszik meg, és a nemzeti függetlenség érzete diadalmaskodik a közszabadság utáni vágy felett.

¹⁾ L. Guizot, *Essai sur l'histoire de France. Civilisation en Europe*, XIV. leczke. — Vuitry, *Régime financier*, 2-e série. II. k. — Buckle, *Histoire de la civilisation en Angleterre*, IX. f.

Mindezen vonások a tizenhatodik század nagy válságában határozódnak meg. A két monarchia ebből megérlelődve kel ki: ekkor nyerik alakjokat s végleges arczulatuakat. Azon okok, melyek kihatottak arra, hogy Franciaországban nem volt *nagy Charta* és *Alsóház*, eredményezték azt is, hogy ott a reformatio meghiusult. A reformáció hivatkozott az észre a katholikus dogmatismus ellenében; hivatkozott különösen a lelkiismeretre és a malasztra. Szüksége volt a szabadságra, követelte azt és nagyban járult hozzá, hogy győzelmét siettesse; de a szabadság nem volt közvetetlen és eredeti czélja. A reformáció lényegileg keresztény visszahatás volt a renaissance hitetlensége és szabadossága ellen; föléledése a hitnek, mely kezdett feloszolni Róma nyugodt scepticismusában; tiltakozás a pogány derűtség és Olaszország elvei ellen; visszatérés a lélek scrupulusai- és nyugtalanságaihoz s az aggodalmakhoz; visszavonulás szent Ágoston és szent Pál felé — a középkoron keresztül. A reformáció a vallás birodalmában megbontotta az egyház egységét; a politika birodalmában pedig az egyházközségek önkormányzata által a községek autonómiájára vezetett: az állam szétbontására irányult. Minthogy a türelmesség fogalma nem hatolt volt be a szellemekbe, a dissidens egyház csak egy fegyveres párt támogatásával tarthatá fenn magát. A vallási meghasonlások politikai elkülönüléseket vontak magok után, s az állam nem tűrhelvén a megoszlást, vagy el kellett fogadnia a reformációt, vagy pedig a reformáltaknak kellett hogy egy nemét alkossák az államnak az államban. E viszonyok döntő befolyással voltak az eseményekre.

Franciaország nagyon is előrehaladott volt klasszikus műveltségében, természetszerűen sokkal inkább sodortatott

a rationalismus felé, a tiszta logika által sokkal jobban volt áthatva, hogysem megállapodhatott volna az ész és hit közti rejtelmes egyességnél. A fejedelmek közt a mérsékeltek, a politikusok, mint őket nevezék, vallás dolgában közönyösek, a hívők vakbuzgók valának. A reformáció az előbbiek előtt haszontalannak, az utóbbiak előtt bünténynek tűnt fel. Egyébiránt pedig azok is, ezek is az állam tekintetében határozott hívei voltak az egységnek és e czímen egyesültek, hogy a reformációt kárhoztassák. A reformáció valósággal csak azon alkalomért tetszett a nagyoknak, melyet nyújtott nekik, hogy újra fölvehessék a harcot a királyság ellen. Eme hűbéri követelésekhez némely városokban köztársasági törekvések is csatlakoztak. Ha a nagyok és republikánusok, kik egy pillanatra egyesültek, sikert aratnak vala, sikerök minden valószínűség szerint nem a közszabadságok megerősítésére s egy angolmintájú parlament alkotására, hanem az állam szétdarabolására és confoederatiókra való felosztására vezetett volna. E szerint nem az 1688-ki forradalmi Anglia, hanem a westphali béke korabeli Németország felé haladtak ¹⁾.

¹⁾ *Discours politiques et militaires* de Lanoue, 1587. Egyedül a királyság képes megmenteni Francziaországot, mondá; minthogy ha a spanyolok, angolok, németek abba berontanak, magától darabokra hullna szét. »Igy e nagy testből több darab válna ki, melyek biztosságáért a bitorlók a szomszéd protectorokhoz fordulnának. Egyik fejedelem egy tartományt ragadna el, egy nagyúr néhány várost kerítne hatalmába. Több jelentékeny város aristokratiát alkotna parlamentjében, néhány nemesből és főbb polgárból, — a többiek köztársassággá lennének.« — Saint-Simon *Parallèle*, 21. l. a Liga és a hugonották pártját úgy tünteti fel, hogy még XIII. Lajos alatt is az előbbiek a spanyolokhoz és ultramontánokhoz, az utóbbiak pedig Németország, Anglia és Hollandia protestánsaihoz szítottak. És hozzá teszi:

Az idegenek fegyverben voltak és lesték az alkalmat; megragadták azt. A spanyol és német, felszólítva a pártok által, ezeket izgatták, élesztve a tüzet és táplálva a polgárháborút. Zsákmányra vágyódtak. A király nem volt hajlandó megosztani sem hatalmát a reformáció fejeivel, sem királyságát a Liga szövetségeseivel: védelmezve az előbbieket ellenében az állam egységét és az utóbbiakkal szemben a terület integritását, a nemzet titkos vágyainak felelt meg. A nemzetnek nem kellett sem a hűbérurak kormányzata, sem az idegenek intervenciója: többre becsülte a dictatúrát. Ez volt ösztöne s ezt egész elevennek és szenvedélyesnek fogjuk találni a forradalomban. A tizenhatodik században a király volt a dictator. A foederalismusról gyanús hugonották és a Spanyolország hűbéreseivé lett ligapártiak között egyedül ő képviselte a nemzeti hagyományt. A reformáció, szelleménél fogva, Franciaország értelmi irányzatával, következményei által pedig politikai áramlattával ellenkezett. Nem érvényesült. Nem állítom, hogy ez esemény szerencse lett volna Franciaországra, s hogy ezért magunknak szerencsét kívánni kellene. De Franciaországban a *nagy Chartát* s a reformációt feltételezni annyi, mint Angliát oda átszármaztatni s következőleg megváltoztatni a történet minden feltételét. Kevésbé kell tehát saj-

»Az előbbieket nem tudtak azon uralom szellemétől megválni, melyet pártjok oly hosszú és oly veszedelmes zsarnoksággal gyakorolt; az utóbbiak nem tudtak szakítani ama függetlenségi szellemmel és ama gyászos törekvésekkel, hogy régi tervökben lassanként mindig előbbre haladva, államot az államban, köztársaságot a királyságban alkotni. Mindketten idegen hatalmakra támaszkodtak, melyekkel bensőleg és kölcsönösen veszélyes viszonyt tartottak fenn... ezek is, azok is vallásuk örve alatt.«

nálni e »nagy visszautasítást« Franciaország részéről, mint ama nagyon régi okokat, melyek azt elkerülhetetlenné tették. Azon okok ezek, melyek pusztán hatásaik lánczolata által is katastrophába sodorták a régi monarchiát s a francziáknak nem engedtek más kivezető utat a zsákutczából, melybe jutottak, mint a forradalmat.

Ilyen a történeti nagy lökések rejtett ereje. Franciaországban a reformáció fenyegette a nemzeti egységet és a korlátlan királyságot, de megszilárdítja őket; Angolországban a közszabadságok ellen volt intézve és mégis megerősíti ezeket. Itt a királyi despotismustól indult ki. VIII. Henrik midőn decretálta a reformációt, csak szenvedélyei által indíttatva tevő: a római járom iránti türelmetlenség, az egyházi javak utáni sovárgás és a korlátlan hatalom vágya vezették. Azt hívé, hogy, ha a vallás fejévé teszi magát, az angolok lelkeit igázza le. De az angolok a függetlenség szelleme által voltak áthatva; a reformáció a lelkiismeretek fölszabadulása volt, és a királyságnak minden mesterkedései sem voltak képesek megakadályozni az angolokat abban, hogy a reformációt egy vallási *nagy Char-tának* tekintsék. A reformáció, távol attól, hogy az angolokat lánczra fűzve a király kezeibe kiszolgáltatassa, ellenkezőleg küzdelmeikre, melyeket ezután a közszabadságokért folytattak, a meggyőződésnek és büszkeségnek uj jellegét nyomta rá. Nemzetivé lett, mint az alkotmány, sőt bizonyos tekintetben még bensőbbé és drágábbá tette az angolokra nézve ez alkotmányt, midőn azt hitökkel egyesítette. A reformáció a szabadságban a maga természetes biztosítékát találta meg, és a királyság a reformációból származott felekezetekben sokkal félelmesebb és elkeseredettebb ellenfelekre talált, mint a minők valaha voltak a politikai pártok.

E forradalom kimenetele döntött az utána következők végződése fölött is. Angliában úgy, mint Franciaországban a forradalmak a nemzeti hagyományoknak voltak a kifolyásai. Angliában a hagyomány volt: a középkori intézmények fejlesztése és a harc a korlátlan hatalom ellen, melyet a királyok érvényre juttatni igyekeztek; Franciaországban pedig: az izzó ellenszenv ez intézmények iránt és a harc a hűbéri főnemesség ellen, mely azokat a maga hasznára fentartani törekedett. A tizenhetedik századbéli angol forradalmak előkészítették a szabad kormányzat végleges diadalát; a Fronde zűrzavaros csetepatéja a korlátlan hatalom győzelmét biztosítja Franciaországban.

De a monarchiának, hogy nagy szerepét betölthesse, állandóan szüksége van a megerősödére és edződésre saját forrásában. Nem szabad tévedésben lennie sem létjoga, sem sikerének föltételei iránt. Rá van utalva, hogy annyival nagyobb mérséklettel gyakorolja a hatalmat, minél kevesebb ellenőrzés mellett kezeli azt. A nemzet lemond jogairól, de nem birálatáról. Ha mindent ad, sokat vár. Oly végből veti magát alá királyának, hogy jól, előrelátással, renddel és mérséklettel legyen kormányozva. IV. Henrik megértette. Katholikussá lett s így szentesítette az államegységet; de a hugonottáknak megadta mindazon lelkiismereti szabadságot, melyet a kor erkölcsi megköveteltek. A nantesi rendelet: áttérésének betetőzése; a kettőt nem lehet egymástól szétválasztani. Az áttérés megadta neki a koronát, a rendelet biztosítja számára a királyság meghódolását. Bevitte a törvényekbe a türelmességet, mely a szellemekben még homályos és bizonytalan volt. Megalapította azt a kormányt, mely mindig a legnépszerűbb lesz Franciaországban: a szellemes és értelmes emberek kormányát.

Többet tett: érezte, hogy magában egyesítvén a legfőbb hatalmat, s magát annak fejévé s a nemzet képviselőjévé tévén, köteles volt érette gondolkozni és megvalósítani azt, a mit a nemzet homályosan óhajtott, a nélkül hogy véghezvihette volna. Reformátor királylyá lett, s mint ilyen még mélyebben hatolt a monarchia hagyományaiba.

Annyit tenne, mint félreismereni a nemzeti jellemet, ha azt hinnők, hogy ekkor közönyös volt az állami ügyek iránt s csak engedelmeskedni vala képes. Franciaország feláldozván a közjónak a szabadságot, épen nem vesztette el az az utáni vágyat. Történetében meg volt a függetlenségnek állandó hagyománya. A jogok visszakövetelése koronként előfordult és a francziák soha sem engedték hosszú ideig telni a despotismus elévülését a nélkül, hogy félbeszakították volna. A demokratikus szabadság szelleme soha sem tűnt fel határozottabb jelleggel, mint a községekben; az országos rendek iratai a tizennegyedik századtól a tizenhetedikig az 1789-ki nagy követelések minden alapját magokban foglalják¹⁾. Ha meghiusúlnak a rendek abbeli kísér-

¹⁾ L. Picot, *Histoire des États généraux*, főleg IV. k. *Résumés généraux*, 197. és köv. l. — A harmadik rend iratai az alkotmány- és kormányzatnak valódi tervezetei. Ezekben minden elv már föl van állítva: hogy a souverainitás a néptől származik, hogy a nép a lakosok egyetemessége, hogy a rendek a nemzeti akarat letéteményesei; a souverainitás megosztlása a korona és a rendek között; a gyűlések periodikus egybehívása; az adó megszavazásának szüksége; valamennyi rendnek részvétele a közterhek viselésében, a királyi hatalom függetlensége a római udvarral szemben, egy nemzeti papság alkotása, az állam korlátlan joga az egyházi javak felett, a hivatali állások megvásárolhatásának megszüntetése, az udvari tartásdíjak eltörlése, a visszaélések orvoslása, a hűbérurak igazságszolgáltatásának s a hűbéradóknak megszorítása, törvényhatósági magistrátusok válasz-

letei, hogy magokhoz ragadják a kormányt, ez onnan van, mert csak zavaros időkben, sorscsapások és zendülések közepett hivatnak össze. Nem birnak a kormányzáshoz szükséges tapasztalattal, sem erővel: nem tehetnek mást, mint csak formulázni az óhajokat. A királyság megvalósítja azokat. Renddel párosulva hajtja végre azt, mit a rendek confusióval kezdeményeznek; kifejtegeti iratcsomóikból a gyakorlati reformokat. Biztosítván a népnek a főbb eredményeket, miket a szabadságtól várt, egy ideig elfeledteti vele annak elvét. »A rendek határozatainak még a szövege is ott lebegett azok szemei előtt, kik V. Károly és XII. Lajos rendeleteit szerkesztették«¹⁾. Így láttak napvilágot a tizenhatodik század zavarai után Lhôpital reformjai és a nemesek gyűlésének befolyása alatt Sully reformjai, melyek IV. Henrik uralmának dicsőségét képezik; így következtek a tizenhetedik század elejének izgalmai és az 1614-ki rendek után a Richelieu által tett hatalmas alapítványok; így a Fronde után a lecsendesülés és termékeny újjászervezés évei, melyekhez Colbert emléke fűződik. Egy nagy történetíró azokat a consulatushoz hasonlította s ez összehasonlítás magyarázza meg Bonaparte fölülkerekedését és sikerét²⁾. XIV. Lajossal a királyság tetőpontját éri el. A királyt

társa, a szokásjogok egyesítése és codificatiója, a belső vámok megszüntetése.

¹⁾ Picot, id m., IV. k, 296. l. V. ö. I. k, 208 és 537. l; és IV. Henrikre vonatkozólag III. k, 274. l.: *Résultats de l'Assemblée des notables*.

²⁾ Guizot, *Civilisation en Europe*, XIV. l: »A győzelmek külföldön, a belső rend annyi zavar után; erős hatalom, melyet véglegesnek tartanak; fiatal népszerű király, kit herossá tesznek, s a törvények egész halmaza: a büntető eljárás, kereskedelem, a vizek- és erdőkre vonatkozó nagy rendeletek, sat.«

apotheosisban részesítik, szobrokat emelnek neki; egy római császár ez, azok sorából, kiket az istenekkel egy rangba helyeztek. »Ekkor volt a királyságnak legteljesebb diadala«, mondja Michelet ¹⁾, »a népnek legteljesebb bizalma egy emberben, ki valaha létezett.« Uralkodásának közepe táján és a század utolsó éveiben az áramlat, mely eddig a királyságot támogatta, észrevétlenül meggyöngült s a vizek mintegy egymásra torlódva tornyosulnak össze. A nantesi rendelet kihirdetése IV. Henrik által a monarchia érettségét jelzi; e rendeletnek unokája által történt visszavonása a monarchia hanyatlását jelenti. A monarchia eddig következetességet tanusított, de nem rendszert: most rendszerré lesz és dogmát alkot belőle. Eddig egyezkedésekből élt, most kizárólagossá lesz. Mérséklete nagyon erőssé tette, most a túlkapások által vesztének indul. Nem uralkodik többé a nemzetért, nem többé az államért, csak önmagáért és egyedül magáért uralkodik. Öncél, önmagának istenévé lesz. Elmélyed e cultusban és elvész benne. Ugy nőtt fel, mint a nagy cserfa, mely magába szívta fel a környező földterületek minden nedvét, s mely azoknak cserében árnyékának hűsét és a lombozatának titokzatos működése által megtisztított egészséges levegőt nyújtja. És épen akkor, midőn e fa a legfelségesebbnek tűnik fel, legszebb nyarának ragyogó fényében, megakad ágaiban a nedvkeringés, lombjai egymásután hullnak le, mintha szélhűdés csapta volna meg. Törzse kiszárad és elsorvad nesztelen. Rothadt gyökerei nem fogják meg többé a talajt, kopár ágai nem tartják fenn többé magokat a légben, eső csapkodja tetejét, élösdiek örlik meg alapját. A minap még menedéket nyuj-

¹⁾ *Précis de l'histoire moderne.*

tott a viharok ellen, ezeknek jövőre már nem áll ellent többé: az első vihar, mely támad, összetöri és ledönti.

Hogy a királyság fentarthassa magát és új életre keljen, szükséges, hogy reformáló természetű maradjon és folytassa a nemzeti fölszabadítás művét; hogy sikerrel s egyúttal mérséklettel kormányozzon; hogy az állam gazdag és a nép megelégedett legyen; hogy tartózkodjék a tulkapásoktól és orvosolja a visszaéléseket; hogy miután lerombolta a nemesek uralmát, törölje el azon jogosítványokat, melyek azzal együtt jártak s a melyeknek már nincs többé létjoguk; hogy szabadítsa fel a földet s végezze művét az ember fölszabadításával. Azt követelték a királyságtól a tizenhatodik században, hogy legyen türelmes; a tizenhetedikben, hogy legyen hatalmas, s követelik a tizennyolcadikban, hogy legyen »felvilágosult.« Ha ezt megtagadja s kivonja magát feladatának teljesítése alól, a nép eléggé tudatára ébredt önmagának és jogainak arra, hogy követelje azt, a mit remél, és a király magával szemben harczkészen találandja ugyanazon törvénytudókat, kik öt évszázad óta küzdöttek mellette és a nemesek ellen. Miután megszerezték a király számára a hatalmat, követelik, hogy azt vele együtt, s ha ellenszegül, akkor ellene gyakorolják.

A királyság kezökbe tette le a fegyvert: lerombolta összes erődeit, feladta összes víárkait; az ellenállás lehetlenné vált neki, ha arról volt szó, hogy a nemzetnek ellene szegüljön. »Előtte minden néppé lett,« mondá Saint-Simon, XIV. Lajosról szólva. Az állami colossus elszigetelve áll a tömeg közepett: semmi sem védi. XI. Lajos meghódoltatá az évdijas uralkodó családokat, IV. Henrik a vallási pártokat, Richelieu a politikai pártokat, XIV. Lajos a parlamenteket; a mi a nemességet illeti, négy század óta a király-

ság azon dolgozik, hogy megfőszsza minden befolyástól, minden szervezettől, minden politikai szereptől. Az állam épülete páratlanul merész és fényes, de hasonlít mégis egy gothikus székesegyházhoz, melyben a hajó magassága és a keresztívek nyílása a képtelenségig vannak túlozva, a falak pedig azon mértékben vékonyabbak és kimetszettek, minél magasabbak amazok. És mind ezek után, hogy az épületet szabadabbá tegyék, hirtelen lerombolják a szárnyoszlopokat s a gyámfalakat, melyek az oldalakat támogatták. Még-
inog ekkor alapjában az épület s a faltörő kosnak a falak ellen irányzott legkisebb lökésére összeomlik boltozatainak nyomása és tornyainak összezúzó tömege alatt.

XIV. Lajos a végletekig vitte a monarchia elvét s minden tekintetben a túlkapásig visszaélt vele. A nemzetet a háború által összetörve, a száműzések által megcsonkítva, és az iga hordozásában, mióta érzi, hogy ez romlását okozza, türelmetlennek hagyja hátra. Az emberek el vannak kop-
tatva, a kincstár üres, minden rúgó meg van erőltetve a feszítés erőszakos volta által, és az államnak e roppant kere-
tében nem marad más intézmény hátra, mint a lángész véletlensége. A dolgok azonban már oda fejlődtek, hogy, ha nem születik egy nagy király, támadni fog egy nagy forradalom.

II.

A forradalom az egész tizenhatszadik század alatt készülődik. Előjelei egymásra következnek: hallani a tompa morajt, látni a föld felszínén ama repedéseket s a falak hosszában ama hasadékokat, melyek előre hirdetik a föld-rengéseket. Aztán látják a mi legelviselhetetlenebbnek tűnik fel a népek előtt, a lazaságot a despotismusban, a hatá-

rozatlanságot a mindenhatóságban, az anarchiát az összpontosításban. Mindenki magához húz. Az összes közhatalmak viszályban vannak egymással. A püspökök és a parlament czivakodnak; a kormány a papság és a hatóság ellen csatároz¹⁾. A gúnyiratok egymást érik; a tekintély lehangyollik. A főemberek viszályai tápot nyújtanak a nép fegyelmetlenségének s a nép látva gyűlölködésöket, hozzá szokik megvetni őket. Csupán Fleury kormánya alatt volt némi szünet; de ez álmokóros hatalomnak is nagyobb volt a tartama, mint a következménye. XV. Lajos, midőn gyám nélkül uralkodott, a hatalomra féltékenynek, nyugtalannak, tétlennek és félénknek mutatta magát. Ő nem kormányzott, de azt sem tűrte, hogy miniszterei az ő nevében kormányozzanak, s minthogy nem merészelt nekik ellenmondani, ellenök fondorkodott és titokban akadályokat gördített útjukba. Egyébiránt ők magok is egymás ellen ármánykodtak és zajosan versenytettek. »A miniszteri bizottságok,« így tudosít d'Argenson, »Noailles tábornagy korában a világon a legborzasztóbb dologgá lettek: nem lehetett volna bennök a mennydörgést sem meghallani.« E nemesemberek a demagógok zuggyúlése módjára tanácskoztak. »A tábornagy mindenkiel hajbakapott, a ki csak valamiben neki ellenmondott; lábával toppantott, csak úgy röpíté kalapját a szobában s minden ülésen megváltoztatta elveit. Maurepas rikácsolt, nevetett és epigrammjait kétségtelen állami elvek gyanánt adta ki. Tencin bibornok minden legközhözsegebb ismeretért, melylyel nem bírt, Morérihez folyamodott, s ez gyakran történt.« E bizottságokra taná-

¹⁾L. Rocquain, *L'Esprit révolutionnaire avant la Révolution*. Paris, 1878.

csok következtek, melyek a király előtt tartattak s nem értek többet amazoknál. »A királyt,« írja a miniszterek egyike, »az ülnökök annyira gyűlölik és megvetik, hogy a legfanatikusabb köztársaságiak sem gyűlölhetnék különben« ¹⁾. XV. Lajos ezt busásan visszafizeti nekik; szeszélye és ágyasainak kénye-kedve szerint változtatja őket. A francia kormány állhatatlansága és zűrzavara közmondásosak az idegeneknél ²⁾. Uralmának vége felé egy igen tehetséges kalandor, ki a királylyal ennek kormánya ellen fondorkodott és kit vigyázatlanságból a Bastilleben a foglyok jegyzékébe írtak be, így válaszolhatott a gondatlan birónak, ki őt kérdezé: »Magától a királytól tanultam meg, különbséget tenni az ő szent személye és a miniszterekéi között, mert tizenhét év alatt, mióta én az ő szolgálatában állok, ő felsége huszonhat minisztertől vonta meg kegyét, vagy bocsátotta el őket a szolgálatból« ³⁾.

A pénzügyek a tönk szélén állanak. A hadsereg felbomlásnak indul. Ez még mindig hősies, képes az ellenség előtt fényes műveletekre, sőt szilárdságának is szép jeleit adja, mint ezt a prágai visszavonulás is tanúsította. De egészében tekintve, egy megbomlott gépezet az, mely a Versaillesból kiinduló szálak rángatása folytán ingatag mozgulatok közt hanykolódik. A tábornokok a visszahívás,

¹⁾ D'Argenson, *Journal et Mémoires*, IV. k, 139 — 146. l.

²⁾ Egy orosz, Dimitri herczeg, volt párisi nagykövet, ezt írta 1774. május 3-án: »... A zavarok a francia kormányban elég szabályos korszakokban fordulnak elő ... minden miniszter uralmát egyre-másra hat hónapra teszik.« Idézve Tourneux által, *Revue critique*, 1884, n° 21. V. ö. *Correspondance du comte de Bernstorff*. 1755. jan. 31-ki sürgöny, I, 111. l. Kopenhága, 1882.

³⁾ Dumouriez, *Mémoires*, II. k, I. f.

kegyvesztés, pör, számkivetés vagy a Bastille által érzik magokat állandóan fenyegetve. Inkább akarnak tetszeni, mint győzni; inkább alkudozni, mint harcolni; inkább az udvarnál ármánykodni, mint az ellenséget nyugtalanítani. A politika megrohanja a csatamezőket is, a hol pártok alakulnak, melyek gyűlölik egymást, s a fődorlatok hálójában elvész a fegyelem ¹⁾. A katonafaj jó marad azontúl is, de a katona azon példák után, a miket lát, rablóvá, szökevénynyé, szemtelenné lesz ²⁾. Ez hanyatlás. »Ennek főoka,« írja egy tábornagy, »az, hogy kezdve az alhadnagtól föl az altábornagyig, teljességgel nem ismerik rangjok kötelmeit... A hadnagy és a kapitány nem tudják sem kormányozni, sem vezényelni századaikat, és fokozatosan az ezredek, dandárnokok, tábornokok, altábornagyok nem jobban tudják vezényelni ezredeiket, dandáraikat, hadosztályaikat... Összes tisztjeink, mindenik külön a maga személyében, birnak annyi bátorsággal és több szellemmel és értelmességgel, mint az ellenség tisztjei, de egy igen lényeges pontban vétkeznek: kevesen vannak köztök még

¹⁾ L. egyebek közt *Le Secret du Roi*, par le duc De Broglie, I. k, IV. f: *La Diplomatie secrète à l'armée*. — *Frédéric II. et Marie-Thérèse*, I. k, 211—217, 305—307. l. — *Frédéric II. et Louis XV*, I. k, 1 és köv. l.: *La Retraite de Prague*.

²⁾ Belle-Isle tábornagy ezt írta 1742. novemb. 6-án: »Az elbátortalanodás vett erőt minden katonatiszt szívében és elméjében; naponként a legélénkebb fájdalommal hallom, hogy nem elégedve meg azzal, hogy a csapatok előtt a legbűnösebb beszédeket tartják, egy parancsot sem teljesítenek, sőt a nemzet szégyenére ők az elsők, a kik mindent, a mit találnak, elragadnak és kirabolnak...« L. Pajol, *Les Guerres sous Louis XV*. — Yung, *Bonaparte*, I. k, VIII. f.: *État de l'armée, en 1785*. Páris, 1880. — V. ö. Bernis, *Mémoires*, 152, 206, 212, 241. l.

az alantós fokozatokban is, kik ne készítnének hadi terveket a hadsereg számára és kik ne gáncsolnák a tábornokot, és talán egy sincs, a ki ne kicsinyelné a rangját« ¹⁾).

Ime a baj. Ez a főoka minden forradalomnak: a hatalom túlkapása, hanyatlása és bukása ²⁾. A mi a forradalmi szellemet illeti, ott benn forrong az a lelkekben. Elég, ha a gátak leromlanak, hogy az anarchia kitörjön. Páris tele van tribunokkal, kik készek a tömeget felizgatni; nyomorultakkal, gonosztevőkkel vagy esztelenekkel, kik készek kiséretökhöz szegődni. A demagog legenda terjed a homályban; megvan neki a maga élő hagyománya. A párisi forradalmak a száz éves háború alatt prototypjét képezik a többinek. Ekkor a testületek főnökei községgé szervezkednek s magokhoz ragadják a hatalmat, megrohanják a palotát, mint a nép megbizottjai, kezökben fegyverrel tudatják akarátát a csoportnak, mely őket követi; a fejedelem szemei előtt konczolják le a minisztereket, magokhoz ragadják a dictaturát és kormányoznak a rémület segélyével. Étienne Marcel Dantont juttatja eszünkbe; Caboche előhírnöke Maillardnak. A tizenhatodik században a Liga az anarchicus szellemmel vallási fanatizmust párosít. Ez már a jakobinusok borzalmas szervezete; feladják és rettegnek tőle, mint a hogy később fel fogják adni a hirhedt társulatot. Saint-Simon úgy beszél Guise társairól, mint a hogy fog beszélhetni Joseph de Maistre Robespierre buzgólkodó párthíveiről: »E dühöngő prédikátorok és e fanatikus söp-

¹⁾ Broglie tábornagy jelentése 1759-ben. *Le Secret du Roi* I. k. 343. l.

²⁾ L. a velencei Pisani jelentését a forradalom okairól. Romanin, *Storia di Venezia*, Velence, 1859, IX. k. — V. ö. Franchetti, I. k. 50. l.

redék, kik annyi zavart támasztottak a tudatlan szellemekben és gyöngé lelkiismeretekben... A Ligának e hidrája, Európa ezen szétmarczangolója ¹⁾, meg van zavarva terveiben és végső tusáját vívja.«

A lázadásnak megvannak a maga előzményei és clasicus formái. 1648-ban, mondja Rétz, »a mozgalom, mint a hirtelen támadt és heves tűzvész a Pont Neuftól az egész városra elragadt. Mindenki fegyvert fogott. Látni lehetett öt-hat éves gyermekeket gyilkokkal a kezökben; magok az anyák adták azokat gyermekeik kezébe. Két óránál rövidebb idő alatt Párisban több mint tizenkétszáz torlasz állt elő, megrakva lobogókkal és mindennemű czímerekkel, melyeket a Liga még épen hagyott.« Egy évszázaddal később XV. Lajos egyik minisztere ezeket írja: »Az anyag mindenütt gyulékony lévén, a zendülés lázadássá, és a lázadás egész forradalomná nőheti ki magát, mikor aztán valóságos néptribunokat, comiciákat választanak és községeket fognak szervezni.« ²⁾...»A párisiak nagy forrongásban vannak... Egy hivatalnok azt mondá nekem, hogy, ha megszüntetik a Châtelet-t, nincs kétsége abban, hogy torlaszokat fognak emelni s ez által kezdetét veendi a forradalom« ³⁾.

A század közepe táján mindenütt nyilvánul a politikai forrongás ⁴⁾. 1749-ben egy röpirat jelen meg, mely következő észrevétellel fordul a királyhoz: »Lajos, hogy te szeretetünk tárgya valál egykoron, onnan van, mert még nem ismertük volt minden bűnödöt; e hibád által néptelenné vált s a veled együtt uralkodó bohóczoknak mintegy

¹⁾ *Parall le*, 47. és 121. l.

²⁾ D'Argenson, *Journal*, 1751.

³⁾ D'Argenson, *Journal*, 1753.

⁴⁾ *Journal de Barbier*, 1748.

zsákmányul oda dobott királyságban csak azért maradtak még francziák, hogy téged megutáljanak!» Ugyanazon évben egy másik röpiratot bocsátanak közre, mely így kezdődik: »Ébredj föl, Ravailac szelleme!¹⁾ 1720-ban már következő tartalmú czédulákat szórtak szét a városban: »Öljétek meg a zsarnokot és ne riadjatok vissza a zavar-tól.« Bármily szeretetreméltóknak, vígaknak és illedelmeseeknek látszassanak is a francziák, különösen a párisiak, mindig készek fenevadakká lenni s, a mint Voltaire mondá, átmenni az. »Operából a Szent-Bertalanéjbe²⁾.« Ennek oka az, hogy a nyomor rettenetes, hogy a szűkölködések egymásra következnek, hogy a tartományokban itt-ott lázadások törnek ki, hogy az országutakat rablók lepik el, hogy a lappangó tűzvészek központja Párisban van³⁾. A bujto-gatóknak, s Roederer kifejezése szerint, a gyújtogatóknak, csak az éhséghez kell fordulniok, hogy kegyetlenséget tá-masszanak. Senki ez iránt nem táplál kétséget. D'Argenson azt hiszi, 1754-ben: azon fogják kezdeni, hogy »az utczákon széttépnek néhány papot, sőt magát a párisi érseket is.« 1750-ben híre terjed, hogy a gyarmatok benépe-sítésére gyermekeket ragadtak el. A külvárosok föllázadnak. Több poroszló megöletik. A tömeg a rendőrkapitány háza elé vonúl. Össze akarja őt konczolni és *szívét megenni*; Versailles felgyújtásáról beszélnek. A rendőrkapitány »ki oly halvány, mint a vizbefúlt,« csak azzal mentheti meg életét, hogy kiszolgáltat a zendülőknak egy örvezetőt, kit

¹⁾ Rocquain, *L'Esprit révolutionnaire*, IV. k.

²⁾ 1776-ki levél. *Lettres inédites*, 1856-ban közzétéve De Cayrol által. Sainte-Beuve, *Causeries*, XIII. k., Voltaire czikk.

³⁾ L. Taine, *L'Ancien Régime*, V. k.: *Le Peuple*. — Desnoires-terres, *Voltaire et J. J. Rousseau*, 464. és köv. l.

abban a pillanatban a patakhöz hurczolnak és agyonvernek ¹⁾. Végezzük XV. Lajos két miniszterével: »Minden darabokra hull szét.« — »Mind ez felbomlik: hiában támasztják meg az épület egyik oldalát, bedől az a másikon. A hanyatlás utolsó korszakát éljük ²⁾.«

Mind e tények megvannak, mind ez okok hatnak, mind e következmények nyilvánulnak a hét éves háború előtt. A bölcsészek alig léptek a küzdelembe. Az *Esprit des lois* 1748-ban jelent meg, az *Encyclopédie* 1751-ben; Voltaire ekkor Poroszországban volt, dolgozva a *Siècle de Louis XIV* című munkáján; Raynal kevésbé ismert volt, Rousseau csak dijoni értekezése, Mably pedig közjogi compilatiói által volt ismeretes. De a vizsgálódó, a bíráló szellem, a nyugtalansággal és elégtelenséggel benne voltak a levegőben. A mint a parlamentek a római senatus szerepét kezdék játszani; a mint 1726. óta azt olvasák az ügyvédek tanácskozmányaiban, hogy »a törvények valóságos szerződések azok között, kik kormányoznak, és azok között, kik kormányoztatnak ³⁾);« a mint megértették, hogy az állami souverain bíróságok egyike kijelenti, »ha az alattvalók engedelmisséggel tartoznak a királyoknak, viszont a királyok is engedelmisséggel tartoznak a törvényeknek.« — hogy »a nemzet ép úgy felette áll a királyoknak, mint az egyház felette áll a pápának ⁴⁾«: az emberek már meg voltak érve a forradalmi tanok propagandájára, és ez épen kapóra jött,

¹⁾ Rocquain, *L'Esprit révolutionnaire*, 136. l.

²⁾ D'Argenson, 1752, VII, 295. l. Bernis, 1758, II, 221—238. l.
— V. ö. Rocquain, 161. l.

³⁾ Rocquain, 56—57. l.

⁴⁾ Remontrances de 1753, 23. mai.

hogy fölláztassa a kedélyeket ¹⁾. A szellemek erre hajlandók voltak, s az állam úgyszólván minden utat megnyitott elleneinek. Határozottan a hét éves háború csapásai indítják meg a mozgalmat. A bölcsesek a forradalomnak, melyet a kormány hibái készítettek elő, vezetőket, kereteket, tant, irányzatot, elragadó illúziókat s a remények ellenállhatatlan szárnyalását szolgáltatják. Ők nem támasztják e forradalom okait; ők azokat csak nyilvánítják, azokba lelket öntenek, szenvedélyesekké teszik, sokszorozzák és gyorsítják kifejlődésöket; de nem bontják föl a régi társadalmat, mivelhogy ez maga bomla föl, midőn ők abból a forradalmat kiktörésre vitték.

Hogy nem XV. Lajos uralkodása alatt tör ki a forradalom, ennek oka az, hogy Franciaország még mindig mélyen royalista, s mert egy egykorú szavai szerint egy új uralom reményével kecsegteti magát. E válságban úgy, mint valamennyi megelőzőben, a tájékozatlan nemzet a királyhoz fordul. Mindent tőle vár, mert azt hiszi, hogy neki minden lehetséges. Kétségkívül sokan beszélnek a politikai szabadságról, de legtöbbeknek arról csak homályos fogalmaik vannak; senki sem ismeri azt tapasztalásból. Főleg azon eredményekért óhajtják azt, melyeket attól várnak, s ez eredmények azon reformok, melyeket az állam önként megvalósíthat. ²⁾

Az első és leglényegesebb az, a mit polgári szabad-

¹⁾ E propaganda története oly sikerrel íratott meg, hogy nem szükséges többé arra visszatérni. Taine, *L'Ancien Régime*, I. IV.: *La propagation de la doctrine*.

²⁾ L. Tocqueville, *L'Ancien Régime*, III. k., III. f.: *Comment les Français ont voulu des réformes avant de vouloir des libertés*.

ságnak neveznek ¹⁾: a személyek és javak szabadsága az az elsőrendű szabadság, mely szükséges feltétele a többinek valamennyinek; egyedül a hűbérrendszer utolsó nyomainak megsemmisítésében áll. A második, az adó arányos megosztása az összes polgárok között. Ez is, az is az állam érdekében áll: az első ragaszkodóbb alattvalókat, a második bőségesebb jövedelmi forrásokat juttat az államnak. Csak a kiváltságosoknak ártalmasak e reformok, a nemeseknek és a papságnak, vagyis azon osztályoknak, melyekkel szemben ötszáz esztendő óta az állam azon dolgozik, hogy őket közös engedelmességre kényszerítse. Meggazdagodásának fogja eszközét megtalálni, ha népszerűvé teszi magát. Ez művének a befejezése, megkoronázása. Tanácsosai- és törvénytudóinak lelkét is ez foglalkoztatja állandóan. Tárcaik tele vannak javaslatokkal: a VIII. év gyűlési bizottságai és államtanácsosai nem tehetnek jobbat, mint hogy azokból tele marokkal merítsenek.

A törvények codificatiójának eszméje régi volt ²⁾. D'Aguesseau felhívja e nagy munkára az ország összes parlamentjeit: »A törvények tökélye, mondá ő, abban áll, hogy a legegyszerűbbek és lehető legáltalánosabbak legyenek. A törvény egy elvnek kell, hogy a kifejezése legyen.« Pothier részben megkezdi a munkát: iratai a Code civil

¹⁾ »A mi a népet mindenek előtt és mindenek fölött érdekli, azok a polgári és rendes törvények: a bölcsőben ragadják meg őt, érintik lételének minden pontján: itt helyezkedik el a szabadság, mint a polgárok mindennapi cselekedeteinek szabálya és jogcíme; itt tanulja meg ismerni jogainak határát és kötelmeinek rendszerét. Egyedül a polgári törvények teszik a polgárokat.« Mallet du Pan, *Mémoires et Correspondance politique*; 1796. Sayous, II. k, 242. l.

²⁾ Viollet, *Précis*, 169. és köv. l.

szerkesztőinek mindennapi kenyere lesznek. Machault az adó reformjára gondolt ¹⁾; Mollien, ki azt később létesítette, már a minisztérium hivatalszobáiban tanulmányozta vala. Lebrun, ki azon időben lett herczeggé, mikor Mollien gróffá, 1769. óta készítette elő Maupeou számára, kinek a titkára volt, a bíróság újjászervezésének egész tervezetét: s ez kevés eltéréssel ugyanaz, melyet e század elején léptettek életbe ²⁾. La Chalotais, Guyton de Morveau és Roland elnök azt javasolják, hogy a közoktatás az állam kezeibe helyeztessék: Francziaország »Universitása«, felsőbb tanácsával, felügyelőivel, normál-tanodáival, csirájában megvan irataikban ³⁾.

Némelyek messzebb mennek és átdolgozzák gondolatban az összes intézményeket; de ha ebből a polgárok hasznót húznak is, a legvilágosabb haszon az államra fog hárulni. Nem szólok itt az utopistákról: de im' egy intendáns, egy ember, ki a közügyekben lett nagygyá és ki miniszterré lett, Turgot. Ő kijelenti a királynak: »Felséged, a mennyiben nem zárkózik el az igazságtól, korlátlan törvényhozónak tekintheti magát s rendeleteinek végrehajtása tekintetében számíthat jó nemzetére ⁴⁾.« A cél, melyet Turgot maga elébe tűz, abban áll, »hogy a nemzet minden erejét a király kezeiben összpontosítsa s a nemzetet

¹⁾ L. René Stourm, *Les Finances de l'ancien régime et de la Révolution*. Paris, 1885.

²⁾ L. Flammermont, *La Réforme judiciaire et le chancelier Maupeou*. Paris, 1880. — *Le Chancelier Maupeou et les Parlements*. Paris, 1884. — Lebrun (duc de Plaisance), *Opinions, rapports et choix d'écrits politiques*. Paris, 1829.

³⁾ Albert Duruy, *L'Instruction publique et la Révolution*. Paris, 1882.

⁴⁾ Turgot, *Oeuvres*, VII. k, 389: 1.

könnyen kormányozhatóvá tegye ¹⁾.« Az oktatás a népet fegyelmezni s az embereket képezni fogja. »Felséged mindenütt találna tehetségeket, erényeket, önzetlenséget, becsületet és buzgalmat. Becsületes embernek lenni, közön-séges és nem ritka dolog lesz. Felségednek minden részé-ben egyesített királysága, melyek természet szerint ki-bővülnének, erőben megtizszezernének ²⁾.« Turgot, hogy a királyt e feladatában segítse, a municipális gyűlések egész rangsorát dolgozta ki, fel »a királyság nagy municipali-tásaig«, mely évenként hat hétre gyűlne össze a király köré: adminisztrálva, a nélkül, hogy kormányozzon; ohajtásokat fejezve ki a nélkül, hogy törvényeket alkossön és csupán arra szorítkozva, hogy megvitassa az elveket, a nélkül, hogy megállapítsa a szabályokat. »A királyi hatalom ez által felvilágosítva, de nem feshélyezve; a közvélemény pedig veszély nélkül kielégítve volna ³⁾.« Lebrun oly rendi gyű-lést hozott javaslatba, mely az uralkodónak tanácsát képezné: »Az e gyűlés szavazata által felvilágosított királyi hatalom gyakorlatának nem szabad többé ismerni sem hatalmat, mely azt megváltoztassa, sem akadályt, mely föltartóztassa ⁴⁾.«

Ez a felvilágosult kormány szelleme, a század szel-leme; ez volt a francia monarchia szelleme is — annak jó éveiben. Így tévén magokévá koruk eszméit, és a nemzet kívánságait az állam érdekével így egyeztetve ki, lettek oly nagy uralkodókká, és alapítottak oly hatalmas házat V. Károly, XII. Lajos, IV. Henrik és XIV. Lajos. E mun-

¹⁾ Turgot, *Oeuvres*, II. k., 506. l.

²⁾ Id. VII. k., 682. l.

³⁾ *Mémoire de 1775.*

⁴⁾ *La voix du citoyen*, 1789.

kában nem látnak semmit, a mi a monarchia erőit felülmulná és jellegéből kivetköztetné¹⁾. »Ha akkor a trónon egy olyan szabásu és szellemű fejedelem találkozott volna, mint nagy Frigyes, mondja Tocqueville, nem kétlem, hogy úgy a társadalomban, mint a kormányzatban a legnagyobb változásokat idézte volna elő, melyeket a forradalom végbe vitt, még pedig nemcsak a nélkül, hogy elveszítse a koronát, de még hatalmát is nagyban gyarapította volna²⁾.«

Ez az, a mit felfogott az egyedüli nagy politikus, kit e zavaros korszak szült. Mirabeau ezt írta 1790-ben³⁾: »Örökletes királyság a Bourbonok uralkodóházával; koronként választott és állandó törvényhozó testület, működésében a törvényalkotásra szorítva; a legfőbb végrehajtó hatalomnak egysége és igen nagy szabad mozgása mindabban, a mi a királyság kormányzására, a törvények végrehajtására, a közérő vezetésére vonatkozik; a törvényhozó testület kizárólagos adómegajánlási joga; a királyság új felosztása; ingyenes igazságszolgáltatás; sajtószabadság; miniszteri felelősség; kincstári és papi javak eladása; civillista megállapítása és többé semmi rendi különbség; semmi kiváltság, sem pénzbeli fölmentés; semmi hűbériség, sem parlamentek; semmi nemesi, vagy papi testület; semmi rendi uralom, sem tartományi testület. Im' ez az, a mit én

¹⁾ »Igen gyakran kell ismételnünk ama nagy igazságot, hogy a monarchia kezdje előlről. Vissza kell tehát menni eredetéhez, vagyis a harmadik rendet úgy kell felhasználni, a mint azt az első francia királyok felhasználták.« Rivarol, *Mémoire à Louis XVI*, 1791. L. Lescure, *Rivarol*. Paris, 1883.

²⁾ *L'ancien Régime*, I; II, III. f.

³⁾ Bacourt, *Correspondance entre Mirabeau et le comte de la Mark*. Paris, 1851.

az alkotmány alapjai alatt értek. Ezek a királyi hatalmat csak azért korlátozzák, hogy erősebbé tegyék; tökéletesen összeillenek a monarchicus kormányzattal.«

A vágyak hasonlíthatatlanul szerényebbek voltak 1774-ben, midőn XV. Lajos meghalt. Bizalom fordult a király felé, s a közvélemény nem alkudta volna le hatalmát, ha azt népszerű reformok megvalósítására használja vala. Soha sem beszéltek annyit IV. Henrikről s nem magasztalták annyit Richelieut. A képzelődések a törvényhozó király eszményén elélegtek, s az atavismus egy sajátságos tünete folytán a bölcészek abban tetszelegtek magoknak, hogy a középkor legendai hőséne vonásaiban tüntessék fel a jövő uralkodóját. Az uralkodóház kezdetén a Capetingek első törvénytudói e gyöngye fejedelmek előtt Nagy Károly nagy nevére utaltak: benne a birodalom alapítóját tüntették fel előttök és uralmának elhomályosult emlékében kerestek jogcímeket a királyságnak ¹⁾).

Nyolcz századdal később a bölcészek ismét öt állítják oda példaképen, s tőle kívánják, hogy tanítsa meg XVI. Lajost arra, hogyan kell reformálni az államokat. »Mably,« mondja egyegykorú, »Nagy Károlyban a bölcészt, hazafit, törvényhozót mutatja be nekünk. Látnunk engedi, hogy e monarcha elutasítja magától az önkényuralmat, mely a fejedelmekre nézve mindig gyászos. Károly elismerte az ember elidegeníthetetlen jogait, melyek feledésbe mentek volt ²⁾.« E nagy alak, mely a monarchia hajnalpirjában tűnt fel, kiemelkedik annak alkonyakor is. Fülöp Ágost

¹⁾ Guizot, *Civilisation en France*, IV k, XIII. lecke.

²⁾ *Éloge de Mably*, par l'abbé Brizard, couronné par l'Académie des inscriptions, 1787. — L. Mably, *Observations sur l'histoire de France*, II. k., II. f.

Ielkét egészen betöltötte; Bonaparte képzelődését mintegy elbűvölte ez alak. XVI. Lajos tekintete nem hatott oly messzire.

III.

A feladat nehéz volt. Megragadni e nyugtalan szellemek vezetését, gátok közé szorítani a vélemények rendetlen áramlatát, azt kizsákmányolva mérsékelni, a népet emancipálva vezetni, legyőzni a kiváltságosok ellenszegülését és megtartani őket az engedelmességben, midőn kiváltságaiktól megfosztátnak, alapjainál ujra kezdeni az épületet s számára új gyámifalakat emelni akkor, midőn lerombolták mind azt, a mi a régiekből még fenmaradt: e munka a szellemnek egyszerre merészségét, sokoldalúságát és hajlékonyságát igényelte. Egy éles eszű és szilárd IV. Henrik, egy bátor politikus, egy leleményes és vállalkozó ember kellett volna hozzá ¹⁾. XVI. Lajos pedig birt mind ama tulajdonokkal, melyek alkalmasak arra, hogy békés időkben népszerűsítsék az uralkodó házakat, de egygyel se birt azok közül, melyek szükségesek arra, hogy dynastiák alapíttassanak izgalmak között, vagy visszaállíttassanak zavarok közepett. Ő a kor illusiói szerinti fejedelem volt, egy idylli fejedelem, vagy a minő az erkölcsi elbeszélésekben szokott előfordulni; semmi sem volt benne ama zord tragédia hőсібől, melyet a század magában hordott. Voltak ismeretei, de szelleme rest és ingatag vala; volt értelme, határozottság nélkül; birt

¹⁾ »Csak erélyes jellemű, dicsőségtől környezett s a közvéleményt vezető király képes ily vállalatba kezdeni és azt tán végre is hajtani, — mondá Maupeou Lebrunnek 1769-ben. Ilyen király találna minisztereket, kik őt támogassák, és nemzetet, mely neki engedelmeskedjék.« Lebrun, *Opinions*, etc.

tapintattal, de nem jellemmel. Szerénynek, nehézkesnek és lemondónak tűnt fel. »A király gyöngesége és határozatlansága, mondá fivére, a provençei gróf, felülmúl mindent, a mit csak mondani lehet. Képzeltetek megolajozott elefántcsont golyókat, melyeket hiában erőlködnének együtt tartani ¹⁾.« Engedte az embereket cselekedni, engedte jönni az eseményeket — hanyagságból, optimismusból, önmaga és mások iránti bizalmatlanságból. El volt telve megható hajlammal minden jó iránt, de képtelen szilárd akaratra és mindig kész megfordulni; jóságból, közönyből, lelkiismereti furdalásból igyekezett kiegyeztetni oly ellentéteket, melyek csak a semmiben találták megoldásukat.

Nagy király hiányában Franciaországnak nagy miniszterre lett volna szüksége. De XVI. Lajos, megfosztva a merni tudás művészetétől, mely IV. Henrik lángészét képezé, ép oly kevésbé birt az ítélőképesség adományával és az uralkodás művészetével, melyek XIII. Lajosnál a lángészt pótolták. Közönyös lévén az emberek iránt mivel hogy őket nem ismeré; azon felül rettege minden határozott jellemtől, megriadva és megzavarodva másnak határozottsága által, melyet röstelkedve nem talált önmagában, nem tüntetett volna ki, még kevésbbé támogatott volna egy Richelieut. Egy angol kiadásu miniszter megalázta volna őt. Nem viselte volna el egy Pittnek gyámságát; azonban a hatalomnak közvetlen gyakorlatától félt. Visszariadt az erélyes rendszabályoktól. Szerette a népet, s édes volt neki, hogy szeretettnek hiheti magát; a kegyetlenkedés gondolata rettenetesnek tűnt fel előtte. Midőn az idyllből a drámába esett alá, aggodalomteljesen fordítá el szemeit s visszariadt

¹⁾ Bacourt; *Mirabeau et La Mark*, I. k, 125. l.

a vértől. Semmi más szilárd és határozott nem volt benne, mint a benső érzelmek s a vallásos hit; állami erények hiányában, melyeket nélkülözött, birta az összes magán-erényeket: gyöngédséggel teljes szívet, hűséget a ragaszkodásban, önmegtagadásig vitt szerénységet, az önfeláldozásig menő szendeséget. Midőn őt e menedékhelyén támadák meg, rögtön fölegyenesedett ismét; a mi benne szent Lajos véréből megmaradt, föléledt újra és nagynak tetszett. »A király semmi,« írta egy külföldi nagykövet¹⁾. E diplomata csalódott. XVI. Lajos becsületes ember és keresztény volt; de nem vala király. Tudott szeretni, tudott megbocsátni, tudott tűrni, tudott meghalni: de nem tudott uralkodni.

Nem lévén arra teremtvé, hogy vezesse a forradalmat, el kellett azt szenvednie. Még az ő kormányának gyöngesége is siettette a válságot. Az ellentétek, melyekben elmerült, már uralkodásának elején állottak elő. Megkísérlé kormányozni a közvélemény támogatásával: összehívta a parlamenteket, és a minisztériumot reformátorokra bízta. A parlamentek fel voltak oszlatva, mert megtagadták az engedelmességet. Visszahelyeztetésök által fölbátorítottak s minthogy a reformok, melyeket az államban megvalósítani akartak, nekik nem tetszettek, ezekkel szemben annál makacsabb ellenállást tanúsítottak, minél inkább érezték, hogy hatáskörükben megerősítették.

Turgot, ki XVI. Lajost a maga eszméinek megnyerte, az egykorú államférfiak legnemesebb és legmagasztosabb törekvéseit képviselé! Senki sem volt inkább arra teremtvé, mint ő, hogy egy »erényes fejedelem« »felvilágosult minisz-

¹⁾ M. De Staël, 1789. okt. 22. *Correspondance*, publ. par M. Léouzon-Leduc. Paris, 1881.

tere» legyen. Ő korának sajátos formái szerint tovább folytatta az előző századok által megkezdett összpontosítás művét. Mind e tervezetei a nemzeti és kormányzati egységre voltak irányozva. Gazdasági és társadalmi reformokkal kezdé. XVI. Lajos elrendelése a gabnakereskedés szabadságát, a robot, czéhtanács és a czéhek eltörlését. Ez forradalom volt a kereskedelemben, iparban, mezőgazdaságban, következőleg a társadalom minden érdekkörében. Turgot, hogy ezt végrehajtsa, két segítségre számított, melyek őt egyszerre hagyták cserben: a közvéleményre, mely reformokat sürgetett, de semmikép sem volt arra előkészítve, hogy azoknak gyakorlati eredményeit is elfogadja; és a királyságra, melynek már nem volt meg a szükséges tekintélye arra, hogy a közvéleményt vezesse és annak szükség esetén ellene szegüljön. Magának Turgotnak, bár igen tapasztalt kormányzó vala, szellemében is sok ábrándszerű volt, s nem vette eléggé számba a nehézségeket. Eszményileg gondolkozott, tabula rasán dolgozott s figyelmen kívül hagyta a történelmet, a mi a politikában a viszonyok erejének félreismerésére vezet.

Ő a királyt »korlátlan törvényhozónak« akarta. Ez az ellenkezője volt annak, mit a parlamentek akartak, melyek megtagadták a rendeletek becikkelyezését. A rendeletek azonban megfeleltek a közvélemény szellemének; de a közvéleménynek nem voltak sem közegei, sem központja; minden és egyúttal semmi sem volt a közvélemény. Az ellenállás egy állami nagy testülettől jött, mely egypár személyből állott, de ez minden volt. Azoknak legnagyobb része, kik ellenszegültek, érezte a reformok szükségét; általában kívánták is azokat, de ellenezték azon ponton, a hol minden egyes reform őket érintette. A terv a maga egészében

népszerű volt; de minden részletes intézkedés, melyet annak megvalósítására tettek, szövetségeket támasztott, melyek azok végrehajtását megakadályozták. Hanem e szövetségek épen nem voltak legyőzhetetlenek. Magasabb szempontból tekintve, ellensúlyozni lehetett volna azokat, még pedig ugyanazon elemek szembeállításával, melyekből állottak. Ha léteztek is tényleg coteriák, a valóságban az emberek egymáshoz nagyon hasonlókká lettek; közös eszméiknél fogva kellett volna megragadni, a helyett hogy külön érdekeikben támadják meg őket. Ha mindenki védelmezte is a saját kiváltságait, mindenik kész volt cserbenhagyni a másokéit; mindannyian pedig egyértelműleg kárhoztatták magát a kiváltság elvét.¹⁾ Így történt, hogy részleges reformok akkora akadályokba ütköztek, minőkre nem talált az egész forradalom, s hogy a kiváltságosok egyetlen éjjelen magoktól adták föl a népnek amaz erődöt, melynek első viárait oly makacssággal vitatták el a királytól.

A királynak meg kellett volna törni az ellenszegüléseket. XVI. Lajosnak ehhez nem volt bátorsága: felálló miniszterét. Turgot, ki a legszebb reményektől kísérve 1774-ben lépett a kormányba, két év múlva általános elcsüggedés közt lépett ki abból. Minisztériuma az elégtelennek számát szaporította. A nép előtt két szembező igazságot derített föl, melyek egyaránt gyászosak a monarchiára: egy nagy reform szükségét s a királyság abbeli tehetetlenségét, hogy azt végrehajtsa. Vele eltűnt minden remény, hogy a kormányzatot régi alakjában fentartani lehessen. Megkísérlék adminisztrálni. Nem lehetvén

¹⁾ Tocqueville, *L'Ancien Régime*, II. k. IX. f.

a baj gyökerét érinteni, a jelenségeket igyekeztek eltüntetni. Necker megkísérlé ezt a pénzügyekre nézve. Csak két mentő eszköz állt rendelkezésére: a rend és a takarékosság. Ezeket alkalmazva, közvetetlenül a visszaélésekbe, közvetve a kiváltságokba ütközött. Elbukott mint Turgot, és pedig ugyanazon okok folytán. 1781-ben vonúlt vissza. A monarchia a mesterfogásokra, ideig-óráig ható eszközökre, kuruzslókra volt utalva. Az öreg Maurepas után az alárendeltekhez, Joly de Fleury és Ormessonhoz folyamodik a monarchia; majd kétségbe esve ügye fölött, 1783-ban egy politikai szédelgő fajtának, Calonne-nak karjaiba veti magát, ki könnyelmű pazarlója a pénznek és eszméknek, ki hizelg az udvaroncok szeszélyeinek, elámítja az előkelő világot kérkedéseivel, ki elkábítja önmagát is önhittségével, eltékozolja a pénzügyek utolsó segélyforrásait, elveszti könnyelmű játékban a politika utolsó betétjeit és a monarchiát orczátlanul a katastrópha útjára tereli.¹⁾

A kísérlet, melyet a nép visszanyerésére tettek, a kiváltságosok ellenszegülése folytán meghiusulván, a kormány megkísérlé ezekre támaszkodni. Minthogy a kormányt hátrálni kényszerítették, ez nekik bizonyos szilárd-ságot tulajdonított. Miután előbb ellenök küzdött, most őket maga köré sorakoztatni törekedett a kormány. Egy neme támadt a reactionnak a nemesek javára. Különösen a hadseregnél érvényesült ez. Egy 1781-ki rendelet nemes-ségi bizonylatokat követelt a magasabb fokozatokra nézve. A polgárrendűeket ez mélyen fölingerelte: mind azok, ki-

¹⁾ A válság és átmenet ez éveinek történetére nézve, mikor a forradalom készülődik és határozott alakot ölt, l. Droz, *Histoire de Louis XVI*, Paris, 1839—42, és Chérest, *La Chute de l'ancien régime*, mely tanulmány különösen az 1787—1789. évekre vonatkozik.

ket e rendszabály érintett, nem láttak másban reményt az előléptetésre mint a forradalomban. Egyébiránt a hadsereg ellenzékeskedő volt, s a nemes tisztek ép úgy ármánykodtak, mint a többiek. A fegyelmi szabályok változása ingerlé a parancsnokokat és kifárasztá a katonákat; az elégtelenség táplálta a fegyelmetlenséget. 1788-ban, írja egy egykorú, ¹⁾ Condé herczeg táborában, »a Brienne-kormány intézkedései képezték tárgyát minden beszélgetésnek, a parlamentek ellenállását élénken helyeselték, az udvar magatartását irgalmatlanul ócsárolták, kicsapongásait leleplezték és nagyították.« Megvitatták a népek jogait, bámulták és irigyelték az angol tiszteket, kik »szabad« emberek s nem egy zsarnok király katona-gépei« voltak. Szóval, a hadsereg felbomlásnak indult és így készüldött ama széthullás, mely Rivarol kifejezése szerint, nem egyike a forradalom okainak, hanem maga a forradalom.

A parlamentek teljes lázongásban voltak. Távol attól, hogy az állam megszilárdulására gondoljanak, annak csak megrendülésén dolgoztak. Azt vélték, hogy a kormány igen erős és az óvoszer ő szerintök abban állt, hogy hatalmát megszorítsák. Ez az oka annak, hogy oly hévvel védelmezték a kiváltságokat. De midőn azon kiváltságokat követelték, melyekkel a végett kérkedtek, hogy a britt parlament szerepét mohón utánozhassák, ama híres alaptörvényeket idézték föl, melyeket nem lehetett a nélkül megbolygatni, hogy alá ne ássák a monarchia egész épületét. Bár képtelenek voltak a népet vezetni, felizgatni még mindig tud-

¹⁾ Miot de Mélito, *Mémoires*, I. k, 3. és köv. l. Paris, 1873. Miot akkor hadbiztos volt. V. ö. Chérest, *Chute de l'ancien régime*, II. k, 87. és köv. l.

ták.¹⁾ Az ő gyűléseikből indul ki ama felhívás az országos rendekhez, mely csakhamar az egész nemzet kiáltása lett. Ez a remény fölébresztése volt s minden szívet betöltött.

Érezték, hogy a jelen nem lehet tartós, hogy a válság kikerülhetetlen, s hogy a kormány többé nem felel meg a feladatnak. Az egyesek szándékai egymást akadályozták és tévelyegtek. Úgy látszott azonban, hogy az általános akarat nem tévedhet s hogy elég volna az embereket csak összegyűjteni, hogy egyetértőkké legyenek és kiadni a jelszót a nemzetnek, hogy mindenki meghódoljon határozatának, mely az észszerűség és igazság határozata leend. A királyság kivonta magát a feladat teljesítése alól, miért is azon gondolkodtak, hogy nélküle fogjanak hozzá. A hatalom kudarczai- s a kormány zavaraiért könnyen találtak vigasztalást ama gondolatban, hogy ki fogják vívni a szabadságot s hogy a szabadság által egyszerre minden lehetőségessé és könnyűvé válik. Tüstént lelkesült szenvedélylyel hevültek érte, vakon hittek erejében; győzelmétől kárpótlast vártak minden csalódásért. A nép szava minden eszmében valóban isten szava lett, mely lesülyesztí a hegyeket, lecsöndesíti a tengereket és átalakítja a lelkeket.²⁾

A kormányzók egy ideig még haboztak. Mind ezek daczára volt e hivatkozásban az ismeretlenre valami borzalmas rájok nézve. Félték ama titokzatos folyamhoz közelíteni, bár érezték, hogy ellenállhatatlan áramlat sodorja őket arra felé. A folyam mentén igyekeztek hát járni. Összehívják a tartományi gyűléseket: a harmadik rend

¹⁾ Tocqueville, *Mélanges*, chapitres inédits, III. f. : *Comment le Parlement à l'aide des précédents, renversa la monarchie.*

²⁾ L. Mme De Stael, *Considérations sur la Révolution française.*

uralkodik itt a helyzeten és szervezkedik. A kormány, mely nem tudott reformokat alkotni, »átengedte e reformok követelésének jogát azoknak, kiket a kormány vonakodása a reformok tekintetében, leginkább ellene ingerelt.«¹⁾ A gyűlések befejezték a régi kormányzat intézményeinek lebontását, és sürgősebbé tették az országos rendek egybehívását, utalva arra, hogy az szükségesebb és könnyebb is lesz.²⁾ A minisztérium az utolsó elodázó eszközhöz folyamodott, és 1787-ben összehívott előkelőségekből egy gyűlést, de ez is, még pedig a legsürgetőbb módon, ugyanarra az eredményre vezetett. Ekkor aztán ama végső eszközhöz kellett nyúlni.

Annyi tétovázás- és vizontagságnak az lett az eredménye, hogy egészen elkoptatták a rugókat. A kormányzat legfelsőbb csúcsától a legalsóbb fokig, a központtól a végekig minden meglazult. A kormány felbomlása, a közhatalmak elgyöngülése, a hatóságok elcsüggedése, a fegyelem meglazulása a hadseregben s ennek folytán a vezénylet hiánya és az engedelmesség megtagadása, a megtorlás lehetetlensége: ím ez a régi kormányzat mérlege, midőn leszámol. Kimerített minden embert és minden segédeszközt. Nem bírván többé önmagában segélyforrásokat, magán kívül kereste s a nemzettől kérte azokat. Az országos rendek 1789-re hívtak össze.

¹⁾ D'Arbois De Jubainville, *L'Administration des intendants*. Paris, 1880.

²⁾ L. Léonce de Lavergne, *Les Assemblées provinciales* és különösen XXXVI. f. Paris, 1863.

IV.

Hivatkoztak a szabadságra, miután előbb a királyra hivatkoztak. Ez új nyelvezet volt. A francziák azt szenvedélylyel beszéltek, bár általában igazi értelmét nem fogták föl. Úgy használták, mint a holt nyelveket, melyekre nem lehet a szellem meghamisítása nélkül fordítani oly eszméket, a minőkre azok alkotva nem voltak. Franciaország továbbra is a despotismus szokásainak módja szerint gondolkozott. Nehány ember, kik felvilágosultabbak, élesebb elméjűek voltak mint a többiek, és kiknek értelmessége megelőzte korukat, Montesquieu szerint, Angliáéhoz hasonló alkotmány felé hajoltak. De ők csak válogatott emberek voltak, egy nemét képezték az akadémiának; az általános áramlat másfelé tartott. Az angol alkotmány, évszázadok egyezségeinek szüleménye, a legkevésbé észszerű alkotás volt. E tekintetben a francziák legnagyobb része előtt alsóbbrendű műnek tűnt fel. Nem láttak benne mást, mint némely középkori durva épületnek furcsa maradványait, és ép úgy képtelenek voltak megérteni részleteit és felfogni egészében, mint a hogy nem tudták méltányolni a gothicus székes egyházak szépségét. Azt hívék, hogy jobbat tudnak alkotni, még pedig rögtönösen. Mi több, az angol alkotmány arisztokratikus volt s már egyedül ez a jellemvonása elegendő lett volna arra, hogy népszerűtlenné tegye. Valósággal pedig azért nem volt Franciaországra alkalmazható, mert amaz elemek, melyek azt Angliában alkották, majdnem teljesen kivesztek Franciaországban, és mert a francia forradalomnak épen az volt a feladata, hogy eltörölje azoknak utolsó nyomait is.

E forradalom a nemesség ellen csinálódott, és daczára némely nemesek élesenlátó nagylelkűségének, nem lehetett várni sem azt, hogy a nemesek hozzá csatlakozzanak, sem azt, hogy a forradalmárok nekik engedjék át annak vezetését. A nemesség képviselői a leghevesebben küzdöttek az alkotmányos monarchia ellen; az angol rendszernek nem lehettek kiméletlenebb ellenségei, mint ők.¹⁾ Nem akarták a felsőházat azért, mert abban nem találhattak volna mindnyájan helyet, és mert néhány nemesnek a többi fölé való emelése szerintök annyit tett volna, mint megsemmisíteni magát a nemesség testületét.²⁾ Egyébiránt nem dicsekedtek sem szervezettel, sem befolyással. Már régóta nem volt többé arisztokratia. A nemesek vérökkel fizették meg kiváló részvételüket Franciaország minden katonai dicsőségében; de ha a hadsereg legvitézebb részét képez-

¹⁾ L. Stael, *Considérations*, 1. r, XIV. f.: *De la résistance des privilégiés aux demandes du tiers état en 1789.* — Duvergier de Hauranne, *Histoire du gouvernement parlementaire*, Paris, 1857, I. k, I. f. — Chérest, *Chute de l'ancien régime: Comment la noblesse résiste aux essais de réforme de Louis XVI*, I. k, 38, 49. és köv. l. — VIII. f, I. k, 504. és köv. l.: *Troubles de Bretagne en 1788.* — XIII. f, II. k, 289. l.: *Troubles en Franche-Comté, Languedoc, Provence, Bretagne.* — XIV. és XV. f, II. k, 394. és köv. l.: *Les cahiers; les privilèges; les deux Chambres.*

²⁾ A bloisi nemesség határozatában ezeket olvassuk: »Hogy a rendi követek semmi ürügy alatt meg nem hallgathatnak oly javaslatot, melynek tárgya volna egy külön nemesi kamara alkotása, a melyben a helyek némely családokban örökletesek lennének, megfosztván ily módon a nemesség egész testületét a választási és választási jogtól; melylyel bir; hogy hazaárulóknak jelenti ki nemcsak azokat, kik az ily módon alakított kamarában helyet foglalnának hanem azokat is, kik annak alakításába beleegyeznének.« — *Archives parlementaires*, II. k, 335. l.

ték is, a politikában csak ellenzéki pártot alkothattak, a leggyengébbet és leglazábbat, mert sem gyökere nem volt a múltban, sem támasza a jelenben. Nem hivatkozhatott sem történeti hagyományokra, sem új tanokra. Szemben állt az összes monarchikus fejleményekkel s a nép összes szenvedélyeivel. Sajátságos tünemény volt az, mondja a régi Franciaország egyik legmélyebben gondolkozó és legméltányosabb bírása, hogy »a nemességnek háromezer év óta meggyökerezett egész testülete egyszerre csak minden gyökerétől megfosztva látja magát s nem talál semminő eszközt, melynek segélyével helyén megmaradhasson; hogy az egész felső osztály a nemzetet alkotó többi osztályok egyikében sem találhatott ellenállási erőt, melylyel a magáét egyesíthesse; hogy ez osztály olyan helyzetbe jut, mint egy katonatiszti testület, mely ellen az összes katonák tüzelnek. Ez képezi elmarasztaló ítéletét s e sajátságos esetben mentségét is.«¹⁾ Egyúttal történetének is ez a befejezése. A forradalom kitörése óta legfőbb embereik elhagyták a gyűléseket; nem láttak más menedéket, mint csak az erőszak alkalmazásában, és mert ezt az erőt sem a nemzetből, sem önmagokból nem meríthették, külföldi szövetségekben keresték azt, a mi aztán vesztöket okozta.

Az események logikája a harmadik rendnek adta meg a túlsúlyt. A rendek gyűlésében ez képezte a többséget, annak urává lett és gyorsan fölszívta a többi rendeket, ilyen módon fejezve be történetét, felülkerekedése által, mint a hogy a nemesség fejezte be a magáét — bukása által. Az eszmék alapja a harmadik rend embereinél merőben demokratikus. A szabadság, a mint ők azt értel-

¹⁾ Tocqueville, *Mélanges*: Notes et pensées.

mezik, mindenekelőtt polgári szabadság: a politikai szabadság az ő szemökben nem egyéb, mint amannak eszköze és biztosítója. Kévéssbé önmagáért, mint inkább feladata, tárgya miatt kívánják, mely a hűbérrendszer lerombolásában s az egyenlőség diadalra juttatásában áll. Nem egy polgári osztály ez, mely jogait követeli, hanem egyének, kik az állami hivatalokat követelik. A személyes becsvágy befolyásol nálok minden elvet. »Azon emberek számára, kik nagy dolgokra érezték hivatottnak magokat«, mondja e nemzedéknek egyik legélesebb látású tanúja, ¹⁾ »ama fiatalság számára, melyet a nagy erő kifejtés szükségérzete hajtott, mely mintegy elidegeníthetetlen jognak és kötelességnek tartotta a természet adományainak teljes értékesítését, szükség volt a jogegyenlőségre, mely megnyitotta a pályát minden erkölcsi és politikai kiválóság dicsvágyának az első tisztségekhez, a legmagasabb polgári és katonai méltóságokhoz és minden kitüntetéshez, miket csak a társadalom a tehetségeknek, erényeknek és kiváló szolgálatoknak nyújthat ... A forradalom kévéssbé volt a vagyoni helyzet javítása, vagy a személybiztosság fokozódása, mint inkább a nemzeti dicsvágy diadala. A francziáknak kévéssbé hasznosságánál, mint tisztességénél fogva volt becses.«

Nem elégedtek meg azzal, hogy részt vegyenek a hatalom gyakorlásában, nekik az kellett, hogy azt kizárólag gyakorolják. »A harmadik rend: nemzet önmaga által és pedig teljes nemzet«, mondja Sieyès. A hódítás minden viszonyt felbontott és a nemesség a hódítók részére állt. Nos hát, át kell terelni a másik oldalra; »a harmadik

¹⁾ Roederer, *L'Esprit de la Révolution*, I. f. Oeuvres, III. k.

rend nemessé leend, midőn viszont a maga részéről hódítóvá lesz.« Rabaut-Saint-Etienne ¹⁾ ugyanazon időben azt írta: »A harmadik rend: egy teljes társadalom; a többi csak fölösleges túltengés. A nemeseknek nemcsak nem szabad uraknak lenniök, de még polgártársakká lenni is alig lesz joguk.« E demokraták nem az angol alattvaló módja szerint fogják fel a szabadságot, ki hajlandó korlátozni saját jogait oly célból, hogy másnak jogai is korlátozva legyenek; ők azt a francia király módja szerint értelmelik, ki nem ismert el más jogot, mint a saját magáét s nem engedte meg, hogy az övéénél magasabb hatóság létezzen. A szabadság előttök egyjelentőségű a souverainitással.

Ez az, a mit római szabadságnak neveztek, és e conceptió, melyet Rousseau és az egész genfi iskola elevenített föl, bámulatosan alkalmazkodott a klasszikai formulákhoz, melyeket régóta szentesített Franciaországban a monarchia. Benne volt a francziák erkölceiben és hagyományaiban. ²⁾ Az ókori irodalmak művelése terjesztette annak szellemét, mely fentartotta magát a polgárháborúkon és parlamenti harczokon keresztül is. Egyébiránt bármily »megszorítottnak s alakjából kiforgatottnak« látszott is ez a szabadság, mégis termékeny volt. »Ez

¹⁾ *Considérations sur les intérêts du tiers*, 1788. L. Tocqueville, *Mélanges*, chapitres inédits, V. f.

²⁾ L. Mallet du Pan 1789-ki czikkeit De Lolmenak *La Constitution anglaise* cz. munkájára vonatkozólag. Ő kárhoztatja amaz eszmét, mely — mint mondja — már tíz év óta a fölszínen lebeg, hogy »a nép mindenütt rabszolga, vagy közel van ahhoz, hogy azzá legyen, a hol megszűnik önmaga gyakorolni a felség functióit«: »hogy a szabadság egyesegyedül a demokratiában van« stb. Sayous, I. k, 160. l. — V. ö. Anatole Leroy-Beaulieu tanulmányát Taineről a *Revue des Deux Mondes*-ban, 1883.

az«, mondja Tocqueville, »mely még azon időben is, mikor a központosítás azon dolgozott, hogy mindinkább egyenlő-
sítse, hajlékonyabbá tegye és megfojtsa a jellemeket, fen-
tartotta az egyesek nagy számában a velök született ere-
detiséget, zománczot és jellemet, táplálta szívökben az
önbecsérzetet és uralkodóvá tette gyakran minden vágy
fölött a dicsvágyat. Általa képződtek ama bátor lelkek,
ama büszke és merész szellemek, kiket megjeleneni látni
fogunk s kik a forradalmat a következő nemzedékek cso-
dálata s egyszersmind borzalma tárgyává teendik.« ¹⁾

E római büszkeség sokaknál jellemszilárdsággal és a
leghősiesebb lelki állhatatossággal párosult. Elveikért har-
czoltak, stoikusi hittel buktak el, nagy méltósággal vonúl-
tak vissza pártjok veresége után. Másoknál, s ezek a leg-
számosabbak, mindenekfölött az állami büszkeség ural-
kodott, mely féltékeny és gyanakvó a versenytársak irá-
nyában, kérlelhetetlen a legyőzöttekkel szemben, fenhéjázó
az idegenek iránt, de teljesen meghajló az erő előtt, és na-
gyon képes megbékülni a meghódolással egy úrnak, legyen
az bárki, legyen tömeg, párttöredék, egy dictátor, vagy
hadvezér s nevezzék bár azt népnek vagy bizottságnak,
Robespierrenek avagy Bonapartenak. Dicsekedtek a de-
mokratiákban első rangú erénnyel, mely egybeolvasztja a
hazaszeretetet az egyenlőség szeretetével; ²⁾ de nélkülözték
a köztársaságoknak szükséges amaz erényt, mely az *Esprit*

¹⁾ *L'Ancien Régime*, II. k, XI. f.

²⁾ Montesquieu, *Esprit des lois*, Avertissement: »E munka
négy első könyvének megértésére szükséges szem előtt tartani, hogy
a mit én a köztársaságban erénynek nevezek, az a hazaszeretet,
vagy is az egyenlőség szeretete.« E meghatározás ép oly szükséges a
forradalom, mint az *Esprit des lois* megértésére. »Demokratiában a

des lois szerint az önmegtagadásban áll.¹⁾ Midőn Sieyès apát a *Tiers État*-ról szóló híres könyvét írta, bizonyára nem is sejtette, hogy az neki egy uradalmat és grófi címet fog behozni; de röpirata a császári nemesség egész rendszerének csiráját foglalja magában. E vegyüléke a nagy érzelmek- és nemes eszméknek a személyes szenvedélyekkel és zord dicsvágygyal, a lelkekben hatalmas és túláradó forrongást hozott létre, mely a forradalom egyik legfőbb erejét képezte. Innen van, hogy sok aljasság mellett annyi hősiességet, közönséges kegyetlenségekre való hajlam mellett annyi erényes emelkedettséget látunk.

A harmadik rend eme szelleme kiválóan a legistaké is.²⁾ Ők viszik a főszerepet a polgárság követői között s ennél fogva a gyűlésekben is. E tény döntött a forradalom sorsa felett. Az eszmék a bölcsészekéi: ők állították fel az elveket; a legisták törvényczikkekbe ültették át azokat. A forradalom minden gyakorlati része, minden realis munkája, az is, a mi benne rossz, az is, a mi benne jó, a gyanúsokra vonatkozó törvénytől a polgári törvénykönyvig, általok lőn előkészítve és végrehajtva, gyakran ugyanazon kezek által. A nemzet nagy számban választotta meg őket, mert a munka, melyet kezdetben végezni kellett, mindenk előtt törvényhozási munka volt, és mert minden faluban, vagy minden városban a saját rendjökben ők voltak a legismertebbek és tartattak a legképesebbeknek. A nép, mely őket megválasztva, először lépett be felségi jogaiba, ezek

köztársaság szeretete a demokratia szeretete; a demokratia szeretete pedig az egyenlőség szeretete.« V. k, III. f.

¹⁾ »A politikai erény: önmegtagadás.« IV. k., V. f.: *De l'éducation dans le gouvernement républicain*.

²⁾ L. Bardoux, *Les Légistes*, Paris, 1877.

megszerzése után folytatta a korona hagyományait. Képviselőit ugyanazon praetorok sorából választotta, a melyből a királyság is oly gyakran szemelte ki tanácsosait és tisztviselőit.

Ily módon kiválogattatva, folytatták a forradalommal is a művet, melyet elődeik a monarchiával végeztek: Róma klasszikus mintájába öntötték azt. Híven a hatalmas iskola elveihez, melyből kikerültek és egészen áthatva annak tanai által, az új souverainitásra alkalmazzák a régi- nek minden hagyományát.¹⁾ Oly annyira, hogy ez állami ügyekben, úgy látszik, az ő gondolatukban nem volt egyéb, mint a szavak fölcserélése. A felség a királyról átmegy a népre; de ha megváltoztatja is az elvet, nem változtatja meg jellegét. Így a dolgok, alapjokban véve, visszatérnek kiindulási pontjukhoz. A rómaiaknál a köztársaság vagy az állam »egy neme volt a korlátlan uralkodónak, kinek minden alá volt rendelve«; ²⁾ a császár egyesítette magában a köztársaság minden hatalmát: »Ha a császár mindent tehet, mondják a jogtudósok, ez onnan van, hogy a római

¹⁾ »A törvényalkotó bizottság Thouret, Target és Chapelier segítségével néhány nap alatt nagy munkát végzett, mely részben régi törvényekből, régi rendeletekből és régi franczia jogszokásokból volt kölcsönözve s melyek sarkalatos rendelkezései túlélték összes forradalmainkat.« Duvergier de Hauranne, *Histoire du gouvernement parlementaire*, I. k. II. f. — François de Neufchâteau e munka eredményeit bírálva, ezeket ír 1800-ban: »Az ország felosztása, a municipalis hatóságok, a subsidiumok stb. figyelmünkre annyival méltóbb ügyek, mert, miután befutottuk a politikai tevélygések széles körét, úgy látszik, hogy visszatérünk a rómaiak által elfogadott alap számos részéhez.« L. Aug. Thierry, *Considérations*, IV. f.

²⁾ Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions*, I. k. II. könyv, I. f. — Augustin Thierry, *Considérations*, III. f.

nép reá ruházza és benne egyesíti minden hatóságát.« Rómában úgy alkották meg a császárságot, hogy a fejedelmre ruházták a nép jogait; Franciaországban pedig úgy alkották meg a köztársaságot, hogy a népre ruházták a király jogait.¹⁾ A legisták királya: a digesták császára volt; absorbeálta a maga személyében az államot. A királynak véget vetettek 1792-ben, de az állam megmaradt az, a mi volt: »korlátlan uralkodó, kinek minden alá volt rendelve.« Ez magyarázza meg azt, hogyan támadhatott oly gyorsan e köztársaságból egy Rómától másolt császárság.

A felség a népre ruháztatván, ezt egy nemévé tették az elvont és személytelen zsarnoknak, és a szerint bántak vele. Alig hogy elismerték és mindenhatóságába beiktatták, azonnal talált udvaroncokra, hízelgőkre és szolgákra. A monarchia utolsó bűnei megronták ilyen módon a demokrátiát születésében. »Tudjátok meg, hogy királyok vagytok és még több mint királyok. Nem érzitek-e a souverainitást ereitekben keringeni?« kiálta fel egy demagóg.²⁾ A kik így szólnak, nem a néphez fordulnak általában, hanem egyes egyénekből álló csoportokhoz beszélnek s a hallgatók mindenike szó szerint veszi és alkalmazza magára az otromba hízelgő hódolatát. Bárki, a kit így magasztalnak, a maga souverainitását nem a *Contrat social* szerint értelmezi, melyet nem olvasott, sem a római jog

¹⁾ Egy 1788-ban közzétett *Mémoire sur les États généraux*-ban ezeket olvassuk: »A harmadik rend: a nép; a nép maga az állam; a népben van a nemzeti mindenhatóság; általa kell, hogy létezzen az egész állam.« Ezek Bossuet formulái, melyeket Rousseau egyik tanítványa visszafordított. A szerző, d'Antraigues, akkor tüzes demokrata volt, de nemsokára tüzes royalista lett. Chérest, II. k, 267. l.

²⁾ L. Taine, *La Révolution*, t. II, l. IV, ch. I. §. 4.

szerint, melyet nem értene meg, — hanem értelmezi egész egyszerűen a maga benyomásai és ösztönei szerint. Oly értelemben érzi magát souverainnek, mint ama királyi gyermek, kihez miután megmutatták neki a palotákat, mezőket, katonákat és az összegyűlt tömeget, nem régiben így szóltak: »Sire, mind az, a mit lát, az öné!« És ahhoz képest él vele. Innen ama kis zsarnokok, kik előállnak és ott teremnek, a hol csak gyakorolni való hatalmat találnak, akár úgy, hogy a köztársaság azt reájok ruházza, akár úgy, hogy magok bitorolják azt a köztársaságon.¹⁾

Fokozatosan angoloknak, amerikaiaknak, rómaiaknak és spártaiaknak nevezik őket, de ők holnap is azok maradnak, a kik voltak tegnap, XVIII. századbeli francziák, s a régi kormányzat szelleme megtalálható még azon intézményekben is, melyeknek rendeltetése: annak megsemmisítése.

V.

Ugyanazon elmélet vagy inkább ugyanazon szokások hatása a nemzetgyűlést gyorsan arra indította, hogy minden hatalmat önmagában összpontosítson. Souverainnek jelenté ki magát, s a souverainitást XIV. Lajos értelmében vette, az az felruházta magát az állam egész hatóságával és gyakorolni akará azt. A királyból nem maradt más, mint egy alárendelt ügyvezető, ki az alantas segédek, a minisztereket és írnokaikat vezeti. De a gyűlés maga egy nép volt; ahhoz, hogy közvetetlenül kormányozzon, igen népes lévén, úgy tett, mint a nép, megbízottakat választott. A collectiv kormányok eszméje otthonos volt a francziák-

¹⁾ V. Ö. Taine, *La Révolution*, t. I, l. II, ch. III. §. 3.

nál: a század elején kísérletet tettek vele és legújabbán a tartományi gyűlések hozták divatba. Rousseau azt elvé emelte a nagy államokban, a hol souverain gyűlések uralkodnak. A lengyel országgyűlésnek azt ajánlotta, hogy a végrehajtó hatalmat változó tanácsokra bízza, melyek tagjai mindegyre megújítatván, csak a törvényhozó szemei előtt és vezetése alatt működnének.¹⁾ Az alkotmányozó gyűlés, bizottságai által kormányzott, melyek a minisztereknek parancsoltak. Tényleg összezavarta a végrehajtó hatalmat a törvényhozóival s így ép azon pillanatban ragadtatta magát az összpontosítás utolsó végleteig, midőn decentralisálni akart.²⁾

Senki annyira nem mozdította elő e különös evolúciókat, mint a legisták. Nem csodálkoztak eme változásokon s azt hívék, hogy önmagokhoz mindig következetesek maradtak. Tény, hogy a különböző elnevezések alatt ők nem tekintettek mást, mint az államot, nem szolgáltak mást, mint az államot, azt ugyanazon módon fogták fel és ugyanazon módon szolgálták. Ők egész természetesen léptek át »a trón ama fokáról, honnan a zord és rettenetes Richelieu inkább sújtotta, mint kormányozta az embereket«,³⁾ a Convent üléseibe, honnan a nép az ő szavazataik által kezébe kapta e rettentő hatalmat s kormányozta az embereket, sújtván azokat.

Az események rögtönösen hatalomra vetették őket, s ha lett volna is hajlamuk a szabadság iránt, nem lett volna idejük, abba belegyakorolni magokat. A forradalom kezde-

¹⁾ *Gouvernement de Pologne*, VII. f.

²⁾ V. ö. Tocqueville, *L'Ancien Régime*, III. k, VII. f.

³⁾ *Mémoires de Retz*, I. k, 94. l.

tén az elmék az eszmény után rohantak; mindent leromboltak, mindent újjáalkottak, úgyszólván újjáteremtették Franciaországot, miután előbb megsemmisítették. A valóság nem alkalmas ily abszolút irányú műveletekre. Franciaország azontúl is vérmérséklete szerint élt, mint a hogy élt azelőtt mindig. Az életnedv, eltérítve régi irányzataiból s hozzá nem szokva az újakhoz, felgyült, felszaggatta a kérget, idomtalan kinövésekké fajult s az egész helytelen irányban indult meg. Zavar, anarchia, polgárháború támadt. Hozzájárult a külháború. A forradalom fenyegetve, Franciaország megtámadva lőn. A köztársaságiaknak egyszerre a nemzet függetlenségét, a haza területét, a forradalom elveit, pártjok fensőségét, sőt még személyeik lételét is megvédeniök kellett. Ekkor már meg kellett gondolni a dolgot.

A háborúnak közvetetlen és parancsoló szükségai vannak: nem tűri meg az utopiát, a szemlélődés a háborúban csapásokat okoz. Kormányra van szükség, hogy az embereket összeszedje, fölfegyverezze, élelmezze, csatára vezesse. De ekkor már nem volt többé kormány Franciaországban; hagyták az agyrém embereit, hogy keressék, melyik lesz a legjobb: és mikor azt hívék, hogy fölfedezték ama nagy állami különlegességet, azt határozták, hogy még nem jött el az ideje annak, hogy azt a világon alkalmazzák és addig is kormányoztak úgy, a mint lehetett a szükség szerint. Minthogy gyorsan kellett cselekedni, a legegyszerűbb kormányt választották, mely leginkább volt a kezök ügyében; és a dolgok ereje érvényre juttatta nem azt, mi a képzelődésekben, hanem azt, a mi a szokásokban volt. A tiszta ész zavarában egész durvasággal az empirismusra vetették magokat: ösztönszerűleg visszatértek a szokásjoghhoz, a

cselfogáshoz, a praecedensekhez, melyek közül egyik sem szolgálta a szabadság, de igen is számtalan a zsarnokság érdekeit. Így látjuk aztán, hogy a kisegítő eszközök révén becsempészi magát a forradalomba a régi rendszer kormányának minden mesterfogása. Ezek egyszer bevévén magokat a várba, ott annak uraivá lettek. Az elmélet emberei minden mesterkedése ezután egyébből sem állt, mint-hogy azokat leplezzék és takargassák.

Volt immár gyűlés, mely a népet képviselé. De azt találták, hogy a hatalom ebben elforgácsolódik. Összpontosították tehát a hatalmat egy tizenkét tagú bizottságban, azután egy öt tagú directoriumban, majd egy három tagú consulátusban, végül egy császársban. A régi rendszer alatt az állam lelke, a központi mozgó: a király tanácsa volt, mely mint magasabb törvényszék működött, maga készítette elő és léptette hatályba a törvényeket, határozott az adóügyekben, szabályozta a királyság rendőri hatalmát és intézett minden fontos ügyet. Az intendáns ennek kiküldöttje volt; ő magában egyesítette a hatalmakat, ő volt »a tartományban a kormány minden irányú akaratának egyetlen ügynöke.« ¹⁾ Innen a *commissaire départi* cím, melyet eredetének köszön. ²⁾ Midőn 1793-ban belátták, hogy a kormány a megyei, kerületi és községi gyűlések hátlójában meg van nyugözve, a közvetlen ügynökök rendszeréhez folyamodtak, azt híven, hogy a római senátust ³⁾ utá-

¹⁾ Tocqueville, *L'Ancien Régime*, I. II, ch. II.

²⁾ L. Gabriel Hanotaux, *Origines de l'institution des intendants des provinces*. Paris, 1884.

³⁾ »A római tanács«, ír 1791-ben Rivarol, »nem küldött a tartományok kormányzására más tanácsokat, hanem küldött consulokat, proconsulokat, quaestorokat és mindig csak egyszerűen ügynö-

nozzák, pedig egész egyszerűen csak Richelieu bíbornokot utánozták. A közjóléti és közbiztossági bizottságok a tanács, a biztosok pedig az intendánsok helyét foglalák el.¹⁾ Ez csak kezdetleges vázlat volt; néhány évvel később ebből látjuk keletkezni a VIII. év államtanácsát, a küldetésben levő tanácsosokat s a praefecturák egész rangsorozatát.²⁾ E fejlődés könnyen és úgy szólva észrevétlenül ment végbe. A kik ezen hivatalokat alkották és elfoglalák, azok közül valóak voltak, a kikre azok a régi rendszer alatt is bízattak.³⁾

köket.« A Convent követte a tanácsot, melyet Rivarol a királyságnak adott.

¹⁾ L. Hanotaux tanulmányában mint származnak a tartományi intendánsok az igazságügyi, rendőri, pénzügyi és hadi intendánsoktól; hogyan támadt az intendánsok intézménye a XVI. század második felében és fejlődött a XVII. első harmadában »a nagy belső harczok pillanatában;« hogyan estek »az első tartományok, melyek őket látták, polgári vagy külháború zsákmányaivá;« hogyan keletkeztek »a királyság ama szükségéből, hogy önmagát védelmezze és összpontosítson maga körül«; hogyan van az, hogy »az egyedüli emberek, kiket velök összehasonlítni lehet, a convent biztosai« (4—14 l.); hogyan állottak ők »kívül, azaz felül a törvényeken;« hogyan »nem volt hatáskörüknek más határa és szabálya, mint az, melyet ama korlátlan hatalom szabott elébök, mely őket alkalmazta« (93. l.).

²⁾ »A zavarok bevégződésével, mondja Hanotaux, az intendáns egyideig még az országban maradt. Tartományi intendánssá lett.« (46. l.). »Nemsokára már nem lehet szabadúlni tőlök és lételök, mely kezdetben egészen esetleges, megerősítettik a legfontosabb közokiratok által« (113. l.). A convent számos biztosa így lett államtanácsossá és praefectté.

³⁾ »A király tanácsa nem nagy hűbérurakból, hanem közép vagy alacsony származású egyéniségekből, régi intendánsokból s a közügyek gyakorlatában kiképzett más emberekből állt . . . Az intendáns közönséges származású, fiatal ember volt, kinek még pályát kellett törni.« Tocqueville, id.

Nemcsak elfogadták, de kérték e hivatalokat; mi a hivatalnokserget illeti, elég volt csak megnyitni előtte a kereket, önként nyomult be azokba.

A gyakorlatban, főleg a pénzügyek terén, melyek a régi kormányzat csapását képezik, az önkényes expediens volt a törvény.¹⁾ Ez szükség esetén az elkobzásig megy. Az egyházi javak ez által mindig fenyegetve vannak. Szülőkölködés idején a *maximum*-hoz folyamodnak. Háborús időben pedig az ellenségen élösködnek. A háború táplálja a háborút, sőt némelykor még magát az államot is.²⁾ Párisból vagy Versaillesból igazgatják azt s épen nem katonák döntenek souverain módon a hadseregek sorsa fölött. Richelieu, mondja a Condé herczegek történetírója,³⁾ mindenünnen szedte tábornokait: »Kiszemelte őket az egyházból, családjából, az ismeretlenek közül; letévén, kicserélvén, némelykor igen sokáig fentartani igyekezhvén teremtményeit, de aztán összetörvén őket, ha fölismerete tévedését; ezeket a bakóhoz, azokat a Bastilleba küldvén, a többieket pedig sinecurákba temetvén.« XIV. Lajos alatt a hadsereg nagy szervezője egy jogász. Louvois és emberei »a tábornokokat kurtán tartani« akarták. Ezeknek nem szabad győzni az irodák helybenhagyása nélkül.⁴⁾ És e hagyományt föl lehet találni a Convent bizottságaiban is.

¹⁾ V. ö. Tocqueville, I. II, ch. II, a közigazgatási összpontosítás- és a kormány eljárásáról.

²⁾ A rendkívüli hadi kiadásról l. C. Rousset, *Louvois*, IV. k, 397, 443. l.

³⁾ Le duc d'Aumale, *La première Campagne de Condé, Revue des deux Mondes*, 1883.

⁴⁾ V. ö. C. Rousset, I. k, 177. l.; IV. k, 389. l.

A kormány, a válságok közepett államcsinyekkel ¹⁾ és »nagy napokkal« (journée) segít magán, mert e szó régi, még végzetes értelmében is. Így szoktatja hozzá a hatalom a népet a gyors változásokhoz és erőszakos meglepetésekhez. A nélkül, hogy visszamenjünk a rendek idejére, a Guise és d'Ancre tábornagy történetére, az egész XVIII. században, sőt még a forradalom előestéjén is így járnak el a hatóságokkal szemben, midőn ezek a király rendeleteinek ellenszegülni merészkednek. Elfogják, száműzik, megfosztják rangjoktól őket. Fegyveres csapat tör be üléseik termébe s szétkergeti őket helyeikről. 1788. május hóban a párisiak még látják egyszer a katonákat őrtüzeiket meggyújtani az igazságügyi palota körül. Ők, egy történetíró szép kifejezése szerint, ²⁾ megtanúlhaták Európa legrégibb kormányától »megsérteni a legrégibb intézmények felségét és erőszakoskodni, még menedékhelyökön is, a legtiszteltebb régi közhatalmakon.«

A forradalom még merészebbnek és újítóbbnak látszott az egyház iránti magatartásában; de tényleg nem visz végbe nagyobb újítást. Még a legnagyobb nehézséggel szemben is, melyet megoldania kellett, nem tudott mást tenni, mint másolni a régi kormányzatot; de az új hatások iránt mindedig nagyon fogékony s az új elméletek iránt nagyon hajlékony praecedensek ekkor megtagadták a szolgálatot a forradalmároknak. A fegyver, melyet használni akartak, elrepedt kezeikben. És pedig azért, mert oly állapotban volt, hogy nem használhatták a nélkül, hogy el ne

¹⁾ L. Gabriel Naudé furcsa tanulmányát, *Considérations politiques sur les coups d'État*, 1639, újra nyomva 1752-ben Dumay észrevételeivel és czáfolataival.

²⁾ Tocqueville, *Mélanges*, 92. l.

rontsák. Egyéb állami ügyekben minden igen egyszerű volt s a régi kormányzat mintegy kiegyengette minden visszaélésnek az útját; de a vallási és egyházi kérdésben kénytelen volt mérséklettel járni el, a mit más ügyekben mellőzött; a legkisebb visszaélés az alkalmazásban romba döntötte az egész tant.

A király minden esetre úgy tekinti és az ő legistái is úgy tanítják, hogy a királyságban az egyház a királyi hatalomnak van alávetve az egyházi adomány jövedelmét illetőleg, és hogy a királyok által adományozott javak általok visszavehetők, ha jónak látják.¹⁾ Ha a papság ellenszegül, az állam lefoglalja az egyházi adomány jövedelmét. Ha a szentszék tanúsít ellenszegülést, a király megszállatja Avignont és szükség esetén még Rómát is fenyegeti seregeivel, sőt még nagyobb veszélylyel is fenyegeti: a franciaországi papság oppositójával, mely szakadásra és schismára vezethet. Ezek a tények, de a ki azokat így elszigetelve fogja fel, kivetközteti természetökből és ha ezekből a franciaországi papság és Róma ellenében állami elveket akarnánk levonni, a legkomolyabb tévedéseknek tennők ki magunkat.

A gyakorlatban az állam egyezkedik. Elvben követeli ugyan az egyházi javaknak mintegy felsőbb tulajdonjogát, de tényleg megelégszik az *ingyenes ajándékkal*, melyet az egyház neki concedál. Az egyház megtartja jogait, de fizet,

¹⁾ »A királyok, mondja a *Mémoires de Louis XIV.* 1666 évről, korlátlan urak és természetszerűleg teljes és szabad rendelkezéssel bírnak az összes javak, úgy a világiak, mint az egyháziak fölött, hogy azokkal, mint okos gazdák, azaz államuk szükségéi szerint éljenek.« I. 209. l. V. ö. II, 77. l. — L. Dareste, *Histoire de France*. V. k, Paris, 1875. I, XXXIII. IX. f.: *Louis XV. et le clergé* 526. és köv. l.

még pedig azért, mert szüksége van az államra, mely ha kormányozza is, de oltalmazza. A király az ő világi karja, »külső püspöke,« mint mondják. A király fentartja az egyház részére az oktatás vezetését és a lelkek fölötti uralmat; viszont az egyház az engedelmességet tanítja az alattvalóknak. Aztán minthogy az egyház birtokos, ragaszkodik a földhöz; és ha megóvjá kiváltságait a király ellenében, ép úgy megóvjá azokat a pápával szemben is. Az állam minden ereje a szentszékkal való összeütközéseiben ama támogatásból származik, melyet annak a francia papság nyújt. A czivakodások néha nagyon élesek, de alapjokban véve csak határvillongások: egyik részről úgy, mint a másiktól az elvek kívül maradnak a vitán. Sem a király nem tagadja a pápa szellemi felsőbbbségét az egyházban, sem a pápa a király világi felsőbbbségét ennek királyságában. Király és pápa két szomszéd, kik ugyanazon jogcímen bírnak s azt nem vitatják. Pörlekedések csak ama függésre, melyet illető birtokaik tekintetében megkövetelnek, vagy pedig a mesgyék közt levő vitás beszögellések birtokára vonatkozik. A király, jóllehet néha nagyon fenhéjázó állami követeléseiben, mindazáltal abban keresi büszkeségét, hogy minden vallási ügyben a legkeresztényebb s az egyház legidősebb fia maradjon.¹⁾

1) Bourdaloue, *Sermon pour la fête de saint Louis*-jában igen találóan határozza meg a régi monarchia és az egyház közti viszonyok eme szellemét: »A római udvar új vállalkozások által a korona jogainak némi csorbitását célozta, és ti jól tudjátok, minő szívóssággal védelmezte azokat Szent Lajos; de végre is mikép védelmezte azokat? a hatalom és kegyelet bámulatos mérsékletével, azaz fentartotta koronájának jogait, mint király s mint az egyház idősebb fia: mint király, hatalommal és mint az egyház legidősebb fia, a vallásosság és

Ez az, a mit a forradalom legistái nem értettek meg. Ők a betűhöz ragaszkodtak és meghamisíták e politika szellemét, midőn megfosztva a francia papságot birtokaitól és erkölcsi fölényétől, azt akarata ellenére Róma ellen szövetségbe vonni akarák, és midőn megfosztva e szükséges szövetségtől, a szentszék ellenében oly eszközöket akartak alkalmazásba venni, melyek azelőtt csak a francia papság támogatása által lettek hatályosakká. E kettős és összetett épületben valóban minden egymástól kölcsönös függésben volt és minden egymást kölcsönösen támogatta: államvalás, nemzeti papság és legkeresztényebb király. A gallican egyház szükségkép birtokos és kiváltságos egyház vala. Midőn már nem voltak sem birtokai, sem kiváltságai, Franciaországon kívül, Rómában keresett magának támpontot és ultramontánná lett.

Ellenmondás volt, egy vallási ügyben az állam közönyösségére alapított rendszerhez, de melyben valósággal a vallás-talan bölcsészet jutott túlsúlyra, hozzá alkalmaztatni akarni egy oly jogi felfogást, mely egészen az államvallás elvén nyugodott. A forradalom legsúlyosabb válságainak egyike épen e tévedésből származott. A papság és a hívek ellenállása zavarba hozta az összes forradalmárokat. Elkezerítette a dühöngőket, kik vajmi keveset törődtek a régi kormányzat finom egyezkedéseivel. Ők az egyházat engedelmességre akarták kényszeríteni s a papság és az ellenszegülő katolikusok ellenében egész egyszerűen ugyanama rendszabá-

kegyelet szellemétől áthatva; tanúságot tévén róla, hogy királyi minőségében nem ismert el felsőbb hatalmat a földön és nem akart más-tól függni, mint csak egyedül az istentől, jóllehet mint az egyház leg-idősebb fia mindig kész volt az egyházra, mint édes anyjára, hallgatni és azt tiszteletben tartani.«

lyokat alkalmazák, melyeket a régi monarchia alkalmazott, hogy megtérítse az eretnekeket. E rendszabályok szerencsétlenségre egy oly tannak voltak a kifolyásai, mely a durva szellemekre nézve nagyon hozzáférhető s azok alkalmazása igen természetesen kedvelt volt a vakbuzgó lelkerek előtt.

Richelieu óta nem volt többé állam az államban. A kormány megvalósította az egységet a hatalomban. De ez nem volt elég XIV. Lajosnak: ő azt akarta, hogy ezt mindenki egyhangúlag helyeselje. Ő nem elégedett meg az engedelmesség tényével, neki a lelkiismeretek kellettek. »Az csak önámítás,« írja egyik intendánsa, »mely nem származhatik máshonnan, mint vak elfogultságból, hogy különbséget tegyenek a lelkiismeretbeli kötelek és amaz engedelmesség között, melylyel a királyoknak tartoznak.«¹⁾ Egy hit, egy törvény, egy király: ez elvben lehet a régi rendszer tanait összefoglalni. A törvény a jakobinusok felfogásában magába egyesíti a királyt és hitet is; nem fogja többé túrni az ellenfeleket, mint az egyház nem túrta az eretnekeket s mint a monarchia nem túrta a trónkövetelőket. Az ellenfél a jakobinusok előtt rosszabb, mint az eretnek: az képtelenség, természetellenes és törvényen kívül fogják helyezni. Az inquisitiónak és megtorlásnak a monarchia által felhalmozott borzasztó eszközeit fogják alkalmazni, hogy az ellenfélt üldözőbe vegyék és engedelmeségre kényszerítsék. A bizottságok tele marokkal fognak méríteni e fegyvertárból.²⁾

¹⁾ *Mémoires de Foucault*, publ. par M. Baudry, 139. l. Paris, 1862.

²⁾ V. ö. Quinet, *La Révolution*, I. XVII, II. f. Paris, 1869, 6-ik kiad.

XIV. Lajosnak a protestánsok ellen kiadott rendeleteiben megtalálni a papok és nemesek ellen alkotott forradalmi törvények összes praecedenseit. A reformáltak előtt nincs más menedék, mint az önszáműzés, a kivándorlás, de melyet büntényűl rónak föl nekik.¹⁾ Sajtják őket javaikban; üldözik őket még gyermekeikben is.²⁾ Ha ellenszegülnek, felkonczolják őket. A cévennesi harcz magán viseli a vendéi harcznak minden jellemvonását. A rémuralom tükröződik le e véres előjátékban; meg lehet itt érezni még az előízét is Barrère émelygős ízetlenségeinek. »Az eretnekek szívét megnyerve«, írta egy főpap a királynak, »töri meg felséged szellemök nyakasságát... Meglehet, soha sem tértek volna vissza az egyház keblébe más mint *virággal behintett úton*, melyet előttök felséged megnyi-

¹⁾ *Nouveau Recueil des édits et déclarations, arrêts et réglemens du Conseil rendus au sujet des gens de la religion prétendue réformée; avec privilège du Roi, 1752.* — Az *Édit d'août 1669*, megtiltja a reformáltaknak a kivándorlást. A *Déclarations d'octobre 1685. et de mai 1686.* megtiltják a királyság elhagyását, a férfiakra örökös gályarabság, a nőkre nézve örökös elzárás büntetésének terhe alatt. A *Déclarations du 12 octobre 1687.* halálbüntetést szab azokra, kik előmozdítják a kivándorlást. — A kivándorlottak javai részben a följelentőknek adatnak (1685. aug. 20.) — A kivándorlottak birtokai elkoboztatnak (1685. okt.).

²⁾ A *Déclaration de juin 1681.* szerint a reformáltak gyermekei hét éves koruktól kezdve áttérhetnek. A reformáltak nem neveltetetik gyermekeiket külföldön. — A reformáltak gyermekeinek katholikus gyámok adatnak (1685. aug. 14.) — E gyermekek hivatalból a kath. vallásban neveltetnek (1685. okt.). — Ha a gyermekek nem kaptak e vallásban szülőiktől oktatást, collegiumok- vagy kolostorokban, és ha szülőik nem képesek fizetni, a kórházakban helyeztetnek el. (A király 1686. máj. 2-ki levele.)

tott.« ¹⁾ Nemcsak az eretnekség az, melyet így üldöz a régi kormányzat, hanem általán a meghasonlás, ellenvélemény, bárminő legyen is az. A jansenisták ép oly elbánásban részesülnek, mint a hugonották, és amaz elkobzási, szétszóró és számkivetési törvények annyira átmennek az erkölcsökbe, hogy a XVIII. században a katolikus kormányok a jezsuitákra alkalmazzák azokat. A forradalom emberei ez iskolától tanulták el, mint kelljen engesztelhetetleneknek lenniök, hogy ellenállhatatlanokká legyenek. »A büntetések,« mondá Richelieu, »biztosabb eszközei annak, hogy mindenkit kötelelességére szorítani lehessen, mert annál kevésbbé feledjük el azokat, mivel érzékeinkre hatnak.« ²⁾ Hogy elrettentő példákat adjanak, felállíták a kivételes törvényszékeket, melyek az állameszély szerint ítélték. Az elfogatási parancs fentartotta ezek hagyományát a XVII. században és átszállította a bizottságokra is.

Előadom e tényeket, igyekszem megmagyarázni, de nem enyhítem, sem semmi módon nem mentegetem azokat. Nem szándékom, a forradalmárookra nézve enyhítő körülményként utalni ama rendszer leggonoszabb visszaéléseire, melyet ők lemásoltak, miután lerombolták. A mit ki akarok mutatni, az a hatás állandósága, a felhalmozott szokások irányzata, a hagyomány ereje. A rémuralom visszaélései nem képezik a régieknek megtorlását; sem azt nem lehet mondani, hogy azokat emezek nemzették volna; hanem ugyanazon okból származtak, a mi egészen más dolog. A terroristák teljességgel nem gondoltak arra, hogy meg-

¹⁾ Puaux, *Les Précurseurs français de la tolérance au dix-septième siècle*, 19. l. Paris, 1881.

²⁾ *Testament*, IV. f.

boszúlják XIV. Lajos áldozatait; a szeptemberi vérengzőket nem a szent Bertalan-éjért való boszuállás vezette; Carrier vízbefulladásai nem voltak megtorlások a dragonnade-okért, hanem a XVI., XVII., XVIII. században ugyanazon fanatizmus ugyanazon eredményeket idézi elő. Így tekintve a rémuralmat, elveszti amaz álbölcseleti dicsfényt, melylyel a visszatekintő védők azt környezni iparkodtak. Nem marad belőle semmi más nagyszerű, mint a plagium túlhajtása.

A mi valóban rendkívüli lett volna a forradalomban, az a szabadság uralma. A régi kormányzat ezt semmikép nem igényelte magának. Nem engedte meg elvben sem a lelkiismereti szabadságot, sem a politikai szabadságot, sőt még a polgári szabadságot sem; de több-kevesebb elnézéssel, szeszélye vagy belátása szerint, eltűrte részben egyiknek vagy másiknak a gyakorlását.¹⁾ A gyakorlat nem egyszer enyhítette a tan szigorát. Daczára a törvények kegyetlenségének, melyek halállal büntették az olyan íratok szerzőit, melyek a vallás és király tekintélyének megtámadására irányultak,²⁾ a bölcsestszek egyike sem végezte életét a vérpadon; Diderot nem részesült André Chénier sorsában. Ennek épen ellenkezője történt, a terroristák uralma alatt: a tan emberies és érzelmi, a gyakorlat pedig vad volt. Részletenként visszavették mindama szabadságokat, melyeket tömegesen decretáltak. Nem a *nantesi rendelet*, vagyis a nemzet egy része javára kihirdetett türelmi és biztosítékot nyújtó okmány vonatott vissza 1793-ban, ha-

¹⁾ L. Tocqueville, *L'Ancien Régime*, I. V, ch. XI: *De l'espèce de liberté qui se rencontrait sous l'ancien régime*, és III. k, II. f.

²⁾ *Déclaration du 16 avril 1757*, Rocquain, 204. l.

nem az *ember jogainak declaratioja*, vagyis magának a forradalomnak létjogosultsága, az összes francziák közjoga. Ha a régi rendszer előzményei-, erkölcsi- és neveléséből magyarázzák is a forradalmárok tényei és tanai közti sajnos ellenmondásokat, nem szabad egy és ugyanazon ítélet alá foglalni oly kormányokat, melyek ha találkoztak is bizonyos túlkapásokban, azért mégis nem kevésbbé határozottan ellentétes elvekből indultak ki. Ha a régi kormányzat önmagához következetes volt a despotismusban, a forradalom, azt lemásolva, nem volt az. Az ember elszomorodik, ha látja, hogy Bossuet számúzi a hugonottákat, de el kell ismerni, hogy ő a maga tanai szerint logikailag járt el; hanem azt már nem lehet méltatlankodás nélkül elképzelni, hogy Descartes számúzze Pascalt. Mégis ez történt.

VI.

A bölcsészek és irodalmárok voltak a forradalom nagy inspirálói. Nekik köszöni legnemesebb eszméit és leggyászosabb találmányait, kezdetén az emberienséget, további folyamában a vadságot, lelkesültségét és fanatizmusát. Az oly szép elvének ama meghamisítása, ama gyűlölet oly emberek közt, kiknek mindenben egyezniök kellett volna, ama rettentő harcok, hogy egymástól a közös hódításokat elragadják, ama finom árnyalatú meghasonlások, melyek számkivetésekben találnak kifejezést — megfejtetetlenek maradnak az előtt, ki nem ismeri a bölcsészeti és irodalmi harcok szellemét a XVIII. században. Ellenben minden érthetővé lesz, ha tekintetbe vesszük, hogy a politikai harcokba vegyült írók belevitték magokkal a gyűlésekbe mind ama szenvedélyes versengéseket és viszálykodá-

sokat, melyek azelőtt az irodalmi köztársaságot pártokra szaggatták.

Az iskolák sectákká, a csoportok ellenálló pártokká lettek. »E pártütők«, mondá egykor a legfanatikusabb forradalmárok egyike, »kik a forradalom előtt támadtak, úgy követték annak folyamát, mint a hüllők a záporpatakok folyását.«¹⁾ Még mikor csak véleményeik győzelemre juttatásáért harcoltak, már akkor is az ármány és zord féltékenység szellemét fejték ki. Kikémelelik, feladják, bevádolják, kiközösítik egymást; nemcsak a véleményeltéréseket, hanem magát az embert is üldözik. Nekik minden eszköz jó, s minthogy nincs más bíróság, mely felettök ítéletet mondjon, mint a karzat, mihelyt arról van szó, hogy a közönséget felingereljék, vagy megneveztessék, nem válogatósak a kifejezésekben és örömet használnak nagy szavakat. Innen helytelen eljárásra, a lopásra, mérgezésre, gyilkosságra, romlottságra vonatkozó vádak, melyek vitatkozásait betöltik; innen a kíméletlen sértegetések szótára, mely árulással és bünténynyel van tele s a mely, úgy látszik, a clubbeli vagy a forradalmi praetorium árulkodói számára van szerkesztve. Bizonyítékokra nincs szükség: elég a gyanú. Minden ellenmondó gazember, minden versenytárs becstelen ember, minden ellenfél »az erény ellensége.«²⁾ »Egyik részen úgy, mint a másikon,« mondja egy

¹⁾ Sainte-Beuve, *Causeries du lundi*, V. k, *Saint-Just* cz.

²⁾ L. Desnoiresterres, *Voltaire et la société française au dix-huitième siècle*. Nincs jellemzőbb esemény, mint Voltaire és Rousseau küzdelme Genf ügyében: itt a politikai factiók szállnak síkra a tudósokkal. Ez az átmenet, mely a forradalomra vezet. Utalom az olvasót a *Voltaire et J. J. Rousseau* cz. könyvre. — V. ö. ez eseményre vonatkozólag: Sainte-Beuve, *Causeries du lundi*, XIII. k., *Voltaire*

tanú, »nagyfokú gyűlölködéseket láttam, mint megannyi hatását a pártoskodásoknak.« ¹⁾ És ezek valamennyi gyűlölség között a leggonoszabbak, mert ezekben egyesülnek az »én« felfuvalkodása, az önzés álbölcselkedései s a hiúság túlzásai a felekezet fanatismusa- és a tan vakságával, lévén az ész gyengesége borzasztóbb és nyomorútabb, mint a szenvedélyek valamennyi gyengeségei.

Elemezzük ez érzelmeket és az irányt s látni fogjuk, hogy ezekben már benne van a forradalom minden dühöngése. »E század, írja e factiosus irodalmi köztársaság legéke-
sebben szóló, legelkeseredettebb és leghevesebb tribunja,²⁾ e század különösen gyűlölködő és rosszakaratú.« Fréron meghal. Ki fogja síriratát elkészíteni? »Az első, ki sirjára fog köpni. . . .« Az újkori bölcsészet gőgös zsarnoksága a hiúság egoismusát végső határáig vitte. A kedv, melyet az egész ifjúság egy ily kényelmes tanhoz kapott, hévvel fogadtatta el és a legélénkebb türelmetlenséggel hirdettette amaz egoismust vele. Ők hozzá szoktak, hogy a társadalomban ugyanazon úri hangot használják, mely fölött felekezetök elítélő szavát hangoztatják, és hogy nyílt megvetéssel, a mi nem más, mint durva gyűlölet, bánjanak mindazokkal, kik vónakodnak alávetni magokat határoza-

cz. — Sayous, *Mallet du Pan*, I. k. I. f. — L. még Sainte-Beuve, II. k. *Malesherbes* cz. — Brunetière, *Études sur le dix-huitième siècle*, IV : *La direction de la librairie sous M. de Malesherbes*, *Revue des Deux Mondes*. — Végül a felekezetek szellemére nézve Taine, *L'Ancien Régime*, I. III., IV. f. ; s azok hatásáról a forradalomra, Mallet du Pan, *Mercure Britannique*, II. k. *Du degré d'influence qu'a eue la philosophie française sur la Révolution*.

¹⁾ Soulavie, *Mémoires*, VI. k. XIV. f. : *La République des lettres*.

²⁾ J. J. Rousseau, *Deuxième Dialogue*, 1775—1776.

taiknak... Rabszolgákká lévén, hogy zsarnokokká legyennek, minden ellenállásban a legteljesebb lázadást látják. Despotai nemzedék nem lehet sem nagyon szelid, sem nagyon békés... Innen ama gyűlöletes hajlamok, melyek e nemzedéket jellemzik. Nincs többé sem mérséklet a lelkekben, sem igazság a ragaszkodásban. Mindenki sokkal inkább gyűlöl mindenkit, a ki nem ő, mint a hogy önmagát szereti. Egyebet sem tudnak mint gyűlölni, és senki sem tartozik a saját pártjához ragaszkodásból, még kevésbbé becsülésből, de egyesegyedül csak az ellenpárt iránti gyűlöletből. Ugyanazon epe, mely a mesterek iratain végig csorog, iszsza be magát tanítványaik szívébe is.«

Azon tanítványok ezek, kik egy negyed század mulva Franciaország uraivá lévén, még nagyobb elkeseredéssel küzdenek egymás ellen a kormányért, mert már nemcsak hírnévről és dicsőségről, hanem uralomról s ezzel az életről is van szó.¹⁾ Midőn a kedélyek ily mérvben voltak elkeseredve, az irodalmi harcztól és ostracismustól a politikai

¹⁾ Minden vonást föl lehet ismerni. Hasonlítsuk össze péld. Rousseau fentebb olvasott sorait André Chénier következő nyilatkozatával (*L'esprit de parti*, 1791), melyben a versengő csoportokról szólva, ezeket mondja: »Kölcsönösen kémlelik, támadják és vádolják egymást; a legkisebb eltérés a dolgokban vagy kifejezésekben úgy tekintetik, mint szakadárság, eretnokség... hasonlítanak a szerzetesek régi gyülekezeteihez, melyek egymás közt ellenségeskedve, bár az üdvösséget hirdették, csak a hitel- és hatalomért küzdöttek... Ily politikai viszályok következtek a scholasztikai és hitbölcseleti viszályokra, melyek ugyanazon módon, ugyanazon szellemben és ugyanazon sophismákkal folytatattván, elkeserítik manap a társadalmat, megosztják a családokat s a gyűlölködés és rágalmaknak oly magvait hintik el, hogy a legképtelenebb lopási, bebörtönzési és titkos gyilkossági vádak valamennyi pártnál otthonosak és azokon már senki sem

száműzések- és a vérengző kiirtásig csak egy lépést kellett tenni.¹⁾ »A természetes vadság, mondá La Rochefoucauld, kevesebb büntényt követ el, mint az önszeretet.« A régi kormányzat alatt a törvények csak szóharcz folytatását tették lehetővé az irodalmi embereknek; midőn pedig ezek ragadták kezökbe a hatalmat, azt először is arra használták, hogy tantételeiket megvalósítva, egymást öldössék.

Az összefüggés annyira szembetűnő, hogy a tanítványok majdnem ugyanazon rendben üzik ki egymást a hatalomból és követik abban egymást, mint a hogy a mesterek következtek egymásra az uralomban, az irodalmi köztársaságban. Először Montesquieu lép elő az angol kiadásu korlátolt monarchia híveivel. Nagy erkölcsi értékkel bíró kis csapat ez, de kevés befolyású és gyorsan háttérbe szoríttatik. Majd Voltaire következik az alkotmányosokkal; a *Héloïse* és *Émile* első fejlésű Rousseauja a Gironde egy részével; az *Encyclopédie* Condorcet-vel; Diderot Dantonnal s a *Contrat* és a *Dialogues* befejezett Rousseauja, Robespierre-rel. És a mint a nagy iskolák kapuja előtt és környékén nyüzsögtek: a »jelentéktelen

ütközik meg. Kiki a maga gyermekes hiúságában érénynek, bölcseségnek, becsületességnek nevezvén ragaszkodását a maga nézeteihez, mindenkit becstelen embernek nyilvánít, a ki nem úgy gondolkozik mint ő.«

¹⁾ »Ha a forradalom XIV. Lajos alatt tört volna ki, mondá Rivarol, Cotin lenyaktíloztatta volna Boileaut és Pradon el nem hibázta volna Racinet. Kivándorolván, megmenekültem *Almanach des grands hommes* című könyvem némely jakobinusai elől.« Tény, hogy itt találjuk a corypheusok legnagyobb részét az ízléstelenségig felvirágozva és felhajporozva, ilyenek: Saint-Just, Collot, Carra, Camille Desmoulins, Fabre d'Eglantine, Lacroix, Mailhe, Riouffe, Ronsin stb. Robespierre hiányzik innen, pedig eléggé lapos verseket írt arra, hogy itt ő is helyet foglalhasson: L. Lescure, *Rivarol*.

tanítványok¹⁾ tömege, a vásott gyermekek, az atheismus, a zűrzavaros fejtelenség, a communismus és a mészárlás vakbuzgó hívei, missionariusai és inquisitorai, épúgy a clubbok körül s a gyűlésekben is látni az ördögösök és őrzöngő bolondok csapatát, Héberttől kezdve Maratig, a mint lázítják a pórnépet és terrorisálják a képviselőket. Azonban még lejobb is szálltak. A tizenhatszadik század marquis de Sade-ban bírja a maga rettenetes kinövését és szörnyű elfajulását; tanait borzadalmas logikával azok végkövetkezményeiig hajtván, úgy látszik, az undor által akarta kimutatni a *Système de la nature* képtelenségét. Benne van a levegőben az érzékiségnek mintegy finom mérge, mely mindenüvé behatol. Ez a kornak a nyavalyája, mely érinti Diderot-t, beszennyezi Rousseau-t s elhervasztja legszebb éveiben Mirabeau-t. Némelyek, mint Laclos, ezzel a számító romlottságot s a hajlamok kegyetlen ravaszságát egyesítik; De Sade ehhez hozzáadja még a rút gonosztságot, és a dühöt, mely őt a büntényig vezeti. Ez a bűn fanatikusa. Hogy a könyvek és emberek, az eszmék és tettek közti összefüggés teljes legyen, De Sade kiegészítését találja a vad és utálatos Carrierben.

VII.

Így a régi rendszer elaggottsága által, a kormány hitelvesztettsége és tönkrementése által, az illúziók által, melyek a szellemeket megigézték, a szenvedélyek által, melyek azokat mozgatták, s a dühöngések által, melyek a

¹⁾ V. ö. Taine, *L'Ancien Régime*, I. III., ch. III. Quinet, *La Révolution*, I. XIV. ch. IV.

tömegekben lappangtak, minden el volt készítve arra, hogy forradalom törjön ki, hogy ez radicalis legyen, zűrzavaros fejtelenséget támaszszon, fanatismussá fajuljon és végül kegyetlenné váljon. De Franciaország ezt mind túlélte. A polgári és társadalmi reformok, melyek a forradalom létjogosultságát képezték, visszavonhatatlanokká lettek azon pillanatban, melyben meghozattak; Franciaország az anarchiából erőteljesebbnek, hősiebbnek, a nagy dolgok iránt hevülekenyebbnek került ki, mint volt valaha; hatalma a világon oly mérveket öltött, a minőket azelőtt még soha sem ért el. Ezen állami felsőbbbségét csak azért veszíté el, hogy visszaragadjon, még pedig oly sikerrel, mely legszebb éveire emlékeztetett, az irodalom, tudományok és művészetek azon hatóságát, melyet azelőtt gyakorlott. Nagyobbnak mutatta magát a békében annál, a minő a háborúban volt. Jövendő sorsát arra fektette le, hogy behozta a képviselői kormányzatot, melynek a forradalom csak alapjait megvetni és sarkköveit lerakni tudta.

A forradalom nem szakította meg Franciaország történetének folyamát, mint ezt igen gyakran ismételték; a forradalom nem volt más, mint annak egyik epizódja, meglehet a legrendkívülibb, de epizódja volt. Valamint Franciaország nem változtatta meg helyét Európában, ép úgy a francia nemzet a nagy válságon keresztül sem változtatta meg sem vérmérsékletét, sem jellemét. Hosszú pályafutásán nem egy ilyen fajta megpróbáltatáson ment keresztül, és ezen viszontagságok következtében lett Európában a leg-tömörebb, hagyományai által a leginkább összeforrasztott s az állammal a leginkább azonos nemzetté. Lassan képződött, dagály és apály közepette, az életnedv keringése és koronkénti kiszáradásának végletei között. Voltak lan-

kasztó, zivataros nyarai; csapásban, viharban gazdag telei; de a talaj nemes volt, és mihelyt földerült az ég, a nemzet mindig új életerőt s jólléte új lendületet nyert.¹⁾

A francia, míg egyfelől felváltva fanatikus csodálattal és vak gyűlölettel viseltetik vezetői iránt, sovárogha a szabadságot a szabadosságig, vágyik a nyugalomra a szolgaságig, duló szenvedélyeket őriz meg a finom műveltség máza alatt, »érzelmes a lelkesültségig és képes a túlzásokra úgy jó indulataiban, mint zúgolódásaiban«²⁾, másfelől ösztönszerű attikai finomságot, s a rendnek, módszernek és mérsékletnek parancsoló szükségérzetét őrzi meg lelkében. Két dologgal nem tud eléggé eltelni, s ez a szellem s a józan értelem. Egy nemzet sem ittasult meg inkább a képtelenségektől s nem fordult aztán nagyobb felindulással a sophisma ellen. Egyik sem volt állhatatosabb önmagához az állhatatlanság külszine alatt és egyik sem volt gyakorlatibb az örültség tünetei mellett. Föllázadt, hogy kivívja a lehetetlent s lecsendesült, mihelyt az észszerűt bizonyosnak látta. Nagy hévvel igen mérsékelt eredményekre törekedett, s ha nincs nép, mely maga elébe nagyobb célokat tűzött volna ki, úgy nincs olyan se, mely

¹⁾ Számtalanszor azt hitték, hogy catastropha közelg, pedig ellenkezőleg, egy-egy pillanata volt az újjászületésnek. Nicolas Pasquier ezt írta du Vairnek a tizenhetedik század első éveiben: »Mint-hogy minden betegségnek a halál vagy a gyógyulás által kell véget érnie, ép úgy szükséges, hogy a zavarok, melyek az államok valódi betegségei, vagy az állam teljes felforgatása, vagy egyetemes átalakítás által véget érjenek. A mi Franciaországunk a végső öregséget érte el, mely annyira beteggé, lankadtá és csüggedtté tette, hogy érzi a gyorsan ható bajt, mely roskataggá teszi s a végvónaglásba viszi«. Nicolas Pasquier, *Lettres*, VIII. könyv. V. l. Amsterdam, 1723.

²⁾ Voltaire, *Siècle de Louis XIV.* XII. f.

gyakrabban elégedett volna meg szerényebb elégtételekkel, mint a franciaia.¹⁾

E hagyományos erély tartotta fenn Franciaországot az 1789-ki forradalomban úgy mint a megelőzőkben. Királyi reform hiányában a nemzet forradalomba vetette magát és megdönté a királyságot. A királyság megdöntésével a nemzet megmaradt olyannak, a milyennek azt a királyság nevelé.²⁾ Az állam mindenhatósága oly visszaélésekre vezetett, melyek tönkretették a kormányzatot, de épen az által, hogy az állam absorbeálta a hazát, a nemzet érezte, hogy azt megbontva önmagát semmisíti meg és ezért tömörült. A régi rendszer által következetesen fejlesztett szenvedélyes ragaszkodás az egységhez megmenté a forradalmat saját túlkapásaitól. Elég, hogy a francziák az idegen hódításban s a polgári viszályokban két orvosolhatatlan bajt ismerjenek föl, hogy magokhoz és észre térjenek. Megőrizték azt a mi a nemzetek lelke, a közjó valódi elve: a hazaszeretetet. Ez föléledt nálok s lelkesedéssé hevült a forradalomért, mely megszabadítás volt. A két eszme egyesült és a francziák egyszerre keltek védelmére nemzeti függetlenségöknek és a szabadságnak, melyet kivívtak.

A legszükségesebbhez fogtak, de mégis hogy kikerüljék az idegen szolgaságot és a régi rendszer visszaállítását,

¹⁾ »Franciaország tizennégy század óta az anarchia és kényuralom, az illúzió és csalódás legfeltűnőbb fordulatain ment keresztül; hosszú időre soha sem mondott le sem a rendről, sem a szabadságról... Ez teszi történetünket, mely gyakran szomorú, mégis megnyugtatóvá.« — Guizot, *Préface de la sixième édition de l'Histoire de la civilisation en France*, 1856.

²⁾ »E nagy francia királyság oly kiválóan nemzeti volt, hogy bukása után a nemzet nélküle is fentarthatá magát.« Renan, *Qu'est-ce qu'une nation*, 12 l. Paris, 1882.

eltűrték mindent, még a rémuralom lealacsonyító zsarnokságát is. Nem láttak ekkor mást, mint az ellenséget. De midőn elhárították a külső veszélyt, ép oly undort tanúsítottak az anarchia, mint a minőt mutattak volt az invasio iránt, és ép oly utálattal hárították el a rémuralom embe-
reinek igáját; mint az idegenekét, és felháborodással utasították el magoktól még maradványait is a vérengző factióknak, melyek szétszaggatták a hazát azon ürügy alatt, hogy megvédelmezik. Ép azon ösztönszerű erő, mely velök leromboltatta a régi rendszert, reformáltatta a társadalom és állam szerkezetét és védelmeztette az országot a kültámadás ellenében, vezette őket arra is, hogy fokozatosan eltávolítsák azon kormányokat, melyek képtelenek valának biztosítani nekik amaz eredményeket, melyekre oly állhatatossággal törekedtek: a renddel és békével párosult polgári szabadságot. Miután mindent áldoztak az államnak, hogy megvédelmezhesse a forradalmat, azt követelték tőle, hogy szervezze azt.

Maga a válság, melyen keresztülmentek, támasztotta amaz embereket, kik képesek valának annak véget vetni. Azon forradalmárok, kik magokban hordozták az állami szellemet, viharok között képződtek. E rettenetes harczokban a küzdelem hónapjai a békés idők gyakorlatainak éveivel érnek föl. »Meg kellene változtatni erkölcsünket«, kiálta fel XV. Lajos egyik kétségbeesett minisztere, »és e munka, mely más országokban évszázadokat igényel, ebben egy év alatt fogna keresztülvitetni, ha volnának hozzá intézők.«¹⁾ Az intézők megszülettek és a legfiatalabbak férfikort értek el 1789-ben. A forradalom megnyitotta előttök

¹⁾ Bernis levele Choiseulhöz, 1768. márcz. 31. II., 196 l.

a gyűléseket. Midőn a zivatar lecsendesült, segítségül és munkájokban vezetőkül is számos embert találtak, kiket a régi kormányzat készített elő az ügyek vezetésére és kiket eszméik az új rendszerhez fűztek.¹⁾ E hatalmas nemzedék volt a consularatus szervező kormányának a lelke; a restauratio alatt pedig a képviseleti kormánynak lett a lelke.

Hosszú tétovázás, annyi tévelygés és oly kemény iskola után az 1789-ki emberek azon alapvető eszméhez tértek vissza, mely mintha eltévedt volna a forradalmon keresztül, hogy a politikai szabadság egyedüli biztosítéka a többi szabadságnak. Ők beérték azzal, hogy megalapították a demokrátiát; eléggé biztosítottoknak hitték, mert magok kormányoztak. Midőn pedig fenyegetettnek látták, megértették, hogy annak védelmére nincs más hatályos eszköz mint a szabadság, és ennek lelkes harczosaivá lettek. A szerzett tapasztalatok tanulsága és az új korszellem hatása olyanok voltak akkor, hogy a monarchia kénytelen volt ugyanazon eszközökhöz folyamodni, hogy magát újra szervezze, melyeket a demokratia használt, hogy magát fenntartsa. Azoknak, kik a forradalmat feltartóztatni, és azoknak, kik azt folytatni akarák, a mérsékelt monarchia híveinek úgy, mint a tiszta monarchia embereinek; az alkotmányosok-, a köztársaságiak-, a caesari demokraták-, a bonapartisták- és királypártiaknak egyaránt érdekében állott, jogaik vagy törekvéseik tekintetéből ugyanazon biztosítékokat követelni. Ekkor látjuk újra föléledni a még egészen élénk, de a tapasztalás által megérlelt és

¹⁾ Portalis, Siméon, Mollien, Lebrun, Malouet stb. — V. ö D'Arbois de Jubainville, id. m.

megszilárdított 1789-ki nemes szenvedélyeket;¹⁾ és azon nemzedékben, mely a forradalmat kezdette, megfogamzhatott a remény, hogy azt be is fejezze. A régi Franciaország tehát a feloszlás csirái mellett magában hordozá az újra-éledés és feltámadás elemeit is.

Hanem úgy e válságban, mint a tizennegyedik, tizenötödik és tizenhatodik század hasonló válságaiban Franciaországnak nem csak önmagával, hanem Európával is számot kellett vetnie. Az 1789-iki forradalomra háború következett, mely 1815-ig tartott, mert, az igazat megvallva, időközben nem volt béke, hanem csak pihenés és pár hónapi fegyverszünet. A forradalom kiválóan harciassá lett s ez volt nagysága s egyúttal romlása is. A hadsergek elárasztották a nemzetet és a háború fölemészté az államot. Ezen hatás döntött, nem a kormányzat újjászervezése fölött, mert minden esetben újjászervezte volna magát, hanem az alak fölött, melyet magára öltött és az irányzat fölött, melyet kifejtett.

Ezen oldalról mentek végbe a legmeglepőbb csodák, de melyeknek Franciaország multjában van meg az oka és magyarázata. Úgy a kül-, mint a belügyek tekintetében megvoltak az állandó történeti kényszerűségek és megvolt az ezekből folyó nagyon régi eszmeáramlat. A francziáknál, úgy Európához való viszonyaikban, mint belső történetükben a mérséklet szelleme és a bölcs higgadtság mellett, melyek nagy politikusokat és boldog korszakokat szülnek, találni a regényes becsvágy rohamait, bizonyos hódítási

¹⁾ Ezek legékebben szóló értelmezője Stael asszony, *Considérations sur la Révolution française*. L. Talleyrandnak XVIII. Lajoshoz intézett emlékiratát a Pollain által közzétett *Correspondance*-ban, Paris, 436 l.

mámort, szeszélyes dics- és kalandvágyó hajlamot is. Föl lehet ismerni nálok az erőben való mérséklet mellett, mely a francia szellem természetét képezi, a lehetetlen utáni vágyakozást is, mely annak rendellenességét jelenti. Franciaország megőrizte magában ez ellentétes ösztönöket és a forradalom azokat fölváltva ébreszté föl a szellemekben. »Azt állítják,« írá d'Argenson,¹⁾ »hogyan egy francia köztársaság nem lenne bölcsebb, mint az a monarchia, mely minket tizennégy évszázad óta kormányoz, mert a nemzeti szellem ugyanaz maradna.. És e nemzeti szellem,« teszi hozzá »képezi a királyság minden erejét.« Kísértsük meg, azt meghatározni.

II. FEJEZET.

A külpolitika.

I.

A Capetingek politikájának, ha azt összefüggésében és hagyományaiban tekintjük, két főtörekvése volt: benn egyöntetű nemzetet és tömör államot alakítani; kifelé pedig jó határok által biztosítani a nemzet függetlenségét és az állam hatalmát. Ama királyok, kik az állam megalapítása által feleltek meg a nemzeti aspirációknak, ép úgy feleltek azoknak az által is, hogy megalapították Franciaország nagyságát Európában. A kifelé teljesített mű azonos a benn végbevitt munkával: ennek következménye az és betetőzése. A Capetingek szűknek és szétdaraboltnak találják Franciaországot. A hűbérrendszer által megosztott

¹⁾ *Mémoires*, éd. Rathery, IV. k., 216. l.

népségek közös hagyományai és azonos aspirációi tették lehetővé a királyoknak, hogy összeszedjék a nemzetet, daczára a rendszernek, mely azt szétszórja; hogy összpontosítsák a hatalmat, daczára a rendszernek, mely azt elforgácsolja; hogy szervezzék az államot, daczára az elveknek, melyek annak felbomlasztására irányulnak. A nemzet története ezen első korszakban egybeolvad a királyi uralom történetével; a nemzet azon mérvben képződik, a mint az uralom kiterjed és azon mértékben lesz egységessé, a mint a királyi felsőbbség érvényesül.¹⁾ Mihelyt a királyság megalakult, a királyok azt kiterjeszteni törekednek, mint a hogy kiterjesztették az uralmukat. A tünemény, mely a monarchia szűk határain belül végbement, folytatódik azokon kívül. A királyok itt olyan néptörzsekre találhatnak, melyeket eredetök és hagyományaik azokhoz fűznek, melyeket ők kormányoznak. Ezek a régi Galliának Nagy Károly által újra egyesített és csoportosított lakosai. Ugyanazon forrásokból nyerték a műveltséget, kapták ugyanazon jeleget és őrizték meg ugyanazon emlékeket. Daczára a határvillongásoknak, a szomszédsági ellenségeskedéseknek s a főemberek torzsalkodásainak, innen van az a közös alap, melyen a királyok politikája biztosan működhetik.

E politika, úgy feladatát, mint eszközeit tekintve; a dolgok természetéből folyik. A francia királyság az Oceán, a Pyrenéek, a Földközi tenger s az Alpések által körülszorítva, csak kelet és észak felé terjeszkedheték, Flandriában s ama területeken, melyek a Capetingek trónra jutá-

¹⁾ A királyi uralom képződése és a királyi tekintély térfoglalása tekintetében l. *Études sur le régime financier de la France*, par M. Vuitry. Première série, főleg 523—526 l. Paris. 1878.

sakor a lothringen és a burgundi herczegségeket képezték. Érezte, hogy természetszerűleg erre felé kell irányulnia. A szükség is erre szorította! Ebből, mihelyt megalakult a franczia monarchia, kikerülhetetlen összetűzés származott Németországgal e közbenső területek birtokáért, melyek irányában a két állam egyaránt igényeket támasztott. Támadtak kegyetlen háborúk azok meghódításáért, elkeseredett háborúk azok megtartásáért s e küzdelem tölti be Európa történetét a tizenötödik századtól kezdve. A korszellem szerint különböző alakot ölt e küzdelem. Különféle ürügyek támasztatnak az igények támogatására; az elméletek, melyekre hivatkoznak, módosulnak a közjog rendszereivel; de ha változnak is az eszközök, a cél ugyanaz marad. Egy és ugyanazon gondolatnak emez állhatatossága, ez a szilárdság ugyanazon cél követésében, az eszmékben és dolgokban végbement annyi forradalmon keresztül, nem magyarázhatók meg másként, mint csak a viszonyoknak ama sajátosságos közreműködéséből, mely szüli és fentartja a népek és államok nagy hagyományait. Azon titokzatos viszonyok ezek, melyek oda tapadnak a nemzetek eredetéhez és a melyekből aztán történetök törvényei fejlődnek ki. E viszonyok itt már Franciaország első korszakaiban jelentkeznek.¹⁾

A franczia politikát a földrajz szabta meg; a nemzeti ösztön pedig sugalmazta, még mielőtt az állameszély tanácsolta volna. Egy tényen alapszik: Nagy Károly biro-

¹⁾ L. Luchaire, *Institutions des premiers Capétiens*, Paris, 1884 és főleg: *La question nationale, Hugues Capet et l'empire allemand*, II. k., 204 l. — *Robert et le duché de Bourgogne*, id. 212 l. et les Lorrains 216 l. — *Henri I-er, l'Allemagne et la Lorraine*, id. 227 l. — *Louis le Gros, et l'Allemagne*, 256 l.

dalmán. Kiindulási pontját ama nagy pörnek, mely Franciaország egész történelmét elfoglalja, a császár örökségének megoldhatatlan vitás ügye képezi. Ebben találják a királyok dicsvágyuk indokát; ebben találják a legisták a jogok eredetét; mindenekelőtt ebben találja forrását a népies hagyomány, mely arra vezeti a királyokat, hogy igényeket támaszszanak, s a legistákat, hogy a jogokat nyomozzák. Alig hogy kibontakozik a homályból a királyság, a történetírók és költők már is emlékeztetik a királyokat elődeik letűnt nagyságára. A tizenegyedik század elején Adalbéron, Roberthez intézett egyik költeményében, a francia királyok hatalmát magasztalja, »az elsőket a királyok sorában.« »Atyáink korában a francziák királya a többi államok királyai fölött uralkodott.«¹⁾ A többi korona mind alá volt vetve a franciaországinak.

A francia koronáé volt a felsőbbség s a császárság; egy ugyanazon korbéli krónikás, Glaber, az, a ki ezt állítja: »Franciaország királyai, a legerősebbek és leg hatalmasabbak a kereszténységben, igazságszeretetők által tündek ki... és a császárság, meghódolva hatalmuknak, sokáig szolgált diadaluk díszéül.«²⁾ Azon mérvben, a mint az idő távolodik, nő a nagy császár alakja és ölt óriási arányokat. Fülöp Ágosttól kezdve Napoleonig ott lebeg az alak Franciaország történelme fölött. A császárról szóló hőskölteményekben kell azon politikai hagyomány első eredetét keresni, melynek a dolgok sajátyszerű fordulata által a tizenkilencedik században kelle a megrémült

¹⁾ Guizot, *Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France*, VI. k.

²⁾ *Chronique de Raoul Glaber*, I. k., I. f., Guizot, id.

Európa előtt megvalósítani a nyugoti császárság ama csodáját, melyet a középkori költők mint egy csodás legendát állítottak oda a népies képzelődések elé:

»Quand Dex eslut nonante et dix royaumes,
Tot le meillor torna en doce France.
Li mindre reis ot à nom Charlemaine :
Cil aleva volentiers doce France.
Dex ne fist terre qui envers lui n'apende :
Il ala prendre Baviere et Alemaigne,
Et Normandie et Anjou et Bretaigne
Et Lombardie et Navarre et Tosquane . . .
Rois qui de France porte corone d'or
Preudons doit estre et vaillant de son cors
Et s'il est hom qui li face nul tort,
Ne doit garir ne a plain ne à bos
Deci qu'il l'ait ou recreant ou mort ;
S'ainsi nel fet, dont pert France son los :
Ce dist l'estoire, coronez est à tort». ¹⁾

De azon időben, mikor e hősköltemény a multak dicőségét magasztalja, Franciaország nagyot hanyatlott.

1) Couronnement Loys. Gaston Paris által idézve, *Charlemagne* 352 l.

Midőn isten száz királyságra osztá a földet,
Az édes Franciaországba helyezé a legjobbat.
A legjobb király Nagy Károly volt :
Az édes Franciaország nagyságát igen kedvelé.
Isten nem alkotott földet, mely nem tőle függne :
Elfoglalá Bajor- és Németországot,
Normandiát, Anjout és a Bretagnet,
Lombardiát, Navarrát és Toscanát . . .
A királynak, ki Franciaország arany koronáját viseli,
Bölcs és vitéz embernek kell lennie,
És ha van ember, ki bántaná őt,
Az nem kerülheti ki büntetését sem erdőn sem síkon.
S a király addig nem nyughatik, míg az nem halott, vagy
kegyelmet nem kér.
Ha nem így tesz, elveszti Franciaország tiszteletét,
És, mondja a történelem, nem érdemli a koronát.

Az angol elfoglalta egy részét a királyságnak. Először is tehát ki kell üzni az angolt. A normandiai Wace, a *Roman de Rose* szerzője, épen azt lobbantja a francziák szemére, hogy ily tervvel foglalkoznak: ¹⁾

»Si li Franceis poeient lur pensez achever,
Ja li reis d'Engleterre n'avreit rien deça mer :
A hunte l'en fereient, s'il poeient, passer.«

(Ha a francziák megvalósíthatnák szándékukat, az angol királynak nem volna semmije a tengeren innen: szégyenletesen üznék ki őt, ha tudnák.)

E főbenjáró szükség azonban távolról sem akadályozta Fülöp Agostot, hogy még tovább fűzze ábrándjait. Alig húsz éves volt, midőn egyik bárója őt szórakozottnak látva, azt kérdé tőle, hogy min gondolkozik? »Azon gondolkodom, felelé a király, hogy ha isten megadná nekem vagy örökösöm valamelyikének a kegyet, hogy Franciaországot azon magaslatra emelhessük, a hol az Nagy Károly idejében állott.« ²⁾

A mi Fülöp Ágostnál csak álom és óhajítás volt, az egy évszázaddal később terv és akarat lett Szép Fülöpnél. A királyság kiterjesztése e fejedelelemnél állandó törekvés tárgyát képezi. A történetírók őt úgy rajzolják, mint »ki előtt folytonosan Nagy Károly emléke lebegett, a kinek örököséül tekinté magát s mindig kész volt Franciaország befolyását Németországban kiterjeszteni, a városokat megnyerni s a rajna-parti fejedelmeket zsoldjában tartani ³⁾«

¹⁾ Chronique ascendante.

²⁾ Guizot, *Histoire de France*, I. k., 459 l.

³⁾ *Histoire littéraire de la France*, XXVI. k., Pierre du Bois, légiste, par M. Renan. V. ö. Boutaric, *La France sous Philippe le Bel*. Paris, 1861.

Uralkodása igen fontos Franciaország történetére nézve, kifelé ép úgy, mint benn. A politika itt megszabadul a tapogatózásoktól: a maga valódiságában és realismusában lép elő, olyanul, a minőnek minden dicsvágyó fejedelem alatt maradni fog, czéljával: a hódítással, eszközével: a viszály-támasztással és műszerével: a legistákkal. Ily módon ugyanakkor, midőn a királyok nagy terve határozott alakot ölt, látjuk előtűnni az emberek ama fajtáját, mely az egyházi férfiakkal, és még inkább mint ezek, azon iskolát alkotják, melyből az alkudozók, pörlekedők, tervkovácsok és ürügygyártók kerülnek ki. A küzdelemre készen és fölfegyverezve lépnek elő. Elhagyják vidéki praetoriumaikat és tüstént a politikai nagy szintéren jelennek meg. Javasolnak, alkudoznak, ismerik Európát és fejedelmeit, de még inkább Franciaországot és urokat. Ők élő bizonyosságai ama hagyománynak, mely gyökeret vert a népben, mert e hagyomány nélkül megmagyarázhatatlanok lennének.

Egyik, például, a fő közülök s az első e nemzetségből, Pierre du Bois. Normandiában született, a jogot Párisban tanulta és 1300-ban királyi ügyek védője volt Coutancesban. Innen intézte Szép Fülöp királyhoz az ő *Traité de l'abrègement des guerres et des procès* című tanulmányát. »E munka«, mondja az ő tudós életrajzírója, »Európa politikai viszonyainak és a francia uralkodóház titkainak széles ismeretéről tesz bizonyosságot.«¹⁾ Du Bois teljesen ártas a Digestákban, melyekből folytonosan idéz, de főleg J»a karolingi hőskor népies költeményeiből táplálkozott,

¹⁾ Renan, *Histoire littéraire de la France*, XXVI. k. — L. még De Wailly *Mémoire-ját, Mémoires de l'Académie des inscriptions*, XVIII. k.

melyeknek teljes történeti értéket tulajdoníta.« Mint leg-szebb példát s a királyok eszményképét, Nagy Károlyt tünteti föl, ki, úgy mondják, százhuszonöt esztendeig uralkodott és »a kinek nem volt párja.«¹⁾ A legenda s a Digesták képezik eszméinek két forrását: a legenda, mely neki oly terveket sugalmaz, a melyek gyakran túlzottak és ábrándszerűek; a Digesták, melyek neki az ürügyeket és formákat szolgáltatják, a melyek gyakran színlegesek és finomak, de mindig cselesek és gyakorlatiak. Vezéreszméje: kiterjeszteni a királyi hatalmat. Szenvedélylyel ápolja Francziaország Európában való nagyságának eszméjét. Hire terjed, hogy a király megszerezte »a fenhatóságot Arles, a Rajnán és a Lombardián innen fekvő országok felett, a Déli tengertől az Északi tengerig.« Du Bois ehhez szerencsét kíván neki,²⁾ de ez még nem elégíti ki az ő nagy-ravágyását. Ura számára ő a császári koronáról álmodozik, »mely a görögöktől Nagy Károly személyében a németekre szállt.« Fülöpnek azt a maga személyében örökletessé kell tennie. A birodalom választó fejedelmei, kárpótlásul a méltóságért, melyet el fognak veszteni, területeket és pénzt fognak kapni, a mik Németország egyházi uradalmaiból fognak vétetni.³⁾ Ebből látni, hogy a saecularisatiók rendszere, mely annyira tetszetősnek látszott a westphali béke szerzőinek s a melyet a forradalom törvénytudó diplomatái oly igen a szívékön hordoztak, épen nem újkori találmány: a mód, melylyel a Németországban tett hódításokat kárpótolni akarták, majdnem oly régi, mint maga a hódítások eszméje.

¹⁾ *De recuperatione Terrae Sanctae. (Histoire litt. id.)*

²⁾ *Traité de l'abrégement*, Wailly által idézett szöveg.

³⁾ *Pro facto Terrae Sanctae. (Histoire litt. id.)*

Du Bois nem áll meg itt. Ő Nagy Károly koronájával a viláгурalmat, az egyetemes monarchiát szeretné a francia királyoknak juttatni. Fülöp Konstantinápolyig mindenütt fiait, testvéreit, unokaöccseit és atyafiait fogja elhelyezni. Az ő- és újvilágnak ő lesz az általános szuzerainje. Magától függővé fogja tenni a pápát, magához fogja ragadni az egyház patrimoniumát; a pápa kétes esetekben az ő javára fog dönteni és kiközösíteni az ellenszegülő fejedelmeket. Viszont a király gazdag adományokkal jutalmazandja meg a pápát és fel fogja szabadítani a szent földet a hitetlenek járma alól. De hogy a király e nagy vállalatot véghezvihesse, Európa támogatására van szüksége. Európa ezt csak úgy fogja megadni, ha a fejedelmek biztosíttatnak a felől, hogy nem lesznek kénytelenek szomszédaik támadásai miatt visszatérni keletről. Szükséges tehát, hogy mindenkorra béke legyen a keresztény fejedelmek között. Ennek létesítésére az egyedüli eszköz, hogy a pápa azt megparancsolja s a francia király tiszteletben tartassa. Az örök béke s a kereszties hadjárat képezik azon ürügyöket, melyek e nagyszabásu uralmi tervnek színt kölcsönöznek. Ha végrehajtásra kerül a dolog, a király meg fog elégedni azzal, hogy Németország trónjára helyezi testvérei egyikét s megörzi számára »a Rajnán inneni összes területeket, a provencei és savoyai grófságok feletti közvetlen uralommal és a szuzerainitással.¹⁾

Volt e tervelésekben nagy adag ábránd, de a legista még ebben sem tett mást, mint hogy tetszetős alakot adott amaz eszméknek, melyek akkor a szellemeket mozgatták.

¹⁾ *De recuperatione Terrae Sanctae. (Histoire litt. id., és XVII. k. 737. l. jegyzetek.)*

Ez eszmék mindenütt ott vannak s még az össze nem függő jelenségek is, melyekben azokkal találkozunk, mutatják, mennyire el voltak terjedve.

A valenciennesiek 1291-ben kérik a király pártfogását, francziáknak mondják magokat, hivatkoznak jogczi-meikre, felmutatják a chartákat és emlékeztetik Fülöpet, hogy elődei közül többen császárok voltak.¹⁾ Nincs jellemzőbb vonás, mint amaz állítólagos vaucouleursi szerződés, melyet Fülöp 1299-ben állítólag kötött osztrák Alberttel. »Albert király és a német királyság bárói és főpapjainak hozzájárulásával, úgy mondják, megállapítottatott, írja Guillaume de Nangis,²⁾ hogy a francia királyság, mely ez oldalról csak a Maasig terjedt, a Rajnáig terjeszsze ki uralmának határait.« A többi krónikások hasonlóképen beszélnek el a tényt s dicsérik érte a királyt.³⁾ Azonban ok van hinni, hogy e szerződés apokryph;⁴⁾ de azért ez nem kevésbbé volt Szép Fülöp dicsőségének egyik jogczime. Kétszáz év múlva egy ügyvéd idézte azt a parlament előtt egy beszédben.⁵⁾ Népies szellem alkotása volt az, s a hírnév, melyet Fülöpnek szerzett, bizonyítja azt a nagy fogalmat, melyet alattvalói az ő hatalmáról alkottak magoknak. Egy 1323-ban⁶⁾ írott *Éloge de Paris*-ban ezeket olvasni: »Az

¹⁾ Boutaric, 386. l.

²⁾ *Chroniques*, 1299. év.

³⁾ Girardus de Francheto, *Historiens de France*, XXI. k., 17. l.

⁴⁾ Boutaric, id. h. — V. ö. Vuitry, *Études*, 2-e série, I. k., 12, 25, 29 l. Paris, 1883.

⁵⁾ Boutaric, id. h.

⁶⁾ *Tractatus de laudibus Parisius*, par Jean de Jandun. *Histoire générale de Paris. Paris et ses historiens au quatorzième et au quinzième siècle*, par M. Leroux de Lincy. Paris, 1867, 61. l.

egész világ monarchicus kormányzása a dicső és felséges francia királyokat illeti meg, legalább a velők született és a jobbra irányuló ösztönük jogánál fogva (*ex nativae pronitatis ad melius jure*).

E jog elvben nemes ugyan, de gyakorlatilag mindenféleképpen magyarázható. Nincs oly igény, mely arra ne támaszkodhatnék. De ne ismerjük félre azt, a mi e régi francziák hazafias felbuzdulásában nemes és természetes. Előttök az emberiség jólléte Franciaország nagyságához van fűzve. Ők ebben nem kételkednek és szerintök nem is kételkedhetik senki. De minél helyesebb szemökben a cél, azon mértékben lesznek előttök közönyösekké az eszközök. Nekik e nagy cél elérésére minden eszköz jogszerű. Nekik minden érv jó, ha azzal a tételt támogathatják. Felhasználnak minden szöveget, melyet nekik a kor zavaros nevelése szolgáltat, hogy igazoljanak minden rendszabályt, miket a század brutalis erkölcei sugalmaznak. Birálat nélküli tudományt állítanak egy eszközeiben nem válogatós politika szolgálatába. Összezavarják a királyt az állammal; a király szolgálatára s az állam érdekében minden csel-szövény megengedett, minden kegyetlenség szabad. Az ellenmondásokon nem akadnak fenn soha. »Du Bois szemében a pápa mitsem tehetett, a míg olasz, tehát Franciaország ellensége volt; de mindent tehet, a mióta francia s a király teremtménye.«¹⁾ E szerint az idegennel mint ellentmondást nem tűrő érvet ugyanazon bullákat állítják szembe, melyeket különben, a mennyiben azok őket köteleznék, semmi tekintetbe nem vesznek. Hasonlókép bánnak el a római jog elveivel is. *A mit a király akar, azt akarja*

¹⁾ *Histoire litt.*, id. h.

a törvény is: ezen elv foglalja magában jogtudományuk, politikájok és bölcséletök összetétét. Ügyes ügynökök és veszélyes tanácsadók lévén, a királyi hatalom bűvöli el őket és azzal igyekeznek uraik szeméit is elkápráztatni. Hallgassuk csak Pierre du Boist, a mint Szép Fülöphez szól: ¹⁾ »Felséged kimeríthetetlen kincset bír az emberekben, kik minden támadható háborúra elégségesek volnának. Igen, ha Felséged ismerné népének erejét, habozás nélkül fogantatosítná ama nagyszabású vállalatokat, melyekre rámutaték... feltéve, hogy mindig tiszta szándék, vagyis azon óhaj által vezéreltetik, hogy a közjót előmozdítsa.«

Ime a rendszerek és jellemek, a magok eredeti és kezdetleges alakjokban. Most nem marad más hátra, mint hogy kövessük az eszmék sorozatát s ez emberek nemzet-ségi leszármazását. Szép Fülöp tanácsosai az elsők e fajból, de lesznek utódaik, és az egész történeten keresztül megtaláljuk az atyafiságot, mely e különös és hatalmas törzs tagjait, e jogcsavaró és harczias embereket egybefűzi, kik nagyon is igazolják a *chevaliers ès lois* (a törvény-lovagok) furcsa czimet, melyet magoknak adtak. Louvois sem más, mint legjelesebb e család képviselői között, a ki a du Bois-kat és Nogaret-ket őseik közé számíja. Csak arra a Pierre Flottera kell gondolnunk, ki harczolt s »mint lovag« esett el a courtrai-i csatában ²⁾, hogy megértsük, mily különös származási összefüggésnél fogva lett két ügyvéd, Danton és Merlin de Thionville 1793-ban a hódító háborúnak előmozdítójává és szenvedélyes ügynökévé.

Szép Fülöp legistái megelőzték az időket. Gyöngé

¹⁾ *Traité de l'abrégement*, de Wailly, id. h.

²⁾ Michelet, *Histoire de France*, III. k., 39. l.

utódai nem követeltek idegen területeket. Nekik a francia korona iránti saját jogaikat kellett visszaküzdeniök és az angoloktól saját királyságukat visszakövetelniök. E nagy harcz öt uralkodást foglal el és egy egész évszázadot tölt be. A nemzet és a királyság abból egységesebbeknek és egymás irányában biztosabbaknak kerülnek ki. A nemzeti érzület teljesen kifejlik,¹⁾ a királyság minden osztálya közreműködik e kifejlesztésben, mely döntő korszakában lényegesen a népnek műve. A nemzet bensejéből származott az az ihletett szűz is, ki azt megmenté. Volt egy Franciaország, mely annyira élt mindenkinek a lelkében, melyet annyira szerettek, hogy gyermekeinek legigénytelenebbike áldozatul adta oda magát, hogy megmentse. A hazafiság észrevétlenül hódítá meg a lelkeket; a hazafias hitvallás e korszakban keletkezik és Jeanne d'Arc-ban bírja revelatioját.

II.

Mihelyt a függetlenségi háború befejeztetett, kezdetét vette a határokért vívott háború. E tekintetben nem vezett el a hagyomány. Fentartották azt a költők. Azok

¹⁾ A királysággal képződik, születik és nő. »A tizedik században, az első ó-francia hőskölteményekben (*Chansons de geste*), mondja Renan, Franciaország minden lakosa már francia. Franciaország lakosságában a faji különbség eszméje, mely annyira meglátszik Grégoire de Tours-nál, semmikép sem jelentkezik—a Capet Hugo után következő francia íróknál és költőknél.« — *Qu'est-ce qu'une nation?* 7. l. — A nemzeti érzületről Fülöp Ágost és közvetlen utódai alatt 1. Guizot, *Histoire de France*, I. k., 468. l. — *Civilisation en Europe* XI. l. — *Civilisation de France*, IV. k., XIII. l.

egyike, a kik a száz éves háboru kezdetén Valois Fülöpöt az angolok ellen lelkesíték, a következő verset írta hozzá : ¹⁾

Fais leur tantost apercevoir
Que Gascoingne est de toy tenue
Et te fais seigneur droit clamer
De tout ce qui est deça mer ;
Soit la mer borne et dessevrance
De l'Engleterre et de la France . . .
Flandre aussi deça soit vostre.

(Értesd meg velök csakhamar, hogy Gascogne a te birtokod és jogszerű urává tedd magad' mindannak, mi innen van a tengeren ; tenger legyen a határ és elválasztó Angol- és Francziaország között... Azon innen pedig Flandria is tied legyen.)

Alig hogy a királyság megszabadult az angoloktól, alig hogy Francziaország újra lélekzeni kezdett, a dicsvágyók ismét kalandoros kísérletekre biztatják a királyt. Emlékeztetnek arra, hogy ama keleti területek, Burgundia és Lothringia, melyek önként látszanak ajánlkozni és megnyilni a francia hódítás előtt, hajdan a koronától függtek, s hogy jogszerű dolog, azokat visszakövetelni, és igazságos visszafoglalni. Guillebert de Metz magasztalván a francia királyság nagyságát, ezt írta 1434-ben : ²⁾

»Nem beszélek sem az összes francia királyokról sem oldalrokonaiokról, kik Austrasia királyai voltak, a kiknek főszékhelyök Metz volt Lothringiában, a melyet a krónikák régi Francziaországnak neveznek.« Felidézi Nagy Károly nagy tetteit és összefoglalva hódításait, egész sorozatát állítja össze utódai hódításainak : »Lüttich, Flandria,

¹⁾ Jubinal, *Nouveau Recueil de contes*, I. k., 73. l.

²⁾ *La Description de la ville de Paris et de l'excellence du royaume de France. Paris et ses historiens*, 144., 146. l.

Hennegau, Brabant, Geldern, Jülich, felső és alsó Burgundia, Provence, Savoya, Lothringia, Luxemburg, Metz, Toul, Verdun, Trier, Köln, Mainz, Strassburg.«

Ime ugyanazon időből ugyanazon tárgyról egy még fényesebb bizonyíték. Ez a *Débat des hérauts d'armes de France et d'Angleterre*.¹⁾ A francia herold be akarja bizonyítani, hogy a francia vitézség fölötte áll az angolnak. Ismét Nagy Károly az, a kit francia harczosok mintaképeül állít oda. »Nagy Károly, fia Pipinnek, a ki oly nemes király vala s oly hőstetteket vitt végbe különösen a sara-cenók ellen; a ki az összes spanyolokat katolikus hitre térítette és annyi fejedelemséget hódított meg úgy Németországban, mint Lombardiában . . . És aztán az említett Nagy Károly császárrá lett és ti is, angolok, hódoltatok neki.« Csodás kalandok, hősi expedíciók, birodalmak meghódítása, ezek a nagy és nemes háborúk, a *pompázó háborúk*. Mi a határokért folytatott többi háborúkat illeti, azok *közönséges háborúk*, melyekről a herold szerint nem is érdemes beszélni.

A királyok és tanácsosaik azonban érdemesnek tartották ily háborúkat kezdeni. A nagy ábrándokat és Nagy Károly legendai hőstetteit a költőknek és a lovagregények szerzőinek hagyják. Ők ragaszkodnak az örökség ama részéhez, mely kezök ügyébe esik, és mihelyt szabadoknak érzik kezeiket, ki is nyújtják azokat utána. A király egybegyűjté katonáit, a legisták kikutatták a régi iratokból a jogcímeket: kezdetét veheti tehát a diplomatiiai porlekedés és a katonai végrehajtás.

¹⁾ Iratott 1453. és 1461. között. Közzétéve Pannier és Paul Meyer által a *Société des anciens textes de France* köteteiben. Paris, 1877.

Németország, vagy inkább, mint akkor mondták, a Németországok alkalmat nyújtottak és ürügyeket szolgáltatottak rá. A szent birodalom mélyen meg volt hasonolva: a fejedelmek küzdöttek a császár ellen, a városok küzdöttek a fejedelmek ellen. VII. Károly szövetségét egyszerre kereste a császár a svájcziaiak ellen s a lothringeni herczeg a birodalmi városok ellen. VII. Károly segítséget és támogatást ígért mind a kettőnek. Semmi sem volt ingatagabb és bizonytalanabb, mint a szent birodalom határa a lothringiai határvonalok felé. A birodalmi városok úgyszólván Német-és Franciaország között lebegtek. Nem volt e tájakon fejedelem és hűbérúr, kiket a vazallusi kötelékek ne csatoltak volna egyszerre a királysághoz is, a császársághoz is. Be kellett nyomulni e vitás határvidékekbe, megkezdeni az eljárást és zálogot venni.¹⁾ »Ez udvarban azt mondták«, írja Aeneas Sylvius, »hogy föl kell használni a körülményeket a francia koronának a Rajnán innen fekvő összes tartományokhoz való régi jogainak visszaszerzésére«. ²⁾ Így is történt. 1444-ben a dauphin (trónörökös), később XI. Lajos Svájc ellen indult, megverte a szövetségeseket, békét köt velök, majd Elzászba tör s kijelenti, hogy azért jött, hogy »visszaszerezze a gall királyság jogait, mely a Rajnáig terjedt.«³⁾ Azonban VII. Károly egy másik hadsereg élén Lothringiába rontott és kényszeríté a Maas és a Vogesek közt fekvő városokat, hogy jogait elismerjék:

¹⁾ »Összetűzni Németországokkal oly nagy és hatalmas dolog, hogy majdnem hihetetlen.« Commines, IV. k., I. fej.

²⁾ Henri Martin, VI. k., 413. l.

³⁾ Jacobi Wimpfelingii Germania ad rempublicam Argentinensem. — Thomae Murneri ad rempublicam Argentinam Germania nova. Strasbourg, 1874.

»Tudtul adjuk a jelen és jövőendő nemzedéknek«, így hangzik 1444. szeptember 11-iki nyilatkozványa, — »hogy Bar és Lothringia határai felé, valamint Németország felé nyomultunk, némely fontos ügyek miatt, melyek minket és uralmunkat illetik, úgyszintén azon okból, hogy rendbe hozzunk és megtoroljunk több rendbeli bitorlásokat és királyságunk s a francia korona jogai ellenintézett támadásokat a Rajna folyón innen fekvő több tartományban, hűbériségben és városban, melyek ős idők óta elődeink, a francia királyokhoz tartoztak.« ¹⁾

Toul és Verdun protectornak ismerék el őt. Metz ellenállt és hivatkozott kiváltságaira. A király legistái készek voltak, kétségbevonni azokat. »A nevezett francia király és tanácsosai, mondja egy krónikás,²⁾ »a magok részéről meg voltak győződve, hogy jogszerű háborút folytatnak, azt mondván, hogy e város és polgársága régóta és ős időktől fogva a francia korona souverainitása alatt állott és kellett hogy álljon.« Raboteau János, a parlament elnöke, tudatta a metziekkel, hogy képes ezt »úgy okmányokkal, mint krónikákkal és történetekkel« bebizonyítani. A közbeeső terület városai, melyek fölváltva hol a király védelmét kérték a császár ellen, hol a császár támogatását a király ellen, a valóságban csak arra törekedtek, hogy egyiktől is, a másiktól is a svájci kantonok módjára függetlenítsék magokat. »A király«, mondja Raboteau János, »igen jól tudta, hogy ilyen kibúvókkal és álokoskodásokkal szoktak élni, és valamint a mikor a német császár nagy hatalommal és azon szándékkal jött, hogy őket, mivel véde-

¹⁾ *Ordonnances des rois*, XIII. k., 408. l.

²⁾ Mathieu de Coussy, III. f.

lebenben részesíti, viszont maga iránt engedelmességre szorítsa, azt mondák, hogy a francia királyság alattvalói és a koronától függnék: épen úgy, mikor a francia király némely elődei jöttek, hogy őket engedelmességre kényszerítsék, akkor azt mondák, hogy a birodalomhoz tartoznak és a császár alattvalói.¹⁾ A metziek nem engedték meggyőzetni magokat, a németek tiltakoztak, a király visszavonult; de a pörpatvar megkezdődött és azóta mindig eldöntetlen maradt.

A burgundi örökség kérdése egész nagyságában ujítá föl e pört a következő uralkodás alatt. A király nem hagyhatá el, Franciaország érdekeinek elárulása nélkül, ama francia tartományokat, melyek az örökség részeit képezék; természetszerűleg volt arra utalva, hogy azokhoz csatolni akarja az örökség ama területeit is, melyek nem állottak a francia suzerainitás alatt. A herczeg halálának hírére XI. Lajos összegyűjté katonáit, előhivatta a kores Bourbont és De Commines Fülöpöt és »felruházta őket a szükséges hatalommal, hogy engedelmességre bírják azokat, a kik meghódolni akarnak.« A mellett elegendő haderőt küldött, mely engedelmességre kényszerítse azokat is, kik nem akartak meghódolni. Mindenütt támadólag lépett föl, minden helyen más-más jogra hivatkozva. Abbevilleben azt jelenteti ki, hogy a VII. Károly által 1435-ben átengedett eme területeknek »fiörökös hiányában vissza kell szállniok.« Arrasban, hogy »a király a várost lefoglalás révén magáénak tekinti;« a tartománynak pedig követnie kell a várost. Burgundiában a nemesi gárdát hívja

¹⁾ Id.

segítségül.¹⁾ Előzetes zálogvétel czimén elfoglalá Henne-
gaut és a birodalmi területeket, oly kijelentéssel, hogy
ítélet után, ha kell, azokat visszaadja. Flandriában a nem-
zeti érzületre hivatkozik és követelései közé egy oly érvet
vegyítve, mely hivatva volt arra, hogy később nagy hord-
erővel bírjon, így szól a lakosokhoz: »Ha unokanővérem
jó tanácsot fogad, a trónörököshöz menne nőül. Ti wallo-
nok francziául beszéltek, nektek francia fejedelem kell,
nem pedig német.«²⁾

Burgundia örökösnoje az ausztriai Miksához ment
nőül. Ennek a francia és az osztrák uralkodóházak ver-
sengése lett kikerülhetetlén következménye. Franciaország
érdekei követelték, a nemzeti ösztön meg épen parancsolta
e harczot. Nem csoda, hogy a királyok népszerűekké lettek
e politika követése által, mely úgyszólván a hagyomány
szívéből támadt. »E házasság«, mondja egy történetíró a
tizenhetedik század végén,³⁾ »a kútforrása volt kétszáz
esztendőnél hosszabb háborúnak, mely, úgy látszik, még
sokáig fog tartani. Némelykor félbeszakítottatott a harczoló
felek kimerülése folytán, de ez csak azért történt, hogy a
váltóláz módjára újra kitörjön, mihelyt a tönkre ment
seregek ujakkal voltak pótolhatók. Ebből vérpatakok
véget nem érő gyújtogatás, rablás és nyomor származ-
tak . . . Franciaország és az osztrák uralkodóház belevon-
ták e vitába a keresztény fejedelmek legnagyobb részét.
A mig csak egy talpalatnyi föld marad elfoglalni való, ez
kovásza és biztos élesztője lesz új háborúknak.« Annak,

¹⁾ Commines, V. k., X. és XI. f.

²⁾ Guizot, Histoire de France, II. k., 432. l.

³⁾ Bayle, *Dictionnaire historique*, XI. Lajos cz., jegyzet.

mely 1792-ben tört ki s megkezdé a francia forradalom és Európa rettenetes harczeit, ürügyül, ha nem is okul, a közbeeső területek fölötti felségjogot illető conflictus szolgáltat. Nem volt ez egyéb, mint a hosszú fegyveres pörnek, mely a tizenötödik század óta az osztrák és francia uralkodóházak között folyt, egyik episdja. Ez összetűzés volt épen a feltétele Franciaország területi alakulásának s az események csakhamar a francia állam lételének szükséges feltételévé tették azt. Szép Fülöp, Miksa és burgundi Mária fia, 1496-ban nőül vette Johannát, a spanyol koronák örökösét és fiok, Károly, midőn őket a trónon követte, jogara alatt egyesíté Spanyolországot, Nápolyt, Siciliát, Németalföldet, a Franche-Comtét s a két Indiát. Ezekhez csatolá még a császári koronát is. Azóta Franciaország, körülzárólva a spanyolok és osztrákok által, ezeket mindenütt útjában találja.¹⁾

Franciaország vitatta jogait, mielőtt fegyveres kézzel visszakövetelte volna. A király tanácsosai régi iratokból kutatták ki a jogczimeket. A nyomozásnak és vizsgálati eljárásnak egész nagy munkája készíté elő a nagy visszaköveteléseket. Felállítják az elveket és megállapítják az előzményeket. A mint benn, a belügyek terén, kiterjesztik a királyi uralmat és felsőséget a királyi kivételes jogok által, úgy találunk fel királyi előjogokat a külügyekben is. A felségi és hűbér-suzerainitási jogok bonyolultsága örökös ürügyeket szolgáltat a politikai viszályokra. A római jog, melyet közelebbről tanulmányoznak s a melyet jobban ismernek, kimeríthetetlen tárát szolgáltatja az érvek- és elveknek. Egybevetik a szokásjoggal. A királyi felsőbbiséget

¹⁾ L. *Recueil des instructions*, I. k. Ausztria. Bevezetés.

megszilárdítják a római felség hagyományai. A terület le nem foglalhatónak, oszthatatlannak és elévülhetetlennek mondatik ki.¹⁾ Megállapítják, hogy a király jogaiból mit sem idegeníthet el és fölfedezik, hogy mindenütt vannak visszakövetelni való jogai.

A királyság ügye hatalmas támaszt nyer a klasszikai tanulmányok föléledésében. A könyvnyomtatás terjeszti ismeretét amaz íróknak, kik nemcsak mintaképek, de tekinetélyek is. Már nem elégednek meg többé azzal, hogy Nagy Károly nevére esküdjenek és legendájára hivatkozzanak. A történetnek és politikának mélyebb és szilárdabb alapot akarnak kölcsönözni. Magának a nagy birodalomnak eredetében keresik a nagy császár örökségére vonatkozó jogokat. Visszamennek Galliáig. Cæsar, ki a nemzeti eredet tanubizonysága, a Pirenaeek, Alpesek és a Rajna által határoltnak mondja az országot. Ez tagadhatatlan tény s ebből elidegeníthetetlen jogot származtatnak le. A *Commentárok*, melyek tanult emberek csodálatát vívják ki, a politikusok breviariumává lesznek.²⁾ A királyok és legistáik a rómaiaktól veszik Gallia határait, mint a hogy tőlök vették a közjogi tanokat is. A rómaiaknál találják a monarchia alakjával a keretet is, melyben kiterjednie és melyet betöltenie kell. Ehhez ők annál szilárdabban ragaszkodnak, mert széleskörű és egyszerű, mert a természet jelöli ki s a történet mutat rá, és mert a képzelhető leg szebb tért nyítja meg a nemzeti dícsvágynak. Strabo iratai

¹⁾ A terület elidegeníthetlenségére vonatkozó végleges rendelet 1566-ból való, de a legisták szakadatlanul arra törekednek, hogy elvét érvényre juttassák. Vuitry, *Études*, I. r., 226. l.

²⁾ *Caesar. Opera*, 1469. *De bello gallico*, 1471.

latinra fordíttatnak ¹⁾ és minden művelt franczia olvashatja bennök ama passusokat, melyekből az időviszonyok szerint fölváltva történeti előzményeket, állami elveket és politikai-bölcséleti rendszert vonnak le. Galliát a Pyrenéek, Alpok és a Rajna határolják; ezek »természetes határok« s a földrajz sem ismeri annak más határait. »Mi a fejedelmek által különböző időkben és különböző politikai indokokból, megállapított határaikat illeti, azok annyira változókonnyak mint magok ez indokok.« Gallia folyóinak irányában és hegyeinek fekvésében van valami gondviselészerű. »A mi mindenekfölött figyelmet érdemel az országban, az a teljes összhang, mely a folyók által képezett különböző vidékek, miket azok öntöznek és a két tenger közt uralkodik melyekbe ama folyók szakadnak. A helyeknek ily szerencsés fekvése, már az által, hogy inkább egy észlény, mint a véletlen művének látszik, elegendőképen mutatja a gondviselés kezét.« ²⁾

A jogcímek ennélfogva már maga az istenség által vannak beírva a dolgok természetébe, mint a hogy beíratnak a történetbe, a szerződésekbe és az okiratokba. De ha számosak is a jogcímek, zavarosak. A politikai viszályok melyekben azokat felmutatni akarják, mindegyre oly nehézségeket támasztanak, melyek meglepnek, és oly ellenvetéseket idéznek föl, melyek zavarba ejtenek. Magasabb szabályra van tehát szükség, mely szerint a kétes eseteket magyarázni, a hűbéri viszályokra a római jog elveit alkalmazni s az ellenmondásokat megszüntetni lehessen. E szabály

¹⁾ Venetiis, 1516; Basel, 1571; Genf, 1587.

²⁾ Strabon, traduction Letronne, IV. k. — V. ö. Lavallée, *Les frontières de la France*, I. f

az, mely a közjogban már érvényre jutott: az állameszély. Ez vezérli a királyok lelkiismeretét, kormányozza a diplomatikáját és tölti be ihletével a legisták jogtudományát. Ez a pörlekedések első szava, az ítéletnek utolsó indoka, minden tervelésnek alapja, minden vállalkozásnak igazolása, a legfőbb és felebbezés nélküli törvény: *salus populi suprema lex esto*.

A németországi törvénytudók és publicisták ép oly logikai hévvel és ép oly tudományos konoksággal pörlekedtek és követeltek vissza. Ugyanazon szövegekre hivatkoztak és ugyanazon tekintélyekre utaltak. Az idézetek és syllogismusok harcza volt ez, melyben a Digesták szörszálhasogatásai a scholastica elménczségeivel párosulnak. A földrajz és astrologia, a történelem és a legenda, Caesar Commentárai és Nagy Károlyról szóló hősköltemények, a theodosiusi codex és a barbár törvények, a római birodalom történetei és a középkor okiratai: minden érv jónak látszott, még a legrosszabbak is legalább a számot szaporították. Rabelais hasonlíthatatlan parodiáit hagyta reánk e barbár vitatkozásoknak. A kérdés, melyről itt szó volt, alapjában véve nem azok közé tartozott, melyeket szövegekkel megoldani és elvekkkel eldönteni lehet. Már a mindkét részről használt ürügyek bizonytalansága, homályos volta és hiábavalósága is eléggé mutatják, hogy a támasztott vita nem a jog- vagy törvénytudomány valamely problémája körül forgott.

A hosszadalmas vitatkozások az összeütközésnek csak a formáját képviselik. Alapja azon küzdelmekből származott, melyek minden történelemnek a lényegét képezik. Sem a római jog, sem a hűbérjog nem valának képesek megoldani a határkérdést. A határokat azon pontok jelzik,

melyeknél a nemzetek, vagyis az azonos hagyományok, hasonló aspiratiók és a közös műveltség, végződnek. A nagy problema, mely a politikai bonyodalmak, és bizonytalanságok alatt támadt és fejlődött, épen az volt, hogy vajjon a két birodalom és két nép közül, melyek a közbenső területek fölött vitatkoztak, melyikhez vonzódnak a vitatott népségek annyira, hogy azzal nemzeti és állami testet képezzenek.

Míg ezen eszmék a jövő számára érlelődtek, a királyok politikája tévutakra kelt a jelenben, eltévelyedett s úgy látszott, közel áll ahhoz, hogy vesztének induljon. VIII. Károly kísértetbe engedé vitetni magát a legenda által; elhagyá az országot, hogy Olaszországban a császár árnyékát kövesse. »Meg fogom segíteni felségedet, hogy még nagyobbá legyen mint a minő volt Nagy Károly,« mondá neki Ludovic le More.¹⁾ Nápoly és Konstantinápoly meghódítására indult. Ez volt a francia politika legveszélyesebb tévelygéseinek egyike és épen e czímen kell azt itt megemlíteni. Egyébiránt e lovagregénynek meglesz sajátos ismétlése a tizenhatszadik századbeli háborúban is. Látni fogjuk az Európa ellen fölvegyverkezett forradalom teljes küzdelmében mint keresi a demokraták köztársasága Olaszországban az osztrák ház ellen ama támadást, melyet ott a Valois-k kerestek; mint kezdi meg újra és hajtja végre Bonaparte VIII. Károly nagy tervét; mint megy világgá a pápa a hódítás elől; mint esik a francziák kezébe Nápoly; mint emlékeztet XI. Lajos fiának hőstetteire Championnet; és végül mint fordul rögtön a vállalkozás a győzők ellen — ezeknek állhatatlansága által, mely meglehet, hamarább

¹⁾ Commynes, VII. k., VI. f.

kifárasztja őket hódításukban, mint a hogy az olaszok belefáradtak uralmukba.

Ha valaha voltak, ezek az olaszországi hadjáratok az igazi »pompázó háborúk«; de végzetes háborúk. A király tanácsosai nem éltek ez iránt csalódásban. »A királyság nagysága és biztossága Németalföld birtoklásától függ«, mondá Crèvecoeur VIII. Károlynak.¹⁾ »A francziák több hasznot láttak volna ezen oldalon, mint Olaszország felől«, ír a egy évszázaddal később a *Mémoires de Gaspard de Saulx* szerzője. Ezek »közönséges háborúk«, ha úgy tetszik, de a király igazi háborúi. A tapasztalás ezt igen nyers módon bizonyítja és a politikának még ezen eltévelyedése is csak erősíti a nemzeti hagyományt. II. Henrik azt erősebbnek találja mint valaha volt; ő ahhoz visszatér és sokáig nem is tértek el tőle többé.

III.

Az osztrák ház Európa egy részét bírta; V. Károly az egyetemes monarchiára törekedett. Nem csak megállította útjában Francziaországot, hanem minden oldalról erősen körülfogta és megrontani igyekezett. Francziaország mindenütt szövetségeseket keresett ellene. Talált is szövetségre a törököknél, kik akkor hatalmuk tetőpontján állottak és egész erővel támadták meg a keresztény Európát: betörték Magyarországba; 1529-ben ostrom alá fogták Bécset; 1532-ben újra fenyegették azt. Németországban a fejedelmek, a kik elfogadták a reformációt, V. Károly elle-

¹⁾ Guizot, *Histoire de France*, II. k., 475. l.

nében politikai és vallási függetlenségöket védelmezték. Franciaország nekik ebben segítséget nyújtott s hatékony szövetségesekre is talált bennök, de csak bizonyos, nagyon meghatározott föltételek mellett, a melyek iránt tisztába kell lenni. A birodalmi fejedelmek szabadságainak biztosítása végett avatkozik be Franciaország fegyveresen Németország ügyeibe; viszont a fejedelmek szabadságaik biztosítása céljából támogatják Franciaországot az osztrák ház ellen. Franciaország nem teheti, hogy védelmezze és egyszersmind leigázza Németországot; le kell mondania arról, hogy szövetségeseinek rovására hódítson. Ebből következik, hogy csak a közbenső területeken, főleg azokban, melyek az osztrák házhoz tartoznak, várhat tőlök »kárpótlásokat« és »kielégítéseket«. Ha Franciaország többet követel és nagyon fenyegetőnek tűnik fel, német szövetségesei ellene fordulnak és szükség esetén az osztrákokhoz csatlakoznak, hogy Németországból kiűzzék. Eme fordulatok, melyek gyakran az elpártolások alakját öltötték, a Franciaország és a német fejedelmek közti viszonyoknak már a kezdetén mutatkoztak.

1552-ben e fejedelmek közül többen, »nem tűrhetvén a császár igáját, segílyt kerestek«, mondja egy egykorú.¹⁾ Arról értesítették II. Henriket, hogy V. Károly el akarja foglalni Metzét, Toul-t, Verdunt, Strassburgot és más rajnai városokat. »Ez a birodalom teljes romba döntése volna«,²⁾ mondák ők; felszólítják tehát Henriket, hogy hárítsa el e veszélyt. A tanács határoz. »Így hatalmába

¹⁾ Brantôme, *Le Grand Roy Henri II.*

²⁾ Vincent Carloix, *Mémoires sur la vie du maréchal de Vieilleville*, IV. k., VIII. f.

kerítendi felséged« — mondja Vieilleville tábornagy, — »szép szerével, minthogy alkalom nyílik rá, a fennebb említett városokat, a mi annyit tesz, hogy nyer mintegy negyven mértföldnyi területet egy emberélet vesztesége nélkül és egy bevehetetlen védbástyát a Champagne és a Picardie számára; aztán szép és egészen nyitott út is kínálkozik ez által a luxemburgi herczegség és azon túl Brüsselig fekvő területek elfoglalására. Mi több, felséged hosszú időre urává fogja tenni magát annyi szép és nagy városnak, melyeket koronája ékességeiből letéptek és hasonlóképen visszaszerzendő a Flandria feletti felségjogokat, melytől oly csalárd módon fosztották meg felségedet és mely ezer esztendő és az emlékezetet meghaladó őskor óta Franciaország királyainak birtokát képezi.« Kevéssel ez után Vieilleville ellenzett egy oly ajánlatot, mely reá nézve előnyös, de melyet ő a nagy czéllal ellenkezőnek tartott; visszautasított egy fényes állást, mint mondá, »inkább kívánva meghalni, hogysem szemrehányást tegyenek nekem és utódaimnak, hogy kormányzói becsvágyból megrövidítettem Franciaország koronáját egy oly nagy terjedelmű határral, mely felségedet az austrasiai királyságba viszi és vezeti be, mely a mi régi királyaink első koronája.«¹⁾

Igy lesznek az állam biztossága szempontjából szükséges hódítások az állam jogainak visszaszerzésévé. E harczosok szelleme tele van classicus emlékekkel. Ők az ó-korban követésre méltó példákat s egyszersmind jogczímeket találnak, melyekre hivatkoznak. Rabutin az expeditióról írt munkáját, *Commentaires des dernières guerres en Gaule Belgique* könyvét, de Clèves herczegnek ajánlja.

¹⁾ Vincent Carloix, id., XIV. f.

»Emlékezzék csak«, így szól hozzá a hadjáratról beszélve, »amaz isteni magasztalásokra, melyekkel Julius Caesart illette.« A háború népszerű: Rabutin magasztalja »a francziák nagy ragaszkodását a királyhoz.« Vincent Carloix úgy tünteti föl a városok fiatalságát, mint mely ott hagyja apját, anyját, hogy besoroztassa magát; a műhelyek, mestere emberek hiányában, zárva vannak, »oly nagy volt minden rendű-rangú emberben a forró vágy, hogy részt vegyen ez útrakelésben és lássa a Rajna folyót.« De mindezen rajzok elmosódnak a mellett, a mit Rabelais hagyott hátra a *Pantagruel* harmadik könyvének prologjában: »Végig tekintve az egész nemes francia királyságon ... mindenki hathatósan gyakorolja magát és dolgozik, részint, hogy a hazát megszilárdítsa és megvédelmezze, részint pedig, hogy az ellenséget visszaverje és megtámadja; és mindezt oly szép rendben és csodálatos fegyelemben és a jövő oly szembetűnő hasznára (mert ezentúl Franciaország bámulatosan lesz elhatárolva, s a francziák biztosítva lesznek a békében), hogy majdnem a jó Heraclitus azon véleményéhez csatlakozom, mely szerint a háború minden jónak a nemzője, és azt hiszem, hogy a háborút latinul bellumnak (franciául bel, belle, *szép*) nem antiphrasisból, hanem határozottan és egyszerűen azért neveztetik, mert a jónak és szépnek minden neme fölmerül a háborúban.« . . A király védelme alá veszi Metzét, Toul-t és Verdunt. Ez nagy lépés volt. De nem elégítette ki a becsvágyókat. Jean de Saulx-Tavannes, atyja életéről ötven évvel később írt emlékirataiban, szemére veti a királynak, hogy nem foglalta el Elzászt és Lotharingiát.¹⁾ »Ez Austrasia királyságnak —

¹⁾ *Mémoires de Gaspard de Saulx*, 1552.

úgymond — »a francia királysághoz való visszacsatolása lett volna. De a király nem volt eléggé ügyes; a tábornagy, ki ezt óhajtotta, ellenállásra talált Guiseben, a ki kegyeltségét ellensúlyozni kezdette.«

Egyébiránt a németek nem engedtek rá neki időt. Kiegyezkedtek a császárral, midőn a francziákat Strassburgban látták, és itt meg kellett állapodni, mert különben mindnyájokat ellenséges szövetkezettekül találták volna magokkal szemben a francziák. ¹⁾

A mit az atya nem hajtott végre, Coligny nem szűnt meg sürgetni a fiút, hogy véghez vigye. Flandria meghódítása képezte uralkodó eszméjét és az osztrák ház elleni politikájának alapját. »A ki gátolja a spanyol háborút, mondá ő, nem jó francia és vörös keresztet visel gyomrában.« ²⁾ A nép a spanyol iránti gyűlöletből önként fog meghódolni; erről olyatén módon biztosítá IX. Károlyt Coligny, hogy »a lakosság nagy költség nélkül urává fogja őt tenni egész Németalföldnek, melynek nagyobb része e korona kiszakított, a király elődeitől igazságtalanul elbitorolt ékesége volt, s hogy igazságosan vissza lehet fegyverrel szerezni azt, a mi fegyver által veszett el.« ³⁾ Brantôme be-

¹⁾ »Látva őket, hogy mily erősen fegyverkeznek II. Henrik fiai ellen,« írja Brantôme, »azt mondtátok volna, hogy e nemzet soha semmi jótéteményt nem élvezett Franciaország részéről: anyyira pusztítják és dúlják azt e jó németek, kik, midőn előbb Henrik királytól segélyt kértek, erre legfőbb indokul azt hozták fel, hogy ők és a francziák vérszerinti rokonok és testvérek, s hogy ennélfogva egymást segítniök és támogatniök kell. Mily vérszerinti rokonok és mily testvérek!« — *Le Grand Roy Henri II.*

²⁾ *Mémoires de Gaspard de Saulx*, 1552.

³⁾ Pierre Matthieu, *Histoire de France*, I. kötet, 338. lap. Paris, 1631.

széli, hogy Coligny pár nappal halála előtt a flandriai ügyre vonatkozólag, melyre ő szakadatlanul gondolt, így nyilatkozott: »Hála istennek, minden jól megy; még mielőtt késő volna, kiűzzük a spanyolt Németalföldről és ennek urává tesszük királyunkat, vagy mindnyájan meghalunk, meg első sorban én és nem fogom sajnálni életemet, ha azt ily jó ügyért vesztsem el.« De a fanaticusok ezt meghiusították. A szent Bertalan-éj helyettesíté a flandriai expeditiót. A tengernagy meggyilkoltatott. »Szerencsétlen halál egész Franciaországra«, mondja Brantôme, »mert ő annak számára és tulajdonául egy oly országot vala meghódítandó, mely akkora mint egy királyság.« ¹⁾

A dicsvágy czélpontjai ezután határozottan vannak megjelölve. IV. Henrikkel a királyság anyagi és szellemi erejének teljes birtokában lépett elő. A nemzeti hagyomány megszilárdult, szabatosabb és egyszerűbb lett; megtisztult a legendától és ábrándtól. Ez a politikusok uralma. A legisták szerepe ugyanakkor magasabb színvonalra emelkedik, a midőn szellemök megszabadul az első századok zavaros durvaságától. Tudományuk felvilágosodik, gondolatuk tisztul: az ország nagysága iránti annyira élénk érzületekkel annak méltósága iránti mély tiszteletet, kötelmeinek igazságosabb mérlegelését és ennél fogva a jogairól táplált szilárdabb és pozitívebb meggyőződést párosítanak. Ők adják Franciaországnak nagy történetírói elsejét és legnagyobb ügyvivőinek egyikét, Étienne Pasquier és Jeannin elnököt. Nem, mintha nem ismernék a legendát és érzéketlenek volnának az emlékek magokkal ragadó csábjai iránt. Pasquier újra föllelte azokat *Recherches de la France*

¹⁾ Brantôme, *M. l'amiral de Chastillon*.

czímű dolgozatában; Bongars, kit IV. Henrik annyi fontos ügyben alkalmazott, alaposan ismerte Du Bois ¹⁾ íratait és *Gesta Dei per Francos* nevű munkájában dicsőíti is a királyok nagy vállalatait. De mindannyian számot vetnek magokkal az iránt, hogy a dicsvágyó törekvéseknek szükséges határt szabni s ez a jól felfogott érdek. Nem szabad többet hódítani, mint a mennyit megtartani lehet. A túl-hajtott hódítások az állam erőit kimerítik s annak versenytársakat támasztanak. Ezentúl van a hatalomnak egy foka, melyet nem lehet elérni a nélkül, hogy az állam roppant coalitióknak ki ne tegye magát. Franciaországnak nem szabad maga iránt oly ellenségeskedést felidézni, mint a minővel maga üldözi az osztrák házat.

Sully teljesen át van hatva e felfogástól; erre leveleiben és IV. Henrikkel folytatott beszélgetéseiben mindegyre visszatér. Ez képezi az ő *Oeconomies royales*-ja politikájának alapját. »Minden francia királynak, legyen az bárki«, úgymond, ²⁾ »sokkal inkább kell arról gondolkoznia és elmélkednie, hogy a közös érdekek kötelékei által, melyek valamennyi közt a legjobbak, biztosított barátokat, szövetségeseket és társakat szerezzen magának, — mint hogy saját erejüket felülmúló tervekbe fogván, kibékíthetetlen gyűlöletet és másoknak hatalmas fegyvereit hívják ki magok ellen.« Etienne Pasquier, bár fölötte dícséri II. Henriket lothringeni hódításaiért, ³⁾ azt tartja mégis, hogy a terveket az állam ereje- és érdekeihez kell mérni. »Nagyon értem,« így szólaltatja meg a philosophot a *Pourparler du*

¹⁾ *His. litt.*, XXVII. k. 738. l.

²⁾ IX. k. éd. Petitot, 33. l.

³⁾ *Lettres*, I. k. XI. levél.

prince-ben, »ha azt mondod nekem, hogy határaidat egészíted ki; de, hajh, szerencsétlen ember, te nem látod be, hogy ahhoz, hogy királyságodat erős határokkal vond körül, először is az szükséges, hogy kellő határokat szabjál reményeidnek és kívánságaidnak.«

Hol vannak e határok? Sully jól tudja, hogy a Nagy Károly alatti Franciaország a »nyugoti monarchiát« alapította meg a világon, s hogy később a harmadik uralkodó család királyai »uralmukat ama szűk határok közé látták mintegy szorítva, melyek ma környezik«; ¹⁾ beismeri, hogy a természet kijelölt némely határokat, mint például a Pyrenaeusokat; ²⁾ bevallja, hogy »az egyesegyedüli eszköz, Franciaországot régi fényébe visszahelyezni s a kereszténység többi részének fölébe állítani«, ³⁾ az volna, ha visszaadtnának neki a szomszéd tartományok, melyek »hajdan hozzá tartoztak és határaitra nézve hasznosaknak látszanak«, tudniillik: Savoya, Franche-Comté, Lothringia, Artois, Hennegau, a németalföldi tartományok, ide értve Cleve-et és Jülichet is; ⁴⁾ de lehetséges volna-e ezekben megtartani állását a nélkül, hogy elkeseredett versengéseket és romboló háborúkat támaszszon, és főleg a nélkül, hogy a dynastiában oly dicsvágyat ébreszsen, mely rettenetesebb Franciaországra nézve az idegenek minden gyűlölségénél? »Vegye tekintetbe felséged«, írja a királynak, ⁵⁾ hogy minő gondolatokat táplálhat egy, felségednél kevésbbé bölcs, mérsékelt és szerény fejedelem, a minők utódai lehetnek,

¹⁾ *Oeconomies*, VIII. k, XI. f, 183. l.

²⁾ *Id.*, IX. k, 471. l.

³⁾ *Oeconomies*, VII. k, X. f.

⁴⁾ *Id.*, VIII. k, XII. f, 258. l, és IX. k, II. f, 28. l.

⁵⁾ *Id.*, IX. k, II. f, 28. l.

és hogy mérsékelhetnék-e magokat ily határok között, a nélkül, hogy ekkora terjedelem bennök dicsvágyó törekvéseket és telhetetlen kapzsiságot ébreszsen a francia uralom kiterjesztésére, hogy ennek megszerezzék a nyugoti monarchia címét.« Úgy látszik, hogy e sorokat írva, XIV. Lajost jósolta és Napoléont érezte meg előre.

Ő tartott a hatalom eme túlsapongásaitól. Szerinte Franciaország elég volt önmagának; elég erős volt ahhoz, hogy mit se kelljen tartani a többi államoktól és hogy valamennyiökre nézve félelmes legyen. De ha Sully mérsékelte is a szerzési hajlamot, nem mondott le az uralomvágyról. Hazája nagyságától sokkal mámorosabb volt, királya dicsőségén sokkal inkább csüngött, a régi nemzeti hagyományok által sokkal inkább át volt hatva, hogysem Franciaország szerepét a világban megszorítani akarta volna. Ellenkezőleg, ki akarta azt bővíteni és oly magaslatra emelni, a honnan Franciaország az egész keresztény társadalmat és a művelt világot uralhatta volna. Innen ama sajtóságos és nagyszabású combináció, melyet helytelenül neveznek IV. Henrik nagy tervének s a melyet sokkal igazabban Sully nagy tervének lehetne nevezni. Lesújtani az osztrák házat és a spanyol félszigetre szorítani; megosztani Európát néhány uralom között, melyek egymást kölcsönösen mérsékelni fognák; megalapítani köztök a keresztény államok köztársaságát, melynek elnökségét a pápa, kormányzatát Franciaország vinné; Franciaország versenytársait gyengíteni, kegyenczeit erősíteni; — semleges államok övezetével körülvenni, melyek jogilag pártfogoltjai, tényleg pedig hűbéresei lennének, és melyek védelmére nézve bástyafok, befolyására nézve pedig előcsapat gyanánt szolgálnának; továbbá a keresztények közti béke

helyreállítása után kiűzni Európából a tatárt és törököt és visszaállítani a konstantinápolyi császárságot. Ebből áll főbb vonásaiban Sully híres tervezete. Alapjában véve, ez a Franciaországnak szánt európai alkotmányos monarchia, mely ha tudományos és komplikált alkotmánynyal lepleztetik is, nem kevésbbé egyetemes monarchia.

Ilyen alakban s minden hímezés-hámozás nélkül tűnteti fel d'Aubigné IV. Henrik utolsó terveit, ¹⁾ ki nem kevesebbre, mint arra készült, hogy »egyszerre tegye a fejére a császári koronát, a nélkül, hogy azt kétszer tennie kelljen.« A kormányok elhatározták, hogy elő fogják mozdítani a győzelmeket, melyeket amúgy sem lettek volna képesek megakadályozni. »A népek beleegyezése, mely (igen gyakran) isten szava, áldását látszott ráadni a tervre. A nemzetek letettek gyűlölködéseikről és Henrik kedvéért határaikat meg akarák szüntetni. A németek francia módra fegyverkezének, hogy hasonlóképen harcoljanak A brandenburgi őrgróf sorakoztatá a pomerániai nemességet, és a svájcziaiak még mozdulatlan szikláikat is föllelkesíték. Mindez pedig azért, hogy egy keresztény császárt tegyenek, ki hatalmával föltartóztatná a törököket; hogy reformálják Olaszországot, megfékezzék Spanyolországot, visszahódítsák Európát és megreszkettessék a világegyetemet.«

Pierre du Bois e keresztény császársági tervet *De recuperatione Terrae Sanctae* című munkájában a XIV. századtól kezdve tűnteti föl, kora politikai tudományának nehézkes és bizonytalan formáiban. Sully ismét fölkapja az eszmét, megtisztítja a brutális bírvágytól, mely a középkori legista fantasticus képzelődései mögé bújt és az utopia rej-

¹⁾ *Appendix ou Corollaire des Histoires.*

telmes bájaival ékesíti föl. Közel három évszázad múlva ismét föl fogjuk ismerni ugyanezen, jöllehet tudományosan színlelt eszmét az ideologia szigorú tisztaságú formáiban. Ez a Sieyès nagy terve: a vazallus köztársaságok által környezett Franciaország uralkodik Európán szövetségesei és vezeti politikája által, békét kényszerít az államokra és terjeszti a népek között a forradalom tanait.

Ezentúl a szellemek családja, melynek történeti vázlatát adni megkísérlem, több ágra szakad. A királyok dicsvágyának meglesznek a maga ösztökélői és mérséklői; fognak találni tanácsosokat, kik őket nagy terjedelmű hódításokra buzdítsák és ismét másokat, hogy őket azoktól eltérítsék. A támadó erőnek meglesznek szószólói; viszont az igazságnak és eszélynak is meglesznek védelmezői. Némelyek nagyszabású agyrémek után fognak indulni, vagy békés utopiák mögé rejtendik dicsvágyuk sophismáját. Valamennyinél felismerhető lesz azonban az öröklött jel és a faji jelleg; valamennyinél felismerhető lesz e nemzeti vonás: az ügyesség, melyvel új ürügyekre százados követeléseket alapítani és a fennálló jog, valamint a divatos bölcselet által igazolni tudják egy oly terv végrehajtását, melyre némelyek vak-szenvedélylyel, mások durva bírvágygyal, ismét mások a valódi politika türelmes eszélyével törekednek.

Ez utóbbi osztályhoz tartoznak Franciaország újabbkori diplomatiájának megalapítói, azok, kik szabatosabbá téve, egybe foglalják a múlt hagyományát és eldöntik a jövő politikáját: IV. Henrik, Richelieu, Mazarin, a régi Franciaország európai nagy művének, a westphaliai szerződéseknek halhatatlan munkásai.

IV. Henrik a legkevésbé volt ugyan barátja az agy-

rémeknek, de szerette a finom okoskodásokat és a gondolat szép gyakorlatait. Örömet hallgatta Sully elmefuttatásait. Azonban volt a miniszter tervében két feltétel, melyeket sehogy sem tett magáévá: a béke, melyet nem tartott lehetségesnek és az önzetlenség, mely nem tartozott tulajdonaihoz. »Mit«! — így szólt Sullyhoz, — »azt akarná ön, hogy elköltsék hatvan milliót, hogy mások számára hódítsak területeket, a nélkül, hogy magamnak azokból megtartsak valamit? Azt nem teszem.«¹⁾ Nem tudni, hol állapodott volna meg, ha sikerülnek vala a nagy vállalatok, melyeket ép ama pillanatban készített elő, midőn Franciaország megfosztatott tőle. Ez igen bölcs fejedelem bizonyára csak azt tartotta volna jónak elfoglalni, a mit jónak lát vala meg is tartani; de hozzávetőleg föl lehet tenni, hogy szándékai elég messze terjedtek, Flandriára legalább és egész Lothringiára. Sandraz de Courtilz 1688-ban megjelent iratában²⁾ meg épen azt állítja, hogy »IV. Henrik vissza akarta állítani Franciaország első határait és ki akará terjesztetni a határokat kelet felől a Rajna folyóig, dél felől az Alpesekig, nyugotra a Pyrenaeusokig s végül északra az Oceánig.« 1600- és 1630-ban két *Lettre savoisienne* jelent meg s céljok volt, igazolni az egyesülést Savoyával. A szerző szerint Franciaországnak a végből kellett azt bekeblezni, hogy Olaszország felől az Alpeseket bírja határokiúl, mint a hogy Spanyolország felől a Pyrenaeusok képezték határait.³⁾ Pierre Matthieu jellemző szót tulajdonít IV. Henriknek. E király, ki Bresse-t és a

¹⁾ *Sully*, VIII. k, VIII. f, 124. l.

²⁾ Idézve Charles de la Combe által, *Henri IV. et sa politique*, 394. l. Paris, 1877.

³⁾ Lelong, *Bibliothèque historique*, nro. 29,088.

gexi tartományt ¹⁾ egyesítette, 1601-ben fogadta új alattvalóinak küldötteit. »A király egyebek közt így szólt a küldöttekhez,« mondja a történetíró: ²⁾ »Természetes volt, hogy miután ti francziául beszéltek, francia királynak legyetek alattvalói. Azt igen is megengedém, hogy a spanyol nyelv maradjon meg a spanyolnak, a német a németnek, de a francia nyelv egész területe az enyém kell hogy legyen.« És Matthieu hozzá teszi: »Megtörténhetett volna az ő oly nagy és fenkölt vitézsége és bátorsága által, hogy a francia hűtlenségek nélkül a világ egy részét francziává tette volna, mint a hogy Probus rómaivá tette volt.«

IV.

Ez a IV. Henrik hagyománya; Richelieu ebből táplálkozott. Emlékiratainak elején 1610-ben, a nagy király terveiről szólva, ezeket mondja: »Maglehet, hogy étvágya evés közben jött volna meg és hogy ama terven kívül, melyet Olaszországra nézve forralt, elhatározta volna magát Flandria megtámadására, a min némelykor járatta is gondolatait, úgyszintén arra, hogy a Rajnát tegye Franciaország határává. . . .:« De nemcsak Richelieu volt áthatva e hagyomány által, hanem egy egész párt, mely nagyon nemzeti és nagyon royalista egyszersmind, a politikusok pártja. Ezért támaszkodott Richelieu e pártra és határozta meg pontosan oly erővel és hatással annak irányzatait, hogy gyorsan hatalomra jutott és ott szilárdan megvetette

¹⁾ Mindkét hajdani tartomány a mai Ain megyében fekszik Franciaországban. Bresse sokáig a savoyai hercegek birtoka volt. Gex ma egy arrondissement-t képez 25,000 lakossal. Ford.

²⁾ *Histoire de Henri IV.* Paris, 1631.

a lábát. Még 1612-ben írta egy barátjának: »Mi a külső bajokat illeti, más néven nevezném azokat, ha alkalmat szolgáltatnának nekünk, hogy határainkat kiterjesszük és hogy dicsőséggel árasztassunk el Franciaország ellenségeinek rovására.«¹⁾ Kortársai azt mondják, hogy nagy kedve telt Barclay *Argenisé*-nek olvasásában²⁾ s hogy e zavaros allegóriában ismerte föl politikájának elveit. Tény, hogy a bevezető fejezetben, melynek czíme »*Prédiction de felicitez*« Poliarque, »a gallok legnagyobb királya«, nőül veszi Argenist és egyéb boldogság mellett még a következőt jövendőli meg neki egy jó: »Ki fogod terjeszteni birodalmad határait: egyik oldalon a Rajna, másikon az Oceán fog győztesnek látni téged.«³⁾ Malherbe 1627-ben ezt írta Racannak: »Biztosítom önt, hogy van ez emberben valami, a mi felülmúlja az emberit A Rajna és a Pyrenaeusok közti tér nem látszik előtte elég nagy mezőnek a lilium-virágok számára. Ő azt akarja, hogy e virágok a Földközi tenger mindkét partját ellepjék s hogy innen terjesszék illatukat a kelet legszélsőbb vidékeiig. Terveinek terjedelméhez mérje bátorságának nagyságát.«

Richelieu volt itt az építőmester és a kiváló alkotó. Tervei pozitívek voltak; szempontjai világosak, egyszerűek és élesen látók. Nagy fölénye abban állott, hogy fölismerte az alkalmakat s a maga idején cselekedett; csak azt tervezte, a mi opportunus, csak azt kísérlette meg, a mi lehetséges, csak azt hajtotta végre, a mi tartós. 1633-ban

¹⁾ Avenel, *La Jeunesse de Richelieu*, a *Revue des questions historiques*-ben, 1869. L. Gabriel Hanotaux tanulmányait a *République Française*-ben, 1880.

²⁾ Paris, 1621.

³⁾ Francia fordítás, Paris, 1624.

a királyság békében lévén s a hugonotta-párt is meghódol-
ván, alkalma volt arra gondolni, hogy, ha a németország;
protestáns fejedelmek ügyét támogatja az osztrák ház elle-
nében, e fejedelmek a királynak fognák átengedni »mind-
azt, a mivel a Rajnán innen bírnak.« XIII. Lajoshoz inté-
zett egyik emlékiratában kifejté, hogy »ez ügyben nagy elő-
nyök látszának kínálkozni a királynak és a veszély kicsi...
kiterjeszti királyságát kardcsapás nélkül a Rajnáig.« De
mindenekelőtt az utat kellett megnyitni, azaz elfoglalni
Lothringiát, melynek hercege a császár pártjára állott.
»Ez megtörténvén«, tevő hozzá pár hónappal később Riche-
lieu, »észrevétlenül ki lehetne terjeszteni Francziaország
határait a Rajnáig és nemsokára azután ama helyzetbe
lehetne jutni, hogy állást foglaljunk Flandria mellett, ha
egy általános fölkelés, vagy a spanyolországi ügyek nyil-
vánvaló megzavarodása folytán azt látnók a tavasszal,
hogy megvan rá az alkalom, hogy ezt tegyük.« ¹⁾

Ez volt a politikai terv. Hátra volt még a jogi kér-
dések rendbehozása, vagyis az igazolások, ürügyek s az el-
járás megtalálása. Richelieu e célból egyik tanácsosa által
egy emlékiratot szerkesztetett, melynek czíme ez: »*Quel est
le plus sûr moyen pour réunir à la France les duchés de
Lorraine et de Bar?*« (Melyik a legbiztosabb eszköz Loth-
ringia és Bar herczegségeknek Francziaországgal való
egyesítésére?) ²⁾ »A császárnak,« mondja az emlékirat,

¹⁾ *Mémoires*, 1663. V. ö. Richelieunek 1635-ki, Németalföldre
vonatkozó terveire és amaz osztozkodási tervre nézve, mely szerint
Francziaországnak jutott volna Luxemburg, Namur, Hennegau és
Flandria a Schelde balpartján, Valfrey, *Hugues de Lionne*, II. k,
240. lap.

²⁾ D'Haussonville, *Réunion de la Lorraine*, I. kötet, Pièces,
Nro. LIX.

nincs semmi más joga a Rajnán inneni területekhez, mint a bitorlás, — elannyira, hogy e folyó képezte Franciaország határát . . . ötszáz esztendőn keresztül. És midőn a champagnei grófság a koronával egyesítettett Champagne örökösnojének házassága által Szép Fülöppel, ez Albert császárral, a birodalom főpapjai- és báróival, Vaucouleursben szerződést kötött, melyben az mondatik, hogy Franciaország határai a Rajna folyóig terjednek, mint ősidők óta.«¹⁾ A legisták szolgáltatták a jogcímekeket, ők fogják szolgáltatni az eszközöket is — és ők fogják megítélni az eseteket. A király parlamentje elébe terjesztendi a lothringeni herczeg elleni panaszait; a pör tartama alatt zálog címén hatalmába ejti a területet s ha a határozat meghozatala után a herczeg vonakodik elismerni Franciaország suzerainitását, a királynak joga lesz bekeblezni a herczegséget »törvényes úton és a hűbérjog elvei alapján, melyek annyival inkább el fogják zárni az ajtót minden panasz. kérés és a külföldi fejedelmek minden közbelépése előtt, mikkel a lothringeni herczeg élni fog, mert a király azokat csak parlamenti bíróságának határozatával fogja kifizethetni.«

Richelieu nem elégedett meg azzal, hogy követeléseit alkudozás és háború által érvényesítse. Ő azt is akarta, hogy politikája nemzeti legyen s hogy a közvélemény azt támogassa. Innen egész sorozata az általa sugalmazott munkáknak, melyek részint az ő kormánya alatt, részint pedig utóda kormányzatának első éveiben láttak napvilágot. Feladatuk volt, fölvilágosítani a francziákat a nagyszabású

¹⁾ »Az uralkodók jogai«, teszi hozzá a szerző, »egymás irányában soha sem évülnek el« sat. L. fennebb.

hadi és diplomáciai terv jogosultságáról és következményeiről, melyek aztán az 1648-ki szerződésekben nyertek befecjezést. Az érvek teljesen készen állottak, csak a hagyományból össze kellett azokat szedni és a század szelleméhez alkalmazni. Ez a XVII. századbeli publicistáknak volt a feladata, kik egyenes és legitim utódai a XIV. századbelieknek. Kevésbbé fogunk csodálkozni, ha látjuk, hogy a Convent legistái, a Merlin-ek, Cambacérès-ek, Rewbell-ek, Treilhard-ok, alig hogy hatalomra jutva, ismét fölveszik és oly könnyedén alkalmazzák a közjog új formuláihoz a királyi hódítások régi hagyományát, ha tekintetbe vesszük, hogy azok, kik a XIV. században a rendszert megalapították és azok, kik azt a XVII-ben kifejlesztették, ugyanazon származásúak voltak, ugyanazon nevelésben részesültek és ugyanazon szellemtől lelkesítve, a praetoriumokból, városi, törvényszéki, intendánsi hivatalokból és levéltárakból kerültek elő.

Richelieu királyi publicistái között az első helyet Chantereau-Lefèvre foglalja el, ki előbb sóhivatali tisztviselő, később Lothringia és Bar herczegségek intendánsa volt. 1642-ben tette közzé *Considérations historiques sur la généalogie de la maison de Lorraine, avec une carte de l'ancien royaume d'Austrasie, le vrai et primitif héritage de la Couronne de France* című munkáját. (»Történeti fejtegetések a lothringeni uralkodóház genealogiájáról, — a régi austrasiai királyságnak, a francia korona valódi és eredeti örökségének térképével.«) A könyv Franciaország-nak van ajánlva. »Én fiainak egyik legkisebbike vagyok. Mindazáltal merem állítani, hogy szerencsés valék a homályból egy oly igazságot földeríteni, mely nyugalomára nézve fontos.« Ez igazság abban áll, hogy a frankok uraivá

tették magokat Galliának, vagyis »a nagy földterületnek, mely az Oceán és a Földközi tenger között fekszik és a melynek határai: a Rajna, a Pyrenaeusok, Alpesek és az Apenninek; a mely mindig a belga, celta és aquitaniai Gallia név alatt volt ismeretes.« ¹⁾

Chantereau-Lefèvre-t ama gondolat hatja át, hogy hazájára nézve hasznos, jogainak visszakövetelése, s hogy a világegyetem boldogsága Franciaország jóllétéhez van kapcsolva. Ime még egy közös jellemvonása a XVII. századbeli publicistáknak XIV. századbeli elődeikkel és a forradalombeli vetélytársaikkal. Pierre du Bois egy *Abrégement des guerres* című dolgozatban ajánlotta Franciaország királyának az Európa feletti suprematiát; a III. év törvényhozói hasonlóképen azt hiszik, hogy a világbéke érdekében dolgoznak, midőn a francia hatalmat gyarapítják Európában. Chanterau-Lefèvre mitsem kételkedik abban, hogy, ha egyszer a határok kérdése meg lesz oldva, örökre béke fog uralkodni a francziák és németek között. »E határok megállapítása tisztességes és biztos békét hoz nemcsak Franciaországra, de az egész keresztény köz társaságra is, mely béke huszonhét esztendő óta szakadatlanul megzavartatott azok által, kik, miután a francogall korona nagyszámú szép és fontos államait megtámadták, arra törekedtek, hogy a megmaradt részt eldarabolják s hogy szolgaságba ejtsék az összes keresztény fejedelmeket az ötödik monarchia fenhéjázó czíme alatt, mely monarchia az egész nyugatot elnyelni akará.«

Chantereau-Lefèvre dicsvágyó, de politikus: concep-
tiói szabatosak és határozottak. Denis Godefroy, Francia-

¹⁾ I. k, 64. l.

ország historiographja, ugyanazt a tételt támogatja *Mémoires et Instructions pour servir dans les négociations et affaires concernant les droits du Roy*¹⁾ című dolgozatában.

A westphali szerződések idején megállapított tény volt, hogy Franciaország, midőn Elaszt és Lothringiát bekeblezi, csak jogszerű visszafoglalást visz végbe.²⁾ Egy 1648-ban *Les affaires qui sont aujourd'hui entre les maisons de France et d'Autriche* cím alatt megjelent munkában a következő jellemző mondatot olvassuk ama fejedelmekre vonatkozólag, kik Európában valaminek birtokában vannak: »E helyen következik Franciaország királya, kinek egész állama magában foglalja a narbonnei, aquitaniai, celta és belga Galliákat. A király mindazáltal nem bírja valamennyit.« Ha nem bírja, alapos joga van azokat visszakövetelni, ha az alkalom megengedi, hogy azt haszonnal tehesse. Azonban a jogok és követelések nem állapodnak meg emez ősi birtokállománynál s mihelyt azok e lejtőre tévedtek: képzelődés és szóbeszéd nem áll meg többé. A legisták mindenütt követeléseket találnak föl, a

¹⁾ Paris, 1645. L. Th. Lavallée, *Les frontières de la France*, III. f.

²⁾ Lionne ezeket írta 1659. jún. 7-én Boineburg bárónak: »Fennmarad még számunkra néhány jó darab, melyeket nagyon érdemes megtartani, és itt jövök rá egy észrevételre, melyet ön, meglehet, még nem tett meg s mely abból áll, hogy Franciaország Nagy-Károly hódításai óta a pyrenaei szerződésen kívül egyikben sem kapott semmit csupán hódítás címén, és ha más szerződésekben nyert is némelykor némi előnyöket, ezek mindig oly dolgokra vonatkoztak, melyek örökség, lefoglalás, csere vagy vásár útján különben is királyaink birtokát képezték.« Valfrey, II. k, 269. l.

hol érdekeket látnak és mindenütt jogokat, a hol követe-
léseket támasztanak.

Egy királyi ügyész a béziersi tartományi törvény-
széknél, Jaques de Cassan, 1643-ban egy munkát adott ki
ily cím alatt: *La recherche des droits du Roy et de la
couronne de France sur les royaumes, duchés, comtés, vil-
les et pays occupés par les princes étrangers.* A visszaköve-
telések itt kiterjednek majdnem egész Európára. Nincs
ország, mely ezeket kikerülhetné, sem Spanyolország, sem
Portugal, sem Szicília, sem Milano, sem Szárdinia. A
szerző tudományos műveltsége fantasztikus és tana zava-
ros. A mi fontos, az az általános terv és a gyakorlati
irányzat. Itt az ábrándozó találkozik a politikusokkal. De
egy előzetes vitát kell tisztába hozni, mielőtt e roppant
peres ügybe kezdenének; ez az első és lényeges pont. A
frankok örökölték Galliát és minden tartozékát; vissza
kell tehát szerezniök Savoyát és Nizzát; vissza kell ven-
niök Lothringiát, mert a Rajnán innen fekvő területek
közé tartozik, »melyek Francziaországtól elbitoroltattak.«
Ez volt az austrasiai királyság. »De bármi lett légyen is
a neve«, teszi hozzá legistánk, kinek hazafias felbuzdulása
itt azonnal lendületet ad és világosságot a rendesen lapos és
nehézkés irálynak, »de bármi lett légyen is a neve, mindig
gazdag részét képezte a franczia koronának. Drágakő volt,
ugyanazon szikláról, ugyanazon bányából törve, ugyanazon
föld anyagából kikerült arany volt...« Ehhez hozzá kell
venni Flandriát és Németalföldet, mert Julius Caesar eze-
ket is belefoglalta a gall uralomba. Hozzá kell még venni
Roussillont, és itt meg kell jegyeznünk a felhozott érvet.
Átmenet ez egy oly eszmekörre, melyet a Convent később
az uralkodó bölcsellettől kölcsönöz, nem is sejtve tán, hogy

azt Strabotól s XIII. Lajos egy ügyészétől a béziersi tartományi törvényszéknél — kölcsönzi. »Valamint a gallok régi védfalai kelet felől az Alpesek voltak, úgy a Pyrenaeusok is, melyek e grófságot Franciaország felől körülzárlják, mindig azok voltak nyugotról. Ezek ama határok, melyek a természet saját keze által látszanak oda állítva és a melyeket a régi királyok, kiknek a monarchia megalapítása köszönhető, adtak államuknak.«

Ime végül egy bizonyíték, mely minden egyébnél jobban mutatja meg, mily mérvben lettek népszerűekké e politikai tervelések a bíbornok kormánya alatt. Richelieu latin végrendeletében a következő nevezetes mondást olvasni: »Kormányom célja volt, megadni Galliának ama határokat, melyeket annak a természet rendelt; adni a galloknak gall királyt, egygyé olvasztani Galliát Franciaországgal és mindenütt, a hol a régi Gallia létezett; annak helyére állítani az újat.« Kétségbe vonták és nem minden komoly indokok nélkül, eme *Testamentum politicum* hitelességét; de a nemzeti hagyomány szempontjából a lényeges az, hogy a szerző, bárki legyen is az, így adja vissza a bíbornok gondolatait, és emléket dicsőíteni akarván, nem talál semmi szebbet arra, hogy a francziák csodálatát fölébressze. »Majd midőn kétszáz esztendő múlva,« írja Voiture,¹⁾ »azok, kik utánunk fognak következni, ... megtudják, hogy kormánya alatt az angolok megverettek és elűzettek, Pignerol elfoglaltatott, Casalnak segítség nyújtatott, egész Lothringia e koronához csatoltatott, Elsass legnagyobb része hatalmunkba került ... és midőn látni fogják, hogy míg ügyeinket ő vezette, Franciaországnak nem volt egy

¹⁾ 1636. decz. 24., LXXIV. levél.

szomszédja sem, a kitől várakat vagy csatákat nem nyert volna, — ha van ereikben csak egy csöpp francia vér és ha van bennök némi előszeretet hazájok dicsősége iránt, olvashatják-e e sorokat a nélkül, hogy hálás tiszteletet érezzenek iránta?«

Ilyen emlékezete maradt fenn Richelieunek és így lett ő példája és eszméi által úgy a kormányzók, mint a kormányzottak előtt a régi Franciaország szelleme szerinti államférfi magasabb typusa. Felfogása oly széles körben terjedt el, hogy azt másfél század múlva ismét feltaláljuk amaz embereknél, kiket a forradalmak véletlen játéka 1794-ben Franciaország kormányára állított, a nélkül, hogy más nevelés által lettek volna erre előkészítve, mint a melyben koruk minden művelt francziája részesült. Nem birnak sem ügyismeretével, sem az emberekkel való tapintatos bánásmódjával, sem értelmének szilárdságával, sem jellemének állhatatosságával, sem szempontjainak rendkívüli mélységével, sem főkép lángszellemének csodálatos mértékével. Ők eszélytelen utánzók és fegyelmezetlen tanítványok; tőle csak általános elveket őriztek meg, a melyeket annyira túlhajtanak, hogy természetökből kivetkőztetik az álbölcséleti elvonások rendszerében; de nem kevésbbé hivatkoztak az ő példáira; nem kevésbbé követelik magoknak a dicsőséget, hogy ők annak utódai és ha durvább és hevesebb vért vegyítenek is e nemzetségbe, alapszámban véve nem kevésbbé tartoznak ehhez.

Mazarin folytatá és kiegészíté az ő művét; neki lehet köszönni, hogy Franciaország élvezte Richelieu örökségét. A hagyomány oly erős volt, hogy Mazarin külpolitikájára támaszkodott, hogy belső kormányzatát fentart-

hassa.¹⁾ A tan annyira meg volt állapotva, hogy a vitatkozások teréről az állami okmányokba került. Az 1659-ki szerződés 4-dik cikkében ezeket olvassuk: »A Pyrenaeusok, melyek hajdanán elválasztották Galliát Spanyolországtól, jövőre is a határt képezendik a két királyság között.« Mazarin becses területi egyesítéseket eszközölt és még nagyobb terjedelműeket forgatott elméjében. 1646-ban egy szerződés által igyekezett Nizza- és Savoyának Franciaország részére átengedését kieszközölni.²⁾ Belgium megszerzése volt tán összes tervei között az, melyet leginkább szívéen hordott. »Kiterjesztettük volna«, így ír d'Avauxnak,³⁾ »a határokat Hollandiáig, Németország felé pedig, a honnan leginkább kell tartani, egész a Rajnáig — Lothringia és Elsassz, valamint a burgundi grófság (Franche-Comté) megtartása által . . . Ez annyit tenne, mint nagy eredménnyel és dicsőséggel kerülni ki a jelen háborúból, melyet a legrosszabb akaratúak is csak nagynehezen tudnának kifogásolni; annyi kiontott vért és elköltött kincset még a legnagyobb kritikusok is csak igen jól felhasználtaknak tekintenének, ha e koronához látnák csatolva az egész hajdani austrasiai királyságot . . .«

Az 1659-ben megkötött béke messze mögötte maradt e nagyszerű reménykedéseknek. A kritikusok nagyon sok gáncsolni valót találtak benne és malitiájok csipős éllel nyilatkozott. Szemére vetették Mazarinnak okosságát és féltékenységét. Ismeretes az ironiának ama mesterműve, Saint-Évremond levele Créqui marquishoz a pyrenaei bé-

¹⁾ L. Chérueil, *Histoire de France pendant la minorité de Louis XIV*, II. k, 380, 485. I. Paris, 1879.

²⁾ *Id.* II. k, 176. l.

³⁾ 1646. jan. 20., *id.* 270. l.

kéről: »Mekkora különbség, uram, eme bölcs mérséklet — és Richelieu bíbornok féktelenségei között!...« Úgy látszik, hogy e vérig sebző vágást nem lehetett semmivel sem fájóbbá tenni: akár dicséretben, akár ócsárlásban, melyekkel a kortársakat összehasonlítás útján felmagasztalni vagy lealacsonyítani akarták, semmi olyast képzelni sem tudtak, a mi e példát felülmúlhatná. A kevésbbé elfogult utókor azonban egyesíté a két bíbornokot csodálatában, melyet közös művek megérdemelt, és e mű előtte annál csodálatosabbnak tűnt fel, mert idővel jobban tudta méltányolni annak igazi arányait és szilárdságát.

V.

Az osztrák ház meggyöngöttetett és megaláztatott. Franciaország annak két ágát, a németet és spanyolt, egymástól szétválasztotta. Nem történtek ugyan nagy fel-ségváltozások, de minden viszony átalakult. Minap az osztrák ház körülzárolta Franciaországot, ezentúl Franciaország azt megosztja. Spanyolország zsákmánynyal kecsegtetett Németalföldön és a Franche-Comtéban s csak szövetségesei által volt immár félelmes. Megfékeztetvén, mint a hogy történt is, a német ág a birodalomban, elvételét a spanyol ágtól a legszilárdabb támasz; a rajnai liga elzárta az utat az osztrákoknak Franciaországba és Németalföldre. A germán törzs biztosítva látta jogait a francziák által. Franciaország Németországban több védenczet számlált, mint ellenséget. Így alakulván a birodalom, fenyegetőbből, a minő volt, békéssé változott és a franczia nagyságnak fő akadályá Európában Franciaországra nézve hatalmi eszközzé alakult át. Franciaország a maga

hatalmát sokkal nagyobbra növesztette, mint területét; e hatalom az osztrák házon kívül nem támasztott versenytársakat, mert arra látszott rendelve lenni, hogy mindenkinek jogait megvédje és Franciaország szövetekezései által még Európát is érdekeltté tette a maga hatalmának fentartásában. A külpolitika e szerint visszavezettetett amaz elvre, mely benn a monarchia felvirágzását idézte elő: s ez a *mérséklet az erőben*.

Ezt szükséges jól megérteni, mikor tanulmányunk tárgyává tesszük azt, a mit a francia diplomatia »klasszikus rendszerének« neveztek el. E mérséklet képezi annak lényegét; egy kevés túlkapással megdől a rendszer. A szövetségeknek e nagyon finomszálú hálózatát csak ama vonzerő tette félelmessé, mely annak minden részét összetartotta. A német, svéd, hollandi, savoyai, a lengyel, illetőleg a török mintegy egymás által támogatva érezték magukat a közös ellenséggel szemben. De mihelyt Franciaország bármily kevésbé fenyegeti is őket, tüstént állást foglalnak ellene és minden kötelék feloldódik. Az a német, ki nem habozott szövetkezni a francziákkal, hogy velők megoszsa Németország egy töredékét, Franciaország ellen fordul, hogy megnyerje honfitársai kegyét és védelmébe véve azt, a mi a birodalomból még megmaradt, megkapja az engedélyt arra, hogy megtarthassa, a mit abból elvett; megfizette úgyszólván saját bitorlásait az által, hogy közreműködött Franciaország megfosztásában ama hódításoktól, melyekbe eleinte saját bitorlásainak ára fejében beleegyezett.

A westphali szerződések megnövesztették a fejedelmek bizonyos számát. De Franciaországtól eléggé függetek, egymás irányában pedig eléggé ellentétes állást foglaltak el arra, hogy ne kelljen tartani sem egyiknek párt-

ütésétől, sem valamennyinek szövetkezésétől; hanem a bölcs mérsékletet meg kellett tartani. Annyit tett volna, mint teljesen félreismerni és valósággal elárulni Richelieu politikáját, ha ez a végletekig vitetik, ha elnyomatik a fejedelemségek, püspökségek, apátságok és grófságok nagy száma Németországban, ha itt a hatalom nagyon összpontosíttatik s végül, hogy oly nyelven szóljunk, mely a következő századtól kezdve nagyon érthető, ha szemben az osztrák házzal és azon ürügy alatt, hogy ez féken tartasék, megalkottatnék egy oly hatalom, mely azt csak azért igyekeznék leverni, hogy maga foglalja el annak helyét.

Richelieu olyan szempontból tekintette Olaszországot, mint Németországot: ha azt forgatta elméjében, hogy itt egy confoederatiót létesítsen, ez csak azért van, hogy biztosítsa »a közszabadságot a spanyolok örökös zavarai és betörései ellen«, ¹⁾ de nem azért, hogy Spanyolország féltelmes, de közvetett és türelmetlenül szenvedett befolyása helyére egy olasz uralkodóháznak, Franciaországra nézve hasonlíthatatlanul veszélyesebb, suprematiáját állítsa.

E politikában, mely megalkuvásokból élt, csak az alapeszme volt határozott és feltétlen: Franciaország érdeke. Egyedül ez érdek képezte annak egységét, de ez aztán fölért valamennyivel. IV. Henrik, Richelieu, Mazarin nem voltak sem theologusok, sem bölcsészek: a gondolat, hogy az állami politikát alárendeljék valamely elvont dogmának vagy elvnek, föltétlenül ellenkezett fölfogásukkal. Richelieu ugyanazon okból védelmezte a németországi protestánsokat, a miért a franciaországiakat üldöze. A pro-

¹⁾ *Lettres et papiers d'Etat*, éd. Avenel, IV. k, 668. l. V. ö. Chéruel, *Minorité de Louis XIV*, I. k, 51. l.

testánsok államokat alkottak az államban: a bíbornoknak tetszett, hogy legyenek ilyenek a Rajnán túl — az osztrák-ház ellenében — de nem tetszett, hogy legyenek ilyenek a Rajnán innen, a francia uralkodóházzal szemben. Szóval, e nagy politikusoknak megvolt a magok módszere, de a nélkül, hogy valamely rendszernek a szelleme áthatotta volna őket. Terveik, melyeket alkottak, azok közé tartoztak, melyek, Bossuet kifejezése szerint, saját egymásutánjuk által tartatnak fenn.

E tervek megfelelték a nemzet szellemének. Azt látjuk, hogy a francziák külföldi vállalataikban nagyon hasonlítanak ahhoz, a minők házi ügyeikben. Mindig van bennök holmi keresztes-hadjárati anyag, mely dolgozik; de ez anyag nem sokáig és nem mélyen működik. Szeretik a háborút és a dicsőséget, de hamar belefáradnak, és ha a háború a távolban folyik, azonnal türelmetlenül haza kíváncsoznak. Az austerliczi napokban, Franciaország katonai hatalmának tetőpontján, Napoléon, ki bár a maga szelleme által fanatisált katonákat vezényelt, kénytelen volt ezt bevallani. »Gyűjtse össze ma a hadsereg szavazatait«, így szólt egyik hadsegédének, »s azt fogja megérteni, hogy mindnyájan visszakiváncsoznak Franciaországba.« ¹⁾ A csatavesztés ilyen körülmények között könnyen rendetlen futássá változik, s hogy a francziák magokhoz térjenek, ahhoz szükséges, hogy Franciaországban viszontlássák egymást. Nem fáradnak bele, hogy hazájokat védjék, de abba gyorsan kifáradnak, hogy azt megnagyobítsák. Egy szóval, kevésbé vannak a nagy hódításokra teremtve.

¹⁾ *Mémoires du général de Ségur*, II. k., 459. l.

»A franczia fölötté bátor nemzet«, mondja egy angol író a XVII. században,¹⁾ »és oda haza legyőzhetetlen tömeget képez; de midőn határain túlcsap, már nem az többé. Innen van, hogy soha sem tudta megtartani uralmát az idegen népek fölött s hogy csak a maga szerencsétlenségére hatalmas.« Richelieu ezt igen jól tudta. Miért is nem voltak türelmesebbek? »Ha e föltétel kísérte volna vitézségöket«, mondá ő, »a világegyetem nem volna elég nagy ahhoz, hogy határt vessen hódításaiknak.«

Volt a külföldi vállalatokban egy bizonyos mérték, melyet nem volt szabad túllépni; egy túlhajtás, melyet Európa nem tűrt volna s a melyet magok a francziák nem lettek volna képesek fentartani. Ez az alapja a klasszikus rendszernek, melyet XIV. Lajos természetéből kiforgatott.

VI.

Ő, folytatva Richelieu művét, túl akará ezt szárnyalni. Első háborúi határháborúk. Neki minden jog egyaránt plausibilisnek látszik és hivatkozik is a körülmények szerint mindenikre; de az ő visszafoglalásaiban a jogra sohasem történik máskép hivatkozás, csak mint az állam követelményének czímére. Lothringiáról van szó? »ez utat képezett csapataink számára Németország felé, Elsaszon keresztül«, mondják a király 1662-ki emlékiratai; ez eddig nyitott kapu volt az idegenek számára, hogy államainkba benyomúljanak; székhelye volt egy szomszédos hatalmaságnak, mely minden időben részes volt a királyság minden viszályában; végül atyáink ősi öröksége volt, melyet

¹⁾ Barclay, *Icon animarum*, III. f. Idézve Joseph de Maistre által, *Considérations*, VII. f.

szép dolog volt visszacsatolni a monarchia testéhez, melytől oly hosszú ideig elválasztva volt.« Épen úgy van ez a németalföldi tartományokkal is, melyeket XIV. Lajos 1668-ban szerez meg: ezek »olyan területek, melyek mindenkor a francia királyokéi voltak«; így vagyunk még a Franche-Comtéval is, melyet 1678-ban keblezett be: »ez nagy, termékeny, fontos tartomány, mely nyelvénél és ép oly igaz, mint ősi jogoknál fogva a királyság alkatrészét kellett hogy képezze és mely, midőn utat nyit nekem Németországba, ugyanakkor el is zárható ellenségeim elől.« ¹⁾ Luxemburgra nézve a jogok még bizonytalanabbak, de az állameszély mindenható; a kortársaknak úgy tetszik, hogy ez önmagában elég s hogy evidens voltában bírja a bizonyító erőt. »Ez a legszebb és legdicsőbb hódítás, melyet a király életében végbe vitt és mely az ő ügyeit minden oldalról a legjobban biztosítja«, írta Vauban Louvoisnak, és Louvois így válaszolt neki: »E foglalás a király dicsőségére és alattvalóinak hasznára megbecsülhetetlen értékűnek látszik előttem.« ²⁾

Nem elégedtek meg azzal, hogy a nemzet érdekében hivatkozzanak, hanem erőt merítettek annak érzelmeiből is — és ha a belügyekben semmi hajlandóságot sem mutattak, ezeket tekintetbe venni, nem mulasztották el a nemzet érzelmeiből az idegenek ellen fegyvert kovácsolni. Így történt, hogy 1644-ben a régensnő, megtagadván Lothringia visszaadását IV. Károlynak, azt mondá, hogy »ezt jó hírnevének érdekében való tekintetből és attól való félel-

¹⁾ *Mémoires de Louis XIV*, passim. L. Lavallée, *Les frontières de la France*, III. f.

²⁾ C. Rousset, *Louvois*, III. k. IV. f.

mében sem teheti, hogy ez által okot szolgáltat a francziáknak, hogy őt korholják.« ¹⁾ Így történt, hogy 1685-ben a király Bécsbe küldvén De la Voguyon grófot, azzal bízta meg, hogy jelentse ki ez udvarnak, »hogy nincs Franciaországban senki, a ki Lothringiát ne tekintené a királyság testével annyira elválaszthatatlanul egyesítettnek és összeforrtnak, hogy ezentúl nem lehet a legkisebb meg-lazítást is megkísérteni a nélkül, hogy fölidéztessék mindenkinek, a ki csak jó francia, a felháborodása.« ²⁾

XIV. Lajos külpolitikája nagyon hathatós támaszt talál a parlamentekben. Ürügyei és alkudozási eszközei merőben jogi természetűek. Hogy megállapítsa jogát Németalföld egy részéhez, egy helyi szokásjogra hivatkozik; eltereli azt, mondja Mignet, ³⁾ a polgári jog köréből, hogy politikai térre vigye, s hogy a szerint történjék részére a koronák vagy legalább a tartományok átengedése. A bírákat veszi igénybe, hogy a határvillongásokat szabályozza s hogy megállapítsa az állam kizárólagos souverainitását a vitás területeken. »A királyság külső jellege a jogszolgáltatás; XIV. Lajos azt akarja, hogy a hatalmasságok elismerjék parlamentjeinek határozatait.« ⁴⁾ A parlamentek határozatokat hoznak, Louvois végrehajtja azokat. A bírói tanácsok mondják ki az utolsó szót a királyi ügyekben. Ezen ötletre Louvois jutott. »Hosszasan beszéltem az intendánssal mind arról, a mit tenni kellene, hogy annyira kiterjesszük ő felsége uralmát, a mint a münsteri szerző-

¹⁾ D'Haussonville, II. k, 212. l.

²⁾ *Recueil des instructions, Autriche*, 109. l.

³⁾ *Introduction à l'histoire de la succession d'Espagne*. — Camille Rousset, *Histoire de Louvois*, I. k, II. f.

⁴⁾ Michelet, *Précis de l'histoire moderne*, XIX. f.

dés valódi értelmében azt kiterjeszteni kell», — írta a királynak 1679-ben. A legisták munkához fogtak, kiküldték az iratsomókat, a parlamentek határoztak és az érdekletteknek választaniok kellett a meghódolás és az elkobzás között.¹⁾

E fegyveres pörben az eljárás minden mozzanatát egy-egy csata jelzi. Háborúkra van szükség, hogy a király legistáinak határozatait a birodalom és Európa által beczikkelyeztessék és minden új szerződés, mely azokat beczikkelyezi, új háborúnak lesz ürügyévé. Az alapvető jogcím, a münsteri szerződés, mely fölött mindig vitatkoznak, bizonyos kétértelműségben hagyta Franciaország teljes felségi jogait amaz átengedett területekre nézve, melyek nem tartoztak ugyan az osztrák házhoz, de a cessió előtt közvetlenül a birodalomtól függtek. Ez Ausztriára nézve, mely a tartomány átengedése után azt azonnal visszavenni igyekezett, eszközül szolgált arra, hogy kétségbe vonja a király jogait, hogy megrendítse tekintélyét, belevonja a viszályba a birodalmat és ezt rávegye, hogy támogassa ama német fejedelmek követeléseit, a kiknek Elszasban birtokaik lévén, a francia uralom alól magokat kivonni törekedtek.²⁾ A király ugyanama szerződés szövegére hivatkozott, hogy őket a maga fenhatósága alá vesse.³⁾

¹⁾ C. Rousset, *Louvois*, III. k. I. f.

²⁾ L. Bougeaut, *Histoire du traité de Westphalie*. Paris, 1767. A münsteri szerződés, III, 530., 535. l.; — a király jogai, 441—464. lap. — Himly, *Histoire de la formation territoriale des États de l'Europe centrale*. Paris, 1876. 268—272. l. — *Recueil des instructions*, I. k. Ausztria, 69, 78, 127. l.

³⁾ »Considérations touchant l'intervention des garants de la paix de Westphalie,« 1792. Affaires étrangères.

Ezt nagyobb részben el is érte, mindazáltal a vitás ügy elhúzódott a XVIII. századon keresztül,¹⁾ és a németek kifogásai a hűbéri jogok elnyomása ellen 1789. után nem voltak egyebek ama vitás ügy utolsó jeleneténél.²⁾ Még ekkor is háború döntötte el a viszályt.

XIV. Lajos, szerencsétlenségre, nem elégedett meg e szép és gyakorlati »közönséges háborúkkal.« Neki is megvolt a maga nagy terve és hatalmi díszháborúja. Sőt ez épen vezéreszméje volt. »A spanyol örökösödés«, mondja e nagy alkudozások történetírója,³⁾ »volt a földolog, melyben XIV. Lajosnak majdnem egész uralkodása letelt. Ez foglalkoztatá külpolitikáját és hadseregeit több mint ötven esztendőn keresztül; ez képezte uralkodása kezdetének nagyságát és ez okozta végének nyomorúságait.« Ennek kellett compromittálnia Richelieu művét is. Lajos ép úgy túlzásokba ment kifelé, mint a hogy benn tévé, még pedig a határtalan dicsvágy, a korlátlan hatalom és a supremátia ugyanama túlhajtásai következtében. Szövetségesei cserben hagyták s csakhamar ellene fordultak. Németországban immár nem volt más liga, mint csak ő ellene. A nantesi rendelet visszavonása elidegeníté tőle a protestáns fejedelmeket; a Pfalcz fölégetése a katolikusokkal közös elkeseredésben egyesíté őket. Megtörtént az, a mi az 1648-ki

¹⁾ L. *Recueil des instructions, Autriche*. Richelieu herczeg utasításai 1725. — 224. l.; de Breteuil bárói 1774. — 499. l.

²⁾ L. de Mailhe jelentéseit és beszédeit 1792. febr. 25. *Moniteur*, XI. k, 478. l. és Pastoretét 1792. márcz. 1. *Moniteur*, XI. k, 529. l. Főleg a másodikban található az előzmények összefüggése és a viszály egész foglalata.

³⁾ Mignet, *Histoire des négociations relatives à la succession d'Espagne*. Introduction.

épületnek rombadöntése volt, hogy a birodalom egyesült a császárral és Franciaország ellen lépett föl.¹⁾ A hollandiak elkeseredése hasonlított a németekéhez. XIV. Lajos megfosztva természetes szövetségeseitől és kiteve Angolország és Ausztria coalitiójának, melyet egész Európa támogatott, miután a gyengék elnyomása által ennyire jutott, dicsvágyának kielégítésére nem talált más módot, mint hogy az erősökkel osztozzék. Ezt kísérle meg úgy Ausztriával, mint Angolországgal. Végül pedig meg akart tartani mindent, kiteve magát a veszélynek, hogy elveszítsen mindent.

Uralkodásának ama korszaka, melyben Louvois játszsza a főszerepet, a directorium hadakozásainak anticipált képét tárja elénk. A spanyol örökösödési korszak pedig a császárság előképe. Ugyanazt a coalitiót látjuk, melynek a lelke Anglia s a melynek Németország szolgáltatja a hadserget; Franciaország, magára hagyatva és megtámádva, annyi hódítás után a feldaraboltatás veszélyének kiteve átja magát; az ellenség ágyudöreje éjjelenként Marlyig hallatszik. Mind e sajnos dolgok a dicsvágy és nagyzás ugyanazon túlzásából származnak.

»Ha volt valaha minden tekintetben találó jelszó,« írta Louvois, »úgy az nem más, mint az, mely felségedre nézve használtatik: *Egyedül, mindnyájok ellen!*«²⁾ Ime a régiektől kölcsönzött túlzó szellem, melylyel minden hazafias erény dicsvágyának árnyoldalai takaróznak. »Rómának, így szól Bossuet a nagy Dauphinhez, nem volt sem hadserege, sem hadvezérei, és mégis e szomorú helyzetben, a mikor mindentől tartania kellett, a tanács azt a merész

¹⁾ L. *Recueil des instructions. Autriche*. Introduction 11. és k. l.

²⁾ *Testament politique*, idézve Mignet által a *Histoire de la succession d'Espagne* bevezetésében.

határozatot hozta, hogy inkább elvesznek, mintsem valamit a fegyveres ellenségnek átengedjenek, s hogy méltányos feltételekre rá fognak állani, de csak, ha ez ki fogta vonni hadait... A senatus szilárdan megmaradt ez elvek mellett s a határozat, melyet hozott, hogy semmit sem enged az erőszaknak, a római politika egyik alaptörvénye lett... Mindig hozzáférhetőbbek voltak győztesekül, mint legyőzve.«¹⁾ Ez egészen a Convent ékesszólása a maga hőskorában; kövessük végig a beszédet és fel fogjuk ismerni benne a császárság összes aberratióit hanyatlása idején. »A mindenütt elterjedt hit, hogy senki sem állhat ellent nekik, kivette ellenségeik kezéből a fegyvert és legyőzhetlen támaszt nyújtott szövetségeseiknek. Ön látja, mit jelent Európában egy hasonló vélemény a franczia hadak felől s az egész világ elbámulva a király foglalásain, bevallja, hogy csakis tőle függött határt vetni hódításainak.«

A mi XIV. Lajost megmenté, az nemcsak állhatatossága, tanácsosainak szilárdsága,²⁾ népének hűsége és azon egész dicsőségteljes ellenállás, mely uralkodásának végét ismét fölmagasztalá, hanem I. József császár halálának véletlensége is: Európa tüstént maga előtt látta újra megalakulni V. Károly monarchiájának collossusát.³⁾ E veszély

¹⁾ *Discours sur l'histoire universelle*, 3-ik rész, VI. f.

²⁾ L. *Journal de J. B. Colbert, marquis de Torcy*, publ. par Fréd. Masson. Paris, 1884.

³⁾ II. Károly spanyol király Anjou herceget tette örökösévé Európa, tartva a Bourbon-ház egyetemes monarchiájától, ellene szövetekezett és támogatta Madridban Károly főherceg, I. József császár fivérének igényeit. E császár 1711-ben fiörökös nélkül halt meg. Öröksége a főhercegre szállt. Ha Spanyolország királyává teszik, V. Károly művét ismételte volna s ez az osztrák egyetemes monarchia lesz vala. Európa ép oly kevésbé akarta ezt mint XIV. Lajosét.

annál rettenetesebbnek látszott, mert Franciaország legyőzve lévén, a continensen semmi sem ellensúlyozhatná Ausztria hatalmát. A béke lehetővé vált. XIV. Lajos elég eszélyes volt, hogy azt megkösse. A spanyolországi Bourbonok örök időkre kizárattak Franciaország trónjáról, a két korona teljesen különválasztatott; de Franciaország, és ez volt a fődolog, megtartá ama határokat, melyeket XIV. Lajos dicsőségének első éveiben annak szerzett.

VII.

XIV. Lajos Franciaországot szomszédai előtt gyűlöletessé és egész Európa előtt gyanússá tette. Azoknak, kik utána következtek, sok eszélyre és bölcseségre volt szükségök, hogy enyhítsék a félelem és féltékenység amaz érzelmeit, melyeket a hódítások és háborúk hosszú korszaka keltett. Szerencsájök volt, hogy a mérséklet, mely nekik ajánltatott, a légügyesebb és legelőnyösebb politika maradt Franciaországra nézve. Franciaország megtartotta Elzászt, Franche-Comtét, Flandriát, Roussilont és ezen kiszélesbített határokon túl többé nem fenyegették ugyanazon ellenségek. Az utrechti szerződések megváltoztatták az erők egész ellensúlyát.

Ezután már nem volt többé osztrák ház, csak Németországban. Midőn e háznak a franciaországgal folytatott versengéséről beszélnek, nagyon gyakran elfeledik, hogy a gyűlölködés legizzóbb tűzhelye Spanyolországban volt. Spanyolország táplálta ama heves gyűlölködéseket, melyeket szavak és eszmék hiányában egyedül Ausztriára hárítanak. Spanyolország már nem félelmes többé: meg van gyengítve és függésbe jut. Egy fiatalabb francia ág, egy

Bourbon uralkodik Madridban és a szerepek ez oldalról megcserélődtek. A mi magát Ausztriát illeti, ez kétségkívül megnövekedett: elfoglalta Németalföldet, Milanót, Nápolyt s csakhamar magához csatolja Siciliát; de szétterjedve megoszlik. Megsokasítva előőrseit, ugyanannyi támadási pontot nyújt elleneinek. Franciaországnak keze ügyében van Németalföld; Savoya fenyegeti Milanot és Németországban Poroszország, mely megnövekedett, csoportosítja a birodalom elleneseit.¹⁾ Franciaország betetőzi művét Lothringia visszakeblezése által. A lothringiak Toscanaba kerülnek és ugyanazon szerződésnek, az 1738-ki bécsinek értelmében, Nápoly és Sicilia a spanyolok kezébe kerülnek.

Ugy látszik, hogy Franciaországnak a jövőben nincs más feladata a continensen, mint az, hogy conserválja a mivel bír. Franciaország itt a legtömörebb hatalom. Főellensége nagyon meg van gyengítve. Oly államok környezik, melyek nálánál sokkal gyengébbek, barátságát keresik és félnek tőle; ismét fölveheti Európa mérséklőjének s a béke biztosítójának ama szép szerepét, melyet Richelieu készített elő neki és értékesítheti máshol, más félgömbön erőinek fölöslegét, életnedvének túláradását, a mi nagy nemzeteknél az egészségségnek éppen föltétele.

Jövő nagysága ezentúl a gyarmatokban van. Itt Angliával találkozik. Versenygésők ezen új téren még hevesebben tör ki, mint a százéves háború napjaiban. Hogy folytathassa e küzdelmet, mely kiterjed az egész világra, Franciaországnak minden segélyforrására szüksége van.

¹⁾ L. *Recueil des Instructions, Autriche*, Introduction, 14 és köv. l.; — *Instruction du duc de Richelieu*, 1725, 208. l.

Midőn egyszerre küzd Canadában és Indiában, nem szabad fegyvereit a Rajnához vinnie. A continens békéje: szükséges előfeltétele ama nagyszerű szerencsének, mely reá Amerikában és Ázsiában vár. Ha el akarja érni, szükséges, hogy a continensre vonatkozó dicsvágyáról letegyen. El is érheti, mert védelmi rendszere hatalmas. Körülötte senki nem merne elsütni egy ágyút sem az ő engedelmével. De hajh, Franciaország messze letér az eszélynek útjáról és midőn egyszerre arra vállalkozik, hogy gyarmatokat alapítson és újra hatalmába ejtse Európa királyságait, csak azt éri el vele, hogy két világrészben compromittálja hatalmát.

A francziák gyarmati hódításokat akarnak, de nem tudnak tartózkodni európai hódításoktól, s ebből Anglia húzza a hasznót. Ausztria természetes szövetségesévé lesz Franciaország ellen. Hatalmas becsapásai földhöz szegzik, lekötik a francziákat. Azonban a francziák megfékezhetik Ausztriát: Poroszország, Savoya, Lengyelország és Törökország segélyével szükség esetén. A diplomácia elegendő a játékokra, de a játék nem elegendő a francia politikusoknak. Az osztrák ház elleni gyűlölet túléli a versenyzés okait. Eház tünt fel mindig azon *szörnyetegnek*, melyről Balsac beszélt.¹⁾ Nem elégszenek meg azzal, hogy meg van fékezve; addig nem fognak nyugodni, míg nem lesz megsemmisítve. »A politikusokra nézve mindig az a főszabály,« írja d'Argenson,²⁾ »hogy azon pontig gyöngítsék e hatalmat, míg a császárnak nem lesz nagyobb birtoka, mint egy gazdag választó fejedeleme.« VI. Károly meghal 1740-ben; csak

¹⁾ *Le Prince*, XIX. fejezet.

²⁾ *Mémoires*, IV. k., 218. l.

leányt hagy hátra; az alkalom kedvezőnek látszik,¹⁾ és zajosan elhangozván a hallali, az összes örökségvadászok élén harczra kelnek. »Valakit császárrá tenni, királyságokat hódítani«²⁾ indulnak! A bajor, kit megkoronáznak, szinpadi császár, és a mi a hódításokat illeti, nagyon szerencséseknek érzik magokat, hogy szászországi Móricz megtartja Franciaországnak a XIV. Lajos által szerzeteket. A coalitió csak Poroszország megnagyobbodását eredményezi.

De Franciaország megvereti magát a tengeren és csak geniusának segélyére bizza Dupleixt, ki egy maroknyi emberrel egy birodalmat alapíta.³⁾ De ez még nem minden: miután ott hagyák Canadát, hogy meghódítsák Sziléziát a porosz király számára, elveszték azt azon kedvtelésből, hogy e tartományt Magyarország királynőjének visszaadják. Franciaország az osztrák örökösödési háboruban Anglia, a hétéves háboruban pedig Ausztria ügyét mozdtotta elő.

Frigyes a legkétszinűbb szövetséges volt. 1755-ben cynikusan elpártolt s az angolokhoz csapott át, kik újra megkezdék a háborút Franciaország ellen.⁴⁾ Anglia megnyervén Poroszországot, az egyensúly fentartása érdekében szükséges volt, hogy Franciaország viszont Ausztriát nyerje meg. Mária Terézia felajánlá szövetségét, Franciaország elfogadta azt. Így köttetett meg az 1756. május elsei hires szerződés. E szövetség merőben védelmi jellegű

¹⁾ *Recueil des Instructions*, I k., 383 l.

²⁾ *Mémoires de Belle-Isle*. Duc de Broglie, *Marie-Thérèse et Frédéric II.*, II., k. 8 l.

³⁾ L. Hamont, *Dupleix*, Paris, 1881.

⁴⁾ L. fentebb.

volt. Ez az, a mit Franciaország meg nem értett, és ha társat cserélt is, nem szűnt meg társainak rászédettje lenni. XV. Lajos ép oly elvakultsággal lett Ausztria védelmezőjévé, mint a milyennel annak ellensége volt. A szárazföldi háboru, mely csak accessorium volt, principale lett. Franciaország a vezérlő hatalmú állásról alárendelt rangra süllyedt le. Még ama távoli eredményt sem érte el, melyért legbecsesebb érdekeit áldozá fel. Frigyes megtartá Sziléziát, Franciaország elveszté Canadát és ott hagyá Louisiánát; az indiai birodalom az angolok kezébe került. XV. Lajos tehát oly módon intézte a politikát, melynek egyedüli oka Anglia megbuktatása volt, hogy Angolország győzelmét biztosította.¹⁾

»Mindenekfölött vigye úgy a dolgot,« írta Bernis az akkori bécsi követnek, Choiseulnek, »hogy a király ne maradjon a szövetségeseitől való szolgálai függésben. Ez az állapot mindennél rosszabb volna.«²⁾ Ilyen volt Franciaország helyzete XV. Lajos uralkodásának utolsó éveiben. Az 1756-iki szövetség, mely kezdetben és első formájában ügyes eszköz volt, politikai rendszerré lett, még pedig valamennyi közt a legvégzetesebb. Franciaország azonkívül, hogy semmit sem nyert területben, elveszté fölényét Európában. Hajdan maga köré csoportosítá mindazokat, kiket az osztrák hatalom nyugtalanított, majd kényszerítve lévén, választani köztök és Ausztria között, az osztrákoknak engedett szabad kezét. Hogy megaláztatása teljes legyen, ama háboru után, melyben Mária Teréziának Fri-

¹⁾ V. ö. *Essais de critique et d'histoire: Bernis et l'alliance autrichienne de 1756.* című tanulmányt.

²⁾ 1758. okt. 29. *Mémoires de Bernis*, publ. par M. Fréd. Masson, II. köt., 321 l.

gyes elleni gyűlöletét szolgálván, mindent elveszített, látta a maga akarata ellenére a kibékülhetetlen németeket egymáshoz közeledni, az ő rovására kibékülni és, Oroszországgal egyetértve, a francia monarchia egyik legrégibb pártfogoltjának, Lengyelországnak területét felosztani.¹⁾

Franciaországnak nem maradt más szövetségese, mint Spanyolország. A két állam 1761-ben lépett szövetségre a *családi szerződés* által, mely a legjótékonyabb mű volt, a mi csak e balvégzetű esztendőkből létrejött. E szövetség megmaradt, mert Francia- és Spanyolorzágnak ugyanazon ellenség: Angolország ellen kelle harcolniuk. A győztes, de mindig féltékeny és mindig lesben álló Anglia a tizennyolczadik századból francziákra nézve örökös ellenség és kérlelhetetlen versenytárs vala. A vele kötött szerződések csak fegyverszünetek voltak, az ellenségeskedés mindig lappangott. Az önszeretet folytonos megsebzései által ingerelt százados gyűlölet a bosszú heves érzetét táplálta a francziákban. Az egykoruak Anglia és Franciaország viszonyait Róma és Karthagó viszonyaihoz hasonlították. »Angolország,« mondja egy híres publicista, »azt a rendszert követte, hogy ne engedjen minket föllábadni, hogy folytonosan őrködjék kikötőink, hajógyáraink és fegyvertáraink felett, hogy meglesse terveinket, készülődéseinket, legkisebb mozdulatainkat és hogy azonnal megghútsa azokat gögös követelésekkel vagy fenyegető tüntetések által.«²⁾

¹⁾ L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, különösen a IV. fejezetet.

²⁾ Favier, *Conjectures raisonnées*, X. f. *Correspondance secrète de Louis XV.*

Ez mély süllyedés volt. XV. Lajos nem-összevágó erőlködései, hogy titkos diplomácia által hozza helyre az ő hivatalos politikája által okozott bajokat, csak egy kimerült szellem hiú nyugtalanságából származtak. Nincs ez erőlködésekben egyéb mint izgatottság, mely csak gyengeséget árul el. A derék férfiú, kit ő e hálátlan és kétszínű szerepnek feláldozott, kimerítette minden erejét lelkének, mely képes volt nagy dolgokat felfogni és más kormányzat alatt meg lehet, végre is hajtani.¹⁾ »Minden nemzetnél azon véleményt látjuk lábra kapni,« írta a külügyek egyik legtehetségesebb s legméltóbb ügynöke, Gérard de Rayneval, »hogy Franciaországban nincs többé sem erő, sem segélyforrás; az irigység, mely eddig rugója volt az összes udvarok politikájának Franciaország irányában, megvetéssé változott. A versaillesi cabinetnek nem volt sem hitele, sem befolyása egy udvarban sem. A helyett, hogy, mint hajdan, minden fontos ügynek központja legyen, azoknak csendes szemlélője lett; szavát és rosszalását már épen semmibe sem vették.²⁾

A nemzet érezte e megaláztatást³⁾ és annál inkább fel volt ingerelve általa, mert az új államrendszer megrontotta összes hagyományait. Egy évszázad óta a nemzeti nevelés azon dolgozott, hogy a kedélyeket az osztrák ház

¹⁾ Broglie gróf. L. *Le Secret du Roi*, par le duc de Broglie. V. ö. *Essais de critique et d'histoire: La Diplomatie secrète de Louis XV.*

²⁾ *Situation politique de la France à l'avènement du Roi au trône*, 1774. Affaires étrangères.

³⁾ L. Bernis, *Mémoires*. Nincs formászerűbb és gyakrabban ismételt bizonyíték e közhangulatról, mint Bernisnek Choiseulhez 1757. és 1758-ban intézett levelei.

ellen hevítse. E ház lerombolásának szüksége s a protestánsokkal, különösen Poroszországgal, való szövetség, mint erre vezető eszköz a közönség előtt állami elvek gyanánt tüntek föl. Tanították a collégiumban és oly világos igazságoknak tartották, mint a felvilágosodás bölcséletét és a klasszikai szomorújáték szabályait. Richelieu soha sem állott nagyobb tiszteletben, sohasem csodálták annyira a westphali szerződéseket. Az osztrák örökösödési háboru fölébreszté és föleleveníté e nagy emlékeket. Francziaország egyszerre mind a két hagyományos versenytársa ellen küzdött. »Fontenoy emlékéből,« mondá Napoleon, »negyven évig élt a monarchia.« ¹⁾ A hét éves háboru elején a közönség, látva Nagy Frigyes elpártolását, számbavette a szerepcsere szükségét, hogy Poroszországot féken tartani lehessen; azt hívé, hogy megérti az osztrák szövetséget és tapsolt neki. Azt képzelé, hogy Francziaország, e fordulat által megszabadulván a poroszoktól, minden erejét Angolország ellen fordíthatja. De midőn Francziaország észre vette, hogy a háboru legnagyobb része Németországban zajlik le; hogy a harcz nem Francziaországért, hanem az osztrák házért foly; hogy Canada feláldoztatott Sziléziának és hogy a Mária Terézia ellen elkövetett méltatlanságok megboszulásának ürügye alatt a partok kitétettek az angolok becsapásainak, már nem értett meg többé semmit és elárultnak tekinté magát. Francziaország nem a porosz királyt okolta, mert ez népszerű volt. Bámulták lángeszét, kormányzatát, sőt még hódításait is ²⁾: ez a bölcsészet

¹⁾ *Mémoires de madame de Rémusat*, III. k. 288 l., Paris, 1882.

²⁾ »E háború és e hódítás (Szilézia elfoglalása 1740.) igazságosak voltak, a mennyire csak háborúk és hódítások igazságosak lehetnek.« Mirabeau, *Monarchie prussienne* I. köt., I. k., 97 l.

irányának volt a malasztja. Frigyes állhatatossága a harcban visszanyerte neki azokat, kiket elpártolása felbőszített. A gyűlölet, melyet magára vont Ausztria, felülmúlta a neheztelést, melyet megérdemelt Poroszországnak.¹⁾ »Nemzetünk boszúsabb a háború miatt, mint valaha,« írta Bernis 1758. április havában. »Itt örülésig szeretik a porosz királyt, mert mindig szeretik azokat, kik ügyeiket jól végzik; és utálják a bécsi udvart, mert az állam nadályának tekintik.« Ez érzület indokolt vala s annak kifejezése nem erőltetett. »Szerepünk botor és szégyenteljes volt,« mondá XV. Lajos ezen minisztere²⁾ és egész Franciaország úgy gondolkozott, mint ő. A méltatlankodás kitört, midőn megtudták Lengyelország felosztását és midőn látták, hogy »a szolgálai függésnek³⁾ minő fokára »súlyesztette le a király Franciaországot az osztrák ház előtt.«⁴⁾

¹⁾ L. *Mémoires secrets de Duclos*. — »A porosz király, írta Mirabeau 1786-ban, érezte, hogy a veszélyből csak veszély által menekülhet és nagy emberhez méltóan elhatározá, megelőzni ellenségeit. Meg kell adni, hogy soha háború ennél igazságosabb nem volt.« *Monarchie prussienne*, I. k., I. k. — ». . . És mivel tartozott ő azon Franciaországnak, a mely nélkül fegyvert fogott és a mely csak alkalmilag lett az ő szövetségese?« Guibert, *Éloge du roi de Prusse*, 1787. — »E fejedelem, kinek Nagy Sándor óta nem volt párja a történelemben, ki a nélkül, hogy görögök által képeztetett volna, tudott spártaiakat képezni.« Raynal, III. k., XXXIX. f.

²⁾ Bernis, *Mémoires*, II., 17, 202 l.

³⁾ Bernis Choiseulhoz, 1758. okt. 29. Bernis, *Mémoires*, II. 322. l.

⁴⁾ »*Vanae sine viribus irae!*« mondá Kaunitz XV. Lajos félénk ellenvetéseire. Vakmerőségében annyira ment, hogy Franciaországot azzal vádolta, mintha ez lett volna oka az osztozkodásnak. »Franciaország mindenkivel szemben túlkapásokat enged magának«, írta Mária Terézia az elégtelenség ama jeleire, melyeket Mercy tapasztalt. L. *La Question d'Orient au XVIIIème siècle*, 246, 267 és 274 l.

A haraghoz, melyet okozott az, hogy a francziák a háború alatt magokat kizsákmányoltaknak érezték,¹⁾ a boszúsághoz, melyet keltett az, hogy a béke tartama alatt magokat rászédetteknek látták, hozzájárult a félelem is, hogy egy szép napon kifosztatnak egy oly kapzsi és oly kevésbé lelkiismeretes szövetséges által. »Előre látom,« írta pár évvel később Mably, »hogy a császár vissza fogja tőlünk követelni Lothringiát, Elzászt és mindazt, a mit akar.«²⁾ »Ki mondhatja meg Franciaországnak, ha egy bonyodalmas és szerencsétlen háborún megy keresztül, hogy a császár nem fogja visszavenni Elzászt, sőt még más tartományokat is?«, mondá XVI. Lajos egyik minisztere.³⁾ Így elevenítette föl újra a versenyés összes hagyományait az a visszaélés, melyet Ausztria a szövetséggel elkövetett. Ehhez járúl, hogy Mária Terézia szenteskedő, a jezsuiták barátnéja, a bölcsészek ellensége volt, s hogy a királyi udvar kegyencznői Ausztria által megnyerteknek tartattak. E szerint minden hozzájárult, hogy gyűlöletessé tegye a szövetséget, mely már magában véve is utálatosnak tűnt fel. Azon időben, midőn *hazafiaknak* kezdték nevezni az új eszmék híveit, hozzá szoktak ezen eszmék összes ellenségeit látni az *osztrák pártban*.

¹⁾ »Az életerőt látszanak belőlünk kisajtolni akarni, nem törődve azzal, hogy mivé leszünk,« írta Bernis Choiseulnek 1758-ban *Mémoires*, II. 263 l.

²⁾ *Notre gloire et nos rêves*. 1778. V. ö. id. *De la paix d'Allemagne*, 1778.

³⁾ *Mémoires* lus au conseil du Roi en 1784 et 1785, publiés d'après les originaux des Archives nationales, par M. Tratchevsky, *La France et l'Allemagne sous Louis XVI*. Paris, 1880. Az idézet D'Ossun 1784. nov. 11-ki emlékiratából való.

Hanem a szövetség iránti ellenszenv még kevésbbé volt heves a bölcészek tanítványai között és a művelt közönségben, mint magában a király udvara- és családjában. A Dauphin, XVI. Lajos atyja, jóllehet nagyon vallásos volt, a régi rendszerhez szíttott. Erősen ellenséges indulatnak mutatta magát a Choiseul-ök irányában »kik szívből és származás szerint lotharingiak«, és az 1756-ki szerződés iránt, »mely minket meggátol abban, hogy francziák legyünk.« »Törekednem kell, írja ő, megtalálni őseim történelmében, hogy minő eszközök segélyével vették el e háztól Spanyolországot, Nápolyt, Lotharingiát, részben Németalföldet, Elsasst, a Franche-Comtét és Roussillont, és nem szabad felednem, hogy, ha nem tartom szem előtt e figyelő politikát, Ausztria ismét vissza fogja venni tőlem azt, a mit egy ízben már őseimtől, lételének kezdete óta, a mi nem olyan régi, elragadott. És tudjuk, hogy mi volt Franciaország Nagy Károly alatt«. ¹⁾ XV. Lajos leányai ugyanezen érzelmeket táplálták. ²⁾ Áthatották azok a provençei grófot is. Ez a jelszava az összes politikusoknak, a kik az ismeretekben és hagyományokban jártasságot igényelnek magoknak. E pontban csak egy vélemény van a miniszterek között, kikből XVI. Lajos tanácsát megalkítja. Ez a »nemzeti hangos közvélemény« (»le cri national«), mondja egyik közülök. ³⁾ Ez a vélemény a külügyi

¹⁾ Soulavie, *Mémoires*, I. k., 111. l. Paris, 1801.

²⁾ Arneth és Geffroy, *Correspondance de Marie-Thérèse et du comte de Mercy*. Introduction, XV. és köv., Mercy jelentései, *passim*.

³⁾ L. *Mémoires* publ. par M. Tratchevsky, — Vergennes, Soubise, Ossun, Castries, Calonne, Ségur és Breteuil emlékiratai 1784. novemberből, Ségur, Castries, Breteuil, Calonne, Soubise, Ossunéi 1785-ből.

híres hivatali termekben, hol — mondja egy egykorú — úgy megőrizték a régi hagyományt, »mint a Vesta-szüzek a szent tüzet.«¹⁾

Ez érzelem oly általános volt a forradalom idején, hogy e pontban még az emigráltak is osztották a köztársaságiak szenvedélyeit. Az »osztrák bizottság« ép oly gyanús és ép oly kegyetlenül bevádolt volt Koblentzben, mint a Conventben. Egy kimenekült katonatiszt II.¹ Katalinnak szánt emlékiratában vizsgálat tárgyává tévén a királyság sorscsapásainak okait, azokat »az 1756-ki végzetes szövetségnek« tulajdonítja.²⁾ Veronában, a provencei gróf udvarában 1795-ben ép oly csípősen beszéltek »az osztrák factióról«, mint a közjólleti bizottságban.³⁾ Marie-Antoinette házasságának a Dauphin-nel az volt a rendeltetése, hogy örökre megpecsételje az 1756-ki szövetséget. De a szerencsétlen hercegnő magára voná a háromszázados versengés által felhalmozott s a legujabb sérelmek még egészen élénk hatása által fölébresztett gyűlöletet és előítéleteket. Már Francziországba jövetelének oka is gyanussá tévé őt a francziák szemében; büntényül tudták be neki ragaszkodását a szövetséghez, a mi pedig házasságának létoka vala. Csak az anyja és hazája ellen támadt

¹⁾ Soulavie, *Mémoires*, I. k., I. f. — L. Flassan, *Histoire de la diplomatie*. V. ö. *Mémoires tirés des papiers d'un homme d'Etat*, I. k. Paris, 1828. Rayneval emlékiratában, melyből fentebb egy kivonatot közöltem, az 1756-ki szerződés Franciaországra végzetesnek van feltüntetve: »Felforgatta Európa politikai rendszerét a mi rovásunkra.«

²⁾ *Mémoires sur les affaires présentes*, par le comte de Langeron, 1792. Archives des affaires étrangères.

³⁾ L. *L'Angleterre et l'émigration*, par André Lebon, XXVI. f., 339 l. Paris, 1882.

szenvedélyek hevességét kell figyelembe vennünk, hogy megértsük azt a csodálatos népszerűtlenséget, mely őt Franciaországban üldözté: e népszerűtlenség jóval a forradalom előtt ezen szóban összpontosult: az »osztrák nő«, mely Marie-Antoinettere nézve trónvesztési és halálos ítéletté lőn.

VIII.

Midőn XVI. Lajos trónra lépett, a monarchia Európában még inkább meg volt alázva, mint Franciaországban; a külügyek rosszabbul álltak, mint a belsők. XVI. Lajos ezeket is, azokat is ugyanamaz eszközök által igyekezett rendbe hozni, midőn a korona hagyományaihoz visszatérni és azokat a kor szükségleteihez alkalmaztatni törekedett. Vergennes-re, kit a külügyek vezetésével bízott meg, olyan feladatot ruházott, mely hasonló volt ahhoz, a melylyel Turgot-t ruházta fel. Turgot lángész volt, Vergennes nem volt az; de bírt nagyon emelkedett gondolkozásmóddal, az ügyek vezetésében tapasztalattal; szilárd, élesen és tisztán látó hazafisággal. Ítélete egészséges, elméje felvilágosult volt; és hajlammal bírt az erény iránt. Habozást vetettek szemére;¹⁾ de ki kerülheté ezt ki egy, annyi ellentétes kötelezettség és érdek által zavarba ejtett Európában? Vádolták őt változékonysággal, sőt még kétszínűséggel is — és nem egy ellentétet fedeztek föl az elvek közt, melyeket vallott és az utasítások között, melyeket ügynökeinek adott. De feledik, hogy feslett emberek és scepticusok korában élt és kötelessége volt, azokat szempontjainak megnyerni s hogy ezt elérhesse, meg kellett értetnie magát általuk. E szerep

¹⁾ L. Cornélis de Witt, *Washington*, Paris, 1859, és *Jefferson*, Paris, 1861; Tratchevsky, *La France et l'Allemagne sous Louis XVI.*

folytonosan kényes volt; az erkölcsbíró és az udvari ember, a moralista és a diplomata kölcsönösen feszélyezték és zavarba ejték egymást. Ehhez vegyük hozzá azt a hajlamot az ünnepélyesség iránt, azt a vitatkozási vágyat, mely benne volt a század szellemességében. Egyébiránt, daczára a pedanteria némi gyenge színezetének, ő nagyon derék férfiú, a legokosabb miniszter, a kit Franciaország régóta látott és a legbecsületesebb, a ki Európában az ügyek élén állott.

Egész pályafutását a követségekben tette meg és azon királyi ellenzékhez tartozott, melynek Broglie gróf volt a vezére. Mint mondák, »be volt avatva a titkokba«. Vele XV. Lajos titkos diplomatiája jutott kormányra. Vergennes nem szándékozott felbontani az 1756-ki szövetséget, de törekedett azt rendeltetéséhez visszavezetni s a XV. Lajos gyengesége és minisztereinek tapasztalatlansága által osztrákká lett rendszert francia rendszerré tenni.¹⁾ Épen ez volt az, a mire XVI. Lajos is törekedett. Ha sikerült Vergennes vállalkozása és ugyanakkor megihusult Turgoté, ezt nem csak az ügyek különféleségének, a belügyek rendkívüli bonyolódottságának, a külügyek viszonylagos egyszerűségének kell tulajdonítani; hanem mindenek fölött ama támogatásnak kell bétudni, melyet Vergennes a közönség kegyében és a király bizalmában talált. A közvélemény Turgot reformjai felett meg volt oszolva: a magánérdekek ellene szövetkeztek és megzsibbasztották. A közvélemény egyhangúlag óhajtotta Franciaország fölemelkedését, és mihelyt észrevette, hogy a miniszterium ezen dolgozik, tapsolt

¹⁾ E szempontok tüzetesen vannak kifejtve a Breteuil bárónak 1774-ben adott utasításban. *Recueil*, I. k. Autriche, főleg 484 és köv. l.: »Des avantages respectifs de notre alliance avec la cour de Vienne.«

neki. Szóval, ahhoz, hogy Turgot támogatva és szükség esetén önmaga ellen is védelmezve legyen, emelkedettebb, magasabb szellemre lett volna szükség; Vergennes méltánylására és politikájának elfogadására elég volt, helyes érzékkel és Franciaország európai állandó érdekeinek ismeretével bírni. XVI. Lajos bírta mind a kettőt.

Az európai ügyeket ő hasonlíthatatlanul jobban ismerte, mint Franciaországéit. Ez onnan van, hogy megtanították az előbbiekre és elmulasztották megismertetni őt az utóbbiakkal. Egyébiránt ki is tanította volna őt meg ezekre? A tanító, ha lett volna, az a nagy miniszter lett volna, kire Franciaországnak szüksége volt. A belkormányzat bonyolultságától visszariadt XVI. Lajos lágy és határozatlan szelleme. Aztán ezek, az ő királyi szempontja és az udvar látköre szerint, alárendelt ügyek, apró emberek érdekei voltak, melyeket az intendánsokra szoktak bízni. A külügyek voltak azok, melyek tulajdonképen az ő királyi világához, kasztjához, családjához tartoznak s melyek végül saját ügyei neki. Mint természettől munkás ember, lelki ismeretesen foglalkozott velök. Nagyon jól ismerte házának és a többi európai uralkodó háznak történetét; ismerte pedig nem száraz és pedáns leczkékből, hanem beszédekből, társalgásból, uralkodó fejedelmi életének természetes folyamatából. Európáról táplált ismeretei néhány kezdetleges tételre szorítkoztak, melyektől nagyon át volt hatva. Ismereteivel koronája méltóságának igen emelkedett érzetét párosítja. Így előkészítve, fogadhatott jó tanácsokat és mondhatott igen bölcs véleményeket.

Ezt tette is. Félénksége és bizalmatlansága szolgálátára voltak ebben is. Tartott a királyné befolyásától, és míg ezt gyakran érezte a belügyekben, mert nem állott résen,

a külügyekben el tudta távolítani. ¹⁾ Trónra lépése óta megmutatta, hogy a külpolitikát egészen máskép érti, mint a nagyatyja. ²⁾

»Méltóztassék visszagondolni, Sire«, írta neki Vergennes 1782-ben, »Franciaország helyzetére, szemben a többi európai hatalmakkal, midőn felséged kezébe vette a gyepelöt és engem a külügyek vezetésével megbízni kegyeskedett. Az 1763-ki sajnos békekötés, Lengyelország felosztása és sok más, szintén szerencsétlen ügy, mély csorbát ejtettek felséged koronájának tekintélyén. Franciaország, egykor a többi hatalom rettegetésének és féltékenységének tárgya, már csak ezekkel ellentétes érzelmeket keltett; Franciaországnak, mely Európa első hatalmasságának tartatott, már alig engedtek helyet a másodrangúak között.« ³⁾ — Hogy előbbi rangjába visszahelyeztessék, meg kellett szabadítani Angolország felsőbbbségétől és le kellett ráznia az osztrák igát. Erre az alkalmak egyszerre kínálkoztak is.

Az északamerikai angol gyarmatok fellázadtak, Franciaország támogatá azokat; II. József el akará foglalni Bajorországot, Franciaország ebben őt megakadályozá. Hiába tett József ajánlatot XVI. Lajosnak, hogy őt a válalathoz társúl megnyerje s hogy neki részt juttasson Németalföldön. Bármilyen legyen is a jutalom, a király szemében nem ért föl a kárral, mely a monarchiára abból származik vala, ha az osztrák hatalom Németország szívébe

¹⁾ Mercy és Mária Terézia levelezései nem hagynak fenn e tekintetben semmi kétséget. Goltz porosz miniszter levelezései pedig teljesen megerősítik azokat.

²⁾ L. Breteuil utasítását, mely eszélyes politikai programm. *Recueil des Instructions*, I. k, 454. és köv. l.

³⁾ Vergennes XVI. Lajoshoz, 1782. *Affaires étrangères*.

nyomúl; ha a birodalom ki van szolgáltatva a császár birtokvágyának; ha a westphali szerződések biztosítéka megdöntetik és végül ha egy csapással megnyitják az út a császár hadainak Olaszországba. A bér, mit Franciaország kapott volna, csak még inkább jelezte volna Európa szemeiben függő helyzetét.¹⁾ Az 1779-ben XVI. Lajos közbenjárása folytán kötött tescheni szerződések megszerezték neki a másodrangú államok feletti védnökséget. Franciaország határozottnak és önzetlennek mutatta magát és Európa, mely nem vette volt többé számba, tisztelni kezdé. A vere-ség, melyet ugyanakkor az angoloknak okozott; a szövetség, melyet azok ellen Spanyolországgal és Hollandiával kötött és a függetlenségi harcz végleges sikere — újra föl-emelték tekintélyét.

Azóta csak arra törekedett gondosan, hogy a béke a continensen fentartassék. E munka nem volt könnyű. Igaz, hogy II. Frigyes megöregedvén, conservatívvá lett; visszavonúlt az ügyektől és csak arra gondolt, hogy élvezze, a mit szerzett, de a nagy Katalin, az ő merész és fegyelmezetlen tanítványa, meg József császár, az ő vakmerő versenytársa, nagyon alkalmasnak találták, felhasználni az amerikai háborút, hogy az ottoman birodalom felosztásához fogjanak. Az 1783-ki béke Franciaország és Angliá között épen alkalmas időben jött létre, hogy feltartóztassa

¹⁾ »A király érezte annak szükségét, hogy egyszer véget vessen ama tűrhetetlen visszaélésnek, melyre a bécsi cabinet szívességét, a szövetséghez való ragaszkodását, ő felségeikhez való barátságát felhasználta s hogy végre létrehozza a két udvar közti egyenlőséget.« — *Situation politique à l'avènement du Roi*, par Gérard de Rayneval, Affaires étrangères. — V. ö. Fournier, *Gentz und Cobenzl*, Bevezetés. Bécs, 1880.

e hódítókat. Oroszország azonban megtartá Krimiót, mint örökségi előleget; de a bécsi udvarnak értésére adatott, hogy Francziaország nem fogná neki feláldozni az ottoman birodalmat. — »Bármily értéket tulajdonítson is a király a szövetségnek,« írta Vergennes,¹⁾ »nem habozna azt felmondani, mihielyt elveszti abbéli reményét, hogy annak alapelve fenttartható, és mihielyt meggyőződik arról, hogy szövetségese, minden tekintet nélkül az ő figyelmeztetéseire, magát oly vállalatokra adni van elhatározva, melyekhez ő felsége nem járúlhatna hozzá a nélkül, hogy elveszítse ama tekintélyt, melyet tíz évi bölcsesség által szerzett és a nélkül, hogy helyrehozhatatlan kárt okozzon királysága lényeges érdekeinek.« Minthogy nagyon valószínű volt, hogy II. József nem fogja lemondani hódítási terveiről, Vergennes ebből azt következteté, hogy »semmi sem ingadozóbb, mint a szövetség« és hogy »egy többé-kevésbbé közeli forradalom által van fenyegetve.«

E forradalom gyors folyamatot vett. II. József, egy időre megzavartatva Törökországra vonatkozó terveiben, a hollandiak ellen fordúlt és felmondá a szerződéseket, melyek a hajózást a Scheldén elzárták. Ez képezé a köztársaság kereskedelmi nagy chartájának egyik czikkelyét. A köztársaság felebbezte az ügyet szövetségeseihez: Francziország védelmébe vette s az 1785-ben Fontainebleauban aláírt szerződés biztosítá jogainak fentartását. E vereség, mely miatt II. József nagyon ingerültnek mutatta magát, megerősíté őt abbéli szándékában, hogy megszabadúljon Németalföldtől. Azt forgatta elméjében, hogy oda áthe-

¹⁾ De Noailles marquis útasítása, 1783, *Recueil*, I. k, 523. és köv. lap.

lyezze a bajor házat, mely cserében átengedné neki délnémetországi birtokait. Németalföld, egyesítve a pfaltzi uralkodóház Rajna-balparti területeivel, a burgundi vagy austrasiai királyságot képezte volna. II. József, hogy Franciaországot e tervnek megnyerje, felajánlja neki Luxemburgot, de sem a művelet, sem az új állam neve nem nyerheték meg XVI. Lajos tetszését. Nem csak megtagadta hozzájárulását, de fölbátorította a ligát, vagyis a *fejedelmek szövetségét*, melyet Frigyes alkotott Németországban, hogy ellenszegüljön az osztrák ház beavatkozásainak. ¹⁾

A francia kormány méltán szerencsét kívánhatott magának, hogy sikerült visszaállítnia Németországban Franciaország tekintélyét és befolyását, melyet annak hajdan a westphali szerződések biztosítottak. ²⁾ XVI. Lajos azon az úton volt, hogy így magát a béke urává tegye Európában. Vergennes azzal tetőzte be e nagy művet, hogy Angolországgal 1786-ban egy kereskedelmi szerződést kötött, melynek czélja volt, a két nemzet között a béke uralmát megalapítani. Az Oroszországgal 1787-ben kötött hasonnemű szerződés a párisi és szentpétervári udvarok között olyan egyetértést pecsételt meg, melyet nekik minden érdek tanácsolni látszott: »E szép politika«, mondja egy egykorú, »visszahelyezett minket ama rangba, melyről XV. Lajos uralmának gyengesége leszállanunk kényszerített. XVI. Lajos ez által oly elsőségnek örvendett, mely megfelelt az ő erényes jellemének s mely egy mérsékelt, hatalmas és békés uralkodót megillet.« ³⁾ A nemes illúziók és nagy remé-

¹⁾ L. Ranke, *Die deutschen Mächte und der Fürstenbund*. V. ö. Malmesbury, *Diaries*, London, 1842.

²⁾ Bérenger követ útasítása, 1786. Affaires étrangères.

³⁾ Ségur, *Mémoires*, II. k, 7. l.

nyek kora volt ez. »A királyság«, mondja Ségur gróf,¹⁾ »oly virágzó kinézésű volt, hogy, ha csak valaki nem volt megáldva a próféta szomorú adományával, lehetetlen volt előre látnia az örvényt, mely felé minket egy gyors áramlat magával ragadott . . . Mindenki azt hitte, hogy a tökély felé halad, a nélkül, hogy az akadályok zavarba vagy félelembé ejtették volna. Büszkék voltunk arra, hogy francziák, és még büszkébbek arra, hogy a XVIII. század francziái vagyunk, mely századot olybá tekintettünk, mint az új bölcsészet által a földre varázsolt aranykorszakot . . . Valóban, ha rágondolok a csalékony álmok és tudós bolondságok e korszakára, helyzetünket, melyben akkor voltunk, egy torony tetején levő ember állapotához hasonlítom, kinek a megmérhetetlen láthatár szemlélete által előidézett szédülései csak pár pillanattal előzik meg a legborzasztóbb bukást.«

E bukás mindazáltal közelgett és a bajnak, mely a régi kormányzaton rágódott, akkora volt a mélysége, hogy még az utolsó fény is, melyet szétlővelt, csak bukását sietteté. Vergennes jó diplomata, de nem államférfiú volt; a belkormányzathoz nem értett és az ügyek e végső zavarában Franciaországnak nem lett volna sok egy Colbert által támogatott Richeliéu sem. Kétségkívül sikerültek abbeli törekvései, hogy Franciaországot Európában fölemelje; de pénzre volt szüksége, hogy folytassa a háborút és megfizesse a fegyverkezéseket, melyekkel diplomatiáját támogatta. Következétesen küzdött Turgot ellen, kinek tervei gátolták az övéit és Necker ellen, ki a takarékossgot hirdeté. Hozzájárult ahhoz, a nélkül, hogy magának erről számot

¹⁾ *Mémoires*, II. k, 28. l.

adott volna, hogy az állam olyan ügyekbe bonyolítottassék, melyek a bukáshoz vezettek. Minisztersége nem volt s nem lehetett más, mint egy fényes jelenet a hanyatlásban, egy pillanatnyi elvonása a figyelemnek, mely csak azért terelte el Franciaországot házi ügyeinek gondjától, hogy aztán annál inkább éreztesse vele annak egész súlyát. A pénzügyi zavar tette szükségessé a kormányzat reformját: hogy ettől eltérítsék a közfigyelmet, növelték az adósságot. A reformok ekkor oly sürgősen szükségeseknek mutatkoztak, hogy ezek keresztülvihetése végett tüstént le kellett mondani ama kiváló szerepről, mely Európában visszaszereztetett. Vergennes meghalt 1787. február 13-án; nem érte meg a fájdalmat, hogy művét épen saját sikerének hatása alatt összeroskadni lássa.

IX.

Semmi sem maradt meg az *osztrák rendszerből* és maga a szövetség is már csak névleg állott fenn. Egész Európában senki sem volt ez iránt tévedésben; nem főkép a bécsi udvar; de az ellenzékeskedőknek tetszett ez iránt tévedéseket táplálni Franciaországban. Nekik nem volt elég az igától való megszabadulás, ők szét akarták tépni az egyezményt. Nem elégedtek meg azzal, hogy a szerződést a maga céljához visszavezetve lássák, hanem azt akarták, hogy az felmondassék. Végül egy egységes rendszert magasztaltak, melyet az állami helyébe akartak állítani. Mint-hogy ez ellenzék szélsőségekbe csapongó hevességgel intézte rohamait, mihelyt a kormány politikája meglazult és habozóvá lett; minthogy az ellenzékiek Franciaország gyors hanyatlását Európában nem a pénzügyi bajoknak, melyek annak valódi okait képezték, hanem a kormány elhibázott

politikájának tulajdoníták; minthogy ezt annak büntényül tudták be; minthogy ez lett kiindulási pontjává a király, a királyné és a miniszterek ellen emelt árulási vádának; minthogy az ellenzékiek hatalomra jutásával ezek rendszere került felszínre és minthogy ebből származott Franciaország egész politikája a forradalom alatt: mulhatatlanul szükséges, közről megvizsgálni az iskolát és a tant, melyek ily hatalmas befolyás gyakorlására voltak hívatva.

Ezek két olyan embertől származnak, kik ma egyenlőtlen hírben állanak, de kiknek hírneve a magok idejében egyensúlyban tartotta egymást; nevök: Duclos és Favier. Mindketten oly helyzetben voltak, hogy jól lehettek értesülve: Duclos a király történetírója és Favier a titkos diplomácia egyik főügynöke volt. Duclos, inkább irodalmi ember lévén, mint politikus, nem sokat törődött az elmélettel, de »*titkos emlékiratai*« az egész művelt világban elterjesztették a hét éves háború történetét. Méltatlankodást szítottak »az 1763-ki szégyenletes béke« ellen; terjesztették a gyűlöletet Ausztria és szövetsége iránt, melyből az államnak összes bajai származtak; a csodálatot a porosz király iránt, a kinek barátsága elegendő lett volna arra, hogy mindent megmentsen. A visszaélés, melyet Mária Terézia Franciaország irányában elkövetett, oly fokú szigorúsággal lőn szemére lobbantva, melynek párja csak amaz elnézésben volt, melyet szerző Frigyes elpártolása iránt tanusított. Emez íratból, melynek még tévedései is hízelegtek a kortársak szenvedélyeinek, tanúlták meg e kortársak megítélni XV. Lajos politikáját. A *titkos emlékiratok* (Mémoires secrets) kéziratban hosszú ideig forogtak közkézen; midőn azokat 1790-ben kinyomatták, már híresek voltak

és az azokat vakon csudálni hajlandó közönség elkapkodta. Duclos íratai előkészítették a közvéleményt: Favier magára vállalta, hogy azt megtérítse. A tan az övé. Duclos e küzdelemben csak a csatár szerepét játszta; a valódi vezér és vezető: Favier.

Favier egy elzüllött ember volt; született a század elején, szolgált a diplomatiában és oly tehetségeknek adta tanújelét, melyeket senki sem vont kétségbe; de rendetlen élete, beszédmodorának cynismusa, a fondorlat iránti túlságos hajlama, a corruptió és a rendőrség eszközei iránti előszeretete leterelték a pályáról. Kizárva a tisztességes hivatalokból, alárendelt és kétes jellegű foglalkozásokba süllyedt le, melyekben nyomorúltan tengődni volt kénytelen. Sokat utazott, sokat látott, sokat tanult.

Igen szabatos és igen széleskörű ismeretekkel kiváló előadási képességet is párosított. A dogmatikus alak, melybe eszméit önteni tudá, megfelelt olvasói szellemi igényeinek; a technikai részletek és a bizonyítékok, melyekre elméleteit alapítá, meggyőződést keltettek. A francia nagyság igen élénk érzete; a hazafiság, melynek tüze nála a maga által szenvedett méltatlanságok átérzése által még hevült, személyét és nyelvezetét emelkedetté tévék, midőn szólt. Ezzel ő azt a fűszerező szemtelenséget párosítá, melyet Diderot hozott divatba.¹⁾ Diplomatiái iskolája a végered-

¹⁾ »Favier a maga nemében lángeszű ember, mély gondolkozó és nagyon tanult vala, de cynicus és elvtelen, leleményes az eszköz-, nagyszabású tervek- és Machiavelli-féle combinatiókban. Élczes ötletei, tudós és egyúttal szemtelen cynismusa által tetszése szerint feltűzelte és megzavarta a fiatal tanítványok fejét, kiket ő vezetett be először a politika rejtelmeibe.« — *Mémoires tirés des papiers d'un homme d'État*, I. k. 266. l. Paris, 1828.

ményben közel szomszédos volt ama helyhez, a hol »*Rameau unokaöcsse*« tanította az aesthetikát.

Itt tanulta megismerni Dumouriez, kóborlásainak és vándorpályájának kezdetén, a politikát és a közügyeket. ¹⁾ Szövetkeztek és Favier később bevonta őt a titkos diplomatiába, a mi mindkettőjüket a Bastilleba vitte. Egy pillanattig az egyik feje, a másik a karja volt ama sajátságos összeesküvések egyikének, melyeket XV. Lajos saját kormánya ellen szőtt. Mint cabinet-politikusok s egyúttal titkos ügynökök, kovácsolva minden képzelhető határtalan tervet s működésükben a legkisebb eszközökre szorítva; csak a színfalak mögül észelve a fontos nagy ügyeket és csak a háttérben működve; elvont okoskodások iránti hajlamot és széles alapú rendszereket vegyítve a fondorlatok szenvedélyébe s a rejtelmek mániájába; mint utopisták és egyúttal összeesküvők, toborzói és oktatói valának ama maroknyi szabálytalan diplomatáknak, kiket a forradalom első napjaiban a körökben és hírlapokban feltűnedezni láttunk, — várva, hogy minden mellék- és keresztúton Európában szétszóródjanak.

Favier tana egy lényeges tervre vezethető vissza s ez Angolország megsemmisítése. Angolország az egyedüli akadálya Franciaország kiterjeszkedésének a gyarmatokra, tengerekre, sőt még a szárazföldre is. Ostromzár alá kell tehát venni a maga szigetén s meg kell neki tiltani a szárazföldi támadásokat. Franciaország csak Ausztria támadásaitól tarthat: Ausztria lerombolásán kell tehát

¹⁾ Favier »Európa legügyesebb politikusa« volt. Dumouriez tőle tanulta mindazt, »a mit a politikáról tud.« Dumouriez, *Mémoires*, I. k, III. f.

kezdeni. Az ezzel kötött szövetség meghamisította az egész politikát és ez okozott minden bajt; e bajoknak nincs más orvosszere, mint a szövetség Poroszországgal. Ez a csomópontja az egész elméletnek és ebben is van a gyengéje. A valóságban az új rendszer nem más, mint a réginek megfordítottja; ugyanama hibákban szenved: ugyanamaz elvont logika alkalmazva az államok ügyeire, ugyanama félreismerése a politikai szükségletek- és az emberek jellemének. Favier azt rója fel az osztrák szövetségnek, hogy megrontja a francia hagyományokat északon és keleten és hogy feláldozza Franciaország régi szövetségeseit és védenczeit az osztrák ház nagyravágyásának. Igaza van, de a legsajátságosabb vakságnak engedi át magát, midőn azt reméli, hogy Poroszország szakítson Oroszországgal, szövetkezzék Svédországgal, támogassa a törököt, védelmezze a lengyeleket és fentartsa Németországban a kis államok egyensúlyával a francia védnökséget. Ez annyit tesz, mint kívánni Poroszországtól, a mit XV. Lajos kívánt Ausztriától, hogy t. i. szűnjön meg önmaga lenni, és annyit tesz, mint a sophismára, melyet elvetnek, a legkülönösebb paradoxonnal felelni.

Eme paradoxon benne volt a korszellemben és az eszmék áramlatában. Az a szerencséje volt, hogy a hagyományra támaszkodott és hízelgett a pillanatnyi szenvedélyeknek. Brandenburg Richelieu politikájának eszköze volt; a porosz király bölcsész vala. Győzelmeinek mindegyike a felvilágosodás haladásának vétetett; a »felvilágosult« poroszok oly mély gyűlöletet tanúsítottak Ausztria iránt, hogy Párisban senki sem kételkedett Franciaország iránti érzelmeikben. »Az ember«, mondá Rivarol, »mindig barátjainak fogja tartani ellenségeinek ellenségeit.« Po-

roszország volt a természetes szövetséges; ezt erősítve, úgy hívék a francziák, önmagukat erősítették; azonfelül még ama ritka elégtételök is volt, hogy az emberiség boldogságán dolgoznak s hogy kiegyeztetik a politika számításait a bölcsészet elveivel.¹⁾

A *Conjectures raisonnées*,²⁾ Favier munkáinak legfőbbike, a melyben összes tanait összpontosítja, XV. Lajos számára íratott. Favier ama fejedelemhez fordult, kinek

¹⁾ Ne nagyon vessük meg egy más kornak eme tévelygéseit. Századunk hasonlókát, ha nem rosszabbakat ismert és forrásuk még nem száradt ki. Mindazt, a mit Favier és követői mondtak Poroszországról és az emberiségről, olvastuk a nemzetiségekre, a savoyai házra és az olaszokra, Poroszországra és a németekre, Oroszországra és a szlávokra vonatkozólag is. Mikor fogjuk végre megérteni azt a közönséges igazságot, melyet egy szellemes ember és egy kitűnő franczia megjegyzéskép állított oda Favier egyik lapja alá? »Egy politikusnak Párisban nem szabad sem spanyollá, sem angollá, sem osztrákká, sem poroszszá, sem oroszszá, sem törökké lennie: francziának kell lennie és számításba vennie hazájának érdekeit és a szövetségeket, melyek az idők szerint annak megfelelők, az idegen hatalmak illető erejét, *mindenekfölött azok szelleme szerint, a kik azokat vezérlik.*« Ségur gróf jegyzete Favier-kiadásában: *Politique de tous les cabinets de l'Europe*, 1801.

²⁾ Favier 1756-ban egy röpiratot tett közzé ily cím alatt: *Doutes et questions sur le traité de 1756.* — A *Conjectures raisonnées sur la situation actuelle de la France dans le système politique de l'Europe*, 1773-ban íratott Broglie gróf kívánságára (I. *Secrét du Roi*, II. k, VIII. f.) Ennek számos másolata forgott közkézen Párisban. A munka 1793-ban tétetett közzé ily cím alatt: *Politique de tous les cabinets de l'Europe*. Ebből Ségur gróf 1801-ben egy, magyarázattal kísért kiadást tett közzé. Ez nem más, mint Vergennesnek egy tanítványa által bírált Favier. Boutaric a *Conjectures raisonnées* szövegét e jegyzetek legnagyobb részével közölte a *Correspondance secrète de Louis XV.* cz. munkában, Paris, 1866.

hajlandósága az osztrák ház iránt nagyon ismeretes volt és sem attól nem tartott, hogy nagyon határozottnak, sem attól, hogy javaslaiban nagyon rendszeresnek fogja bemutatni magát. Tudva, hogy a király füle nagyot hall, erősen kopogtatott. E munkán, mely úgy volt szerkesztve, hogy szórakozással, meglehet megütközéssel olvastassék a szövetség kijelentett barátja által, mohón kapott ama közönség, mely heves ellensége volt mindannak, a mit a szerző megtámadott. De a minnek célja volt, fölébresztteni XV. Lajos hazafiságát, feltüzelé politikája ellenségeinek szenvedélyeit. Favier lett az istenök. »E nagy embernek összes jóslatai valódi prófétiák, melyeket az idő megvalósított«, írta 1789-ben egy volt consul, Peyssonnel.¹⁾ »Gyermekkorom óta Favier irataiból táplálkoztam«, mondá Sémonville 1793-ban, Konstantinápolyba, követségi állására, elutaztának pillanatában. Mably teljesen át volt hatva Favier tanai által s habár nem is volt annyira részrehajló Frigyes irányában és kevésbbé elfogult a porosz szövetség tekintetében, ő is, mint a *Conjectures raisonnées* szerzője, azon következtetésre jutott, hogy Ausztria természetes ellensége, Poroszország pedig szükségképi szövetségese Franciaországnak.²⁾ Soulavie ugyanez eszméket terjeszté

¹⁾ *Situation politique de la France, et ses rapports actuels avec toutes les puissances.* 1789.

²⁾ L. főleg: *Le droit public de l'Europe fondé sur les traités* (az utolsó kiadásban), XV. f. — »A porosz király magáért harczolva, érettünk harczol; megtartva Sziléziát, Lothringiánkat és Elsassunkat helyezi biztosságba és úgy lehet, egy napon be fogjuk látni, hogy természetes szövetségésünknek kell őt tekintenünk.« ... »Bernis bíbornok daczára az osztrák házat természetes ellenségünknek kell tekintenünk.« ... »Európa jólléte érdekében óhajtanunk kell, hogy a porosz hatalom fenmaradjon.« *Notre gloire et nos rêves*, 1778.

a *Mémoires du maréchal de Richelieu*-ben («a francia monarchia hanyatlásának történetében»), mely emlékiratok 1790-ben jelentek meg.¹⁾

Azonban az új politika nagy terjesztője, a forradalmi diplomacia igazi prófétája: Raynal. Favier tantételeit heves támadásokra változtatá. A *Conjectures raisonnées* tanai a *Histoire philosophique et politique des deux Indes* fejtegetésein keresztül jutottak a forradalom embereihez.²⁾ Megtartva az arányokat, a diplomacia, melynek megvolt a maga Montesquieuje, megtalálta a maga Rousseauját is. A forradalom politikusai Faviertől származnak; a szóonokok, agyrémkergetők és sectariusok Raynaltól veszik származásukat; Favier tanítványokat, Raynal pedig proselytákat teremtett.³⁾ »Itt idéztetnek sorban Európa hatalmasságai az emberiség ítélőszéke elébe«, mondá 1783-ban egy író, ki különben ellensége a sophismáknak és nem barátja a dagályos nagy szavaknak, — »hogy remegjenek az Amerikában elkövetett barbárságok miatt; a bölcsészet ítélőszéke elébe, hogy piruljanak az előítéletek miatt, melyeket a nemzeteknek még meghagynak; a politika ítélőszéke elébe, hogy itt megértsék a népek boldogságán alapuló valódi érdekeiket.«⁴⁾

¹⁾ L. Soulavie, *Mémoires*, I. k, előszó.

²⁾ L. Libri, *Souvenirs de la jeunesse de Napoléon*, *Revue des Deux Mondes*, 1842. Raynal könyve egyike azoknak, melyeket Bonaparte tábori könyvtárába helyezett, midőn Egyiptomba távozott: *Mémoires de Bourrienne*. Paris, 1829.

³⁾ Így alakultak egy egykorúnak találó megjegyzése szerint »a secták a diplomatiában.« Ségur, *Commentaire aux doutes et questions de Favier*.

⁴⁾ Rivarol, *De l'universalité de la langue française*.

Ez már azon keveréke a béke-szózatok- és harcziriadóknak, az emberies ömlengések- és hódítási szenvedélyeknek, a hazafias felbuzdulásnak és kosmopolita lelkesevésnek, mely a Convent szónoklatainak alapját képezi. A zsarnokok ellen intézett szónokias kifakadások minden második lapjáról, Richelieure mindegyre fölhangzó sajátosságos dithyrambokból már előre érezni a forradalmi Bizottság önkényes demokratáinak szellemét. »A monarchiáknak békére és biztosságra, a köztársaságoknak nyugtalanságokra és félelmes ellenségre van szükségök. Rómának Carthagóra volt szüksége.« ¹⁾ Azonban Carthagónak magát megadni vagy elveszni kellett: »Angolok, ti visszaéltetek a győzelemmel. Itt az ideje, hogy igazságosak legyetek, vagy pedig ez a boszú pillanata lesz. Európa belefáradt abba, hogy tűrje a zsarnokokat; végre a maga jogaiba lép!« — Így szólt volna hozzájok az a Richelieu, kit minden polgárnak gyűlölni kell, mert vérengző gyilkos volt s hogy kényúr lehessen, a hóhér bárdjával gyilkoltatta le minden ellenségét; de kit a nemzetnek és az államnak tiszteletben kell tartani, mert ő volt az első, a ki Franciaországot saját méltóságának tudatára ébreszté és megadta neki Európában azt a helyet, mely hatalmához illett.« Raynal hozzáteszi még és látni fogjuk, hogy a jakobinusok nem fogják őt ebben meghazudtolni: »Így szólt volna hozzájok az a XIV. Lajos, ki negyven esztendőn át századához méltó tudott lenni, ki nagy volt még hibáiban is, és még a megaláztatásban és balszerencsében sem alacsonyította le soha sem magát, sem népét.«

De a szövetségek, bár minők legyenek is, nem egye-

¹⁾ Liv. XVIII., ch. XLVIII.

bek, mint a politika eszközei. Tárgyak: a határ. Vegyük most szemügyre, minő volt ekkor a határ és lássuk, hogyan állott elő e százados kérdés a kortársakra nézve.

X.

Úgy látszik, hogy a capetingi politika állandó célja 1789-ben közel volt a megvalósuláshoz. Az északi határ kétségkívül merőben mesterséges; de a tapasztalás azt bizonyítja, hogy Vauban vasöve folyókkal és hegységekkel ér föl. Egyébiránt a mi fontos, az kevésbbé a határ magában véve, mint inkább amaz országok alkata, melyeket tőlünk elválaszt. E tekintetben Franciaország helyzete Európában soha sem volt ily kedvező. A határon innen, a francia területen a legeggyöntetűbb nemzet s a legerősebben összpontosított állam, a minő valaha a continensen volt; ¹⁾ a határon túl gyöngye vagy meghasonlott szomszédok. Az osztrák Németalföld, Belgium és Luxemburg mintegy nyitva állnak a hódításra: Franciaország megszállhatja azokat, még mielőtt a védelmökre Bécsből küldött hadsereg az osztrák ház örökös tartományaiból kimozdult volna. Keletre találjuk az egyházi választókat; a bajor-pfalci és a zweibrückeni herczeg, — kik mint békés, gyöngye, eladósodott vagy zsoldban álló fejedelmek Franciaország természetes védencei, mely számíthat is semlegességökre, a mennyiben nem fenyegeti feldarabolás-

¹⁾ Bernstorff, Dánia külügyminisztere, ezt írta 1755-ben: »E hatalmas udvar kevésbé korlátolt hatalommal kormányozza a legjelentékenyebb birodalmat, a minő Európában van s a minő csak Nagy Károly monarchiájának bukása óta létezett.« *Correspondance du comte de Bernstorff*, I. k, 111. l.

sal birtokaikat. Mögöttök és a Rajna mögött a szent birodalom, önmagában meghasonolva, nagy test, idegek és lélek nélkül, mely nem kíván mást, mint szomszédai által biztosítva csendesen tengődni. Poroszország és Ausztria sakban tartják itt egymást, Franciaország pedig, támaszkodva a kis államokra, a szent birodalomnak, csak is amaz egyedüli föltétel alatt, hogy meg ne támadja, törvényt szabhat. Svájc semleges és barátságos. Piemont a birtokvágy és félelem által tartatik féken: vágyik Milanó birtokára és fél, hogy elveszti Savoyát. Továbbá a versengő dynastiák közt felosztott Olaszországban a pármái és nápolyi Bourbonok csoportja egy napon ügyes vezetés alatt ellen-súlyozhatja az osztrák hatalmat. Végül Spanyolország Franciaországhoz a legbensőbb szerződés által van kapcsolva, melyet valaha két monarchia kötött.

Ily körülmények közt ama kérdést teszik fel magoknak a politikusok, ha vajjon eszélyes dolog-e még, jövőbeli és rendszeres törekvésül az állam folytonos nagyobbodását tüzni ki? Ezentúl már világos, hogy Európában senki sem eléggé erős arra, hogy szövetségesek nélkül hódításokra vállalkozhassék. Ennek bizonyítékát szolgáltatta Lengyelország és e bizonyíték döntő. De szövetségeseket csak a nagyravágyók közt találni, melyeket megerősítvén, versenytársainkká teszünk; hasznót csak a gyengék rovására lehet elérni, kik az erőseknek feláldoztatnak. Ez pedig annyi, mint megsemmisíteni a westphaliai szerződések egész rendszerét, mely megalapítja Franciaország felsőbbségét a középállamok felett. Nem jobb-e megmaradni a leghatalmasabb monarchiának a szétdarabolt Európában, mint folytonos versengésben magához hasonlókkal megosztani amaz Európa kormányzatát, mely csak egy-két nagy

államból áll? A meglehet több ponton bizonytalan, de úgy a hogy mégis megállapított határ nem jobban fedie az államot, mint a legtudományosabban tervezett határ, de a mely mögött erősen szervezett monarchiákat találunk, melyek mindig készek Francziaország ellen fegyvert fogni? Igy jöttek rá az eszélyesek Étienne Pasquier elvére: »Ha királyságodat jól akarod körülhatárolni, ahhoz először is az szükséges, hogy kellő határokat szabj reményeidnek és vágyaidnak.«

E kérdés, a legfontosabb, mely Francziaország jövőjére nézve előállhatott, nem volt új kérdés. Már XIV. Lajos alatt Turenne és Vauban azt tanácsolták a királynak, hogy ne foglaljon el háború útján többet, mint a mit békés úton megtartani képes. »Ha azt akarjuk, hogy hosszasan kitartsunk annyi ellenséggel szemben, tömörülésre kell gondolnunk, összébb kell húzódnunk«, írta Vauban 1676-ban.¹⁾ Ugyanő azt javasolja 1694-ben, hogy adassék vissza mindaz, a mi a Rajnán túl és Olaszországban elfoglaltatott.²⁾ Azt az elvet állította fel, hogy »ha mindaz, a mi a Rajnán innen van, megilleti Francziaországot, semmi sem neki való abból, a mi azon túl van . . .« A balparton teendő foglalások terjedelmére nézve nem nyilatkozott. Ez merőben politikai kérdés volt: az idő és alkalom kellett, hogy megoldja. De ha pontosan megjelölte az oktan hódításokat, ha szándékosan nyitva hagyta a lehető hódítások kérdését, nagy erővel határozta meg a szükséges hódításokat is. Ezek sorába tartozott Strassburg, Luxemburg, Bergen és az ypres-

¹⁾ C. Rousset, *Louvois*, II. k, IX. f.

²⁾ »Várok, melyeken a király túladhatna.« *Oisivet et M. de Vauban*. Paris, 1843.

courtrai vonal. E várakat visszaadni, »annyi volna, mint az ellenség kezébe szolgáltatni a kést, mely torkunkat fogja elvágni.« — »Strassburgot ép oly kevésbé szabad átadni, mint a Saint-Germain külvárost.« ¹⁾

Vauban szemei előtt csak a királyság szilárd alakulása és jó védelmi helyzete lebegett. Szerinte ez volt az igazi politikai terv s a reménységek igazi határa. A következő században a reménykedések még összébb huzódtak, — minek oka az, hogy Európa szerkezete megnehezíti a terjeszkedéseket és hogy Franciaország belviszonyai nem engedik meg többé a nagy koczkáztatásokat és veszélyes vállalatokat. Ez az a szomorú következtetés, melyre d'Argenson jutott. Mielőtt a kormányba lépett volna, azt a reményt táplálta, hogy meg fogja valósítani »azon szép tervünket, hogy északról és észak-keletről ne legyen más határunk, mint a Rajna.« De két évi tapasztalat után így ír: »Ez nem a hódítások ideje többé. Franciaország . . . megelégedhetik nagyságával és kikerekítésével. Itt az ideje, végre megkezdeni a kormányzást, mi után annyit törődünk, megszerezni azt, hogy legyen mit kormányozni.« ²⁾ Montesquieu hasonló eredményre jut, de magasabb szempontból tekintvén a dolgokat, nem búsul rajta. Ő szükséges összefüggést fedez föl az államok nagysága és alkotmánya között; a természet nem folyók és hegységek, hanem lakosainak jelleme és érdekei által jelölte meg határait. Franciaországnak az a szerencséje, hogy kiterjedése helyes arányban áll hatalmával és a nemzet mérsékelt szellemével. Nagy birodalmat mindig nehéz megvédelmezni;

¹⁾ *Id.*

²⁾ Mémoires, I. k, 29., 371. l.

csak a despotismus segélyével tarthatja fenn magát. »Valamint bölcseséggel kell birniok a monarchiáknak arra nézve, hogy hatalmukat gyarapítsák, úgy nem kevésbbé eszélyeseknek kell lenniök abban is, hogy annak határt vessenek. Megszüntetvén a kis területtel járó alkalmatlanságokat, mindig szemügyre kell venniök a nagyság hátrányait is.« ¹⁾

Vergennesnek szintén ez volt az alapeszméje — és alkalma nyílt, azt kifejtteni is, midőn II. József, hogy Franciaország beleegyezését kinyerje Bajorország elfoglalására, azt ajánlá, hogy e szívességét Németalföld egy részével fogja megfizetni. »Merem állítani felségednek«, mondá Vergennes, ²⁾ »hogy nincs egyenérték, mely fölérhetne ama hátránynyal, a melyet felségednek az osztrák ház bármely gyarapodása fogna okozni; még akkor is, ha ez az egész Németalföldet átengedné felségednek és maga kisebb arányban szerezne birtokokat, a veszteség nem kevésbbé volna tényleges, nem is szólva a közvéleményben való térvessztésről, mely valamennyi közt a legsajnosabb volna.« Ez itt a fődolog. Lengyelország felosztása a régi joggal való visszaélés-e, avagy alkalmazása egy újabb jognak? Helyteleníteni szándékoznak-e azt, avagy a magok hasznára fordítani? Nagy Frigyet csodálni, feloldozni, utánozni, a társaságba belépni és egy részt követelni akarnak-e? Ha, mint Versaillesban tévék, kijelentik, hogy »e hatalommal minden szövetség lehetetlen, mivel nem szándékoznak lábbal tiporni az igazságot és emberiséget«, ³⁾ akkor nem szabad

¹⁾ *Esprit des lois*, IX. k, VIII. f.

²⁾ XVI. Lajoshoz, 1777. ápril. 12-én intézett emlékirat. Flasan, VI. k, 126. l.

³⁾ Breteuil báró útasítása, 1774. *Recueil*, I. k, 495. l.

mintául venni Poroszországot, mint II. József tevő. A rajnai tartományok nagyon kísértének; csodálatos módon kínálkoznak Franciaország kikerekítésére; ¹⁾ de meg kell fontolni a bekebelezés következményeit: a kár, mely ebből következne, messze túl haladná az előnyök terjedelmét. Franciaország politika nélkül állna az anarchiának kitett Európában. Mindenki feljogosítva érezné magát a másik példája által; nem lenne többé más elv, mint a haszonlesés, és más törvény, mint az erőszak. »Mivé lenne Európa«, kiált fel Vergennes, »ha valaha, mitől isten mentsen, e szörnyűséges rendszer gyökeret találna verni? Minden politikai kötelék felbomlana, a közbiztosság tönkre menne és Európa csakhamar zavarok és bonyodalmak színterévé válna.« Franciaország feladata, itt rendet csinálni.

Franciaország új rendszerét ama viszonyokból merítendő, melyek politikáján uralkodnak és amaz okokban, melyek tiltják neki a nagyobbodást, új hatalomnak elemeit fogja találni. Vagy inkább tovább fogja követni hagyományait, alkalmaztatva azokat az idők követelményeihez. Lemondva jövőre a hódításokról, kényszerítendő a többieket, hogy azokról szintén lemondjanak. Önzetlensége fogja képezni nagyságát. Maga körül csoportosítva a másodrangú államokat, melyeket védelme alá vesz: ezek érdeke biztosítja Franciaországnak szövetségöket, s Franciaország élén

¹⁾ »Ha a körülmények végzete valaha arra kényszerítené felségedet, hogy valamely osztozkodásra gondoljon, nagyon természetesen a felső Rajnára kellend vetnie tekintetét. Itt a politikai kellemtelenségek hasonlíthatatlanul kisebbek s az előnyök kézzelfoghatóbbak lennének; de ha a kiáltó igazságtalanságokra gondolunk, melyeket elkövetni kellene, becsületes lélek nem foglalkozhatik e tervvel.« *Mémoire de Vergennes*, Flassan, id. h.

fog állni egy oly védelmi szövetségnek, mely elég erős arra, hogy hátrálni kényszerítse a dicsvágyókat. Így környezve magát, meg fog maradni elsőrangúnak és Európa segíteni fogja, hogy abban fentarthassa magát. Franciaország lesz a béke ura és tőle fog függni, hogy fentartsa a hatalmak közt azt az egyensúlyt, mely, bármily nagy rész jusson is neki, csak az ő hátrányára módosulhat.¹⁾

Az eszély parancsolja, az igazság támogatja, a jól felfogott érdek ajánlja ezt a magatartást. Franciaország az általános békét munkálva, saját jólétét munkálja és felsőbbbségét biztosítja. »Franciaországnak, úgy alkotva, a mint van«, mondá Vergennes,²⁾ »inkább tartania kell a terjeszkedésektől, hogysem azokra törekedjék. Nagyobb kiterjedés annyit jelentene, mint a végekre helyezni a súlyt, a mi csak a központot gyengítené. Franciaország birja önmagában mindazt, a mi a valódi hatalmat alkotja: van termékeny földje, becses élelmi szereit, melyeket a többi nemzetek nem vonhatnak meg magoktól; vannak bűzgő és hódolatteljes, urok- és hazájokhoz szenvedélyesen ragaszkodó alattvalói.... Franciaországnak, Európa közepébe helyezve, joga van befolyást gyakorolni minden fontos ügyre. Királya, egy legfőbb bíróhoz hasonlólag, trónját olybá tekintheti,

¹⁾ »A királynak a gyöngge fejedelmek védőjéül kell tekintenie magát. E politika képezte több század óta e korona nagyságát, biztosságát és dicsőségét... E rendszer, mely biztosítja a francia monarchia befolyását Európa minden ügyére, jog és kötelesség lett egyzersmind Franciaországra nézve.« *Mémoire du baron de Breteuil*, 11. nov. 1784., közölve Tratchevsky id. munk.

²⁾ Idézett emlékirat. 1777. V. ö. *Mémoire de M. de Castries*, 1785. jan. 5.: »A király, mint a világ legszebb királyságának ura, nem kívánhat terület-nagyobbodást a continensen.« L. Tratchevsky id. munk.

mint a gondviselés által oly czélból alkotott ítélőszéket, hogy tiszteletben tartassa az uralkodók jogait és birtokait. Ha ugyanakkor, midőn felséged kitartó szorgalommal munkálkodik házi ügyei belső rendének helyreállításán, politikáját oda irányozza, hogy azt a véleményt keltse, hogy sem hódítási szomj, sem a legkisebb dicsvágy nem bántják lelkét s hogy nem akar mást, mint csak rendet és igazságot, példája többet tenne, mint fegyverei. Igazság és béke fognak uralkodni mindenütt, és egész Európa hálás örömmel veendi e jótéteményt, melyet csak felséged bölcseségének, erényének és nagylelkűségének fog köszönhetni.«

Soha a diplomatia ily emelkedett hangon nem beszélt.¹⁾ Soha nemesebb javaslatot nem tettek méltányosan gondolkozó fejedelemnek. Egészen új vonás tűnik itt elő, mely jelzi az átmenetet a régi közjogról, mely a saját elveinek túlhajtása által bomlott fel, az új jogra, mely kezdett a gondolkozók elmélkedéseiből kibontakozni és a speculatióból átmenni a politikába. A készülő átalakulás egész jelentőségének megmérésére egybe kell vetni Vergennes okait azokkal, melyek a minap az északi udvarokat ve-

¹⁾ Vegyük ehhez Rivarol (*Discours sur l'universalité de la langue française*, 1783.) következő szép helyét: »Francziaország, melynek a maga kebelében biztosított léte és kifogyhatatlan gazdagsága van, a maga érdekei ellen cselekszik, félreismeri saját szellemét, ha a hódítás szellemének engedi át magát. Békében és háborúban akkora befolyása van, hogy hatalmában állván egyiket vagy a másikat előidézni, reá nézve kellemesnek kell lenni, hogy kezében tartsa a birodalmak egyensúlyát és a magáéval párosítsa Európa nyugal-mát. Fekvésénél fogva minden államot érint; igazi kiterjedése által valódi határait éri el. Szükséges tehát, hogy Francziaország fentartson és fentartassék: ez az, a mi minden régi és újabbkori néptől megkülönbözteti.«

zették a Lengyelország feletti alkudozásokban; főleg pedig össze kell hasonlítani azokkal, melyeket a francia kormány 1740-ben az osztrák monarchia feldarabolására felhozott.¹⁾ Ez már nem többé egy Frigyes vagy egy Katalin cynismusa, egy Louvois durvasága vagy egy Richelieu kérlelhetetlen számítása. Az összeség érdekében keresik minden egyes érdekének valódi szabályát: az állameszély önkénye mérsékeltetik és tisztán erkölcsi tekintetek szelidítik a régi politika durva realismusát. Valami az *Esprit des lois*-ból hatol be a diplomatiába.

»Hódító király«, írta Vergennes XVI. Lajos uralkodása kezdetén,²⁾ »kétség kívül sajnálni fogná helyzetét; de egy polgárkirály örvend, hogy békés és jóakaró czélzattainak annyira kedvező viszonyok közt van.« Ez az 1789-ki szellem a külpolitikában. Az alkotmányozók sem vezetik magokat más szempontok által.

Mirabeau és Talleyrand, mindketten emez iskolában nevelkedvén, át vannak hatva emez elvek által, midőn a nemzetgyűlésbe jutnak. A nagy reformok keresztülviteléhez külbékére van szükség. Mirabeau kimeríthetetlennek tartotta Franciaországot;³⁾ ahhoz, hogy régi fényébe visszaállíttassék, elég, azt felüdülni hagyni. »A belső erő leglényegesebb része a külpolitikának«, írta 1787-ben:⁴⁾

¹⁾ L. fennebb, I. könyv.

²⁾ Vergennes. Breteuil útasítása, 1774. *Recueil*, I. k. 487. l.

³⁾ »Franciaország, hol a természet a kormányért — ennek daczára — mindent megtesz; Franciaország, emez emberekben és pénzben kimeríthetetlen királyság, — hacsak ezt követelni és amazokat fölhasználni tudjuk« . . . *Histoire secrète de la cour de Berlin*, 1786. jún. I. k. 40. l. Paris, 1789.

⁴⁾ *Lettres à un de ses amis en Allemagne* (Mauvillon), Brunswick, 1792. Az 1787. jan. 17-ki levél.

»Régóta megmondtam, hogy Francziaország ügyei mindaddig rosszul fognak menni, a míg a külügyminiszter lesz a főminiszter.« Kárhoztatja az osztozkodásokat, melyeket méltatlanoknak, botrányosoknak és ártalmasoknak tart. Azt véli, hogy Poroszország elég erős, hogy oktalan dolog volna azt még nagyobbítani, és hogy Németországot, mint főelemét amaz egyensúlynak, mely Francziaország túlsúlyát biztosítja, fenn kell tartani. Szövetség tekintetében, daczára minden előítéletnek, az Angolországgal való szövetség felé hajlik: a két nemzetnek, hasonnemű intézményeket adva önmagoknak, ugyanazon érdekek lesz azokat megvédelmezni; kereskedelmi szerződéseik egyesítvén érdekeiket, a verseny meg fogja tízszerezni erőiket; a spanyol gyarmatok felszabadulása, a mi az angol gyarmatok felszabadulásának következménye, roppant piacokat fog megnyitni előttök; lecsöndesül versenygésök az új világban és osztozkodni fognak ennek kihasználása- és uralmában.¹⁾

Talleyrand hasonló eszmék után indul. Lengyelország felosztása méltatlankodást idézvén elő benne, felvilágosítja őt.²⁾ Francziaországnak szerinte jövőre le kelle mondania a vezérszerep és túlsúly régi eszméiről: »A valódi gazdagság nem a más birtokainak megtámadásában, hanem a saját birtokok értékesítésében áll.« Azok, melyekkel Francziaország bir, elegendők nagyságához és nem terjeszthetők ki többé a saját és az európai béke veszélyez-

¹⁾ L. *Histoire secrète*, II. k, 157. l. — *Lettres à Mauvillon*, 5. sept. 1786.

²⁾ V. ö. az *Essais d'histoire et de critique*-ben a Talleyrand au congrès de Vienne cz. tanulmányt. L. *Correspondance de Talleyrand et de Louis XVIII*; publ. par Pallain, 311. l. Paris, 1880.

tetése nélkül. ¹⁾ E bölcs javaslatok képezik ama tapintatos és eszélyes ember politikájának alapját, a ki 1795-ben a köztársaság valódi külügyminisztere, a baseli békekötés szerencsés és ügyes alkudozója lett, s ez Barthélemy. ²⁾

Francziaország tehát forradalmának pillanatában a békét, melyre szüksége volt, ama jogok tiszteletére alapíthatá, melyeket proclamált és európai állandó érdekeit kiegyeztetheté új közjogi elveivel. Ritka összetalálkozás folytán az elmélet ép úgy ide vezetett, mint a tapasztalat. Amit a jól felfogott érdek, az eszély, a megfontolás a régi kormányzat legelőbbrelátó politikusainak sugalmazott, a tiszta ész ugyanazt parancsolja a forradalom idealista törvényhozóinak is. Elveik elseje: a népfelség, melynek folyománya a nemzetek abbeli joga, hogy saját sorsuk felett magok határozzanak. »Az állam-csereberék«, írta Mirabeau a *Monarchie prussienne* cz. munkájában, ³⁾ »nem kevésbé igazságtalanok, mint a kikerekítések. Erőszak- és zsarnokságnak ténye, ily cseréket vinni végbe — a lakosok megkérdezése nélkül.« Az egész 1789-ki népjog e mondatban foglalható össze. Ez elv loyalis alkalmazása elégséges a hódítással járó minden visszaélés kikerülésére; de épen magának a hódításnak akarták elejét venni. A czélzatok változhatnak, a gyakorlati bölcsesség s az empirismus tanácsai nem képeznek föltétlen biztosítékokat; egy nagy állam politikájának »egyszerű és kétségbevonhatatlan el-

¹⁾ *Mémoire de novembre 1792. Affaires étrangères.*

²⁾ Barthélemy, az *Anacharsis* szerzőjének unokaöccse, 1747-ben született; Svédországban Vergennes oldala mellett követségi titkár volt; 1784. óta pedig a londoni követségénél alkalmaztatott.

³⁾ VI. k, VIII. k. Conclusion.

vekre«, ¹⁾ döntő szabályokra és sérthetetlen kötelezettségekre van szüksége, miért is az 1789-ki törvényhozók kénytelenek Vergennes javaslatait ünnepélyes határozatokká átváltoztatni és a hódításokról való lemondást egyik államalaptörvénynyé tenni. ²⁾

Ez a mérséklet politikájának utolsó szava és majdnem ellenmondó végkövetkeztetése. Sem Franciaország, sem Európa nem valának politikai erkölcsaik ily gyökeres reformjára megérve. Hirtelen a proselytismus szelleme lett uralkodóvá a forradalomban; a hódítás szelleme pedig folyton tovább uralkodott Európában. Ebből elkeseredett háború támad. A francziák hazafisága megmenté függetlenségek; Európa viszálykodásai megnyiták a köztársaságiak előtt annak meghódítását; lelkesedésök biztosítá azt nekik. Midőn 1795-ben a béke lehetségessé vált, az 1789-ki alkotmányosok már rég letűntek volt a színtérről és szellemökből semmi sem maradt meg többé. A férfiak, kik ekkor kormányoznak, azok ama vassal fegyverkezett és pánczélozott hatalmas legisták; egyenes leszármazói a szép Fülöp-féle *chevaliers ès lois*-knak, Richelieu túlzó vetélytársai, Louvois művének mértékentűli folytatói. Visszavisznek a népre minden fogalmat, mit elődeik az uralkodó felségére alkalmaztak: ösztönzik dicsőségre, ösztökélik a háborúra és szenvedélyeire alapítják a hatalmat, melyet az ő nevében gyakorolnak. A »Droits du Roy« ³⁾ gyűjteményeiben ke-

¹⁾ Az 1791-ki alkotmány bevezetése.

²⁾ »A francia nemzet lemond minden hódító háborúról és erejét soha sem fogja más népek szabadsága ellen felhasználni.« Decret du 22. mai 1790. art. 4. — Az 1791-ki alkotmány, VI. czíme.

³⁾ I. füz. Paris, 1719. — 2-e édition par Fevret de Foutette, 1768, 5. vol.

resik a nemzet jogainak magyarázatát, és így következik aztán a mérséklet és béke politikájára a hódítási politika.

XI.

A történet terjeszti ennek hagyományát a népben. Ama tekintetek, melyek visszatartják a politikusokat, nem tartóztatják vissza a tanult embereket. Az államférfiak kénytelenek megalkudni a tényekkel, a tudósok meg abban fáradsanak, hogy fentartsák a jogcímeket és félbeszakítsák az elévülést. Dom Martin Bouquet 1738-ban teszi közzé a *Recueil des historiens des Gaules et de la France* első füzetét, melynek előszavában emlékeztet arra, hogy »a mi Galliánk, a sajátképeni Gallia . . . az Oczeán, a Földközi tenger és az Alpések közt terült el és kiterjedt a Pyrenaei hegyektől a Rajna partjáig.« Jogok és követelések, hagyományok és szerződések, a peres eljárás minden jogcíme és okirata egybe van gyűjtve egy munkában, mely Franciaország történetíróinak breviariumává és diplomatáinak levéltárává lesz: s ez P. Lelong *Bibliothèque historique*-je. Szerző megnyitja itt az államférfiak és a politikus jogászok előtt a régi királyok tanácsosainak arsenálját. A francia koronának a szomszéd államokra vonatkozó jogait tárgyzó fejezet nem kevesebb mint 360 nyomtatott vagy kézirati munkát említ. IV. könyvében Franciaország polgári történetét tárgyalván, belefoglalja »ama tartományokat is, melyek hajdan, a régi Gallia kiterjedéséhez képest, hozzá tartoztak.« P. Bougeaut 1727-től 1751-ig a XVII. századbeli alkudozásokat beszéli el, s a westphali szerződés történetéről írt munkája (*Traité de Westphalie*) a két bíbornoknak Franciaország nagyságára irányzott terveit

egész terjedelmökben tárja fel.¹⁾ 1764-ben Foncemagne kiadja Richelieu politikai végrendeletét, melyből ezelőtt csak bizonytalan és hiányos töredékek voltak meg. A nagy miniszter eszméi mindenütt elterjednek. Szenvedélylyel vitatják azokat. Végül Voltaire *Essai sur les mœurs* és *Siècle de Louis XIV.* című munkái által szellemének szikrázó fényét lövelli a visszakövetelések és hódítások eme történetére.

A hagyomány sohasem mosódott el a népies szel-
lemben. Ime e tekintetben egy jellemző szó. 1748-ban egy
gúnyirat jelent meg, melyben azért korholták Francia-
országot, hogy miért nem ragadta magához Belgiumot.
»Lehetetlen«, írta d'Argenson, »megtartani e szép hódít-
mányt egész Európa szeme láttára, mely máris nagyon
féltékeny a francia uralkodó házra: csak a köznép táplál
ily megfontolatlan kívánságokat.«²⁾

A kormány csak kénytelen-kelletlen mondott le róla.
Bekeblezte Lothringiát, de mindig Németalföldre gondolt.

¹⁾ Bougeaut, beszélve Mazarinnek Németalföldre (Belgiumra)
vonatkozó nézeteiről, ezt írja V. k. III. f.-ben: »Kedvteléssel tárta
fel a nagy előnyöket, melyeknek Franciaországra ebből, a királyság
úgy bel-, mint külügyeire nézve, háramlaniok kellett, és behatolva a
jövőbe, hogy egy ily szerencsés politikának gyümölcseit előre ízlelje,
már látta képzeletben, mint lesz Páris a királyság központjává; mint
kerekkített ki Franciaország minden oldalról; mint védetik áttör-
hetetlen határok által; mint hódolnak meg az elégtelenségnek és párt-
ütők — menedék hiányában; mint lesz Anglia arra tehetetlenné,
hogy ártson; mint érzik az Egyesült-Tartományok annak szüksé-
gét, hogy békén maradjanak és nemsokára mint lesznek talán belső
meg hasonlásaik által kénytelenek alávetni magokat a francia ura-
lomnak.«

²⁾ Edgar Zévort, *Le Marquis d'Argenson*, 409. l. Paris, 1880.

Belgium, melynek Franciaország kárpótlásául kell vala szolgálnia, midőn XV. Lajos Poroszországot Szilézia elfoglalásában segíté, — szintén Franciaország kárpótlása kellett hogy legyen, midőn XV. Lajos, megváltoztatva politikáját, azt tette föl magában, hogy Ausztriának juttatja Sziléziát. Ez volt Bernis törekvésének fő tárgya az 1756. és 1757-ki szezódésekben; ¹⁾ ez volt azok törekvéseinek főcélja is, kik az osztrák szövetséget kifogásolták és ellentétes combinatiót javasoltak. ²⁾ Belgium és Luxemburg megszállása és elfoglalása akkor minden politikai tervelés közös alapját képezé.

Igy a hagyomány, táplálva a klasszikus tanulmányok, fel-felújítva a történetírók, terjesztve az irodalmárok által, taníttatva a katonai iskolákban és fentartva a parlamentek levéltáraiban, átszármazik az emberek két osztályára, melyek elhatározó befolyást gyakoroltak a francia forradalom külpolitikájára, t. i. a legistákra és a katonákra. A hagyomány, az analysis szelleme által, mely e kornak tulajdona, sajátyszerűleg földerítettnek s a homályból kibontakozottnak tűnik fel előttök. Ez egyszerű adatokból áll. Nem vegyül bele semmi elmélet. Vauban és Montesquieu rendszere és a fényes hódítási terv között, mely több

¹⁾ L. Bernis, *Mémoires*, I. k, 211. l. Belgium megszállásának terve az Ausztriával való háború esetén; — I. k, 285. l., az előnyök, melyeket az osztrák szövetségtől reméltek; — I. k, 375. és 469. l. az 1757. május elsei szerződésre vonatkozó alkudozások Németalföld egy részének esetleges átengedése iránt. — V. ö. *Recueil des Instructions*, Autriche, 355., 362., 365. l. Stainville gróf útasítása 1757.; 386. l. Choiseul gróf útasítása 1759.

²⁾ Favier, *Doutes et questions sur le traité de 1756*. Art. II., quest. II.

évszázad óta nemzeti ábránd, már nincs többé más különbség, mint az ildom és az opportunitás. Egyik részről úgy, mint a másiktól csak tárgyilagos indokokat hoznak fel s csak gyakorlati szempontokra hivatkoznak. A támadás és védelem szükségletei a katonákra nézve, a belkormányzat szükségletei a politikusokra nézve, az európai béke szükségletei a diplomatákra nézve — képezik az eszmecserék egyedüli elemeit. Megegyezésre jutnak a legszélsőbb határok megállapításában: s ezek egyfelől Savoya és Nizza, másfelől a Maas és a Rajna. A Rajna balpartjának megszerzése senki előtt sem képezi valamely politikai terv közvetlen és meghatározott tárgyát; csak is eszményi cél, jövőbeli terv, végpontja a teendők sorozatának. Ha mégis folytatják ennek a végpontnak felállítását, ez csak azért történik, mert ilyen minden dologhoz szükséges, és mert ezt a végpontot a földrajz, a történelem és a politika jelölte ki. A legegyszerűbb megfontolás rávezet arra, hogy, ha tán veszélyes dolog, egész e pontig hatolni előre, azon túlmenve, Franciaország bizonyynyal túllépné a hatalom ama mértékét, mely egyensúlyban tartja Európában az erőket; túllépné határait ama birtoknak, melyet kormányozhat, védelmezhet és megtarthat.

E határt egyszer elérve, meg fog állapodni, a védelemre fog szorítkozni és megelégedve a tett nagy hódításokkal, nem fogja többé megengedni, hogy mások hódítsanak. Egy, 1744-ben a király számára az ő államtanácsa egyik tagja által szerkesztett emlékiratban ezeket olvasom: »Franciaországnak valósággal a Rajna által határoltnak kell maradni és soha sem szabad arra gondolnia, hogy bármely hódítást tegyen Németországban. Ha kötelező szabályúl tűzi ki maga elébe, hogy nem lépi át e határt, és a többit,

miket annak nyugatról és délről a természet szabott meg, minők az Océán, a Pyrenaei hegyek, a Földközi tenger, az Alpések, a Maas és a Rajna, akkor Európa urává lesz s módjában álland, fentartani a békét, a helyett, hogy felzavarja.« ¹⁾

De hogy e nagyszerű tervek megvalósítva és Európával elfogadtatva legyenek, ahhoz le kellene győzni egész Európát, a mi lehetetlennek látszik, vagy pedig meghasonlásba kell azt hozni, azaz barátokat és szövetségeseket kell szerezni. A legyőzöttektől elvett zsákmány a költségek fedezésére fog szolgálni. Van ellenség, melyet le kell győzni és föl kell darabolni s ez Ausztria; van szövetséges, mely mindig hajlandónak látszik a haszonra, fogékony a hódítási tervek iránt és kész az osztozkodásokra — s ez Poroszország. Az egyházi területek Németországban hasonló esetekben már szolgáltak ráadásul, — a mérleg kiegyenlítésére és az egyensúly helyreállítására. Végszükség esetén itt van Lengyelország; ennek már nincsenek többé határai; bizonyos tekintetben üresedésbe jött állam: Poroszországot cselekedni engedik és szemet hunynak.

Im, ezek a hódítási politika föltételei. A köztársaság tábornokai és a Convent törvénytudói beviszik azok hagyományát a táborba és a bizottságokba. De a nemzedék, melyhez ők tartoznak, bölcsész-nemzedék. Kárhóztatja a háborút, helyteleníti a hódítást; rendíthetetlen elvekre akarja építeni az államok alkotmányát és az emberi társadalmak viszonyait: fennen hirdeti tehát, hogy a nemzetek souverainek és jogaik elidegeníthetetlenek. Nem kívánja

¹⁾ *Nouveaux Intérêts des princes de l'Europe*, par M. Mandat. Archives des Affaires étrangères.

többé a kiegyenlítések kétes értékű eszközeit, minők a csel-szövény, mely azokat kialkuszsa, az érdek, mely szabályozza s a méltányosság, mely eldönti. Feltétlen, eredeti és önmagában világos jogra alapított egyezményekre van szükség; a békének, melyet az emberiség javára kötni fognak, örökre kell megpecsételtetnie. Egy Richelieu számításainak teljes egyszerűségét már nem értették meg e bonyolódott szellemek. Ők azt tartják magokról, hogy nem machiavellisták. Nekik már nem elég többé, hivatkozni a tényekre, ők utalnak a jogokra; nem elég a történeti jog, ők a természetjogra hivatkoznak. Tanaik azt követelik, hogy a méltányosság az igazsággal s az állameszély a tiszta észszel béküljön ki.

A feladat azonban csak loyalis megoldást enged meg, melyet minden bölcész elfogad, s a francia forradalom erre nézve egyik legszebb javaslatával áll elő: megkérdezni a népeket és csak azokat egyesíteni az állammal, kik erre önként hajlandók. Az elv biztos, de alkalmazása nehézségekbe ütközik. Megeshetik, hogy találkoznak ellenszegülő népe sségek. Az is megtörténhetik, — és ez a legvalószínűbb eset, — hogy az idegen fejedelmek, kikkel az egyezkedések és osztozkodások folynak, a mi őket illeti, megtagadják egy oly elvnek elismerését, melyet tekintélyökre nézve károsnak ítélnék. A mesterek, szerencsére, előre látták az ilyen esetet és bármily egyetemes és föltétlen legyen is a nemzetek souverainitásának elve, van ennél, ha lehet így mondani, egy még egyetemesebb és még föltétlenebb, mely souverain módon uralkodik. Hallgassuk csak Raynalt: »Az erkölcs ítélőszéke előtt«, úgymond, ¹⁾ »mindig büntény

¹⁾ *Histoire philosophique*, XVI. k, VII. f.

marad a polgárok eladása vagy odaadása idegen hatalomnak. És valóban minő jogon is rendelkezik valamely fejedelem oly nép fölött, a mely nem akar urat cserélni? A nemzetek: minden vagy semmi? És a királyok semmivel sem tartoznak a nemzeteknek? Mit jelent a népjog? Nem egyéb ez, mint csak a fejedelmek joga? Mindazáltal a gyakorlatban a nemzetek joga nem mindig világos; a nemzetek tévútra vezetve álnok tanácsok által, vagy elbutítva hosszú kényuralom által, olykor önmagok is tévedhetnek. Raynal tehát azok számára, kik a népek sorsának intézésére vannak hívatva, egy csalhatatlan szabályt állít fel: »A népjóléte és boldogsága, — ez a legfőbb törvény, melytől a többi valamennyi függ és mely nem ismer önmaga fölött mást.«

E törvény, bármennyire mondják is legfőbbnek, nagyon határozatlan törvény. Ki fogja azt magyarázni? Ki fogja a hódítások veszélyes ügyében felállítani a szabályt és ki fogja megjelölni a határvonalat? Arról van szó, hogy megállapíttassanak a közjó ama határai, melyek ellen Európa nem fog tehetni semmi kifogást, melyeken túl Franciaország nem fog semmit sem követelhetni. Ezekről fog függni a világbéke, ezek megmásíthatatlanok lesznek: de hogy megállapíthatók legyenek, ahhoz egy oly elvre van szükség, mely fölötte áll a politikusok önkényes combinationoknak, fölötte a hódítók önző szenvedélyeinek, sőt fölötte a jogaik tudatára nem ébredt népek vakságának is. A *Contrat social* szerzője kifejté ez elvet s meríti azt, mint minden egyéb fontos eszméjét, minden bölcseségnek és minden erénynek kútforrásából, a természetből. ¹⁾ »Az eu-

¹⁾ *Extrait du projet de paix perpétuelle de l'abbé de Saint-Pierre, 1760.*

rópai hegységek, tengerek és folyók helyzete, melyek határokul szolgálnak az azok körül lakó népeknek, úgy látszik, határozott a nemzetek száma és nagysága fölött és azt lehet mondani, hogy e világrész politikai rendje bizonyos tekintetben a természet műve Ez nem azt jelenti, mintha az Alpések, a Rajna, a tenger, a Pyrenaei hegyek legyőzhetetlen akadályokat támasztanának a dicsváagnak, hanem azt, hogy ez akadályok támogattnak mások által, melyek azokat megerősítik, vagyis az államokat ugyanama határok közé utalják, ha őket mulékony erőfeszítések azoktól eltávolították.«

Tartsuk emlékezetben ez eszméket, mert az európai közjog tekintetében ezek képezik a Convent egész szellemét. Danton beszédei és a III. év bizottságának jelentései nem egyebek, mint azoknak kibővítései. Így látjuk, hogy a Convent tagjai ugyanakkor, a midőn a köztársaságnak alkotmányt adnak, egy másik törvénnyel megállapítják annak végleges határait. Minthogy a nemzet jogai a természettől erednek, eme jogok gyakorlata is megszűnik ama pontnál, a hol a természet azok határát megjelölte. Ama tan, mely a természeti jog elveiből vonta le a köztársasági Franciaország közjogát, ennek nemzetközi jogát a természetes határok elvére alapítja.

A természet által vont eme határok épen azok, melyeket a legenda vázolt és melyeket a történelem rajzolt le századok óta. A mit a múlt tanulmányozása sugalmazott a politikusoknak, azt sugalmazza az okoskodás is a bölcsészeknek; azoknak empirismusa ugyanazon eredményekhez vezet, a hova ezeknek rationalismusa, és ez eredmények azok, melyeket a XIV. század óta egymásután a hűbérjogból, a római jogból, meg a szerződésekből vontak le.

XII.

Azonban bármily nagyszabásúak legyenek is e tervek, még sem egyebek »közönséges hadi« terveknél. A »pompázó vagy nagyhatalmi háborúnak« is megvan a maga hagyománya, melyet meg kell határozni, mivel rá kerül a sor, hogy ez fog túlsúlyra emelkedni. A dicsvágyó nagy tervek 1789. táján, a mint különben mindig történt is, két alakban jelentkeznek: az utopia és a látszólagos képtelenség (paradoxe), az örök béke és az egyetemes monarchia alakjában, melyek mindketteje csodálatosan alkalmazkodik az új korszellemhez. Egy nagy politikai szemlélődő, kinek képzelődése tele van sajátságos agyrémekkel, például egy Sieyès, arról álmadozik, hogy aláaknázza Európa szerkezetét, hogy csak köztársaságokat hagyjon létezni, hogy mindezeket egyöntetű módon szervezze, azután egymással szövetségbe hozza és furfangos intézmények bonyolult összefűzése által köztök tudományos összhangot hozzon létre. Nem veszi észre, hogy midőn ily egyöntetű formába szorít eredet- és jellemre nézve olyannyira különböző nemzeteket, csak erőszakkal fogja azokat a maga symmetriájának alávetetni. Sieyès azt hiszi, hogy az amerikai Egyesült-Államokat ülteti át Európába: s a római császárságot támasztja életre. A béke, melyet ő előkészít, a római béke, a fenséges béke, mint nevezék, mely a régi népekre nem kölcsönös függetlenségök tiszteletéből, hanem ugyanazon uraknak való közös meghódolásukból származott. Minthogy e forradalmat csak hódítás által lehet végbeinni, a legszerencsésebb, vagy legügyesebb hódító foglalandja el a trónt, melyhez minden utat oly elmésen fogtak megnyitni előtte.

Németország alkotmánya reformjának gyászos terve már számos elmét foglalkoztat. A térképet egyszerűsíteni, a nemzeteket csoportosítani akarják. Már nem többé, mint azelőtt, császárokat és királyokat, hanem népeket akarnak támasztani és köztársaságokat létesíteni a régi Németországban. A szent-birodalom emez össze nem függő mosaikja sérti a geometrikus szellemeket. E majdnem souverain nemesség s a hűbériség minden járuléka megbotránkoztatják a jogász elméket. A bölcsész szellemek pedig nem tűrhetnék tovább az egyházi kormányok spectaculumát. »A németek«, úgymond Raynal,¹⁾ »arról panaszkodnak, hogy mindamellett, hogy ugyanazon névvel bírnak, ugyanazon nyelvet beszélnek, egy nemzettestet képeznek és ugyanazon államfő alatt élnek, birodalmuk sem erővel nem rendelkezik, sem azt a tiszteletet nem élvezzi, mely azt megilletné.« Miért ne képeznének a németek Franciaországhoz hasonló nemzetet és államot? A nagy uralkodóházak miért ne tennék meg a germán nép javáért azt, a mit a Capetingek műveltek Franciaországban? Vannak francziák, kiknek e gondolatban kedvök telik. »Be fog következni«, írja egyikük,²⁾ »hogy Poroszország és Ausztria, »e szerencsés uralkodóházak«, felfalják és fölemésztik az összes alárendelt és elősdi fejedelemségeket: »Germánia választófejedelemségei, érsekségei, apátságai és báróságai ugyanazon sorban fognak részesülni, mint Franciaországban a herczegségek, grófságok és örgrófságok. E nagy területre, a helyett, hogy két ezer fejedelmi árnykép nevében békében sanyargattassék, háborúban elpusztíttassék, jövőre csak

¹⁾ *Histoire philosophique*, XIX. k, II. f.

²⁾ *Linguet, Annales politiques*, 1777—1792., IV. k.

két trón fog nehezedni, melyeknek érdekében áll, fentartani itt a nyugalmat.«

Ugyanez a baj Olaszországban is; itt szintén ezt az óvszert fogják alkalmazni, de előbb ki kell űzni az idegeneket és megszabadítani az olaszokat a német igától. VIII. Károly tervezte ezt. Ez volt egyik része ama *nagy tervnek*, melyet Sully IV. Henriknek tulajdonított s a mely szerint egy királyságot kellett volna alkotni a Savoyai ház számára Lombardiából, a pármái tartományból és Montferratból, azután pedig a pápa köré csoportosítani a szövetséges olasz hatalmakat. Balsac a *Prince* című könyvében nagyban magasztalja XIII. Lajost, a miért megkísérlé, megszabadítani az olaszokat »zsarnokaiktól.« Vauban azt vélte, hogy e szép politikai művelet által könnyen meg lehetne nyerni Savoyát.¹⁾ Chauvelin újra fölveszi e terveket 1733-ban; ez volt Argenson miniszteriumának is vezéreszméje. »A legfontosabb ügy, mely Európában régóta tárgyalatott, mondja *Mémoires*-jaiban²⁾ az volt, hogy az olasz hatalmakból, a germán, bataviai és a svájcz mintájára, egy köztársaság, vagy örök szövetség alakíttassék.« Ehhez országgyűlést akart, egy szövetségi főnökkel, ki a szárdiniai király volna: ez a második Németország, melyet Franciaország a maga kapui elébe alkotott.³⁾ E tervelések egészen meg voltak érve a republicanusokra nézve: csak a szavakat kellett megváltoztatni, hogy a monarchia e terveiből az olasz nemzet felszabadításának eszméjét merítsék és az olasz nemzetet köztársasági szövetségbe vonják.

¹⁾ *Oisivetés de M. de Vauban*. V. ö. fennebb.

²⁾ IV. k, 266. és köv. l., 464. és köv. l.

³⁾ L. d'Argenson emlékirataiban az 1745-ki szerződés tervezetét.

De minek újjá alkotni Olaszországot és szövetségessé tenni, ha csak nem azért, hogy megnyissák Francziaország-
nak a keleti és a nagy hódításokra vezető útát? Ez az utó-
gondolata minden ábrándozónak és tervkovácsnak. Leib-
nitz, ki, mint jó német, szükségesnek tartotta a francziák
eltávolítását a Rajnától, XV. Lajost kísértetbe vinni és
őt a török elleni harcz eszméjének megnyerni igyekezett
Egyiptomot jelölte ki a francziáknak jutalmul. D'Argenson
1738-ban az ottoman birodalom hanyatlásáról elmélkedve,
azt hozta javaslatba, hogy a hitetlenek uralma helyébe
több keresztény államé állíttassék, melyek »ismét fölvirá-
goztatnák a régi Görögországot és a nilusi szép tarto-
mányt.« Görögország, Macedonia, Palaestina, Syria, Egyip-
tom, illetőleg Barbaria és Marokkó királyokat kapnának
s Konstantinápolyban császár székelne, ki fölöttök áll.
Végül »csatornát vágnának a Levantei tengertől a Vörös
tengerig, mely közösen az egész világé volna.«¹⁾ Midőn
Nagy Katalin 1768-ban megindította a keresztes hadjára-
tot, jó hasznát vette a kedvező hangulatnak, mely e szép
elmeűttatásokhoz fűződött. Voltaire a görögök ügyeért
lelkésült.²⁾ Chénier azt az összes költők ügyévé tette.³⁾

¹⁾ *Mémoires*, I. k, 361. és köv. l. — Mercier, *L'An 2440* nevű
fantasiájában (Amsterdam, 1770.), a IX. fejezetben Afrikát tárgyalja
és Egyptomra nézve ezeket írja: »Mi gyújtottuk meg e fáklyát . . .
E szép ország újjá van teremtvé . . . a Nilustól az Arab öbölíg csator-
nákat építettünk.«

²⁾ L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, 59. l.

³⁾ Salut, dieux de l'Euxin, Hellé, Sestos, Abyde,

Et nymphe du Bosphore, et nymphe propontide,

Qui voyez aujourd'hui du barbare Osmanlin

Le croissant oppresseur toucher à son déclin.

Élégie orientale, 1784.

Azonban a politikusok foglalásokra és kárpótlásokra gondolnak és Egyiptom folyton csábítja őket. Állítják, hogy Choiseul is erre gondolt s hogy Corsica elfoglalása nem volt más, mint egy lépés előre e hadi vállalatban. József és Katalin 1782-ben megállapítják Törökország felosztására vonatkozó széles alapú tervöket és Egyiptomra gondolnak, hogy megnyerjék Franciaországot is a tervnek. »Mindazáltal azt hiszem«, írta a császár, ¹⁾ »bár nem vagyok bizonyos benne, hogy van mód és eszköz, a francia udvart is belevonni, még pedig az által, hogy annak a porta mostani birtokai tekintetében engedményeket teszünk, melyek közt Egyiptom foglalná el az első helyet.« Hat évvel később, 1788-ban, Volneynek egy írata felvilágosítja a közönséget e tervek felől. ²⁾ Földeríté, hogy ezt a király tanácsa megvitatta; hogy ama kérdést vetették föl, hogy, miután a török birodalom feldarabolását nem lehet meggátolni, nem kellene-e abban részt venni; hogy némelyek Moréára és Candiára, mások Cyprusra, míg ismét mások Egyiptomra mutattak rá. »Egyedül csak egy tárgy kárpótolhatja Franciaországot, mondák ezek, csak egy tárgy méltó dicsvágyához s ez Egyiptom birtoka . . . Egyiptom által Indiát érjük el, vissza fogjuk állítani a régi közlekedést Suezen át és elhagyottá teendjük a jóreménység-foki utat.«

Bonaparte lelkét e nagy tervelések foglalkoztatták, midőn Olaszországba nyomúlt. A Kelet vonzotta őt a hegyeken és tengereken túl. »Huszonnégy óra alatt«, írta ő, midőn Anconába érkezett, »innen Maczédoniába lehet

¹⁾ II. Katalinhoz, 1782. novemb. 13. — Arneth, *Joseph II. und Catharina von Russland.*

²⁾ *Considérations sur la guerre des Turcs.* Paris, 1788.

jutni«! Valamivel később kitérve egész gondolatát, hozzátevé: »Hogy igazán tönkre tegyük Angliát, ahhoz szükséges, hogy hatalmunkba kerítsük Egyiptomot.« ¹⁾ Ő ezt meg is tette és ettől kezdve az eszméket logikai következményökig követve, az a terv fogamzott meg benne, hogy Konstantinápoly ellen nyomul: »Itt megdöntöm a török birodalmat, itt nyomot hagyok hátra az utókorra és meglehet aztán, Bécsen át térek vissza Párisba, megsemmisítve az osztrák házat.« ²⁾

A mit ő végbevitt, felülmúlta nagyszerűségben mindazt, a mi legrendkívülibbet álmodtak Nagy Károly óta a legcsapongóbb képzelődések. A régi császárról szóló legendai hősköltemény valósággá lett és megvalósulva, úgyszólván, önmagát múlta felül. Ha valaki 1790-ben az alkotmányozó gyűlés valamely tagjának, ki a közszabadságokért hevült, Vergennes bölcs és mérsékelt tanítványainak, például Talleyrandnak, azt előre megmondta volna, hogy ő a Caesarok birodalmának Európában visszaállításán dolgozik, hogy ő lesz ez országrablások fősegédje s hogy e hatalmi csoda egy oly forradalomból fogna támadni, melynek első elve a hódításokról való lemondás volt: ez felkiáltott volna, tiltakozott volna, hivatkozott volna a történelem tanulságaira, az egyensúly rendszerére, Európa ellenállására s az ilyen esemény lehetetlenségéből a jóslat képtelenségére következtetett volna. Azonban a képtelenségnek lett igaza a közfelfogással szemben; de azért még sem történt csuda, mert a mit *a priori* tagadott volna e szellemes voltaíriánus, ki nagy lenézéssel viseltett az ősök iránt, az a tudós, a ki tagadhatatlanul nehéz-

¹⁾ Levelei a directoriumhoz, 1797. febr. 10. és aug. 16.

²⁾ Philippe de Ségur, *Histoire et Mémoires*, I. k., 440. l.

kes egy kisé, sőt kisé még a babona tekintetében is gyanús, de ki a múlt ismeretéből táplálkozott s a hagyománytól egészen át volt hatva, például egy Lelong atya, nagyon óvakodott volna kétségbe vonni.

Az okok, melyek azt eredményezték, hogy a belső rend tekintetében a forradalom véres anarchiává fajult és önkényuralommá szervezkedett, már megvoltak, még mielőtt a forradalom kitört volna; azok pedig, melyek ez önkényuralmat oda vezették, hogy hódítává legyen és Európára kiterjeszkedjék, ugyanazon időben fejlődnek ki. A zivatar által dagasztott folyam záporpatakká, zuhatagokká és áradássá alakul át; de megtartja százados forrását és medrét, követi továbbra is esését és kiáradása nem egyéb, mint folyásának túlbősége. Midőn a zivatar lecsendesül, a folyam, úgyszólván, magába tér vissza és folydogál csendesen, mint korábban, régi partjai között. Ekkor az észelyesek és óvatosok, kik az özön ideje alatt a hegységbe vonultak vissza vagy pedig engedékenyen a bárkába zártatták magokat, boszút álltak a vakmerőkön és eszteleneken, a kik azt hívék, hogy urai az orkánnak, midőn ez őket futásában magával ragadta. Ama föltevésben, hogy egy ily hatalmi colossus nem tarthatja fenn magát sokáig s hogy előbb vagy utóbb saját súlya alatt fog összeroskadni, nem csalatkozott. E számításra támaszkodtak azok, kik Európában ellenszegültek a hódító forradalomnak és soha sem mondtak le arról, hogy visszaszorítják Franciaországot a maga régi határai közé. Ez minket arra vezet, hogy megvizsgáljuk, mikép gondolkoztak az idegenek Franciaországról a régi kormányzat végén.

XIII.

Ha eleinte örvideni látszanak e forradalomnak, ennek oka az, hogy a forradalom szerintök hosszú időre meg fogja bénítani az állam minden szervét; kényszerítendi ezt, hogy önmagába térjen vissza és kifelé szakítson politikájának hagyományaival. Az elégtűtség, melylyel a válság első kitörését tekintik és a félelem, melyet bennök annak kifejlődése gerjeszt, ugyanazon okokból származnak: a fogalmakból, melyeket magoknak Franciaország erőforrásairól és a nemzet véralkatának sajátos rugékonyságáról alkotnak. »Az népies beszéd«, ír 1761-ben az *Institutions politiques* szerzője, »melyet politikusnak soha sem szabad szájából kiszalasztani, ha némelykor háborús időben azt mondják, hogy Franciaország vagy Anglia ki van merülve« ... »E két hatalom kimeríthetetlen.« ¹⁾

Így ítélve meg Franciaországot és különben is ismerve a francia faj vállalkozási szellemét és büszkeségét, félnek tőle. A hanyatlás, mely azt XV. Lajos uralkodásának második felében érte, csak rövid időre nyugtatja meg ellenségeit. A föllendülés, melyről mindjárt XVI. Lajos trónra léptekor tesz tanúságot, megmutatja nekik, hogy nem volna igazok, ha elfajúltnak hinnék. Nem is hiszik, sőt éppen véleményeik túlzása és igaztalan volta bizonyos

¹⁾ I. k, X. f.: *De l'opulence de l'État en général*, 13. §. — II. k, IV. f.: *De la puissance des États*, 14. §. És hozzá teszi III. k, III. f.: *De la France*: »Ha csak kissé vesszük is szemügyre e királyság kiterjedését és helyzetét, látni fogjuk, mily szerencsés a helyzete és mily roppant nagy a hatalma.« ... »Látjuk, mint özönlik ide nagy tömegekben a többi, tétlenebb nemzet aranya és ezüstje Min-dent egybevetve, ez a nemzet a világon a leggazdagabb.«

megfordított hódolatot képeznek a francziák hatalma, jellemök erélye és szándékaik szilárdsága iránt. Az idegenek, alapjában véve, és bár nagyon óhajtva, hogy Franciaország gyors hanyatlása által őket csakhamar kiábrándítsa, azt mindig ama színben látják, a melyben XIV. Lajos ellenfelei festették. Figyelemmel kísérik, meglesik és buzgón jegyzik fel a gyöngeségnek minden jelét, a betegségnek minden tünetét, melyeket mutat; de mihelyt látják, hogy az erő és egészség jeleit tünteti fel, nem kételkednek többé abban, hogy visszatér fényes éveinek hajlamaihoz, és íme, mint képzelik azt magoknak a nagy klasszikus kor egyik rajza szerint: ¹⁾ »Kormányzati elveik a következők: először, hogy mindig élesztik a háborút kifelé... Bizonyos, hogy a nemzet szelleme nem tűrheti, hogy a világ többi része sokáig maradjon meg a béke tétlenségében; e tűznek táplálékra van szüksége s ha nem adnak neki ilyent kifelé, teremti ő önmagától benn, az itt levő gyúanyagokból. Táplálni kell őket a hódítások dicsvágyával és szükség van mindig az ürügyökre, hogy fegyverben maradhassanak, és a királyi hatalmat, mely sarkalatos törvényeiknek határait oly rendkívül túllépte, erőhatalommal támogatni lehessen. — Második elvök az, hogy beleavatkozzanak jobbra és balra mindenféle ügybe és mindenütt erőszakkal vagy ügyességgel ítélőbírákúl vessék föl magokat... Harmadik elvök, hogy az állam érdekét tartják egyedüli szabálynak, a nélkül, hogy a szerződések tiszteletben tartása, vagy a vallás érdeke, avagy a vérség és barátság kötelékei őket visszatartoztatnák... Negyedik elvök, hogy az idegen államokat, a mennyire csak bírják, megszállva és egymás közt meg-

¹⁾ *Bouclier d'État*, 1667. L. Rousset, *Louvois*, I. k, 22. l.

hasonolva, vagy valamely külháborúba bonyolítva tartásák . . . Mindez elvek a hódítók tulajdonai s mindmennyi alkatrészei egy régóta megállapított, széles alapú és mélyre ható tervnek.«

Igy gondolkozott még Nagy Frigyes is a XVIII. században, és az öröm, melyet később érzett, hogy megvetheti XV. Lajos kormányát, csak megerősíti azt a magas vélemény, melyet fiatal korában Francziaországról alkotott magának. »A hasonlat, melyben ön Francziaországot egy olyan gazdag és okos emberhez hasonlítja, a kit tékozló és szerencsétlen szomszédok környeznek«, írta Voltairenek 1738-ban, »a képzelhető legszerencsésebb: mert nagyon találóan mutatja a francziák erejét és ama hatalmak gyöngeségét, melyek őket körülveszik; földérieti ennek okát és lehetővé teszi a képzeletnek, behatolni a századokba, melyek utánunk letelni fognak, hogy lássa a francia monarchia folytonos gyarapodását, mely egy mindig állandó, mindig egyforma elvből származik, — gyarapodását annak a hatalomnak, mely egyesítve egy önkényesen uralkodó államfő alatt, minden látszat szerint egy napon meg fogja fojtani összes szomszédait.«

A mi a tervet illeti, melyet Francziaországnak Európában tulajdonítanak, az a hagyományos terv. A hagyomány pedig annyira világos maradt, hogy azt még az idegenek is, részint hogy a francia politikát megtámadják, részint hogy ahhoz csatlakozzanak, bizonyos mértékig állami elvnek tekintik. A II. Frigyes által 1738-ban szerkesztett emlékiratban ¹⁾ ezeket olvasni: »Kelet felől Francziaországnak nincsenek más határai, mint a melyeket mér-

¹⁾ *Considérations sur l'état présent du corps politique de l'Europe.*

séklete és igazságszeretete szab meg. Elsass és Lothringia, kiszakíttatva a birodalomból, kitolták uralmának határait. Óhajtható volna, hogy folyton a Rajna legyen a francia monarchia határa E végből ott van a kis luxemburgi herczegség, melyet el lehet foglalni; ott a trieri választófejedelemség, melyet valamely szerződés útján meg lehet szerezni; ott a lüttichi herczegség a hasznosság jogán; Flandria és más hasonló csekélységek, melyeket szükségképen bele kellene foglalni emez egyesítésbe, és Franciaországnak nem volna másra szüksége, mint csak egy mérsékelt és szelíd ember kormányzatára, ki a maga jellemét az udvar politikájának kölcsönözvén, tisztességes külső formák megőrzése mellett szerencsés sikerre vezesse a terveket.« Frigyes nem is vonja kétségbe, hogy e terv minden jó francia politikusnak a terve és az is kell, hogy legyen — hacsak Poroszország nem szegül ellene, vagy a viszonyok szerint hasznára ki nem zsákmányolja azt.

Bielfeld ¹⁾ 1760-ban az államok rendszeréről írván, példaképen azt mondja, hogy »ha Franciaország politikai rendszere arra szorítkozik, hogy a tengereket, az Alpesekeket, a Pyrenaeusokat és a Rajnát szabja meg államainak határaiúl és belső hatalmát a földművelés, kereskedelem és a hajózás által tegye félelmelessé, ez bizonyára az eszély által sugallt terv.«

• De ez végső czélpont, és ha Európa megengedi is Franciaországnak, hogy azt elérje, a mi pedig nem bizonyos, tartani lehet attól, hogy éppen amaz okok, melyek biztosítani fogják a francziáknak e szép hódításokat, kockáztatják azok megtartását és előmozdítják elvesztésöket.

¹⁾ *Institutions politiques*, II. k, IV. f. 2-ik rész: *Du système des États*, 20. §.

»Követve a helyes érzék sugallatát«, mondja még az *Institutions*¹⁾ szerzője, »azt kell hinni, hogy Franciaország magát birtokállományában fentartani törekszik, hogy Európának legnagyobb és leghatalmasabb, de nem egyedüli királysága legyen és hogy célja, kiterjeszteni hódításait a Rajna partjáig, — e folyót akarván államainak határául kitűzni, a mint a régi Galliának is határát képezte. Ha ezt eléri, hatalma csak igen félelmetessé lesz Európa többi részére; de ha dicsvágya meszszebb hajtja, akkor fölgerjeszti az összes többi nemzetek féltékenységét; rajnántúli hódításai nagyon nehezen lesznek megtarthatók és a szerencse legkisebb változásai, a minőket a leghatalmasabb birodalmak is tapasztaltak, hanyatlásának korszakát fogják megpecsételni.«

A kérdés, mely 1792-ben támadt és mely alapját képezi a Franciaország és Európa közti nagy viszálynak a forradalom és a császárság ideje alatt, éppen az, hogy vajjon ahhoz, hogy Franciaország a hatalomnak eme fokát elérje és azon magát fentartsa, nem lesz-e kénytelen, meghamisítani saját szellemét, elsánczolt táborrá változtatni az államot és a hadvezéreknek kiszolgáltatni a köztársaságot; vajjon a legyőzött, vagy megnyert Európa hajlandó lesz-e, hogy egy ily föltételek alatt kötött békében fegyverszünetnél egyebet lásson; vajjon Angolország, melyet a tenger tesz hatalmassá, le fog-e mondani a szövetségek kötéséről, hogy erőhatalommal visszakapja, mit az erőszak elfogott venni; vajjon Franciaország arra, hogy kijátssza Angolország eme célzatait, hogy elcsábítsa vagy tönkre tegye szövetségeseit, nem lesz-e kénytelen ellen-szövetségeket alkotni, osztozkodásokhoz fogni, új háborúkat kezdeni és előőrseit

¹⁾ Bielfeld, *Institutions*, III. k. III. f. : *De la France*, 40. §.

a végtelenségig kiterjeszteni; vajjon az angolok eme kike-
rülhetetlen ellenállása nem teendi-e Franciaországra nézve
föltétlen szükségké Angolország megsemmisítését, és végül
vajjon a *szárazföldi zárlat* nem fog-e a Rajna bal partja
teljes meghódításának végzetes következményeként előállni.

A rendszer, mely ilyen végletekre vezetett, önmagát
rombolta le. Föltéve, hogy lehetséges lesz vala, azt végki-
fejléseig, vagyis a szárazföld fölötti uralomig vinni, már
sikerének pillanatában romlásának is be kellett állania.
Ezt értette meg az egyedüli nagy ellenfél, kire a francia
forradalom és Napoleon találtak: William Pitt. Ezt látta
be Metternich finom és tekervényes szelleme is. A harc-
ban, melyet az előbbi megkezdett, s melynek befejezésével
az utóbbi kevélykedett, nem volt más kalauzuk, más táma-
szuk és más tervök, mint ez. Reánk, francziákra nézve, ki-
ket szellemeink exaltatiója ily nagy ábrándokra vezérlett,
vigasztalásul szolgál, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy po-
litikusaink éles elméje előre látta a catastrophát. Épen amaz
illusiókból, melyek minket elragadtak, igyekeztek az éles-
látású tanácsadók minket kigyógyítani. Szempontjaik oly
arányosan voltak a dolgok erejéhez mérve, hogy, midőn
huszonkét esztendei szünet nélküli háború után a szövete-
zett ellenségei által legyőzött, hódításaiból kiszorított és
saját területén megtámadott Franciaország, rászánva ma-
gát a reá kényszerített békére, ezt becsülettel aláírni és
Európával a nélkül, hogy történeti rangját elveszítse, kibé-
kúlni akart: arra, hogy visszaszerezze a bizalmat, tisztele-
tet, a nagyrabecsülést, sőt nemsokára régi befolyásának
tekintélyét is, elég volt őszintén visszatérnie ama tervek-
hez, melyeket legbölcsebb miniszterei készítettek jövőjére
nézve a forradalom kitörése előtt.

Föl lehet találni Vergennes szép jegyzékeinek egész szellemét amaz utasításokban, melyek 1814-ben XVIII. Lajos nevében és Talleyrand befolyása alatt a francia meghatalmazottaknak adattak a bécsi congressusra: »Franciaország«, mondatott ez utasításokban, »oly hatalmas állam, hogy a többi népek csak mérsékletének eszméje által nyugtathatók meg, amaz eszme által, melyet ők annál komolyabban fognak venni, mert igazságszeretetének még nagyobb jelét nyújtotta nekik. Franciaország abban a szerencsés helyzetben van, hogy nincs oka kívánni az igazság és hasznosság különválasztását és nem keresi a maga külön hasznát az igazságon kívül, mely mindenkinek a haszna.«

Ez vala Franciaország igazi hagyománya. Látni fogjuk e munka folyamán, mint volt kénytelen ettől eltérni, mely szenvedélyek vezették tévútra, és minő rész tulajdonítandó e túlcsapongásokban a példáknak, melyeket annak mutattak és az alkalmaknak, melyek előállottak, az ellenszegüléseknek, melyekre talált és a bűnrészességeknek, melyek kínálkoztak, az illúsióknak, melyeket magába szívott s a tévedéseknek, melyeket tapasztalt. — Ez Európa része a dologban, és itt Európa történetét nem lehet Franciaországétól elkülöníteni. Az egész összeütközés valóban nem egyéb, mint a folytonos visszahatások következménye. Európa e korszak tartama alatt ép oly mélyre ható válságot áll ki, és szintoly sajátlagos viszontagságokon megy keresztül, mint Franciaország. Igyekeztem meghatározni az indulatokat, melyeket Franciaország magával a küzdelemben vitt; most tanulmányozzuk Európáéit. Nem marad aztán egyéb hátra, mint ezeknek egymásra való hatását kifejteni.

HARMADIK KÖNYV.

A politikai hagyományok.

Európa.

ELSŐ FEJEZET.

Angolország.

I.

Angolország kereskedő sziget, e tényből folyik egész politikája. Az angolok csak a gyarmatok által terjeszkedhetnek, ők többet termelnek mint a mennyit fogyasztanak: piaczkra van tehát szükségök. Tengerészetök vagyonosságuk eszköze; ők a tengerek fölötti uralomra törekednek. Érdekeik kereskedelmi jellege és az ebből származó féltékenység; nemzeti jellemök, mely természetszerűleg gőgös és kizárólagos; birodalmuk jellege, e szigeti elzárkózottság, mely nekik lehetővé teszi, hogy — mint Montesquieu mondja, — »mindenütt sérelmeket okozzanak« büntetlenül: mindez összehat arra nézve, hogy politikájoknak a fenhéjázás és versengés azon szellemét kölcsönözze, mely egész Európában félelmesekké teszik őket. Kereskedelmi érdekeiket ép oly szigorral és kevélységgel igazgatják, mint XIV. Lajos a maga dynasticus érdekeit. A közgazdaság

képezi nálok az állameszélyt. Angolország, a mint ez különben általán szokásban volt,¹⁾ így gyakorolván az egyed-áruságot a maga gyarmatai tekintetében, a mások gyarmataiban magának szabad kereskedést követel és itt minden eszközzel igyekszik szervezni a csempészetet, melyet a saját területein kérlelhetetlen szigorral nyom el. Minthogy e pontban lehetetlen a többi nemzetekkel megegyeznie, megvetéssel nyomja el a gyöngéket és elkeseredetten küzd az erősek ellen.

Nem engedi meg, hogy Franciaország osztozzék vele a tengerek és gyarmatok fölötti uralomban s a világ-kereskedelemben: innen származik engesztelhetetlen ellenzése minden oly tervnek, mely kiterjesztvén Franciaország partjait Európában, annak új kijáratokat nyitna az Oczeánra. Magának akarja fentartani Németország élelmezését, és főleg azt nem engedi meg, hogy a francziák Antwerpenben megvessék a lábukat: innen van rendszeres elhatározása, hogy sohase tűrje Belgium és a Rajna balpartjának egyesítését Franciaországgal. Egy franczia ügynök ezeket írja Londonból 1677-ben: »Egyhangulag azt mondták az alsóházban, hogy az angolok még az ingeiket is el fogják adni (ezen szavakkal éltek), hogy Franciaországgal Németalföld fentartásáért háborúzzanak.«²⁾

Ez érzelmek szintoly élénkek és szenvedélyesek 1789-ben is; a boszú, melyet Franciaország Amerikában töltött ki, nem volt alkalmas arra, hogy azokat enyhítse.³⁾

¹⁾ Montesquieu, XXI. k., XXI. f., Erskine May, II., XVII. f.

²⁾ Camille Rousset, *Louvois*, II. k., 309 l.

³⁾ Malmesbury, *Diaries and Correspondence. Mémoires de 1785.*

Politikai elv, állameszély ez, melytől a City utolsó polgára ép úgy át van hatva, mint a korona tanácsosainak legtapasztaltabbika.¹⁾ Franciaországot visszatartóztatni, lealacsonyítani, ha lehet, megalázni és mindenestre a continenshez lánczolni: ez képezi terveik állandó alapját. Minthogy ezt közvetetlenül és magok által hadsereg hiányában nem érhetik el, szövetségek által dolgoznak e célra és szövetségeseiket pénzsegélylyel támogatják. Ez volt hosszú időn át Ausztriával fennállott viszonyuk indoka és a bécsi udvar Anglia által fizettette magát, hogy leverje versenytársát, Franciaországot, és megvédelmezze birtokát, Németalföldet.

Azonban a Györgyök trónra jutása óta 1714-ben, Anglia egyik lábát a continensre tette. A király hannoveri választó s ragaszkodik választófejedelemségéhez, mely neki atyai öröksége. Mindamellett, hogy az egyesülés jogilag merőben csak személyi, és hogy Anglia ebbe nincs belebonyolítva, a király eme ragaszkodása Hannoverhez nem kevésbbé lesz akadálylyá az angol politikára nézve.

¹⁾ »Ötszáz esztendei versengés, írá Linguet, minden egyesnek személyes tulajdonává tette a vetélkedést, mely a két népet ösztökéli.« *Annales*, IV. k., 53 l. — »Ez a régi Rómának Carthagóhoz való viszonya a második és harmadik pun háború között.« (Favier, *Conjectures raisonnées*, X. f. de l'Angleterre. Boutaric, II. k., 182 l.) — »Anglia Franciaországnak természetes ellensége, még pedig kapzsi, dicsvágyó, igazságtalan és rosszakarátú ellensége; politikájának változhatatlan és előszeretettel ápolt célja, ha nem is Franciaország megsemmisítése, de legalább lealacsonyítása, megalázása és romlása ... Ezen állameszély ural mindig, minden más tekintetet, s midőn ez megszólal, minden eszköz igazságos, jogos, sőt szükséges, — hacsak célravezető.« *Mémoire de Gérard de Rayneval*, 1774. publ. par Cornélis de Witt., *Jefferson*.

Ez zálog, melyet Franciaország összeütközés esetén hatalmába ejthet; eszközt talál ebben arra, hogy hadai által ellensúlyozza a britt hajóhad fölényét. »Angliától csak Hannover által kaphatunk valamit« — írta d'Argenson 1745-ben. Ez volt akkor a főkötelék Francia- és Poroszország között, mely e tartományra vágyott. 1756. óta megfordult a játék; a játszófelek megváltoztatták ugyan a helyet, de a játszma a valóságban ugyanaz marad. Poroszország megnyugtatta Anglia királyát Hannoverre nézve és szövetségre léptek. Franciaország és Ausztria pedig Poroszország ellen szövetkeznek össze, de Angliának mindig marad egy hadserege a continensen, hogy a francziák ellen küzdjön. Ez átmeneti combinatiók semmikép sem változtatják meg az érdekek viszonyát. Látni fogjuk a forradalom elején, hogy Franciaország elszakad Ausztriától és fenyegeti Németalföldet; hogy a bécsi udvar újból egyetértésre jut a londonival, s hogy a kettejük közt ingadozó Poroszország újra érzi Hannover felől a régi sóvárgások ösztökélését.

Anglia 1789. felé pillanatnyilag Poroszországra támaszkodva, Hollandiát pártfogolja, uralkodva fölötte. Tengerészeteik versenytársak ugyan; de ha kereskedelmi érdekeik ellentétesek is a tengereken, Európában meg egyeznek. Mint az angolok, a hollandok sem akarják, hogy a Schelde francia folyó, sőt még azt sem, hogy minden nemzet hajói előtt megnyitott szabad folyó legyen. Portugalia az angolokra nézve egy neme a szárazföldi gyarmatnak, honnan ők a spanyolokat fenyegetik. Olaszország csak a kereskedelmi egyezmények által foglalkoztatja őket, melyeket gyöngye kormányaira ráerőszakolnak. Ellensúlyozzák a Földközi tengeren Franciaország befolyását

és kétségessé teszik neki a levantei kereskedelmet. Igyekeznek elvonni tőle az északi kereskedelmet a Baltitengeren. Fölváltva dédelgetik, majd fenyegetik Dániát és Svédországot.

A mi Oroszországot illeti, függetlensége az amerikai háború alatt nagyon lehűtötte az angolok barátságát.¹⁾ Az angolok, miután sok ideig azt tartották, hogy érdekeik közösek, kezdék felismerni azok szétágazását. Megtelepedesők Indiában, az oroszok előnyomulása a Fekete tenger partjain — oda irányúlnak, hogy megváltoztassanak minden viszonyt ezen, a minap még szövetséges két hatalom között. Anglia, ázsiai hatalommá lévén, erőszakosan versenytársává lesz Oroszországnak: nem nézheti ezt nyugtalanság nélkül, a mint az ottoman birodalmat fenyegeti; nem engedheti meg, hogy egy új elsőrangú állam magának közvetlen bejáratokat nyisson a Földközi tengerre. A mi pedig Lengyelországot illeti, minthogy vele nyereséges üzletet csinálni nem lehet, az angolok nem gondolnak vele.

Minden szövetségek is e kettős eredményre irányul: kiterjeszteni tengeri hatalmukat; megszorítani, sőt megsemmisíteni, ha van rá eszközük, Franciaországét. Ez az ő állandó eszméjük, de magának ezen politikának a jellege hozza magával, hogy ezt csak megszakítva követik.

Az angolok csak a kereskedelemért háborúznak; a háború megakasztja és károsítja a kereskedelmet. Csak akkor határozzák el tehát harczra magokat, ha érdekeiket határozottan fenyegetetteknek látják. De akkor aztán a

¹⁾ L. e. barátságra nézve: *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, VI. f. *L'Angleterre et la question d'Orient*.

küzdelembe vetve magokat, mert kénytelenek vele, mély és fokozott szenvedélyt és annál makacsabb ingerültséget visznek bele, minél önzőbb annak indító oka. Történetök tele van azon közönynek, mely hanyatlásuk hitét kelti és azon fölgerjedésnek alternatíváival, mely zavarba hozza ellenségeiket. Fölváltva látjuk őket hol elhagyni, hol kormányozni Európát, hol elhanyagolni a continens legnagyobb ügyeit, hol követelni magoknak, hogy ők intézzék még a legkisebbeket is, a minden áron való békéről átmenni a végletekig vitt háborúra.

Ez onnan van, mert miután harczoltak, ha legyőzettek, föllábadni akarnak; ha győztesek, igyekeznek hasznukra fordítani a győzelmet: mindkét esetben rendezni akarják számadásaikat. Gazdagságuk megengedi nekik, hogy rendkívül nagy adósságokat csináljanak, de épen mert gazdagok, érzik annak terhét s a pénzügyi zavar tűrhetetlen nekik. Vegyük hozzá közszabadságaik uralkodó gondját, melyek mindig veszélyben forognak a háború alatt. Így szállnak magokba és merülnek el belügyeik gondjaiba a hét éves háborúban elért nagy sikereik s az amerikai háborúban szenvedett vereségök után.

Belügyeik ekkor rettenetes válságon mennek keresztül. Az angolok a magok kárán élik át a szabadság zord tanulóéveit. Megszerezték a szabadságot, de az erkölcsök még nem alkalmazkodtak hozzá, annak gyakorlata még nincs szabályozva. Csak azért szűnnek meg harczolni az idegenekkel, hogy önmagokkal kezdjenek küzdeni. E küzdelmek töltik be az egész tizenhatszadi századot.

A hét éves, sőt még az amerikai háború folyama alatt is az angol belügyek az erőszakoskodás oly fokára emelkednek, a minőt nem lehetett észlelni a nagy forrada-

lom végzetes évei óta.¹⁾ »A nemzet,« mondja Macaulay, »a kétségbeesésnek oly szomorú és keserves állapotában volt, melyhez hasonló tán nincs a történelemben«: a parlament hitelvesztett, a király gyűlölt, a hatalom ideig-óráig való, engesztelhetetlen pártok az anarchia minden eszközével fölfegyverkezve. Versenyeznek a hatalomért a corruptió által. A politikai izgalom behatol még a családokba is. »Az asszoyok, gyermekek és cselédek whigeknek és toriknak nevezék magokat. A szentbeszédek úgy mint a szindarabok és álarczos multságok politikai szinezettel birtak.« A sajtó nem lévén többé elegendő arra, hogy szítsa a tüzet, politikai társulatokat alapítanak, clubokat szerveznek, befonják az országot egy hálóba, melynek minden szála Londonba fut össze. Serkentette a propagandát »a serény levelezés, a szövetkezetek s az egész Angolországban kicsinált mozgalmak. A különböző grófságok levelező és szövetkezeti bizottságokat választottak, melyek az agitációt szították, és delegatusok küldettek Londonba, hogy azt összpontosítsák.« Vegyük ehhez a durva nyelvezetet, a brutalis szokásokat. Az emberek hazugsággal, szemtelenséggel, aljas cselszövénynyel vádolják egymást. Ez a kamarákban használatos szótár. Vérszomjasoknak és elkobzásokra áhítózóknak mutatják magokat. »A hét éves háború folyama alatt a követek azt javasolják, hogy a Déli társaság igazgatóival úgy kell bánni, mint bántak Rómában az apagyilkosokkal s hogy a Themsébe kell őket dobni.«²⁾

¹⁾ L. Macaulay, *Le comte de Chatham, William Pitt.* — Erskine May, id. m. — Cornélis de Witt. *La Société anglaise au dix-huitième siècle.* — Mallet du Pan. I. k. IV. f.

²⁾ Macaulay, id. m.

Az alsóház bitorolja a kormányzatot, elfogatásokat rendel el, vád alá helyezéssel fenyegeti a minisztériumot. A pór nép természetesen hajlandó az indulatos fölgerjedésekre és iszonyatos ittasságokra; a vezetők felizgatják és rohamra indítják.¹⁾ 1780-ban a zendülők azon a ponton voltak, hogy megtámadják a parlament palotáját; a képviselők egy pillanatig kényszerítve látták magokat, önvédelmükre kelni és karddal kezökben magoknak utat törni. 1782-ben a tömeg ostrom alá fogja a kamarákat, durván megtámadja a paireket, üldözi a püspököket, bántalmazza a külhatalmak követeit, fölnyitja a börtönöket, fölgyújtja a palotákat. Több napon át London egy meghódított város képét mutatja. A zendülések elvadult természetűek. »Az angolok jellemének véres tragédiák kellettek,« írja Frigyes. Áldozatokra van szükségök. 1757-ben oda dobták nekik Bynget. Waren Hastings pöre mutatja, hogy az erkölcsök 1786-ban sem változtak.

A vallási vakbuzgóság csatlakozik a politikai szenvedélyekhez. 1778-ban a katolikusok ellen bűjtogatott edimbourgi pór nép lerombolja azok kápolnáit. Glasgowban lakásaikat rabólják ki. Remegnek javaik- és életökért. Az írek, felbátorítva az amerikaiak példája által, összeküvést forrallnak és fegyverkeznek. A nemzeti függetlenség örökös visszakövetelése összevegyül a vallási egyenet-

¹⁾ »A népies bika mint egy tömeg vetette magát az első vörös rongyra, melyet látott. Az emberi barom, a politikai szenvedélyek által lánggra gyúlva, kiáltásokba és kegyetlenségekbe tör ki, rendre-rendre minden párt keze alá hajlik ingatagul s elvakult fölgerjedésében késznek látszik lerombolni a társadalmat... Minden politikai esetenél lázadó morajt hallani.« L. Taine, *Histoire de la littérature anglaise*, III. k, 5. l.

lenségekkel és agrarius követelésekkel. Fölkelés lappang mindig e szigeten.

»Pártoskodások által tönkretett nemzet, a leghevesebb támadások által meggyengített trón, a nemzet által utált és gyalázott kamara, Skócia ellen felbőszült Angolország:« e vonásokban adja Macaulay Angolország képét e mozgalmas időkben. Lefejezték I. Károlyt, utálták II. Károlyt, elűzték Jakabot, eltűrték Vilmost, megvetették a két első Györgyöt. A harmadik, ki 1760-ban lépett trónra, huszonhárom év óta uralkodott, mikor alattvalói hozzá kezdének simulni. A minisztériumok egymásra omlottak össze. 1771-ben a cabinet a hetedik volt 10 év óta. III. György trónra lépte óta Angolország egyedüli államférfia, a nagy politikai vezér és a győzelem szervezője a hét éves háború alatt, Chatham lord csak hogy épen érintette a hatalmat. Letünése csak annál inkább tüntette ki utódainak középserűségét.

III. György bírt a királyi tulajdonok egynémelyikével. Volt benne méltóság, következetesség, sőt konokság s a britt becsületnek igen élénk érzete. Féltékenyen szerette a hatalmat, de csak félig volt képes azt gyakorolni: szelleme pillanatokra elhomályosult. 1765-ben kapta az első örülségi rohamot s mindig ijedős és szeszélyes maradt. Nem tűrve a pártok gyámkodását, de erőtlén lévén arra, hogy magának alkosson pártot, sokáig kormányzott kegyenczei által, kegyenczei pedig a corruptió által kormányoztak. Ez vala Anglia krónikus csapása. Ebből a megelőző uralom alatt Walpole kormányzati rendszert alkotott. Lord Bute azt nyilvánosan szerepeltette s »az alsóház kezelésének« nevezte.

Hogy a közerkölcsök ennyire mélyen sülyedtek,

onnan van, hogy a magánerkölcsökben nem találtak támogatást. A feslettség ugyanazon útján haladtak, mint Párisban, de nagyobb cynismussal a féktelenségben, több mulyasággal a kicsapongásban, főleg több iszákossággal; kevesebb finomsággal, kevesebb ízléssel, egyszóval kevesebb színleléssel. III. György viszonylagos illemet örzött meg. Fia, a walesi herczeg, kinek adóssága felülmúlta némely szárazföldi kis államét,¹⁾ közbotrányban folytatta életét. 1789-ben arról volt szó, hogy Sheridan kerüljön az ügyek élére. Franciaország követe ez alkalomból írta²⁾: »Jóllehet ez országban a formák csak kevésbé vétetnek tekintetbe, valóban rendkívüli dolog volna, ha egy legrosszabb hírű ember, előbb színész, színésznek a fia, a ki színésznőt vett el s azonfelül tönkrement ember, lenne miniszterre Nagybrittaniában. Azonban, ha a walesi herczeg vezetné pártját, a helyett, hogy az által vezettség, Sheridan úr a kormányzat élére jutna.« E levél képezi alaphangját az idegen diplomaták levelezésének és jellemzi az ítéletek szellemét, melyeket a szárazföld politikusai alkotnak Angliáról.

II.

Az igazság az, hogy nem fognak fel semmit, hogy csak a külszin után, az irigység vagy a félelem által elhomályosított szemmel itélik meg Angliát s azzal a titkos

¹⁾ A civillistában 60,000 livre évdíja volt. 1787-ben a parlament megszavazott 161,000 livret, hogy adósságait kifizesse és 83,000-et, hogy palotát építsen neki. Mindazáltal 1795-ben még 650,000 livre-re volt szüksége.

²⁾ 1789. január 6. Archives des Affaires étrangères.

vágygyal, hogy olyan bajnak tüneteit vegyék észre, mely minél végzetesebb az angolokra, annál megnyugtatóbb vetélytársaikra nézve. A continens államférfiai azt mondhatták és kellett volna hogy mondják magoknak, miszerint Angolország ezen válsága nem volt az első. A történelem arra tanította őket, hogy, ha Anglia heves lázrohamokat állott is ki, azért nem kevésbbé játszott nagy szerepet a világon. De a történet, mint minden messzeható tapasztalat, igen silány tiszteletben tartatott a kancelláriákban: magával szemben találta a kevélységet és közönyt, két oly hibát, melyek, sajnos, igen jól összeférnek a világias szellemmel és a politikai ügyességgel. Azt mondogatták egymásnak az udvarokban, hogy miután Anglia eltúrte Lengyelország felosztását, a Krim meghódítását, az Egyesült-Államok felszabadulását, határozottan lemondott s hogy közelg az idő, mikor a komoly és szilárd kormányok végre saját szigetére szorítván azt vissza, nem fognak többé számolni vele.

A nép előttök természettől zavargónak; az alkotmány minden hatalmat lerombolónak tünt fel.¹⁾ Sem az emberekben, sem az ügyek vezetésében semmi következetesség s következőleg sem hatályos politika, sem biztosított szövetségek. »Semmi sem volt oly változékony«, írta Ver-

¹⁾ Ezek classicus itéletek. Im' egyebek közt néhány példa: »Anglia népe könnyelmű s nem tűrheti az igát.« *Testament de Charles de Lorraine*, 1687. — »Angolország,« mondá Nagy Péter, »önmagában szétmarczangolt s terveiben változékony hatalom.« *Vandal, Louis XV. et Elisabeth*. — »Valahány államot Európa magában foglal, nincs közöttök egy sem, melyben a kormányzati elvek gyakrabban változának, mint Angliában.« *Torey, Du Luc gróf utasítása*, 1715. *Recueil I. k. Autriche*, 166 l.

gennes 1783-ban,¹⁾ »mint a saint-jamesi cabinet politikája, sem a kormány pillanatnyi befolyásától inkább függő, mely kormánynak majdnem naponkénti változása gátolja a saint-jamesi miniszteri tanácsot abban, hogy a continens ügyei tekintetében határozott elvekkel birjon.« Egy »ily különös kormánynyal«, mondja Kaunitz, »nem lehet alaposan semmire nézve sem számolni.²⁾ E politikusok szemében Anglia azon az úton látszik lenni, hogy egy fajtájává legyen a szigeti Lengyelországnak,³⁾ egy gazdag, higgadt gondolkozású, önmagára támaszkodó Lengyelországnak, de a mely látszólagos tartóssággal csak azon szerencsés véletlen folytán bir, mely a szomszédoktól megszabadítja. Egy francia ügynök, miután a gyöngeségnek minden jelét feltüntette, ezeket írja Londonból 1766-ban:⁴⁾ »Im' ez az, a mi kikerüli az idegen szemek figyelmét, melyek Angliában nem látnak mást, mint csak roppant hajóhadakat és csodás raktárakat. E külsőségek imponálnak és kevés ember képzelet, hogy egy semmi, egy hamis hír, hogy az ellenségnek már csak merészsége is megzavarják a hitelt, bomlást idéznek elő a complicált gépezetben és oly gyöngeséget fedeznek föl, melyet csak az érdekeltek fognak fel igazán.«

A nagy Katalin úgy találja, hogy az angoloknak nincsenek »idegeik«. Azzal az elkoptatott szemrehányással

¹⁾ De Noailles marquis utasítása. *Recueil*, I. k. *Autriche*, 532 l.

²⁾ V. ö. *Question d'Orient au dix-huitième siècle*, 92 és köv. l.

³⁾ »Lengyelország kormányát bizonyos tekintetben Angolországával lehet összehasonlítani,« írja a continens ügyeiben átalán oly tisztán látó Bielfeld.

⁴⁾ Durand Choiseulhez, 1766. aug. közölve Cornelis de Witt által, *Jefferson*.

illeti őket, melyben a szegény és zsarnoki államok irigysége lappang azok irányában, melyek tudnak egyszerre szabadok és virágzók lenni: »Túlságosan gazdagok!«¹⁾ Nagy Frigyes hasonlókép gondolkozik s megvetéssel beszél rólok. »E gazdagság, az ép oly túlságos, mint nevetséges költségek, a fényűzés, a megvesztegethetőség szelleme, — mindez okok közrehatottak, hogy megrontsák az egykor oly tiszteletben állott kormányt.«²⁾ II. József egész nyersen azt mondja, hogy hanyatlásnak indultak. Ezt még 1769-ben mondta Frigyesnek, Neisseben történt beszélgetésök alkalmával. Ismétli ezt fivéréhez, Lipóthoz 1783-ban intézett iratában:³⁾ »Ime tehát a nagyhatalom, mely Franciaországot egyensúlyban tartá, — teljesen és örökre lehányatlott; minden tiszteletet és hatalmat elvesztve egy önkényes áldozattal Svédország- és Dániához hasonló másodrangú hatalommá süllyedt és, meg lehet, nemsokára ép úgy fog Oroszország által vezéreltetni, mint ez utóbbiak.«

A legnagyobb fejedelmek emez ítélete csak igazolja a leghíresebb tudósok jóslatait. Mably az angolok »teljes bukását«⁴⁾ jelzi. »Nagyon könnyű előrelátni«, írja Rousseau 1760-ban, »hogy mostantól húsz év alatt Angolország tönkre jut, sőt mi több, még szabadságát is el fogja veszíteni.«⁵⁾ Végül Favier, ki még oly félelmeseknek tartja korában az angolokat, kedvteléssel vizsgálja minden kovását

¹⁾ Levele Voltairehez, 1770. decz. 13.

²⁾ Levele a braunschweigi herceghez 1782. aug. Ranke, *Die deutschen Mächte*, II. k. Okmányok.

³⁾ Arneth, *Joseph II. und Leopold II.* (franciául).

⁴⁾ *Notre gloire et nos rêves*, 1778.

⁵⁾ *Extrait du Projet de paix perpétuelle*, jegyzet.

a felbomlásnak, mely hatalmukat fenyegeté: ¹⁾ »Aránytalansága és lazasága a részeknek, melyekből az épület alkotva van, természetes hajlandóságuk a beomlásra; az iga által kifárasztott Irland vonagló mozdulatai; a gyarmatok és az anyaország közti szakadás közeli és kikerülhetetlen veszélye; a nemzeti adósság megmérhetetlen volta; az arany- és ezüstkészletek folytonos kiszivárgása a külföldi árucikkek fedezése végett; a pénzügyi tönk fenyegető veszélye és hozzá még az adósság szaporításának szüksége — új adók kivetésének lehetetlensége miatt.«

Az amerikai háború e conjecturák alaposságának döntő bizonyítékául tünt fel. Azt mondogatták, különösen Párisban, hogy az angol hatalom mesterkéltsége s hogy tönkre tette magát. Anglia sikereit a hétéves háborúban kevésbbé tulajdonították fölényének, mint inkább XV. Lajos kormánya politikai és katonai tapasztalatlanságának. Épen e sikerek rontották meg, s győzelmében sokkal inkább megvertnek érzé magát, mint Franciaország a maga vereségében. Tönkretételére nem kellett egyéb, mint azt önmagának, corruptiójának, viszályainak kiszolgáltatni, — föltéve, hogy táplálék nyújtatik a corruptionnak és élesztetnek szükség esetén. a viszályok. A parlamentig nyúló cselszövény, zendülések Londonban, fölkelés Irlandban, beütés Indiába: és Anglia el van veszve. Végül bezárva azt szigetébe és ellene fordítva ezen elszigeteltséget, melyre oly büszke volt, — elfognák kereskedelmét és betetőznék romlását. Anglia megsemmisítésének eszméje, különösen Franciaországban, divatos eszme volt a régi kormányzat vége felé; egyszerűnek és természetesnek találták s komo-

¹⁾ *Conjectures raisonnées*, 1773.

lyan vitatták. A levéltárak tele vannak az Angliában való partra szállás terveivel és a politikai kalandorok egész csapata ajánlkozik, ott összeesküvéseket szőni. Furesa, de azon felületes és szenvedély sugallta vélemények közt, melyeket egyik nép a másikról alkot magának, igen gyakori ellenmondással, túlságosan féltek Angliától a jelenben s hihetetlen könnyűséggel vetettek neki véget a jövőben.

Ép ilyen vegyes érzelmekkel viseltetnek a forradalom férfiai is az angolok iránt. Az 1793-ki háború s később a szárazföldi zár gondolata, mely már a közjólleti bizottságba is utat tör magának, logikailag e téves ismeretekből származnak. Napoleon óriási tévedése 1812-ben nem egyéb, mint azok túlhajtása. Anglia nem volt egyéb, mint árnyképe a birodalomnak, rémképe az államnak: elég volt, csak megérinteni is, hogy eltűnjön! Napoleon Indiáig üldözte volna. De Oroszország hómezői feltartóztatták, s mindaz a csodálatos hadikészlet, melyet 1793. óta a francziák Angolország ellen felhalmoztak, seregével együtt odaveszett.

Montesquieu azonban előre figyelmeztette vala kortársait. Megmutatta nekik, hogy »inkább kell Anglia barátságát keresni és gyűlöletétől félni, mint a mennyire ez kormányának állhatatlansága és belső izgalmai folytán szükségesnek látszik; hogy e nemzetnél a végrehajtó hatalomnak sorsa az, hogy belülről majdnem mindig háborítva, kívülről pedig tisztelve legyen«, s végül, hogy »ha valamely külhatalom fenyegetné az államot és veszélyeztetné annak gazdagságát és dicsőségét, a kis érdekek háttérbe szorulnának a nagyobbak előtt s mindenki a végrehajtó hatalom védelmére sorakoznék«.¹⁾ Valóban ez is történt,

¹⁾ *Esprit des lois*, XIV. könyv, XXVII f.

midőn Európa megkisérlé, küzdeni a legborzasztóbb forradalom által fölzaklatott s az újabb idők legnagyobb katonája által vezényelt Francziaország ellen. A régi monarchiákban mindenütt azt lehetett látni, hogy a nagy érdekek háttérbe szorulnak a kicsinyek előtt. Az udvari cselszövények és a vezérkarok versenyei megbéníták a hatalom működését. A classicus kormányok látszólag oly egyszerű szervezetekben legyőzhetetlen akadályokra találtak. Majd miután egymást kölcsönösen zavarba hozták, egymás után árulták el a közös ügyet. Egyedül Anglia, kiragadtatva pillanatnyi közönyéből, volt képes egyesíteni és vezérelni őket. Nem hánytorgatták fel többé gazdagságát, mert mindnyájan rá voltak utalva, hogy pénzsegélyt kérjék. Több fegyelmet tanusított, mint Poroszország; több következetességet, mint Oroszország; több állhatatosságot, mint Ausztria; oly hatalmi tulajdonokat fejtett ki, melyek felülmúlták mindazt, a mite három állam valaha óhajtott; és a szövetkezett bécsi, pétervári és berlini udvarok együttvéve nem valának képesek oly végrehajtó hatalmat alkotni, a mely erély, értelem és szívósság tekintetében mérkőzhetett volna a második Pitt kormányával.

III.

William Pitt 1783. deczember havában ragadta kezébe a hatalmat. Huszonnégyszáz éves volt. Pár hó alatt megmutatta, hogy kicsoda s hogy Anglia benne a legnagyobb minisztert találta föl, a ki addig kormányozta.¹⁾

¹⁾ L. Guizot, *Introduction à la Vie de Pitt*, par lord Stanhope. — Macaulay, *William Pitt*. — Rémusat. *L'Angleterre au dix-huitième siècle*.

Minisztériuma még fennállott 1789-ben; ő vele kellett Európának és Franciaországnak számolnia a forradalom tartama alatt. A szerep, melybe 1793-ban fogott s melyet 1801-ben történt visszalépéséig játszott, bámulatba ejtette a continens politikusait. Föllépésének nagyságát nem fogták fel, mert soha államférfi nem volt kizárólagosabban angol s nem mutatott kevesebb hajlamot az európai ügyek iránt mint ő. Tartózkodó, a kiadások¹⁾ dolgában megépen »frugális« lévén, az óriási, nagyszabású iránt nem volt benne semmi azon szenvedélyből, mely atyját elhamarkodott vállalatokba ragadta. Rosszul ismerte Európát, megvetette a gondolatot, hogy jobban tanulmányozza, és mint Walpole,²⁾ nagyon tisztán vétette észre, hogy a diplomatia alkalmatlan neki. »Csodálatos«, mondá Kaunitz, »mi mindent nem tudnak az angolok.« Pitt ismerte Angliát, ez neki elég volt s ez képezte nagy fölényét a Kaunitz-féle iskolához tartozó államférfiak fölött, kik a világnak minden ügyét ismerék, kivéve azon nemzetekéit, melyeket kormányozniok kellett.³⁾

Épen megfordítva mint e politikusok, kik országukat kívülről igazgatták s a belügyeket egyedül a külügyek visszahatása által mozgatták: Pitt Anglia által kormányzá Európát és innen van, hogy annyi erőt és következeteséget kölcsönzött annak. Álláspontja megingathatatlan volt: hatalma kifelé bizonyos tekintetben nem volt más, mint meghosszabbítása annak, melyet hazájában gyakorlott.

¹⁾ Rémusat, id. m.

²⁾ V. ö. Duc de Broglie, *Marie-Thérèse et Frédéric II*, I. k. 231 l.

³⁾ Metternich a legjelesebb képviselője ezen iskolának. »Én némelykor Európát tartottam kezeim közt, Ausztriát soha,« mondá Guizotnak londoni közös számkivetésök alatt, 1848-ban.

Im' ez az ő nagy eredetisége kortársai között. »Sem hazája, sem a maga kedvéért«, mondja Guizot, »nem kereste kívül a nagy ügyeket, a versenygés és küzdelem alkalmait; de habozás nélkül fogadta el azokat, ha előállottak és szükségképen reá kényszerítették magokat; ő nem vágott ilyen szükségképiségek elébe; nem provokálta azokat dícsvágyó tekintetekből és előre megfontolt combinatiókból. Anglia külső uralmának nagyobbítása a diplomatia és háború által, nem volt az ő uralkodó vágya. Az ország belügyei, intézményeinek felvirágzása, tökélyesbítése, az igazgatszolgáltatás és jóllét fejlesztése: ez képezte Pitt első és állandó gondját... Mindenek fölött szíven hordta a jó kormányzatot benn és a békét kifelé, meg lévén győződve, hogy a jó kormányzat benn alkalmilag hazája nagyságát és erejét fogja képezni kifelé.« Tehetsége szilárdságból állt és e szilárdság a józan ész diadalában való rendíthetetlen hiten alapúlt.

A közügyek nagyon súlyos válságon mentek keresztül, midőn ő azok vezetését átvette. Lealázó béke, rendkívül nagy adósság, megrongált pénzügy, heves párttusák, nagyon viszálykodó nemzet, igen bizonytalan parlament és az ellenzéket a hatalom elleni ostromra vezérlő elsőrangú parlamenti szónokok és tactikusok: Burke, Fox, Sheridan. Csak a külső jelenségeket tekintve, a helyzet hasonlított ahhoz, melyben Franciaország volt, midőn XVI. Lajos kilencz évvel előbb trónra lépett. De mig Franciaországban a zavarok az állam feloszlása- és a monarchia elaggottságából származtak, Angolországban nem voltak egyebek, mint a nemzet növekvésének s az állam alakulásának kétségen kívül heves, de rendes és életteltjes válságai. Angliának voltak intézményei, melyeket fejleszthetett s a melyek-

ben idővel minden nemzeti szenvedély elhelyezkedhetett és el is kell helyezkednie. E küzdelmek csak következményei és befejezései voltak korábbi küzdelmeknek, a midőn Anglia megállapította jellegét és melyekből minden erejét meríté. Egyébiránt ezek pártküzdelmek és nem osztályharczok voltak; minden párt az államot kormányozni, de egyik sem absorbeálni, még kevésbbé megsemmisíteni törekedett. Végül Anglia megtalálta, a mi hiányzott Franciaország-nak: talált egy államférfiút.

György király minisztereire féltékenynek, állhatatlannak, sőt hitszegőnek és olyannak tartatott, a ki kedvez a barátai által kormánya ellen szőtt ármányoknak. Pittben semmi sem volt az udvaronczból; merev, parancsoló természetű volt: a királynak visszatetszett; de a király szerette a hatalmat és Pitt uralta őt az által, hogy ismét helyreállította a korona tekintélyét. A pártok sorban tehetetleneknek bizonyultak a kormányzásra. Pitt, ki származása- és hajlamainál fogva whig vala, a toriekkal kormányzott és pedig olyan jól, hogy néhány hónap múlva az országból akkora miniszteriális többséget kapott, mely példátlanul áll a parlament történetében. Észszerű költségvetést terjesztett a kamarák elé, lecsendesíté a pénzügyi viszonyok által keltett nyugtalanságokat, rendet hozott a számadásokba és visszaállítván a bizalmat és hitelt, lendületet adott a kereskedelemnek. Angolország elveszté amerikai gyarmatait, Pitt tehát szervezé az indiaiakat és Irland számára türelmi rendeleteket készített elő. Ezen, merőben gyakorlati, merőben eszélyes, merőben nemzeti reformok népszerű reformokká lettek s az állam javára váltak. Pitt törvényesen és egyedül a szabad intézmények működése által Ximenes- és Richelieuéhoz hasonló hatalmat gyako-

rolt, mondja Macaulay. »A leghatalmasabb polgár volt, a ki akkor létezett Európában. Soha a király alattvalója nem volt oly nagy Angliában. . . Teljesen ura volt a kabinetnek és egyszerre kegyeltje az uralkodónak, a parlamentnek és a nemzetnek. Sem atyja, sem Walpole, sem Marlborough nem bírtak soha egy pillanatban sem akkora teljhatalommal.«

A Franciaország iránti gyűlölködések hevesek maradtak; nyilatkoztak ezek ama vitában is, melyre az 1786-ki kereskedelmi szerződés szolgáltatott alkalmat. Mindazáltal e szerződés angol szempontból magasabb fajta mű volt: eredménye az lett, hogy közvetve Franciaországgal térítette meg Angliának az amerikai háború költségei egy részét. De e békés kiegyenlítés nem volt elég az angol hazafiaknak. Fox, ki nemsokára oly hévvel támogatta a Franciaországgal való egyetértés politikáját, ekkor még egészen a versengés híve volt. »Franciaország«, mondá ő, »természetesen politikai ellensége Nagy-Brittániának. Én, kétségkívül, nem megyek odáig, hogy azt állítsam, mintha Angliának kibékülhetetlen ellensége volna és ennek is kellene maradnia s hogy ne érezhetne titkos vágyat, barátságban élni e királysággal. Lehetséges, de teljességgel nem valószínű.« — »Az én eszem«, felelé Pitt, »visszariad ezen állítástól, mint valamely szörnyű és lehetetlen dologtól. Gyöngeség és gyermekség föltenni, hogy egyik nemzet örökre ellensége lehessen a másiknak.« A két ellenfél, epikai harcaik eme korszakában, jó távol állnak azon szerepektől, melyeket a francia forradalom háborúi alatt játsztak. De alapjában véve, ha változtatták is beszédjüket, — jellemöket nem változtatták: Fox szónok maradt, Pitt pedig államférfiú. A többség neki adott igazat, de elhal

mozdatott bántalmakkal, még pedig olyanokkal, melyek őt nagyon sérthették. A nagy Chatham elfajult fiát Franciaország iránti engedékenységgel gyanúsíták.

Pitt kezében tartá a hatalmat, de a tekintély hiányzott még hozzá s azt nem szerezhette meg másképp, mint az által, hogy az angol büszkeségnek megtorlást szolgáltatson Franciaország ellenében. A Hollandiában 1787-ben kitört forradalom nyújtott neki erre alkalmat. Franciaország a hazafiakat, ő pedig a stathoudert támogatta és Franciaországot visszavonulni kényszeríté. A hármasszövetségi szerződés, melyet Poroszországgal és Hollandiával kötött, betetőzé e művet, — biztosítván ez által Angliának egy igen félelmes védelmi rendszerrel olyan eszközt, melylyel, ha jónak fogja látni, döntő birói befolyást gyakorolhat a continens ügyeiben.

E sikerek lehetővé tették Pittnek, kiállani a legrettenetesebb megpróbáltatások egyikét, mely belülről kormányát fenyegetheté: a király megtébolyodott. A whigek és a walesi herczeg barátjai kezökbe akarták ragadni a hatalmat; Pitt bátran szembeszállt velök s a parláment által megszoríttatá a regens jogait. A király 1789. elején helyrejött. Az általános öröm, mely ez alkalommal kitört, mutatá, mily térfoglalást tett a nemzet szívében a királyság. A dynastia végleg megalapítottnak látszott. A mi Pittet illeti, ő népszerűbb volt, mint valaha. Anglia nagyon hatalmas államférfiút nagyon erős kormány élén — állított Európa szeme elé. E kormányzat szabad, ereje tisztán nemzeti volt; ez tette működését oly hatalmas-erőssé. Anglia tehát épen azon időben emelkedett föl és született újra, mikor Franciaországban minden feloszlani látszék; és mig Franciaországban az állam bajainak orvoslására

nem találtak más orvosszert, mint egy teljes forradalmat, Anglia intézményeinek rendes fejlődése és szabályos haladása által önmagától szervezkedett újjá.

IV.

Ez ellentét oly eltérést tüntetett föl, mely a két ország történetével vette kezdetét és annak mintegy törvényévé lett.

Az angolok bírtak politikai érzéssel, mely a francziáknak teljesen hiányzott; nekik volt alkotmányuk és voltak szabadsági hagyományaik. A régi kormányzat, mely Franciaországban csak nemesi kasztot alapított, az angoloknál aristocratiát alkotott.¹⁾

Ezen aristocratia a maga kiváltságaiból csak azokat tartotta meg, melyeket szolgálatai által még igazolt; ragaszkodott e szolgálatokhoz, dicsőséget csinált magának belőlök s hogy azokat az államnak megtehesse, hogy betöltse szerepkörét a nemzetben és gyakorolja részét a hatalomból, fel tudta áldozni még szabadalmait is. A leg-súlyosabb adók az aristocratiát terhelték. Fizetett, hogy uralkodhassék. Különben is az ugyanazon politikai jogok védelmére közösen folytatott küzdelmek a néphez közelebb vitték. Franciaországban az emberek egymáshoz nagyon hasonlókká lettek, de különböztek a jogok által, és e különbség annyival tűrhetetlenebbnek látszott a nem-kiváltságosok előtt, mert a nemesekkel elvben egyenlőknek tartották magokat. Angliában a politikai jogközösség feledteté az állapotok közti különbséget és az emberek szabadoknak

¹⁾ L. Tocqueville, *L'Ancien Régime*, II. k., IX. és X. f.

érezvén magokat, kevésbbé törekedtek egyenlőknek látszani. Aristocratiájok különben nyitva állott.

A régi helyi intézmények, a többinek valamennyinek alapjai, a gyakorlat által szakadatlanul megújítva és megifjodva, teljes hatályukban állottak fenn. A politikai szabadság nem volt a bölcsészek által egy eszményi alkotmány homlokára írt, a politikai algebristák által fejlesztett és egy olyan népnek minden törvényére mesterségesen alkalmazott elvont formula, mely ennek nem bírt sem gyakorlatával, de még határozott ismeretével sem: hanem volt egy ténynek, még pedig a szokásokba átment ténynek meghatározása. A politikai szabadság úgyszólván a nemzeti talajnak volt terméke. Távol attól, hogy az államról a községe önkényesen szálljon alá, a községben született, itt lett termékenynyé, itt sarjazott ki, természetes növekedéssel az államig hatolt fel s az alkotmányban összpontosult. Hogy e politikai szabadság Franciaországba átültethető legyen, ahhoz forradalomra lett volna szükség az államban, az erkölcsökben, a nemzet ösztöneiben; épen erre lett volna szükség ahhoz, hogy Angliában leromboltassék.

A míg a forradalom Franciaországban csak a politikai szabadságot behozni és a régi kormányzatot megdönteni akará, közönyösen hagyta az angolokat: rájuk nézve haszontalan volt; de midőn a társadalmat reformálni s a vallást elnyomni szándékozott, intézményeikre és hitőkre nézve felforgatónak tarták és kárhoztatták azt; végül, midőn fegyveres propagandává, majd hódítássá fajult, érdekeikre nézve gyászosnak ítélték és harczra keltek ellene. A harczba annál nagyobb elkeseredést vittek, mert az érdekek, melyeket a küzdelem kockára tett, nem vol-

tak, mint a megelőző háborúkban, csupán haszon- és hatalmi érdekek. A legmagasztosabb indokok, melyek nemzeteket fegyvert ragadni serkentettek, sorakoztak amazokhoz. A két nép százados versengése még a jog- és szabadságról alkotott fogalmaikig is elhatott. Ezen eszmékért ép úgy, mint a viláგuralomért, mentek bele ama huszonhárom éves háborúba.

Csak a külső jelenségeket tekintve, és ha az előkelő társaság ruházatáról, magatartásáról, beszédmodoráról ítélünk, a Francia- és Angolország közti emez ellentét a tizennyolczadik század végén megmagyarázhatatlannak látszik. De csak a felszínben voltak hasonlatosságok, a dolgok mélyén semmi hásonlatosság sem volt. A bölcséleti eszmék ugyanazon áramlata hatott a két országra: Angliában csak a magaslatoakat érinté; Franciaországban a földet söpörte; és míg amott a magas fák csúcsain megakadt s néhány könnyű és csillogó pelyhet hagyott hátra, itt egy tömör és sűrű rétegben terjedt szét, mely az egész földet borítá és betölté.¹⁾

Angolországban a vallástalanság: csak a hang és divat dolga, transcendentális kicsapongás, arisztokratikus szörszálhasogatás és szenvelgés volt. Franciaországban uralkodó és általános szenvedély vala; áthatotta az egész harmadik rendet és sok tekintetben magával ragadta még a tömeget is.²⁾ Angolországban a »gentry,« a polgárság, a földmivelők, a munkások, a katonák vallásosak maradtak,³⁾

¹⁾ L. Cornélis De Witt, *La Société anglaise et la société française au dix-huitième siècle.*

²⁾ L. Tocqueville, *L'Ancien Régime*, III. könyv, II. f.

³⁾ »Nincs nemzet, melynek vallásra nagyobb szüksége volna, mint az angoolknak.« Montesquieu, *Pensées.*

hitszomjasok és mindig képesek arra, hogy vakbuzgalomig vigyék a hitet. »A vakhit emelé föl, a vakhit tartja fenn és a vakhit fogja romba dönteni,« mondá a nagy Katalin.¹⁾ De távol attól, hogy romba döntse, fentartá Angliát. E vakbuzgalom az angoloknál a felekezet és nem a vallástalanság szelleme volt. A tizenhetedik század legdühösebb egyenlősítői a szentírásra hivatkoztak. Angliában a hitszakadásnak kimeríthetetlen forrásai voltak, de az atheismusnak mély áradata nem képződött. Minden hittévelygés toborzott itt magának híveket, de az ész cultusának nem akadtak hitujoncrai. Szóval, itt hasonlíthatatlanul több dissidentst lehetett látni, mint forradalmárt; azok kik változásokat óhajtottak, a bibliából és nem a *Contrat socialból* merítették sugallataikat.

Az egyház elleni harcz, mely Franciaországban az egyháznak az állam általi absorptiójára, majd minden egyház megszüntetésére s az állam vallástalanságára vezetett, visszahatás folytán Angolországban a hívők egy felekezetét, a methodistákat hívja életre s a megállapodott egyházban a hit fölélesztésére vezet. 1779-ben a dissidensek följogosítottak prédikálni és tanítani, minden más feltétel nélkül, mint hogy keresztényeknek nyilvánítsák magokat. 1789-ben, azon pillanatban, mikor a forradalom megindult, Londonban egy javaslatot vitattak, melynek czélja volt a testületi és végrendelkezési törvény eltörlése és a katholikusoknak a hivatalképesség megadása.²⁾ A dissidensek és katholikusok teljességgel nem törekedtek az alkotmány

¹⁾ Czernisefhez 1770. intézett levele. *Publications de la Société d'histoire de Russie*, II. k.

²⁾ L. Erskine May, II. k., XII. f.

felforgatására: csak szabadságot kívántak attól, s a parlamentnek, hogy ezt nekik megadhassa, csak alkalmazkodnia kellett az angol intézmények szelleméhez. Egyébiránt az összes felekezetek szembeszálltak a hitetlenséggel s a francia forradalom e tekintetben valamennyiöket egyformán ellenségeseknek találta. Így a felekezetiség és fanatizmus szelleme, mely Franciaországban forradalmivá lett, Angolországban conservatívva alakult s a népies agitatio főeleme itt a francia forradalom ellen fordult. Mi a professionatus hitetleneket illeti, a tapasztalat, melyet Franciaország nyújtott, gondolkozóba ejtette őket: fontolóra véve a tanok következményeit, elkezdenek komolyan kételkedni az elveikben. Különben ők mindenekelőtt világias és skeptikus emberek valának: s a hitetlenség kiment a divatból s a skepticismus a vallástalanság ellen fordult.

A politikában hasonló fordulat állott be. Az utóbbi időkben föllépett Angliában, sőt ott elvekkal, beszédekkel, népgyűlésekkel nagy zajt csapott egy igen nyugtalan demokrata párt. Ez az angolok szemében tulajdonképen »egy megvetésre méltó fegyver, pénz; szervezet és vezér nélküli factio« volt.¹⁾ Az összeköttetések, melyekbe e demokraták a francia forradalmárokkal lépni igyekeztek, gyűlöletekké tévék őket a nép előtt, mert ez árulóknak és az ellenség czimboráinak tartá őket. Az angolok hazafisága, mely ép oly féltékeny és ép oly gyanakvó, mint a francziáké, ugyanazon dühvel üldözi a jakobinusok szövetséges társait, melylyel a jakobinusok üldözik Franciaországban Pitt »büntársait és bérenczeit.« Az angol demokraták nem tettek szert Angliában hívekre, de annál többeket

¹⁾ Macaulay, id. m.

vezettek tévutra Franciaországban. Nagy részök vala a két nép közti háború siettetésében — a remény által, melyet az egyikben fölkeltek és a félelem által, melyet a másikban támasztottak, hogy a franciaországgal párhuzamosan angol forradalom tör ki.

Oly messze mentek, hogy a whigek, miután a francia forradalmat az emberiség új békekorszakául üdvözölték, már pusztán csak e rokonszenv és csodálat ténye által elveszték népszerűségöket. Némelyek közülök, elhagyatva barátaik és hiveik által, kitartottak meggyőződéseik mellett; ezek közül a legnemesebb és legjelesebb példa Fox; legtöbben Burket követték s vele együtt a nagyobb kiközösítést mondták ki a francziákra. Mindazáltal ezek az abszolút elvek s a nagy elméletek emberei yalának; de épen megfordítva mint a francziák, kik azon kezdték, hogy felállíták az elvet *a priori* és azután a tényeket akarták a tanhoz alkalmazni, az angolok »képességeik egész erejét arra használták, hogy minden dologban a gyakorlatra fectessék az elméletet, és a tényeknek megfelelő bölcséletet találjanak.« ¹⁾ Innen van az, hogy ugyanazon nevelés és ugyanazon tanok a tenger egyik partján szenvedélyes rombolókat, a másikon végletekig menő conservativeket teremtetek.

Az angol nemzet szenvedélyesen a conservativek mellett nyilatkozott. Az angolok bármennyire izgatottak, lármásak és hevesek voltak is, ragaszkodtak intézményeikhez és csak azért csaptak akkora zajt, hogy azokba bármily kisszerű reformokat hozzanak be. Míg a francia megvetette kormányát, utálta papságát, gyűlölte nemes-

¹⁾ Rémusat, *L'Angleterre au dix-huitième siècle*, II. k., 449 l.

ségét és fellázadt törvényei ellen, az angol büszke volt vallására, alkotmányára, királyára, aristokratiájára, felsőházára. Mindmegannyi tornya volt ez ama roppant bástyának, melyben a britt lobogó alatt elsánczolta magát, hogy Európának birája legyen és azt megvetésével sújtsa. Megengedte ugyan, hogy az erőd bensejében a vezénylet fölött vitatkozzanak, de az idegennek nem volt szabad ahhoz közelíteni. Anglia ügyei nem illették az idegent s az egész közszellem ellene fordult.

Mint a hogy a középkor politikai küzdelmeiben a bárók a néppel egyesültek, hogy a királyi előjog ellen harczra keljenek, úgy csatlakoztak ekkor a községek az aristokratiához, hogy megvédjék a forradalmi szellem ellenében a chártát és a királyságot. Anglia, a forradalom ellen küzdve, történetének állandó hagyományait követé; az ellenállási háború itt nemzeti háborúvá lett. Anglia a franczia forradalomnak egyedüli félelmes ellenfele volt, mert egyedül ez állított vele szembe hasonló erőket: nemzeti elveket és népies szenvedélyeket. Hogy az angolok akkora szerepet játsztak e válságban, melyben a continentalis Európa oly nyomorúlnak látszott, ez onnan van, mert igazolták azt az ítéletet, melyet Montesquieu nem régiben rólok mondott: »A világon ez a nép az, mely a legjobban tudta hasznára fordítani a három nagy dolgot: a vallást, a kereskedelmet és a szabadságot.« ¹⁾

¹⁾ *Esprit des lois*, XX. könyv, VII. f.

MÁSODIK FEJEZET.

Hollandia.

I.

»Angolország mögé sorakozik Hollandia, mint egy sajka, mely követi nyomait a hadi hajónak, melyhez csatolva van. A hollandiak mint polgárok irtóznak a stathouderatustól, melyet a zsarnokságra vezető útnak tekintenek, mint kereskedőknek pedig nincs más politikájuk, mint saját érdekek.«¹⁾ Frigyes eme néhány sora teljesen visszatükrözi a kortársak véleményét és azt, a mit tudni kell ahhoz, hogy megértsük a szerepet, melyet az Egyesült-Tartományok köztársasága a francia forradalom első válsága alatt játszott. E köztársaság hét tartományt foglal magában,²⁾ melyek következők: Geldern, Holland, Zéland, Utrecht, Frisen, Overyssel, Gröningen. Mindenik egy-egy oligarchiát képez, hol a nemesség csekély nyomatéku, a gazdag polgárság majdnem minden; megvannak a maga rendei és tetszése szerint kormányozza magát. Azon ügyekre nézve, melyek valamennyi tartománynyal közösek, a rendek delegatusokat küldenek ki, a kik Hágában gyűlnek össze, képviselik a köztársaságot az idegenekkel szemben s határoznak a béke vagy háboru fölött. »A nagy hatalmu országos rendek« a mint neveztetnek, magokkal szemben egy versenyző hatalmat találnak, a stathouderét, ki az Uniónak tengernagya és öt tartomány: Zéland,

¹⁾ II. Frigyes, *Mémoires*. Bevezetés.

²⁾ L. Himly, *Histoire de la formation territoriale des États de l'Europe centrale*, VII. könyv, II. f.

Holland, Utrecht, Geldern és Overysseel főkapitánya. Az orániai herczeg, kire e magas méltóság ruházva van, az ország rendei ellenében teljességgel nem bírja azon előjogokat, melyekkel az uralkodó a parlamenttel szemben bír, de törekszik azokra; gyakorolva a katonai hatalmat, dicsvágya tárgyává teszi a politikai hatalmat. Ebből a stathouder és a rendek között állandó surlódás támad.

Francziaország IV. Henrik és XIII. Lajos alatt nagy mértékben mozdította elő ezen köztársaság megalapítását és a tizenhetedik század vége óta Hollandiában igen tevékeny és igen befolyásos franczia párt létezett. De már a Francziaország és a köztársaság közti szövetség elvében is az ellenségeskedésnek egy csirája maradt meg. A hollandiak mindenekelőtt független és kereskedő nemzet. Keresték Francziaország pártfogását, hogy nemzeti függetlenségöket az osztrák ház s kereskedelmi szabadságukat az angolok ellenében biztosítsák. Francziaország támogatta Hollandiát, hogy távol tartsa Ausztriát a Schelde és a Rajna torkolataitól, ott meggyöngítse az angol befolyást és megnyissa magának az utat Németalföldre. Ez az, a mitől a hollandiak mindenekelőtt tartottak: úgy tünt föl előttök, hogy, ha Francziaország megveti a lábát Flandriában és megnyitja hajóhadai előtt Antwerpent, politikai függetlenségök és kereskedelmi szabadságuk még sokkal közvetlenebbül fenyegettetnének, mint Anglia és az osztrák ház által. Innen van, hogy, miután előbb Francziaország segélyét vették igénybe, annak ellenszegültek, s Francziaország miután felszabadította, leigázni törekedett őket. Innen van az is, hogy egyfelől a gyűlölet, másfelől a harag következett a hálára és a barátságra. A hollandiak nem azért rázták le a spanyol igát, hogy helyébe a francziát vegyék

föl: zsarnokságnak tudtak be minden követelést, melyeket érdekeikkel ellenkezőknek ítéltek. A francziák viszont minden ellenszegülést követeléseikkel szemben hálátlan-ságkép lobbantottak amazok szemére.¹⁾ Francziaország; úgy lehet, megharátkoztathatta volna czélzataival a hollandiakat, ha azok iránt érdeket kelt bennök és megnyugtattja őket az azokból rájuk nézve származható következmények iránt; de ahhoz, hogy ezen biztosítékok nekik megadassanak, oly engedékenységre lett volna szükség, mely nem tartozott XIV. Lajos tulajdonaihoz és oly mérsékletre, melyet politikája nem engedett meg.

Hogy megértsük a Hollandia és a franczia forradalomból támadt hatalmak közti viszonyokat, szükséges mindig eszünkben tartani e köztársaság XIV. Lajoshoz való viszonyainak emlékét. Ugyanazon történetnek két korszaka ez. XIV. Lajosnak Németalföld ellen intézett első hadivállalata alkalmával, melyet *átháramlási* (dévolution) *háborúnak*²⁾ neveztek, a hollandiak, megrémítve Francziaország

¹⁾ XIV. Lajos ezt írta 1672-ben: »Habár fejedelmekhez ép oly kevésbé illik, mint magánosokhoz, felhánytorgatni a jótéteményeket, melyekkel barátaikat vagy szomszédaikat elhalmozták, mindazáltal mitsem félve attól, hogy e hibába esünk, okait és eredetét a jelenlegi háborúnak, mely Francziaország és az Egyesült-Tartományok közt kitört, a hollandiak hálátlanságának és türehtlen hiúságának lehet tulajdonítani.« Camille Rousset, *Louvois*, I. k., V. f.

²⁾ *Dévolution*, azon jog, melynél fogva a vagyon a házastárs elhaltával a gyermekekre száll s a túlélő házastárs csak a haszonélvezetet nyeri. — »XIV. Lajos, ipa, a spanyol IV. Fülöp, halála után, felesége nevében spanyol Németalföldet követelte Francziaország számára. Lemondott ugyan az infánsnő Lajossal való egybekelése alkalmával minden örökösödési igényéről, de ezzel a király nem törődött és a Németalföldön divatozó (*jus devolutionis* név alatt ismer-

előnyomulása által, az angolokkal és svédekkel egyesültek, hogy azt visszatartóztassák; az acheni béke 1668-ban ezek közös közvetítése mellett kötött meg. Bármennyire volt is dicső és hasznos e békeszerződés Lajosra nézve, nem bocsátotta meg a hollandiaknak beavatkozásukat és 1672-ben megtámadta a köztársaságot. Turenne és Condé vezényelték a hadakat; a hollandiak nem érezték képeseknek magokat azokkal szembeszállni. Megalázkodtak, beleegyeztek Belgiumnak Franciaországgal való egyesítésébe, készek voltak átengedni még Maëstrichtet, Bois-le-Duc-öt, Bredát, Berg-op-Zoomot, a hollandi Brabantot és a mit Flandriából bírtak — tíz milliónyi kárpótlással. De Louvois azt tartotta, hogy ez még nem elég. Úgy vélekedett, hogy míg a köztársaság csak bizonyos tartósságot őriz is meg, az ellenszegülés tűzhelyét fogja képezni a francia politikára nézve, erősített hely lesz, a mely Franciaország elleneségei számára mindig nyitva fog állani. »Németalföld meghódításának valódi eszköze«, írta 1671-ben, »abban áll, hogy a hollandiakat megalázzuk s ha lehet, megsemmisítsük.« Követelte Nimwegent, Geldernt, követelt kereskedelmi előnyöket, huszonnégy milliót és a katolikus vallás szabadságát, végül hét-tartomány hűbériségét. Ez már függés volt, ha nem hódítás.

A hollandiak föllázadtak. Letaszították a hatalomról a mérsékelteket, kiket gyöngeséggel vádoltak; Francia-

retes) polgári örökösödési törvény szavait, melyek szerint Németalföldön az öregebb nőtestvérnek közelebbi joga van az örökséghez, mint a fiatalabb fítestvérnek, elcsavart magyarázat által a koronára kiterjesztette és igényeinek két jól felszerelt sereg által igyekezett nyomatékot adni.« L. A világtörténet tankönyve. Írta Dr. Weber György. Harmadik kötet. Pest, MDCCCLXVI. — 220 l. Ford.

ország párthivei kiirtattak, visszaállították a stathouderátust egy forradalmi dictatura minden hatalmával. Azután lerombolták a gátakat: XIV. Lajos meg akará semmisíteni országukat, ők a víz alá merítették el azt. E hősiesség előkészíté üdvöket: a vezér, kit magoknak választottak, azt betetőzé. A XIV. Lajos ellen képződött európai nagy liga köréjük csoportosult és Orániai Vilmos vezeté. A harcz csak az utrechti szerződésekkel ért véget, melyek Németalföldet Ausztriának adván, annak őrizetét a hollandiakra bízta és biztosítá nekik, a mit ők még többre becsültek, a Schelde torkolatának elzárását a belga tartományok kereskedelme elől.

Úgy látszott, mintha e nagy erőfeszítések kimerítették volna erélyöket. Miután akkora kitartással küzdöttek, hogy megmentsek szabadságukat, ezt mindenkorra biztosítottak hitték és csak arra gondoltak, hogy elenyésztessék e hosszú harcz nyomait. Volt bátorságuk, feláldozni kereskedelmöket függetlenségöknek; most már nem gondoltak többé másra, csak kereskedelmökre és ennek lassan-lassan feláldozák a függetlenséget. Vilmosnak angol trónra jutása öket szövetségeseivé, majd csatlósaivá, azután alárendeltjeivé tette az angol hatalomnak, mely a kereskedelem és a gyarmatok által versenytársuk maradt. A tizennyolczadik század üzérkedéseik- és kereskedelmökben nagyon virágzóknak, de egyúttal hatalmuk- és méltóságukban nagyon alásüllyedteknek tünteti fel őket. Diderot, ki 1773-ban meglátogató öket, még csodálta az országos rendek gyűlésének ünnepélyességét: »Kereskedöket és bankárokat látni itt, imponáló hanghordozással s a királyok fenséges magatartásával«; de kénytelen volt beismerni azt is, hogy

»a köztársaság dicsvágya a gazdagodásra és nem a terjeszkedésre van irányozva.«¹⁾ Favier, ki Hollandiát közelebbről tanulmányozá, nem engedé magát többé félrevezettetni e méltóságteljes külsőségek által. »Hollandia mindentől fél«, írá, »mindenről panaszkodik és nincs biztosítva semmi irányban.«²⁾

Gyarmatainak kereskedelme felől biztosnak híven magát, Európában csak pénzügyi politikát űzött, elhelyezvén tőkéit, kölcsönöket adva nagy kamatokra az adósságokkal terhelt kormányoknak és dicsvágyát arra szorítva, hogy a continens közadósságainak nagy tőzsdéjévé legyen. De a politika, melyből így kitagadta magát, előbb vagy utóbb ismét reá teszi a kezét s még abbeli erőlködésében is, hogy attól szabaduljon, akarata ellenére hozzáfűzi magát a politikához — azon tőkeelhelyezések által, melyeket Európában végbevitt: szerződések hiányában, hitelezései tették solidarissá az európai hatalmakkal. Ezek majdnem úgy bántak vele, mint a megszorúlt nagyurak bánnak bankáiraikkal, a kikkel szemben ép oly dölýfősek a kölcsön felvétele után, a mily megalázkodók azelőtt. Még keresték ugyan a hollandiak pénzét, de nem törődtek többé kormányukkal s a megvetéstől, melyben az állam részesül, annak jogai megsértéseig az átmenet nagyon gyors. »E köztársaság«, mondá Favier, »hajdan a háborúk tűzhelye, üzletek központja, ezentúl remegve várja sorsát Európától; biztossága, fennállása jövőre a nagyhatalmak összecsapásától függ, melyek közé megszűntek számítani e köztársaságot.« — »Batavok!« mondá Raynal, »minden kereskedő nemzet

¹⁾ *Voyage de Hollande. — Oeuvres*, Paris, 1875—7.

²⁾ *Conjectures raisonnées*, sect. II., art. IX de la Hollande.

sorsa, hogy gazdag, gyáva, romlott és leigázott legyen!« Így ítélte meg őket a francia forradalom és ebből kifolyólag bánt is velök.

II.

Azonban e forradalom, mely bukásukat, leigáztatásukat, majd teljes megsemmisítésöket idézte föl, nálók előbb lelkes tanítványokra, meggyőződésből való utánzókra és számtalan csodálóra talált. A régi köztársasági párt töredékei a tizenhatszadik század második felében új pártot alakítottak, melyet »hazafias és francia« párt névvel tiszteltek meg, ellentétben az aristocraticus párttal, mely Angolországra támaszkodott és a stathoudert támogatta. Hanem a gazdag polgárok patriciatusa, mely e hazafias pártot alkotta, semmi sem volt kevésbbé mint demokrata. »Ép oly republicanusok voltak a stathouderrel szemben, mint dölőfősek a többi osztályok irányában.¹⁾ Mellettök, a polgárság alsóbb soraiban, azon emberek közül, kiket az oligarchák a kormányból, kizártak, egy új csoport alakult, mely nem szorítkozott csupán arra, hogy visszakövetelje a régi szabadságokat, de mely nyíltan lépett fel azon szándékával, hogy a köztársaság intézményeit demokratikus szellemben megváltoztassa. E csoport, áthatva ama bölcséleti eszmék által, melyek Franciaországban uralkodtak, ép oly ellenségesnek mutatta magát a polgári oligarchia, mint a stathouderi despotismus irányában.

A francia miniszterium, mely XVI. Lajos trónra lépte óta a hagyományokat mindenütt följújtotta, támogatta a patriciatust; nem bátorította föl, de nem is hagyta

¹⁾ Albert Réville, *La Hollande et le roi Louis. Revue des deux Mondes*, 1870.

cserben a demokratákat; e párt azonban, mely a stathouderatus és az angol szövetség elleni oppositíója által végre is a francia politikát szolgálta, Franciaországtól hathatós támogatást várt. A köztársaság megalapítása az Egyesült-Államokban, — megszilárdítá az ebbeli reményeket. Az összes hazafiakat, patriciusokat és demokratákat föllelkesíté e példa, s minthogy a stathouder mind nagyobb bitorlásra törekedett, a két ellenpárt, bár mennyire eltértek is a dolgok lényegére nézve egymástól, szövetkezett ellene. Az agitatio, mely 1784-ben kezdett mutatkozni, 1787-ben valóságos forradalommal fejlődött.

Franciaország, kormányzati nehézségek által megsibbasztva, nem volt abban a helyzetben, hogy a hazafiakat támogassa. Anglia fenyegeté őket; Poroszország, melynek új királya az oraniai herczeg sógora volt, ennek segítségére a braunschweigi herczeg vezérlete alatt hadsereget küldött. A hazafiak nem fejtettek ki komoly ellenállást. A polgári oligarchák nem valának harciasak és a demokraták legnagyobb gyöngesége azonnal mutatkozott is, mihelyt látták, hogy rendes csapatokkal állanak szemben. Egyébiránt a nemzeti függetlenség nem forgott kockán: Hollandiában mindenki tudta, hogy sem Porosz- sem Angolország nem fenyegetik meghódítással Hollandiát; alapjában véve nem is volt más viszály mint az előjogoknak egy kérdése a belkormányzatban. A demokraták forradalmi célzatai megrémíték a félénk szellemeket s a kalmárok, kik a többséget képezék, azon nézetben voltak, hogy meg kell hódolni. A stathouder angol minta szerinti uralkodó-féle lett; Hollandia megindult a királyság felé vezető uton. Az Egyesült-Tartományok politikája jövőre Porosz- és Angolországéhoz volt fűzve.

Franciaországot a saját gyöngesége fosztá meg Hollandia szövetségétől; de az angolok dőlyfe s az Orániai herczegnek abbeli nagyon világos törekvései, hogy a köztársaságot megsemmisítse, bizonyos előnyt nyújtottak a francziáknak. Többé nem féltek tőlök s kezdettek hinni hatalmukban, midőn látták, hogy akkora lelkesedéssel fogtak hozzá az állam teljes reformjához.¹⁾ Az 1787-ki események folytán nagy számban száműzött hazafiak és demokraták menedékhelyet találtak Franciaországban. Egyesültek a forradalom pártjával. Az új francia elvek nagyon kosmopolita jellege feltüzeltelte reményeiket: óhajokat táplálván a francia forradalom sikere iránt, őszintén siettetni hitték hazájok felszabadulásának óráját.

Így talált a francia forradalom Hollandiában ellenséges kormányt és rokonszenves nemzetet; hatalmat, mely kész volt harczolni ellene és egy pártot, mely kész volt támogatni a francia forradalmat. E párt sikere biztosítá Franciaországnak a köztársaság barátságát. A francia monarchia és a hollandi oligarchia régi szövetsége megújulhatott volna a régi kormányzatuktól megszabadúlt s hasonló forradalom által két demokratiává átalakúlt két nemzet között. De a forradalmak, még a legmélyebbre hatoltak sem változtatják meg a népeknek sem jellemét, sem érdekeit a világon. Sőt azon mértékben, a mint az alkotmányok mind demokratikusabbakká lesznek, domborúl ki mindinkább a politika nemzeti jellege s lesz az érdekek uralma mind zsarnokibb. Midőn a Hágában és Párisban

¹⁾ L. Kampen, *Geschichte der Niederlande*, Hamburg, 1833., VII. k, III. f. — L. továbbá *Mémoire sur la révolution de Hollande*, par Caillard, publié par Ségur, *Décade historique*, III. k. — Réville, id. m.

megalapított két demokratiának egymással tárgyalásokba kellett bocsátkozniok, Franciaország és Hollandia ugyanazon viszonyok közt találták magokat, a melyekben XIV. Lajos idejében, az örökösödési (devolutio) háborút megelőzőleg voltak.

A hollandi demokraták nem nézheték kevesebb bizalmatlansággal, mint a patriciusok Franciaországnak a Maas és a Rajnáig előretolt határát; a Scheldének francia republicanusok által elrendelt megnyitása kereskedelmekre nézve ép oly romlásthozónak tűnt fel előttök, mint ha francia király által rendeltetett volna el. Végre is mindenekelőtt hazafiak és országuk függetlenségére féltékenyek voltak: keveset nyomott előttök az idegen uralom embereinek neve — azon pillanattól kezdve, a melyben ezek Hollandiát szolgaságba ejteni törekedtek. Franciaország, mint hajdan, csak mérséklettel nyerheté meg, vagy fegyvereinek hatalmával győzheté le őket. A hollandiak minden érdeke oda irányúlt, hogy szövetségesei legyenek egy oly kormánynak, mely oltalmába venné őket ellenségeikkel szemben, a nélkül, hogy kereskedelmöket és függetlenségöket fenyegetse; a nélkül, hogy magokat tönkretegyék és úgyszólva öngyilkosokká legyenek, nem egyezhettek bele, hogy hűbéreseivé legyenek egy hódító despotismusnak, mely őket arra kárhoztatja, hogy uralmának kincstárnokai és tengernagyai legyenek. Bármily durva és súlyos volt is Anglia felsőbb-sége, nekik ez előnyösebbnek látszott: az angolok legalább békét és jóllétet biztosítottak nekik.

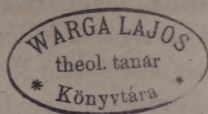
»Azt tartják«, mondá Saint-Évremond,¹⁾ »hogy a hollandiak szeretik a szabadságot és csak az elnyomatást

¹⁾ *Discours sur les historiens français.*

gyűlölik.« Pitt-től ép úgy kérték, hogy mentse meg őket Napoleontól, mint a hogy III. Vilmostól kérték, hogy szabadítsa meg őket XIV. Lajostól. Daczára a viszontagságok és események különbségének, daczára a hollandiak erőszakolt alávetésének és Franciaország hallatlan diadalának, a válság a hollandiakra nézve oly kifejlődést nyert, mint száz évvel azelőtt, sőt még több becsülettel s nagyobb előnyökkel járt. 1713-ban rájuk bízta Belgium őrizetét, megtartását; 1814-ben meg annak kormányzatát adják nekik. Nehezteléseik egyik és másik esetben oly erősek valának, és érdekeik oly szembetünőknek látszottak, hogy a szövetséges és győzelmes Európa nem tehetett helyesebb megoldást, mint hogy rájuk bízta legelőbbretolt állomásait és őket tette meg előőrseivé Franciaország ellen. Így egy évszázad múlva és nagyon különböző viszonyok között a dolgok ugyanazon ereje, mely hajdan társítá, majd szembeállítá Franciaországot Hollandiával, a következmények logikai lánczolata folytán oda vezette a francziákat, hogy előbb felszabadítsák, majd meghódítsák, aztán földarabolják, tönkre tegyék s végül a nemzetek sorából kitöröljék a hollandiakat, kiket csak azért tettek ellenségeikké, mert nem tudtak szövetségesekké tenni.

HARMADIK FEJEZET.

Spanyolország.

I.

Hollandia, érdekeinek játéka által, labdaként dobott Francia- és Angolország között. Spanyolország a régi kormányzat vége felé elválhatatlanul látszott Franciaországhoz fűzve lenni. A két uralkodó család, a két kormány és a két nemzet a legszorosabb egység által voltak egybekötve, a minő csak valaha két állam között létrejött: a *családi pactum* volt ez, általános szövetségi, védelmi és kereskedelmi szerződés, aláírva 1761. augusztus 15-én, a hét éves háború legszerencsétlenebb válságában. Franciaország csakis Spanyolország beavatkozásának köszönhető, hogy akkor nem nyomorultabbul bukott el. A spanyoloknak kötelezettségeik teljesítésében tanusított hűségét nem ismerték félre a francziák. Míg az osztrák rendszer ellen igen élénk és általános gáncsok emelkedtek, a *családi pactum*, elvben legalább, általános helyeslésre talált. Ez onnan van, mert a dolgok természete ép úgy egymáshoz közelebb vinni látszott a két államot, mint a hogy a két dynastiát a vérközösség egyesíté. A *családi pactum* ellen irányult kifogások csak a részletekre vonatkoztak és olyan, különben eléggé helyes eszmékből származtak, melyeket az emberek magoknak Spanyolországról és a spanyol nemzetről alkottak.

Daczára III. Károly és miniszterei abbeli törekvéseinek, hogy ez országot európai színvonalra emeljék és —

mint akkor mondták, — dermedtségéből fölrázzák, Spanyolország hanyatlásnak indult. ¹⁾ A hadseregnek ember és pénz hiányában csak látszólagos consistentiája volt. Minden a tengerészetnek volt feláldozva, mely 1778-ban 67 sorhajót és 32 háromárbczos hajót számlált. E hajóhad szükséges volt a spanyoloknak: mert minden jövedelmi forrásuk a gyarmatokban lévén, a háború tartama alatt ezek partjait az ellenség ellen védelmezniök, a béke tartama alatt pedig a kereskedelmet az angolok és hollandiak csempésze ellen oltalmazniök kellett. Azonkívül fedezni kellett a híres nagy hajókat, melyek az amerikai bányákból az aranyat Európába hozták. De ez a hadi tengerészet, mely ily módon biztosítá az állam jövedelmét, el is nyelte ennek nagyobb részét. Spanyolországnak, úgy szólva, nem volt többé kereskedelmi tengerészete. Nem állított elő, csak behozott aranyrudakat és mind kevesebb és kevesebb élelmiszert és gyártott cikket vitt ki. Ez tette roppant nagygyá a csempészetet. ²⁾ Még magán a Földközi tengeren is idegen lobogó alatt ment a parthajózás: a hajóbérlet, a bizomány, a felpénz fölemésztették minden jövedelmét. »Európa népei úzik«, mondja Montesquieu, »a spanyolok szeme látára ezek monarchiájának egész kereskedelmét.« ³⁾

¹⁾ L. Rosseeuw — Saint-Hilaire, *Histoire d'Espagne*, XIII. k. — Baumgarten, *Geschichte Spaniens*. — Lafuente, *Storia general de España*, XXI. k. Madrid, 1858.

²⁾ 1790-ben azt tartották, hogy »200 milliónyi értékű mindenemű élelmiszerből, melyet a spanyol gyarmatok anyaországuktól igényeltek, ez nem szolgáltatathatott azoknak többet, mint körülbelül csak 70 milliónyit.« Mirabeau beszéd-tervezete. *Mémoires de Mirabeau*, VII. k, 422. l.

³⁾ *Esprit des lois*, XIX. könyv, X. f.

Benn az országban, csatornák és utak hiányában, nem volt cserekereskedés; nem lehetett a gabnát ott szerezni be, a hol termett, úgy, hogy a mezőgazda tönkrement s a tengerparton át voltak kénytelenek idegen gabnát behozni. Mi több, a különböző tartományok, függetlenségi szellemök és viszonylagos autonomiájok folytán, egymás közt benső vámsorompókat tartottak fenn. A spanyoloknak azt a szemrehányást tették, hogy nem művelik földjeiket: kevés szükségletök lévén s a munkát alárendeltnek tekintvén, sok természetes gazdagságot hanyagoltak el; mindazáltal ennek terjedelmét nem volt szabad túlozni. »Ez ország egyharmada művelés alatt van«, írta 1773-ban egy publicista; »egy másik harmad idővel, gond és nagy kiadások mellett, művelté lehet; a többi művelhetetlen s az is fog mindig maradni.« ¹⁾ Az okok, melyek folytán pangásnak indult a mezőgazdaság, megakadályozzák fejlődésében az ipart is. Az ország, az erkölcsök hatása és az általános elpuhultság folytán, a majoratusok túlhajtása és a szerzetes rendek fejlődésének túlságai által néptelenedésnek indult. Favier a spanyolokat »regényes, kevésbé előrelátó« nemzetnek jellemezte, mely gyűlöli az idegent, szerzetesek által kormányoztatik, renyhe és dölyfös és »két évszázaddal van elmaradva a többi művelt nemzetek mögött.«

A »javíthatatlan« közigazgatás szaporítja az adókat, s ama mérvben, a mint a terhek növekedtek, szaporítja a hivatalnokokat s következőleg a sanyargatásokat is, — annál rosszabbul szedvén be az adókat, minél többet akart beszedni. A lakosság száma 1788-ban 11 millióra ment, az összes bevételek pedig 200 millió frankot tettek. »Spanyol-

¹⁾ Favier, *Conjectures raisonnées* XII. cz. : *De l'Espagne.*

ország királya«, mondá Montesquieu, »nem más, mint egy nagyon gazdag magános egy nagyon szegény államban.« ¹⁾ A fő jövedelmi forrást az amerikai aranyrudak képezték, melyek a háborúra való tekintetből felhalmoztattak: bizonytalan forrás, mert nem volt productiv s a tengeri háború, elzárva a gyarmatok útját, meggátolhatá annak felújulását.

Egyébiránt az amerikai jövedelmek ama mértékben csökkentek, a mint ama gyalázatos kizsákmányolási rendszernek hatásai, melynek a gyarmatok kitéve valának, és a mint az anyaország elgyöngülésének eredményei mind érezhetőbbekké lettek. A gyarmatok, szétmarczangolva ádáz faji harczok által, megrontva a lázadási szellem által, mely az Egyesült-Államokból lengett át, elnyomva és kimerítve, minden kereskedelem nélkül magok és az idegenek között, részesek voltak Spanyolország hanyatlásának minden okaiban, a nélkül, hogy önmagokban bírták volna a passiv ellenállás amaz erejét, melyet Spanyolország múltjából és hagyományaiból merített. Angolország csattanós boszúállásra készült ama támogatásért, melyet Spanyolország az északamerikaiak felszabadulásának vakmerően nyújtott. Peruban 1789. előtt volt az első fölkelési kísérlet; a nagy forradalom, mely csak huszonöt évvel később tört ki, csendben kezdett készülődni. A legkülönbözőbb okok hatottak itt közre. Ez országokban kizárólag a jezsuiták gyakorolták az erkölcsi és vallási fegyelmet; egyedül ők tanították és prédikálták a meghódolást az anyaországnak; Spanyolország eltörölvén a jezsuitarendet, megsemmisíté uralmának fő eszközét és e rendnek feloszlatása tett

¹⁾ Liv. XXI, ch. XXII.

annyit Délamerika függetlenítésére, mint az Egyesült-Államok példája, a francia forradalom propagandája és az Anglia részéről jött felbátorítások.¹⁾ Ily módon Spanyolország, mely gyarmatainak rovására élt, romlásba döntötte azokat és tönkre tette önmagát is az által, hogy azokat kizsákmányolta.

Ama publicisták, kik a régi kormányzat vége felé tették tanulmányuk tárgyává a Francia- és Spanyolország közti viszonyokat, valószínűnek tartották a spanyol Amerika zendülését, de nem tarták lehetetlennek, annak kikerülését az anyaország által gyakorolt gyarmatrendszer módosításával.²⁾ Örömet túlozták Spanyolország segélyforrásait és a könnyűséget, melylyel azok mellett egy ügyes kormány talpra állíthatná a kereskedelmet, földművelést, ipart és a pénzügyeket. Ők a szövetséget a francziákra hasznosnak, a spanyolokra nézve nélkülözhetetlennek tarták,³⁾ de úgy értelmezték, hogy Francia-

¹⁾ L. Buckle, *Histoire de la civilisation en Angleterre*; V. f.; *Esquisse de l'intellect espagnol*. — Gervinus, *Histoire au dix-neuvième siècle*, traduction française, t. VI, ch. I. Paris, 1864. — Bancroft, *Histoire de l'action commune de la France et de l'Amérique*, traduction de M. de Circourt.

²⁾ L. Raynal, *Histoire philosophique*, VIII. k, XXXV. f.: *La domination espagnole a-t-elle une base solide dans le nouveau monde?*

³⁾ »Ezek«, írta Favier 1773-ban, »természetes, szükséges és feloldhatatlan kötelékek, melyek a két hatalom közös és változhatatlan érdekeiben gyökereznek s melyektől kölcsönösen függ külső és tengeri, vagy kereskedelmi biztosságuk.« Peyssonel, Franciaország volt consula és Favier tanítványa kimondá 1789-ben, hogy a *családi pactum* mindig »a közboldogság szent eszközének« fog tekintetni. *Situation politique de la France: vues et développements des avantages que le Pacte de famille peut donner à la France*, 1789.

ország kormányozza a két királyság közös politikáját. »A divatnak«, mondá Favier, »melyet mindig tanulmányozni kell, ha meg akarjuk érteni a forradalom diplomatiáját, a divatnak, hogy Spanyolországot Franciaországra befolyjni engedjük, megszűntnek kell lennie; a szükség és a tényleges hatalmi alárendeltség törvénynyé teszik a fiatalabb ágra nézve, hogy az őt megillető helyre vonuljon vissza. A másik ágot illeti meg, hogy amazzal vezesse, jó példát mutatva neki és hogy, úgyszólván, idősebb-ségi jogait visszanyerje.«

Volt a két nemzet között egy rendkívül érzékeny és fájdalmas pont, Louisiana, melyet XV. Lajos 1763-ban kárpótlás fejében Spanyolországnak engedett át. »Új-Orleánst nemcsak annak átengedni, de erőszakkal kiszolgáltatni kellett«, írja egy egykorú. A hűséges francziák spanyol iga alá jutottak; bocsássuk le a függönyt e trágédiára: az új urak, szokásuk szerint, egy pusztasággal többet nyertek.« ¹⁾

Franciaország Louisianát visszaszerezni óhajtott; Spanyolország még sokkal izzóbb szenvedélyvel óhajtotta visszanyerni Gibraltárt. Az 1655. óta elvesztett Jamaika visszafoglalásáról is álmodozott s titokban ama veszélyes dicsvágyat is táplálta, hogy rátegye kezét Portugalra. Ez volt a spanyol politika állandó törekvése és mintegy titka. »Erőmtől kitelhetőleg igyekeztem magamhoz fűzni Portugalt«, írja III. Károly 1787-ben. »Ezt a rendszert kell mindaddig követni, míg e koronát a magunkéval egyesíthetjük.« ²⁾ Ez ambíciók csatolák Franciaországhoz

¹⁾ Favier. Boutaric, *Correspondance secrète de Louis XV.* II. k, 218. l.

²⁾ Baumgarten, I. k, I. f.

Spanyolországot, a franczia diplomatia klasszikus műfogásai pedig belevítették az Angolország elleni vállalatokba. Így történt aztán, hogy III. Károly, daczára a példaadás ártalmas voltának és a szembetűnő veszélynek, mely abból gyarmataira nézve származott, belevitetni engedé magát abba, hogy az észak-amerikaiakat Angolország elleni fölkelésekben támogassa.

II.

III. Károly meghalt, mikor a franczia forradalom kezdődött. ¹⁾ Ő a legjobb uralkodó volt, a kivel csak régóta dicsekedett Spanyolország; jó minisztereket hagyott hátra, mint a minők: Aranda, Campomanes, Florida Blanca, de nem adatott meg nekik, hogy művét folytathassák. Ez újjáalkotó kormányra a legnagyobb feloszlás kormányzata következett. Spanyolország, melyet értelmes fejedelem egy pillanatra fölemelt, pár év múlva egy tehetetlen uralkodó kormányzata alatt nemtelen cselszövénybe süllyedt. E csel már az új király trónralépte után való napon szövődött. IV. Károly negyven éves volt: testes ugyan, de szellemileg gyöngé; jószívű, de hirtelen haragú; képtelen arra, hogy elhiggye a rosszat, mert képtelen volt, hogy felfogja azt; szerelmes, tisztaéletű, áhitatos és következőleg inkább feleségének, mint vérmérsékletének rabszolgája. ²⁾ Házasságának első éveit egész életére elvakították. Lelkiismereti furdalások által visszatartva attól, hogy elváljon a királynétől, mikor tőle gyermeket többé már nem remélt, vadászat-

¹⁾ 1788. decz. 14.

²⁾ »*Uxorius*«, mint Sainte-Beuve mondá. L. *Causeries du lundi*, t. V.: *la Princesse des Ursins*.

ban, kézi munkában, kegyetlen gyakorlatokban keresett menedéket, csak dús asztalt, zenét és bikaviadalokat kedvelve, végül kimerülve, ha félóraig királyi mesterségét kelle folytatnia. ¹⁾

Pármai Mária-Luiza kicsiny és szépség nélküli volt, arcszínje fekete, de bizonyos kecscesel birt az előkelőségben, különösen a tartásban, babonás és szenvedélyes volt egyszersmind, tudatlan, izgatott, lelkiületében igen frivol alappal, önfejű szilárdság nélkül, mesterkelt értelmesség nélkül, ármányos minden következetesség nélkül; több benne a kapzsiság, mint a becsvágy, szellemében nagy ür, de szívében még nagyobb. Férje brutálisnak és durvának tünt föl előtte: megveté. Utálta nagyobbik fiát és keveset törődött többi gyermekeivel. Harmincznégy éves volt, zavart képzelődéssel, nyugtalan érzékekkel — a vallás vagy az erény minden féke nélkül, midőn trónra lépett és Godoyt szerencséje az ő útjára vetette. Ez falusi nemes volt, ki jobb hiányában, tizenhét éves korában a testőrök soraiba vétette föl magát. Ekkor már huszonegy évet számlált. Nagyon szép volt; ama komoly szépséggel dicsekedett, mely a délvidéki férfiaknál gyakran fordul elő s mely a fiatalságnak a benső és parancsoló szenvedély kinézését, az érett kornak pedig ama kitanúlhatatlan és imposáns külszínt kölcsönzi, mely annyira alkalmas a szellem közepszerűségének, a szív kiaszottságának, a zsarnok önzésnek s egy oly romlottság minden cselszövényének leplezésére, a mely annál behizelgőbb, mert önmagát ismerni sem lát-szik. A királyné szerelemre gyúlt iránta s teljesen áten-

¹⁾ L. a furcsa okmányt, közölve Jung által. *Mémoires de Lucien Bonaparte*, Paris, 1882, t. II, p. 10.

gedte magát neki; Godoy szemérem nélkül élt vissza vele. A királyné nem elégedett meg azzal, hogy szeretőjévé tette Godoyt, hanem nagy emberré, miniszterré, a hatalomban társává is akará tenni őt. Bevezette az udvarhoz s királyi háztartásának bizalmasává tevő, a hol IV. Károly engedelmesen vonzódott hozzá.

Mária-Luiza eleinte bizonyos óvatosságot tanusított ama kitüntetések fokozatában, melyeket reá pazarolt s a melyek mind megannyi botránnyal jelzék szenvedélyének növekedését, de nem sokára ennek teljesen hatalma alá került. Godoy akkora hatalmat vívott ki a királyné fölött, mint a minőt ez arrogált magának IV. Károly fölött. Minthogy a királyné féltékeny és indulatos volt, mivel Godoy önhitt és érzéketlen vala s mivel, hűtlenségeivel kérkedve, szerencsés katonatiszti homlokát dicsfénnyel övezé, — ez csakhamar annyira ment, hogy bántalmazá a királynét s oly szégyent hozott reá, a minővel ez a királyt illeté. Így kezdte meg a francia forradalom előestéjén e sajátságosan szövetkezett három személyiség udvari jelmezben és II. Fülöp palotájának komor pompájában a félesége által megcsalt szelíd férj s a szerető által kizsákmányolt vén ágyas ama comédiáját, mely ép oly régi, mint a bűn és ostobaság. A darab, a *Gil Blas* egyik fejezetekép, 1787. táján veszi kezdetét s húsz év múlva shakespeare-i megoldással ér véget. E szerencsétlenek, kik előbb az udvarok nevetségének, azután megvételének tárgyaivá lettek, alacsonyságokon keresztül a bayonnei szerencsétlen katasztrópháig jutottak.

IV. Károly kormányzatának elején lelkiismereti sugallatból, a királyné képmutatásból, Godoy politikából ájtatosságra adták magokat. A királyné Godoy számára

akarta a hatalmat és Godoy ezt haszonból kívánta. III. Károly régi tanácsosait el kellett távolítaniok. Ezek philosophok valának, a nemzet azonban katolikus maradt s Mária-Luiza és Godoy a régi spanyol fanatismusra támaszkodának. A miniszterek nemsokára minden befolyásukat elveszték és a királyné, miután egy ideig visszautasítólag bánt velök, kegyvesztettekké tevő őket. A francia forradalom erre jó ürügyet szolgáltatott neki.

Spanyolországban teljes reactio indúlt meg. Az egyház visszaragadta uralmát; az inquisitio visszaállított. Úgy látszik tehát, hogy a forradalomnak Spanyolországot szükségképen ellenségesnek kellett találnia: Bourbon király és hitbuzgó kormány azt csak gyűlölhette. De a király inkább volt férj, mint Bourbon, és Mária-Luiza csak azért lett hitbuzgó, hogy ez által cselszövényeit álcázza. Ugyanazon szenvedélyektől vezettetve, óhajtotta fölváltva a háborút, hogy kitüntesse kedvesét, majd a békét, hogy népszerűvé tegye őt. E gyöngé és romlott udvar már előre mintegy ki volt szolgáltatva a félelem minden sugallatának, a kapzsiság minden kísérletének. Azok, a kiknek ez udvarral tárgyalniok kellett, nem mulaszták el hasznukra fordítani gyöngeségét, hogy befolyásuk alá kerítsék azt. Az udvart egymásután látjuk csatlakozni Angliához, majd Franciaországhoz, dédelgetni a forradalmat, majd lanyhán azzal szembeszállni; keresni a directorium szövetségét és átengedni magát Napoleonnak, ki azt megsemmisíti.

Franciaország a maga czélzatai iránt túlságos hajlandóságot talált Madridban; az illusiók, melyeket ez benne keltett, gyászosabbakká lettek reá nézve, mint a spanyol kormányzók tapasztalatlansága és gyalázatossága

Spanyolországra nézve. A francziák a régi kormányzat szokásai- és hagyományainál fogva indíttatva érezték magokat úgy bánni a spanyolokkal, mint alárendelt nemzettel, mely segédszerepre van kárhoztatva. A párisi politikusok a spanyol udvart gyávának és megvásárolhatónak tartván, elmulasztották számolni a spanyol néppel. Tetszés szerint megoszthatónak és kormányozhatónak tarták. Nem mintha megvetették, sem mintha eltökélt szándékuk lett volna szolgaságba ejteni; de azt vélték, hogy az utolsó osztrák királyok kimerítették és elpuhulttá tévék, hogy e hanyatlásból csak a Bourbonok által emeltetett föl, s hogy viszont e dynasztia is elkorcsosodott; hogy csakis egy más idegen, értelmesebb, felvilágosultabb, határozottabb kormány ragadhatja kezébe és vezetheti jó véghez az újjáalkotás művét — szigorú bánásmód és jól alkalmazott helyi szerek által. A mire XIV. Lajos a despotismus egyedüli érdekében vállalkozott, azt a forradalom által újjászületett Franciaországnak jogában és hatalmában állott, Spanyolország és az emberiség legfőbb java érdekében, vinni végbe. E számítások, melyekből kihagyták a lényeges elemet, vagyis a spanyolok jellemét, megcsalták a Conventet, zavarba hozták a Directoriumot s azzal végződtek, hogy Napoleont vállalatának egyik legvégzetesebbikébe ragadták. Valóban e mellékúton jutott oda, hogy újra fölvegye XIV. Lajos terveit és egyik fivérét helyezze V. Fülöp trónjára. Napoleon ez ügyben, mint sok másban is, csak mértéken túl fejleszté és minden arányon túl terjeszté ki ama politikai terveket, melyeket a forradalom a régi kormányzattól vett át.

»Úgy látszik«, mondá 1778-ban Florida Blanca Montmorin grófnak, XVI. Lajos követének, »hogy önök Spa-

nyolország királyát alkirály-félének vagy tartományi kormányzónak tekintik.« A míg voltak Spanyolországban fejedelmek, a kik e szerepbe belenyugodtak, könnyen ment a dolog, és addig is, míg IV. Károly ült a trónon, beváltak a párisi politikusok számításai: ők parancsoltak és Spanyolország többé-kevésbbé engedelkenyen engedelmeskedett. De mikor Napoleon, épen e meghódolás által csalódásba ejtve, azt hívé, hogy hatalmába kerítheti a trónt, melyről a Bourbonok már csak az ő parancsai szerint uralkodtak, szemben találta magával a spanyol nemzetet s minden számítása dugába dőlt.

III.

A század levegője csak átsurrant Spanyolország fölött; a nép nem szívta azt magába. Ez országban, hol az inquisitió épen amaz időben lett állami intézménynyé, mikor Franciaországban megállapítottatott a parlament,¹⁾ az egyházi hatalom akkor gyarapodott, mikor mindenütt máshol csökkent.²⁾ III. Károly egyszerre behozott reformjai a nemzet szemében mindig idegenek és mintegy ellenségesek maradtak. Nem a törvényekből vették származásukat; a közerkölcsök pedig idegenkedtek azoktól. III. Károly és felvilágosult miniszterei soha sem sorakoztattak magok körül többet, mint csak egy igen tiszteletreméltó, kétségkívül igen kitűnő kis csoportját az embereknek, de kik a cabineten és az államtanácsn kívül nem bírtak semmi befolyással. Nem bírtak hatalommal a nép

¹⁾ V. ö. Guizot, *Civilisation en Europe*, leçon XI.

²⁾ L. Buckle id. m. — Gervinus, IV. k. I. f. — Malouet, *Mémoires*, I. f. — Baumgarten, id. m.

fölött. A nemzet, mihelyt a hatalom megszűnt azt visszatartani, kisiklott kezeikből. A jezsuitarend megszüntetése mélyrehatóan népszerűtlen volt, és a spanyolok, megfosztva e vezetőktől, kik — mindent összevéve — még mérséklék őket, a barátok karjaiba vetették magokat és csak még fanatikusabbakká lettek. Spanyolországban csak a reformokkal szemben volt komoly ellenzék. A visszahatás, mely IV. Károly trónraléptét követé, a közjóra irányult rendszabálykép fogadtatott. Midőn 1789-ben a cortes összeült, hogy üdvözlje a királyt és megváltoztassa az örökösödési törvényt, leborúlva állt meg IV. Károly előtt, ki csak azért jelent meg, hogy feloszlassa azt.

A dynastiához nagyon ragaszkodó, a politikai szabadságok iránt az állam közügyeiben közönyös, az újitásokkal szemben lázadásra kész spanyolok csak vallásuk és tartományi szabadságaik iránt tudtak hevülni. A meglevő hatalom iránti külső engedelmességök a függetlenségnek megrögzött szellemét rejté magában. A valóságban »kevésbé a kormánynak, mint saját erkölceiknek hódoltak.« Míg a hatalom ezeken semmit sem kívánt változtatni, a többi fölött rendelkezni engedték; de ha őket ebben érinteni megkísérlé, szíven találta őket és fellázadtak. »E nép tudatlan, szegény, rest, az igaz«, mondja egy egykorú,¹⁾ »de józan, komoly, büszke, loyális és szívós erkölcsű; erős, büszke és nemes ösztönei vannak, rendíthetetlen hűségű s úgy jelleme, mint félreeső, majdnem szigeti helyzete által elzárva, idegen és közönyös maradt az európai műveltség haladása iránt. Visszautasítva minden külső érintkezést is,

¹⁾ *Mémoires du général de Ségur*, III. k. 745. és köv. l.

tetszelgett a maga elszigeteltségében, melyet absolut, babonás hite s a papság iránti hódolata még fokoztak.«

E spanyolok, kik Európában immár csak mint fejtegetési tárgy a bölcsesek számára és mint a nemzetek hanyatlásának élő példája jöttek számba, az idegen hódítás alatt és szemben egy oly forradalommal, mely megdöntötte dynastiájokat, fenyegeté vallásukat, felforgatá szokásaikat és erőszakosan sérté erkölceiket, — tüstént fellázadtak, még pedig a fanatismusnak oly dühével és oly hazafias nekihévüléssel, melyek Európa összes politikusait zavarba hozták. Hősiességek azonban ugyanazon okokból származott, mint sülyedésök. Spanyolország az átalakult Európában mozdulatlan maradt. »Annyi bizonyos«, írá Richelieu, »hogy a spanyolok minket állhatatosságban és szilárdságban, buzgalomban és királyaik és hazájok iránti hűségben felülmúlnak.« Napoleon őket olyanoknak találta, minőknek a mórok kiűzése óta maradtak. Hogy a spanyol nemzet, ellenkezőleg a bölcsek vélekedésével, nem fáradt bele a rossz kormányoztatásba V. Károly óta, ¹⁾ onnan van, mert a kormányzatok, melyeken egyforma engedelmisséggel keresztülment, fölváltva hízelegtek regényes hősiessége szenvedélyének és gyógyíthatatlan szellemi tunyaságának. Különösen arra volt gondjuk, hogy szokásait tiszteletben tartásák.

A spanyolok ugyanazon indokokból lázadtak föl a francziák invasiója ellen, melyek őket arra birták, hogy alá vessék magokat királyaik hatalmának. A fogyatkozások, melyek annyira meggyöngítették volt őket, képezék ekkor erejüket és erényekké változtak át. »Komolyaknak,

¹⁾ Katalin levelei Grimmhez, 575. l.

szigorúaknak, furcsáknak, barátságtalanoknak« találták ¹⁾ őket; az idegeneknek e megvetése vad gyűlöletté fajult. Szívök mélyén mindig megmaradt bizonyos harag a francziák ellen. »Atyám«, mondá egy spanyol paraszt a forradalom előtt, »kikelne sírjából, ha előrelátná, hogy háború lesz a francziákkal.« ²⁾ Szegénységök érzéketlenné tette őket a háborúval járó szenvedések iránt; vallási fanatismusuk folytán lelkesülten néztek az üldöztetések elébe. Az a kalandori hajlam s az a függetlenségi szenvedély, melyek a falvakat csavargókkal, csempészekkel és rablókkal népesíték be, az első felhívásra ama *guerillá*-kat csődíték össze, melyek legyőzhetetlenné lettek, mivel hozzáférhetetlenek voltak. Szenvedélyes és felekezeti szellemtől áthatott papjaik köztök éltek s harcra tüzelték, aztán vezérelték őket. E feltüzelt pórok török módra harcoltak, szét-szóródva a lapályokon a rendes csapatok előtt s az ellenség támadásaival szemben lőrésekkel ellátott falaik, vagy hegyi sánczolataik mögül a leggyilkosabb és legmakacsabb ellenállást fejtve ki.

Végre az a keresztes-hadjáratí ösztön, mely megvolt bennök ép úgy, mint a középkori vad erkölcsök; az a szilajság, mely finom becsületérzéssel párosult; az a boszúállási nyersség, mely az önfeláldozás szellemével párosult, hős és a támadó ellen egyszersmind kegyetlen katonákká avatták őket. Mindaz, a mi a XVIII. században az újkori műveltségre nézve hozzáférhetetlenné tette őket; mindaz, a mi őket álmokórságban tartotta és úgy szólva elzárta

¹⁾ Le général de Ségur, id. m.

²⁾ Ferguson, Janet által idézve, *Histoire de la science politique*, II. k, 549. l.

előlők az európai utakat: mind közrehatott arra nézve, hogy megvíthatatlanokká tegye őket hegységeikben, — midőn ama büszkeség, mely őket a világtól elválasztá, sértve; midőn amaz előítéletek, melyek őket elszigetelék, megtámadva voltak s midőn nemzeti függetlenségök, ez egyedüli javuk, melyért hevültek, fenyegetve volt.

A forradalom, még legjótékonyabb s legbékésebb műve által is súrlódást idézett elő nálok. Fegyveres invázió és idegen hódítás alakjában meg elkésérité őket. Volt egy dolog, melytől még inkább irtóztak, mint a hódítástól és idegen kormánytól s ez az ember jogainak alkalmazása. Innen van, hogy ha elfogadták is V. Fülöpöt, a francziát, de katholikust, — Józsefet, a forradalom általi királyt elűzték. Spanyolország lett e szerint ama korlát, mely előtt megállott a Convent propagandája, és, mert Napoleon azt erőszakolni akará, rajta törte össze fegyvereit. A napoleoni hódítás ugyanazon akadályba ütközött, melybe a forradalmi proselytismus: a nemzeti szenvedélyekbe. Nagyon hosszú idő kellett ahhoz, hogy a forradalom szelleme Spanyolországba hatoljon. Midőn pedig oda behatolt, követte az áramlatot, mely a lelkeket magával ragadta: maga is merőben nemzetivé lett s a szabadság szelleme csak még éleszté a francziák iránti gyűlöletet. E szellem csak Franciaország romlására érvényesült Spanyolországban. A francia forradalom sikerének feltétele ez országban az volt, hogy a francziák ott ne uralkodjanak többé.

NEGYEDIK FEJEZET.

Olaszország.

I.

Mindaz, a mi eltávolította a spanyolokat a francziáktól, ezekhez közelebb vinni látszott az olaszokat, legalább az északiakat és a közép-olaszországiakat. A forradalom lelkes rokonszénvre talált nálok s itt még a hódítás is könnyű volt.¹⁾ Ennek oka az, hogy az idegenek uralma Olaszországban régi dolog volt, s hogy itt a társadalmi viszonyok is sokban hasonlítottak a francziaországiakhoz. Az olaszok csak nyerhettek a francziák győzelme által. Ők egy nemzetet képeztek; voltak hagyományaik; tiszteletben tartották azok emlékét s felújítani igyekeztek. Olaszország rongyokban hevert, de ezek ugyanazon darabnak voltak a rongyai s még a repedések is, melyek a szálakat mutatták, a régi szövédéket bizonyíták.

A XVIII. század vége Olaszországban emlékeztet távolról a Renaissance-t megelőző időkre, mikor az olaszok a szépirodalomban, művészetekben, tudományokban, sőt még a politikában is új életre ébredtek; mikor arról álmodtak, hogy újjá alkotják hazájokat; mikor Caesarra hívatkoztak és mikor országuk neve a világegyetemet kezdé

¹⁾ L. Franchetti, *Storia d'Italia dopo il 1789*. Milano, 1880. — Cantu, *Histoire des Italiens*. Paris, 1859. Traduction française. — Botta, *Histoire d'Italie*. Paris, 1824. — Bianchi, *Storia della monarchia Piemontese*.

betölteni.¹⁾ Bármily szolgaság nyomta is őket, becsületekre ki kell mondani, hogy jogaikat soha sem engedték elévülni. Állami megbízottak hiányában mindig találtak költőket, kik azokat visszaköveteljék. A XVIII. században nincs ugyan nemzeti politika Olaszországban, de van nemzeti nyelv, vannak nemzeti történetírók és nemzeti költők. »Eljövend a nap«, mondja Alfieri, »mikor az olaszok merészen újjászületnek a csatamezőn.« Erre sarkalja őket a régi római hazafiságtól áthatott költeményei és tragédiái által. Muratori és Denina eredetükre emlékeztetik őket s bennök a történelem által nemzeti öntudatot ébresztetni igyekeznek. Az újjászületett Olaszországot szemlélte Vico is a nagy látkörön, melyet az emberiségnek föltárt.

Verri Péter az angol *Spectator*-t utánzó gyűjteményt tett közzé *Le Café* cím alatt.²⁾ Itt elbeszéli, hogy egy napon egy ember beállított Milanóban egy társaságba, a hol őt nem ismerék. — Idegen ön? kérdék tőle. — Nem, uram. — Milanói? — Nem, uram. — Midőn a kérdező csodálkozik és tovább faggatja, az ismeretlen így felel neki: — Én olasz vagyok s az olasz ép úgy nem idegen Olaszországban, mint a francia nem az Franciaországban, az angol Angliában, a hollandi Hollandiában. Majd folytatja és kifejti eszméjét; kimutatja, hogy Olaszország szétdaraboltsága megsemmisít minden szellemi életet. A társaság úgy találja, hogy jól beszél, mint művelt ember, mint jó érzésű ember, mint jó hazafi és mindnyájan az idők ama szerencsétlen-

¹⁾ L. Ferrari, *Histoire de la raison d'État*. — Rendu, *L'Italie et l'Empire d'Allemagne*. Paris, 1859. — Marc Monnier, *Histoire générale de la littérature moderne: La renaissance, de Dante à Luther*. Paris, 1884.

²⁾ 1765. és 1766-ban.

ségéről beszélnek, mely szerint egyik olasz nem lehet egy másik olasznak polgártársa és a pusztá véletlenről, hogy ha »az Apenninek által átfutott s a tenger és az Alpesek által határolt országban« itt vagy amott született, ez már más emberré tesz. Ekkor az idegen újra megragadja a szót; bizonyítgatja, hogy az olaszoknak nem csak ugyanazon eredetök, de ugyanazon jellemök és ugyanazon polgári törvényeik vannak; birták ezeket, mikor Róma dicsőségében osztoztak; még Nagy Károly idejében is birták és a Renaissance idején megmutatták köztársaságaikban, hogy azok emlékét nem feledték el. Olaszországot a bolygó csillagok egy csoportjához hasonlítja, melyek mindenkének megvan a maga saját élete, de mindenik követi az általános vonzóerőt és hozzájárul a rendszer megalkotásához. »Rendezzük be« — így végzé — »e minta szerint nemzeti politikánkat. Ha különböző uralmak alatt szétszórva és különböző uralkodóknak alávetve vagyunk is, alkossunk a tudományok és művészetek fejlesztésére egyetlen egy rendszert. Legyen a hazaszeretet, vagyis nemzetünk közjavanak szeretete, a nap, mely nekünk világít! Legyünk mindnyájan olaszokká, ha nem akarunk megszűnni emberek lenni«!

Ők mondják; Európa tudja. Az az irodalom és az a művészet, melyek köztök egygyé összeforrva tartják a szellemeket, daczára a föld szétdaraboltságának, mindenütt, a hol tudnivágyó szellemek s a szép iránt fogékony képzelő tehetségek vannak, fentartják a nagy múlt emlékét s a jövő iránti ösztönt. Minden, még a csodaszerű éghajlat és nap is közrehat abban, hogy e fényteljes névvel: Olaszország, terjeszsze a világon a haza hagyományait.¹⁾ Nemességi

¹⁾ Belle encore, l'Italie attire l'univers.

André Chénier, *Élégies*, XXVII.

jogcímei magának az európai műveltségnek is jogcímei. Senki előtt ezek nem ismeretlenek. »Olaszország vár és remél«, írta a nagy Katalin 1780-ban. A *Corinne* szerzője a XVIII. század végén nagyon elterjedt eszmét fejez ki, midőn Olaszország »mysteriumá«-ról szólva ezeket mondja: »Az olaszok sokkal nevezetesebbek az által, a mik voltak és mik lehetnének, mint az által, a mik jelenleg.«¹⁾

Az olaszok, e tekintetben nyugtalankodva hazájok sorsa iránt, a sardiniai király alattvalóinak kivételével, teljes közönyt tanúsítanak ama kormányok iránt, melyek között felosztva vannak. Ezek, Piemonton kívül, vagy választott államfők, mint Rómában és a köztársaságokban; vagy nomád uralkodó családok, mint Parmában, Toscanában és Nápolyban. A fejedelmek valósággal az állam koronás haszonélvezőinél egyebeknek nem mutatták magokat; a népek ilyenekül is tekintették őket s nem becsülték többre, mint a mennyit kormányzatuk ért. Az olaszok emez érzi-lete különösen előkészíté őket ama forradalom befolyásának befogadására, a mely oly érzelmeket tüzelt föl, melyektől mindnyájan áthatva voltak s oly intézményeket és dynastiákat döntött porba, melyekhez senki sem ragaszkodott. A francia forradalom olyan polgári reformokat proclamált, melyek a nép nagy többsége forró óhajításainak tárgyát képezék; elvül tűzte ki a nemzetek függetlenségét, azokat felszabadítani és csoportosítani, az embereket a törvények által egymáshoz közelebb hozni s a hazafiság által egyesíteni törekedett: az olaszok pedig, midőn a forradalom ilyen elvekkel állott elébök, azt csak zajosan helyeselhatték. Kormányaik, a piemontit kivéve, mert az egyedül volt nemzeti, nem birtak a forradalom ellen egy védelmi eszközzel sem.

²⁾ *Corinne*, liv. I. ch. VI.

II.

A Két-Sicilia 1738-ban a bécsi szerződés által a spanyol Bourbonok egy ifjabb ágának adatott át.¹⁾ Don Carlos, az első király ez uralkodóházból, felvilágosult fejedelem volt. Megkísérlé orvosolni »ama kormányzat gondatlanságát, mely emlékezetet meghaladó időktől fogva soha sem tudta alattvalóit sem kormányozni, sem civilizálni.«²⁾ De csak könnyű, felszínes módosításokat tehetett, a társadalmi helyzet nyomorúlt maradt: rablóbandák pusztítottak az ország belsejében, a partokon s Calabriában; barbár kalózok tevék néptelenekké a falvakat. A nemzet közönyből aláveté magát oly reformoknak, melyeknek hasznát vevé, de melyek jelentőségét nem fogta fel. Ellenkezőleg, a heves forradalmat kedvelé. Ez aluszékony nép az első rázkódás hatása alatt rögtön örületessé válhatott. Ez országban valósággal minden csak az anarchiára, vagy a zsarnokságra volt megérve: a francia forradalom csak sietteté az átmeneteket az egyikről a másikra.

VI. Ferdinándnak, Don Carlos bátyjának, halála folytán 1759-ben Don Carlos került a spanyol trónra. A Két-Siciliát harmadik fiának, IV. Ferdinándnak engedte át, ki csak nyolcz éves volt. Károly miniszterei képezek a regenségi tanácsot, s a kormány az maradt, a mi volt, tudni-

¹⁾ Don Carlos, V. Fülöp és Farnese Erzsébet fia, ki 1716-ban született, a lengyel örökösödési háború idején elfoglalta Ausztriától a nápolyi királyságot. A Két-Sicilia királyául a bécsi szerződés által ismertetett el 1738-ban. IV. Károly név alatt 1759-ig uralkodott. Ekkor fivére, VI. Ferdinánd halála folytán a spanyol trónra lépett, melyen III. Károly név alatt 1788-ig ült.

²⁾ *Mémoires du général de Ségur*, II. k, 528. l.

illik: aránylag értelmes és jótékony. Ferdinánd 1767-ben nagykorúsíttatván, a következő évben az osztrák Mária Karolinát, Mária Terézia leányát és a francia királyné nővérét vette el. A király tizenhét éves volt, a királyné tizenhat; néhány évre volt szükségök, hogy lerázzák magokról a korábbi regensség gyámkodását. Tanucci visszavonulása, ki annak lelke volt, azt mutatta 1776-ban, hogy a fiatal királyi pár képesnek hitte magát arra, hogy maga kormányozzon. Ez volt a legsiralmasabb kormányzat.

Ferdinánd tudatlan, durva és tunya volt. Soha sem írt. Nem lehetett volna nála, úgy mondák, tintatartót találni, még a tanácsteremben sem. Szerette az alantasabb szórakozásokat, aljas dobzódásokat, pórias sikereket. Alapjában véve közönséges zsarnok, ki haragból vagy félelemből képes vaddá lenni. Hanem bármily korlátolt s nagy gondolatokra bármily képtelen vala is, bizonyos királyi ösztönt s kötelmeinek homályos tudatát megőrizte mégis. Egy okos asszony csakhamar rendbe szedte volna ez elkényeztetett, nevetségig hiú és elpuhult nagy gyermeket; tanácsok hiányában tanácsosokat adhatott volna neki. De Mária Karolina szenvedélyes, gögös és bosszúvágyó osztrák nő volt.¹⁾ Arról ábrándozott, hogy Európát a maga személyével foglalkoztassa; Katalin czárnő hírneve szüntelen kínoztá és ösztökelte becsvágyát. Voltak ismeretei,

¹⁾ L. Mária Karolina ifjúsága és nevelése tekintetében: Arneth, *Maria-Theresia*, VII. k, XI. f.; politikai szereplésére nézve: Helfert, *Koenigin Karolina*, Bécs, 1877.; magánéletére nézve: Helfert, *Maria-Karolina, Anklagen und Vertheidigung*, Bécs, 1884. Helfert, ki Mária-Karolina lovagjává és védőjévé avatja magát, a legkisebb részletekig kifejti és megvitatja az e fejedelemnő ellen emelt összes vádakat.

volt szelleme, főleg értett a cselszövényhez és a csábításhoz. Férjén könnyen uralkodott. »Feleségem mindenhez ért«, mondá ez csodálattal és engedé, hogy erőszakkal magához ragadja az egész kormányzatot. Azonban Ferdinánd az ügyek elhanyagolása és folytonos élvhajhászata mellett féltékeny volt tekintélyére s meg akará óvni annak látszatát és illúsióját; ¹⁾ a királyné nem tudta máskép vezetni, mint hogy mindig elkábította és szórakoztatta. Így aztán oda jutott, hogy elaljasította férjét, de az által, hogy biztosította magának az állam vezetését, teljességgel nem emelte a korona tekintélyét. Mária Karolina nélkülözte a czélokat s az azokra irányzott következetes törekvést; pusztán csak hatalomvágy élt benne, a hatalmat pedig csak szeszélyei szerint gyakorolta és csak kegyenczekre bízta. Ehhez adjuk hozzá, hogy könnyelmű, meggondolatlan s a botránynyal nem-törődő volt. Nem szűnt meg a forradalom idején botrányra okot szolgáltatni, főminiszterével, Actonnal való bizalmas viszonya által. ²⁾ Csak

¹⁾ »A király önmaga akar uralkodni«, írá 1789. ápríl. 9-én Cacault, a francia ügyvivő. »Ő felsége csak akkor nyugodt, ha azzal hízeleghet magának, hogy államaiban minden a legjobban megy s hogy királyi kötelmeit teljesen betölti; ha észrevenné, hogy a legkisebb dologban megcsalják, haragja rettenetes és borzasztó lenne. Az uralkodó hit fentartása czéljából tehát a királylyal szakadatlanul, következetesen és a végtelenségbe menő eszközök és fogások segélyével kell foglalkozni. A szakadatlan nagy munka tehát nem a közügyekkel való foglalkozásban áll.« ... hanem abban, hogy a királyra felügyelni, őt foglalkoztatni és körülvenni kell. — Affaires étrangères.

²⁾ Cacault 1788. aug. 23-án Montmorinnel a következő tényt tudatta, melyről, mint mondá, »annyira biztos tudomása volt, hogy kötelesség-mulasztást vélne elkövetni, ha arról jelentést nem tenne« : »A király és királyné közti jelenetek ingerültsége fokozódik hevesség-

hamar még több botrányt keltett ama különös kegy által, melyben egy nagyon szép, nagyon bájos és nagyon gyanús angol kalandornőt részesített, kit a véletlen a nápolyi angol követ nejévé tett s ez lady Hamilton.

A mennyire parancsoló természetű volt Mária Karolina, nem tűrheté sokáig a spanyolok gyámságát. Egy-másután bocsátá el III. Károly régi tanácsosait. A viszonyok Ferdinánd és atyja között, e fejedelem életének utolsó éveiben rendkívül feszültek valának. Nápoly, folytonos viszályban lévén Spanyolországgal, nagyon elhidegült Franciaország irányában is. ¹⁾ 1789. elején semmi remény nem maradt fenn az iránt, hogy azt a *családi pactumba* bevonni lehessen. Spanyolország, mondák Nápolyban, rászedette magát, pedig nem akkor van rá az alkalmas pillanat, hogy vezettségük magokat Franciaország által, mikor ez gyengülni látszik. A Bourbonok elvesztették a befolyást, de Ausztria, mely azt tőlök elragadta, nem tartá meg. E tekintetben a számítás, melyet Mária Terézia tett, midőn leányát Ferdinándhoz adá nőül, ki lőn játszva. Nápoly a régi kormányzat utolsó éveiben Angliához szított. Mária Karolinát a családi iga iránti türelmetlensége, a vágy, hogy független politikát űzhessen, különösen pedig a vak-ság, melyben őt kitüntetett minisztere tartá, az angol szövetségbe sodorták.

Acton, jóllehet származására irlandi, hajlamaiban

ben. A király Acton úrra gyanakszik. Ő felsége egy indulat-rohamban ezt mondá a királynénak : — Rajta leszek, hogy akkor lepjelek meg, mikor együtt leszte; megöllek mindkettőtöket s a hullákat kidobatom az ablakon. — E királyné rémítő aggodalmakat áll ki. — Affaires étran-gères.

¹⁾ L. Masson, *Le cardinal de Bernis*, 402. és köv. l.

szenvedélyes angol volt: nem szerette Ausztriát és utálta Franciaországot. Habár közepszerű, képzelődő, merev, szilárdság nélkül s inkább nyakas, mint erélyes politikus volt, mindazáltal bizonyos kormányzási képességgel bírt. E cselszövő a tengerészet és hadügy terén jó adminisztratornak bizonyult. Az ő gondoskodása folytán Nápoly huszonötezer embert állíthatott ki és negyven hajót bocsáthatott a tengerre; de ez csak látszólagos erő volt, s azok, a kik vezették, magok is csekélynek tartották és csak félve használták.

Egyébiránt Nápolynak csak a szent-székkal volt viszálja: hagyományos pör volt ez, melynek eredete visszament magának a nápolyi államnak alapításáig. Nápoly az egyháznak régi hűbére volt, és Róma, mely ahhoz az investitúrát adta, követelte a hűbéradót. Ez évi 8000 uncia aranyból, a mi körülbelől 40,000 frankot tett, és három-évenként egy fehér poroszka-ló küldéséből állott. Inkább csak symbolum volt ez, de Róma annál nagyobb fontosságot tulajdonított e szokásnak, minél inkább igyekezett Nápoly azon, hogy azt a szokásból kimenni engedje. Ez udvar tényleg souverain lévén, jogilag is azzá akart lenni. A beneventi herczegségre vágyott, mely keze ügyében állott és a melyet követelt is. Ferdinánd a III. Károly alatt bölcsészeti szellem által támasztott egyházi viszályt uralkodási szellem által tartotta fenn. 1789-ben az ellenségeskedés a két szomszéd között tetőpontra hágott, s látni fogjuk, mennyire tudták azt hasznukra fordítani a francia forradalomból kikerült kormányok.

Róma nagyot hanyatlott. A szellem kétségkívül nem változott: Róma még mindig az volt, melyről Saint-Simon beszél: »a hol mindenre vállalkoznak, a mire csak lehet és

a hol gúnyolódnak azok fölött, a kik túrik«, ¹⁾ de az az idő, hogy a türelmesekből gúnyt lehessen üzni, Rómára nézve elmúlt. Nem támadott többé senkit; ellenkezőleg Rómát támadták mindenfelől. XIV. Kelemen kénytelen volt megalázni a pápaságot a katolikus monarchiák előtt. »A hit eme kerületében«, mondá Frigyes, »az egyedüliben, mit az egyháznak meghagytak, VI. Pius ²⁾ állandóan kénytelen volt védelmezni határait.« Gyengén védelmezte. Gyengén azért, mert lassan-lassan és a viszonyok hatalma folytán a fejedelem fölébe kerekedett a főpapnak; az egyházkormány a Szent-Péter örökségének kormányával bonyolódott össze. E roppant szellemi hatalom, úgyszólván, elmerült a világi állam elaggott testében; ráragadt annak minden betegsége s az egyházi állam bénultsága megtagadta az egyház kormányát is. »A római udvar«, írta II. József 1768-ban, ³⁾ »oda jutott, hogy majdnem megvetésre méltóvá tegye magát. Területén a nép a legnagyobb nyomorba sülyedt, pénzügyei teljesen hitelvesztettek és megrongáltak.« »A pápai állam belügyei a legnagyobb zavarban vannak«, jelenté 1783-ban Zulian, a velencei követ; »folytonos hanyatlás ez; a kormány naponként veszít erőben és tekintélyben.«

VI. Pius tiszta erkölcsű, korlátolt szellemű és dicsvágyó lelkületű volt. ⁴⁾ Személyére nézve szép és fejedelmi megjelenésű, szerette az ünnepségeket, szertartásokat, a szent pompák fényét, költséges épületeket s minden fel-

¹⁾ *Parallèle des trois premiers rois Bourbons.*

²⁾ XIV. Kelemen, 1769—1775.; VI. Pius 1775—1800.

³⁾ Arneth, *Maria-Theresia*, IX. k. jegyzetek (francziául).

⁴⁾ Masson, *Le cardinal de Bernis*, XI. és XIV. f. különösen 319. l.

tűnő dolgot. Autokrata és theokrata létére úgy kormányzott, hogy »kénye-kedvén kívül más törvényt, családjának gyarapításán kívül más gondot, hiúságán kívül más tanácsot nem ismert.« Roskatag, középszerű kormány benn; teljességgel semminő a külügyekben.

Jövedelmeinek legjavát a katolikus államoktól húzván, kénytelen volt azokat még vallási ügyekben is kimélni. Nápoly Benevent, Francziaország pedig Avignon által tartotta őt féken. A velencei köztársasággal folytonos pörpatvarban állt a legatiók ügye miatt. Ha e három állam egyetértésre jut vala az iránt, hogy illető követeléseiket támogassák, ez egyetértés elég lett volna arra, hogy nagy részben megsemmisítse a pápai uralmat. Láttuk fentebb, hogy a pápa magának az egyháznak ügyeiért is harczban állt majdnem valamennyi katolikus kormányval. Csakis Francziaország az, mely vele a régi kormányzat utolsó éveiben jó viszonyokat tart fenn. Ezért a legkeresztényebb király követének szerepe is jelentékeny maradt. »Én még mindig második személy vagyok Rómában«, írta Bernis 1789. aug. 5-én. A francia forradalom teljesen megváltoztatta a dolgok ez állását: Francziaország ellenséges indulata a szent-szék felé irányozá Európa rokonszenvét; az egyház balsikerei feléje terelték a kormányok figyelmét. A forradalom az által, hogy ugyanakkor, midőn egyenesen a vallást támadta meg, az egyházi államot is romba dönté, azt az erőt és befolyást kölcsönözte a pápai kormánynak, melyeket ez elvesztett volt. Lesújtván az uralkodót, föl-emelé a pápát.

Toscana, meglehet, Európában a legjobb kormányval dicsekedett.¹⁾ Nem volt külpolitikája; semlegességre

¹⁾ Toscana 1738-ban a lothringeni uralkodóháznak adott át

volt szüksége és azt meg is tudta óvni. Lipót, ki Florenczben uralkodott, sokkal inkább volt osztrák, hogysem Francziaországot szeresse; de az érdek, mely őt Livorno kereskedelmének az angolok vállalatai elleni védelmére ösztönzé, a két állam között oly köteléket hozott létre, melynek szilárdságát megmutatták a forradalom eseményei is. A kormányzók »felvilágosultak« voltak és rokonszenvvel viseltettek a franczia eszmék iránt, a népet pedig ezek befogadására készítették elő. Az uralkodóháznak azonban nem volt ideje gyökeret verni az országban, s bármily jótékony volt is különben Lipót uralma, zaklatónak bizonyult. A nép közönnnyel nézte e fejedelem távozását s midőn a forradalom lesodorta a lothringeni dynastiát, Toscana nem kívánt egyebet új uraitól, mint hogy szelíden és értelmesen kormányozzanak.¹⁾ Bárkik lettek légyen is, ily áron megnyerheték a toscanaiakat.

Génua tartott Ausztriától, mely meg akarta támadni; tehát Francziaország pártfogását kereste. Egész politikája arra szorítkozott, hogy kivívja szomszédaitól, hogy hagyják élni. »A génuai tanácsnak«, írta egy egykorú,²⁾ »nem volna szabad jövőre soha valamely határozathozatalhoz fogni a nélkül, hogy minden ülés elején a doge fennen ezt mondja: Ne feledjék, tanácsnokok, hogy a köztársaság üdve annak semlegességétől függ.« A forradalom Génuaát viszályba keverte Angliával és Francziaországgal: így két-

kormányoztatott Ferencz, Mária-Terézia férje által, ki német császárrá lőn. Őt követé 1765-ben második fia, Lipót.

¹⁾ Lipót 1790-ben hagyta el Florenczet. Őt követé fia, Ferdinánd. Toscana 1801-től 1807-ig spanyol uralkodók alatt az etruriai királyságot képezé. 1807-ben pedig Francziaországgal egyesítettet.

²⁾ Bielfeld, III. k. VII. f.: *de l'Italie*.

szeresen szorosra megkötve csak gyengén vergődött. Anglia szolgaságba ejteni törekedett, Francziaország meghódítá.

Velenczét hasonló sors érte. E köztársaság épen gazdagságának túlbősége által semmisíté meg önmagát. Hódításai kimerítvén kereskedelmének jövedelmeit, hogy fenntarthassa magát a mesterséges hatalomban, melyet magának alkotott, zsarnok kormányra és elnyomó törvényekre volt szüksége; de e kormány megtörte a nemzet erejét s az azzal való visszaélés által kiapasztá az állam segélyforrásait. A köztársaság jövedelmei ama mértékben csökkentek, a minőben területe gyarapodott. A XVIII. században minden hanyatlásnak indult. Remegtek ugyan folytonosan Velenczében, de sehol Európában többet nem mulattak, mint itt. A carneval által mérsékelt eme zsarnokság alatt az állami inquisitorok hatalma immár csak az esztelenek, utczagyerekek és botránycsinálókra nézve volt félelmes. Kifelé senkinek sem imponált. Egész szerepköre abból állt, hogy az államot befelé megbénítsa. Velence, mely előbb oly sokáig harczolt a törökök ellen, kénytelennek érzé magát, ezek támogatását keresni Ausztria ellenében. Ez volt Lengyelország sorsa is. Velenczét hasonló veszélyek fenyegeték. »Amaz állam, mely rosszul kormányoztatik, az idegeket indítja arra, hogy kormányozzák«, mondá 1780-ban Rénier doge, ki az osztozkodás idején bécsi követ volt. »Ha van állam, melynek szüksége van az egyetértésre, mi vagyunk az, a kiknek nincsenek sem hadseregünk, sem tengerészetünk, sem szövetségeink; kik a véletlen hatása folytán, az esetleg- s a velencei kormány eszélyességének jó hírnevéből élünk. Ebben áll minden erőnk.« Ez az eszély többé már nem volt más, mint gyengeség s ebből származott a bizonytalanság, mely az eszélytelenségeknek legrosszabbika.

A velenceiek reszkettek ¹⁾ Ausztria előtt, mely rájuk sóvárgott. Ellene csak egy komoly támaszsal bírtak: s ez Franciaország volt. A két állam versenyzése lehetővé tette Velenczének a létezést; a háború azonban, melyet viseltek, a köztársaságot szint vallani kényszeríté. De már csak határozatlanságokra vala képes; ürügyeket szolgáltatott a két ellenfélnek, melyek az ő határán harczoltak, s midőn ezek belefáradtak az egymással való küzdelembé, a köztársaság rovására békülének ki.

Nem beszélek Luccáról, sem Parmáról, sem Modenáról: ezek csak területek, de nem államok valának. Így tekintette azokat a forradalom is; úgy bánt el velők, mint a régi kormányzat tette; részekre darabolta föl azokat és tetszése szerint rendelkezett fölöttök.

Olaszországban csak egy államot venni észre, melynek politikája van és hagyományokkal dicsekszik: s ez Sardinia. Politikája a területi nagyobbodásra van irányozva, hagyománya pedig az, hogy szövetségével Fran-

¹⁾ 1786-ban Goethe meglátogatta Veronát. Az az eszméje támadt, hogy lerajzolja a régi kastélyt; a nép azonnal összesereglik; Goethét körülveszik, följelentik, bekísérik s a podesta elébe viszik; ő németül beszél: tehát osztrák kém. Kijelenti, hogy a romokat jött megnézni. »Ha ez csak rom, mi nevezetést nyújthat?« viszonzá a tanácsnok. Goethe igyekszik megmagyarázni. A tanácsnok nem érti. »A tollvivő azt jegyzi meg, hogy mind ez szép és jó, de József császár nyugtalan fejedelem; hogy kétségkívül valami gonosz tervet forral a köztársaság ellen, s hogy én bizonynyal az ő alattvalója és kém vagyok, oly megbízással, hogy kikémleljem a határokat. — Távol attól, hogy a császár alattvalója legyek, mondám én, ép oly büszkén mondhatom, mint önök, hogy egy köztársaság polgára vagyok. Én M. Frankfurtból való vagyok.« Erre szabadon bocsátották. — *Útazás Olaszországban.*

cziaország és Ausztria között ingadozzon, szolgálván az elsőt azért, hogy szerezzon, a másodikat pedig azért, hogy a mit szerzett, megtarthassa. Úgy látszott, hogy ezek tömbjei, egymáshoz közeledve, össze fogják tiporni Piemontot, de ez utóbbi ellenkezőleg, mint egy ék közéjük férközött és az által, hogy azokat egymástól eltávolítá, maga nyert terjedelemben. »Az alkalmak és nagyobb hasznosságaik szerint hol egyikkel, hol a másikkal szövetkezve«, így hangzanak a sardiniai ügynököknek 1794-ben adott útasítások, »adtak a savoyai ház fejedelmei államaik határainak nagyobb kiterjedést Olaszország felől, mely terjeszkedési vágyaik tárgyává lett.« Sárdinia körülményei e szerint magatartásának szabályává tették a változékonyságot. Beszélik, hogy egy kis fővárosban háború idején a diplomaták azt szokták kérdezni a sard követtől, hogy »melyik részen áll ma az ön uralkodója? A savoyai ház dicsvágya főképp Milánóra volt irányozva: »Ez árticsóka, melyet levelenként kell megenni«, mondá Károly Emánuel. ¹⁾ Milanó után Génúára vágyakozott Piemont a legsovárabban. 1777-ben azt az ajánlatot tevő Ausztriának, hogy osztozzanak meg a köztársaságon. ²⁾ De Ausztria nem akart beleegyezni. Sárdinia felsült incselkedéseivel és Bécsben elutasítva, Berlinben igyekezett behízelegni magát.

Ide már régóta titkos rokonérzet vonzotta. A két államnak azonos sorsa volt. Egyenlően növekedtek és, mint az elpártolásokban való közös ügyességek jutalmát, majdnem ugyanazon időben nyerték a királyi koronát is. E két monarchia közti párhuzam az irodalmi fejtegetéseknek

¹⁾ Bielfeld, III., 181. l. — Frigyes, *Mémoires*, I. 52. l.

²⁾ Bianchi, I. k., 558. l.

klasszikus tárgya vala. ¹⁾ »A sárdiniai király az osztrák uralkodóházra nézve ugyanaz Olaszországban, a mi a porosz király Németországban, — csak Ausztria rovására terjeszkedhetik« — mondá Argenson az osztrák örökösödési háború idején. »Milanó fele Károly Emánuelnek maradt, mint Szilézia a porosz királynak«, írta Favier e háború után, »ezt nem lehet megbocsátani.« Ausztria valóban nem is bocsátotta meg s ez vitte közel egymáshoz két ellenségét. »A porosz szövetség a savoyai házra nézve a jövő szövetsége«, írta 1777-ben Perrone gróf akkori külügyminiszter. ²⁾

Sardinia viszonyai Franciaországhoz kitünőek valának 1789. táján. XVI. Lajos fivéreinek kettős házassága Victor Amadé leányaival szorosra fűzte a családi kötelékeket, Vergennes bölcs politikája pedig a két állam szövetségét fűzte szorosabbra. Midőn Oroszország és Ausztria az ottoman birodalmat fenyegeték, a sardok, oly politikai szimatolással, mely őket ritkán vezeté téves útakra, kiéreztek, hogy, ha szerepet akarnak játszani a világban, részt kell venniök e keleti válságban, s hogy érdekök a két császári udvar dicsvágyának megfékezésére a Francia- és Angolországgal való szövetséget parancsolja nekik. ³⁾

A forradalom e szerint teljes egyességben találta őket Franciaországgal. A szükségességek, melyek emez egyetértést megpecsételték, a két állam kormányformájától függetleneknek látszottak. A forradalom diplomatái azt hívék, hogy elég lesz érdeket ébreszteni Sardiniában a köz-

¹⁾ L. Voltaire, *Siècle de Louis XV.*, IV. és XXX. f.

²⁾ D'Argenson, *Mémoires*, IV. 278. l. — Favier, éd. Boutaric, *Corr. secrète*, II. 329. l. — Bianchi, I. k, 564—570. l.

³⁾ Bianchi, 588—593. l.

társaság hódításai iránt, hogy aztán annak engedelmességét biztosítsák magoknak. Nagyon sokat számítottak a turini udvar kapzsiságára, de nem eleget annak ítéletére. A forradalom, mely a turini udvar államainak nagyobbítását tervezé, kormányzati elvének lerombolásával kezdé. Ez az, a mit Piemont nem írhatott alá a nélkül, hogy lemondjon. Sokkal inkább szomszédos volt Franciaországgal, sokkal közvetlenebbül állt ennek hatása alatt, sokkal inkább ki volt téve eszméi ragályának, hogysem, mint Poroszország tévé, megkísérthette volna, csatlakozni a forradalom vállalataihoz, de aztán védekezve annak propagandája ellen. A forradalom tehát megváltoztatá mindazon viszonyokat, melyek Franciaország és Sárдинia között fennállottak. Midőn arra törekedett e pontban, hogy az annyira ellentétes viszonyok közt a királyi hagyományt kövesse, megsemmisíté azt.

A savoyai ház nagy terve abban áll, hogy maga köré csoportosítsa az olasz államokat. 1780-ban Napione gróf azt javasolá Victor Amadénak, hogy alkosson egy *olasz confederatiót*, »mely fölélesztené Olaszországban a hazafias szellemet és újra egyesítené a közös eredetű országokat.«¹⁾ Ez a francia politikának szintén egyik régi terve volt.²⁾ Ezt Argenson *Mémoires*-jaiban kifejtván, meg is állapítja annak szükséges feltételét. »E terv célja«,³⁾ úgy mond, »önmagokban összpontosítani az olasz hatalmakat, kiűzni onnan az idegeneket s példát mutatni rá, hogy mi ennél többre nem törekszünk.« A valóságban megtörténhe-

¹⁾ Bianchi, I. k, VIII. f., 4. §.

²⁾ L. fennebb.

³⁾ *Mémoires*, IV. 269: 1.

tett volna ez olasz confoederatióval is, mint a germánnal: Franciaország befolyásának eszközét találhatta volna meg benne, de nem használhatta volna fel eszközül hódításokra a nélkül, hogy kárpótolja a nagyokat a kisebbek rovására; nem használhatta volna fel uralmi eszközül a nélkül, hogy provokálja az ellenállás ligáit, vagyis a nélkül, hogy már elvében tönkre tegye az egész tervezetet.

E tervelések ismeretesekek valának a forradalom publicistái és politikusai előtt.¹⁾ Természetesen propagandájukhoz fűzték azokat és annyira mentek, hogy javaslák Olaszország népeinek, hogy magok hajtsák végre azt, a mi a monarchia idejében az olasz kormányoknak javasolva volt. De az új viszonyok közt szükségesebbé lett, mint valaha, megfontolni Argenson bölcs szavait. Franciaország felszabadítván Olaszországot, ennél többre nem törekedhetett, nem volt szabad törekednie. Ez közvetetlen eredménye volt a forradalomnak, melyet Franciaország itt terjesztett, és ebből a francia politikára váratlan nehézségek merültek föl.

¹⁾ Az *Encyclopédie méthodique: Économie politique et diplomatique*, par M. Dèmeunier, 1784., *Italie* cz. cikkben ezeket olvassuk: »Ha a különleges tekintetek meghajolnának a közérdek előtt, semmi sem volna könnyebb, mint Olaszországban szilárd alapokra fektetni a békét. A fejedelmeknek, kik itt az uralomban osztoznak, csak bensőleg egyesülni — és egy védszövetséget kellene alkotniok, melynek élére a pápa állana, fentartva minden fejedelemnek a maga souverainitását és visszaútásítva minden idegen szövetséget; de ez az oly egyszerű terv nem fog soha megvalósulni.«

III.

Észak- és Közép-Olaszországban a hűbérrendszer iránti gyűlölet majdnem ép oly határozott jellegű volt, mint Franciaországban. Utálták a papságot.¹⁾ A felvilágosult osztályokban a bölcsészeti szellem uralkodott. »De« — mondja egy olasz történetíró²⁾ — »ha e többségnél nyilvánvaló volt is a reform utáni vágy, a forradalom eszméje senkiben sem támadt; személyes dicsvágyak nem voltak, mindenki az időtől s a fejedelmek bölcsességétől várta a szükséges és óhajtott változásokat.« Franciaország meghozta nekik teljes készen s egyszerre rájuk erőszakolta a forradalmat, melyet nem vártak, s a reformokat, melyeket óhajtottak. A reformokat örömmel fogadják: ezekre el voltak készülve. Mi a forradalmat illeti, legnagyobb részök szenvedélylyel üdvözlé azt, de a mit benne üdvözöltek, az nem Franciaország uralma, hanem Olaszország fölszabadítása volt.

Ők nem fogták föl másképp a forradalmat s így értelmezték az *ember jogainak declaratióját* s a köztársaság uralomra jutását is. A bölcsészeti tanok, melyek a forradalom bevezetését képezték, csak azért találtak Olaszországban oly kedvező fogadtatásra, mert fölébreszték a nemzeti függetlenség eszméit és mert ez eszméknek itt alakot kölcsönöztek. Az olaszok óhajokat táplálván az emberiség fölszabadítása iránt, mindenekfölött Olaszország emancipatiójára gondoltak. Irodalmok, francia módra, merőben klasszikai volt; de a görög és római szabadság

¹⁾ L. fennebb.

²⁾ Botta, I. könyv.

eszméi csak az olasz szabadság iránti forró vágyat éleszték a kedélyekben. A tragédia tárgya és díszletei ugyanazoknak látszottak, mint Franciaországban: de a közönség nagyon különböző volt és amaz irodalomban, mely oly kellemesen csiklandozta a francziák büszkeségét, mert abban hazájok nagyságának szentesítését látták, az olaszok csak letünt dicsőségekre vonatkozásokat és reményeiket illető felbátorításokat kerestek. Az egyetemes eszmék, melyek Párisban arra látszottak alkotva lenni, hogy megalapítsák a világon a francia gondolat uralmát, az olaszok előtt meg azzal a rendeltetéssel látszottak birni, hogy Olaszországban legalább fölidézzék az olasz eszme újjászületését. Alfieri lánglelkű s nagyon kizárólagos hazafi volt. »Mi rabszolgák vagyunk«, úgymond, »de olyan rabszolgák, a kik mindig forronganak.« Mint mondá, »a láznak és a fanaticus szabadságszeretetnek rohama alatt« írt. Mindig Olaszország és az olaszok lebegtek szemei előtt. »Ha van értelme a »nemzet« és »haza« szavaknak«, mondá 1791-ben egy piemonti, Napione gróf; ¹⁾ »ha fontos dolog az, hogy minden polgári társadalom saját jelleggel birjon, melytől minden egyén át van hatva, — a tüzet élesztetni, vagyis a nyelvet művelni, szeretni kell; ez a közjónak első tényezője, a politikai testületnek legjobb, legszilárdabb összetartó köteleke.« Nem volt tehát nálok semmi világpolgári s a francia forradalom csak azért hatolt be oly könnyen hozzájok, mert ott a nemzeti forradalom jellegét ölté magára. Midőn az olaszoknak hazáról és köztársaság-

¹⁾ *Dell' uso e dei pregi della lingua italiana.* Turin, 1791. — Bianchi, I., 452. l.

ról beszéltek, ők úgy értették, hogy Olaszországról beszélnek s csakis ezt érthették.

Ekkor kezdődtek a félreértések. Kikerülhetetlenek valának. Franciaország azt hívé, magához fűzi az olaszokat az által, ha arra vezérli, hogy tegyék szabadokká magokat: pedig elidegeníté őket magától. A forradalom politikusai azt képzelék, hogy az elvek közössége s a kormányformák azonossága megszilárdítják a nemzetek között ama kötelekeket, melyek a királyok közt képződtek; hogy Franciaország, mely az olaszországi kormányokon az által uralkodott, hogy protegálta őket, még könnyebben fog uralkodni az olasz népeken, miután fölszabadította azokat. A tévedés nagy volt, s a jövőnek ki kellett hogy mutassa annak veszélyét. Az az érzelem, mely az olaszokat arra ösztönzé, hogy oly invasióknak adják oda magokat, mely őket fölszabadítá, nagyon gyorsan arra vezeté őket, hogy megutálják szabadítóikat. Függetlenségre híván fel őket, bármit tettek vagy mondtak legyen is, — bizalmatlanságra és gyűlöletre ösztönzék minden idegen iránt, a ki őket kormányozni akarná.

Franciaország visszaállítá az olaszoknak jogaikat, hazát adott nekik, polgárokká tévé őket. Ezek pedig polgárokká lévén, kizárólagosokká lettek; jogaik érzete fölébreszté bennök érdekeik érzetét; ők csak azért szereztek vissza a hazát, hogy azt szabadnak, hatalmasnak és dicsőnek lássák. Minden szenvedély, mely bennök felgyuladt, olasz volt, és az egyik legmegrögzöttebb, mely a többiekkel egyidejűleg gyuladt föl, a francziák iránti gyűlölet volt, melyet — mint Napoleon ír 1797-ben -- »előítéletek, százados szokás és jellemök folytán« őriztek meg.¹⁾ Így

¹⁾ Bonaparte, Talleyrándhoz, 1797. szept. 26.

készülődött az eszméknek az a sajátságos fordulata, mely azt eredményezé, hogy Franciaország, feltámasztván az olasz nemzetet, távol attól, hogy egyszerűsítse politikáját, összebonyolítá azt. Olaszországban azelőtt csak viszálykodó államokkal, gyakran gyöngé uralkodókkal, majdnem mindig rövid életű, bizonytalan kormányokkal kellett számolnia; ezentúl itt már oly népre talál, mely nem szűnik meg többé függetlenségre vágyni s mely büszkeségét abba helyezi, hogy ne tűrjön meg többé idegen urakat.

Látni fogjuk, minő részök volt a Francia- és Olaszország közti viszonyok emez átalakulásában a forradalomból kikerült különböző hatalmaknak. Itt a fődolog volt, megállapítani az események kiindulási pontját s a válság első okaihoz fűzni ama conclusiót, melyet azokból 1814-ben Massimo d'Azeglioval együtt minden olasz hazafi levont. »Nehezemre esik kimondani«, így szól *Emlékiratai*-ban,¹⁾ »mert senki jobban nem érzi, mint én, a hálát, melylyel a Napoleonoknak tartozunk; senki többre nem becsüli, mint én, minden csepjét ama nemes francia vérnek, mely az olasz földet áztatta és azt megváltá; de legyen szabad megmondanom, mert ez az igazság: látni a francziák távozását, rendkívül nagy, kimondhatatlan boldogság volt.« Ugyanezen okok Németországban még sokkal rendkívülőbb és sokkal gyászosabb következményeket szültek Franciaországra nézve.

¹⁾ *I miei Ricordi*, I. k. IX. f. Florencz, 1866.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Németország.

I.

Németország¹⁾ szolgáltatta az ürügyet ama küzdelemre, melynek folytán 1792-ben Franciaország és Európa hajba kaptak; Németország lett a háború és a béke főszínterévé; területei fölváltva csaták és osztozkodások teréül szolgáltak; miután a francia hatalom leghatályosabb eszközének mutatta magát, ugyanezen hatalom romlása- és bukásának legtevékenyebb ügynökévé lett; szóval, Valmytól Waterlooig, az Elsassban birtokos fejedelmek viszályától az 1815. novemberi párisi szerződésig Németország mindig előtérben áll: Németország adja meg az első és utolsó lökést. Az európai viszonyok eme nagy felforgatásában egy ország sem lön mélyrehatóbban felforgatva, mint ez. De e rendkívüli viszontagságok közepett is Németország csak saját történelmét fejleszté, követé hagyományait és a westphali szerződések által megkezdett művet folytatá a bécsi szerződések által.

Az 1648-ki szerződések még 1789-ben is alapját képezék Németország közjogának.²⁾ E szerződések a szent

¹⁾ L. Hausser, *Deutsche Geschichte*; Perthes, *Politische Zustände in Deutschland*; Treitschke, *Deutsche Geschichte im XIX. Jahrhundert*; Sybel, *Geschichte der Revolutionszeit*; Ranke, *Die Deutschen Mächte und der Fürstenbund*.

²⁾ L. Himly, *Formation territoriale des États de l'Europe centrale*, II. könyv, IV. és V. f. Bielfeld, *Institutions*, III. k., VIII. f.

birodalom felállításával megteremték minden kútforrását is a feloszlásnak, mely azt fenyegeté. A míg Francia- és Angolországban eltűnik a hűbérrendszer, hogy helyet adjon a monarchiának, mely Angolországban vegyes, Franciaországban korlátlan, de mindkét országban egységes államot kormányoz: — Németországban, nemzeti és politikai hagyományok hiányában, az elemek elkülönzött államok alakítására törekednek. Franciaországban a királyság meghódoltatta és fölemésztette a hűbérseget; Németországban a nagy hűbérurak megrohanták és kisajátíták a birodalmat. Ugyanazon korszak, XIV. Lajos uralma, Franciaországban a királyság, Németországban pedig a fejedelmi házak fejeinek követeléseit látta érvényesülni. Amaz elv, hogy az államban államot nem lehet megtűrni, érvényesült Franciaországban; — Németországban viszont ünnepélyesen proclamálták a birodalom államainak quasi-souverainitását. Az idegenekkel való szövetkezések, melyek Franciaországban felségárulásnak vétettek, a birodalom fejedelmeire nézve az előjogok leglényegesebbjeivé lettek.

A törekvés, mely Németország fejedelmeit arra ösztönözte, hogy a birodalomtól függetlenekké tegyék magokat, rávitte őket arra is, hogy hatalmokat gyarapítsák és területeiket kiterjesszék. Ugyanakkor, midőn a politikai kötelékek meglazultak, — egyszerűsítettett a térkép is. A fejedelmek, kik magokat a császári vagy birodalmi felsőbbség alól fölszabadítani törekedtek, igyekeztek egyúttal összpontosítani saját souverainitásukat. Államuk önkormányzatát fejleszteni s egyszersmind az azokkal szomszédos, vagy azokba beékelődő kisebb területeket bekebelezni iparkodtak. Az egyházi területeknek Észak-Németország-

ban történt elkobzása, vagy hogy a hivatalos szép hangzatos használjuk: secularisatiója — a szent birodalom politikai szokásaiba a kikerekítésnek új és igen gyakran használt módját hozta be.

A westphali szerződések szentesíték és jogokká emelék e tényeket. »E szerződések«, így szól egy francia utasítás a XVIII. század végéről, »megszilárdíták az államok szabadságát és bizonyos erőt kölcsönöztek a germán birodalom közkormányzatának az által, hogy a fő hatáskörét a tagok által megszorítják és dicsvágyának határozott korlátokat szabnak. Ez Németország ¹⁾ szomszédjaira nézve védmű, de magára Németországra nézve, az igazat megvallva, romboló munka volt. Gyakran idézték Voltaire mondását: »A germán törzs »római szent-birodalomnak« nevezé magát, holott a valóságban sem római, sem szent, sem birodalom nem volt.« Mint szentnek soha sem volt más tulajdona, mint a pretensio, hogy annak tekintessék; rómaivá csak azért lett, hogy elnyomja Rómát; birodalomnak birodalom volt időközönként a közép-korban, de a francia forradalom korában már nem volt többé az. Ha keressük e birodalmat, sehol sem találjuk. Németország az államnak sem intézményeit, de sőt még kereteit sem volt képes felmutatni.

Németország elméletileg 660,000 négyszög-kilométerre terjed és 28—30 milliónyi lakost számlál. Térképe,

¹⁾ »Európának e része Franciaországra nézve védbástya, s a királynak ép úgy érdekében áll, azt mai állapotában fentartani, a mint érdekében áll megtartani saját birtokait. Ez okból tekintetett mindig a westphali szerződés biztosítéka a korona egyik legszebb ékeségének.« — *Résumé de l'état actuel*, février 1787., par Gérard De Rayneval. Affaires étrangères.

főleg a centrum felé, Sváборszágban, a Felső-Rajná és Westphaliában valóságos mozaik: köröskörül többé-kevésbé tömör, összefüggő testek rajzolódnak le. Itt-ott ezek olybá tűnnek föl, mint vastagabb foltok a kelme tarkaságai közt. A határok fölötté szeszélyes füzér-alakokba szakadoznak. Minden oly furcsának és önkényesnek tünik föl az államok eme zagyvalékában. A hűbéri rangfokozat teljes mértékben szerepel itt. Kezdve a lovagtól föl a császárig, képviselve van itt minden typusa a hűbéruraságnak; találunk itt még apátságokat is a köztársaságok mellett. Hanem daczára e rendkívüli szétdaraboltságnak, Németország lassanként összpontosul némely hatalmasabb államok köré, melyek a többieket erőszakkal magokhoz ragadni törekednek. Azok a birodalom területének körülbelöl öt-hetedrészét foglalják el; a városok és egyházi fejedelemségek pedig közel egy hetedrészét képviselik a területnek; a többi a kis darabkákra esik. Az első helyet és messze magasan a többiek fölött az osztrák uralkodóház foglalja el, melynek tíz és fél milliónyi alattvalója van a birodalomban, de ezenkívül még közel tizennégy milliónyi magyart, lengyelt és olaszt számlál. Következik Poroszország harmadfél millió német alattvalóval és ugyanannyi sziláziaival, lengyellel és poroszszal, de kik a birodalmon kívül vannak. Ezután jönnek a bajor és szász, a braunschweigi, würtembergi, hesseni, mecklenburgi, nassaui és badeni uralkodóházak, mely utóbbiak alattvalóinak száma kétszáz ezerre száll alá. Határosak ezek az egyházi területekkel, melyek közül a legnagyobbik: Mainz 350,000 alattvalót számlál; Trier, Köln, Würzburg, Bamberg lakosai 200,000 és 325,000 közt váltakoznak.¹⁾

¹⁾ A birodalomban 360 államot számláltak, ide értve a biro-

Az államok ily fokon nem birnak többé sem tekintélyel, sem erővel: már csak ráadásul szolgálhatnak a politikai tervelésekben és osztozkodásokban.

Németország: alattvalók, intézmények és uralkodó nélküli birodalom. Az intézmények már többé nem egyebek üres formáknál. A császárnak fentartott pörök, az u. n. »császári esetek« eldöntésére megvan a wetzlári császári kamara és a bécsi udvari bíróság. Még üléseznek ugyan, de ritkán határoznak. Midőn Goethe 1772-ben a wetzlári kancelláriához került, 20,000 pör volt hátralékban.¹⁾ A szétदारabolt területek keretbe foglalása céljából van tíz kerület, oly gyűlésekkel, melyek feladata, a közös védelemről és a birodalmi törvények végrehajtásáról gondoskodni. E gyűlések, Franciaország szomszédságát kivéve, hol a félelem ébren tartja őket, jelentéktelenek, a kerületek pedig már csak a geographusokra nézve birnak létjogosultsággal. Olyan ügyek szabályozására, melyek Németország valamennyi államával közösek, birodalmi gyűlés létezik. Az, mely 1789-ben van együtt, Regensburgba híva-

dalmi közvetlenséget élvező nemességet is, mely legfőlebb 200 négyszög mértföldnyi területet bír 450,000 lakossal. Az 51 szabad város csak 700,000 s az egyházi területek 3.100,000 lakost képviselnek. Az államok a lakosság száma szerint e sorban következnek: Ausztria 10.500,000 (a birodalomban); Poroszország 2.500,000 (a birodalomban); a bajor Pfalz 2.100,000; Szászország 2.100,000; a braunschweigi ház 1.100,000; Würtemberg 650,000; Hessen-Cassel 460,000; Hessen-Darmstadt 300,000; a dán király 400,000; a mecklenburgi ház 350,000; Nassau 200,000; Baden 200,000; a-mainzi érsek 350,000; a trieri és kölni választók egyenként 230,000; a würzburgi püspök 325,000 és a bambergi 200,000 lakossal. — Himly, I. k, 286—297. l.

¹⁾ L. Bossert, *Goethe, ses précurseurs et ses contemporains*, 238. l. 2-ik kiad., Paris, 1882.

tott össze s itt 1663. óta örökösen elnapolta magát. A birodalmi gyűlés nem működik, csak határoz; nem vitatkozik, csak felolvasásokat hallgat meg. Diplomáciai jegyzők vagy ügyvédek congressusa ez, kik előtt a perrendtartás mindig előbbre való a pörnél. A császár egy kérdést terjeszt a gyűlés elébe; minden küldött jelentést tesz erről kormányának, a mely felel, mikor neki tetszik, egy jegyzék által, melyet a küldött a gyűléssel közöl. A birodalmi gyűlés három egyenjogú és külön szavazó collegiumból áll.¹⁾ A gyűlés határozatának, vagy *conclusumának* meghozatalára két collegium többsége szükséges. A szavazatok alkudozás tárgyai. A gyűlés valósággal nem tesz egyebet, mint hogy csak lajstromozza a benne képviselt államok által külön hozott határozatokat. Vegyük hozzá, hogy még három idegen fejedelem is tart megbízottakat e gyűlésben: az angol király Hannover, a svéd király Pomeránia s a dán király az elbei herczegségek részére. »Az a követ, kit uralkodója e gyűlésre küld, egyenértékű a baromfi-udvarban tartott házi kutyával, mely a holdat ugatja«, mondá Nagy Frigyes.²⁾ De nem is jönnek el a tagok a gyűlésre. Így 1788-ban a fejedelmi collegium száz beírt szavazója közül csak tizennégy volt Regensburgban. Az ötvenegy város közül csak nyolcz volt képviselve s az egész birodalmi gyűlésen csak huszonkilencz megbízott volt jelen.³⁾

¹⁾ 1-ör a választó-collegium, mely a császárt választja, nyolcz választóból áll, melyek közül három egyházi: Mainz, Trier, Köln és öt világi: Csehország, Bajor-Pfalz, Szászország, Brandenburg, Hannover; 2-or a fejedelmek collegiuma, melynek egy egyházi és egy világi »pad«-ja van; 3-or a szabad városok collegiuma. — L. Himly, I. k, 275. l.

²⁾ *Mémoires*. Bevezetés, I. f.

³⁾ Rambaud, *Les Français sur le Rhin*, 53. l.

A császár nem egyéb, mint pompás árnyképe az uralkodónak. Vezényel oly hadsereget, mely csak akkor sereglik össze, ha a birodalmi gyűlés ezt elrendeli s csak akkor indul meg, ha a kerületi gyűlések ebbe beleegyeznek. Pénze csak akkor van, ha a birodalom rendkívüli hiteleket nyújt neki. Normalis költségvetése mindent összevéve 13,884 forintra megy. Kormányja egy alkanczellárra és néhány írnokra szorúl össze. Működési köre abból áll, hogy a birodalmi gyűlés elébe viszi az ügyeket, megerősíti és kihirdeti annak határozatait. Ő tényleg quasi souverain államok szövetségének elnöke. Hasonlíthatatlanúl kisebb tekintélye volna Németországban, mint a köztársasági elnöknek az Egyesült-Államokban, ha nem párosítaná a császári méltósággal Oseh- és Magyarország királyának minőségét, a mi által ő hatalmasabb uralkodóvá lesz a többi németeknél együttvéve s a mi lehetővé teszi neki, hogy azok fölött, nem ugyan törvények által; de erőhatalommal uralkodjék.

A mit tehát Németországban szemügyre kell vennünk, az nem a birodalom, mely elaggott, sem az intézmények, melyek roskatagok; hanem az államok, melyekből a birodalom össze van rakva s a politikai csoportok, melyeket ez államok alkotnak. Németország semmi, ha ezek megszólva maradnak, de rettenetessé lesz, ha egyesülnek. De csak közös veszély folytán tömörülnek s csak vaskéz által tarthatók össze. A németek emez egyesülése képezi szomszédjaik állandó gondját s a westphali szerződéseknek főczélja, azt lehetetlenné tenni.¹⁾ A valóságban a birodalom

¹⁾ »A westphali szerződések megkötésekor azok, kiknek abban főrészők volt, az európai egyensúlyra nézve lényeges pontnak tekinték ama kiváltságokat és jogokat, melyek a birodalom fejedelmeinek és államainak adattak s melyek meghatározván a bécsi udvar jogait,

törvényévé teszik azt az antagonizmust, mely oly régi, mint maga a birodalom.

Bár mennyire menjünk is vissza a múltba, az Észak és a Dél mindig meg vannak oszolva és ellenségesek egymáshoz. Fölmerül ez ellentét minden alkalommal. A XVI. században az Észak protestánsná lesz; a Dél katolikus marad; 1648. óta pedig Németországban egy *katholikus törzset*¹⁾ meg egy *evangelicus törzset*²⁾ látunk, melyek egymás közt hivatalosan felosztják a birodalmat. Az osztrák ház az uralmi egység felé törekedett a vallásegység által: ellenében a protestánsok 1530-ban a smalkaldi szövetséget alkotják. Ausztria erre a térre szoríttatva, magát Németországban összpontosítva, igyekszik ezt kormányozni: 1785-ben ugyanazon államok, hogy Ausztriát féken tartásák, megalkotják a *fejedelmek szövetségét*,³⁾ ezt az új kísérletet az *észak-német szövetség* létrehozására, mely a porosz politikusok uralkodó eszméjévé s Poroszország főeszközüvé lesz abbeli nagy tervében, melyet már is forral, hogy hatalmába kerítse Németországot. Ez időtájban Poroszor-

örökre megakadályoznák, hogy a germán törzs és ez udvar, a melyek csak közös elvek és érdekek alapján fejthetnék ki működésüket, egy és azonos testté alakuljanak, a mi valóban rettenetessé válna az összes európai hatalmasságokra nézve.« Richelieu herczeg útásítása, 1725. *Recueil*, I. k. *Autriche*, 208. l.

¹⁾ Az osztrák ház örökös tartományai és Csehország, Bajorország, Sváборszág és Frankonia egy része, az egyházi választó fejedelemségek.

²⁾ Brandenburg, Poroszország, Szászország, Hannover, Braunschweig, Hessen és Württemberg.

³⁾ Az 1785. júl. 23-ki berlini szerződés Poroszország, Szászország és Braunschweig között. L. Ranke, *Die Deutschen Mächte und der Fürstenbund*.

szág még nem gondolhatván arra, hogy Németországot elnyelje, védi ennek szabadságait Ausztria ellen: lévén ez a legbiztosabb eszköz az osztrák uralkodóház meggyöngyítésére és arra, hogy Poroszország magát ennek helyére becsempészsze.

A másod rangú államok nem szeretik sem Poroszországot, sem katonai kormányzatát, sem támadó politikáját, sem arrogáns szellemét, sem követeléseinek durvaságát; de szükségök van rá Ausztria ellen, felhasználják tehát és támogatják, mikor meghasonlást idéz föl a birodalomban. Semmitől sem tartanak inkább, mint attól, hogy e két versenytársat: Poroszországot és Ausztriát dicsvagyukat kiegyeztetni s Németországot magok közt felosztani lássák. A kis államok azért ragaszkodnak oly erősen a birodalmi alkotmányhoz, mert ez biztosítja fennállásukat és önkormányzatukat; de midőn azt védelmezni hiszik, a nélkül, hogy észre vennék, épp úgy dolgoznak annak megsemmisítésén, mint Ausztria és Poroszország.

A német fejedelmeken két szenvedély uralkodik: az önkormányzati szellem és a kapzsiság.¹⁾ Ez is, az is az önzésre vezethető vissza, mely egész magoktartását kormányozza. Ez képezi a nagy árulást Németországnak önmaga s a németeknek szövetségeseik irányában. Mindenki csak magára gondolván, Németországot mindenki szem elől téveszti. Szem elől téveszti különösen a két nagy hatalom: Ausztria és Poroszország. A szlávok elleni vállalataikban is csak azt a czélt tűzik magok elébe, hogy újabb erőket

¹⁾ Ebbeli hírnevök el volt ismerve. Froissartnál ezeket olvasuk: »A németek pénzsovárok és semmit sem tesznek, míg előbb pénzt nem kapnak, mert nagyon birvágó emberek.« — *Chroniques de Froissart*, éd. Siméon Luce, Paris, 1869., I. k. 395. l.

gyűjtve, hatalmuk alá kerítsék Németországot; és még a Németország feletti uralomban is, melyet így hátulról kerülve ragadnak meg, csak az Európa feletti uralmat tűzik célul magok elé. A kis államok pedig erejükhöz képest másolják őket. A guelf angol, a szász pedig lengyel királylány lett. Mindenik a királyi koronára vágyik és a birodalmon kívül keresi az eszközöket arra, hogy kormányozza a birodalmat, főképp pedig hogy szétdarabolja azt. Nekik valóban úgy tűnt fel, hogy Ausztria és Poroszország mérseklésére legjobb eszköz: utánozni őket, vagyis magokat erősebbekké tenni és nagyobbodni.

E szerint arra törekednek, hogy a területeket némely közepszerű államokban összpontosítva, egymást egyensúlyban s közös tömegeik által a két nagy hatalmat féken tartásák. Nem veszik észre, hogy egyszerűsítván Németországot, megkönnyítik annak meghódoltatását. Az egyesítés munkája, melynek a westphali szerződések csak egy közbeeső korszakát képezik, tovább folyt tehát, s már egyedül elvének hatása által lerombolá a híres szerződések rendszerét. E bir- és dicsvágyak egyébiránt egyetemesek valának s a veszély, melynek kitévék magokat, nem tartá vissza még az egyháziakat sem. »A kölni választó«, mondja Frigyes, »fejére a legnagyobb püspöksüveget tette, a mit csak magának szerezhetett.« A világiak csak secularisatiókról beszéltek. 1788-ban a rajnai tartományokban híre járt, hogy Poroszország megengedi Ausztriának, hogy elfoglalja Bajorországot s hogy viszont Ausztria annak kiszolgáltatja a münsteri, hildesheimi és paderborni püspökségeket.¹⁾ A

¹⁾ *Résumé des mouvements politiques pendant l'année 1778.*

— Affaires étrangères.

porosz király Szászországra vágyott, a braunschweigi herceg pedig Hannoverre. Mirabeau ezt írta 1786-ban: »Az egyedüli kívánság, melyet előttem világosan fejezett ki a herceg, az a hannoveri választófejedelemség elválasztása az angol monarchiától s némely államok secularisatiója, melyek egy napon kárpótlásul szolgálhatnának Szászorszá-
gért.«¹⁾ E hírlelések ismétlődtek időközönként a forradalmat megelőző években.²⁾ Frigyes egy mondatban fejezte ki Németország eme helyzetét: »A gyöngék rabszolgák, az erősek szabadok valának.« Németország ilyen birvágyakban emészté föl magát.

A francia forradalom megzavará és föléleszté eme fejedelmek szenvedélyeit, de jellegöket meg nem változtatá. Fenyegeté létöket, de azért ök nem láttak egyebet benne, mint arra szolgáló alkalmat, hogy fölszabadulási és nagyob-
bódási terveiket megvalósítsák. A válság elején Ausztria és Poroszország meg akarák védelmezni Németországot a közös ellenség ellen és ezt olyan jól csinálták, hogy Németország sokkal inkább félt tőlök, mint az ellenségtől. Más-
különben egymásra féltékenykedtek, meghasonlottak s mindegyik csak a saját érdekét tartván szem előtt, azzal végezték, hogy Németországot önmagára hagyták, vagyis kitették a hódításnak és osztozkodásoknak. Poroszország adta meg az első példát az elpártolásra. Miután felbontá a coalitiót, szétrombolá azt is, a mi a szent birodalomból még megmaradt, szétválasztván az északi államokat a dé-
liektől egy semlegességi vonal által, mely csak egy új kör-
rajza volt az északi szövetségnek; szentesíté Németország

¹⁾ *Correspondance secrète*, braunschweigi levél 1786. okt. 22.

²⁾ Hausser, I. könyv, V. f.

földarabolásának elvét az által, hogy aláírta a Rajna bal-partjának átengedését ama feltétel alatt, hogy ennek fejében a jobb-parti egyházi területek secularisatiója révén kárpótlást nyerjen.¹⁾ Ausztria ellenállása hosszabb ideig tartott, de ez is azzal végzé, hogy ugyanazon feltételek alatt szintén engedett.²⁾

Mi a kis államokat illeti, ezek nem várták be Ausztria helybenhagyását arra nézve, hogy Poroszország példáját kövessék.³⁾ Egymásután bocsátkoztak alkudozásokba a köztársasággal. Elméletileg egyedül a birodalmi gyűlés volt illetékes s a német fejedelmek aláírván fegyverszüneti, vagy békeegyezségeiket, fentarták a birodalom beleegyezését. De midőn a birodalom legfőbb tagjai külön-külön kötelezettségekbe mentek bele, a birodalmi gyűlés helybenhagyása immár csak alaki kérdéssé vált s mindazon fentartások, melyek a birodalom jogai tekintetében tétettek, a birodalomra nézve csak egy ünnepélyes birtokból-kivevéssé törpültek össze. A német fejedelmek épp úgy intézték a békealkudozásokat, mint a hogy vezették a hadműveleteket. Kölcsönös bizalmatlanságok az önvédelemben megátoltá, kapzsiságuk pedig egymás kifosztására vezérlé őket. A háború a birodalom vereségét idézte föl, a béke annak felbomlását segíté elő.

¹⁾ Az 1795. ápril. 5-ki baseli és az 1796. aug. 5-ki berlini szerződések.

²⁾ Az 1797. okt. 17-ki campo-formioi szerződés.

³⁾ Szerződések és egyezmények 1795. aug. 28. Hessen-Cassellel; 1795. szept. 25. Würtemberggel; 1796. júl. 25. Badennel; 1796. júl. 27. a svábországi kerülettel; 1796. aug. 7. a frankoniai kerülettel és Würtemberggel; 1796. aug. 22. Badennel; 1796. szept. 7. Bajorországgal (fegyverszünet).

Minthogy mindenki előre kiválasztotta magának a darabot, a francziáknak csak szét kellett osztaniok a részeket. Németország, a köztársaság és főkép Bonaparte erős hatása folytán oly válságon megy keresztül, a melyben az összes ellenzéki elemek, melyeket magában hordott, bizonyos forrongásba jöttek. A birodalom alapostól felforgattatott, de sem a köztársaság, sem Bonaparte nem támaszták a forradalom emez okait, ők azokat Németországban találták s csak bámulatosan mozgásba hozták. Ez az oka annak, hogy ez oly rendkívüli munka alapján véve oly könnyű munka volt: csupán béralkudozási és statisztikai műveletekké törpült. Franciaországnak, hogy uralma alá kerítse a német fejedelmeket, csak egymás birvágynak kellett őket kiszolgáltatnia. A Rajna balpartjának a köztársaság részére történt átengedése a würtembergi hercegnek választói méltóságot és egy járást, apátságokban és szabad városokban kétszeresét hozta be annak, a mit elvesztett.¹⁾ E fejedelem 1805-ben hírért vevén a francziák érkezésének, méltatlankodással tiltakozott államainak invasiója ellen. »Visszautasítom e rablást«! mondá a katonatisztnek, kit Napoleon sürgősen hozzá küldött, hogy vele egyezkedjék. A tiszt arra kérte őt, hogy csillapítsa a haragját; a herceg annyira le is csillapodott, hogy a beszélgetés végén oda ságá a francia fülébe, hogy »eme és eme birtokok feszélyezik az övéit; s hogy azokkal és választófejedelemségének királyságra emelésével mindent rendbe lehetne hozni.«²⁾ Valóban minden rendbe is hozatott. E herceg, kit a francia forra-

¹⁾ L. Himly. II. k, 208. l.

²⁾ *Mémoires du général de Ségur*, II. k, 355. l.

dalom 650,000 alattvalóval talált, Napoleon uralma alatt 1.350,000 alattvaló királyává lett. Igaz, hogy időközben a szent-birodalom eltűnt. Midőn Napoleon 1806-ban elhatározá annak felosztatását, ennek kijelentésére elég volt egy szó: már rég megszűnt létezni.

II.

Az így szervezett birodalomban az államok minden voltak, a német nemzet semmi. Nem volt itt haza, nem voltak itt pártok, csak versengő dynastiák voltak. A XVII. századbéli háborúk alatt a ki nem osztrák vagy spanyol, az svéd, francia vagy épen angol. De e meghasonlások közepett is megvan az együvé tartozásnak homályos érzete. A kevésbé ismert multa való visszaemlékezések, a kevésbé körvonalozott jövő felé irányult aspiratiók ezek; nemzeti ösztön ez, mely csöndesen rejtőzik s kibontakozni igyekszik. Németország szomszédai érezték e lappangó erőt és tartottak tőle. »Ki ne tudná«, — írja Richelieunek egy kortársa, ¹⁾ — »hogy, ha Németország, melyet a spanyolok megosztottak, egyesülni akar, és ha a németek felhagynak azzal, hogy hazájok szolgaságba ejtésére véröket öntsák és segédkezet nyújtanak ellenségeknek: mindazon diadaljelvények, melyeket nálok az ellenség emelt, rögtön darabokra hullanának szét és tíz évi jóllét semmivé lesz«? Tapasztalta ezt Franciaország rovására XIV. Lajos is — és a XVIII. század ama borzasztó háborúk benyomása alatt vette kezdetét, mikor Fléchier ²⁾ kifejezése szerint »Németország, emez oly különböző népek- és nemzetekből

¹⁾ Balsac, *Le Prince*, XXXI. f.

²⁾ *Oraison funèbre de Turenne*.

alakult terjedelmes nagy test kibontja minden lobogóját és határainkra nyomul, hogy minket, miután nagy tömegével megrémített, erőhatalommal tiporjon össze.»

A németek még annyi versengő állam közt szétszórva is megőrzék és fejleszték természetes jellegöket. »E nagy terjedelmű állam« — mondá Voltaire — »nem volt erős kifelé, de az volt befelé, mert a nemzet mindig munkás és harczias vala.« ¹⁾ Dícsérték fegyelmöket, mely őket a katonai szolgálatra oly alkalmasokká tette. »A német nemzet uralkodó jellemvonása«, írta egy német, »a háború iránti erős szenvedély, melynek mindent, még szabadságát is feláldozza.« ²⁾ Sokan lettek zsoldosokká; voltak, kiket uralkodóik egész ezredenként eladtak. Harczoltak minden lobogó alatt és minden csatatéren; de voltak köztök, kik emlékökbe felidéztek, hogy a németek hajdan Németországgért onták véröket, dicsőséget arattak, nagy hódításokat vittek végbe, gazdag zsákmányt hoztak magokkal, megrémítették szomszédaikat s betölték a világot hatalmuk hírével. A birodalomnak még megmaradt kevés tekintélye s a tiszteletnek maradványa, mely a német névhez fűződött, csak e letűnt idők dicsőségének visszfénye vala. A birodalmi gyűlés elműsödő jelképe volt e múltnak. Frankfurtban a régi Németországnak bizonyos történeti múzeuma volt meg, melyet koronként kitártak a nemzet előtt, a császárok koronázása alkalmával. E szertartások tartották fenn a hagyományt.

A hagyomány újra föléled a XVIII. században. A »haza« és »hazafi« szók megjelennek a diplomaták levele-

¹⁾ *Essai sur les mœurs*, CLXXVIII. f.

²⁾ Bielfeld, III. k. VIII. f.

zéseiben és a kiáltványokban. Az érzélem megvan, miután a politikusok hivatkoznak reá. Még azok is, a kik azon dolgoznak, hogy feloszszák magok közt Németországot, úgy tesznek, mintha védelmeznék azt s függetlenségének protectoraiúl adják ki magokat. Az osztrák örökösödés megnyíltá alkalmával 1740-ben ez képezi Mária Terézia ellenségeinek egyik érvét.¹⁾ »Zajongó hangok moráját hallani«, írja egy velencei követ, »melyek azt mondják, hogy nem illik a nemzethez, hogy nő által kormányoztassék s hogy a közérdek egy német fejedelem választását követeli.« Frigyes a bajor császárnak, VII. Károlynak írván, azzal kérkedik, hogy ő »jó és hű német hazafi.«²⁾

E hazafiság főkép a francziák iránti féltékenység-, bizalmatlanság-, és gyűlöletben nyilatkozik. »Vigyázzanak«, mondá Frigyes XV. Lajos küldöttének, Valorinak, »az egyedüli dolog, mely önök barátjának, a bajor választónak, Németország összes fejedelmei szemében árt, az, hogy önökkel összeköttetéseket tart fenn.« Midőn Sziléziát megtámadja és merényletét társainak, Németország fejedelmeinek megmagyarázni akarja, emez érzelemre hivatkozik. »Hannoverben, Mainzban és Regensburgban«, írja miniszterének, »hazafias hangon kell beszélni, hogy a birodalmat fenn kell és hogy én is fenn akarom tartani.«³⁾ Mária Terézia hasonló fegyverrel vág vissza s midőn 1742-ben a németeket a Csehországban elfoglalt francziák ellen fel-

¹⁾ L. *Frédéric II. et Marie-Thérèse*, par le duc de Broglie. — Arneth, *Geschichte Maria-Theresia's*. — II. Frigyes, *Politische Correspondenz*.

²⁾ 1743. okt. 8. *Pol. Corr.* II. k, 440. l. (francziáúl).

³⁾ Podewilsnek adott útasítás. *Pol. Corr.* I. k, 99. l. (francziáúl).

izgatni törekszik, így szól: »Meddig fogják még engedni, hogy idegen tiporja a drága német haza földjét? Nincs-e itt az alkalom, felszabadítani a hazát a százados elnyomás alól?« A felhívás viszhangra talált: azon mértékben, a mint Mária Terézia mind több erélyt és szenvedélyt tanúsít Franciaország ellen, tér vissza hozzá a németek rokon-szenve. Frigyes azt praetendálta, hogy a birodalom jogait védi, midőn Szilézia meghódítására Franciaorsszággal szövetezik; hogy hódítását a németek által helyben hagyassa, rögtön cserben hagyja a francziákat s elpártolását ugyanazon ürügygyel; Németország érdekével fedezi.

Ez Franciaország szövetségeseinek klasszikus játéka Németországban. »Kimerítik alattvalóimat oly zsarolásokkal, melyeket tőlem követelni nincs semmi joguk«, írta 1745-ben a würtembergi herceg. »Argenson marquis megmondta önöknek, hogy Svábország annyira gyűlöli a francziákat, hogy, ha rajta fordulna meg, valamennyit biztosan legyilkolná.« Frigyes ugyanazon időben így szólt Valori marquishoz: »Önök, kedves barátim, félnek betolakodni Németországba; . . . legyenek biztosák felőle, hogy az után való napon, mikor csapataik a Rajnán átkelni fogtak, Németország legnagyobb részét fogják magokkal szemben találni.«¹⁾

A század haladásával ez irányzatok határozottabb alakot öltenek; a fejedelmek kizsákmányolják és senki több sikert ebben nem arat, mint Frigyes. Még 1769-ben is ama hétéves háború után, melyben Franciaország oly örült módra áldozá fel dicsőségét és érdekeit ama rögeszmének, hogy Sziléziát Mária Teréziának juttassa, a »né-

¹⁾ Edgard Zévort, *Le Marquis d'Argenson*.

met hazafias rendszer» alapján látjuk kibékülni és egységre lépni az osztrákot és poroszt Franciaország rovására, melyet, miután kijátsztak, megalázni vágytak. Versengenek egymással és mesterkednek a »hazafisággal.« ¹⁾ Igen, mert e szó hat és mert biztosak felőle, hogy azt alkalmas pillanatban hangoztatva, egész Németország meghallja.

Különös a rendeltetése ennek a porosz uralkodóháznak! Németország legkevesbbé német államának a feje; a fejedelem a maga hajlamai-, jelleme-, és nevelésénél fogva legidegenebb a német műveltségtől és germán hagyományoktól, s mégis ő az, kinek legnagyobb része van a németeknél a nemzeti büszkeség és a függetlenségi érzet fölébresztésében. Poroszországnak sok ellensége volt: Rosbach mindenütt párthíveket szerzett neki. Feledék, hogy e nagy szétszórásban a futamodók legnagyobb része német volt; elég, hogy más németek verték szét, hogy ezért aztán e nappal, mint a történelem egyik legfőbb eseményével kérkedjenek. Vegyük hozzá a király-bölcsész európai tekintélyét, a farkcsoválásokat, melyekkel őt a század legkiválóbb szellemei körülvették s az általános hódolatot, melylyel a politikusok kormányának felsőbbbsége iránt viseltettek. Frigyes fölemelé Németországot Európa és ön-maga előtt. Goethe beszéli, hogy »az egyetlen ember ellen, ki nyilván fölötte állott összes kortársainak«, fiatalságában irányzott gáncsok, azt a benyomást gyakorolták reá, hogy a közvélemény igazságtalan. »Én« — úgymond — »Poroszország, vagy szabatosabban szólva, Frigyes mellett

¹⁾ L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, IV. f.: *L'Entrevue de Neisse*.

voltam. Mit érdekelt minket Poroszország? A király személye volt az, mely mozgásba hozott minden szívet. Én atyámmal örültem győzelmeink fölött.« Pár évvel a hétéves háború után visszatér a gondolatra, és büszkén mutat rá Frigyesre, mint ki »hatalmára támaszkodik és még mindig Európa s a világ bírójának tűnik fel«¹⁾ E népszerűség elhatott még a tengeren túl is: az Amerikában szolgáló németekre vonatkozólag azt írta 1766-ban egy francia ügynök, hogy »bálványozzák a porosz királyt.«²⁾ Ez a porosz nagyság valódi alapja: daczára annak, hogy a németeket annyi és oly mélyre ható nézeteltérés választá is el a birodalom belügyeiben Poroszországtól, mégis kérkedtek ennek győzelmeivel az idegenek előtt és hozzászóltak nagyságának eszméjét újjászületett nemzeti büszkeségek érzetével azonosítani.

»Hazafias rendszer« és porosz párt hasonértelműekké kezdenek lenni a kancelláriák nyelvezetében.³⁾ A *fejedelmek szövetsége* alakot kölcsönzött ez aspiratióknak. Szövetségi reform-javaslatokat kezdenek megvitatni s az alkotmány módosításában keresék az eszközöket, hogy visszaadják a birodalomnak azt a rugót, melyet elvesztett. A régi Németország németjei, mint — hogy csak a legjelesebbeket említsük — Hardenberg és Stein, Porosz-

¹⁾ *Mémoires*, trad. Porchat, 39, 254, 604. l.

²⁾ C. De Witt, *Jefferson*, 410. l.

³⁾ A német birodalmi gyűlésre küldött francia megbízottnak 1772-ben adott útasításban ezek mondatnak: »Meg fogja tudni különböztetni azokat, kiket Ausztria bizalmas minisztereinek neveznek, azoktól, kik a hazafias rendszerhez szítnak. Csakhamar meg fogja ismerni az osztrák ház, valamint a berlini udvar kegyenczeit.« *Affaires étrangères*.

országához csatlakoztak és szenvedélylyel szentelék magokat jövőbeli terveinek.¹⁾ II. Frigyes Vilmos²⁾ e politikában keresé támaszát ama rendkívül nehéz szerepnek, mely neki osztályrészül jutott. »A király«, írja Mirabeau, »azt az eszmét és reményt táplálja, hogy németté, tisztán németté lévén, nagy emberré lesz és így felülmúlja a francia felsőbbbséget.« Magasztalói dicsérek is őt ezért. »A meny nyire megvetés tárgya volt Németország«, írja egyik közülök 1789-ben, »midőn nem volt egyesítve; midőn a szomszédai politikája által szított meghasonlások benne zavart és rendetlenséget támasztottak: ép annyira lett félelmissé a porosz védelem alatt s ép annyira lett szövetsége keresetté, kívánatossá.«³⁾

Poroszország ellenségei vagy barátai, mindnyájan egyaránt hazafiaknak vallják magokat, veszélynek mondják Németország szétdaraboltságát és reformokat követelnek. Ez képezi 1789. táján a politikai röpiratok témáját, melyek a Rajnának úgy ezen, mint másik oldalán sűrűn kezdenek szaporodni.⁴⁾ Nincs senki, még II. Józsefet sem

¹⁾ Ranke, *Die deutschen Mächte und der Fürstenbund*; — *Denkwürdigkeiten des Staatskanzlers Fürsten v. Hardenberg*. Leipzig 1877. — Pertz, *Leben des Ministers Freiherrn v. Stein*. — Treitschke, id. m.

²⁾ II. Frigyes 1786. aug. 17-én halt meg. Őt unokaöccse követé a trónon, II. Frigyes Vilmos név alatt.

³⁾ Trenck, *Examen de l'histoire secrète de la cour de Berlin*.

⁴⁾ *Un peu de patriotisme dans l'empire d'Allemagne, par un Allemand*, 1788. A szerző ellensége Poroszországnak és a fejedelmek szövetségének. — *Considérations sur la Diète*, 1789. — *Considérations sur la liberté et la prospérité de l'empire d'Allemagne, et les moyens de le relever, par un patriote*, 1789. — *Libres Observations sur la législation de l'Allemagne*, 1790. V. ö. Hausser, II. k, II. f.

véve ki, a ki melegen ne ápolná a nagy birodalom helyreállításának ábrándját. Ausztriának és Poroszországnak együtt kell ezen munkálkodniok. Nem »ugyanazon nemzethez tartoznak-e? Nem beszélnek-e közös nyelvet?«
II. József ama következtetésre jut, hogy meg kell osztaniok magok közt Németország s a világ kormányzatát.¹⁾

E vélemény-áramlatoknak megvan az ő visszahatásuk a Német- és Franciaország közti viszonyokban. Az *Institutions politiques* szerzője, Bielfeld, ki francia álláspontra helyezkedve, oda nyilatkozik, hogy a rajnai határ elfoglalására vonatkozó terv »az okosság által sugaltnak« látszik, Németország érdekeit véve tekintetbe, azt tartja, hogy e terv megvalósításának ellenszegülni, kell hogy képezze »a birodalom politikájának legfontosabb célját.«
»Ha igaz«, úgymond, »hogy Franciaország a Rajna partjáiig akarja kiterjeszteni uralmát, a germán törzsnek össze kell szedni minden erejét, hogy meggátolja Franciaország további térfoglalását ez oldalon s hogy kivigye, hogy a dolgok *legalább* azon állapotban maradjanak, a melyben most vannak.« — »Azonban«, teszi hozzá, »Franciaország a német szabadságok biztosítója; nélküle e szabadságok már régóta nem volnának egyebek »eszmei lénynél.« Ebből aztán azt következteti, hogy a németeknek »minden lehető kímélettel« kell Franciaország iránt viseltetniök; óvakodniok kell attól, hogy ügyeibe avatkozzanak, de másfelől »nem szabad túrniök, hogy a versaillesi udvar Németország belügyeibe avatkozzék, azt pedig még kevésbé, hogy területéből a legkisebb részt is elfoglalja.« Ez az, a mit a braunschweigi herczeg nagyon világosan mondott

¹⁾ *Réflexions*, 1786. decz. 6.

meg Mirabeaunak 1786-ban: »Gyakran ismételte előttem, hogy az egész protestáns Németország s a másíknak is egy jó része kétségtelenül Franciaországhoz csatlakoznék ama pillanatban, melyben ez teljesen megnyugtatóná szándékai felől a germán törzset.«

Azonban a germán törzs nem szorítkozik csak arra, hogy biztosítékot és biztosságot kérjen, hanem követeléseket támaszt. Ezek tulajdonképen nem újak, de újjászííletnek a germán hazafisággal s Németország hajdani hatalmának emlékeivel egyidejűleg lesznek népszerűekké. A birodalom tudósai és legistái ugyanazon munkát végezték, mint a francia királyéi; levéltáraik jogokban, jogcímekben, érdekek- és követelésekben ép oly gazdagok, mint a párisiak. Ez más alakban Nagy Károly örökségének százados pöre, az austrasiai királyság örökös visszakövetelése. »A német publicisták«, írta Favier,¹⁾ »nem veszik többbe a lemondásokat, mint a francia jogtudósok. Azt lehet mondani, hogy Németországban a követelések örök-kétartók és elévülhetetlenek.« Soha sem szűntek meg visszakövetelni azt, a mi tőlök elvétetett, sőt még azt is, a mit magoktól, önszántokból engedtek át — a tett szolgálatok jutalmazása fejében.

Ugyanazon fejedelmek, kik oly buzgóknak mutatták magokat a három püspökség és Elsass átengedésében

¹⁾ *Doutes et questions sur le traité de 1756.* »Kivéve a bécsieket« — teszi hozzá. Oly kivétel ez, mely gúnynak is beválik. Az osztrák ház legistái a régi jogok tekintetében ép oly szakértők, tanúltak, elmések és találékonyak voltak, mint idegen vetélytársaik. Lengyelország felosztásának és a bajor örökösödésnek ügye busásan megmutatta ezt. — L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, 53. és 141. l.; — Lengyel- és Bajorországra nézve Himly, II. k, 168. l.

Franciaországnak, hogy aztán függetlenségök biztosítékát nyerjék az osztrák ház ellenében, nem kevésbé serényeknek tanusították magokat emez uralkodóház abbeli törekvéseinek támogatásában is, hogy ez megszorítsa s, ha lehet, megsemmisítse a francia királynak eme területekre vonatkozó jogait. Midőn 1709-ben XIV. Lajos, az európai coalitio által legyőzve, már ott állott, hogy capituláljon, a megtámadott Franciaország pedig haldoklani látszott, a legmohóbb falánksággal jelentkeztek a zsákmányra, melyről azt hitték, már közel van ahhoz, hogy szétszedhessék. ¹⁾ »Némely tudósok, kiket inkább tudományuk, mint ítéletök és éles elméjük ajánl«, írta Bielfeld, »úgy állították oda Törökországot és a francia koronát, mint a *germán név örökös ellenségeit*. Emez eszmét belecsepegtették az ifjúságba s minthogy az iskolai előítéletek nehezen írthatók ki, e célzatos vágás közmondássá lett, s Ausztria hasznot húzott belőle, hogy ez előítéletet istápolá.« ²⁾

¹⁾ A német birodalmi gyűlés követelte Lothringiát, Elsaszt, a három püspökséget, a Franche-Comté, s azon kívül még sorompót Franciaország körül. »Körülbelül e barbár szavakkal nyilatkozott«, — jelenté Torcy — »több durva nép gyűlése, melyek fölfuvalkodának a váratlan jólétől, melyet nekik, a nélkül, hogy ebben a birodalomnak nagy része lett volna, szövetségeseik szereztek.« *Journal inédit de Torcy*, publié par F. Masson, 73. l. — Ez az 1815-ki zsákmány előíze. L. a *Traité du 20. novembre*, 1815. Paris, 1872. című tanulmányt.

²⁾ *Institutions politiques*, III. k, VIII. f. — »A XIV. Lajos uralma alatt elfogadott hódítási rendszer elremítette a német fejedelmeket és annyira megingatott minden bizalmat kezesök iránt, hogy Franciaországot *Németország örökös ellenségei* közé sorozták.« — A birodalmi gyűlésre küldött francia követ útasítása, 1772. *Affaires étrangères*.

Franciaország ismeré e hajlamokat és nem hagyá figyelmen kívül politikájában. Számolni kellett Németország fejedelmeinek ama »hazafiságával«, még pedig annál komolyabban, mert ez, távol attól, hogy mérsékelje hagyományos kapzsiságukat, ellenkezőleg még fokozta azt és ahhoz új ürügyöket szolgáltatott. Valóban azt kellett várni, hogy, ha jövőre alkudozásba lépünk velök, nem ugyan csökönöseknek, de hasonlíthatatlanul követelőbbeknek fogják tanusítani magokat a kárpótlások ügyében, mint a multban tevék. Ahhoz, hogy meg lehessen nyerni hozzájárulásukat új terület-átengedéshez Franciaország részére, nemcsak az anyagi kárért, melyet szenvednének, hanem az erkölcsiért is kárpótolni kellene őket; nemcsak azt a területet kellene megfizetni, melyet átengednének, hanem a hitelvesztettséget is, melyet nekik az »örökös ellenséggel« való egyezményök a birodalomban okozna. A kárpótlásnak annál magasabbnak kellene lenni, minél nagyobbnak látszanék az áldozat. Követelései hazafiságukkal növekednének, s hogy tőlök Németország határain néhány darabot lehessen kapni, engedni kellene őket, hogy mind terjedelmesebb határokat messenek ki magoknak a birodalom szívében. Mindezeknek a megfontolása nagy jelentőségű volt az élesen látó diplomatákra nézve. XVI. Lajos tanácsosai át voltak ezektől hatva s ezekben találták leghatalmasabb érveik egynémelyikét arra nézve, hogy megmaradjanak a mérséklet rendszere mellett, a melyet elfogadtak volt.

E rendszer 1789. táján meghozta volt minden gyümölcsét; azt lehet mondani, hogy Francia- és Németország viszonyai soha oly jól rendezve, az általános békére és Franciaország érdekeire nézve soha oly előnyösek nem voltak, mint ez időben. A Rajnai tartományok, melyek

egyedül fenyegetheték Franciaország vállalatait, keresék pártfogását, hódolának befolyásának és általában megfogadták tanácsait.¹⁾ E tájakon ellenséges indulatú senki más nem volt, mint a kölni választó; ez pedig egy főherczeg vala, a francia királyné fivére.²⁾ A király nemcsak szövetségeseket és kegyenczeket talált e tájakon, de még ezredeket is szedett onnan.³⁾ A jobb házak fiatalabb sardjádekai, sőt gyakran még leendő trónörökösök is megtiszteltetésnek vették Franciaországban szolgálni. Mindazáltal érzelmeikre nem sokat lehetett építeni; e tekintetben legnagyobb részök nagy függetlenségi hajlamokat táplált. A »német hazafiság«, mely nekik megengedé, hogy mindent elfogadjanak, azt parancsolá, hogy mindent el is feledjenek. Így gondolkozott például az a Lajos bajor herczeg is, ki Strassburgban született, hol atyja⁴⁾ egy fran-

1) »A mainzi választó nagyon jól viseli magát Franciaország irányában. A triéri választó francia szeretne lenni. A kölni választó gyűlöli Franciaországot és a francziákat. A zweibrückeni választó érzelm-, érdek- és elismerésnél fogva Franciaország híve. A hessen-casseli landgraf utálja Franciaországot. A lüttichi herczeg-püspök ragaszkodik Franciaországhoz.« *Résumé de l'état actuel*, sat. par Gérard De Rayneval, 1787. (Affaires étrangères.)

2) Miksa, szül. 1756., — 1780-ban coadjutor, 1784-ben kölni választó.

3) Royal-Allemand, Royal-Deux-Ponts, Royal-Saarbrück, Royal-Bavière és Birkenfels.

4) Miksa-József, szül. 1756., Károly-Ágost zweibrückeni herczeg öccse, a Royal-Deux-Ponts ezrednek 1789. előtt ezredese. XVI. Lajos, mint mondják, 1788-ban fizette ki az ő adósságait, melyek 945,000 livret tettek. A forradalomkor kivándorolt; fivére halála után Zweibrücken hercege, unokatestvérének Károly-Tivadarnak halála után 1799-ben bajor választó, 1806-ban pedig király lett. Fia, a Strassburgban 1786-ban született Lajos, 1825-ben követé őt a trónon.

czia ezredet vezényelt. XVI. Lajos neki keresztapja volt; Franciaország a tescheni congressuson 1779-ben megmenté örökségét, melyet később Napoleon kegye királysággá változtatott át. 1806-ban Josephine császárnét üdvözölni s neki a legnagyobb hódolattal udvarolni jött Elsassba; nővére Beauharnais Jenő herceghez ment nőül. De ha az udvaronc hajlongott is nyilvánosan, a »hazafi« tiltakozott titokban, s a német fejedelem francia pártfogóinál tett két látogatása közben ezt írta naplójába: »Reám nézve a legbecsesebb győzelmi ünnep volna, ha e város, melyben születtem, egy napon németté lehetne!«¹⁾

Franciaország a *fejedelmek szövetségét* a maga politikájára nézve kedvező combinációnak tekinté; ez így is lett volna, míg Franciaország hű marad a westphali szerződések biztosítójakép játszott szerepéhez. De ha Franciaország hódításokat akarna tenni Németországban, akkor eme, majdnem annak auspiciumai alatt alakult confederáció, a francziák elleni félelmes szövetséggé változnék át.

Ez egyik leglényegesebb pontja volt ama szövetségi terveléseknek, melyek 1787. és 1788-ban Németországban vajudtak. E tárgyról írván II. Frigyes Vilmos porosz királynak a sachsen-weimari herceg, remélni engedi hozzájárulását sváb-kerületi ligájokhoz s így folytatja:²⁾ »E külön egyesülés, mely nem megvetendő haderőt gyűjtene össze (Svábország több mint 30,000 harczost állítván ki), azt a felső- és alsó-rajnaival egyesíthetné s mindez együttvéve, megerősítve még az angol, hannoveri és hesseni lovasság és tüzérség által, hatalmas hadtestet képezne, mely alkal-

¹⁾ Heigel, *Ludvig I, König von Baiern*. Leipzig, 1872.

²⁾ 1788. febr. 17. Ranke, *Die deutschen Mächte*, II. k. 336. l.

mas a rajnai tartományok védelmére Francziaország ellenében. A bádeni örgróf, ki nagyon kapott e terven, teljességgel nem engedi megfélemlíttetni magát hatalmas szomszédja által; ellenkezőleg a most említett elvekre alapított védelmi terven dolgozik.«

Ilyeneket forgattak fejökben a német fejedelmek olyan időben, mikor Francziaország őket a legkevésbbé nyugtalanítá és mikor legbuzgóbban keresték annak szövetségét. Nem ismerve e fejedelmeket, nem lehetne megmagyarázni sem politikájok sajátos fordulatait, sem a csalódásokat, melyeknek a francia politika kitevé magát, midőn előbb kapzsiságokra számítva, később hálájokra számított. »A mi politikánk«, írta kegyetlen gúnnyal 1791-ben Forster, »abban áll, hogy megcsalunk mindenkit, alkudozunk mindenkivel és nem tartjuk meg egy szavunkat sem. Ez így fog tartani, a míg csak némi fontosságot tulajdonítanak nekünk.«¹⁾ Így szolgáltatta Poroszország a XVIII. században a tizenkilenczedikbeli hirhedt elpártolásoknak praecedenseit. Így fordíták a fejedelmek Francziaország ellen, miután előbb meggörnyedtek előtte, hogy általa a nagy üzlethez bocsáttassanak, melyet az Németország területeivel nyitott, mihelyt ingadozónak találták, — amaz erőket, melyekkel Francziaország őket oktanul gyarapította. Szövetségesei voltak Francziaországnak, hogy hódítsanak, és ellenségeivé lettek, hogy megtartsák a hódítmányokat. A hazafiságtól pedig azt követelték, hogy szentesítse az árulás művét.

De a hazafiság, melyre ők 1813. táján hivatkoznak, nem volt többé ama kétértelmű és eladó hazafiság, melylyel a mi-

¹⁾ Forster, idézve Peřthes által, I. k. 67. l.

nap kérkedtek s a melyet csak azért látszottak oly nagyra becsülni, hogy annál előnyösebben kizsákmányolhassák; sokkal egyszerűbb és sokkal erősebb érzelem volt ez: oly hazafiság, mely igazi, őszinte, heves, mint minden eredeti szenvedély. E nagy szó, mely a régi kormányzat alatt Németországban a kancelláriák kétes szótárában csak elcsavart és meghamisított értelemben használtatott, forrásában megtisztulva, ezentúl elterjedt a nép nyelvén s visszanyervén értelmét, egy nagy nemzet öntudatának természetes kifejezése lett. Ez a síkra lépő német nemzet vala; hatalmas elem, a melyet alig sejtett a régi kormányzat s melynek föllépése megváltoztatá a francia politika minden viszonyát Európában. De viszont Franciaország volt az, mely forradalmának sajátos következménye folytán azt az elemet bizonyos mértékben önmaga ellen gerjeszté föl.

III.

Csak a külső jelenségeket tekintve, Németország 1789. táján Franciaországhoz eléggé hasonló látványt nyújt. Ugyanazon homályos nyugtalanság és ugyanazon lelkesült optimizmus; ugyanazon megundorodás a jelentől, ugyanazon bizalom a jövőben; ugyanazon hajlam az egyetemes eszmék iránt, ugyanazon fölbuzdulások az emberiségért, ugyanazon vágyakozások a társadalom gyökeres és észszerű reformja után; ugyanazon hiánya a törvényes szabadságnak és ugyanazon tényleges szabadság a discussiókban, könyvekben és röpiratokban; ¹⁾ végül a fennálló

¹⁾ »Sehol sincs törvényes gondolatszabadság«, írja Mirabeau (*Monarchie prussienne*, VIII. könyv); »de majdnem mindenütt, legalább elméletileg, meg lehet vitatni minden theológiai, bölcsészeti, gaz-

kormányokkal szemben ugyanazon ellenzék ölt ugyanazon declamatorius alakot.¹⁾

De ha az eszméket vizsgáljuk s a hajlamokat vesszük bonczkés alá, ezeket nagyon eltérőknek találjuk azoktól, melyek Franciaországban uralkodnak: ugyanazon szavaknak nincs ugyanazon értelmök s ugyanazon eszmék nagyon ellentétes benyomásokat gyakorolnak a szellemekre.

Ez onnan van, hogy a nemzet jellemének és társadalmi életviszonyainak nincs semmi összeköttetése azokkal, melyek Franciaországban vannak. Franciaországban, hol a nemzet nagyon egyöntetű és a kormány nagyon összpontosított, a népies eszmének csak a formulája elvont; de alapjában véve egészen concret: a franczia nyolcz évszázados nemzeti élet és monarchicus nevelés által benne felhalmozott ismeretekkel gondolkozik és ösztönökkel érez. Mikor azt mondják neki: »A nép souverain«, első gondolata, ebből ezt következtetni: »a nép: én vagyok!« és XIV. Lajos trónján látja magát. A német a maga országában csak a végtelenségig egymásba fonódó korlátok közé szorított egyéneket vesz észre; számlálja a királyokat, hercegeket, grófokat, bárókat, lovagokat, apátokat, polgárokat, alatt-

dasági, politikai kérdést. Nagy szégyent hoz önmagára, a ki a gondolatszabadságot erőszakkal elnyomni vagy büntetni akarja. A fejedelmek és irodalmi emberek egymást mérséklék.«

¹⁾ »Mire való e harczias vitézkedés?« írja Goethe a hazafias lelkesedésre vonatkozólag, mely a kedélyekben elhatalmasodni kezd. Nem voltak külellenségeink, a kik ellen harczolni kelljen: feltalálták tehát a zsarnokokat s a fejedelmeknek és híveiknek kellett ilyenekül szolgálni, előbb általában, azután lassanként külön-külön... Nevezetes dolog, látni ez időben költeményeket, melyek irányzata: lerombolni minden felsőbbséget, monarchiait úgy, mint aristokratiait.« *Mémoires*, 2. r. IX. könyv és különösen 2. r. XII. k.

valókat és szolgálakat, de nem fedezi föl sem a népet, sem a souveraint; nem képes őket sem személyesíteni, sem rólok magának teljes képet alkotni: homályosan fogja fel, nem tudja magának elképzelni s nem érzi, hogy ő benne élnek. E fogalmak az ő lelkében nem mennek túl az abstraction.

A francziák eszméi »merőben nemzetiek és szenvedélyesek«; ¹⁾ a németeknek még a szenvedélyeik is speculatívek maradnak s a nemzeti érzület is náluk még merőben elméleti és irodalmi. Nincs közszellem, mely jellemeket alkosson, nincsenek politikai erkölcsök és hagyományok, hogy azoknak istápot nyújtsanak, kiváló szellemekben a gondolat erős és emancipált; az egyén az összeségben alantas, alárendelt, majdnem szolgai marad.

»Németországban« — mondá Staël asszony — »van sok új, de nem elég közös eszme.« ²⁾ Épen e közös eszmék körül találkoznak, értenek egyet és tömörülnek az emberek. Ezek képezik a nagy nemzeti csoportokat. Németországban csak bölcsészeti és irodalmi iskolák vannak s ezek is a di-csőséget eredetiségökbe, azaz elszigeteltségökbe helyezik. A területek szétdaraboltsága viszi rá őket erre. Nincs központ, melybe a benyomások összefutnának s a melyből a közakarát kisugárzanék. Minden szét van szórva. Az eszmék egyetemeseek, az érdekek különállók maradnak. A szenvedélyek összezsugorítják a gondolatokat. Csak a nemzeti egység ellen irányuló hagyományok vannak. Óriási conceptiókkal találkozunk, de csak kiécsinyes cselekvényeket látunk létesülni.

A német ragaszkodik szokásaihoz s azok tiszteletben

¹⁾ L. I. könyv. III. f.

²⁾ *De l'Allemagne*, 3. rész, XI. f.

tartásával büszkélkedik. »Az ember a szokás által képezetik; a szokás az ő dajkája,« mondja pár évvel a forradalom után Németország költői közt a leglelkesebb, a kire Rousseau a legmélyebb benyomást gyakorolta, a ki a nemes újítások és illusiók iránt a leghevülenekebb, — Schiller. »Jaj annak, ki bolygatja az ember kegyeletét a régi dolgok, az ősök drága hagyatéka iránt! Az idő bizonyos megszentelést gyakorol, úgy, hogy a mi az öregek előtt tiszteletre méltó volt, a gyermekek szemében isteni jelleget ölt! ¹⁾ Szükséges, hogy az újítások megegyezzenek a szokással, máskülönben a nép nem fogadja el azokat. Ez épen az ellenkezője a forradalmi szellemnek. Innen van, hogy a németek megállanak az úton, szétszóródnak a szomszédságban és csendesen megtelepednek az oldalt fekvő mezőkön, míg az ugyanazon lökés hatása alatt megindult s eleinte ugyanazon úton haladó francziák a szélsőségekig és egész az örvényekig hatolnak.

A németek vallásos hagyományokat őriztek meg. ²⁾ A kik nem hisznek, legalább tiszteletben tartják a vallást, mely előttök a tudománynak tárgya, a költészetnek anyaga s az erkölcsi épülésnek mindig kútforrása. A Voltaire-féle scepticismus a társadalomnak csak felszínére hat, de nem járta át, s a németek legnagyobb részének lelkében elhomályosítja Frigyes dicsőségét. Francziaországban a vallástalanság megelőzi a forradalmat, előkészíti azt s rányomja a keresztényellenes jelleget; Németországban a rationalismus áhíthatossá lesz. A németek igyekeznek összhangba

¹⁾ *Wallenstein*, I. felv., IV. jelenet, 1799.

²⁾ L. Gervinus, III. könyv, I. f. — Madame de Staël, *De l'Allemagne*, 4. rész: *La Religion et l'enthousiasme*. V. ö. fennebb.

hozni új eszméiket régi hitelveikkel. A protestantismus különös hajlékonysággal adja rá magát erre; az északi németek e nagy iskolában tanulták el az üdvös egyezkedések titkát. A *Savoyai vicarius hitvallása*, mely Franciaországban csak a *Constitution civile* egyházi paradoxonát sugalmazza, Németországban egy nemét idézi fel a vallási újításnak. Hasonlítsuk össze Robespierre »Legfőbb lény«-ét Schleiermacher ¹⁾ istenével; az egyiknek retorikáját a másiknak lelkesültségével; a Prairial cultusának szerencsétlen és nevetséges idétlen szülöttét a német protestantismus széles alapú kibontakozásával: és meg fogjuk mérni a távolságot, mely a két nemzetet egymástól a XVIII. század végén elválasztá; meg fogjuk mérni mindig nagyobb eltérését a szögnek, mely ama mérvben nyílik meg köztök, a mint a közös kiindulási ponttól mindinkább eltávolodnak.

E szellemi irányzat oly természetes a németeknél, hogy még a katolikusoknál is találkozunk vele; ²⁾ II. József az egyház kebelében kíván megmaradni; tiltakozik az atheismusnak, még a bölcsészetinek is, minden gyanúja ellen. Róma elleni harcza nem emeli népszerűségét. Németországban sehol sem találni az állami vallástalanság elemeire.

Ép oly kevésbé lehet itt a demokratia elemeire találni. A francziákat egész történetök a demokrátiára készíti elő és vezérli; a demokratia épp úgy benne van erkölcsaikben, mint a nemzeti egység jellemökben. 1789-ben

¹⁾ Schleiermacher (szül. 1768.) 1799-ben teszi közzé a valásról tartott értekezéseit, ajánlva a művelt embereknek, kik azt megvetik.

²⁾ L. Madame de Staël, *De l'Allemagne*, 4. rész, IV. f. *Du catholicisme*.

elég arra egy határozat, hogy emez elvek a törvényekbe menjenek át, mert e törvények meghozatala által egyszerűen csak nagyon régi dolgok mondatnak ki, melyeket véglegesen szentesítenek. Németországban a társadalom ki van ficzamítva, ép úgy, mint a nemzet és az állam; az erkölcsök mélyén ép úgy nincs többé aristokratia, mint demokratia: csak hierarchiák vannak.

A közszellem merőben tartományi, sőt helyi. Midőn a német Németországot képzei magának, ezalatt csak kis hazája nagy kiterjedését érti. A particularismus előtte még az alkotmánynak is alapjául tűnik fel. Franciaországban, hol a nemzet egységes, vannak politikai pártok, melyek az egész nemzet soraiban híveket toborzanak magoknak; Németországban, hol a nemzet el van morzsolódva, nincsenek politikai csoportok, melyek az egész országba elágaznának. Itt csak államokat találunk, melyeknek különböző érdekek és eltérő politikájuk vann. A németre nézve a politikai párt: az állam, melynek ő alattvalója; a politikai szabadság: ez államnak a függetlensége. Következőleg mindarra büszke, a mi gyarapítja ama dynastiát, mely őt kormányozza. Közülök kétségkívül sokan óhajtják, hogy jobban legyenek kormányozva; de nagyon kevésnek jut eszébe az önkormányzat. Jól tudják, hogy nem volnának rá képesek. Nagyon is szét vannak szórva és az eszközöktől megfosztva arra, hogy az államot körülkerítsék, ostrom alá fogják és bevegyék. Az állam tőlök nagyon mély árkok és nagyon magas falak által van elválasztva: nem képesek hatalmukba ejteni.

Egyébiránt a mi nem állt módjokban, nem volt meg hajlamaikban sem. Minden felvilágosodás, minden reform, minden haladás a fejedelmektől származott rájuk. Vannak

szükségleteik, az állam kötelessége azokat kielégíteni; táplálnak óhajokat, — a fejedelmeken fordul meg, azokat megvalósítani. Minden reménységöket a felvilágosúlt despotismusba helyezik és ha az önkény nélkülözi a felvilágosultságot, minthogy nem érzik képeseknek magokat arra, hogy annak helyét pótolják, elég okosak arra, hogy türelmesek legyenek. Ha nem szeretik is, de tisztelik a fejedelmeket. Ha elfordúlnak uroktól, ez csak azért történik, hogy bizalmokkal utódja felé forduljanak s még elégtelenségök is csak hódolat a felség iránt.

A böcsészek is, kik az új tanokat hirdetik, nem értelmezik azokat máskép. Nagyon tisztelettudóknak mutatják magokat a meglevő hatalom iránt, még pedig nemcsak eszélyből és ildomos magatartásnál fogva, hanem hajlamból és meggyőződésből is. Ők a hatalom megszilárdítását akarják reform útján elérni, de semmikép sem akarják a hatalmat megingatni. Az egyenlősítés (nivellement) visszatetszik nekik, az anarchia borzadályt kelt bennök. Nem nyugszanak, míg ki nem egyeztetik a jogszokást a természetjoggal.¹⁾ Vegyük szemügyre a legforradalmibb német gondolkozót, Kantot:²⁾ ő csak azért vezérli tanítványait a

¹⁾ L. Treitschke, I. k, 116. l.

²⁾ »Rettenetesebb magánál Robespierrenél«, mondja Heine Henrik, »mert megölé a deisták istenét.« »Túlságos-nagyon tisztelik meg« — teszi hozzá — »Robespierre Miksát, midőn Kant Emmánuel-lel hasonlítja össze. Robespierre Miksának, a saint-honoré-utcza nagy léhűtőnek kétségkívül megvoltak a maga rombolási rohamai, midőn a királyságról volt szó és eléggé borzasztó módon vergődött királygyilkos nehézkegyében; de ha a legfőbb lényről volt szó, akkor letörlé a tajtékot, mely száján fehérlett, megmosá bevérezett kezeit, kivéve a szekrényből vasárnapi kék ruháját tükör-fényes szép gomb-

szédületes magaslatokra, a hol kritikája uralkodik, hogy annál inkább megbámultassa az oszlopos kartámaszok, mellvédek és korlátok tudományos építő-állványait, melyeket köztök és a mélységek közt gondosan emelt. A tiszta ész mindenben kételkedni parancsolja; a gyakorlati ész mindent tiszteletben tartani rendeli. E fenséges dialecticus, a ki megméri a végtelenség terjedelmét, elvitatja istentől a lét-jogosultságot s kétségbevonja a világegyetem lételét, a valódi életben a legbékésebb embernek, a legengedelmesebb és legalázatosabb alattvalónak, a legmérsékeltebb és legalkalmazkodóbb politikusnak mutatja magát. Végső következtetése: általános kiegyezés s az egyetemes megbékülés. Legsarkalatosabb javaslatai közönséges értelmű tételekké olvadnak fel. Összeegyezteti a törvényt és szabadságot, az erkölcsöt és politikát.¹⁾ Nem téveszti össze a jogot sem az erénnyel, melyet mindenki magának tulajdonít; sem az erőszakkal, melyet mindenki gyakorolhat. Ő a hatalmak elválasztásának híve, s távolról csodálja a képviseleti kormányzatot. Bármilyen legyen is az eszmény, melyet követ, — csak kiszámított és kimért lépésekkel, úgyszólván ugrások és szökellések nélkül halad feléje. Nem ismeri el a népnek fölkelési jogát. Engedelmeskedni a hatóságnak, reá nézve *categoricus imperativus*. Még azt sem tartja helyesnek, hogy a kormányzat bölcsészekre bízassék: »A hatalom gyakorlata«, úgymond, »megrontja az ész szabad ítéletét.« Egyébiránt hagyhatjuk őket békében szemlélődni;

jaival és virágosokrot tűzött bő mellényére. Németországról 3. r. Kanttól Hegelig.

¹⁾ »A jog az általános és viszonyos kényszernek mindenki szabadságával való kiegyeztetése lehetőségében áll.« L. Janet, *Science politique*, IV. könyv, II. f. — Gierke, *Althusius*.

nem veszélyesek: »Ez osztály már természeténél fogva sem képes csoportosulásokat és clubokat alkotni, következésképp nem éri a propaganda-csinálás gyanúja.«

Ilyen a szelleme Németországnak amaz időben. »Ne öntsétek ki«, írja Lessing, »a zavaros vizet, mielőtt azt tiszta vízzel helyettesíthetnétek; ne romboljátok le a templomot, hanem építsetek melléje egy másikat.« Goethe azt tanítja, hogy kiki művelje a saját földjét; a mi pedig a reformokat illeti, inkább a szükségletektől, mint a vágyaktól kell tanácsot kérni, lévén a szükségletek korlátoltak, a vágyak pedig határtalanok. Semmi forradalom; hanem a természetes csirák békés kifejlődése: a kormányzásnak minden művészete azok fejlesztésében áll.¹⁾ Így érti ezt az a Moeser Justus is, a kit Goethe »hasonlíthatatlan embernek« mond s a ki a forradalom kezdete óta annak egyik leghatározottabb ellenségeként lép fel. A családra alapított társadalom, a községre alapított állam, a hagyománynak és reformnak egymást kiegészítő és enyhítő szelleme: ezek képezik Németország nagy politikusainak, a Steinok-, Hardenberg- és Humboldtoknak elveit; a XVIII. század s a forradalom eszméi emez alakban hatolnak be a német talajba s lesznek ott termékenyekké. Franciaországban, hol a talaj nivellálva van, a záporpatak kiárad az országra és előzönlí azt; Németországban a gátak feltartóztatják: tavakat képez, a honnan lecsendesülve lép ki.

A nemzeti jellem és erkölcsök így hozzák ezt magokkal. Mikor arról van szó, hogy tettekre kelljen változtatni

¹⁾ L. Bossert, *Goethe, ses précurseurs et ses contemporains*, 92. l. — *Goethe et Schiller*, 232., 237., 252. és 266. l.

a politikai tanokat, a jellem és erkölcsök képezik egész értékét ez átváltoztatásnak. A németek nincsenek sem a forradalmárok, sem a polgári hősök agyagjából gyúrva. Mint néhány évvel később Staëlné asszony¹⁾ mondani fogja, »ők, mint magánemberek, mint családapák, mint ügykezelők erényesek, megvesztegethetetlenek; de készséges és szolgalelkű buzgalmok a hatalomért kínos benyomást tesz, főleg ha szeretjük s az emberi méltóság legfelvilágosultabb védelmezőinek tartjuk őket . . . Mint erélyes hízergők és hőiesen alázatosak, . . . keményen hangsúlyozzák a szavakat, hogy elrejtsek az érzelmek hajlíthatóságát és bölcsészeti okoskodásokhoz folyamodnak, hogy kimagyarázzák azt, a mi a világon a legkevésbé bölcsészeti: a tiszteletet az erőszak iránt és a félelem meghatottságát, mely e tiszteletet csudálattá változtatja át.«

Azonban ők a század szelleme által izgatottaknak látszanak és pedig nagyon mélyen. »Jól látom«, írja Mirabeau, Mauvillon²⁾ barátjának, »hogy forrnak a fejek az ön Németországában, és jól tudom, hogy ha a szikra belekap a gyulékony anyagokba, ez kőszéntűz lesz, nem pedig szalmatűz, mint nálunk . . . A robbanás jóval később fog végbemenni, mint az olyan nemzetnél, a melynél minden drámai és pillanatnyi, és a melynél ugyanazon negyedóra a szabadság heroismusát s a szolgaság bálványozását mutathatja fel.« De emez izgalom, melynek erejét előre érzi Mirabeau, a nélkül, hogy jellegét fölismerné, inkább arra irányul, hogy eltávolítsa a németeket a francziáktól, mint

¹⁾ *De l'Allemagne*, 3-ik rész, XI. f.: *De l'influence de la nouvelle philosophie sur le caractère allemand.*

²⁾ 1789. decz. 3. *Lettres à un ami d'Allemagne*, 489. 1.

hogy egymáshoz közelebb hozza. A XVIII. század nagy lökése az embert arra hajtja, hogy felszabadítsa magát. A történetökben immár nagyon előrehaladt és társadalmi életökben úgyszólván érett korhoz jutott francziák nagyon egységes nemzetet képeznek; egy nyelvök s egy irodalmok van; birják az államnak minden keretét. Rájok nézve a felszabadulás: a gondolat szabadsága, a lelkiismeret szabadsága, a személyes szabadság, a javak szabadsága, végül a politikai szabadság, azaz forradalom a nemzet polgári törvényeiben és az állam alkotmányában. Németországban a nemzeti fejlődés félbeszakított; a népek szétszórtak, egymástól elszigeteltek — a homályos emlékeken kívül minden más kötelék nélkül; rájuk nézve a felszabadulás: a nemzeti öntudat ébredése. Mielőtt azt kérdeznők magunktól, hogy szabadok leszünk-e és minő biztosítékokkal fogjuk körülvenni a szabadságokat, léteznünk kell; éreznünk kell, hogy élünk; tömörülnünk, beszélnünk, egyet-értenünk kell.

Az első kellék: hogy magunktól gondolkozzunk s a magunk nyelvét beszéljük, szóval, hogy megértsük egymást s a nemzeti élet elemi szerveit kibonyolítsuk és szabadokká tegyük. Az első iga, melyet le kell rázni, az nem a törvények, még nem is a polgári törvények, hanem a paedagógok igája. Ebből következik, hogy a francia eszmék terjedésének Németországban leghatározottabb hatása az, hogy rábirja a németeket, hogy magokat a francia befolyás alól az irodalomban, bölcsészetben és művészetekben fölszabadítsák. A német társadalom egész története a XVIII. század végén a következő tételben foglalható össze, mely csak látszólag ellenmondásos: ama mérvben, a mint Németország mindinkább a francia

eszme hatása alatt áll, válik el mind inkább Franciaországtól.

A forradalom a németekre nézve abban állván, hogy nemzetté legyenek, vagyis hogy magoktól éljenek: mindazon szenvedélyeket, melyeket a francziák a régi társadalmi épület lerombolására használnak, a németek először is a klasszikai műveltség, azaz a francia kultúra ellen fordítják. Ez nekik idegen invasió, melyet mindenekelőtt vissza kell utasítani. A németek szenvedélyesen rohanják meg a positiókat, melyeket a francziák oly régóta elfoglalnak. Kezdenek németül beszélni és írni. A francia az aristokratia nyelve marad; még pár év, s már csak a salonok, a reactió s a régi kormányzat nyelve lesz. Mindaz, ki magát fiatalnak, tüzesnek, lelkesültnek érzi; mindaz, ki tart a hazafiságra; mindaz, ki az emberiség, szabadság, erény nagy eszméiért lángol; szóval mindaz, a mi megfelel a francia forradalmi pártnak; mindaz, ki ugyanazon forrásból enyhíti szomját s kit ugyanazon levegő éltet: ezentúl németül beszél s következőleg kisiklik Franciaország hatalma alól.

Azonban Franciaország az, mely előttök a kapukat kinyitja, nekik az utat megmutatja, — ösztönzi a régi formák széttörésére, a szerződések lábbal tiprására és arra, hogy ihletet merítsenek a természetből, minden szépség, minden erény, minden igazság kútforrásából. De a németre nézve a természet: az az ország, melyben született; a nyelv, melyen dadogott; a faj, melyből származott; önmaga az mind azzal, a mi benyomásaiban, érzelmeiben, szenvedélyeiben a legönkéntesebb. Kezdi csodálni hazájának eget; alig pallérozott nyelvének még durvasága is elbájolja fülét; szelleme kiszáradt a klasszikus utánzás terméketlen lapos-

ságaiban, tehát fölfrissíti azt a költészet örök forrásaiban: a személyes ihlettségben és a népdalban. E befolyások a németeknél oly jellem fejlődésére hatnak közre, mely határozottan különbözik az akkori francia jellemétől. Ők ezt tudják és dicsőségül tudják be magoknak. Mindnyájan erre dolgoznak: a leghatározottabb francia-ellenesek, mint Herder; a francia szabadságtól legföllelkesültebbek, mint Schiller; a legszabadabb szelleműek s azok, kik az előítéletektől leginkább mentek valának, mint Goethe. Egy Lessing, a ki azzal kérkedik, hogy kosmopolita s a hazafiságot lelki korlátoltságnak tekinti, ama buzgalma által, melylyel az idegen uralom ellen az irodalomban és művészetben harczolt, többet tett, mint bárki más, hogy polgártársaiban fölébressze a haza fogalmát.

»A mi a német költészetnek hiányzik«, mondá Goethe, »az az alap, és pedig a nemzeti alap volt.«¹⁾ A mi pedig a német nemzetnek hiányzott, az az eszmei és költészeti közös alap volt. Az irodalom és nemzet egyszerre ébredtek. Németország, bármily alárendelt és kétes volt is politikai helyzete, mégis alkalmazhatá magára 1789. táján a híres cartesiusi mondást és oda kiálthatá az eme föllépés által eléggé zavarba jött Európának: »Beszélek, tehát vagyok!« A német szellem e zaklatott időkben adja legnagyobbyszerű szárnyalásának tanújeleit.²⁾ A ki nem ismeri ennek hatalmas kihatását s még mindig Voltaire és a tra-

¹⁾ *Mémoires*, 2. r. VII. k.

²⁾ Goethe, 1773-ban adja ki *Götz-öt*, 1774-ben *Werthert* és *Clavigot*, 1786—1788-ban *Tassot*, *Egmontot* és *Iphigeniát*; Schillertől 1785-ben *Fiesco*, ugyanakkor *Ármány és szerelem*, 1787-ben *Don Carlos* látnak napvilágot; Lessing, 1767—68-ban teszi közzé *Dramaturgiáját* s 1772-ben *Galotti Emiliát*, 1779-ben *Náthánt* adja ki.

gédia hatása alatt áll, az a bekövetkezendőkből semmit sem fog megérteni s nem fogja magának megmagyarázhatni azt a fogadtatást, melyben a németek a francia forradalmat részesítik.

A forrongás emez állapotában a forradalom első kitörése nálok mélyre ható visszhangra kellett hogy találjon. Mihelyt megértették azt a nemes felhívást, melyet Franciaország az összes nemzetekhez intézett, lelkesedéssel állottak talpra. A nagy példa, melyet Franciaország az embereknek ugyanakkor adott, midőn jogaikat proclamálta; amaz elragadtatása a népnek, melyet souverainnek nyilvánított és a hazafiságnak, melyet az erények legfőbbikeül magasztalt, sokkal inkább megfelelték vágyaiknak, hogysem azok által szenvedélyesen meg ne indítottak volna. De a szenvedély, mely őket mozgató, merőben német volt s újra edzett és megújított nemzeti nyelvökre fordíták le ama nagy ígéket, melyeket a francziák Európában a szélrózsa minden irányában szétszórtak. Nekik úgy tetszett, hogy rájuk nézve az ember jogainak legelseje: németnek lenni, s hogy a hazafiság kiválóan abból áll, hogy saját hazájokat szeressék. Keresték is e hazát, keresték jogaikat és jogcímeiket; minthogy pedig az utóbbi századok összezárták e jogcímeket, nem ismerték vagy elhomályosították e jogokat, visszamentek a múltba s a sötétben tapogatózva a középkorig nyomozák Németország árnyképét. Így történt ez az ember jogaival s a hazafisággal, mint szintén a gondolat felszabadításával s a természethez való visszatéréssel. A francia eszmék elterjedése visszaadta a németeknek a nyelvök iránti érzetet, költészetök iránti hajlamot, országuk iránti szeretetet, történetök cultusát, az önmagok iránti tiszteletet, azaz minden tekintetben visszavezeté

őket hagyományaikhoz. A forradalom, mely Francziaországban szakított a múlttal és ennek elvben való megvetését állítá fel, a németekre nézve a századok óta megszokott kötelékek megújítását s az ősök iránti cultus helyreállítását jelenté.

A francziák lerombolák váraikat, fölégeték chartáikat; a németek újra fölépíték kastélyaikat és összeszedték levéltáraikat. A Francziaországban merőben klasszikus forradalom első pillanatra is romanticussá lesz Németországban. Ennek oka az, hogy a francziák új alakban tovább folytaták történeti hagyományaik legragyogóbbikát: a világ értelmi meghódítását. Nemzeti jellemöket soha nagyobb mérvben nem fejték ki, mint midőn e meglepő keresztes-hadjáratra vállalkoztak s megkezdék e csodálatos hőskölteményt. A németek ellenben már századok óta bizonyos mértékig megországtalanítva és hazájoknak mintegy gyarmatosaivá téve, kénytelenek valának visszatérni a múlthoz, hogy önmagokat újra feltalálják. Midőn nemzeti forradalom véghezvitelére felszólítottak, nem a középkor maradványainak megsemmisítésére, hanem mindenek előtt és mindenek fölött arra hivattak föl, hogy örökre szakítsanak a XVII. és XVIII. francia századdal.

A forradalom elvei, távol attól, hogy Németországban kosmopolita és a francia felsőbbbségnek meghódolni kész társadalmat alapítsanak, támasztottak Németországban egy, előbb gyanakvó, majd ellenséges, végül pedig föllázadó nemzetet, — mihelyt ez eléggé emancipáltnak érte magát és bízhatott magában. Így a szép francia abstractiók, midőn megvalósulnak, összezsugorodnak és kivetkőznek eredeti alakjokból.¹⁾ Azonban Németországban csak úgy

¹⁾ »A francia hazafisága abban áll, hogy szíve fölbuzdul, ki-

terjedhettek el, ha itt megelevenülnek és németekké lesznek. Bizonyos tekintetben alkalmazkodtak a viszonyokhoz s idegen talajba vetve, csiráik rendkívül termékenyekké váltak. De midőn néhány év múlva a francziák a vetést learatni s a gyümölcsöket leszedni jelentkeztek: tuskékre, tövisekre, felborzolt galyazatok áthatatlan sűrű bokraira találtak. A mező, melyet ők munkáltak meg, tilos volt nekik s nem ismerének többé rá a fákra, melyeket ők ültettek.

IV.

A forradalom eme sajáttságos következményei Németországban a vidékek szerint különböző alakban tűnnek föl. A német birodalom származásaik- és hagyományaiknál fogva igen különböző népségeket foglalt magában, melyek még különfélebbekké lettek kormányaik által. Szem előtt tartva az általános viszonyokat, még mélyebbre kell hatolni ez országban, hogy megértsük, hogyan származhattak ugyanazon okból a helyi viszonyok szerint nagyon ellentétes eredmények.

Először is a birodalom többi részétől elszigetelten egy vidéket találunk; mely a forradalom folyamában külön irányzatokat követett: e vidék a Rajna-balparti tartományokból áll. Itt a területek nagyon különféle fejedelemségek közt vannak felosztva. Nem szólva a kisebb hűbérsegekről, itt találjuk a bajor uralkodó ház pfaltzi ágának s

terjed, kitágul, hogy szeretetébe fogadja nemcsak a hozzátartozókat, de egész Franciaországot, az egész civilizatiót; ellenben a német hazafisága abban áll, hogy szíve összeszorúl, mint a bőr a fagytól, hogy megszűnik világpolgár és európai lenni, hogy csak korlátolt német legyen.« Heine, *De l'Allemagne*, 4. r.

a zweibrückeni háznak birtokait, valamint Poroszországi közül azokat, melyeket a jülich-i és cleve-i örökségekből kapott; továbbá a speyeri, worms-i, mainzi, trieri, kölni és lüttichi egyházi államokat, az ide beszöggelő birodalmi városokkal, minők: Köln, Aachen, Worms és Speyer. Az e fejedelemségek közt feloszlott népségek magok közt eléggé kidomborodó ellentéteket mutatnak.

Az alsó-rajnai tartományban Bonn ¹⁾, Köln, Jülich és Cleve táján a talaj lapályos; a paraszt, földműveléssel foglalkozván munkás, takarékos, alázatos és a politika iránt közönyös. A felső Rajna felé megváltozik a kép. Az ország itt festői, a szőlőművelés dívik; a lakos víg, nyugtalan, élénk és gondatlan; ezek itt hajlékonyabb, mozgékonyabb s a politikai szenvedélyek által hozzáférhetőbb szellemek. Az előbbiek elfogadják, az utóbbiak zajos tet széssel fogadják a forradalmat. E tartományok rég idő óta nyitva állnak a francia befolyás előtt. Kormányaik Franciaországban pártfogást, a nemesek pályát, a gondolkozók szellemi vezetést keresnek. Főleg Mainzban a szabadságvágyó s az új eszméktől áthatott emberekből egy csoport alakult, melyhez Forster s a rajnai köztársaság leendő összes corypheusai tartoznak. A tanárok, törvénytudók, hirlapírók, könyvtárosok soraiból toborzzák magokat. Szóval, ez egy csirája a harmadik rendnek francia minta szerint s ennél fogva magja egy francia pártnak.

E népek kevés összeköttetést tartanak fenn a birodalom többi részével; a forradalom pedig, melyet lelkesülten tesznek magokévé, elkülöníté attól őket. Eszményök:

¹⁾ A kölni választó-püspök székhelye Bonn volt.

a svájci cantonok mintájára autonóm kis köztársaságokat alakítani, de ha választani kell, elsőbbséget adnak Franciaország uralmának, mely eszméiket érvényesíti, egy német fejedelem uralma fölött, mely azokat elnyomná. A falusi népségek, ha nem állnak is még az elvek magaslatán, arra nagyon jól elő vannak készítve, hogy megértsék az eredményeket. E területeken a paraszt sorsa nagyon hasonlít a francia póréhoz. A paraszt: birtokos és elég polgári szabadságot élvez arra, hogy még többet kívánjon szerezni. A hűbéruralom arra eléggé enyhítve van, hogy az az alól való felszabadulás eszméjét felfogni lehessen. Itt a francia forradalmat ép úgy meg fogják érteni és ép úgy fogadni, mint magában Franciaországban. Az eszmék és érdekek Franciaországhoz vonzzák e népeket, s annál könnyebben engedik magokat ahhoz csatoltatni, minél lazábbak és ingadozóbbak a kötelékek, melyek őket Németországhoz fűzik.

Legnagyobb részek valóban nem bir sem történeti hagyományokkal, sőt még dynastiával sem, mely nekik a hazát helyettesítené. Az egyedüli, régebben alapított uralkodó család: a pfaltzi uralkodó ház; de épen ez államokban a leghatározottabb Franciaország hatása és a vonzóerő, melyet gyakorol, ezekben érezhető legélénkebben. Egyébiránt magában Pfaltzban a kormányzat rosszabb a közepszerűnél. A zweibrückeni utálatos és utált. A cleve-i tartomány lakosai alig tudják porosz fejedelmök nevét; oly gyakran cseréltek urat, hogy nekik teljesen mindegy, ha még tovább cserélnek is. Ezek az alapérzelmek a balparti lakosok legnagyobb számánál, kiket az egyházi fejedelmek kormányoznak.

E fejedelmek választhatók és a politikai combina-

tiók előhozzák őket Németország minden részéből. Ennél fogva nincs semmi kötelék köztök és alattvalóik közt, a kik kapni fognak más államfőket, a mint ezeket kapják. Püspököket, biztosokat, administratorokat vagy praefecteket — egyre megy; mindig csak idegenek ezek; az alattvalók megszokták látni őket, a mint jönnek, mennek s elutaznak; idomítva vannak engedelmességre és ezt folytatni fogják. Egyébiránt várják, hogy — mint mondani szokás — saecularisáltassanak, vagyis, hogy valamely világi államba bekebleztessenek. Nem ismerik az úr nevét, a kinek számára őket tartogatják; meglehet, a porosz király lesz az, kit nem ismernek, vagy a császár, a kit soha sem láttak, avagy az angol király, kinek létezését, meglehet, nem is sejtik. A francia úr nem lesz rájuk nézve sem ismeretesebb, sem idegenebb, mint akár a porosz, a szász, az osztrák vagy a guelf. A kormányt tetteiből fogják megítélni: az a hatalom fogja rokonszenvöket birni, mely sorsukat javítani és velök a legjobban fog bánni.

Épen nincsenek megrontva. A püspökök közepesen zsákmányolják ki földjeiket, de nem kormányoznak. A tényleges semlegesség, melyet a politikában élveznek, fölmenti őket a legsürgősebb fejedelmi gondok alól, minők az állam védelme s következőleg a pénzügy és segélyforrásainak jó kezelése. Nem gondolnak másra, mint arra, hogy csendesen és derülten éljenek e királyi és gazdag javadalmakban. »Fölmentve minden kötelesség, majdnem azt lehetne mondani, a királyi férfiasság minden kellékei alól, hosszú gyermek-korban sínlódték.« ¹⁾ Azok, kik az utóbbi idők-

¹⁾ Broglie hg, *Marie-Thérèse*, I. k, III. f. Ebben igen élénk és igen szabatos képe foglaltatik az egyházi államoknak 1740. körül, melyek ugyanilyeneknek fognak találtatni 1789. táján is.

ben, mint Erthal Frigyes Károly József Mainzban, reformokat czéloznak, reformátorokra hivatkoznak s a felvilágosult kormányzatot kísérlik meg: csak a változás iránti vágyat bátorítják föl a szellemekben s csak a forradalom útjait egyengetik.

Mi a birodalmi városokat illeti, ezekben minden elvé-nült és korhadt; a hatóság semmi, az oligarchia hitelvesz-tett, a köznép zavargó, a polgárság, meghasonlásai foly-tán, tehetetlen. Sem a független lét, sem a hódítással szem-ben való ellenállás elemei nem észlelhetők. Minden megvan itt érve az annexióra, s a mi szétszórót demokratia található, csak a francziák uralmát fogja megkönnyíthetni. Francia-ország tehát könnyű szerrel veti meg lábát a Rajna bal-partján: nem itt ébrednek föl a nemzeti szenvedélyek s nem itt támadnak a francia forradalom hatásaira ama sajátságos visszahatások. Hogy megtaláljuk eme meglepő átalakulások színterét, a német Németországba s a Rajna jobb partjára kell átkelnünk.

A bal-parti államok közül több, főkép a bajor Pfaltz, Trier és Mainz kiterjednek a jobb partra is; találunk itt kissé szétszórva más egyházi államokat is, valamint West-phaliában, Franconiában és Svábországban a grófok, bár-ók és lovagok egész sokadalmát. Első pillanatra úgy tet-szik, hogy a politikai viszonyok itt is ugyanazok, mint a folyó másik oldalán. A területi feldarabolások itt még nagyobbak. De ha azonos is az egyházi kormányok jellege, a népségek nagyon különbözök. Itt nincs sem izgatási köz-pont, mint a minő. a mainzi tanárok körül képződött, sem forradalmi elemek nincsenek, mint a minők a felső rajnai nyugtalan népek. Nem is az alsó rajnai lakosok apathiája, hanem valami mélyebb süllyedés ez: azon

»mély álom«, azon »brutális nyugalom« ez itt, melyről Heine Henrik beszél.¹⁾

A lakosok itt tősgyökeresebb németek s távolabb esnek Franciaországtól, befolyására nézve hozzáférhetetlenebbek és a műveltségben hasonlíthatatlanul kevésbé előhaladtak egyszersmind. A jobbágyság, mely a bal parton eltűnni kezd, fennáll a jobb parton. A hűbérrendszer itt még mindig nyomasztó: a paraszt még annak lehetőségét sem fogja fel, hogy az alól szabaduljon. E németek csak féligmeddig ragaszkodva uraikhoz, vagy egészen közönyösök lévén irántuk, ép oly könnyen fogják azokat cserélni, mint balparti honfitársaik; de ha így hozzászoktak is a hódításhoz, annál inkább ellene fognak szegülni az assimilációnak: a francia, még ha felszabadítja is őket, rájuk nézve idegen és ellenség fog maradni. Franciaország, mely idővel, a béke és jó kormányzat segélyével, francia polgárokká változtathatja a balparti lakosokat, a jobbparton csak oly németeket formálhat, kik ama mértékben ellenségesebbek, a mint magokat fölszabadítottaknak érzik. A lehetséges reform eszméjét csak azért adja meg nekik, hogy fölkeltsék bennök a vágyat, hogy az a reform Németország által és Németországgért hajtassék végre.

Itt, nassauai területen született a híres német reformátor, Stein Frigyes Károly báró, hazájának legnagyobb államférfia és egyike a legnemesebb és legélesebb látású lángelméknek, melyek valaha az emberek vezetésére szenteltek magokat.²⁾ Ama ritka birodalmi bárói családok egyi-

¹⁾ *De l'Allemagne*, 3. r.

²⁾ Szül. 1757. okt. 26. L. Pertz, *Leben des Ministers Freiherrn von Stein*, és Seeley, *Life and times of Stein*, Leipzig, 1879.

kéhez tartozott, melyek megőrizték a hűbéri erkölcsök első létjogosultságát és — mint középkori őseik tevék — a tett szolgálatok által igazolták hűbérúri voltukat, fokozatosan fölszabadítván és emberi méltóságra emelvén alattvalóikat, kiket őseik hajdan nyomor, csapások és rablás ellen védelmeztek.¹⁾ Stein éppen családjának hagyományaiból meríté Németország hagyományai iránti érzékét, mely lehetővé tette neki, hogy hazáját ez elhatározó válság alatt vezesse. Főügynöke lett a nagy átalakulásnak, melynek folytán egy cosmopolita forradalomból s a legsajátságosabb földarabolásokból, melyeket valaha birodalom szenvedett, egységeért szenvedélyesen hevülő nemzet kelt ki. Majd legfélelmesebb ellenfelévé lett a continensen Franciaországnak, ez ellen fordítva a fegyvereket, melyeket maga kovácsolt és megrontván azt, úgyszólván, éppen jótéteményeinek következményei által. Ő sugalmazta Németország fejedelmeinek azt a mélyreható s általuk uralkodóházaik javára oly könnyen valósítható tervet, melyet a forradalom az ő rovásukra és Franciaország hasznára valósított meg: a hűbérrendszer eltörlését; ő sugalmazta a német fejedelmeknek, hogy foszszák meg a forradalmat minden indokaitól,

¹⁾ Portalis 1798-ban számkivetése alatt Holsteinban több ily felvilágosult nemessel találkozott. »Az ország erkölcei szelídek«, úgymond; »a társadalom felsőbb osztályaiban sok képzettség van s még oly vallási elveket is találni náluk, melyeket nem gyanított volna az ember. Minden földesúr bölcs mérséklettel adja meg a szabadságot jobbágyainak; birtokosokká teszi őket; jót tesz velök meg-
rázkódtatás nélkül és igyekszik fölébreszteni bennök nem a változások, hanem a munka és iparkodás iránti szeretetet. Elég érdekes dolog, valósággal látni, mint születik újra és kel ki az emberi természet a hűbéri szolgaság zűrzavarából.« Sainte-Beuve, *Causeries du lundi*, V. k. Portalis cz.

az által, hogy azt az ország erkölceihez jobban alkalmazott reformok által megelőzik; végül, hogy tüzeljék föl alattvalóik szenvedélyeit, olybá tüntetvén föl magokat azok előtt, mint lelkes corypheusait ama hazafiságnak, melyet Franciaország csak azért ébresztett föl propagandája által, hogy csakhamar összezúzza hódításai által.

Olyan területeken, hol — mint Franciaországban is — a középkori hagyományok megsemmisültek, a forradalom radicalissá lett: ez az eset történt a Rajna bal partján. Olyan országokban ellenben, hol a régi hagyományok még fennállottak s a hol az új szellemhez alkalmazkodhattak, ott reform következett be, de nem forradalom.

A reformok felé különben a kormányok legnagyobb részének hajlama és szelleme is hajolt. ¹⁾ Megértették mindazt, a mit az állam nyerhetne az által, ha magáévá teszi, a mi a francia elvekben valóban gyakorlati és politikai volt. A népségek, melyek fejedelmeiktől előbb azt kívánták, hogy védelmezzék meg őket a hódítás ellen, később azt kívánták tőlök, hogy juttassák nekik ama jótéteményeket, melyek a hódítással együtt jártak; majd meg végül azt óhajtották, hogy a fejedelmek szabadítsák meg őket magától a hódítástól és űzzék el az idegeneket. Németország hozzá volt szokva, hogy mindent fejedelmeitől várjon és kapjon; még a felszabadítást is tőlök várta és ennél fogva a forradalom ama furcsa eredménynyel végződött, hogy megszilárdítá a népek ragaszkodását uralkodó-házaikhoz. Ez történt Bajorországban, Würtembergben; a szász, braunschweigi és hessen-darmstadti államokban. A Rajna jobb partjának többi országaiban, hol a hódítás közvetlenül mű-

¹⁾ L. fentebb, I. könyv, II. f.

ködött és a hol Franciaország részint megyéket, részint egész hűbérfejedelemségeket szakított ki magának, mint Westphaliában, a népek magának a francia kormánynak működése folytán oda vitettek, hogy a francia uralom alól való felszabadulásukat óhajtsák. A nép ennek előnyeit csak azért ismeré meg, hogy azokat nemzeti fejedelmek alatt bírhasa tovább.

A fejedelmek kapzsisága ép annyira működött közre a forradalomban, mint a népek hazafisága; a francia politikusok számítása nem hozta azt kevésbbé működésbe, mint a forradalmárok propagandája. Franciaország egyszerűsítván Németország térképét, mint ezt 1795-től 1803-ig tévé, elhárítá az anyagi akadályokat, melyek a német népek újra-egyesülését gátolták. A saecularisatiók és mediatisatiók által Franciaország kiragadta az egyházi kormányok és a közvetlen nemesség kezéből ama népségeket, melyeket azok egymástól elszigeteltek és úgyszólván kölcsönös számkivetésben tartottak s melyek, világi államokhoz csatolva, ezekbe közvetlenül beolvadtak. Csoportosítá és összpontosítá a népeket, így nyitván meg az utakat a nemzeti szellemnek, melyet propagandája által élesztett. 1806-ban a szent birodalom meg volt semmisítve, de Németország újjászületett. A kötelék, melyet akkor az államok közt széttéptek, már régóta elkopott volt, de a népek közt e helyett szétszakíthatatlan kötelékeket létesítettek. Felosztatván a birodalmat, mely csak árnyéka volt az államnak, egybe tömöríték a németeket, kik egyik leghatalmasabb nemzetté lettek. —

HATODIK FEJEZET.

Ausztria. ¹⁾

I.

Ha e szavak: »az osztrák uralkodóház« 1789. táján az elmékben ama birodalom eszméjét ébresztik föl, melyben a nap soha sem nyugszik le, ez már többé nem egyéb, mint csak játéka az emlékezetnek, mint történeti fantasmagoria. Az osztrák ház kétségkívül birja a császári méltóságot, de ez csakis méltóság, s a tekintély, melynek örvend, egyedül hatalmából származik. Az osztrák állam a térképen sajátságosan szétszaggatott nagy testnek, ha úgy tetszik, colossusnak, de megcsonkított, összetört colossusnak tűnik fel, melynek tagjai Európa felszínén szét vannak szórva. Furcsa töredékei ezek egy oly lénynek, melynek sem csontváza, sem agya, sem belei nincsenek. Még neve sincs. A közönségben s lassanként a kancelláriákban is szokássá vált, e birtok-összletet az uralkodóház neve után »Ausztria« névvel jelölni meg. A közjogban s a tiszta elméletben az állam megnevezetlenül marad, azt mondják: ezek az osztrák ház örökös-államai. Az uralkodó *Csehország és Magyarország királyának* címezi magát; ha a választó

¹⁾ A fordítás hűsége kedvéért nem változtattam meg szerzőnek e fejezetben használt oly kifejezéseit (mint: »az osztrák ház örökös államai«, »tartományok«, »osztrák államok«, »osztrák monarchia« sat.), melyek alatt hazánkat is érti, melyek azonban Magyarországnak sem régibb, sem újabbkori közjogi helyzetének nem felelnek meg

collegium megválasztja, *császárrá* lesz; de e cím vele hal meg s utóda, hogy azt viselhesse, új választásra szorúl.

Az osztrák ház örökös-államai tényleg csak összehalmozott területek. Dél-keletre Magyarország, függelékeivel: Horvátországgal, Szlavoniával, Erdélylyel s a Báráttal; északra a Lengyelországból legújabbán kiszakított Galiczia és Csehország Sziléziának osztrák kézben maradt töredékével; majd a magyar csoportot a cseh csoporttal egybekötő Morvaország, Ausztria főherczegség és dél felé Stájerország, Krajna, Karinthia és Tyrol. Milano e területektől egyfelől a Valtelin, másfelől a velencei területek által van elválasztva. Vegyük hozzá ezekhez még a Svábországban szétszórt városokat és hűbérseégeket, végre a többtől elszigetelt s a francia határ hosszában mintegy oda vetett Németalföldet vagy Belgiumot s a luxemburgi herczegséget, melyeket még a lüttichi püspökség is tovább darabol fel. Mindössze 140,000 négysz. kilométer, mintegy 24 millió lakossal. ¹⁾ Franciaország arányai is körülbelöl ekkorák, de Franciaországban a nemzet teljesen egyöntetű, az állam teljesen tömör, összefüggő; Ausztriában minden szétszórva és összefüggés nélkül felhalmozva.

Mindenütt vannak végek, központot nem találni sehol. A határok e roppant terjedelmének védelmére, a különböző népek e tömegeinek fegyelemben tartására szükség van tekintélyes hadseregre, mely a bevételek legjavát emészti föl békeidőn s a melyet nem lehet összpontosítani háborús időben.

Ha Németország felé vezénylik a hadsereget, a törökök azonnal fenyegetik Magyarország határait, s a határ-

¹⁾ L. Himly, I. k. III. k. *La Monarchie autrichienne.*

vidéki félbarbár népségek, érezvén a gyepelő meglazulását, a fegyelmetlenség és zavargás velök született szellemének engedik át magokat. 1778-ban a Frigyessel való háború kitörőfélben — Bajororszáért, melyet az osztrákok magokhoz akarnak ragadni. Egyedül csak Poroszország ellen kell harcolniok s mégis kifejtik ellene a monarchia összes erejét, de ez erőfeszítés magát a monarchiát dönti veszélybe.¹⁾ »Minden készletünket, a német-alföldi ezredek kivételével, összegyűjtjük és úgyszólván, egy lapra teszszük«, írja II. József. Még így is alig állítanak össze egy 170,000 főnyi hadsereget s ennek is csak a felét viszik a csataterre. »Ön végletekig menő háborúról beszél«, mondá Mária Terézia; »én ennek nem látom a lehetőségét; úgy kell lenni, hogy haderőben 30—40,000 emberrel gyöngébbek vagyunk.« Mi történnék, ha egy coalitióval kellene szembe-

¹⁾ Mária Terézia ezt írja (franciául) 1778. jún. 5-én II. Józsefnek: »Nagyon tartok a zavarok kitörésétől az országokban; Stájerországban már sem fizetni, sem dolgozni nem akarnak. Hogyan kényszerítsük rá? Nem akad egy arra való ember sem. Magyarországon hasonló a helyzet, s ez az oka, hogy a sorozás Erdélyben nem megy. Még a fele sincs meg az újonczoknak s a fiatal emberek az erdőkben vannak; nem lesz termés és az emberek szörnyű kihágásokat követnek el. Lengyelországban elég szerencsések valának néhány ezer újonczot összehozni, de midőn útnak indították őket, elég szerencsétlenek voltak, elveszteni közülök néhány százat, kik, miután megcsonkíták magokat s a tisztt kénytelen volt rájuk lövetni, megszöktek . . . A Bánátban a rablók mind nagyobb erővel és merészséggel lépnek föl. Egész családokat öltek ki. A bányákban, melyek jó reményekkel kezdtek kecsegtetni, nem akar megmaradni egy administrator, egy ember sem, hogy azokat biztosítsa. Ez szomorú . . . Veszélyben látom a nyáját« . . . Arneth, *Correspondenz von Maria Theresia und Joseph II.* Bécs, 1867.

szállni s ha csak a török is beléelegyednék az ügybe? »Ak-
kor vigyázzunk határainkra«! ¹⁾

Mi több, nincs pénz. Az európai nagy válságokban Ausztria szolgáltatja az embereket, a szövetségesek szolgáltatják a tőkéket. A hét éves háború alatt Ausztria több mint 75 millió livret húzott Franciaországtól. ²⁾ A forradalom háborúi alatt Anglia fizet. Ebből következik, hogy Ausztria, ha csak nem talál egy XV. Lajosra, a ki elég elvakult arra, hogy alárendelje magát, nem viselhet háborút, a mint akarja. Ha egyedül a maga segélyforrásaival vállalkozik reá, nem folytathatja sokáig. Ugyanazért összpontosítani az állam erőit és fölmenteni a szövetségek szükségére alól, képezi ama feladatot, mely az osztrákok elméit szakadatlanul foglalkoztatja. ³⁾ II. József e feladatban emészté föl életét s majdnem elveszté birodalmát.

Ez onnan van, hogy a lényeges elem, az életszerv hiányzik. Az épület hibája az alapban van, mert mozgó

¹⁾ Arneth, *id.* 1778. ápril—júl. Galicziában csak 200 ló és hét zászlóalj invalidus marad.

²⁾ Boutaric, *Correspondance secrète*, II. k, 107. l. — Bernis, *Mémoires*. — Arneth *id.* m. »A Franciaország által nyújtott pénzsegélyek, melyek egyedül tették lehetővé, hogy az utóbbi háborút folytassuk.« Mária Terézia II. Józsefhez, 1778. május 22.

³⁾ »Adná az ég, hogy a monarchia helyzete egy napon olyan legyen, hogy erejében összpontosítva, a nélkül, hogy távol fekvő és széttagolt tartományokat kelljen őriznie, magát saját erejéből fenntarthassa, megtámadhatatlanná, rettegetté és tiszteltté tegesse, a nélkül, hogy tekintettel legyen szövetségesekké átöltözött természetes ellenségeire, kik annak több rosszat okoznak, mint ha nyílt ellenségei volnának.« Lipót Józsefhez, 1787. decz. Arneth, *Joseph II. und Leopold von Toscana*, Bécs, 1872. Az aláhúzott szavak célzást képeznek Franciaországra.

talajon nyugszik, mely nem állja meg a mély építkezéseket. Nincs osztrák nemzet és nincs mód sem, ilyent alkotni. A Habsburgok nem utánozhatják sem a Capetingek franciaországi, sem a Hohenzollernek poroszországi művét. Kell, hogy a nemzet és állam együttesen képződjenek, mint Franciaországban, vagy hogy a nemzetet az állam alkossa meg, mint Poroszországban. Ausztia nem követheti sem az egyik, sem a másik módszert. A Habsburg-ház a maga örökségeiben egész nemzetekkel, minők a magyarok, csehek és belgák, kik saját hagyományaikkal és külön érdekekkel birnak, egy nemzettől elszakított töredékeket is csoportosított össze, minők a galicziai lengyelek, kik abba helyezik büszkeségöket, hogy eredetökhöz hívek maradjanak. Hasonlóképen lehetetlen, e különböző népeket egyöntetű egészszé gyúrni és közösen kormányozni. Ha megkísérlik azokat francia módra ugyanazon törvények alá vetni és összpontosítani, fölindúlnak és föllázadnak. Ha ellenben megkísérlik, nekik bizonyos önkormányzatot adni és foederatióban őket csoportosítani, még sokkal közelebb vannak függetlenségökhöz, hogysem ne kívánnák azt visszaszerezni, s a szabadság, melyben részesíttetnek, csak arra szolgál, hogy elszakítsa őket a koronától. Bármit tegyenek s bármily kevéssé érintsek is e furcsa építmény részeit, mindig attól lehet tartani, hogy — Montesquieu erőteljes kifejezése szerint — a monarchia minden alkatrésze darabonként hull szét.¹⁾

E szövevényes kormányzathoz vegyük hozzá a német birodalmat, szerkezetének kifejthetetlen bonyolultságával s tisztában leszünk ama, bizonyos mértékig alkotmányszerű

¹⁾ *Esprit des lois*, VIII. könyv, IX. f.

akadályokkal, melyek e látszólag oly rettenetes hatalomnak folytonosan gátot vetnek. E hatalom minden — csak nem önmaga; ott van mindenütt, kivéve önmagánál; lényegileg kosmopolita lévén, saját területein mintegy idegen hatalom s belügyeit úgy kell vezetni, mint a hogy központosított birodalom külügyeit vezetik. Nem állam ez, a szó tulajdonképeni értelmében, mert nincsenek intézményei; de még nem is kormány, hanem közigazgatással foglalkozó diplomatia. Ausztria csak európai szempontból kormányozza tartományait, Európával pedig csak tartományainak szempontjából alkudozik. Csak egy eszköze van arra, hogy ezeket féken tartsa s ez amaz eszköz, melylyel Európa is önmagát tartja féken: az ellentétes erők egyensúlya. E birodalomra kell alkalmazni azt a meghatározást, melyet Michelet Németországra mondott: »egy kis Európa a nagy Európában.« Van osztrák egyensúly, mint a hogy van európai egyensúly; de minthogy az osztrák államokban csak egyetlen egy uralkodó van, ki a fegyveres erővel rendelkezik, az egyensúly itt valósággá lesz és helyettesíti az alkotmányt.

Azonban az egyensúly itt is ugyanazon következményeket vonja maga után, mint az »európai köztársaságban.« Az osztrák monarchia kénytelen önmagára alkalmazni amaz eljárási szabályokat, melyeket Európa hatalmasságai, örökös versengésök és érdekeik folytonos ellentétessége közben, egymás irányában követnek. Más szavakkal, közjoga ellenmondásokból van alkotva. Eredeténél fogva a meglevő jogrend, a szokás és jó politikai erkölcsök tekintetében kiválóan conservatív hatalomnak kellene lennie. Csak szerződésekre és örökségekre van alapítva. A közjogot a maga föelvében föl lehet forgatni, a

király souverainitása helyébe a nemzet souverainitását állítani, a nélkül, hogy a francia állam alapjaiban megrendüljön; de az osztrák monarchiából hasonló esetben semmi sem maradna meg.¹⁾ A levéltári jogcímeiken kívül a birtoklásnak nincs létjogosultsága, minthogy a népek nem támogatják. Minden megingatása a jognak, melyen a souverainitás alapszik, compromittálja az államot. Hivatkozni a nemzetekre, melyek ez államot alkotják, annyi, mint annak lazaságát bevallani. Franciaországban a népies forradalom a nemzet elleni bünténynyé teszi a foederalismust; — Ausztriában minden forradalomnak, hogy nemzeti legyen és népszerűvé váljon, szükségképen foederalisticusnak kell lennie.

Egyébiránt Ausztria a legdynasticusabb hatalom Európában: főjellege az, hogy uralkodó-ház s az örökösödési törvények végelemzésben az állam alaptörvényei. Ennél fogva egy udvar sincs annyira ráutalva, mint ez, a dynasticus jog védelmére és fentartására. De Ausztria sajtószertű alakulása hozza magával, hogy nem fokozhatja hatalmát a nélkül, hogy annak alapjait meg ne rendítse. Hogy a monarchia szétszórt töredékei egyesíttessenek, hogy a monarchia védhető legyen s a kanyargó határok kiigazíttassanak, újabb területet kell szerezni; szerezni kell még azért is, hogy a ház fiatalabb tagjai elhelyeztessenek;

¹⁾ Hasonlitsuk össze Ausztriának összehalmozás, vagy egymás mellé rakás általi nagyobbodásait Franciaországnak assimiliatio útján való nagyobbodásaival, péld. Milanó egyesítését Elsasséval; a Franche-Comté egyesítését Németalföldével; Lothringia egyesítését Galicziáéval; a Bretagne megszerzését Csehországgéval; Magyarország választását a normannok és a Plantagenet-k nagy confiscatióival vagy terület-hódításaival.

de szerezni kell végül még azért is, nehogy a kapzsi szomszédok túlszárnyalják vagy kikezdzék a monarchiát. Ha ezek foglalnak, Ausztriának is foglalni kell, mert ha nem teszi, elveszti aránylagos fölényét s a mi még rosszabb: körülzároltatja magát. Emez okok arra készítetik, hogy, ha nem bitorol is mindig közvetlenül önmaga, de legalább tűrje mások bitorlásait és azokhoz csatlakozzék; szóval, arra készítetik, hogy akarva nem-akarva, az osztozkodások rendszerét kövesse és hogy azokhoz hozzájáruljon, mikor nem maga provócálja azokat.

Így alkudta ki Lengyelország felosztását; így tanácskozott ugyanazon időben Törökország felosztásáról; így vette el a törököktől, szövetségeseitől Bukovinát 1775-ben, miután a lengyelektől, barátaitól elvette Galicziát 1772-ben; ¹⁾ így ajánlotta fel oly czélból, hogy rátegye kezét Bajorországra, 1778-ban Frigyesnek csalátekül Lausitzot, mely a szász választóé volt. ²⁾

Mária Terézia azonban még élt és soha uralkodónak Európában nem kellett annyit szenvedni a közjog gyöngéi- és politikai erkölcsök feslettségétől, mint neki. Mélyen elszomorodottnak mutatta magát az érdekek és elvek ellentétessége, a tragicus és finom harcok által, melyek lelkiismeretében támadtak s melyekből az elvek mindig föláldozva kerültek ki; mélyen elszomorodottnak, végül ama hanyatlás folytán is, mely a legkiáltóbb igazságtalansággal fejezte be a jog védelmével kezdett uralkodását. ³⁾ Senki nem mutatott

¹⁾ L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, XII. és köv. f.

²⁾ Mária Terézia II. Józsefhez, 1778. jún. 20. Arneth, *Maria-Theresia und Joseph II.*, II. k, 299. l.

³⁾ »Megvallom«, így szól Pichler titkárának 1772. februárban

többé hajlandóságot az erény iránt és senki nem irtózott többé a bűntől.¹⁾ Mária Terézia azonban vétkezett, még pedig nagyon tudatosan, de mekkora benső harczok és sóhajok között, mekkora aggályokkal a hiba előtt és mennyi lelki mardosással azután! Ebből a bűnbocsánat egy nemét formálta magának, mely nála a töredelmességet helyettesíté.

Így megalkuvásról megalkuvásra engedé magát a kétértelmű magatartástól az igazságtalan tettekig sodortatni²⁾ s ama különös következtetésnél állapotodott meg, hogy a haszon bősége fedezi a művelet bűnösségét. Találé-

németül tollba mondott jegyzékében, »megvallom, hogy életemnek egy korszakában sem állottam ki ennyi aggodalmat. Midőn valamennyi államom veszélyeztetve volt, jogomra és isten segélyére támaszkodtam. De most, midőn nemcsak a jog nem áll részemben, hanem a szerződések, a méltányosság s a helyes érzék is ellenem harcolnak, nincs nyugalmam. Már csak ama szív nyugtalansága marad meg osztályrészemül, mely nem volt hozzászokva sem ahhoz, hogy önmagát rémitse, sem ahhoz, hogy a kétszínűséget őszinteségnek mutassa. Bizalmam és hitem örökre elvesztek s azokkal együtt eltűntek legtisztább ékességei s valódi ereje egyik uralkodónak a többiek ellenében.« Arneth, VIII. k, 365. l.

¹⁾ »Elvem, melyet Kaunitz herczegnek köszönök, a becsület és őszinteség.« Mária Terézia Józsefhez, 1771. jan. Arneth, *Maria-Theresia und Joseph II.*, — I. k, 326. l. — »Régóta ismered nézetemet; inkább akarok megcsalatni, mint valakit megcsalni.« Józsefhez, 1778. júl. 28. *id.* III. k, 375. l. — Metternich emlékirataiban (I. k, 26. l.) ezeket olvasni: »A szándékok, melyek az osztrák politikának mindig alapját képezék, a legtisztábbak, a minőket csak képzelni lehet.«

²⁾ Lengyelországra vonatkozólag ezeket írta Kaunitz 1770. okt. 31-én: »Nagyon csekély véleménynyel vagyok jogcímeink felől.« Arneth, *Maria-Theresia*, VIII. k, 588. l. Bajorországra nézve pedig 1778. jan. 2-án Józsefnek ezeket: »A miniszter véleménye szerint is kevésbé elismert és elévült jogok, a mint ezt magad ép úgy tudod, mint én.« Arneth, *Maria-Theresia u. Joseph II.*, — II. k, 171. l.

kony dialecticája arra vivé őt, hogy még magából a bűnből is oly »elégtételt« vont le magának, mely arra volt számítva, hogy a bűnt jóvátegye; és a szentírás egyik híres passusának értelmét, mint az erkölcsstanban is gyakran tévék, a politikára alkalmazva, örömet azt képzelé, hogy sok lesz megbocsátva annak, a ki sokat bitorolt. ¹⁾

Egyébiránt a casuisticus vonásokkal bámulatos színésznői tulajdonok is egyesültek benne. ²⁾ Hanem mindez azért nem vezette tévútra a közönséget, s a bécsi udvart egyre vádolták kétszínűséggel, gyanúsíták ravaszsággal és híresztelék telhetetlen kapzsiságát. ³⁾ A császárnő ezért panaszkodott, sóhajtozott, tiltakozott s végül bevallá, hogy a közönségnek alapjában véve igaza volt. Verte mellét, panaszkodott, »jeremiádokra« fakadt, de aztán tovább haladt ugyanazon az úton. »Porosz módra akaránk cselekedni«, így

¹⁾ Metternich 1808-ban az 1772-kiekhez eléggé hasonló viszonyok közt így ír (Emlékir. II. k. 149. l.): »Sokat kellene áldoznunk a porta fentartásáért, de tényleges fennállásunk és politikai tekintélyünk, egy nagy állam életének eme fő elemei, határt kell, hogy szabjanak vágyainknak. Mi nem menthetjük meg Törökországot; tehát felosztását elősegítenünk és arra törekednünk kell, hogy abból a lehető legnagyobb részt kapjuk.« L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, XIV. f. 218., 253., 274. l.

²⁾ Durand ezt ír Bécsből 1772-ben: »Élénknek és érzelmesnek születvén, az események erős és gyors benyomásokat gyakorolnak reá, melyek szintoly gyorsasággal tűnnek el. Képző tehetsége, melynek nagy hasznát vette, képezi forrását amaz érzelemdús kifejezéseknek, melyeknek a legrebellisebbek sem voltak képesek ellentállni. Egyszer az operából kijövet, melyben Tési asszony énekelt, azt mondá az elhunyt császárnak, hogy soha sem volt ennél nagyobb színésznője. »Őn után, asszonyom«, felelé az uralkodó.«

³⁾ »Die österreichische Ländersucht.« Schiller, *Geschichte des dreissigjährigen Krieges*, I. könyv.

ír az őszinte vezeklés egy pillanatában, »és ugyanakkor meg akarók őrizni a becsületesség külszínét is«!¹⁾

Ebben áll a XVIII. század végén Ausztria egész politikai morálja, és soha fejedelem nem személyesíté oly tökéletesen háza szellemét, mint e nagy uralkodónő. E jellemvonást, kivéve az állami nagy erényeket, melyek Mária Terézia szellemét alkották, ismét föltaláljuk unokájában, Ferenczben. II. József, ki a forradalom elején uralkodott, e tulajdonokkal Frigyes módjára cynicusan élt,²⁾ de a formában kevesebb tettetéssel s a kivitelben nagyobb kíméletlenséggel párosítva, csak elődeinek művét folytatá túlozva. Vállalatainak legnagyobb része még Mária Terézia életében vette kezdetét s végrehajtatott ama miniszter vezetése alatt, ki azzal kérkedett, hogy fentartja e klasszikus uralom összes hagyományait — s ez Kaunitz herczeg.

II.

Mindezen vállalatok, valamint az ezek után következtek, csak a bécsi udvarnál már régebben készített tervek végrehajtásai voltak. Figyelemre méltó előrelátással megállapítva és meghatározva találjuk ezeket egy igen különös okiratban, mely a XVII. század végéről származik: *Löth-*

¹⁾ »Megvallom, nehezemre esik elviselni, hogy semmi a világon nem fáj nekem annyira, mint jó hírnevünk elvesztése. Fájdalom, be kell előttem vallanom, hogy megérdemeltük.« . . . Mária Terézia Józsefhez, 1772. jan. 25. Arneth, *Maria-Theresia und Joseph II.*, — I. k, 362. l.

²⁾ »Üvöltenünk kell már a farkasokkal; csak meglegyen a jó; a forma, melyben hozzájutunk, keveset határoz.« — Kaunitzhoz, 1781. jan. 9. Arneth, *Joseph II. und Catharina*, 35. l.

*ringeni Károly herczeg végrendeletében.*¹⁾ Az első, a mire törekedni kell, az Németország és a császárság. Hogy ezeket meg lehessen szerezni, mindenekelőtt a dicsőség és hódítás ürügyei alatt valamennyi német fejedelmet kimeríteni és őket a tartományi kormányzók szerepére juttatni kell, a mint ezt Franciaországban a Bourbon-ház is igen politikusan tévé. Ha aztán Németország önmagát így fölemésztí, az osztrák ház svájcziaikat, olaszokat és magyarokat, kik a németeket utálják, fog felhasználni arra, hogy a birodalmat »behorpaszsza« s »hódítás által monarchiává tegye, a mi mindig gyorsabban és biztosabban fog menni a nyílt erőszak, mint politika által.«²⁾ Németország ily módon »behorpasztatván«, »a hódítás jogcímétől csak ama feltétel alatt kell tágitani, hogy a német törzs az uralkodó-családra ruházza az örökséget, teljesen meghódolván parancsainak, a nélkül, hogy Regensburgban még a rendekre szükség volna.« Bécs lesz fővárosává a birodalomnak, »és onnan ezentúl csak kényúri és absolut törvények fognak kikerülni.« Ekkor lesz aztán ideje annak, hogy az egyesített németek roppant ereje kifelé kifejtessék s az invasiókat

¹⁾ »Károly lothringeni és bari herczeg politikai végrendelete, letéve Lipót császár kezeibe Pozsonyban 1687. nov. 29-én Magyarország királyának és a birodalmi trónra jutandó utódainak javára.« Nyom. Lipszében, 1696. L. ez okmány történetét, taglalását és számos kivonatát az »Archives des Affaires étrangères« egy kézírata nyomán D'Haussonville gróf »*Histoire de la réunion de la Lorraine à la France*« cz. munkájában, III. k, 372. l, LV. sz. okmány.

²⁾ V. ö. a *Correspondance diplomatique de M. de Bismarck* cz. munkában (franczia fordítás, Paris, 1883. II. k, 423. l.) ama tervet, melyeket Bismarck Schwartzbergnek tulajdonít s melyeket azóta nagyrészen maga valósított meg. Mindig csak ama foederalis nyavalyáról van szó, melyet csak *vassal és tűzzel* lehet gyógyítani.

megkezdjék. Erősen meg fogják vetni lábokat Siciliában, Nápolyban, Milanóban. ¹⁾ Elfoglalják Velence szárazföldi területét, ²⁾ mely szükséges arra, hogy eme hódítmányok a birodalom központjával egybekötessenek. Azután ha az olasz fejedelmek a németországiakhoz hasonlóan, »meg lesznek hódoltatva és csak kormányzói szerepre juttatva«, hogy a művet betetőzzék, arra fognak vállalkozni, hogy »a pápát, akár akarja, akár nem, erőhatalommal egyedül Róma város uralmára korlátozzák.« ³⁾ A pápa tiltakozni, illetőleg szükség esetén az egyház villámain fogja szórni, de gondjok lesz arra, hogy »legyenek rendelkezés alatt mély tudományú emberek, kik a népet élő szóval és írásban felvilágosítsák a kiközösítések hiábavalósága és illúziója felől, midőn a világi uralomról van szó, melyet Jézus Krisztus soha sem adott az egyháznak.«

Bármily messzelátó volt is a Végrendelet szerzője, tekintetét még sem vetette volt Törökországra. A törökök hatalma amaz időben sokkal fenyegetőbb volt, hogysé-

¹⁾ V. ö. Metternichnek a prágai congressus idejéből, 1813-ki terveit, melyeket 1815. után nagyobb részben megvalósított. L. Oncken, *Österreich u. Preussen im Befreiungskriege*, Berlin, 1879., II. k, VIII. f., 462. és köv. l. — Bianchi, *Storia della diplomazia europea in Italia*, Turin, 1865., I. k, I. f, 333. l.

²⁾ Részben 1797-ben, egészen 1815-ben foglalták el.

³⁾ L. Bianchi, I. k, 6. és köv. l. — Joseph de Maistre ezt írta 1814-ben: »Ausztriának Olaszországra vonatkozó tervei oly régiek és mélyrehatók, hogy nem lehet rólok tiszta fogalmat alkotni.« Metternich Párisban 1814. május 26-án Castlereaghnak egy jegyzéket küldött, hogy ezt a pápa világi hatalma egészben való visszaállításának eszméjéről lebeszélje s hivatkozott a birodalomnak a legatiókra vonatkozó jogaira. — L. az Ausztria és Murat közt 1814. jan. 11-én a pápai államok feldarabolására vonatkozólag létrejött szerződést is.

hagyatékukra gondolni lehetett volna. De a karlovitzi szerződés után 1699-ben az osztrák-ház kiűzván őket saját birtokaiból, azok területeire berontani szándékozott. Ezt tanácsolta VI. Károlynak savoyai Jenő herczeg.¹⁾ A hogy e tervek egyszer beférkőztek az osztrákok szellemébe, onnan többé ki nem jöttek; Lengyelország felosztása azoknak volt a kifolyása.²⁾

Ha az osztrák ház eme politikai hagyományait összehasonlítjuk azokkal, melyeket IV. Henrik és Richelieu hagytak a Bourbon-házra, ki fog tűnni, hogy a két állam »tervei« közt majdnem absolut ellenmondás forgott fenn. Oda vinni Franciaországot, hogy alárendelje céljait Ausztria céljainak; hogy százados érdekeinek feláldozásával versenytársának érdekeit szolgálja, nem remélt jó szerencse volt a bécsi diplomatákra nézve. Mária Terézia mindazáltal részesült e szerencsében. És nagyon érthető, ha kanczellárja, Kaunitz, politikája mesterművének tekinté³⁾ azt az »osztrák rendszert«, mely minden értelmes francia előtt az állam csapásának tűnt fel. Az antagonizmus ki is tört; mihelyt Franciaország XVI. Lajos és Vergennes vezetése alatt visszanyerte függetlenségét, védelmezni kezdé saját érdekeit és újra elfoglalni törekedett ama helyet Európában, mely őt megilleté.

Ausztria azóta csak vereségeket szenved s minden vereségben megérzi Franciaország kezét. II. József ebbe nem nyugodhatott bele. Mihelyt uralkodóvá lett,⁴⁾ Orosz-

¹⁾ L. *Recueil des Instructions. Autriche*, I. k, 168. l.

²⁾ L. *Question d'Orient au dix-huitième siècle*.

³⁾ L. Arnethnél, VIII. k, 6. l. az 1764. nov. 14-ki emlékiratot.

⁴⁾ Mária Terézia 1780. nov. 29-én halt meg. József német császár s az osztrák monarchia uralkodótársa volt 1765. óta.

ország felé fordult. Dicsvágyó tervei megegyeztek Katalinével, miért is 1781-ben szövetségre léptek egymással.¹⁾ Ama törekvések, melyeket Ausztria e szövetségbe bevitt, vezérlék egész politikáját is a forradalom alatt.

A vezérlő eszme mindig a német császárság, miből az következik, hogy Poroszország engesztelhetetlen ellenfél és versenytárs marad. Ha Ausztria ki akar terjeszkedni Németországban, Poroszország torlaszolja el az útját; ha ki akar terjeszkedni Törökországban, Poroszország fenyegeti hátban; ha terjeszkedni akar Lengyelországban, Poroszország részt követel abból. Poroszország megsemmisítése vagy legalább földarabolása képezi az osztrák tervek sikerének szükséges előfeltételét: ez amaz »utógondolat«, melyet Ausztria mindig rejteget s a mely szerint mindent megítél. E két ellenséges állam közt a barátság csak kép-mutató, nyugtalan s rövid tartamú lehet. És valóban, mint Kaunitz is határozottan mondá, »nem állhat fenn sem őszinte viszony, sem közös egyetértés oly érdekek tekintetében, melyek ellentétesek és mindig azok is fognak maradni, míg csak a két hatalom közül az egyik alárendeltté nem teszi a másikat.«²⁾ Kaunitz azt tartja, hogy a míg a

¹⁾ A szövetség levélváltás útján kötöttetett meg; József levele 1781. május 18-án, Kataliné 24-én kelt. L. Arneth, *Joseph II. u. Catharina von Russland*. Az Ausztria és Oroszország közti szövetség előzményeire nézve l. Martens, *Traité de l'Autriche et de la Russie*, I. és II. k. — Ranke, *Die deutschen Mächte*, I. k, 130. l. — A *Question d'Orient au dix-huitième siècle*, XII. f.-ben találni amaz alkudozások rövid foglalatát, melyek Mária Terézia uralkodása alatt folytak s melyek Törökország felosztásának tervére vonatkoztak; ez az előjátéka az 1781-iki szövetségnek. E tárgyban új megbeszélések történtek 1775-ben.

²⁾ Ranke, *Die deutschen Mächte*, II. k, 307. l.

porosz *extra statum nocendi* nem lesz, Ausztriának soha sem lesznek szabadok kezei a keleten.¹⁾ »Rálesek és az első jó alkalommal«, írta József 1783-ban fivérének, Lipót-nak, »megfojtom, még mielőtt megtudnák tettemet.«²⁾

Azonban József, míg visszaveheté Poroszországtól Sziléziát, azzal foglalkozék, hogy kikerekítse birodalmát Németországban; visszatért ismét kedvencz eszméjére, mely abban állt, hogy rátegye kezét Bajorországra. Lemondván annak meghódításáról, Németalfölddel igyekezett elcserélni.³⁾ E csere megszabadítná Ausztriát egy távoli, nehezen védhető s Franciaország csinyjeinek mindig kitett birtoktól; József annak helyébe merőben német országot kapna, mely a monarchiát a birodalom szíveig tolná előre s összekötné németországi államait olaszországi birtokai-val. Ausztria, bár terve 1785-ben Poroszország ellenszegülésén és Franciaország rosszakaratán hajótörést szenvedett, ez eszmét azért nem adta fel; követte azt minden politikai combinációjában a forradalom alatt s a nyugtalanság, melyet ez a németekben keltett, jelentékeny befolyást gyakorolt Franciaországhoz való viszonyaikra.

»Azt hiszem«, — írta 1778-ban Franciaország bécsi követe⁴⁾ — »hogy, ha a császár Olaszország felé fordítja nagyravágyását, első tekintetét is a velencei birtokokra fogná vetni. Mindazt, a mi könnyűnek látszik előtte, mindig jogosnak is fogja tartani.« Olaszországot az ő uralmára megérettnek tartá: az egyik főherczeg Flórenczben ural-

¹⁾ Martens, *Traité de l'Autriche*, II. k., 135., 188. l.

²⁾ Arneth, *Joseph II. u. Leopold*, 1783. aug. 10.

³⁾ L. *Recueil des Instructions. Autriche*, I. k., 170. l.

⁴⁾ Breteuil Vergenneshez, 1778. júl. L. Fournier, *Gentz und Cobenzl*.

kodott,¹⁾ a másik Modena²⁾ örökségére várt; a pármái Bourbon, ki egy főhercegnőt vett el,³⁾ felesége iránt nagyon engedelmesnek, a nápolyi pedig neje által leigázottnak tartatott.⁴⁾ A velencei köztársaság feldarabolása fogná aztán betetőzni a művet. Ez azon területek egyike volt, melyeket a II. Katalinnal megállapított osztozkodási tervekben kikötött magának: »A szárazföldi birtokok, úgy szintén a velencei Istria és Dalmatia szolgáltatnák az egyedüli eszközöket államaim terményeinek értékesítésére.« Egyéb-iránt e velencei területek csatlakozni fognának azokhoz, melyeket József a törökök rovására szándékozott megszerezni.⁵⁾ Hogy Galicziát és Bukovinát fedezze, tőlök határ-igazítást, majd Oláhország cessióját az Oltig szándékozott követelni, továbbá Viddint, Orsovát és Belgrádot három mértföldnyi területtel a Duna balpartján; ⁶⁾ Belgrádtól »az Adriai tenger felé a terepviszonyoknak megfelelően egy egyenes és a lehető legrövidebb vonal huzatnék, belefog-

1) Lipót, II. József fivére, szül. 1747., császárrá lett 1790-ben.

2) Ferdinand, II. József fivére, Estei Mária Beátrixnek, Modena örökösének férje, szül. 1754-ben.

3) Ferdinand pármái herceg nőül vette Mária Amáliát, II. József nővérét 1769-ben, ki 1746-ban született.

4) Ferdinand 1768-ban vette nőül Mária Karolinát, II. József nővérét, ki 1752-ben született.

5) L. Arneth, *Joseph II. und Catharina*: II. Józsefnek Katalinhoz 1782. nov. 13-án intézett levelét. V. ö. Arneth, *Joseph II. u. Leopold*: Józsefnek 1782. nov. 24-én és Lipótnak 1782. decz. 16-án kelt levelét.

6) Az 1718-ban Jenő herceg győzelmei után kötött passaroviczi békeszerződés Ausztriának juttatá Oláhország eme részét, Orsovát, Szerbia északi részét és a Bánátot. De elveszté 1739-ben a belgrádi béke folytán Oláhországot és Szerbiát.

lálván a drinai öblözetet is« s e vonal biztosítná Ausztriának Szerbia egy töredékével Boszniát, Hercegovinát és Montenegrot.¹⁾

A mi Lengyelországot illeti, úgy látszott, hogy az osztrákoknak nagyon érdekekben állott azt magok és Oroszország közt gát gyanánt tartani fenn; minden azt tanácsolta nekik, hogy Lengyelországot Poroszország vállalatai ellen megvédelmezzék. Szerencsétlenségre azonban a bécsi udvar attól tartott, hogy a lengyel köztársaság önmagát reformálván, veszélyessé válhatna Ausztriára nézve,²⁾ miért is ez országot szükség esetén osztzkodásokra nyitva akará tartani. Ennélfogva erre alkalmas eszköznek tekinté, istápolni az anarchiát Lengyelországban s fentartá magának az eszközöket, hogy azok segélyével magának abból új tartományokat hasítson ki.³⁾

Mindezen tervelések eltávolíták Ausztriát Franciaországtól; azonban Ausztriának, hogy azokat végrehajthassa, szüksége van Franciaország semlegességére. Főképp arra volt szüksége Ausztriának, hogy fentartsa Oroszország fölötti befolyását, mert tapasztalásból tudta, hogy azonnal el fogná azt veszteni, mihelyt Oroszország magát nélkülözhetetlennek érezné. »Ha Oroszország módját ejtené, hogy megszakíttassa velem Franciaországgal való viszonyomat,« írta II. József, ⁴⁾ »nagyon jól tudná, hogy feltét-

¹⁾ Az 1878. júl. 13-ki berlini szerződés Ausztriának adá Boszniát és Hercegovinát.

²⁾ »A szabadság szelleme csak szunnyad Galicziában: a nemzet megmutatta, hogy képes öntudatra ébredni, ha csak valaki serkenti.« Mária-Teréziá Józsefhez, 1778. márcz. 14. Arneth., id. m.

³⁾ L. Beer, *Die erste Theilung Polens*, I. k., 133 l.

⁴⁾ Lipóthoz 1782. nov. 17. L. Katalin leveleit Józsefhez Arneth, *Joseph II. und Catharina*, 198, 237, 247 l.

lenül rendelkezéseitől függök, a mi kényelmes dolog lehetne reá, de nagyon kevésbé volna megfelelő reám nézve; hanem mindebből nem lesz semmi.« Fentartá tehát az 1756-ki szövetséget; de alávetvén magát ennek, utálatot érzett iránta. Valóban ő irígylé és gyűlölé Francziaországot.¹⁾ Ha találkoztak Versailles-ban elkeseredett ellenségei az »osztrák rendszernek«, viszont Bécsben is voltak engesztelhetetlen ellenségei a »francia rendszernek.«²⁾

Francziaország rövidlátó készsége a hét éves háborúban alig enyhíté e százados gyűlölséget. Ausztria folyton feláldozottnak mondá magát.³⁾ Vergennes politikája elkeseríté. Mária Terézia kijelentette, hogy nagyon ragaszkodik a szövetséghez; úgy szerette Francziaországot, mint Lengyelországot, mert nagyon visszaélt vele: gyöngédsége megvetéssel párosult. Ugyanezen megvetés volt meg II. József-

¹⁾ »Minden alkalommal kitör az ellenszenv a francziák iránt.« Mária-Terézia Mercyhez, 1777. szept. 1. Arneth et Geffroy, *Correspondance de Marie-Thérèse et du comte de Mercy*.

²⁾ Ligne herczeg tizenöt éves volt 1750-ben. »Hannibal kilencz éves korában örök gyűlöletet esküdött a rómaiak ellen; én is ezt fogadtam szívemben a francziák ellen, kiket szükségképeni ellenségeinknek tekinteni tanítottak meg engem.« Sainte-Beuve, *Causeries*, VIII. k., *Le Prince de Ligne* cz.

³⁾ »A szövetségi viszony amaz országgal, melynek Ausztria a tengeri hatalmakkal való szövetségét áldozá fel, melyek pedig reá nézve sokkal alkalmasabbak voltak, nem gátolta meg, hogy Versaillesban csapataink legkisebb mozdulatára is félre ne verjék a harangot, mint az a Schelde szabadsága, a Bajorországba való benyomulás, a krími békekötés s a törökökkel való háború alkalmával történt. Minden udvarnak, minden országnak volt oka panaszkodni Francziaországra.« De Ligne herczeg *Mémoires*, IV. kötet, 151 lap. Paris, 1827.

ben¹⁾ és fivérében, Lipótban is. A megvetéssel ők még türelmetlenséget is párosítottak. Leveleik²⁾ tele vannak recriminációkkal Francziaország ellen, midőn emlegetik »csalfaságát, ártani vágyását«, — »rettenetes, ellenmondó, gyalázatos és csak önmagához méltó« magatartását. Szerintök Francziaország »a szövetség, rokonság és barátság címét csak arra használta fel, hogy kéz alatt csaljon és annál büntetlenebbül sértegessen.« Ellenben Ausztria mindig »a legnagyobb őszinteséggel, barátsággal, bizalommal és szívélyességgel« járt el s Francziaország mégis »folytonosan visszaélt vele, hogy minden képzelhető rosszat elkövessen«. József és Lipót azon titkos szándékot ápolták, hogy megbosszulják magokat a szövetségesen, mely elég gyöngye volt, feláldozni nekik érdekeit s most meg azt a bűntényt követé el, hogy érdekeinek védelmére kelt. »Csak Németalföldet tudnók elcserélni«, írta József,³⁾ »akkor megszabadulnánk körmeiktől s úgy lehet, meg is fogják ezt bánni egykoron, ha új háborújuk lesz az angolokkal«.

Ilyen indulatokkal viseltetvén Francziaország iránt s a törökök ellen oly hadivállalatot forgatván elméjükben, mely elé Francziaország legyőzhetetlen akadályokat gördíthetett, lesték a gyöngéségnek minden jelét, melyek a királyságban mutatkoztak s nem palástolt kárörömmel nézték belzavarainak fokozódását. »Francziaország gőgös és ármányos szellemét«, írta József,⁴⁾ »csak az fékezheti meg, hogy

¹⁾ L. francziaországi utazása alatt Lipóthoz írt leveleit. Arneth, *Maria Theresia und Joseph II.* — 1777. május-11. — II. k., 132 l.

²⁾ Arneth, *Joseph II. u. Leopold.* L. különösen József levelét Lipóthoz, 1784. decz. 3. és Lipótét Józsefhez 1784. decz. 10. (franciaúl).

³⁾ Lipóthoz, 1784. decz. 3 és 24.

⁴⁾ Lipóthoz, 1782. decz. 16.

nélkülözi a dícsvágyó terveinek valószínűsítésére szükséges eszközöket. Csak magok árthatnak magoknak s e tekintetben éppen jó úton vannak... Ha Franciaországnak mindenféle ügyben meggyűl a baja s nem lesz pénze meg segélyforrása, a porosz király egymaga nem fog semmit sem merni s a két császári udvar által mérsékletre lesz kényszeríthető. *Aztán tehetünk, a mit akarunk*, s a törökök el vannak veszve.« Im' ez a teljes magyarázata az osztrák politikának szemben Franciaországgal a forradalom kezdetén.

II. József 1788-ban azt tartá, hogy a válság Versailles-ban eléggé kifejlődött ahhoz, hogy mindent »tehesen, a mit akar« Keleten, és II. Katalinnal egyetértve, az ottomán birodalom meghódítására vállalkozott.¹⁾ Ezentúl már az állott érdekében, hogy Franciaország, megtartva bár az állami lét külső látszatát, ne legyen képes visszanyerni az államiságnak se rugékonyságát, se hatályát, se működését. E tekintetben a forradalom rendkívül alkalmas eszköznek tűnt föl előtte. Úgy az ő politikája, mint fivére Lipóté, ki őt 1790-ben követé a trónon és 1792. márcziusig uralkodott, tekervényesnek és bonyolultnak látszék, de alapjában véve teljesen következetes. Ausztria követé a maga hagyományait.

Mig a francia forradalom csak megbénítá, a nélkül, hogy romba döntse a monarchiát s nem fenyegeté Európát fegyveres propagandával, Ausztria türelmesen nézte; mikor pedig anarchiává fajult a forradalom, midőn megtámadá a szomszéd államokat s a continensre nézve veszélynek tűnt fel, Ausztria szembe szállt vele, de az utógondolatok,

¹⁾ L. alább, VIII. fejezetet, *Oroszország, Lengyelország s a keleti ügyek.*

melyek késlelteték interventióját, feszélyezték. Ausztria sohasem akart közreműködni abban, hogy Franciaországban erős kormányzat állíttassék, hanem arra törekedett, hogy a monarchia, melyet ott vissza fognak állítani, korlátozt, gyöngye s ideig-óráig tartó legyen. Midőn a trónt újra fölemelni igyekezett, a királyság szétdarabolására gondolt. Még akkor is, midőn a király ügyét támogatni látszék, azon két tartomány, Elsass és Lothringiának, uralkodóháza kettős patrimoniumának visszaszerzésével foglalkozott, melyeket Franciaországnak átengedni volt kénytelen s a melyeknek visszafoglalásáról soha sem mondott le. Százados dicsvágyához híven, e nagy válságban csak arra látott jó alkalmat, hogy nagyobbodási terveinek valószínűsítését folytassa.

Látni és, multjára visszagondolva, megmagyarázni is fogjuk, hogy a számításaiiban csalódott s a francziák győzelmei által zavarba ejtett Ausztria mint hagyá el nagyon gyorsan a conservatív politikát, hogy az osztozkodások rendszeréhez térjen vissza: hogyan kárpótolá magát veszteségeiért Lengyelország rovására, mely nem támadta meg; Velence rovására, mely tehetetlenül hevert lábainál s Németország egyházi fejedelmeinek rovására, kiket védelmezni lett volna hivatása; a becsületesség hírnevét, melyet ingyen követelt magának, de a melyet megérdemelni oly igen érdekében állott volna, elvesztvén, hogyan lett büntárssá vagy szövetségessé oly álnok vagy erőszakos vállalatokban, melyek Európában felforgaták a régi kormányzat birtoklási viszonyait; miután megkísérlé, mindenkit rászédni, hogyan szedetett rá mindenki által s tévedt meg határtalan terveiben, melyeket egyszerre mindenütt megvalósítani akart; nem verhetvén le Franciaországot, mint lett ennek szövet-

ségesévé, hogy annál nagyobb biztossággal várja az alkalmat, hogy azt elárulja; hogy a győzöt megnyugtassa és elaltassa, mint egyezett bele abba, hogy átadja egyik főherczegségét a forradalom koronás fejének; legyőzve 1792-től 1809-ig, Jemmapestől Lodiig, minden hadjáratban, Arcole-nál, Marengónál, Hohenlinden, Austerlitz és Wagramnál, hogyan eszközölt ki mégis magának türelem és ügyesség, állhatatosság és mesterfogások által döntő befolyást ama legnagyobb válságban, mely az ujabbkori Európát érte; végül mint került ki e válságból befolyásosabbnak, biztosítottabbnak és valóban hatalmasabbnak, mint volt valaha, meghiúsítván a tizenkilenczedik század elején ép úgy, mint meghiúsította a tizennyolczadikban ellenségeinek számításait. Azt mondták, hogy Ausztria mindig megkésétt egy eszmével és egy hadsereggel; de mindig volt egy eszméje és egy hadserge: ez is hagyományainak egyike volt s épen ez az, mely lehetővé tette, hogy többi hagyományait is fentartsa.

III.

1740-ben azt lehetett hinni, hogy az osztrák monarchia államfő hiányában fel fog bomlani. 1789-ben maga az államfő dönté azt a felbomlás veszélyébe. II. József az állam átalakítására irányzott kísérleteiben a népek s a hatalom ügynökeinek ellenszegülésébe ütközött.¹⁾ Több tartományban zavarok törtek ki s mindenütt nyugtalanság volt tapasztalható. József minden reményében csalódva elcsüggedtnek érzé s majdnem legyőzöttnek vallá magát. »Teljességgel

¹⁾ L. 1786. aug. 1-én kelt levelét Kaunitzhoz. Beer. *Joseph II., Leopold und Kaunitz*, Bécs, 1873.

nincsenek embereim egy téren sem, kik felfogni és akarni tudnának, » ír á egyszer fivérének, » és majdnem senki sincs áthatva a haza java iránti buzgalomtól.« ¹⁾ E panasz Mária Teréziával veszi kezdetét és tart a monarchia és Franciaország közti nagy háborúk katastropháig.²⁾ Tény, hogy, ha a császárnő talált is egyes tehetséges minisztereket ³⁾ a belügyekre nézve, az alantas tisztviselők összesége feladatának alatta marad.⁴⁾

Mi a külső viszonyokat illeti, a fontos ügyeket a császár s az udvari és állami kancellár, Kaunitz herczeg intézik. Ez utóbbi 1789-ben hetvennyolcz éves lévén, a századdal együtt vénült és semmi sem képviselé jobban, mint ő, a régi kormányzat elaggottságát. Személyére, szellemére s főkép elveire nézve önhitt lévén, nagy czélokot s emelkedett tekinteteket negélyezett; nagyon üres formulák s nagyon finom álbölcsekedések deductiójában tünt ki s nem mulasztá el bizonyos kaczerkodást mutatni a tiszta észszel. A pedans ember kevélységével, a mi nem példátlan a diplomatáknál, az udvari ember impertinentiáját párosítja; alapjában véve nagyon feslett erkölcsű, nagyon scepticus

¹⁾ Lipóthoz, 1782; aug. 7. (francziául) Arneth, *Joseph II. u. Leopold von Toscana*.

²⁾ L. főleg Vivenot, *Vertrauliche Briefe von Thugut*, 1793—1801. Bécs, 1872.

³⁾ Van Swieten, Riegger, Martini, Sonnenfels. L. Arneth. *Maria-Theresia*, IX. k., — Perthes, *Zustände*, II. k., III. k., I. f.

⁴⁾ II. József ezt ír á 1786. aug. 1-én Kaunitz-nak (Beer, *id. h.*): » A nemzeti szellem vagy a nevelés folytán a hivatalnokok legnagyobb részében nincs odaadás semmi iránt; határozottan csak annyit dolgoznak, mennyi szükséges ahhoz, hogy fizetéseiket el ne veszítsék s mindig csak nehézségek támasztásán, a rendeletek végrehajtásának megzavarásán vagy megakasztásán speculálnak . . . »

— kivéve saját érdemei tekintetében, — gyakorlott minden politikai fortélyban, de sokkal önhittebb, sokkal korlátoltabb szellemű, könnyelműbb és végül kopottabb, hogysen megértse és megítélhesse az új időket. Csak syllogismusok alakjában tudott gondolkozni s csak értekezések hangján beszélni; évek multán e szokása ostoba fecsegéssé változott. A forradalom megzavarta haszontalan empirismusát. Ő csak XV. Lajos Franciaországát ismeré; azt hívé, hogy Lengyelországgal van dolga és e szerint cselekedett.

E roppant tévedés végzetes eredményeket szült. Kaunitz utódai nem voltak képesek azokat helyrehozni.¹⁾ Eltekintve Mercytől, ki 1794-ben halt meg, a tájékozatlan, csalódott és csüggeteg bécsi udvarnak nem volt, ha nem is nagyobb szabású, de legalább tiszta nézetekre, szilárd akaratra és következetes tervekre képes egy embere sem, ki azt e válságban vezette volna. Az osztrák ház tanácsosoktól megfosztva, saját fejedelmeire volt utalva. Midőn József meghalt, heves és megfontolatlan szelleme azon az úton volt, hogy mindent elveszítsen.²⁾ Józsefnek nem voltak gyermekei: fivére, a finom, szilárd, sőt mélyszellemű Lipót, képes volt mindent helyrehozni. De Lipót ép azon pillanatban hunyt el, mikor a legnagyobb szükség lett volna reá, örökségét nagyon fiatal, nagyon tapasztalatlan fiára hagyván hátra, ki nem ismeré az ügyeket s nem ismeré önmagát sem. Ferencznek évek megpróbáltatásaira volt szüksége, hogy főtulajdonságát, a kitartást, mely minden állami erényét képezé, kibontsa és kifejleszsze.

¹⁾ Kaunitz 1792-ben lépett vissza és 1794-ben halt meg.

²⁾ II. József 1790. feb. 1-én halt meg. Utána a trónon toscánai Lipót következett, ki 1792. márcz. 1-én hunyt el; fia és utóda, Ferencz, ekkor huszonnégyszáz éves volt.

Hogy e kitartás elegendő volt arra, hogy fentartsa az osztrák monarchiát a leghatalmasabb támadások közepe-
pet és lehetővé tegye, hogy az bevárhassa a szerencse
ama fordulatait és azon kedvező conjuncturákat, melyek-
ből Metternich ügyessége később oly nagy előnyöket merít-
tett, ahhoz e monarchiának önmagában is nagyobb consis-
tentiával és tartóssággal kellett bírnia, mint a minőt annak
tulajdonítani általában hajlandók voltak. Épen a mi e mo-
narchiát veszélybe dönté a régi kormányzat vége felé, volt
az, a mi megmenté a forradalmi válságban.

Az értelmi fejlettség az osztrák monarchiában igen
alantos fokon állott; a felvilágosodást itt nem sokra
becsülték, sőt félték a sugárzásától.¹⁾ Egész 1764-ig a
különben nagyon közepes műveltségű jezsuiták voltak a
lelkek urai. Ők foglalták el az iskolákat, collégiumokat,
egyetemeket, ők szabályozák a censurát. A közoktatás
minden fokon gyermekes, formai és laza volt; csakis a
censura volt szigorú. A császárné külön rendeletére volt
szükség, hogy megnyissa a határokat az *Esprit des lois*
előtt. Semmi tudományos műveltség; a bölcsészet száműzve,
az irodalom elfojtva volt. Az a felszabadulási, az a függet-
lenségi szellem, mely Németországot áthatotta; nyugtala-
nítá és megbotránkoztatá Mária Teréziát. Egyébiránt a
talaj sokkal gondosabban volt a jezsuiták által kigyomlálva,
hogysé ily tenyészetet hajtson. 1774-ben megkísérlék
Bécsben akadémiát alapítani és általa a német irodalmat
terjesztetni; Lessinget is meghívták oda: a közvélemény

¹⁾ A monarchia értelmi és erkölcsi viszonyait illetőleg l. Arneth,
Maria-Theresia, IX. k., főkép a VI.—X. fejezeteket. V. ö. a *Revue*
historique, XII. k., Schaefernek e tárgyra vonatkozó tanulmányát.

nem támogatta. Az egyetemes pezsgésnek eme korában Ausztria csak zenészeket nemzett s csak a gyönyör iránt mutatott elragadtatást. Ez elragadtatás pedig nagyon élénk volt, mert sem a császárnő által alkotott híres »erkölcsi bizottság«, sem a szigorú példák, melyeket Mária Terézia környezetében adott,¹⁾ nem voltak képesek megfékezni az érzéki feslettséget, mely akkora elvetemültséggel mutatkozott Bécsben s mely a fővárost valóságos ígérlet földévé tette a vidám ármánynak és könnyűvérű feslettségnek.²⁾

De ehhez nem járult, mint Franciaországban, mint Angliában, mint Németországban pótlékul értelmi szabadság. A bécsiek nem okoskodtak mulatságaik fölött; ők épen nem léptek föl azzal a követeléssel, hogy szeszélyeiket követve újjá teremtsék a világot. Kedélyes gondatlanok voltak ők, kiknek kicsapongásában nem volt semmi erőltetett, semmi mesterkélt. Más szavakkal, e kicsapongás merőben felszínes, ha tetszik, merőben anyagias volt. Frivolitásuk a világ minden censurájánál jobban megvédte őket a bölcsészeti tanok ragálya ellen. II. József reformjaival zavará föl nyugalmaikat, melyeknek csak kelletlenül s bizonyos rémülettel veték alá magokat. A francia forradalom borzasztónak tünt föl előttök s nagyon helyeselték, hogy kormányuk azzal szembeszállt. Legnagyobb részök mitsem értett belőle, de azért mindnyájan útálták. Mirabeau, ki

¹⁾ L. Arneth, IX. k., 399 és k. l.

²⁾ L. Mária Teréziának Rohan bibornokra nézve Mercyhez 1772. jan. 19. és márcz. 18., valamint 1775. május 4-én intézett leveleit. »Asszonyaink, kik ez idő szerint rettenetesekek, a legkisebb illedelm nélkül. . . És nem is a népsöpredékről lehet így beszélni, hanem a mi nemességünkről, mely annyira el van romolva és pedig a szemeim előtt.« Arneth et Geffroy, *Correspondance de Mercy*.

őket 1786-ban futólagosan megfigyelé, ezt írta II. Józsefre vonatkozólag: ¹⁾ »Ő a dolgok ereje ellen cselekszik, azért nem is sikerül neki semmi.« Hasonló természetű ellenszegülések még sokkal inkább gördítettek legyőzhetetlen akadályokat a francia forradalom elébe. Ez ugyanis magával szemben találta az osztrák államokban azt, a minek máshol sikereit köszönheté: az általános iránylatot.

Ez össze nem függő monarchiában hiányzott a nemzeti szellem, de viszont itt nem kellett nemzeti forradalomtól tartani. A forradalmi propaganda e különféle népeknél csak hajdani függetlenségek, azaz hagyományaik emlékét ébreszté föl, melyek őket egymással szembeállíták. A szabadság eszméje nemcsak nem tömöríté, sőt megoszlatá őket. Ezen eszme valamennyiökre nézve az autonómiával szövődött össze; de minthogy egyik nép sem érezte magát elég erősnek arra, hogy külön fölszabadítsa magát, — mint-hogy eredetök és hagyományaiknál fogva sokkal inkább el voltak különözve egymástól, hogysem közös fölszabadulás tekintetéből egyesülhettek volna, — minthogy egyik sem volt képes arra, hogy egymaga védje magát az idegenek ellen s minthogy mindannyioknak szükségök volt arra, hogy védelmezve legyenek; még torzsalkodásuk is az uralkodóházhoz fűzte őket. Elég volt, a fejedelemnek minden országban nemzeti uralkodóul mutatni be magát, arra, hogy megnyerje a nép szívét. Így tehát épp azon irányzatokat használta fel az összeség fenn- és összetartására, melyek az egyes népeket abból kiválni ösztönzék.²⁾ Értelmes ural-

¹⁾ *Monarchie prussienne*, VIII. könyv.

²⁾ Mably ezt a tanácsot adta Mária-Terézia halálakor II. Józsefnek (*De la mort de l'Impératrice-Reine*, 1780): »Rajta lennék, hogy boldogokká tegyem alattvalóinkat; . . oly különböző s egymásra

kodónak — és Ausztria ilyent bírt II. Lipótban — hasznára kellene fordítania a szabadság szellemét, mely birodalmának nemzetei között elterjedt, hogy abban megerősítse hatalmát.

E népek a szabadságot csak a saját történetök által szentesített formákban fogták fel: visszakövetelték gyűléseiket, szabadalmaikat, chártáikat, melyeknek visszaadása által nálok merőben aristokratikus intézményeket létesítettek, fölelevenítették a hagyományokat s nemcsak nem semmisítették meg a régi kormányzatot, sőt forrásában újították meg s mintegy regenerálták. Emez országokban a nemzeti függetlenség s a politikai szabadság szelleme természetszerűleg a forradalom tanai ellen fordultak s kedveztek oly pártnak, melynek érdekében állott azok ellen harczra kelni.

Ezért találtak a szabadságeszmék kevés hitelre s ezért nem keltettek semmi lelkesedést a néptömegben és különösen a földműveseknél. Oly rendszer, mely megerősítette az aristokrátiát s abból állt, hogy a kormányzatot részben a nemesek kezére játszsa, nem lehetett nálok népszerű: sokkal inkább akarták az uralkodó közvetlen kormányzatát. Az egyedüli reformot, mely őket érdeklé, a hűbérrendszer eltörlését vagy mérséklését, csak az államtól várták. Abban a furcsa helyzetben találták magokat, hogy midőn hazájok a politikai szabadsághoz tért vissza, távozni látszott a polgári szabadságtól. E szerint a polgári

féltékeny népeket kormányozván, melyek nem vehetők rá, hogy közös érdek által Ausztriát hazájoknak tekintsék, azt akarnám, hogy a szeretet, melyet irántam éreznek, egyesítse őket és pótolja nálok ama hazaszeretetet, mely a polgárok minden vonzalmát egyesíti magában. »

reformok, melyeket a hatalom létesített, az állam s a dynastia javára fordultak.

A dynasticus szellem pótolta a nemzeti szellemet, melyet nélkülözött a monarchia. »Az összes osztrák tartományokban csakúgy hemzsegek a lakosok«, írja Bielfeld, »s ez képezi az ujonczok kimeríthetetlen tenyészdejét.« E népek harciasak és könnyen fegyelmezhetők. Közülök sokakra nézve a háború nem nagy változást idéz elő a szokásokban. A kereskedelem korlátolt; az ipar kevésbé fejlődött, miből az következik, hogy a háború nem idézi föl azon mélyre ható zavarokat, melyek azt Angliában és Franciaországban nyomon követik. Az állam szegény, a nemesség gazdag; nagy veszélyek idején a nemesek az állam segítségére sietnek, mert érzik, hogy annak bukása romlásukat idézné elő. Ausztria csak örökségek halmazatából áll; de heterogen alkata lehetővé teszi neki, hogy a feldarabolásokat kevesebb kárral állja ki, mint a többi államok s hogy a területi növekvéseket nagyobb könnyűséggel eszközölje. Minden elem jónak látszik arra, hogy Ausztria alkatrészét képezze. Az uralkodóház lévén a népek egyedüli köteléke, ha ez itt megszakíttatik, egybefűzhető amott: a dynasztia megmarad mindig, még ha helyet változtat is. Ausztria úgy élt, mint ama kezdetleges lények, melyeket baj nélkül lehet szétvagdalni s melyek saját töredékeikből újra kiegészülnek, mivelhogy nincs központjuk, sem lényeges szervök s mert testök tulajdonképen sohasem csonka. Alapjában véve, azon nemzet-töredékek eredete és neve, melyek e monarchiát alkották, csekély jelentőséggel bírtak, — ha az egész összeség s az együttes tömeg ugyanazok maradnak. Ausztria volt az egyedüli hatalom, mely a pusztá statistica szerint igazodott.

Végül épen létföltételei által arra kárhoztatva, hogy kívülről és külpolitikai szempontok által kormányozza önmagát, nem lévén sajátképen belpolitikája, ha nélkülözte is ama rugékonyságot, melyet Francziaországnak és Angliának nemzeti alkotmányuk kölcsönzött, nem kellett tartania oly válságoktól, melyek e két országban koronként megszibbaszták az állam erőit. Egyik kormány sem volt oly alkalmas arra, hogy hasznát húzzon másnak hibáiból; oly képes arra, hogy bevárja az eseményeket s hasznára fordítsa a conjuncturákat, mint épen ez. Ausztria Európából, Európa által és Európáért élt: ügyetlen politikus veszélybe dönthette, de egy ügyes politikus elég volt arra, hogy újra fölemelje. A bajok, melyeken Thugut és Cobenzl kormányai alatt keresztül ment, ép úgy történetének logikájában gyökereznek, mint a nagy szerencse, melyben Metternich alatt részesült. Ugyanazon okokból látjuk származni fogyatkozásait, tévedéseit, szerencsétlenségeit, mint fölemelkedését s a helyreállítás ama változhatatlan hatalmát, mely történetének mintegy titkát képezi.

HETEDIK FEJEZET.

Poroszország.

I.

»Ma Poroszország a béke és háború ura a continensen«, írta 1786-ban Mirabeau.¹⁾ A régi kormányzat utolsó éveiben Poroszország foglalkoztat minden elmét Francia-

¹⁾ *Histoire secrète*, 1786. júl.

országban, a hol szenvedélylyel vitatják politikáját. Mind azok, a kik dicsőségre és hódításokra vágynak, a vele kö-tendő szövetséget prédikálják. A történeti speculatiók ked-velői Macedoniához hasonlítják.¹⁾ A reformokat leginkább sürgető publicisták magasztalják és példakép állítják oda a monarchiát, »azt a nagy és szép gépezetet, melyen na-gyobb szabásu művészek évszázadokon át dolgoztak.« Mi-rabeau a *porosz monarchiáról* írt tanulmányát e tanmon-dattal fejezé be: »Ha elvesz Poroszország, a kormányzás művészete visszahanyatlik a gyermekkorba.«²⁾ Mindaz-által e szerencsétlenség közel levőnek tűnt föl előtte; föl-fedezi okát és előre megmondja: »Soha királyság nem jelzett előre gyorsabb hanyatlást. A porosz monarchia úgy van alkotva, hogy nem képes elviselni semminő vesze-delmet, még hosszabb időre kikerülhetetlen ügyetlen kor-mányét sem.« Ez az ellenmondás megvan minden egyko-rúnak ítéletében.³⁾ A dicsőítés úgy, mint a bírálat egy-

¹⁾ Mably, *Notre gloire et nos rêves*, 1788.: »A görögök zava-rai támasztották Macedoniát; a mieink (azaz Európa anarchiája) alkalmat szolgáltatnak egy új Fülöpnek, hogy egy új hatalmat al-kosson.« Tizennyolcz évvel később Chateaubriand ugyanezen témát fejtegeti *Essai sur les Révolutions* cz. munkájában (LV.): »Thracia mellett volt a kis macedon királyság, melynek sorsa különös hason-latosságot mutat Poroszországgal Nem lehet kiszámítani, hogy Poroszország, mostani rendszerét követve, a hatalomnak minő fokát érendi el. Mint látszik, mind a két állam uralkodóit ugyanazon szel-lem hatotta át. A háború s főleg a politika volt jellemvonásuk. A tör-ténet úgy festi le nekünk Macedonia királyait, mint a kik az idők és körülmények szerint változtattak pártot s elaltatva szerződések által szomszédaikat, nyomban rá megtámadták ezek országait.«

²⁾ *Monarchie prussienne*, VIII. k, 1788.

³⁾ L. fentebb, I. könyv, II.

aránt indokoltak voltak. A történelem igazolja is azokat egymás után a francia forradalom folyama alatt.

Azonban ez az állam, mely a bölcészek előtt a »felvilágosult kormány« eszményét képezi, leghevesebb ellenségévé lesz ama forradalomnak, melyet a bölcészek tanítványai csináltak s a melynek rendeltetése, egész Európában elterjeszteni a »felvilágosodást.« Ellensége bár a fejlődő forradalomnak, előzékeny szövetségesévé lesz a győztes forradalomnak; bár a köztársaság legkegyeltebb, legbőkezűben jutalmazott szövetségesé, rögtön a császárság ellen fordul, melynek legdicsőbb áldozatává lesz. Csak azért emelkedik föl újra oly gyorsan, hogy annál nagyobb robajjal bukjon el, és csak azért bukik el oly gyorsan, hogy annál nagyobb feltűnéssel álljon ismét talpra, és azok, kiket Párisban oly hosszú ideig természetes és szükséges szövetségeseknek jellemeztek, jövőre az új Franciaország legkérlelhetetlenebb ellenségeikép tűnnek föl. Poroszország eme viszontagságai bensőleg össze vannak szövődve a francia forradaloméival. Szükséges tehát ennek magyarázatát kutatni. Megtaláljuk ezt Poroszország multjában és észreveszszük, hogy ez állam a maga furcsa viszontagságain keresztül egyebet sem tett, mint hogy egy igen sajátlagos jelleget fejlesztett ki, mely már a porosz állam eredeténél mutatkozik.

Képzelní sem lehet eltérőbb állam-jelleget attól, a minőt Ausztriában láttunk.¹⁾ Az antagonizmus a két állam között igen sarkalatos. Míg ugyanis Ausztriában min-

¹⁾ L. Lavisse, *Études sur l'histoire de Prusse*. Paris, 1879.
— Himly, *Formation territoriale*, II. k, IV. k. *La Monarchie prussienne*.

den egy világpolgári monarchia s egy cly kormányzat alkotására irányul, melynek főszakmája a diplomatia, mely reactiókból él s melyet kívülről a belügyre gyakorolt viszhatalások mozgatnak, addig Poroszországban az összes társadalmi és politikai erők oda irányulnak, hogy tömör nemzetet összpontosítsanak egy nagyon tömör államban, mely nemcsak nem fogad be külső hatásokat, sőt ellenkezőleg maga nyomja rá saját jellegét maga körül mindenüvé. A Hohenzollern-ház ép úgy, mint a Habsburg-ház, kapzsi, dicsvágyó és nyugtalan; de kevésbbé ingatag conceptióiban, vágyai nem oszlanak annyifelé, több rendszerességgel és szívóssággal törekszik jobban meghatározott tervekre. Poroszország ama mértékben szedi össze magát, a mint Ausztria elszóródik. Ennek pedig oka az, hogy Poroszország már kezdettől fogva megtalálta azt, a mi Ausztriának hiányzott: a nemzet- és állam-alkotó elemeket.

A porosz monarchia a XVI. században a brandenburgi örgrófság és Poroszország egyesülése folytán alakul meg. E két ország közt terül el a lengyel Poroszország; de ha bár e terület által elkülönítve vannak is, egy és ugyanazon államfő kormányzatára mégis alkalmasak, mert ugyanazon eredetűek és ugyanazon sorsban részesültek. Két német gyarmat ez — szláv földön. Az örgrófságban egy dynastia, az Ascaniusoké, Poroszországban meg a katonai német rend viszi végbe a hódítást és alapítja meg az államot; de ugyanazon politikai szükségek az Ascaniusokat is, a német rendet is hasonló eljárásra utalják. Azoknak is, ennek is feladata: megtéríteni és meghódoltatni a szlávokat, védelmezni és művelni a hasontermészetű földterületeket. A német rend földművelővé és kereskedővé lesz, a dynastia pedig katonai rend módjára szervezi had-

serégét: mind a két részről ugyanazon harczias és gyarmatosító, gyakorlati és egyszersmind mysticus jellemet látjuk kifejlődni.

Új talajon működnek. A meghódított népségek félbarbárok, történelem és hagyományok nélkül. Azok, melyeket nem irtanak ki, meghódolnak; összeolvadnak a német gyarmatosokkal, kik vallásukat és szokásaikat kényszerítik rájuk. De magok a németek is megváltoznak e környezetben, s e keresztezésből egy külön faj származik, mely úgy a szlávoktól, mint a németektől egyaránt nagyon elüt: munkásabb, komolyabb, szívósabb, mint az előbbiek; határozottabb, vállalkozóbb, ügyesebb, mint az utóbbiak; mint politikai elem fölötte áll azoknak is, ezeknek is, mert egyszerűbb szenvedélyeknek világosabb és engedelmesebb szellemet állít a szolgálatába. Eme terjengő s egyúttal mégis tömör népségek fölébe oly aristokratia emelkedik, mely egészen a hódításból veszi eredetét. A hódítónak bajtársai azok, kik az országban megtelepülnek, magok is gyarmatosok, gyarmatos földesurak. Poroszországban a német rend: hadsereg a csatatéren, s magában foglalja a katonai nemesség minden keretét. Az örgrófságban a nemes a hadseregből kel ki s ennek természetes feje marad. Egyébiránt nincsenek nagy hűbérek: a nagymesterek és örgrófok nem gondoltak ilyenek alkotására. E szegény nemesség, mely hajlamból és szükségből munkás, takarékos és harczias, terméketlen területen szétszórva, nem alkot testületet, nincsenek függetlenségi hagyományai, szüksége van az uralkodóra, hogy ez támogassa és védje; e nemesség hódol az uralkodónak, ragaszkodik hozzá, szolgálja őt s nem gondol arra, hogy neki kérdésessé tegye azt a hatalmat, melynek jótéteményeit első sorban maga

a nemesség élvezi. Az uralkodó számíthat e nemességre, a nélkül, hogy, mint máshol Európában, vele számolnia kellene.

E szerint Poroszországban úgy, mint az örgrófságban, a dolgok erejénél fogva, minden teljesen az állam által lévén alkotva: az állam minden; az állam a lét oka és rugója a telepítvénynek. Az egyház, mely Poroszországban egybevegyül az állammal, meghódol az államnak az örgrófságban, mert szüksége van reá. E meghódolás olyan mérvű, a vallási és világi érdekek összenövése oly teljes, hogy, midőn az örgróf áttér a reformatióra s midőn a nagymester saecularisáltatja magát, a papság követi őket, a lakosság pedig utánozza a papságot. A lakosság ép úgy lesz most lutheránussá, mint a hogy kereszténynyé lett. A hódítás ebben befejeződik, az assimilatio tetőpontját éri. Ily módon szigetelvén el magát e két gyarmat a katholikus világtól, eredeti jellegét annál határozottabban domborítja ki. Midőn az események oda fejlődnek, hogy a rend saecularisált nagymestere porosz herczeggé lévén, egyúttal brandenburgi örgróffá is lesz: a fusio már önként megy végbe a lakosságok és kormányok között. A porosz nemzetnek minden eleme előkészítve, a porosz államnak minden eleme elrendezve volt már. Nem maradt más hátra, mint azok egységét kijelenteni; ez pedig a Hohenzollernek műve volt. Ezek áthatva az örgrófok s a német rend hagyományai által, mint »isteni jogon« uralkodói egy lényegesen világi államnak, mint főnökei egy merőben katonai nemességnek s fegyverforgatáshoz szoktatott nemzetnek, ügyes és lelkiismeretes kormányzóik bizonyították magokat a leginkább kormányzott s a kormány iránt legengedelmesebb országnak, mely Európában létezett.

Történetök úgy foly tovább, a mint kezdődött. Nincsenek határaik: mind azt, a mi szomszédos, jó elfoglalni, de mind az, a mit elfoglalnak, nehezen tartható meg. Innen a katonai elem fokozott túlsúlya. Minthogy kapzszik és vitézek, veszedelmök javokra fordul: a nagy lapályok, melyeken letelepültek s melyek minden becsapásnak nyitva állni látszanak, nekik is megnyitja az utat a hódításokra. Lengyelország két darabra különíti el őket, de nem is nyugoszanak, míg ki nem sajátítják Lengyelországot. Hódítók lévén szükségből, azok maradnak hajlam- és vérmérséklet folytán. »A háború: Poroszország nemzeti ipara«, mondá Mirabeau. »Monarchiájának természeti alkata«, írja később egy francia diplomata¹⁾ szükségyszerűvé teszi reá nézve a dicsvágyat. Minden ürügy jó neki. Semmi lelkiismereti furdalás nem tartja vissza. Haszonlesés az ő joga. »Porszország abban tűnik ki, hogy valamennyi ürügy közül a legszélesebb alapúakat, leghasznosabbakat s a legcsillogóbbakat választja ki. Egy uralkodóház sem ismerte föl jobban a nagy áramlatokat, egyik sem tudta azokat jobban kizsákmányolni s egyik sem tudta magát oly ügyesen vezettetni, mint mondják, a korszellem által. A porosz uralkodók keresztes hadjáratban születtek s a reformatió által lettek nagyokká. Miután előbb az egyház számára hódítottak, később az állam részére saecularisáltak. A mily ügyesek az ürügyek megragadásában, nem kevésbbé buzgók az alkalmak kihasználásában is. E fajta hírnevök nagyon régi. »Minden jól fog menni«, írá I. Ferencz egyik ügynöke, »ha kielégíthetjük a brandenburgi örgrófot; ő és

¹⁾ Talleyrand-útasítása az 1814-ki bécsi congressusra, Angeberg gyűjteményében, *Le congrès de Vienne*, I. k, Paris, 1864.

fivére, a mainzi választó, naponként a legnagyobb fösvény-ségben szenvednek.« — »Azt akarom«, felelé a király, »hogy tele tömjék Joachim örgrófot.«¹⁾ Így is történt: az árverések megnyíltak s nem is záródtak be többé.

A XVII. és XVIII. században egymásra következett porosz fejedelmek egymást egészítik ki. Frigyes valamennyit magában foglalja és felülmúlja: bevégzi azok művét, kik a trónon megelőzték s megnyitja utódai előtt a jövőnek minden útját. A bölcészek szíve szerinti eme fejedelem: a par excellence porosz király. Őseitől egy kis állam elemeit kapta s egy nagyhatalom kereteit hagyta hátra. Elfoglalja Ausztriától Sziléziát, Lengyelországtól pedig a lengyel Poroszországot; 2 és fél milliőről 5 és fél millióra viszi fel alattvalóinak számát. Kiterjeszti és összpontosítja monarchiáját. A keleti Európában összehalmozott területeken kívül bir még némelyeket keleti Frízhonban, Westphaliában, a Rajna bal partján és lesi az anspachi és bayreuthi örökséget Közép-Németországban is. Mintegy sarkkövei ezek új épületeknek, mintegy előőrsei a jövődóbeli hódításoknak. De Frigyes e hódítások dicsőségét és kalandját utódaira hagyta. »A birodalmat Octavius és Antonius példájára meg fogod osztani a császárral«, mondá neki egyszer fivére, Henrik herczeg. Frigyes kétségkívül azt tartá, hogy a császári korona nem állna rosszul egy Hohenzollern homlokán; hogy Szászország jól figurálhatna birtokainak térképén s hogy jó volna a westphaliai, illetőleg rajnai területeket Brandenburghoz csatolni, mint a hogy Brandenburg is csatoltatott Ó-Poroszországhoz; »de«, jegyzé meg ő nem minden ironia nélkül, »én nem igen fo-

¹⁾ Guizot, *Histoire de France*, III. k, 31. l.

gom megérlelni az egyetértést az osztrák házzal!« Tovább folytatta tehát ez ellen a harczot s nem lévén képes megosztani vele a birodalmat, a birodalom jogainak védőjévé lett Ausztria ellenében. Így hagyta hátra mintegy politikai örökségül a *fejedelmek szövetségét*, melynek terve a következő században egyik unokája által újra fölvétetvén, Poroszországot a hatalom ama fokára emelé, melyet Frigyes sokkal távolabbnak tartott, hogysem elérni remélte volna.

Megjelölte a czélt, kitűzte a jelelő rudakat, megmutatta az utat, meghatározta az állomáshelyeket. Poroszország összes útait az ő kezei nyitották vagy jelölték meg. Ha rámutat az örökös ellenségre, a ki ellen harczolni s a kit kisajátítani kell, megjelöli egyszersmind a szükséges szövetségest és hagyományos társat is. Oroszország előnyomulása különösen foglalkoztatá. ¹⁾ »Rettenetes hatalom ez«, írta fivérének, Henriknek, 1769. márcz. 8-án. E leszármazói ama hunnok- és gepidáknak, kik a keleti császárságot megdöntötték, nemsokára a nyugoti császárságot támadhatják meg . . . Én ez ellen nem látok más óvószert, mint azt, hogy idővel a legnagyobb hatalmak szövetségre lépve, feltartóztassák e veszedelmes záporpatakat.« Hanem e szövetséggel is úgy állt a dolog, mint a császárságnak Octavius és Antonius közti felosztásával: még nem jött volt meg az ideje. Ez még a dédunokák számára fentartott feladat volt. Frigyes tekintete nem hatolt ugyan előbbre egy századnál, de ez neki elég volt, és nagyon kevés politikus tudott ennyire is messze látni. Igazán szólva, ő azt az orosz záporpatakat csak ama távoli vidékeken látta veszé-

¹⁾ V. ö. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, 43. és köv. l.

lyesnek, a hol az eltűnt a ködben, míg azon a szem csak követhető a záporpatak folyását; azt tartá Frigyes, hogy a helyett, hogy hiábavaló gátakon összezúzza magát, sokkal célszerűbb lesz, a vizeket lecsatornázni s ezeknek erejét a porosz monarchia legnagyobb előnyére kihasználni. »Két út állt előttünk«, mondja emlékirataiban, »vagy az, hogy Oroszországot roppant hódításainak folyamatában feltartóztassuk, vagy az, a mi okosabb volt, hogy azokból hasznot húzni igyekezzünk.« Ezt tette ő Lengyelország első felosztása alkalmával rendkívüli ügyességgel és ezt a tanulást hagyta hátra utódaira is.

A poroszok és oroszok, a nélkül, hogy egymást legkevésbé is szerették volna, és bár számot vetettek azzal, hogy végzetők a jövőben arra készíti majd őket, hogy felújítsák a Nyugot és Kelet közti legendai harczokat, felfogták mégis, hogy a jelenben érdekek közös eljárást parancsol nekik. Lengyelországra egyaránt vágyakoztak, s a míg csak Lengyelország fennállott, birtokvágyuk inkább arra ösztönzé őket, hogy egyetértve azon megosztózzanak, mint arra, hogy a Lengyelország feletti kizárólagos uralomért egymással összetűzenek. Azontúl aztán az oroszok csak a Kelettel, a poroszok csak a Nyugottal gondoltak; az előbbiek Török-, az utóbbiak Németország felé nyomultak; nem gátolták egymást, törekvéseik nem voltak ellentétesek. De ugyanazon versenytársra, ugyanazon ellenfélre találtak s ez Ausztria volt. Elvakult szénvedélyek, ügyetlen számítások folytán egy időre összetűzhettek ugyan, de a dolgok ereje mégis a közös ellenfelekkel szemben közös eljárásra terelte vissza őket.

Ha Frigyes tapasztalatainak szüksége lett volna még megerősítésre, megtalálták volna azt ama viszontagságok-

ban, melyeken Poroszország a francia forradalom háborúinak folyama alatt keresztülment. Frigyes 1786. aug. 17-én, ama pillanatban halt meg, midőn Franciaországban ama válság jelentkezett, melynek fejleményei oly meglepő következményűek voltak az ő uralkodó házára.

II.

Frigyes a hódítóknak két nagy próbáját állotta ki: megtartá, a mit elfoglalni tudott, és örökös államaival asszimilálta az elfoglalt tartományokat.¹⁾ Bízott művének tartósságában. Megengedte ugyan, hogy halála válságot hozhat a porosz államra. »De« — tévé hozzá — »monarchiát nem lehet oly gyorsan romba dönteni, az enyém pedig jól van fölszerelve. Még ha akarnák sem tudnák lerombolni.« Ebben csalódott. Érezte a saját értékét és ez érzet nem volt túlzott; de kormányának értéke felől nagy illúziókat táplált. Poroszországot ő személyesíté; egy uralkodó sem mondhatá el oly igazán, mint ő: »Az állam én vagyok.« Ebben van a porosz monarchia ereje, de egyúttal hibája és gyengéje is. Az állam: maga a fejedelem; a fejedelem nagy államférfi. A mű hibái épen az azt alkotó művész tulajdonaiból származnak. Frigyest fáradhatatlan tevékenysége, parancsoló természete s katonai tulajdonai oda vitték, hogy mindent kormányozzon, mindent vezessen és mindent maga tegyen. Ő mindent a maga szellemének arányaihoz mért, ezek pedig felülhaladták az emberi tehetségek átlagát. Úgy kormányozta az államot, mint a hogy a tulajdo-

¹⁾ L. Philippson, *Geschichte des Preussischen Staatswesens*, 2. k. Lipse, 1880—1882. Treitschke, *Deutsche Geschichte im XIX. Jahrhundert* I. k.

nos kormányozza birtokát. Egész kormányzati rendszere ez egyszerű alapra vezethető vissza: egy nagy uradalom kihasználása egy értelmes földesúr által.

»Nagy Frigyes«, mondja egy egykorú, a ki az ő cabinetjében alárendelt állásban szolgált,¹⁾ »egymaga intézte az állam minden ügyét. Miniszterei írásban kérték parancsait, és ő cabinetjéből egy tollvonással döntött úgy a legfontosabb ügyek, mint a legkisebb részletek fölött. A megvetés, melylyel az emberek iránt viseltetni kényszerült, teljesen közönyössé tette mások ítélete irányában és két sornyi rendeleteiben soha egy indokot sem hozott fel. Két vagy három középszerű és gépies titkár elég volt neki az e fajta munkához. Sem tanácsot kérni, sem titkot másra bízni nem akart. Nem tűrt volna meg maga mellett még olyan alárendelt tisztviselőket sem, minőket XIV. Lajos kormánya végszakában használt. De nem is képzett aztán tanítványokat. Azonban az ő hatalmát hallgatag tűrni és csalhatatlan parancsait közönséges nyelvre átültetni megszokott szolgálattevők közt voltak képzett, kiváló, a század színvonalán álló férfiak, »felvilágosult miniszterek«, minők például a Hertzbergeek, Zedlitzeek, Carmerek, Struenseék, Schulenburgok, Finckensteinok. De Frigyes az által, hogy alárendelt szerepre juttatta, önbizalmuktól s a közönség bizalmától is megfosztá őket. A kancelláriák nehézkes gépezetében az akarat megsemmisült, a jellemek elnyomat-
tak. Az első tisztviselőtől az utolsó írnokig senki sem volt másra képes, mint csak szenvedőlegesen engedelmességre. A bürokratia, mely az állam minden részét a maga szöve-

¹⁾ Lombard, *Matériaux pour servir à l'histoire des années*, 1805, 1806. és 1807. Lipcsé, 1808.

vényes hálójába burkolá, pusztá eszköz és nem intézmény vala. Erélyes és ügyes kezek alatt e burokratia a központi életet levitte a végtagokba is: önmagára nem volt semmi és nem ért semmit. Innen a kormányzat egysége és következetessége, míg Frigyes kormányzott; és innen a zavar és következetlenség, mihelyt a trónon gyöngé szellemű és összhangzó tervekre képtelen király ül. Frigyes fegyelmezett hivatalnokokat hagyott hátra, de nem hagyott tanácsosokat és kormányzókat. Ez országban, melynek még nem volt kormányzati traditiója, Frigyes után nem maradt más hátra, mint bizonyos gyakorlottság.

Frigyesnek nem volt költségvetése. Önmaga volt saját pénzügyi ellenőre és számvevő széke. Tudva van, mily takarékosággal járt el a kiadásokban s minő apró pénzzel fizette ki azokat, a kik az ő dicsőségeért dolgoztak. De állítsunk helyébe egy fényűző fejedelmet, kit kapzsi kegyenczek környeznek: s a rendszer tüstént tékozlásra és romlásra fordul. Tényleg van takarékoság, de nincs hitel s nincsenek jövedelmi források. Az elvesztett pénzt nem lehet újra megtalálni. Frigyesnek gazdálkodási csodákra volt szüksége, hogy két hosszú háború költségeit fedezze s hogy Európa e legszegényebb országában és oly időben, mikor minden állam adóssággal volt túlhalmozva, 17 milliónyi bevétel mellett 60 millió tallérnyi kincstárt alkosson és 160,000 főnyi hadsereget tartson fenn.

E hadsereg a gépezetnek legtudományosabban szerkesztett s a legjobban fölszerelt kerékműve, de mégis csak kerékmű volt. Az egész élő erő a király lelkében honolt. Ő vak és gépies engedelmességet követelt. A katonatiszt iniciatívája majdnem ép oly büntetendőnek látszott előtte, mint a közkatona fegyelmetlensége. A szolgaságot akarta

a nagyság nélkül, mely azt fölemeli. A katonai erényeket nem becsülte. Hadseregének egy harmada idegenekből és újonczozói által zsoldba fogadottak- vagy besorozottakból állt. Többi része, mely porosz volt, a nemzettől elkülönzött maradt. Frigyesnek ez tetszett, mert az így folytatótt és külföldön viselt háború nem zavarta meg az állam életét; azonban ha a háború szerencsétlenül ütött ki, a nemzet nem vala képes védelmezni magát. »Poroszországnak«, mondá Mirabeau, csak egy hadserege s egy kincstára van. Ha megsemmisíttetik a porosz hadsereg, ép oly kevéssé keletkezhetik újra, mint hadi kincstára.« E hadseregnek, megfosztva ama szellemtől, mely lelkesíté, mely erejét, értelmességét és életét képezé, föl kellett bomlania. Benne mindenki megtanúlt engedelmeskedni, de senki sem parancsolni. Mihelyt Frigyes letűnt, senki sem parancsolt többé, sokan pedig megszűntek engedelmeskedni. A katonák eszközök valának: nem volt hazájok. A tisztek pedig kosmopoliták voltak. Magokra hagyatva, bölcsészeti és politikai vitatkozásokra adták magokat. Évszázaduk fiai voltak, a király pedig nem tiltá meg nekik, hogy tréfáljanak és vitatkozzanak. Mihelyt nem volt többé urok, vagy mi-helyt az úr nem volt képes őket vezetni, köztök sokkal több alkusz találkozott, mint kapitány. Kétségkívül vitézül harczoltak, de egyúttal önhittek és ingatagok, pedánsok és határozatlanok valának. Ez gyakran gátolta őket abban, hogy győzzenek, s ez volt 1806-ban vereségök főoka.

De megmaradtak nekik a katonai erkölcsök és szokások. A hadsereg bámulatos szilárdságot őrzött meg a békében s többször még nagy szerepet játszott a csatatereken. A diplomátnak nem voltak sem eszméik, sem politikai erkölcsaik. Frigyes tanítványai annak csak hibáit re-

producálták; utánczó a nagy embernek csak torzképét mutatták. Frigyes lángszelleme elpalástolá az egykorúak szemei előtt politikájának eszközeit; a lángész eltűnván, az eszközök olyanokul maradtak hátra, a minők valóban voltak, tudniillik gyűlöletesek. Frigyes mérséklete, politikai érzéke, melylyel oly nagy mértékben birt, helyre pótolta elveinek fogyatkozását egy oly közönség szemében, mely gyakran kimenti a bűnt, de soha sem bocsátja meg a hibát. Mindazáltal, mint maga is bevallá, csak *alkudozás és csel-szövény* útján érte el céljait. Utána a cselszövény maradt a porosz politika egyedüli alapja. A kapzsiság, melyet ő magánál azzal csendesített le, hogy mérsékelve elégítette ki, utána mohón elterjedt minden irányban, minden tárgyra. Poroszország mindenfelől kísértéseknek volt kitéve. Azt hivé, hogy neki minden szabad s nem is tartott semmitől, — feledvén, hogy, ha Frigyes sikert aratott, ez azért volt, mert csak a lehetségest engedte meg magának. Ha nem is voltak lelkiismereti furdalásai, de volt benne eszély. A kik utána következtek, elámítva az ő ereje és megittasulva sikerei által, lelkiismeretlen diplomatiát adtak a féktelen dicsvágy szolgálatába.

Frigyesnek még legjobb művei is rejtett hibákkal bírtak s magokban hordták a feloszlás csiráját. A porosz királyok vallási türelmessége méltán híres volt. El lehet erről mondani, még pedig sokkal több joggal, a mit Mirabeau a háborúról mondott, hogy az az állam nemzeti terméke vala. A hiba, melyet XIV. Lajos a nantesi rendelet visszavonása által elkövetett, a kár, mely ebből Franciaországra hárult s az előnyök, melyeket abból Poroszország húzott, kormányzati elvkép taníttattak Berlinben. A jezsuiták ép úgy hasznukra fordíták ezt a XVIII. szá-

zadban, mint a hogy hasznát vették a protestánsok a XVII. században. A XIV. Lajos által száműzött reformáltak mérnököket, katonatiszteket, tudósokat és művészeket, a XV. Lajos által kiűzött jezsuiták pedig oly paedagógusokat adtak Poroszországnak, kiknek mechanicus oktatása csakhamar hozzá alkalmazkodik a porosz fegyelemhez, s kik hatalmasan elősegíték Szilézia és Lengyelország bekebelezett katolikus lakosságának assimilációját.

A vallásszabadság, melyet egyedül a porosz király alattvalói élveztek Európában, megbecsülhetetlen jótétemény volt rájuk nézve; a királyra nézve azonban ez csak egyszerű kormányzati eszköz vala, melynek czélja volt, hozzá vonzani a gyarmatosokat és egybeolvasztani a lakosság különböző elemeit. Frigyes türelmessége nem származott sem a lelkiismeret tiszteletéből, sem a szabadság szeretetéből: tisztán csak a scepticismusnak s az erkölcsi közönynek volt szülötte. »A heterodoxok úgy gondolkoznak«, írta egy francia diplomata,¹⁾ »hogy hitvallásában mindenkinek szabadnak kell lenni, s hogy a hit nélküli erény üdvösségre vezethet. II. Frigyes, ki kedvezett nekik, soha sem engedte meg, hogy háboríttassanak. Elve az volt, hogy egyedül a nyáját kell meghallgatni a pásztor megválasztásában. Többször elmozdított heterodox papokat, mivel az egyházközségbeliek, kik az orthodoxiához szívtak, ezt kívánták. Azonban teljes közönyt tanusított bármely tan hirdetése iránt, ha csak a juhok meg voltak elégedve vele . . . Schultz, gilsdorfi lelkész, Berlinhez közel, kit hívei szerettek, tíz esztendeig hirdeté a materialismust.« A lutheránus főpapság nyíltan rationalista volt. A hitszónoklatok a

¹⁾ Ifj. Custine, 1792. ápr. 1.

nagy városokban az erkölcs, az emberiség, az érzelem körül forogtak. Egy consistorialis főtanácsos, Spalding, ki-
mondá, hogy a vallásoktatásból ki kell hagyni a mysteriu-
mokat és a természetfölöttit. Hitvallásuk alapja az angol
deismusra volt visszavezethető, a mint azt a *Dictionnaire
philosophique* szerzője magyarázta. »Ez Voltaire, mellhaj-
tókával és papi ruhában«, írta Forster. Többen a mestert
végsőig követték, tréfákkal fűszerezvén szónoklataikat.¹⁾
Frigyes engedte őket beszélni, csak dicsérjék a királyt és
az alattvalóknak hirdessék az engedelmisséget. Ez az ő ré-
széről tisztán politika volt; de ő a számítással a szabados-
ság kérkedését s az istentelenség cynismusát párosítja.

Ez alárendelt minőségű türelem bomlasztó hatást
szült. Nem a hitvallások tiszteletéből származván, meg-
vetést keltett. Minthogy ez új társadalomban a vallási
féken kívül a társadalmi erkölcsöknek semmi más hagyo-
mányuk nem volt, erkölcstelenség kapott lábra s a társa-
dalmon rágódni kezdett. A király scepticismusa átragadt
az alattvalókra, kik azt tettekben nyilváníták. Ez volt a
jó ízlés; mindenki ezt követte Berlinben és a szerint cse-
lekedett. A feslettség és érzékiség csirája, mely a század
egész irodalmát megrontja, akadálytalanul fejlődött eme,
még durva lelkekben. A korai műveltség fölizgatá a kép-
zelődéseket és érzékeket, a nélkül, hogy szelidítette volna
az eredeti szenvedélyek zordságát. Poroszországban nem
voltak meg sem az ízlés finomsága, sem az előkelő szoká-
sok, sem a szellemi könnyedség, melyek Franciaországban
a század romlottságát enyhítik. Poroszországban a rom-

¹⁾ Philippon, I. k, I. f. — Perthes, *Politische Zustände*, I.
könyv, II. f.

lottság buta kicsapongásban mutatkozott. A hivatalnokok, nemesemberek, hölgyek Holbachból és La Mettrieből táplálkoztak, komolyan véve és betű szerint alkalmazva ezek tanait. Vegyük hozzá, hogy ez új szerkezetű fővárosban a merőben mesterséges és össze nem illő elemek rögtönzött keverékéből álló társadalom mintegy előre el volt készítve a felbomlásra. Berlin hemzsegetett a katonáktól, kiknek nem voltak családjaik s kiket a parádék nem foglaltak el egész nap. Voltak továbbá irodalmi emberek, toll- és kardforgató kalandorok, kiket Frigyes hírneve vonzott oda s a kik ármányból és napról napra voltak kénytelenek megélni; volt nagyon szegény, nagyon gőgös és nagyon kizárólagos nemesség, melyre a királyi fegyelem súlyosodott s a mely unatkozék; volt felvilágosult, meggazdagodott, de félre tolt polgárság; — emez, egymástól illem vagy előítélet által elkülönzött csoportok közt volt végre egy neme a »demi-monde«-nak, a hol találkoztak, csevegtek s tetszés szerint szórakoztak; ez volt a »francia eszmék« tűzhelye, az ügyek és fonderlatok központja. Ez a zsidó társaság, mely Berlinben a leggazdagabb és az egyedül elegans volt. E társaság, fajának bámulatos tanulékonyásával, elsajátítá az új műveltséget s azzal boszulá meg magát a politikai kizárásért, melynek áldozata volt, hogy termeibe gyűjté Berlin minden szellemes emberét, bájos hölgyeit, a szabadság után vágyó és előítéletektől ment férfiakat. Ilyennek tűnik föl előttünk Berlin, Frigyes korában. »Európa legszebb városainak egyike«, írta Forster 1779-ben, »de a berliniek! — A társaság, az élvezetekben való finom ízlés náluk érzékiséggé, feslettséggé (mondhatnám, mohó falánksággá), a szellemi szabadság s a felvilágosodás szeretete szemérmetlen erkölcstelenséggé s a gondolat féktelen

kicsapongásává fajúl. A nők általában feslettek.« Ez a véleménye egy angol diplomatának, sir John Harris-, később Malmesbury lordnak is: »Berlin olyan város, a hol, ha a »*fortis*« szó alatt »becsületes«-t értünk, azt lehet mondani, hogy nincsen benne »*vir fortis nec femina casta*.« Ha megfontoljuk, hogy — a zsidóktól eltekintve — a pénz ritka, s hogy a kisértések annál erősebbek, minél kevesebb eszköz szolgál azok kielégítésére, meg fogjuk magyarázhatni magunknak, hogy sokaknál az eszmék zavara s az erkölcsök romlottsága új csapást idéz föl, bizonyynyal a legveszélyesebbet s a nemzeteknél a legvisszataszítóbbat: a megvesztegethetőséget. Mirabeau kitörölhetetlen ecsetvonással rajzolta le *Histoire secrète*-jében Berlin bűneit. Híres röpirata e tekintetben kíméletlen, de igaz rajz. A cynismus itt mérőben helyi színezetűnek tűnik fel: »Rothadás az érettség előtt; — nagyon tartok tőle, hogy ez lesz a porosz hatalom sorsa is Mit nem tehet a pénz egy ily szegény házban?«

Frigyes vas keze kellett ahhoz, hogy mozgásba hozza ama complicált rúgókat, hogy szabályozza ama nehézkes gépezetet és összetartsa ama mesterségesen összehalmozott elemeket, melyek felbomlásra hajlandók voltak. De e kéz nehéz és szigorú volt. Legalább a felsőbb osztályokban, az egyedüliekben, melyekkel akkor foglalkoztak és a melyeket ismertek, lappangó zendülést lehetett észlelni eme kérlelhetetlen fegyelem ellen. Egyébiránt a poroszok a jövőt illetőleg sajátoságos illúsiókat tápláltak. Frigyes ép úgy ámitotta alattvalóit, mint önmagát — művének tartóssága felől. Alattvalói fel nem fogták, mily mérvben tapadt az ő hatalmuk királyuk személyéhez. A képzelődésig büszkék lévén a szerepre, melyet velök eljátszatott, azt képzelék

hogy abban ők is voltak valamik s hogy Frigyes lelke bennök fogja túlélni őt. Az új uralomtól ugyanazt a dicsőséget várták kifelé, ugyanazt a biztosságot benn, ugyanazt az aránylagos jólétet — kevésbbé nehéz járommal és kevésbbé szigorú fegyelemmel, nem fogván fel, hogy épen az iga súlyos volta s a fegyelem szigora voltak a mű tartósságának szükséges feltételei. A mercantil és védvámrendszer, mely megteremtette az ipart; a kezelés, mely az állam pénztárába ömlesztette a pénzt; a takarékoság, mely azt a kincstárban ingatlanná tette, gátoltak és ingereltek mindenkit, a ki dolgozni és kereskedni akart, mindenkit, a ki a kereskedelem és ipar természetes feltételei fölött gondolkozott: de egyedül ezek tették lehetővé Európa legszegényebb kormányának, hogy jobban legyen fölfegyverezve, mint a leggazdagabbak s hogy azokkal szembeszállhasson. Szóval, azt kívánták, hogy a rúgó meglazúljon s nem vették észre, hogy a rúgót meglazítani annyi, mint az államot megsemmisíteni.

Frigyes monarchiájának reformjához akkora lángészre lett volna szükség, mint a mekkora kellett annak megalapításához. E reform azonban elengedhetetlen volt, mert egyedül csak Frigyes volt képes fentartani a sok részből összerakott épületet, melyet maga emelt. Innen a fenyegető s majdnem kikerülhetetlen katasztrófa. »A mig csak a külügyi politika csendes és egyforma lesz, minden, még pedig majdnem magától, menni fog«, írta volt Mirabeau a király halála után. »De az első ágyúdörejre, vagy az első viharra össze fog dőlni az egész középszerű építmény. Menynyire összezsugorodnának ez alárendelt miniszterek! Megrémult evező rabok s elképedt gályakapitány hogyan fognának majd hajókalauz után kiabálni! És ki lesz az a kalauz?«

III.

Frigyes unokaöccse, ki őt a trónon követni vala hivatva, nem volt e nagy szerepre alkotva. Minden tekintetben teljes ellentéte volt ama fejedelemnek, kinek súlyos örökségét kapta. Frigyes gyöngé és mértékletes volt; minden bűvésze, Mirabeau mondása szerint, »nagy szemeknek tekintetében állott, melyekből hősi lelkének tetszése szerint csáb vagy rémület sugárzott ki.« II. Frigyes Vilmos szép férfiú, nagyon vérmes, nagyon erőteljes ember volt, ki a zord gyakorlatokat és durva élvezeteket kedvelé. »Egy svájczí gárdista termete- és erejével bír«, írá Esterno francia miniszter, ki kevésbé szívelte. »Rendkívüli hústömeg«, mondá egy osztrák diplomata, ki őt 1791-ben Pillnitzben látta. »Igazi királyi alak«, Metternich szerint, ki neki 1792-ben, Koblentzben, a németeknek Franciaország és a forradalom elleni keresztes hadjárata pillanatában lön bemutatva. »Termete óriási és testessége arányos vala«, teszi hozzá. »Minden gyűlésben egy fejvel magaslott ki a tömegből, mely környezé. Modora nemes és megnyerő volt.« Bizonyos erőlködéssel, szaggatott szavakban fejezé ki magát.¹⁾ Nem volt benne semmi, a mi Frigyes kérlelhetetlen és souverain gúnyjára emlékeztetett volna. »Tekintete nem árulja el ugyan a lángeszű embert«, mondja egy dícsérője,²⁾ »de homlokáról a német nyílt ártatlanság sugárzik le.« Különös őszinteség, melyet a szó sajátlagos és közönséges értelmében csak nehezen lehetne

¹⁾ Metternich, *Mémoires*, I. k, 14. l. — Spielmann referendarius jelentése a pillnitzi találkozásról. Vivenot, *Quellen*, II. k, 208. l.

²⁾ Le baron de Trenck, *Examen critique de l'histoire secrète de la cour de Berlin*.

elismerni. Úgy kell azt értelmezni, a mint akkor Németországban Rousseaunak hagyományai szerint értelmezték s azon kétes és mesterkélt értelemben kell venni, mely az ártatlanságot a szemérmetlenséggel, az erényt a képzelet és szív minden csapongásával egyezteté ki. Az elragadott és érzékies, szenteskedő és kicsapongó, heves vágyak által zaklatott, lelkifurdalásoktól gyötört, babonás és tobzódó, a szellemekben hívó s a rejtélyesség felé hajló Frigyes Vilmos bírt mégis erkölcsi érzékkel és vallási érzülettel. Erről tisztelettel, félelemmel, meghatottsággal beszélt. Ez nála természetes hajlam, de egyúttal minden leendő örökösnek az uralkodó fejedelem irányában való magatartása is volt, mint eszköz arra, hogy magát csodáltassa és az elméket az ellentét által megtéveszsze. Frigyes vallástalansága az elfrancziásodott poroszok közt nagyon is sok utánzóra talált, de megbotránkozást szült a németeknek maradt poroszok soraiban, kik bármennyire hajoltak is a század tobzódása felé, nem érhatték be a fanyar és élvezhetetlen itallal. Nekik még ittasságukban is valami kenetesebbre, valami melancholicusabbra, az ábránd táplálékára, az érzelm illúzióira, a lelkifurdalások gyönyörére, könyekben ázó korhelységre volt szükségök. Nekik Voltaire tiszta és pezsgő bora nem volt elég; ők Rosseau finomított szeszes italát, forralt méhsörét kívánták. Még szórakozásaikban is nem tudom én micsoda germán boszút kerestek a franczia befolyásért, mely Frigyes alatt zsarnokilag uralkodott. Az új király aláveté magát ez irányzatoknak és hasznára fordítá azokat. Azt szenvedte, hogy csak németül beszél, utálja Francziaországot, a francziákat, könnyelműségöket, elveiket, irodalmukat, hogy küzd uralmok ellen és kárhoztatja erkölcsüket.

Meg lehetett ő maga, ép úgy mint környezete, csalva e »német nyílt ártatlanság« által. Frigyes nem volt az. Emlékirataiban úgy festi le unokaöccsét, a milyen az 1765-ben, huszonegy éves korában, braunschweigi Erzsébettel kötött első házassága idején valóban volt: ¹⁾ »A fiatal, erkölcstelen és tobzódó élethez szokott férj naponként hűtlenné lett nejéhez. A hercegnő, ki szépségének virágjában volt, sértve érzé magát az által, hogy bájait oly kevés figyelemre méltatja a férje. Nemsokára tehát ő is oly kicsapongásokra adta magát, melyek semmiben sem különböztek férjeéitől.« 1769-ben elváltak. Frigyes Vilmos egy darmstadti hercegnőt vett el. A második házasság sem volt szerencsésebb az elsőnél. A hercegnő nem boszúlta meg magát, bár lettek volna rá okai. A herceg újra kezdte kicsapongó szokásait. Sok ebbeli szeszélye mellett volt még egy hivatalos szeretője is. E nőszemély, ki mindig meg tudta tartani Frigyes Vilmosnak ha nem is szerelmét, de kegyét, egy jelentéktelen zenésznek a leánya volt, ki a herceg komornyikjához ment nőül, Rietz asszonynya lett s később Lichtenau ²⁾ grófnővé tétetett. Frigyes Vilmosnak első házasságából egy leánya volt, Friderika hercegnő, kit a királynő, nagy Frigyesnek ha nem is elűzött, de mellőzött neje nevelt. Az atya meglátogatván leányát, béleszeretett ennek egyik udvarhölgyébe, a ki Voss kisasszony nevet viselt, jó családból való volt; a király egyik miniszterének, Finckensteinnak unokahúga vala s egyik fivére a kamarának volt elnöke. »E szépség, ki szerintem rút«, írta Mirabeau, »keveréke a rátartósságnak és cynismusnak, a szenvelgésnek és őszinte-

¹⁾ *Mémoires*, éd. Boutaric, II. k, 331. l.

²⁾ L. Philippon, *Souvenirs de la comtesse de Voss*, Lipcse, 1876. és Wolf, *Oesterreich u. Preussen*, Bécs, 1880.

ségnek; ... van bizonyos természetes esze, némi képzettsége; inkább mániája, mint akarata; ... félszegségét a naivitás külszínével leplezi... Minden bája abban áll, hogy az országban közönségesen előforduló arczsine van, melyet én inkább halványnak, mint fehérnek találtam; keble nagyon szép. E bájös kikapóssága, melyet az ártatlan tudatlansággal és a Vesta-szűz szigorával párosít, csábította el, mint mondják, a fejedelmet.«

Frigyes Vilmos azon különös kéjenczek közé tartozott, kik a mesterséges ellenállásban szenvedélyeiknek fűszert, erkölcsi aggályaik pedig könnyebbülést keresnek. Voss kisasszony mesterkedése közel két évig tartott. E sajátos regény viszontagságai képezék az udvarnál a szóbeszéd tárgyát. A regény még nem ért volt megoldást, midőn nagy Frigyes halála annak folyását néhány hétre megakasztá. Frigyes Vilmos, mint 1786. aug. 16-ka óta király, a közügyekért mindent feledni látszék; de már szept. 8-ka óta Mirabeau állíthatá, hogy »az ujoncz buzgalma lohadni kezdett s Voss kisasszony, tevé hozzá, kész engedni.« A király, hogy könnyebben láthassa, egy házat rendezett be leányának Friderikának, kinél Voss kisasszony az udvarhölgyi tisztet teljesíté. Azonban az év eltelt a nélkül, hogy a Vesta-szűz megadta volna magát. Szerette a királyt, de a család becsülete még hangosabban beszélt, mint a szerelem. Különben meghódolását szigorú feltételekhez kötötte, u. m. balkézi házasság, a királyné írott beleegyezése és az elismert ágyasnak, Rietz asszonynak eltávolítása. A király ez utóbbi pontban hajlíthatatlan volt; a két elsőben engedett. A királyné azon kikötéssel adta beleegyezését, hogy ne legyen se valódi elválasztás, se nyilvános különválás s hogy megtartsa czímét mint királyné és

minőségét mint törvényes hitves. A többivel, úgy látszott, kevésbé törődött. Csak a házasság megkötése volt még hátra, de ez a fenforgó viszonyok közt kényes és rögzös dolog volt. Hanem tudták, hogy, ha voltak Berlinben bírák, voltak ám casuisták is, és hogy a lutheránus pietisták, ha kell, ép oly leleményesek lesznek a segédeszközökben, mint akár Sanchez tanítványai. A consistorium tanácskozott, felkutatta a levéltárakat, kereste a praecedenseket. Találtak is egyet, mely döntőnek látszott.

Hesseni Fülöp, ki nem egyezett meg feleségével, egy szász herczegnővel, 1539-ben beleszeretett egy bizonyos Saal kisasszonyba. Ez utóbbi feltétlenül azt akarta, hogy nőül vegye. Fülöp, ki köznyelven olvasta a bibliát, föl nem foghatá, hogy miért tagadjon meg magától egy német fejedelem olyasmit, a mit a patriarchák magoknak megengedtek. Az eredeti egyház különben is elnézőnek mutatta magát e pontban s II. Valentinian császár tapasztalta is türelmének jótéteményeit. — A reformált fejedelem ezen követelése kegyetlen zavarba hozta a reformátorokat. Luther és Melanchton, általa nyilatkozásra felszólíttatva, kérvették őt, hogy fékezné szenvedélyeit, de kimondák, hogy az Új-Testamentom nem tiltja ez ügyben azt, mit az Ó-Testamentom szentesített. Fülöp elvevé Saal kisasszonyt s ez által kettős házasságot követett el, a mi nagy botrányt keltett a reformált egyházban és azon kívül. Melanchtonnak ebből lelkiismereti furdalásai támadtak, melyekben meg is halt; Luther pedig annak rendje szerint megváltoztatá véleményét.

A porosz consistorium csak magát a tényt vette számba. Ragaszkodott a betűhöz, mellőzte a szellemet, helybenhagyta a házasságot, és nemcsak nem látta be

hibáját, de abba, a mint ezt mindjárt látni fogjuk, csakhamar ismét visszaesett. A házasság 1787. július havában a charlottenburgi királyi kápolnában kötött meg és Voss kisasszony Ingenheim grófnő nevet kapott. Boldogsága azonban rövid volt, mert 1789. márczius havában meghalt. »Általános a gyász Berlinben«, írja Esterno. »Ingenheim grófnő halálát mélyen fájlalja a nép, a királyi család, sőt még maga a királyné is, kevésbbé ugyan magáért a nevezett grófnő személyeért, mint inkább azért, mert attól tartanak, hogy e halál folytán emelkedni fog hitele Rietz asszonynak, a régi ágyasnak, kit nagyon kapzsinak és nagyon ármányosnak mondanak.«

Az e korbéli irodalom érzékenyült e királyi fájdalomakon, magasztalta ez »érzelmes« uralkodó »erényeit«, és Voltaire száraz scepticismusával, a francziák bűnös frivolitásával azt a gyöngéd odaadást állítá szembe, melylyel Frigyes Vilmos »a legédesebb természeti ösztön iránt« viseltetett. »A nők ellenségei«, írja Trenck báró, »az emberiség csapásai valának. A porosz királynak vágy és érzelem-gazdag lelke van; a szerelemben gyöngéd, ragaszkodásra képes: tudja becsülni kedvesét (ágyasát). Feltéve, hogy egy milliót ad neki, e pénz megoszlik a család tagjai közt, a kik polgárok. Nem foszt meg becsületes embert a feleségtől, ki azt boldogítja, nem áldozza fel Rómát Cleopatrának.« Önmagáért akar tetszeni. Húsz hónapig udvarolt Voss kisasszonynak, kit aztán nőül vett, hű maradt hozzá és »sírt annak hamvai fölött. Minden polgárnak, ki elég értelmes arra, hogy ismerje az emberi gyöngeségeket, kívánnia kell, hogy, ha más választást tesz, az szívéhez szintoly méltó legyen. Engedjük hát élvezni azt a boldogságot, melyhez a királyoknak ép úgy joguk van, mint az egyszerű pórnak!«

E kétszinű galimatias, ez erkölcstelen casuistica akkor nagyon a jó izléshez tartozott s nagyon kedvelt volt Németországban.

A szórakozás, melyet Trenck a király vigasztalan lelkének óhajtott, nem váratott magára. 1790-ben Ingenheim grófnő halálának évforduló napján lőn az udvarnál bemutatva Doenhof kisasszony. Az udvarnál nagyon elvalának foglalva Frigyes Vilmos vigasztalásával. »Kijelöltek«, mint akkor mondták, még egy Viereck nevű kisasszonyt is, Voss kisasszony barátnőjét, a ki ennek helyét foglalá el Friderika hercegnő oldala mellett. Viereck kisasszony barátainak szerencsétlenségére azonban a kisasszony barna volt és sehogysem emlékeztetett az elhúnytra. Doenhof kisasszony ellenben, mondja a francia követ, »oly tökéletes szőke volt, hogy gyertyavilágnál csinos lévén bár, napvilágnál oly sárga volt, mint a citrom«. Mint Voss kisasszony, ő is ugyanazon bájokkal ugyanazon szenteskedő és erényes hajlamokat párosítá. Házasodni kellett újra. A király nem látott ebben semmi nehézséget. »El vagyok választva a királynétől«, írta Doenhof kisasszonynak, »Ingenheim asszony után özvegyen maradtam; felajánlom önnek szívemet és kezemet.«¹⁾ Nem csinált titkot belőle s fennen hirdeté, hogy volnának okai, eltaszítani a királynét, de nem taglalja azokat, hogy kímélje a trón méltóságát. A consistoriumnak nem kellett többé határozni; megvoltak a praecedensek és azok után indult. A házasság 1790. ápril 10-én jött létre és Zoellner udvari lelkész adta rá az áldást, mint a hogy Voss kisasszony házasságát

¹⁾ Ranke, *Die deutschen Mächte und der Fürstenbund*, I. k 287. l.

is megáldá. A királyné gyémánt nyakéket adott a jegyesnek, kit az özvegy királyné is elfogadott s mindenki ünnepelt az udvarnál. Mindazáltal ő sem érhetette el, mint Voss kisasszony, Rietz asszony eltávolítását. E kegyencznő, ki 70,000 tallért kapott, hogy távozzék, maradt; egy katonatisztet fogott szeretőül s a királytól még azon ígéretet is kapta, hogy elő fogja azt léptetni.

E szerint a porosz királynak 1790-ben, Voss kisasszony után özvegyen maradván, három élő felesége volt: a braunschweigi hercegnő, ki mellőzve volt; a darmstadti hercegnő ki, bár elvásztva, megtartá királynéi jellegét és Doenhof kisasszony, a morganaticus hitves. E harmadik nő, mondá egy diplomata, nem lesz az utolsó, mert »azok, kik a királynak még tetszeni fognak, szintén azt fogják akarni, hogy nőül vegye őket.« A fejedelem erre különben mindig kész volt. Ő a többnejűséget a királyság előjogának tekinté. 1792-ben egy udvari cselszövény következtében elvásztatá magát Doenhof kisasszonytól, e ferde elválással koronáztatva meg házassági evolúcióinak különös sorozatát. Azután szívét és kezét bizonyos Bethmann kisasszonynak, egy bankár leányának ajánlá fel, kit Frankfurtban ismert meg és a kit nagyon kedvére valónak talált. E fiatal nősze mély Malmesbury ¹⁾ mondása szerint »csupa érzelem és csupa láng volt«; de voltak elvei és szigorú magatartása: aggodalmakat táplált a házasság jellege és a férj állhatatossága felől. Visszáutasítá az ajánlatot s ez által megkimélte a berlini casuistákat oly határozathozatal zavarától, mely az előbbieknél még rögzösebb leendett. — Nem tudom, ha

¹⁾ *Journal et Correspondance de lord Malmesbury*, 1793. decz. és 1794. jan. — Philippon, II. k. 148. l.

vajjon e Voltaire és Frigyes iskolájában nevedezett engedékeny theológusok komolyan vették-e ez együttes házasságokat, de külföldön nevetségeseknek találták és a nagy Katalin, kit efféle formalitások nem kötöttek, erősen mulattott rajtok: »Gu,« e nagy fajankó — ilyen névvel illette Frigyes Vilmost Grimmhez intézett leveleiben — »e nagy fajankó a harmadik nőt veszi feleségül; a ficzkónak soha sincs elég törvényes felesége; ha van lelkiismeretes lurkó, ez aztán az.« Frigyes Vilmos szerette az asszonyokat; azonban az asszonyok nem uralkodtak fölötte. De ha ki is került az ágyasok befolyását, a kegyenczek befolyása alá került s a nép nem nyert benne semmit. Rosszul nevelve, nagybátyja által a közügyektől távol tartva, bizalmatlankodva mások iránt, mivel önmaga iránt is nagyon bizalmatlan volt, nem ismeré a kormányzás művészetét s a homályos reformterveket kedvelé. A bár nagyon alárendelt miniszterek, kiket Frigyes hátra hagyott, feszélyezték őt és imponáltak neki. Irtózott attól, hogy vezetésök alá kerüljön s különben is e miniszterek oly eszméket és rendszert képviseltek, melyeknek ő kárhoztatását negélyezte. »A király vezettetni fog, épen mert nem akar vezettetni«, írta volt Mirabeau. Attól való félelmében, hogy miniszterei által kormányoztassék, az alárendeltek karjaiba veté magát. Ezek gyorsan hatalmukba is kerítették őt az által, hogy megalázkodtak előtte, megnyugtatták gyanakodó büszkeségét, hízelegtek szenvedélyeinek és különösen az által, hogy kizsákmányolták szellemének gyöngeségeit. Frigyes Vilmos az állam javát akarta; homályos, de mégis elég élénk érzetével bírt annak a szükségnek, hogy visszahatást keltsen Frigyes kormányzatának túlcsapongásai ellenében; de intenciói megtévedtek, inkább mysticus, mint

politikai természetű reformtörekvései kevésbé az állam érdekeinek ismeretéből, mint egy titkos tannak, melytől át volt hatva, befolyásából származtak. Benne az államférfi nem volt egyéb, mint a bűvészet tanítványa; miniszterekül csupa nyegléket alkalmazott. Ügyes szemfényvesztők foglalják el Postdamban Frigyes »felvilágosult minisztereinek« helyeit. Ez képezi ama zavaros korszak legfurcsább vonásainak egyikét.

Egyike azon mysticus kalandoroknak, kiknek befolyása tán a legvégzetesebb volt a porosz államra, Woellner, tisztán cselszövő volt. Egy örgrófságbeli falusi lelkésznek a fia, ki magát Itzenplitz tábornok családjába bevezettetvén, itt előbb rászedte az anyát, azután nőül vette a leányt. Frigyes, ki nem volt barátja a mésalliance-oknak, Woellnert a berlini fogházba csukatta be. Ezen időből származik Woellner gyűlölete a bölcész-király iránt. Azon időben ő rationallyista és Wolf tanítványa volt; szabadkőmivessé lett. De a németországi nagyvilágban a közszellem nem volt kedvező a tiszta deismusra. Woellner, ki szabad szellem volt s mindig tökéletes scepticus maradt, megváltoztatta meggyőződését. Magát a jelenésekkel való kereskedésre s a mysteriumokkal való iparúzésre ép oly alkalmasnak ítélvén, mint bárki más, elhatározta, hogy »becsületes alkusz« lesz az ezen és a másvilági hatalmak közt — alapítván az előbbieket előtti hitelét arra, melyet az utóbbiak előtt magának tulajdonított. Csatlakozott a Rózsakeresztesekhez s csakhamar a rend egyik reményévé nőtte ki magát.

Így ismerte meg azt az embert, a ki ellensúlyozni volt hivatva kegyeltségét a berlini udvarnál és ki megosztandja vele egy napon Frigyes kormányát: ez a szász Bischoffswerder volt. Ez utóbbi egy kisnemes fia, katona

ember, ki, mint annyi más, szolgálatot keresni jött Poroszországba, hol a királyi herczeggel szoros ismeretségbe lépén, azt gyorsan el is csábítá. Jövendőbeli társától, Woellnertől abban különbözött, hogy igazán babonás volt, hitt a maga csodaszereiben, s mint mondják, legalább kezdetben, fantasmagoriáinak rászédettje volt. Mig a tisztán kapzsi és pénzsovár Woellner csak hatalomra akart jutni, Bischoffswerder inkább a realitást kereste, mint a hatalmi külszint. Aztán őszintén ragaszkodott Frigyes Vilmoshoz. Woellner censurái, vagy titkos cabineti pedánsnak nézett ki. Bischoffswerder udvari és nagyvilági ember volt, szép tartással, óvatos magaviselettel, mély tekintettel, titokzatos és csábító mosolylyal, ki a méltóság külső kellékeivel a szolgaság előzékenységét párosítani s a szerénység álarca mögé a telhetetlen dícsvágyat elrejteni tudta.

Bemutatta Woellnert a királyi herczegnek s az ő utánajárásuk folytán vétetett föl 1781-ben Frigyes Vilmos a Rózsakeresztesek közé. Innen kezdve a rendhez való csatlakozás a legjobb eszköz volt, a leendő örökös tetszésének és később a király kegyének megnyerésére. Haugwitz, ki akkora szerepet játszott, ezen kezdte. Egymást támogatva és előretolva, Frigyes Vilmosnak tanácsokat s ha kellett, parancsokat osztogatva a szellemek közvetítése által, melyeket megjelentettek és megszólaltattak, pártot alkottak. Daczára a titokzatosságnak, melylyel magokat környezék, titkukat egész Berlin ismeré. Esterno gróf 1790-ben úgy mutatja be nekünk Bischoffswerdert, mint a ki »a kísértetek és illuminátusok gépét mozgatta, melyekről szüntelen beszélnek.« Mellette egy másik szász, Lindenau és Woellner, ki »a kísértetek és vallási dolgok osztályát vezeti« s a ki, ha kell, mint Biron írja, megszólaltatja a szent lelket s megjelen-

teti nagy Frigyes szellemét. Egy hasbeszélő »illuminatus ficzko«, egy egykorú csipős kifejezése szerint, a nagy ember szerepét játszása e címen ötszáz tallért húzott.¹⁾

Bischoffswerder, ki ezredessé lett s közel állt ahhoz, hogy tábornokká legyen, az elismert kegyencz rangjában volt. »Az uralkodó szívében«, írta Custine 1792-ben, »a kegyencz nagyobb helyet foglal el mint az ágyas. De különösen a minisztérium fölött bir szembetűnő hatalommal. Ő a közvetítő a király és a miniszterek között. De ez nem úgy van, a hogy tán képzelik, mintha egyedül ő dolgozna velök: a király dolgozik gyakran a miniszterekkel s a király referál Bischoffswerdernek, a kivel aztán véglegesen dönt«. Ágyasok és kegyenczek, Rózsakeresztesek és szolgák, theosophok és könnyelmű hölgyek nagyon jó egyetértésben éltek és csodálatosan alkalmazkodtak egymáshoz. A Rózsakeresztesek vegyműhelyétől Rietz asszony boudoirjáig csak egy lépés volt, és e mysticus személyiségek megtették azt a lépést szégyenkezés nélkül. Benső szövetségre léptek a kormornyikkal és nejével, »a megszokott ágyassal«, ki a király házassági esztelenségei közt hitelét oly mesterfogásokkal tudá fentartani, melyek hasonlóak voltak azokhoz, a melyek oly sokáig tarták fenn Versailles-ban is Pompadour asszony hitelét.

Körülöttük egész serge mozgolódott az alsóbb rangú fondorkodóknak; ezek képezték a »clique«-et, mint Berlinben nevezték, melynek tagjai készek voltak minden titkos ügyletre az udvarnál, a hadseregben, a politikában, a diplomatiában s mindenek fölött a pénzügyekben. Szükölködők

¹⁾ *Correspondance de Berlin. Affaires étrangères. Correspondance du général Biron, Archives de la guerre.*

és pénzsóvárok lévén, megvesztegethetőségek hírneve teljesen meg volt állapítva Európában. »Bizonyos«, írta Esterno, »hogy nagy különbség van a minisztérium és a porosz király benső emberei között. A miniszterek értik a közügyeket és jártasok azokban, míg a többiek minden tekintetben alatta állnak annak, a mit csak képzelni is lehet. Csak a pénz előtt hajolnak meg.« — »Ténykép állítom«, mondá Mirabeau, »hogy, ha szükséges, ezer Lajos-arannyal teljesen meg lehetne tudni a berlini cabinet minden titkát . . . A császárnak is napról-napra hű naplója van a király minden tettéről és megtudná, mit tervez, ha tervezne valamit.« Ezek voltak, mint Custine 1792-ben erősíté, »azon eszközök, melyeket a világ minden diplomatája használt; a Berlinben székelő követek nagyobb sikerrel és általában inkább éltek ez eszközökkel, mint máshol.« Tény, hogy midőn ezen 1792. évben a király szemében Ségur grófot, XVI. Lajos küldöttét, hitelvesztetté akarák tenni, elég volt őt nyilvánosan azzal vádolni, hogy meg akarta venni az ágyast és a kegyenczeket: mindenki elhitte Berlinben és Európában: a király, a miniszterek, az ágyas és a kegyenczek még inkább mint bárki más.

Ilyen volt a kalandorok különös bandája, mely Nagy Frigyes monarchiáját és kincstárát megrohaná. Nagyon szövevényes és nagyon hatalmas cselekvési eszközeik igen alkalmasok voltak arra, hogy törbe ejtsenek egy szeszélyes és kéjencz szenteskedőt. Azonban csak elő- vagy hálósobai befolyást nyertek volna s nem vergődnek vala politikai befolyásra, ha nem tudták volna ugyanakkor megrontani a király legnemesebb hajlamait, midőn egyszersmind legkevésbé fenkölt hajlamainak hizelegtek. Bármennyire közepes és gyöngye volt is Frigyes Vilmos a Hohenzoller-

nek nemzetségében, nem nélkülözött minden királyi tulajdont. Bátor, jó vagy helyesebben mondva »érzelmes« volt, óhajtotta a közjót; szenvedett ő is, mint a nemzet, Frigyes irgalmatlan uralma alatt; ő is, mint az egész nemzet, reformálni akará az államot az iga megkönnyebbítése által. Ő felülről ihletettnek, »illumináltnak« s az ég által arra hivatottnak hitte magát, hogy az erkölcsöket és a hitet helyreállítsa olyan országban, mely — így mondták neki s ő maga is elhitte, — a lelkek scepticismusa és az erkölcsök meglazulása folytán vesztének indult. Hogyan párosítja e törekvéseket hajlamaival, emez aspirációkat szenvedélyeivel, a hitet kicsapongásaival? Épen ebben volt ő gyöngye és mysticus szellem; ezért csatlakozott ő a szellemidéző sectákhoz a helyett, hogy az egyháznak alá vetette volna magát; ezért hitt inkább a látományok-, mint az evangéliumban; hallgatta a hasbeszélőt, ki Frigyes hangját utánzá, a helyett, hogy a minisztereknek, e nagy király tanítványainak szavát meghallgatta volna; ezért bizalmatlankodott a bölcs, megfontoló és tapasztalt emberek iránt és dobta magát a bizalmasok, nyeglék és kegyenczek karjaiba.

IV.

Az eredmények nem vártak magokra és végzetesek voltak. A belügyek terén Woellner, kinek befolyása gyorsan túlsúlyra emelkedett s ki magának egy minisztériumot adatott, a személyes bosszú egész érdességével teljes reakciót folytatott Frigyes rendszere ellen. Először is és a legnagyobb hévvel a gondolat ellen dühöngött e visszahatás. 1788-ban két rendelet jelent meg a lelkiismereti és a

sajtószabadság ellen. A deistáknak és bölcészeknek megtiltatott, hogy nézeteiket nyilvánosan vitassák és hirdessék. A heterodoxia ép úgy üldöztetett, mint a vallástalanság. Rideg censura örködött a beszédek és könyvek fölött. A bölcészeti munkákat orthodox papok, s az orvosi tudományról írt dolgozatokat hivatalos orvosok vizsgálata alá vetették. A politikáról nem írtak; a tudományt elfojtották. A visszatorlás kiterjedt az egyetemekre is. Hogy ennek jellegét elrejtse s hogy elejét vegye az izgalomnak, melyet az a kedélyekben kelthetett volna, rányomták a Franciaország elleni nemzeti reactionnak, a német reactionnak színezetét. Még ebben is Frigyes politikájával ellentétesen jártak el.

Azok az emberek, kik II. Frigyes Vilmostal jutottak kormányra, nemcsak a politikában voltak Franciaország határozott ellenségei, hanem szenvedélyes ellenségei valának a francia szellem- és eszméknek is. Haraggal túrték azok uralmát. Frigyes alatt a francziák uralkodtak a helyzetben az udvarnál, az akadémiákon, a színházban. A király nem engedte meg, hogy jóízű művelt ember más nyelven beszéljen, mint francziául. A francziák Berlinbe jöttek tanulmányozni a kormányzatot és a hadakozás művészetét. Publicisták, politikusok, katonák, kik pályájokon előrehaladni s a világban valamelyes feltűnést kelteni akartak, azt hívék, kötelezve vannak arra, hogy Berlinben megfordultak legyen. Főképe a katonatisztek özönlöttek ide. Lauzon, a jövődöbeli Biron tábornok ide jött; a két Custine itt találkozott Mirabeauval 1786-ban. Ez utazók oly számosan voltak, hogy a francia követ panaszkodott is e miatt. Tudatták vele egy második Mirabeaunak, az emigratióbeli Mirabeau-Tonneaunak megérkeztét, a ki akkor Németor-

szágban utazgatott. »Nagyon elég volt az első is«, írta a követ. »Engedje ez alkalommal megjegyeznem, hogy legnagyobb része ama francziáknak, kik ide jönnek, a nemzet méltóságára és tekintélyére nézve rossz hatást keltenek. Egyik részök nevetséges lelkesedéssel eltelve, mindennek fölébe helyezik Poroszországot s minden tekintetben becsmérlik Franciaország kormányát és katonai helyzetét. Mások meg oly hévvel karolják fel az ellenkező nézeteket, hogy a poroszokat sértésekkel illetik, melyeket kevésbbé phlegmaticus természetek nem tűrnének el.«

Származott legyen a baj tőlök vagy másoktól, Woellner inquisitiója azt csak súlyosbítja. Frigyes közönyös türelmessége fölkelte a specticismust s a hitvallások megvetését: Frigyes Vilmos színeskedő türelmetlensége, durva mysticismusa és pietismusa, melyek a vallást kivetkőztették természetéből, idegenkedést szültek a vallás iránt. Nincs törvény, mely az erkölcsök ellenében helyet álljon és nincs censura, mely a példánál erősebb volna. A nagy király cynismusa megrontá türelmességét, utódának szabadossága pedig megsibbasztá inquisitóját. A kicsapongás nem csökkent, hanem álarczot öltött. Az ájtatosság, melyből Frigyes alatt csak tréfát űztek, gyűlöletessé lett, mihelyt az emberekre rákényszeríteni akarák. A berlini társadalom bigottá lévén, még inkább megromlott. Tegyük hozzá azt is, hogy megszűnt gondolkozni. Frigyes bölcsészete meggyöngíthetné az elméket, de legalább nyitva tartá azokat a határozott eszmék és világos okoskodások befogadására. A babonás vallásosság, melyet az ő halála után, divatba hoztak, zavarba ejtette az elméket. A hatalom meggyengült, a korona tekintélye lehanyatlott, a hivatalos phariseismus megrontá a lelkeket.

Frigyes miniszterei alárendeltek voltak ugyan, de képzettek, engedelmesek és hűségesek valának; helyökbe a kegyenczek creaturáit ültették. Ezek tudtak rombolni, de építeni nem valának képesek. A burokratia meglazult; elveszté egyedüli tulajdonait, a vak tiszteletet és a fegyelmet, a nélkül, hogy a függetlenséget megszerezte volna. Megtarták az előző kormányzat minden fogyatkozását és elveszték minden előnyét: a mechanicus rendet és a szenvedőleges szabályosságot. A rosszul kezelt pénzek eltékoztattak. A felbomlás, mely az államot aláaknázá, beharapózott a hadseregbe is. »Ha valaha elhanyagolják a hadsereget, vége az országnak«, mondá Frigyes. Még rosszabbat tettek, mintha elhanyagolták volna: önmagának martalékul dobták oda. A hadsereg egy nemévé lett a köztársaságnak, melyben mindenki elkezdett magához húzni, ármánykodni s tetszés szerint gáncsoskodni.¹⁾ Frigyes idejében a hadsereg vitatkozik a politika fölött, Frigyes Vilmos alatt már foglalkozik a politikával. Az egység eltűnt, a kormányzat felbomlásnak indult. Egy coteria vezeti a királyt; a király pedig ármánykodik a coteria ellen. A kegyenczek a miniszterek ellen dolgoznak; az elégületlenek pedig a kegyenczek ellen működnek.

Frigyes hagyományainak képviselői, a kik uralmát túléltek, képezék emez ellenzéket. Minthogy ez a fejedelem elleni reactió főkép a francziák iránti ellenségeskedésben nyilvánult, az ellenzék emberei az új király alatt a Franciaországhoz való ragaszkodást, szövetségének keresését s eszméinek terjesztését szenvedték. Ez volt a francia párt magva, mely bár Frigyes Vilmos uralkodásának első éveit

¹⁾ L. Ranke, *Hardenberg*, I. k., XII. f.

ben nagyon meggyöngült és nagyon korlátozott volt, 1792-től kezdve új erőre kapott s a következő években jelentékeny befolyást gyakorolt a porosz politikára.

Az első helyet a király nagybátyja, Frigyes fivére: Henrik herczeg, a tizennyolczadik század hőseinek és kedvenceinek egyike foglalja el. »Vitéz katona, ügyes tábornok, mélyen gondolkodó politikus; az igazság, tudományok és művészetek barátja; a gyöngék védője, a szerencsétlenek istápolója«, mondja róla Ségur gróf. Ő volt a francziák pártfogója Berlinben. De többet ártott, mint a mennyit használt nekik; mert azon hírben állott, hogy fondorkodik és izgat. »Gallomaniája rossz szolgálatokat tett nekünk«, mondá Mirabeau. A nagy tribun, ki éppen nem dicsekedett barátságával, kevésbé hízelgő képet ad róla: »Hamis és nem tudja tettetni magát; tele van eszmével, szellemmel, tehetséggel s még sincs magának egy nézete sem. Kis eszközök, kis tanácsok telnek csak ki tőle; szenvedély, törekvés, — minden kicsiszerű ez ember lelkében, holott óriásszerű van szellemében«. Soha sem talált elég vigaszt azért, hogy nem játszta az első szerepet. Hogy része legyen benne, a bölcsész nem áttallotta azzal kérkedni, hogy ő szőtte a Lengyelország első felosztását célzó perfid összeesküvést.¹⁾ 1795-ben ő volt a Francia- és Poroszország közti béke egyik főügynöke, és mindig hű maradt e két állam szövetségének eszméjéhez. Érzelmeinek zálogakép az V. évben bemutató az Institut-nek a »*Jacques le fataliste*« kéziratát. A Directorium viszonzásul díszfegyvereket és Diderot munkáinak bekötött példányait küldé meg neki.²⁾

¹⁾ L. Ségur. *Mémoires*, I. k., 145 és köv. l.

²⁾ A Directorium jegyzőkönyvei az V. év vendémiaire 2. és 7-ikéről.

Egy másik »francia«, ki Berlinben nagy tiszteletben részesült, Parisban pedig nagy kegyben állott, a braunschweigi herczeg, Mirabeau Alcibiadese volt.¹⁾ Azok közt, kik Henrik herczeg s a braunschweigi herczeg eszméit osztották, emlegették Struenseet is, a fogyasztási adók miniszterét, »ki, meglehet, ép oly párthíve a forradalomnak, mint a mennyire minisztere Poroszországnak«, mondá Custine; azután Moellendorf, Frigyes legdicőbb hadnagyainak egyike, ki »loyalis, őszinte, szilárd és oly *erény* lakozik benne, hogy becsületére válna az e nemben termékenyebb talajnak is.«²⁾ Ezek az emberek, kik ismertek és népszerűek voltak a magasabb tiszti körökben, az egyetemeken s főkép a berlini polgárságban, a forradalom előestéjén az udvarnál befolyás nélküliek valának. A braunschweigi herczeg csak elveinek feláldozásával nyerte ott vissza hitelét. A többiekre csak akkor hallgattak, midőn végzetes események igazolák aggodalmaikat és bírálataikat.

V.

A mint Mirabeau előrelátta, a szerencsétlenség a diplomatia által kezdődött. Frigyes, ki előbb merészségével ejtette bámulatba, utóbb mérsékletével lepte meg Európát, öreg napjaira remetévé és nagyon conservatívva lett. Barátja ugyan Angliának, kaczerkodik Franciaországgal, pártfogója a németországi kis államoknak, de szövetséges marad Oroszországnak és Ausztria fél tőle. E két udvar és Poroszország között létre hozta azt a köteléket, mely a

¹⁾ *Histoire secrète*, 1786. júl. 14. és szept. 5-ki levelek.

²⁾ Mirabeau, *Histoire secrète*, 1786. decz. 2-iki levél.

közjog akkori állapotában egyedül volt képes szilárdan egybefűzni három, egymásra féltékeny és egyaránt dícs-vágyó hatalmat: a bűnrészességet. Frigyes Vilmos békében élvezhette volna a pompás nyugalmat, melyet számára előde előkészített. De ő dicsőségre vágyó volt; százhatvan-ezer főnyi hadsereg és jól megtelt kincstár állt rendelkezésére. Azt hívé, a kincstár kimeríthetetlen, a hadsereg legyőzhetetlen és beszéltetni akart magáról. Külügyminisztere, Hertzberg, nemcsak nem mérséklé, sőt nagy actiókra biztatá őt. Frigyes Vilmos hallgatott tanácsosaira, mikor így beszéltek hozzá. 1787-ben nagy tettel lépett föl. Hollandiában föllázadt a hazafi-párt; Franciaország támogatta ezt; az angolok a stathuder pártján állottak. Frigyes Vilmos ebben Franciaország megalázására jó alkalmat látott és megragadta. Hollandiába hadsereget küldött, mely majdnem kardcsapás nélkül és a nélkül, hogy Franciaország ellenszegülni mert volna, szétszórta a hazafiakat. A vállalat minden várakozás ellenére sikerült. »A mit XIV. Lajos, Turenne, Condé, Luxembourg, Louvois és 200,000 francia nem vihettek végbe Hollandiában«, írta ez expeditió előtt Mirabeau, »Poroszország, melyre a császár ügyel, sem fogja megtehetni abban az országban, melyet Franciaország támogat.« A hollandiak meghódoltak: a poroszok roppant hatalmasoknak tarták magokat. Természeti önhittségök megtizszereződött. Nem vévén számításba sem amaz okokat, melyek Franciaországnak megtilták a beavatkozást, sem azokat, melyek a hollandiak többségének azt tanácsolták, hogy ne álljanak ellent, katonai sétájok egész sikerét ama rémületnek tulajdoníták, melyet fegyvereik hírveve keltett. Franciaországot halálosan megsebzettnek hívék, megszűntek számolni vele s egy

trónnak fölemelését és egy forradalom elfojtását a világon a legkönnyebb dolognak tarták. 1792-ki hadjáratuk rettenetes számítási hibája az 1787-kinek sikeréből származik.

Pillanatra egészen átengedték magokat a diadalokozta kevélységnek. A *hármasszövetségi* szerződések, melyeket Angolországgal és Hollandiával kötöttek, szentesíték győzelmöket. ¹⁾ Poroszország elsőrangúvá lett. Hertzberg már azt hívé, hogy Európa kormányát tartja kezében. Látni fogjuk, ²⁾ mily szövevényes kalandokban compromittálta Poroszországot azon pillanatban, midőn a forradalom következtében Franciaország és Ausztria közt 1792-ben a háború kitört. Hertzberg tekervényes combinációi csakis csalódásokat hoztak Poroszországra, mely azt hívé, hogy, midőn a francia forradalom ellen háborúba veti magát, abban jó alkalmat fog találni csattanós boszúállásra és nagy előnyökre.

Frigyes Vilmos belement a királyok keresztes hadjáratába, melynek előhadát maga vezénylé is; de hirtelen megváltoztatván politikáját, a régi ember maradt és új vállalatával ugyanazon határozatlanságot, a haszonra irányuló ugyanazon utógondolatok által megzsibbasztott ugyanazon nagyratörökrekvést párosítá. Feltétlen önzetlenség lett volna egyedüli alapja és egyedüli feltétele azon háborúnak, melybe beléveté magát. E háború meghiusítá minden előrelátását, megcsalta minden reményét. Sem ő, sem tanácsosai nem állottak ama csodálatos események magaslatán, melyekkel szembeszállniok kellett. Franciaország

¹⁾ Hollandiával 1788. ápril 15-én, Angliával 1788. jún. 13. és aug. 13-án kötött szerződések.

²⁾ L. alább. VIII. fejezetet.

roppant ellenállása, Oroszország machiavellismusa, a vén Európa zavara magokon kívül és tájékozatlanokul találták őket. Hasztalan kerestek önmagokban irányt és támaszt; nyereségváagnál és ármányos szokásoknál egyebet nem találtak. Ezek szabták meg magoktartását. Már elveikben így ragályozva és megrontva lévén, vállalataik megghiúsultak. A diplomatia változékonyságai akadályozák a hadsereg mozdulatait. A vágyakozások többfélesége ellenmondásra vezetett az intézkedésekben. Mindenütt csak saját hasznukat keresvén, azt egyszerre mindenütt eltűnni látják. Innen a kétértelműség a kötelezettségekben, a kétszínűség a magatartásban, a rosszul fogamzott tervek idétlen szüleménye s a fordulatok, melyeket méltán neveztek el árulásoknak.

Igy látjuk őket egymásután mint szolgáltatják ki az oroszoknak Lengyelországot s ezt amazokkal felosztják, miután előbb védelmezni ígérték; mint conspirálnak Ausztria ellen s azt gyorsan cserben hagyják, miután előbb szövetségét keresték és háborúba taszíták; mint adják meg a jelt az uralkodóházak capitulatiójára, miután előbb a királyok keresztes hadjáratát hirdeték; mint csatlakoznak Németország feldarabolásához, miután előbb annak védelmére fegyvert fogtak; mint lesznek a forradalom első szövetségeseivé, miután előbb annak első ellenségei voltak; mint párosítják végül a porosz perfidiával, Frigyes lángesze nélkül, az osztrák képmutatást, Mária Terézia erényei nélkül. Frigyes Vilmos mindenki előtt gyanússá lévén, előkészíté Poroszország elszigeteltségét Európában, miután előbb a porosz állam hanyatlását belülről sietteté.

Az 1795-ki szerződésre következő tíz évi béke csak késleltette a katasztrófát; de az okok, melyek azt elkerül-

hetetlenné tévők, folyvást tovább hatottak s ezek 1792-ben már megvoltak. »A hadseregben«, mondja egy német történetíró,¹⁾ »a szeszély, önhittség és egoismus kapott lábra; semmi áldozatkészség, semmi odaadás a király és haza iránt; a közigazgatásban ármány, tétlenség, avult szokás, féltékenység, kevés képesség, még kevesebb buzgalom; a magasabb osztályokban élvhajzászat, semmi törekvés; fenhéjázó szellem, mely dogmatisált és bírálgatott mindent, de minden akarát- vagy szellemi erő nélkül: ime ide jutott Poroszország a tizennyolczadik század végén. A fegyelem, mely azt oly magas fokra emelé, eltűnt a kormányból és népből. Kétséggkívül maradt még a nemzetben sok erő és erőforrás, de hasznavehetetlenek voltak a lelkiismeret nélküli cselszövők, nyomorult középszerűségek és a nevetségig hiú tobzódók bandájának kormányja alatt.« Így állt Poroszország a diadalmas Franciaország ellenében — gyöngé kormányával, zavarokba sülyesztett nemzettel, tisztelet- és tekintélyvesztett diplomatiájával. Frigyes művéből még csak a hadsereg maradt volt meg: Napoleon ezt is megsemmisíté.

VI.

Úgy látszott, hogy a porosz állam e katasztrófában össze fog omlani s Poroszországnak még a neve is eltűnik Európa térképéről. Napoleon a század minden politikai doctora által könyörtelenül elítélt haldoklóra mérte az utolsó csapást. Poroszország azonban újra fölemelkedett s újjászületve került ki a rettenetes megpróbáltatásból. A férfiak, kikben e nagy mű megfogamzott, s az elemek, a

¹⁾ Philippon., id. m. I., 468 l.

melyek segélyével ők azt végrehajtották, meg voltak már abban a pillanatban, mikor a hanyatlás kezdődött, de észrevétlenek voltak. »Poroszországnak csak egy homlokzata van Európára«, mondá Pradt abbé. E különmemű anyagokból sebtében emelt homlokzat már Frigyes korában megrepedezett s könnyű volt előre látni összeomlását. De nem vették észre, hogy a talajban mély és szilárd alapok voltak, melyekre az omladékok eltakarítása után ügyes építésszek az előbbinél szilárdabb új épületet rakhatnak, melynek anyagait türelmesen gyűjtötték össze köröskörül a régi királyok.

Poroszországban a nemzet mesterséges volt, mint maga az állam. Egy történetíró szellemes kifejezése szerint »tudományosan összerakott mozaik volt.«¹⁾; de e mozaik tömör és szilárd volt s egy testet képezett. Az intézmények egygyé olvasztották össze e különböző eredetű népségeket. Az állam ez országban észszerű és nemzeti volt egyszerre mind. A burocracia hálózata, a mozgalmas felszín s a nagy városok tájéka alatt a tartományokban egész tömege volt az ugyanazon aspiratiók által lelkesített, egymás társaságában élni s ugyanazon hazát szeretni szokott embereknek, kiknél a közszellem oly neme fejlődött ki, melyet Mirabeau korában — mint mondják — még az angolok is megírgyelhettek volna s a melyet Németországban »porosz ösztönnek« neveztek el. Nem túlozták a felsőbb osztályok romlottságát, de a romlottság csak a fővárosra szorítkozott.²⁾

¹⁾ Lavisse, *Études ; Formation de l'État prussien. Revue politique*. Paris, 1881.

²⁾ *Mémoires d'un homme d'État*, I. k., 59 l.

A kis nemességet, mely az állam idege volt, nem érinthette a baj. E nemesség szegény és dolgos volt. Erre gondolt Frigyes, midőn 1782-ben a braunschweigi herczegnek ezeket írta: »Önnek az alsó s nekem a homokos szász földön nem kell attól tartanunk, hogy a gazdagság megrontsa polgártársaink érzelmeit.« A kis nemesség, mely a parasztok közt élt s a helyi kormányzattal összeforrt, tiszteletben állott a nép előtt, a melyet vezérlett s a melynek szolgálatokat tett. A nép kezdetleges és aránylag durva volt; műveltsége kevésbé fejlődött vala, de a rokkant altisztek, kikre Frigyes örömet bízta az iskolák vezetését, tudomány hiányában a gyakorlati hazafiságot tanították a növendékeknek. A poroszokat hozzá szoktatták, hogy tiszteljék a királyt és összefoglalják a haza és királyi család, a fejelem és kötelesség fogalmait.

E nemzet épen nem hullott szét azért, hogy a forma, melybe öntötték, széttörött. Az idegenekből toborzott hadsereg tönkre tétetett, de megmaradt a nép, melyet fegyverre lehetett szólítani; a nemesség teljesen készen állt arra, hogy az új sereg kereteit képezze. Itt a katonai köteléket a hűbéri kötelék s a nemzeti szellem szilárdította. A burocracia elaggott és tehetetlen volt, de a tartományokban megvolt az éberebb, élénkebb s a nemzet szükségleteihez jobban alkalmazott közigazgatás minden eleme. Az állam felbomlásnak indult, de a nép megőrizte az erőket, melyekkel államokat szoktak alapítani. Poroszországnak el kell veszni, mondák, mivel mérsékelt és egészen új szerkezetű: de épen ez menté meg.

Poroszország nagyon össze nem illő elemekből, a legkülönbözőbb eredetű tartományokból alakult. Az állam ha nem is autonómiájakat, de legalább szokásaikat tiszte-

letben tartá. Bármennyire húzott is magához, mint a korszellem igénylé, mégis létezni engedte azokat, vagyis, szabatosabban szólva, nem volt ideje teljesen lerombolni a tartományban és főkép a községben a régi kormányzati gyakorlatot. Az emlékek, hajlamok, szokások, hagyományok megmaradtak; ezek képezték a tartományi élet elemeit. Szóval, a közigazgatási összpontosítás a felszínen maradt; nem hatotta át a nemzetet. Midőn az állam megrendült, elemeinek összeszedésére nem volt szükség nagyobb mértékben összpontosítani és a reform ürügye alatt túlságba vinni azt a rendszert, mely a reformot szükségessé tevő. Visszamehettek az idő folyamában és lemondva a mesterkéltszervezetről, melyet már bukása is elítélt, a monarchia nemzeti elemeinek természetes fejlődésében keresheték az állam ujjaalkotásának eszközét. Innen a rendkívüli különbség a Franciaországban 1789-ben végbement politikai és társadalmi forradalom és a Poroszországban 1807. után megvalósult reform között. Itt ki tudták egyeztetni, a mi Franciaországban lehetetlen volt, a multnak tiszteletével s az elávelt intézményeknek fentartásával az oly mélyre ható átalakításokat, melyeket Stein és munkatársai hajtottak végre, minők: a hűbérrendszer fokozatos eltörlése, az adózás egyenlősége, az általános katonai szolgálat s mindenkinek hivatalképessége.

Ugyanezen indító okok magyarázzák meg azt is, miért szegült Porsoszország annyira ellene, daczára a heves rázkódásoknak, melyeken keresztül ment, a francia forradalom szellemének. E forradalom ép azon elvekből indult ki és ép azon központosított kormányrendszeren végződött, melyek ellen Porsoszország tiltakozott, melyektől szenvedett s melyektől reformátorai szabadulni akartak.

A nemzet nem volt zendülésekre előkészítve; az idegen hódítás nemcsak nem idézett föl forradalmat, hanem ellenkezőleg egy nemét támasztá a monarchicus érzelm megújulásának és ébredésének. A nemzet, állam és király összeolvadván, a vereség, mely fölélésté a nemzeti szellemet, fölélésté egyszersmind az odaadást az állam, és a ragaszkodást az uralkodóház iránt is. A fegyveres és egy hódítóban megszemélyesített francia forradalom győzte le a poroszokat; reformjoknak oka és czélja: fölkelés volt Franciaország katonai uralma ellen; de reactióvá lett a francziák értelmi és politikai uralma ellen. Pedig a mi a legnemesebb volt ama conceptiókban, melyeket Poroszország reformátorai hazájokra alkalmaztak, épen az képezte a tizenharmadik század eszméinek lényegét s ezeknek Franciaország volt a tűzhelye. Stein és tanítványai elsjátíták ez eszméket és ép úgy fölhasználák a porosz állam újjáalkotására, mint a hogy tették tizenhatodik százdbeli elődeik a protestantismus érdekében. Azoknak is, meg ezeknek is az eredetisége csupán abban a módban állott, melylyel a monarchicus hagyományok tiszteletét a nagy politikai és vallási újításokkal kiegyeztetni tudták. A német rend nagy-mestere lutheránussá lévén, kevésbbé gondolt alattvalóinak üdvére, mint arra, hogy nagy uralkodóházat alapítson; a vallási reform erre neki módot nyújtott, elfogadta tehát. Midőn az 1807-ki porosz miniszterek a francia forradalom némely gyakorlati eszméit Poroszország szükségleteihez alkalmazák, teljességgel nem gondoltak arra, hogy eszményi államot alkossanak s az emberiségért munkálkodjanak: csak arra volt gondjuk, hogy újjá alkossák a porosz államot; a társadalmi és politikai reform erre nekik eszközöket szolgáltatott s ők reformatorokká lettek.

E férfiak Frigyes idejében születtek s ifjúságukban tanúi valának a monarchia hanyatlásának. A catastrophá felvilágosítá őket a baj okairól, még mielőtt annak hatásait magok érezték volna. Azon nemzedékhez tartoztak, mely a nélkül, hogy megszenvedte volna a tizennyolczadik század erkölcsének bomlaszló hatását, mégis át volt hatva a század szellemétől. Megszerezték e század magas értelmi és politikai műveltségét, országuk balsorsa pedig kényszeríté őket, hogy azzal realis érzéket, mérsékletet s gyakorlatiasságot párosítsanak. A megpróbáltatás megedzé jellemeiket. Így fejlődtek húsz évi időközben 1786-tól 1806-ig amaz okok, melyek folytán Poroszország oly mélyen lehangyatlott és oly magasra emelkedett fel ismét. Rendkívüli hanyatlása épen jóllétéből származik s még rendkívülibb újjászületése hanyatlásából keletkezik.

Midőn Frigyes meghalt, unokaöcscse, ki utána következett a trónon, negyvenkét, s másod-unokaöcscse, kinek azután kellett uralkodni, tizenhat éves volt. II. Frigyes Vilmos romba döntötte, III. Frigyes Vilmos újjáalkotta Poroszországot. Az előbbi a maga személyében egyesítette a romlásnak minden okát, az utóbbi magában hordta a helyreállítás minden elemét. Mirabeau, a ki a forradalom tekintetében szimattal és állami ügyekben geniális előérzettel bírt, jobban fölismerete, mint bárki más, azt, a mi Frigyes művében szilárd és a mi törekény volt. »Megléhet«, írta azután, hogy a királyi herczeggel, a ki később III. Frigyes Vilmos név alatt uralkodott,¹⁾ megismerkedék, »meglehet, hogy hivatás vár e fiatal emberre, s ha valamely emlékezetes forradalomnak lenne vezetőjévé, messzelátó embereket ez nem fogna meglepni.«

¹⁾ *Histoire secrète*, 1786. decz. 30.

NYOLCZADIK FEJEZET,

Oroszország, Svédország, Lengyelország és a keleti ügyek.

I.

Török-, Lengyel- és Svédország jelentékeny helyet foglaltak el Franciaország régi rendszerében. Mindmennyi ellensúlyt képeztek Európa szélein s lehetővé tették, hogy a központ ily ellensúlyoktól szabaddá tétessék. Ezek szolgáltak a nagy elterelések eszközei és színtere gyanánt. Folyton ezt a szerepet tölték be a francia forradalom háborúi alatt, s a diversiók, melyeket okoztak, elhatározó befolyást gyakoroltak Franciaország sorsára. Európa északán és keletén mutatkozott az a válság, mely 1789-től 1795-ig egymás ellen ingerlé Európa nagyhatalmait, földérite követelései antagonizmusát, kitörésre vitte versengéseiket, kimutatta közjoguk fogyatkozásait, elterelési figyelmeket 1791-ig Franciaország ügyeiről, késleltetés sokáig coalitíójokat, megszibbasztá mihelyt keletkezett, és megtöré azt.

Míg nyugaton társadalmi és politikai forradalom megy végbe, keleten területi forradalom készülődik és valósul meg. E forradalmak közt nincs semmi viszony, teljesen különböző okokból származnak s a legeltérőbb eredményekre irányulnak; de ugyanazon időben keletkeznek s párhuzamosan fejlődnek. Ugyanazon hatalmak érdekelvék úgy eme, mint ama forradalmaknál s ebből visszahatás származik az egyik forradalomról a másikra. Abban a pillá-

natban, midőn Franciaország a leghevesebben szorongatott a szárnyakon, s midőn Európa késznek látszott azt megfojtani, Lengyelország lapályai felől hirtelen nagy ür támad, melynek következtében minden tömeg helyet változtat s a megkönnyebbült Franciaország újra föllélekzelhet. Bizonyos mértékben mechanicus hatás ez, de azért az innen származó elhárítás nem kevésbbé hatékony s Franciaország roppant előnyöket húz belőle. Az e fajta európai ellenforradalomban Svédországnak csak episóduszerű szerepe van, Törökország csupán ürügyeket nyújt s még maga Lengyelország is, mely elbukik, csak alkalmakat szolgáltat. Mindent Oroszország vezet, és így vegyül bele aztán a francia forradalom egész történetébe ez a hatalom, melynek katonái különben csak 1799-ben vesznek részt a Franciaország elleni küzdelemben. Beavatkozása, bár még csak közvetett, túlsúlylyal birni látszik a legfontosabb conjuncturák egynémelyikében. Az 1789. előtti Európa e tanulmányozásának befejezéseül szükséges a keleti és északi téres csatamezőt átfutni, annak főbb positióit, vagy terep-elhajlásait és vízválasztó vonalait kiemelni.

Oroszország politikai föllépése és előnyomulása Európa centruma felé, egykorú a törökök hanyatlása- és Ázsia felé irányuló visszavonulásuk mozgalmával. Csak a külső jelenségeket tekintve, e két ország a XVII. században bizonyos mértékben analogiát mutat. »Oroszországban«, mondá Voltaire, ¹⁾ »a kormány hasonlít a törökökéhez, hasonlít a strelitzek miliciája által, mely, mint a janicsároké, némelykor a trón fölött rendelkezik s majd mindig ép annyira felzavarja az államot, mint a mennyire

¹⁾ *Histoire de la Russie*; II. f.

támogatja.« De míg Törökországban a folytonos palotaforradalmak, a hatalom bizonytalansága, a magán- és közerkölcsök felbomlása a gyöngé és egyszersmind zsarnok kényuralom alatt — bizonyos tekintetben az ottoman hatalom természetes jellegét és egész kitárulását mutatják, Oroszországban ugyanazon jelenségek csak egy nagy nemzetnek, mely alakulóban van s fölszabadulni törekszik, zavaros forrongását jelentik.

Nincs török nemzet, csak ellenséges népek közt táborozó hódítók; a törökök nem államot, hanem hadsereget képeznek, mely csak hódításra való, s felbomlásnak indul, mihelyt megállapodni kénytelen. Az európai műveltség tiltva van nekik, mivel nem reformálhatják magokat a nélkül, hogy hagyományaikkal szakítsanak, vagyis a nélkül, hogy hatalmuk lényeges rugóját megrontsák. A válás köztök és az általok szolgaságba ejtett népek közt áthidalhatatlan örvényt támaszt: csak erőhatalommal tudnak uralkodni s erejük hanyatlik. Oroszországban ellenben a népek a nemzeteket alkotó ősi kötelékek legszilárdabbika: a hitvallás által vannak egybekötve.¹⁾ E hitvallás közelebb viszi őket az európai ó-világhoz s megnyitja előttök a civilisatiót. Ép annyira látjuk is hódolni őket a külbefolyásoknak, mint a mennyire azoknak a törökök ellenszegülnek. A törökök romokon telepednek meg, s a talaj táboruk körül terméketlen marad; az oroszok nagy kiterjedésű, még szűz lapályokon szaporodnak el, melyek csak a művelést várják, hogy termékenyekké legyenek. Az idő,

¹⁾ L. Anatole Leroy-Beaulieu, *L'Empire des tsars et les Russes*, I. k, II, III. és IV. könyv.

mely mindent kiszárít Törökországban, mindent életre kelt az oroszoknál.

Minden csak arra hat közre, hogy e két ország közt az antagonizmust és gyűlöletet kifejleszsze. Az oroszok hitöket Byzanczból kapták; ez az ő fővárosuk s ezt a törökök jelenlétökkel bemocskolják. A törökök elnyomják az oroszok hitfeleit és minden orosz vallási ügynek tekinti testvéreinek felszabadítását. Összhangban állnak itt a népies szenvedélyek a politika tanácsaival: az orosz uralkodók természetszerűleg a Fekete tenger, a Duna és Konstantinápoly felé hajlandók terjeszkedni; felszabadítani és hódítani: rájuk nézve azonos fogalmakká lesznek. A csároknak az a ritka szerencsájök van, hogy a nemzeti ösztön támogatja dicsvágyó számításaikat s hogy az ottoman birodalom ellen tudják fordítani azt a vallási fanatismust, mely Európára zúdítja a törököket s becsapásaikat nem régen oly félelmesekké tevő.

Az orosz politika eme lényeges vonásai sehol sem oly erősen körvonalozottak, mint Törökország felé; de megtaláljuk azokat máshol is és felismerjük minden irányban, a merre csak Oroszország megindul. Követeléseinek kezdettől fogva megvolt az a sajátos jellege, hogy rendkívül nagyok és egyszerűek egyszersmind. Soha politika nem származott közvetlenebbül és önkénytesebben magából a dolgok természetéből. Oroszország nem lélekzelhetett, nem boldogulhatott, nem növekedhetett másképp, mint csak az által, ha megnyitja maga előtt a polgárosodás és kereskedelem útjait. A kereskedelmi út a Balti-tenger volt s a svédek azt elzárták; a polgárosodás útja pedig a régi Európa volt s Lengyelország ennek minden kijáratát elfoglalá. Innen Oroszországra nézve az eredeti

antagonismus a svédek- és lengyelekkel ép úgy, mint a törökökkel. A történelem kedvezett az oroszoknak úgy Svéd- és Lengyelországban, mint Törökországban.

Svédország sokat foglalkoztatá a világot a XVII. században s a XVIII-nak első éveiben. A fény, melyet lövelt, csak futólagos volt; csak mellékeseményekben szerepelt. Nagy harczosainak elseje, Gusztáv Adolf híres segítő, a második, XII. Károly pedig királyi kalandor volt. Elveszté a balti tartományokat, kiszolgáltatá Oroszországnak az északi birodalmat és Svédországot kimerülve, elcsüggedve s magával meghasonolva hagyta hátra. Szerepe véget ért. A svédek sokat szenvedtek fejedelmeik szeszélyeitől: ezek ellen biztosítékot kerestek régi szabadságaikban, de ezeknek már csak formáival birtak. E szabadságok a középkorból származtak s csak durva erkölcsökhöz és kezdetleges szenvedélyekhez illettek. A svédek azokba belevitték még a XVIII. század zavargó és pártoskodó szellemét s a cselszövénynek összes szokásait, melyek a despotismus hajlékában meghonosodtak. A szabadsághoz való emez állítólagos visszatérés nem volt egyéb, mint hanyatlás az anarchia felé. A pártoknak, melyek képződtek, hiányzott a szilárd alap az országban, külső támaszt kerestek tehát s idegenek zsoldjába állottak. A corruptio megrontott minden intézményt, s úgy látszék, a nemzet kész engedni szomszédai beavatkozásának.

De ha a svédek nem látszanak is alkalmasabbaknak arra, hogy önmagokat szabadon kormányozzák, nem voltak kormányozhatatlanok. Megmaradt mégis a szellemekben a fegyelemnek bizonyos alapja. A viszályok szenvedélyesek valának, de nem annyira megrögzöttek, hogy elvakítsák a hazafiságot. A svédekben megvolt érzete a

veszélynek, melyet rájuk nézve meghasonlásaik képeztek. Aztán a háborús hajlamot sem vesztették el: fényes vállalatok még elvonhaták őket pártoskodásaiktól. Ez magyarázza meg amaz államcsíny sikerét, melyet III. Gusztáv 1772-ben hajtott végre s mely megmenté Svédország függetlenségét. A bölcsek tapsoltak: Gusztáv az ő tanítványuk volt, ki szerette a »felvilágosodást«, ki »ledönté a fanatismus oltárait« s a ki a bajok orvoslására azt a királyi hatalmat használta fel, melyet magához ragadott.¹⁾

Hanem ezek a merőben békés sikerek nem elégték ki Gusztávot, ki huszonhat évet számlált, rettenthetetlen volt, szereté a dicsőséget, égett a vágytól, hogy ámulatba ejtse a világot és hőstetteinek hírével betöltse ama híres párisi salonokat, melyekben megfordult s a melyek úgy közelben, mint a távolban mindig ígézet alatt tartották őt. Vegyük ehhez bizonyos fokú unatkozását, nyugtalanságát s a könnyelmű hiúság sugallatai²⁾ mellett a lovagias képzelődés pillanatnyi felcsillanásait. E mozgékony politikusban, e bölcész fejedelemben, a közvélemény ez udvarlójában egy levente lakozék, ki mindig keresztes hadjáratot keresett. Pillanatonként Gusztáv Adolf lelke látszék működni benne, s e nagy név által mintegy megszállottnak tűnt fel. De

¹⁾ L. Geffroy, *Gustave III.*, — I. k. III. f.: *Le Coup d'État* és IV. f.: *Gustave et la société française.*

²⁾ »Nem volt szíve«, monája egyik szolgája, Fersen Frigyes gróf, Axel gróf atyja, ki annyira be volt avatva a francia udvar ügyeibe a forradalom alatt. »Nyugtalan és unatkozó, állhatatlan és mozgékony ember volt ő; csak változásokra gondolt; általában semmi más nem érdeklé őt, csak az, a mi hiúságának hízeleghetett s koronájának fényét növelheté.« Léouzon-Leduc, *Correspondance du baron de Staël*, Paris, 1881. Bevezetés. XXXI. l.

hiányoztak a segélyforrások ép úgy, mint az érdekek. A mi az érdekeket illeti, Svédországnak nem volt többé más érdeke, mint az önvédelem; a mi pedig a segélyforrásokat illeti, azokat kölcsön kelle vennie. Fegyverkezéseit immár csak segélypénzen tudá fentartani.¹⁾ Svédország kénytelen lévén idegen ügyekért harczolni, a nagy ügyekben csak a segélyhad czímén vett részt. Hadi vállalatai, még a legnemzetiebbek is, csak rövidek lehettek, és szerencsések kellett hogy legyenek. A hadakozó királynak mindig tartania kellett a pártok ármányától, s az ellenségek, a kik ellen harczolt, nagyon könnyen szövetségesekre találtak saját alattvalói közt. Mindazáltal Svédország fenmaradt, sőt fölemelkedettnek látszék; reá nézve már az is sok volt, hogy csak támadásra legyen gyöngye s csak kalandok tekintetében érezze magát lenyügözve. Fájdalom, Lengyelországról ezt nem lehetett elmondani.

Lengyelország mintegy szétszórva volt a végtelen lapályokon; némikép egy kiaszott nagy állam-testnek tűnt fel, mely a földön feküdt, nagy terjedelmű földet takarva, de nem karolva át, nem foglalva azt magába. Határai bizonytalanok voltak, kormánya ideig-óráig tartó; ellenségeinek nyitott területeket és széttépett nemzetet mutatott. A mi az intézményekből fenmaradt, az állam gyengítésére,

¹⁾ Így kötöttetett meg 1784. júl. 19-én a szerződés Francia- és Svédország között. Eltekintve egy előbbi, 1783-ban létrejött szerződésben megígért subsidiumoktól, Franciaország arra kötelezé magát, hogy hat év alatt 1.200,000 livret fizet Svédországnak — a szövetségi szerződésben kikötött fegyverkezések költségeinek fedezésére. — L. Geffroy, *Gustave III.*, II. k. VII. f. E szerződés 1790-ben járt le. 1789-ben Franciaország évi 1.500,000 livret fizetett Svédországnak. Masson. *Affaires étrangères*, 50. l.

s a mi a nemzeti hagyományokból maradt meg, a nemzet meghasonlására irányult. Lengyelország alkotmánya a legellentetesebb hibákat gyűjtötte össze magába. Aristokratia volt, de »a legtökéletlenebb valamennyi közt«, mondá Montesquieu: a nép megmaradván a nemesség rabszolgaságában. Köztársaság volt, de a legmonarchicusabb s a legkevésebbé szabad, és egyszersmind: a törvények célja volt mindenkinek függetlensége, eredménye pedig, mindnyájok elnyomtatása.¹⁾ — Százezer nemes ember souverain módon kormányzá Lengyelországot. Nehány hatalmasabb és gazdagabb család ezredekre osztá és alávété magának a többieket. E nemesség alatt még mindig jobbagyságra kényszerített parasztok; középosztály, polgárság nincs, mert nem lehetett ily névvel illetni az utált és háttérbe szorított német gyarmatosokat vagy a tetszés szerint megadóztatható zsidókat, a minők Franciaországban Szép Fülöp korában voltak, kik a városokba tódultak ugyan, de nem képeztek testületet, hanem elszigetelve maradtak e nemességi köztársaságban, mint »olajcsöppek a tóban.«²⁾

A nemzet tehát nemesi hadseregből állt, mely úgy élt, mint meghódított országban s szabadon úzte minden szenvedélyét. Szerette a gyönyört s az ünnepségeket: hogy ebbeli igényeit kielégíthesse, tönkre tévé a parasztot, s kiszárítá, kimeríté saját jövedelmi forrásait ama nyomás által, melyet a rögre gyakorolt. A nemességé volt az állam, melynek javain osztozott. A király csak épen névkölcsönzője volt a nemességnek, mely őt választá s a választás

¹⁾ *Esprit des lois*, II. könyv, III. f.

²⁾ Anatole Leroy-Beaulieu, *L'Empire des tsars et les Russes*, I. k, 289. l.

előtt a *Pactum conventumok* czímén reá kényszeríté az anticipált lemondást a hatalomról, melynek csak jelvényeit kapta. Midőn a király kikiáltatott, a nemesek őt lekötve tartották az országgyűlés segélyével, mely nélkül semmit sem tehetett s a melyben ő semmi sem volt. Egyébiránt e gyűlés tagjai ép oly féltékenységgel viseltettek egymás irányában, mint a király iránt. A hatalom mindnyájoké volt, s mindenkinek hatalmában állt annak gyakorlatát megghiusítani. A határozatokhoz a szavazatok egyhangúsága kívántatván, a *liberum veto* a köztársaság sorsát egy esztelen szeszélyének vagy egy gonosz számításainak rendelte alá.

E szerint az anarchia lett az állam rendes élete, s csak egy orvos maradt annak kikerülésére, oly orvos, mely rosszabb magánál a bajnál: a polgárháború. Államot alkotni az államban, felfüggeszteni a törvényeket, erőhatalommal rákényszeríteni egy *factio* akarátát a többiekre: a mi máshol zendülésnek tekintetett, vagy épen árulási bünténynek tudatott be, az a lengyelekre nézve csak közjogi gyakorlat volt. Ezt nevezték *Confoederatio* alkotásának, s ez volt az anarchia egyedüli mérséklőszere. A fölkelés volt e kormányzat első elvének kikerülhetetlen folyománya.

A mi a nép névtelen tömegeit illeti, ezek görnyedtek az iga alatt s baromilag elbutítottak a nyomor homályában. »Az önök parasztjai«, írta Mably a lengyeleknek, »a legnyomorultabb szolgaságban sínlődnek. A földesuraknak nincs annyi lelkök, hogy bár annyira kiméeljék őket mint lovaikat.« ¹⁾

¹⁾ *Du gouvernement et des lois de la Pologne*, 1781. — L. Ségur, *Mémoires*, II. k, 233. l. — Rambaud, *Histoire de Russie*, 478. l.

A megvető, lealacsonyító közöny, melyet irántok uraik mutattak, közönyösökké tévé őket uraik sorsa iránt. A kormány idegen volt rájuk nézve. Nem érzék polgároknak magokat; a nemzet eltaszítá magától őket, nem ismerék tehát a nemzetet. Nagyon kevésbé volt fontos előttök, hogy az uralom nevet cseréljen, ha ugyanazon jelleget tartja meg; de szerencsét kívántak magoknak a változáshoz, ha sorsuk megkönnyebbült. Dermedtségökből csak azért ébredtek föl, hogy a legvakabb fanatismusnak engedjék át magokat, és első dühök uraik ellen fordult. Uraik fölfegyverezvén őket az ellenség ellen, mindig parasztlázadásoknak tették ki magokat.

Lengyelország a XVIII. századbéli Európában nem egyéb többé anachronismusnál. Míg ily módon önmagától nyílik meg szomszédai ármányai- és becsapásainak, ezek összpontosítják hatalmukat. Szomszédai a tudomány minden segédeszközével s a modern államok roppant szervezétével kezdik meg e középkori polgárzat ostromát. Ez pedig az ellenség tűzérei- és mérnökeivel csak elavult védelmet, lerombolt várfalakat s egy csapat hősi, de fegyelmetlen leventét állít szembe, kik mögött az összeesküvésekkel, pártoskodásokkal és csüggeteg polgárokkal telt városban félig vad, kiéhezett, rablásra és vérengzésre kész lakosság áll.

Poroszország, Ausztria és Oroszország feldarabolák Lengyelországot 1772-ben. E rettenetes példán okúlt Svédország; viszont Lengyelországra a svédek példája látszott hatni. Mind azok a lengyelek, kik őszintén szerették hazájukat, belátták, hogy azt csak nagy reformok árán menthetik meg. El kellett törölni azt a *liberum vetót*, mely megbontotta a nemzetet; ama capitulatiókat, *pactum conventumokat*, melyek békóba verék a hatalmat és ama *confoederatió*-

kat, melyek széttépték az államot. Adót kellett behozni s azt a kincstárba befizetni, a helyett hogy ellopják; sorezredeket és tűzérseget kellett állítani a fényes és zavargó *pospolita* helyébe, ki az volt a porosz és orosz csapatokra nézve, mik a francia lovagok voltak az angol íjászokra nézve Crécynél és Azincourtnál; végül polgári életre keltetni s a haza sorsa iránt érdeklődőkké tenni kellett ama roppant tömegét a lakosoknak, kik még mindig ki voltak zárva a nemzetből, s a kikkel úgy kellett bánni, mint polgárokkal, ha azt akarták, hogy őket egykor az ország védelmére szólítsák. E gondolatok foglalkoztaták a lengyel hazafiakat, midőn 1788-ban összeült Grodnóban ama nevezetes országgyűlés, melynek rendeltetése lett volna, újjáteremteni a köztársaságot, de mely, ellenkezőleg, betetőzé annak leigázását.

A lengyelekben megvolt — s ez az, a miért a történelem nem vonhatja meg érdeklődését balsorsuktól, — bajaiknak mély érzete, azok orvoslásának forró vágya, eredetök tisztelete, a hit a jövőben, a lelkesedés és önzetlenség igen magasztos hagyománya, a nemes, fenkölt ügyek iránti odaadás, az áldozatkészség és szenvedélyes ragaszkodás a hazához. Im' ezek az ő erényeik, de, Lengyelország szerencsétlenségére, ez erényeket mindenki a saját pártja szolgálatába állítá. Minden párt önmagában látta az egész köztársaságot; hogy diadalmaskodhassék, egyik párt sem habozott idegeneket hívni segítségül, s valamennyien ellenségeknek tekinték a versenyző pártokat. Az idegenek ezt hasznukra fordíták és éleszték e visszavonásokat. Azt lehet mondani, hogy Lengyelországban mindenkinek volt pártja, kivéve a köztársaságot magát, s a lengyelek számítottak mindenkire, kivéve önmagokat.

Az államból hiányzott a lélek. A királynak, Poniatowski Szaniszlónak, csak egy jogcíme vala az uralkodásra: II. Katalin kedvese volt. Hazájának trónján szolgálkú maradt régi szeretője iránt, s a kegyencz kötelmei mindig megzsibbaszták benne a király hazafias szándoklatait. Aztán az anarchiának közepette, melyben Lengyelország volt, a reformkísérletek új meghasonlásokra szolgáltak ürügyül. A veszély egyenetlenkedőkké tevő a lengyeleket: mindenki ellenfeleiben keresé ennek okát s maga a hazafiság szolgált indító okúl a villongásra. Daczára a nemes elhatározásoknak, melyeket Franciaország elvei és példája sugaltak a lengyeleknek, a francia forradalom még növelé propagandája által a pártviszályokat. Ama mértékben, a mint a francia forradalom mindinkább a népbe hatolt, éleszté föl mindjobban a haragot, melyet természet-szerűleg urai iránt érzett. Lengyelországban minden az anárchia terjesztésére s minden a köztársaság hanyatlására hatott közre. Ugyanakkor pedig minden csak Oroszország megszilárdulását és emelkedését segíté elő.

II.

A forradalmi propaganda nem érintheté Oroszországot. Nem csak a távolság, de maga e birodalom műveltségének jellege is hozzáférhetetlenné tevő azt a forradalomra nézve. Itt még semmi sem volt megérve sem a politikai, sem a polgári szabadságra. A francia forradalom három főeleme hiányzott Oroszországban: kiváltságos és tehetetlen nemesség, magasra törő és erős polgárság és birtokos parasztok.¹⁾ Az 1789-ki forradalom mindenek-

¹⁾ L. Anatole Leroy-Beaulieu, *L'Empire des tsars et les Rus-*

előtt forradalom a tulajdonban; lényegileg az egyéni tulajdon elvéből indul ki. A parasztok ennek még a fogalmát sem ismerék Oroszországban, következőleg nem is fogták fel a forradalomnak egész eszméjét sem. Egyedül a nemés volt birtokos, de az orosz nemesnek a nyugotival nem volt egy közös vonása sem. Az orosz nemességben semmi hűbéri sincs. Ez merőben a czárok által alkotott s minden államhivatalnok előtt nyitva álló hierarchia, melybe a ranggal emelkedhetni. E nemesség, mely hivatalos foglalkozásoknak felel meg, nem nyújt semminő politikai jogokat az azokkal felruházottnak. Nem képeznek egy testületet. A városok, melyek hasonlíthatatlanúl ritkábbak és kevésbbé népeseek, mint Franciaországban, kereskedőket, iparosokat, főkép pedig hivatalnokokat foglalnak magokban; az európai minta szerinti polgárságnak semminő elemét sem mutatják föl. Az állam-felség előtt leboruló s keze alatt meggörnyedt egyének ezek, kik nagyon kevésbé hozzáférhetők a nyugoti eszmékre nézve s nagyon ellene szegülnek ez eszmék befolyásának.

Alakúl ugyan az 1789-et megelőző években egy csoportja a »hazafiaknak«, kik »felvilágosodott kormányról« álmodoznak, de nem gyakorolnak hatást s csak Sándor uralma alatt jutnak kormányra. Egyébiránt nagyon kevésbé demokraták lévén s azzal büszkélkedvén, hogy mindenben nagyon oroszok, csak brumaire 18-ika után, a *Code civil*-ben s Bonaparte consulátusának zsarnoki alakjában kezdék megérteni és csodálni a francia forradalmat. Akkor is csak arra merítették ihletet belőle, hogy az államot reformálván, a hatalmat erősítsék.

ses, főleg I. k, V. könyv; *La Hiérarchie sociale* és VI. könyv: *La Noblesse et le Tchine*.

Az egykorúak legnagyobb része Franciaország eseményeiben, 1789-től 1799-ig, az ostoba vagy gyűlöletes saturaliak sorozatánál nem lát egyebet. Kivéve a győzelmeket, melyeket nem tudnak magoknak megmagyarázni, Franciaország egy második Lengyelország, vagyis szemökben a világon a legnyomorúttabb dolog benyomását gyakorolja rájuk. Ilyen ítéletet alkot magának az a »felvilágosúlt«, a bölcsészet velejéből táplálkozott nemesség. Első pillanatban csodálkozik rajta az ember. De tekintetbe kell venni, hogy ez orosz nemes emberek műveltsége merőben felületes, s hogy inkább csak francia szavakat recitálnak, de nem a francia nyelvet beszélik. A fődologban ők nagyon barbárok, nagyon változékonyak s nagyon megvetik főkép az idegen ügyeket, melyek őket csak távolról s csak közvetve érdeklik. »Önöknél«, mondá nekik Joseph de Maistre, »semmi sem állandó, csak az állhatatlanság.« A divat és szeszély, melyek előbb a bölcsészek felé fordultak, minden átmenet és nehézség nélkül az emigránsokat karolták fel. A mit a forradalom előtt oly igen kedveltek, az a régi, nagyon szabad szellemű, nagyon finom műveltségű, érzelmeiben és aspiratióiban nagyon nemes francia társadalom volt; de 1793-ban már úgy találták, hogy azt egy Richelieu herczeg jobban képviseli, mint egy Robespierre. A fordulat náluk a valóságban nem oly különös, mint a minőnek látszik. Hogy magokat másoktól megkülönböztessék, kasztszellemből és keresett választékosságból francziául szerettek beszélni és bölcsészettel kérkedni; de mióta a bölcsészet forradalmivá, a forradalom demokratikussá és Franciaország néppé lett: egyenlő gyűlölettel halmozák el s egyenlő göggel kárhoztaták a bölcsészetet, a forradalmat és Franciaországot. A mi az orosz nemzet zömét illeti,

ez ebben teljesen közönyös maradt. »I. Péter, hogy e nemzetet kiművelje, úgy hatott rá, mint a választóvíz a vasra«, mondá Frigyes.¹⁾ A csárok gyakran nehézségekkel találkoztak abbeli törekvéseik közben, hogy a nyugoti műveltséget alattvalóikkal elsajátíttassák, — míg a kormánynak nagyon is könnyű munka volt, ellenszegülni a forradalmi propagandának.

Ekkor Oroszországban csak egy kötelék van, mely a lelkeket egyesíti: a vallásos hit; csak egy közös eszme, mely szenvedélyesen lelkesíti az embereket: a birodalom kiterjesztése vagyis a nemzeti hitvallás propagatiója. Az oroszok Franciaországgal párhuzamosan nagyon eltérő, de azért nem kevésbbé félelmes hatalmat fejtenek ki. Az orosz hadcsapatok, daczára modern fegyverzetőknek, még barbárok. Roppant hadi málháikkal, elmaradozóik nagy tömegével, a pusztulással, melyet magok után hátra hagynak s a ragálylyal, mely nyomukban terjed, a régi ázsiai invasiók módjára nyomúlnak előre. De maga a katona-anyag kitűnő; a fáradságban kitartó, nélkülözésekben lemondó, brutális lelkesedése és fatalista megnyugvása pótolja tisztjeinek elégtelenségét, képtelenségét. Oly vezér, ki ez emberek szenvedélyeit mozgásba hozni tudja, mint például egy önfejű és fanaticus Szuvaroff, a világ végére vezetheti őket. Csak 1799-ben szálltak ki a küzdőhomokra s a francziák már az első összecsapásnál tapasztalák, mily mértékben retteneteseek.

A csárok csak hasznos hódításokat kívánnak; csak népszerű háborúkba kezdenek s az állam érdekében csak a nemzeti szenvedélyek által támogatott terveket alkotnak.

¹⁾ *Mémoires*, I. f.

A dolgok természete által sugalt politikájok világos és egyszerű: ez magyarázza meg azt, hogy e politika a hatalom körében végbement folytonos forradalmak közt is ugyanaz maradt. A trón ingatag; vakmerő bitorlás és gyilkosság látszanak képezni az uralkodásban való utódlás egyedüli állandó törvényét. A fejedelmek egész csapatát — kíséretét — hozzák magokkal a kegyenczeknek vagy bűntársaknak, kik majdnem valamennyien alacsony származású idegenek vagy kalandorok.

A hagyományok fentartására nincsenek sem intézmények, sem tanácsok, sem udvar, még sem látszanak soha sem megszakítottaknak. Nagy Péterre egy liflandi pórno következik, ki sem olvasni, sem írni nem tud, s a kinek oldala mellett egy herceggé és regenssé lett kalácssütő foglal helyet. Később uralkodónői szeszély egy kurlandi lovász fiát hívja meg az állam igazgatására. »Négy könnyelmű nő, két gyermek, két eszelős vagy maniacus; ím' ezek Péter utódai egy évszázad alatt«, mondja egy történetíró.¹⁾

Azonban mindnyájokat ugyanazon ösztön hajtván, ugyanazon irányok: a Fekete tenger, a Balti tenger és Közép-Európa felé vetik magokat. Mindnyájan a török, a svéd s a lengyel rovására szándékoznak vagy igyekeznek nagyobbodni. Midőn 1762-ben egy új kaszárnya- és alcôve-forradalom egy kis német hercegnő kezébe játssza a muszkák örökségét, mind ezen utak már kijelölve voltak és nyitva álltak. II. Katalin szellemének rendkívüli erejét e hagyományos tervek megvalósítására fordítja. A szerencse, mely Oroszországnak e nagy feladatokat előkészíté s mely annak oly kedvező alkalmakat szolgáltatott, egyút-

¹⁾ Anátole Leroy-Beaulieu, I. k. 251—252. l.

tal e birodalomnak olyan uralkodót adott, a ki amaz alkalmakat a legjobban tudá kihasználni.

Anhalti Katalin 1789-ben hatvan éves.¹⁾ Inkább tekintélyes megjelenésű, mint szép; vonásaiban erély, tekintetében tűz s arczatáról bizonyos nemesség, komolyság s mérséklet sugárzik le, a mi ellentéte annak, a mit hihetetlen erkölcsi romlottságáról tudunk. A bölcészek csodálatának tárgyát képezé, kik az ösztönökben keresték az erény elveit, és botrány volna ő a trónuson, ha azon még lehetséges volna a botrány. Magával emelé föl bűntársait és szeretőit, kiket tisztséggel és gazdagsággal halmozott el s a kikkől minisztereket, tábornokokat, követeket, grófokat és hercegeket csinált.²⁾ 1789. táján Orloff Elek már visszavonulóban van s félig kegyvesztett; Potemkin a kegyencznek már csak méltóságait és befolyását birja, de befolyása még rendkívül nagy s méltósága csodaszerű: Oroszországnak ő a második személyisége, ő a hadak főparancsnoka és oly vagyonnak ura, melyet százhetvenöt millió livre-re becsülnek. Katalin többi szeretői — egész litániai névsor, a mint nevezék³⁾ — már mind megnemesítve és elhelyezve vannak. De azért mindig van egy-egy címzetes kedvese is; hanem a címzetes elég gyakran változik s a míg csak mű-

1) Szül. 1729-ben s 1745-ben nőül ment Péter herceghez, a ki 1762-ben követé a trónon Erzsébetet s a kit még trónra jutásának évében fosztott meg a tróntól Katalin.

2) »Hideg fő, hajlíthatatlan lélek, tüzes vérmérséklet, ki a királynő kegyét és nemességét a markotányosnő erkölceivel párosítja, . . . a ki ép úgy képes tréfálni Voltaire-rel vagy vitatkozni Frigyes-sel, mint lovasszázadokat vezényelni vagy kozákjainak orgiáiban részt venni.« Le duc De Broglie, *Le Secret du Roi*, II. k, 16. l.

3) Sainte-Beuve, *Nouveaux Lundis*, II. k, »II. Katalin« czikk.

ködében van, hogy hitelét fentarthassa, nem szűnik meg ama mesterfogásokkal élni, melyeket máshol a »megszokott ágyasok«, Versaillesban Pompadour asszony s Berlinben Rietz asszony használtak. A kegyenczek önmagok választják ki azokat, kik helyöket pótolni foggják; többen be is mutatják utódjokat. A császárnő pedig, ha már megunta őket vagy elégületlen velök, elbocsátja, megházasítja, megadományozza őket. Az udvarnál ezek egy coteriát alkotnak, melyet Rulhière »a kegyenczek factiójának« nevez s melyet egy komolyabb csoporttal, »a miniszterek pártjával«, szoktak szembeállítani. De e sajátságos asszony, ki a feslettség tekintetében vele versenyző királyoktól nagyon különbözik, férfiasabb például egy XV. Lajosnál, s szeretői között mindig uralkodónő maradván, mint XIV. Lajos a maga ágyasai közt, életét két részre osztja s az egyiket a kormányzásnak, a másikat a szerelemnek szenteli. ¹⁾ A nő gyöngeségei, féltékenységei és nyugtalanságai életének csak utolsó éveiben zavarák meg a császárnőt, mikor már nem szabadúlhatott a kor terheitől, mikor számlálni kezdé a napokat, melyek neki a szerelemre még megmaradtak s mikor az öregség kimerítő türelmetlensége lelkének egyensúlyát bontá meg.

1789-ben szellemének még teljes birtokában van és soha orosz fejedelem nem volt oly nagy az uralkodásban. Nem is volt Oroszországnak soha oly tökéletesen orosz uralkodója, mint e német nő. A politikai szerencsejáték a kezébe játszá a czárok örökségét, és ő tudja is igazolni szerencsáját s bizonyos tekintetben törvényesíteni bitor-

¹⁾ Eugène Melchior de Vogué, *Le Fils de Pierre le Grand. — Un changement de règne*, 316. l. Paris, 1884.

lását. Míg I. Péter annyit bajlódott, hogy európaivá legyen, Katalin felhasználja szellemének minden erejét, jellemének minden határozottságát, hogy oroszszá tegye magát. Csak lehetséges reformokba kezd s reformjai meg is hozzák a gyümölcsöket. Oroszországot átalakítva és virágzó állapotban hagyja hátra. A forradalmakban különben megedzett alattvalói csak e nagy eredményeket veszik tekintetbe és örömet feledik azok eredetének bűneit. Pétervárott és Moszkvában ép úgy mondják: *a czárnő*, mint a hogy XIV. Lajos alatt Párisban és Versaillesban mondták: *a király!*¹⁾

Katalin a párisi kiváló szellemekkel folytatott levelezéseiben messze kimagaslónak tűnik föl híres barátai, például Grimm, sőt még Voltaire fölött is;²⁾ de ha csak leveleiből ismerjük, csupán a külszín után fognók megismerni, mi által nagy igazságtalanságot követünk el szelleme iránt. Különösen pedig kiteszszük magunkat annak, hogy a francia forradalom korszaka alatt követett politikájából semmit meg ne értsünk. Nem lehet megmagya-

¹⁾ Eugène Melchior de Vogué, id. munk. 299. és köv. l. »Sem a hódítások, sem a külföldi tetszészaj nem voltak azok, melyek a császárnő népszerűségének legjavát biztosíták; dicsőségének valódi jogcíme: a birodalom belső átalakítása volt. A Nagy Péter által nagy, durva vonásokban vázolt emez átalakítás valóban csak Katalin alatt ment végbe... Uralma alatt a Nyugot parodiája ügyes utánzássá lett... Vidéken a közigazgatás kerékművei baj nélkül működnek, a közhivatalok járandóságai biztosítva vannak, az igazság kiszolgáltatik, a kereskedelem támogatásban részesül. És ezúttal az átalakulás rázkodás és erőszak nélkül, humánus eszközök és mindnyájok közreműködése által megy végbe.«

²⁾ Katalinnak Voltaire-rel s a bölcsészekkel való viszonyára nézve l. fentebb.

rázni, hogyan mutathatja magát a XVIII. század eme »Semiramisa« oly rágalmazó és elkeseredett ellenségeül ama forradalomnak, mely — legalább első föllépésében — azok eszméinek megvalósítása volt, kiket a császárnő nyíltan mestereinek és barátinak ismert el. Csodálatos, hogy hallatlan sarcasticus hévvel hirdeti a királyok keresztes háborúját és alkalmazza a forradalom ellen Voltaire és az encyclopaedisták rettentő harczi kiáltását, azt az *Écrasez l'infâme*-ot, mely alatt a bölcészek összes hada az egyház elleni ostromra kelt.¹⁾ És meglepő, hogy midőn Lengyelországban támogatja azt, a mi ellen Franciaországban küzd, ugyanazon hévvel igyekszik fentartani az anarchiát Varsóban, mint helyreállítani a tiszta monarchiát Párisban. Ebből azt lehet következtetni, hogy nem vezéreltette magát elvek által, a mi egészen rendén van, és hogy nélkülözte a következetességet terveiben, a mi már súlyos hiba.

Az elveknek valóban semmi közük emez üggyhöz. Katalin teljességgel nem törődött azokkal. A franciaországi forradalom megzavarja számításait: tehát utálja; a lengyelországi anarchia megfelel terveinek: tehát szítja. Rettentő ítéleteket mond ki a lázongó francziákra, de azok végrehajtásának gondját a németekre hagyja. Eszében sincs, csak egy katonáját is letéríteni Oroszország útjairól. Népeinek hajlamai s államainak távolsága biztosíták őt a propaganda ellen; büntetlenül ismerheté félre a francia forradalom természetét. Ő ez európai nagy válságban csak az alkalmak sorozatát látta politikájának céljaira. A ki-

¹⁾ L. levelezését Grimmel. *Publications de la société d'histoire de Russie*. Pétersbourg, 1878.

rályok ügye reá nézve csak ürügy volt, hogy saját vállalatait előbbre vigye. E pontban mindig tisztán lát s valóban rendkívüli határozottság- és szilárdsággal működik.

E fejedelemnőt úgy kell vennünk, a minő: fajra és jellemre nézve német, ki nagy orosz uralkodóvá lett. Hatalmas lángész, finom szellem; magánéletében természetes, a politikában színeskedő; szenvedélyeiben nagyon féktelen; nyilvános magaviseletében nagyon tartozkodó, feszes; eszélylyel roppant dicsvágyat ápol s a legnagyobb mértékben bírja a nagy politikusok főtulajdonait: a szempontok tisztaságát s a jellem állhatatosságát.¹⁾ Bár erős és bölcsészetre hajló szellem, okosságból orthodoxxá lesz s nem háborgatja alattvalóinak babonáit. Épen azért uralkodik az oroszokon, mert kívülről tekinti őket. Ha orosz volna, elveszne a homályos eszmék zavarában, melyek a szellemekeket Oroszországban mozgatják. De ő német, megállapodott, komoly, élesen látó, módszeres; kevésbbé sentimentalis mint Mária Terézia, és humánusabb mint Frigyes; nem bírja sem az elsőnek magánerényeit, sem a másodiknak ördögi szellemét, de mint azokban, benne is megvan a pozitív érzék a dolgok iránt, a törekvés a bizonyosra és megvetése a lehetetlennek.

Egész természetesen fejti s könnyeden válogatja ki az orosz chaosból a valódi szükségleteket, az élő erőket, a határozatlan aspirációkat, s mind ezt alkalmazza arányaihoz saját szellemének, mely egyike a legrendszeresebbek és legkövetkezetesebbeknek, melyek csak valaha léteztek. Minthogy csak saját eszméjét követi, eszméje pedig mindig legszabatosabb és leghatározottabb, nem ejtik za-

¹⁾ L. Ségur, *Mémoires*, II. k. 200. l.

varba az ellenmondások, melyeket szavai és magatartása közt idegenek fedeznek föl. Neki elég, ha tervei közt nincsenek ellenmondások. Ereje és magasabb művészete épen abban áll, hogy ugyanazon terv megvalósítására a legellentétesebb elemeket használja fel. A kor nyelvét beszéli ugyan, de megtartá az eszmék egyszerűségét, a szellem hajlékonyságát s a kezdetleges természetek szenvedélyének hatályosságát. A század eszméi csak úgy hatnak lelkére, mint a sugár, mely a vizek felszínén csillámlik, de a nélkül, hogy a mélységeket fölmelegítné.¹⁾ Értelmi kaczérságra és politikai negélyeskedésre megvannak bölcsész udvaroncjai; de szerelem tekintetében örömet tartja magát az orosz gránátosokhoz. »Ön nagy politikus«, írja egyszer Grimmnek, »két lapon átfutja egész Európát; de mivel ezt azért tevő, hogy megmondja nekem, hogy csak azt cselekedjem, a mit érdekem parancsol, biztosítom, hogy ezt nem is fogom elmulasztani.«

III.

Nem is mulasztá el soha, s azon időben, mikor a francia forradalom készülődött, ő azt a *görög terv* név alatt ismeretes roppant combinatiót forgatá fejében, mely Oroszország jövődöbeli nagy tervekép maradt meg. Ka-

¹⁾ A kik francia módra öltöztetik fel és akkori párisi nőnek képzelik, csak torzképét látják. III. Gusztávra nézve ezeket írja barát-nőjének, Bielke asszonynak: »Ő tetőtől talpig francia s mindenben a francziákat utánozza; én azonban ennek majdnem merőben ellenkezője vagyok; soha életemben nem szenvedhettem az utánzást s hogy kereken kimondjam, oly teljesen eredeti vagyok, mint a leg-törzsökösebb angol.« — *Lettres à madame de Bielke, Publications de la société d'histoire de Russie.*

talinnak nem volt elég, hogy elvette a lengyelektől Fehér-Oroszországot, a törököktől meg Krimiát; nem volt elég, hogy a Dunában itatta meg az oroszok lovait s győzelmesen járatta meg hajóikat a Földközi és Adriai, meg a Sziget-tengereken; nem volt elég, hogy szent háborúra hívta fel a görögöket s hogy a szultán keresztény alattvalóinak pártfogójául veté föl¹⁾ magát: ő a csárok hagyományos tervét teljesen végrehajtani, az orosz nép álmát megvalósítani, Európából a hitetlent kiűzni s az orthodoxiának megtisztított fővárosát visszaadni akará. Konstantinápolyban visszaállítani a görög császárságot unokája, Konstantin javára, a kit születése óta erre kiszemelt volt,²⁾ ezen császárság közt, mely a Dunáig terjedne és Oroszország közt, melynek a Dniester szabna határt, egy közbeneső államot alkotni, mely »Dácia« nevet fogna kapni:³⁾ ezek azon tervek, melyeket a czárnő 1782. óta⁴⁾ forralt s melyeket Ausztriával való szövetségének segítségével megvalósítani⁵⁾ remélt. II. József ezeknek teljesen meg volt nyerve, mert belőlök nagy hasznot húzni remélt,⁶⁾ s a két szövetséges, kik közt minden év szorosabbra fűzte a barátságot, csak a

¹⁾ L. *Question d'Orient au dix-huitième siècle.*

²⁾ L. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches*, VI. k. 268. és köv. l. Gotha, 1859.

³⁾ Az orosz határ a Bugig terjedt. Oroszország e szerint a Bug s a Dniester közti területet szerezte volna meg Otsakow várossal. L. Strelbitsky, *Possessions des Turcs sur le continent européen de 1700 à 1879.*

⁴⁾ Katalin II. Józsefhez, 1782. szept. 10. *Arneth Joseph II. u. Katharina.*

⁵⁾ L. Martens, *Traité de l'Autriche avec la Russie*, II. k. 96. és köv. l.

⁶⁾ L. fentebb.

kedvező szelet várta, hogy megkezdje az új arany gyapju elfoglalását.

Várták 1787. év őszeig. Az addig borús ég derülni látszott számukra. Csak Franciaország részéről tartottak komoly akadályoktól, Franciaország pedig, mely pár év előtt oly magasra emelkedett volt, oly belső válságnak nézett elébe, mely alkalmasnak látszott arra, hogy a színtértől sokáig távol tartsa. Vergennes 1787. februárban halt meg, Franciaország október hóban már kénytelen volt Hollandiában Poroszország és Anglia elől meghátrálni. Ez az incidens egész Európának oly zavarokat jelzett, melyek komolyságát addig senki sem gyanítá. Franciaország ellenségei örültek rajta és szándékosan nagyították következményeit. Nekik olybá tűnt föl, mintha Franciaország elérte volna a rokkantságot s Európának jövőre azzal nem kellene többé számot vetni.

E fölfogások, melyek a szárazföld régi monarchiáira nagyon gyászos következményeket hoztak, 1787. végén nyilatkoztak. Mind az, a mi Franciaországban ezen időtől kezdve 1793. végeig történik, csak megerősíti őket azoknak szellemében, kik után eddig igazodtak. »Franciaország elveszté Hollandiával fönnállott szövetségét s tekintélyének maradványát Európában«, írja a porosz Hertzberg. II. Józsefnek pedig e mondást tulajdonítják: »Franciaország elbukott s kétlem, hogy újra fölemelkedjék.« — »Ebből látszik«, írja fivérének, Lipótnak,¹⁾ »hogy még oly nagy állam is, melynek akkora segélyforrásai, kedvező helyzete és eszközei vannak, mily kevés idő alatt vesztheti el hitelét, befolyását, erejét és hatalmát — képes államfő és rend

¹⁾ 1787. okt. 21. Arneht, *Joseph II. u. Leopold.*

hiányában.« Katalin meg így írt Grimmnek 1787. novemberében: »Nem lehet azt mondani, hogy XVI. Lajosnak hizelegnének. A világon mindent elkövettek, hogy rábeszéljék: vesse gyámság alá magát, és hogy meggyőzzék arról, hogy semmit sem ért a dologhoz. De ő szorgalmas, jó, egyenes természetű és jót akar. Ha azért hátráltak meg, hogy aztán annál nagyobbat ugorjanak előre, jól van; de ha meghátráltak s nem fognak ugrani, hanem hagyják a Ge-ket és Gu-kat, ¹⁾ hogy tetszésük szerint ócsároljanak, oh, akkor vége a kétszáz év óta szerzett tekintélynek, mert ki fogja ezt azoknak elhinni, a kiknek sem akaratuk, sem erejük, sem idegeik nincsenek?«

Franciaországnak ez elhomályosulása épen kapóra jött a bécsi és pétervári szövetségesekre nézve, mert ezzel megjött az idő s az alkalom, melyre várakoztak. Az alkalom azonban megelőző, ha nem is vágyaikat, de előkészületeiket. A magokat fenyegetetteknek érzett törökök elébök vágtak és ellenfeleiket nyilatkozni kényszeríték. Oroszország konstantinápolyi követe, Bulgakoff 1787. aug. 13-án értekezletre hivatott. A törökök a Krim visszaadását követelték tőle, mit ez megtagadván, a Hét-Torony várba zárták őt, a mi a törökök közjoga szerint a hadüzenet ünnepélyes formája volt. Az oroszok nem voltak elkészülve; II. József ellenben azt hívé, hogy el van készülve, s jóllehet a törökök ellene semmi ellenséges ténnyt el nem követtek, jónak látta mégis »csattanós ténynyel« tudtokra adni irányukban táplált szándoklatait. Ez a csattanós tény: Belgrád megrohanása volt, melyben titkos összeköttetései voltak s

¹⁾ *Ge.*: (George) III. György; *Gu.*: (Guillaume) II. Frigyes Vilmos.

a melyet »egy éjjel elfoglalni remélt«. Az expeditió 1787. decz. 3-án lőn megkísértve, de megghiúsult. Rendes háborúra kellett vinni tehát a dolgot. II. József 1788. febr. 9-én üzente meg a háborút, de minthogy az időszak megakasztá a hadműveleteket, a diplomaták e körülményt felhasználták, hogy mozgásba hozzák egymást, s egész Európában keresék is a szövetségeket és oldaltámadásokat.

Franciaország, bármennyire lenyűgözve volt, mégis foglalkoztatá a hódítókat. Tényleges semlegessége nekik nem volt elég; ők azt magokkal compromittálni, s ha lehet, tetszésök szerint vezetni is akarák. Péterváron ekkor egy nagyon kegyes, szellemes és hazafias francia nagykövet volt: Ségur gróf. Az oroszok öt nyájasságokkal halmozták el s minden módon a kedvében jártak. Nagyon behizelgő és nagyon szineskedő javaslataik abban állottak, hogy Anglia, Poroszország és Hollandia coalitiojával Ausztria, Oroszország, Francia- és Spanyolország *négyes szövetségét* kell szembeállítani. Egy ily szellemben fogalmazott szerződési tervet el is készítettek Péterváron 1787. utolsó hónapjaiban. A francia kormány vette az értesítéseket, meghallgatta, de nem válaszolt, s midőn Ségur sürgeté, hogy nyilatkozzék, mindig kitért a válasz elől.

Montmorin gróf, ¹⁾ ki Vergennes halála óta a külügyek élére állíttatott s a ki azokat kissé félénk eszélylyel

¹⁾ Montmorin de Saint-Hérem; 1746-ban született, 1771-ben a trónörökös nevelője, 1774-ben XVI. Lajos követé Trierben, 1775-ben nagykövet Madridban, s 1783-ban elhagyva a diplomatiát, a hadseregbe lép. Tábornagygyá, majd Bretagne kormányzójává lesz s 1787. febr. 14-én külügyminiszterré neveztetik ki. — L. Masson, *Affaires étrangères*, 56. és köv. l.

vezetése, azt tartá, hogy Franciaországnak pénzügyei rendezése s kormányzati reformjának keresztülvitele végett a békére föltétlenül szüksége van. Nem vehetvén részt a háborúban, ezt ellenezni, s ha meg nem előzheti, legalább terjedelmét és tartamát korlátoznia kellett. Ausztriával és Oroszországgal szövetséget kötni, annyit jelentett volna, mint helyeselni terveiket, megkönnyíteni ezek végrehajtását és siettetni az eseményeket, a helyett, hogy azokat késleltesse. Egyébiránt e szövetség ellenséges helyzetbe hozná Franciaországot Angliával és Poroszországgal, melyek azt e pillanatban nem fenyegeték. Franciaországnak végre ki kellett volna szolgáltatnia régi szövetségeseit: Török-, Lengyel- és Svédországot Oroszország és Ausztria birtokvágyának s e szerint csatlakozott volna azon osztozkodási rendszerhez, mely ellen nemrég oly megokoltan küzdött s a melyet oly hévvel kárhoztatott. Montmorin tehát megmaradt a semlegesség mellett. De a mérséklő szerep, melyet Franciaország oly nagy méltósággal játszott Vergennes kormánya alatt, nagyobb rugékonyságot igényelt, mint a mekkorát 1788-ban kifejtteni képes volt. Semlegessége a dolgok ereje folytán gyöngeséggé lett, s csakhamar azon szerepre lőn kárhoztatva, hogy minden udvarban békés tanácsokat osztogasson, melyeket senki sem kért s a melyekre hallgatni senki sem volt hajlandó.

Az északi argonauták expeditióinak minden időben megvolt az a kiváltságuk, hogy lángba borítsák Európát. Nemcsak Bécsben és Péterváron, máshol is voltak kalandor politikusok és zsákmányra vágyó harcosok. A szövetségesek azt hívék, hogy mellőzhetik Poroszországot, de ez azt kívánta, hogy számoljanak vele, s Anglia, valamint Hollandia részéről biztosítottnak tekintvén magát, nem

kevesebbire vágyott, mint arra, hogy maga szabja meg a megnyilandó nagy vásárban az árveréseket. Frigyes Vilmos király hivatottnak érzé magát Európán uralkodni.¹⁾ Hertzberg gróf őt egy fényes és hasznothajtó választott birói szerepkör kilátásba helyezése által könnyen vitte rá e gondolatra. Mint Frigyesnek rendetlen, önhitt és ügyetlen tanítványa, politikájának elvekép látszék felállítani mesterének gúnyos ötletét *ő szent felsége, a véletlenről*. »Poroszország rendszere«, mondá ő, »abban áll, hogy nincs semmi rendszere s hogy a körülmények szerint cselekszik. Frigyes a véletlentől csak az alkalmakat várta s minthogy mindig kész volt azokat megragadni, a véletlen neki mindig szolgálatjára állni látszott. Hertzberg azonban fáradságosan dolgozott ki szövevényes combinatiókat, a legnagyobb aprólékossággal jelölte ki azokban a véletlen, az előre nem látott szerepét. De minthogy e szerep volt a fődolog s mivel az előre nem látott már természeténél fogva ellensége a formuláknak, ugyanaz a szerencse, mely annyira állandó és kedvező volt Frigyes irányában, szeszélyesnek mutatkozott Hertzberg iránt s abban látszott kedvét lelteni, hogy annak léptei alatt kelepczéket rejtsen el. A különben nagyon ellenséges és nagyon ócsárló természetű Rumiantsoff orosz követ Don Quichotte-hoz hasonlítja őt, ki a hirlapok politikai regényeivel táplálja hiú ábrándjait.²⁾

Hertzberg, Alberoni módjára széles alapu, rendkívüli tervet dolgozott ki. Célja volt, mindenütt tüzet gyújtani,

¹⁾ Hertzberg politikájára nézve l. Hausser és Zinkeisen már idézett munkáin kívül Herrmann, *Geschichte des russischen Staates*, VI. k., Gotha, 1860.

²⁾ Martens, *Traité de la Russie*, VI. k.; *Traité avec l'Allemagne*, 137. l. Pétersbourg, 1883.

azt élesztetni s aztán Európa által busásan megfizettetni a szolgálatot, melyet a tűz eloltása által tenni fog. Az elemek erre nem hiányoztak; Európa tele volt gyulékony anyaggal.¹⁾ II. József, reformjai által elkéséríté alatt-valóit; a lengyelek Oroszország járma alatt nyögtek; III. Gusztáv csak az összezsapást várta, hogy maga is bele-rohanjon. Elég volt egy jel, hogy a svédek előnyomuljanak; elég egy szövetségi ígéret, hogy a lengyelek Oroszországot megrohanják, elég néhány ügyes incselkedés és némi pénz-segély, hogy a törökök felbátoríttassanak. A három oldal-ról megtámadott Katalin csak nagy nehezen védhetné magát. A mi Ausztriát illeti, a Magyarországon és Belgiumban támasztott kettős zendülés azt haderői legnagyobb részének visszatartására kényszerítné. Az ily módon megosztott és oldaltámadások által igénybe vett szövetségesek aztán kénytelenek volnának Poroszországnak, másod-sorban Hollandia és Angolország által támogatott, fegy-veres közbelépése előtt capitulálni. Poroszország fogná dictálni a békét, oly módon, hogy önmagát s mindenkit kielégítsen, kivéve tán a svédet, ki csak a dicsőséggel ma-radna, és a törököt, ki a megegyezés költségeit viselné. Oroszország kapná a Fekete-tenger partjait a Dunáig, vagyis Otsakowot és Besszarabiát; Ausztria Moldva- és Oláhországot foglalná el, de viszont Galicziát visszaadná a lengyeleknek, kik aztán jutalom fejében Thornt és Dan-zigot engednék át Poroszországnak. E szerzemény kiegészítné az 1772-ieket s biztosítná a poroszoknak az alsó-visztulai kereskedelmet. A mi pedig Francziaországot illeti, ezt Hertzberg közbelépésre képtelennek hívé. Mindazáltal,

¹⁾ L. fentebb.

hogy Franciaország tétlensége felől nagyobb bizonyosságot szerezzen, Goltz grófnak, a párisi porosz követnek, azt a titkos utasítást adta, hogy tegye magát érintkezésbe az ellenzékkel, ápolja ennek a porosz szövetség felől táplált illúzióit, biztassa Ausztria ellen, szóval működjék oda, hogy lassanként aláássa az állam alkotmányát és Európában elszigetelje Franciaországot.¹⁾

A cselszövény finoman volt szöve, de a nagy erőlködés középszerű eredményre vezetett. Ily kerülő mozdulat ritka ügyességet, sok szabatosságot és a körülmények szerencsés összetalálkozását igénylő, mert igen könnyen el lehetett tévedni a keresztező úton, eltűnni a ködben, igen könnyen elmaradhatott a jó alkalom, s bekövetkezhetett ama siralmas felsülések egyike, melyeket a levegőben való vagdalkozások szoktak magok után vonni.

Azonban a háború első mozzanatai alkalmasaknak látszának igazolni Hertzberg számításait. Az 1788-ki hadjárat nyomorútan kezdődött. Az orosz hadsereg szervezetlen volt; a betegségek megtizedelék, még mielőtt megmozdult volna; az elkedvetlenedett Potemkin arról gondolkozott, hogy kiűritse a Krimet, s hogy a balsors tetézve legyen, vihar kapta meg a sebástopoli hajóhadat s azt a kikötőben vesztelni kényszeríté, hogy a szenvedett hajósérüléseket kijavítsa.²⁾ A hadviselésnek egész terhe Ausztriára nehezült. II. József, kit Frigyes dicsősége még mindig gyötört, személyesen akart vezényelni, s minthogy a vezényletre féltékeny, azt gyakorolni pedig képtelen volt, senki sem

¹⁾ Philippon, I k., 177, 291. l. V. ö. Sybel, 4. kiad., I. kötet, 174, 274 l.

²⁾ Zinkeisen, VI. k., 646 és köv. l. — Herrmann, VI. k., 172. és köv. l. *Joseph II. u. Leopold*, II. k., 165. l.

vezényelt. Mind ama csapások, melyek Ausztriát a forradalom háborúi alatt érik, mutatkoznak már eme hadjáratban. Itt jelennek meg s gyakorolják magokat Lascy fővezérlete alatt, — ki egy pillanatra ingadozóvá tette volt Frigyes szerencsáját, — mind azok a vezérek, kik hivatva lesznek küzdeni Franciaország ellen: Coburg, Clairfait, Wartensleben s még Mack is, ki először lép ki pályájára, első terveit alkotja s hozza meg a török háborúból langeszének ama hírét, mely annyira gyászossá lett Ausztriára. E tábornokok olyanoknak mutatják magokat a Dunán, mint a minők lesznek később a Rajnán; elpuhultak, tájékozatlanok, kik szüntelen tanácskoznak és ármánykodnak, a helyett, hogy cselekednének. »Én nem találok tábornokainkban sem akaratot, sem buzgalmat, sem erélyt«, írta József.¹⁾ »Mindnyájan kétségbe vannak esve, hogy háborúzni kell; kényelmesen otthon ülni szeretnének és senki sem mozdul, hacsak nem tolják s nem állnak a háta mögött. Mindenki mást okol; semmi egyetértés...«

József módját ejtette annak, hogy körülbelül 180,000 embert állítson hadilábra. Ez a legnagyobb erőfeszítés, melyre az osztrák ház valaha képes volt. De e hadcsapatok a roppant kiterjedésű határokon voltak szétszórva; soraikban járványok pusztítottak; júniusban a hadsereg 12,000 beteget számlált, kiknek száma júliusban már 20,000-re ment. Ausztria alig kezdé meg a háborút s már is veszélyben forgott. »Ha most Porosz- és Angolország királyai belevegyülnek s minket arra kényszerítnek, hogy egyidejűleg velök is hadakozzunk, akkor«, — írta József, — »a

¹⁾ Lipóthoz, 1788. május 13.

²⁾ Kaunitzhoz, 1788. aug. 26. Beer, *Joseph II., Leopold II. und Kaunitz*. Bécs, 1873.

monarchia el van veszve, mert azon csapatok számát, melyek jelenleg a porta ellen működnek, csökkenteni kellene, hogy csak a porosz királyt meggátoljuk abban, hogy egész Cseh- és Morvaországot elfoglalja és Bécs ellen nyomuljon.»

József ama sürgönyök által, melyeket az osztrák rendőrség elfogott s a *cabinet noir* megfejtett, értesítve volt Hertzberg minden mesterkedéséről. Nem érzé magát erősnek arra, hogy egyszerre két ellenséggel szálljon szembe. Ha féken akará tartani Poroszországot, nagy ideje volt Németország felé vezetni vissza seregét. Az osztrákok aug. 28. és szept. 14-én két vereséget szenvedtek, melyek közül a második nagy csapássá változott.¹⁾ »Kénytelenek vagyunk visszavonulni, az egész Bánátot az ellenségnek hagyni s még Erdélyt sem fedezhetjük, mely szintén el fog pusztíttatni, és mind ez csatavesztés, kardcsapás nélkül. E jó urak mindent odahagytak, kiválasztott, előkészített, előnyös posztiókat . . . s az ellenséget soha sem támadhaták meg. Ennél borzasztóbb, szerencsétlenebb, ennél szégyenletesebb dolog nem érhetett volna minket«, írta a császár.²⁾ E büszke hódítási vállalat visszavonulással kezdődött, és Ausztria, mely Törökország fölosztásának tervével indult útnak, kitette magát annak, hogy a törökök támadják meg és fenyegezzék saját határait.

Oroszország helyzete tán még rosszabb volt, mert az oldaltámadás, melytől II. József a poroszok részéről tartott, Katalint érte a svédek részéről. III. Gusztáv júl. 1-én üzenté meg a háborút; követelte Svédország részére Finn-

¹⁾ A mehádiai és szlatinai ütközetek, melyekben az osztrákokat Juszuť pasa, a nagyvezér támadta meg. — Zinkeisen, VI. k., 650. és köv. l.

²⁾ Lipóthoz, 1788. szept. 20.

ország és Carélia, a törökök részére pedig a Krim visszadását. Ez utóbbiakkal júl. 12-én szerződésre lépett és Finnországon át Pétervár ellen nyomult. Ez volt Katalinra, — mint mesterére és pártfogójára, Frigyesre nézve a hét-éves háború, — a megpróbáltatások korszaka, mely, mint Frigyesre amaz, valódi nagyságának korszakává lett. Szoríttatva délről a török, északról a svéd által és érezve oldalt a lázongó Lengyelországot, minden irányban szembezállt az ellenséggel. Délen összes hadereje Rumiantsoff alatt, kinek Moldvaországban kellett működni, 37,000 emberből és Potemkin alatt, kinek Otsakowot kellett elfoglalni, 80,000 emberből állt. Haboztak; Katalin éleszté bátorságukat s jó példát mutatott nekik. Nagy nehezen 16,000 embert hozott össze Pétervár fedezésére; Svédország ellenében minden védelmi erejét a hajóhad képezte, mely tizenhét hajóból és hét fregátból állt. A fővárosból hallá a svédek ágyuinak dörgését, s mindig 500 lovat tartott készen, hogy meglepetés esetén Moszkvába menekülhessen. Július 17-én Hooglandnál tengeri csata volt, mely eldöntetlen maradt.

A veszély nagy volt: a politika elhárítá. Katalin összeköttetéseket tartott fenn Svédországban, minek folytán összeesküvés támadt, s a finnországi csapatok egy része elszakadt. Ugyanakkor a dánok is, kiket Oroszország rávett, hogy a pártjára álljanak, átlépték Norvégia határát s Gothemburgot fenyegeték. III. Gusztáv kénytelen volt államaiba visszatérni s ez oldalról a hadjárat 1788-ban véget ért.¹⁾

¹⁾ 1788. aug. Norvégia akkor Dániához tartozott. — L. Geffroy, *Gustave III.*, I. k. 69. és köv. l. — Allen, *Histoire de Danemark*, II. k., 217. l.

Potemkin azonban elhatározá, hogy ostrom alá fogja Otsakowot. A júliusban megkezdett hadműveletek deczemberig huzódtak el. A törökök helyt állottak; az oroszok belefáradtak. A csapatok fában és kenyérben hiányt szenvedtek, csak kétségbeesett elhatározás segíthetett bajukon. Potemkin elrendelé a rohamot, s az erőd véres küzdelem után, melyet borzasztó mészárlás követett, deczember 17-én bevétetett.

E siker újra fölbátorítá ugyan II. Józsefet, de ennek tervei megváltoztak; ezentúl már csak Poroszországra gondolt. »A míg Poroszország hatalmát meg nem törjük,« írta Kaunitz¹⁾, »a két császári udvarnak minden törekvését, tervét és vállalatát mindig meg fogja gátolni és semmisíteni.« Katalin ezt nem vonta kétségbe s decz. 21-én tudtára adta a császárnak, hogy nem ellenzi, ha a törökkel oly végből kötne békét, hogy aztán közvetlenül a poroszokat támadja meg. A mi pedig a mediatiót illeti, erről hallani sem akart a czárnő²⁾. Az angolok eléggé sajtáságos ajánlatokat tettek neki; de azokat gúnyosgöggösen utasítá vissza. »Meg kell vallani«, írta Grimmnek, »hogy Ge³⁾ testvér nagyszerű politikus; igen szeretem azt az ajánlatot, hogy két pontra nézve történjék megegyezés, tudniillik, hogy egyikünk Indiának, a másik pedig a Levanténak és kereskedelmének maradjon ura, miután előbb aláírtuk a lefegyverkezésre vonatkozó szép nyilatkozatot.«

A keleti világ felosztásának eme terve nem egyszerűn London és Pétervár közt megvitatva. Az angolokra

¹⁾ Cobenzl gróf, pétervári osztrák követhez, 1788. nov. 28. Martens, *Traité de la Russie avec l'Autriche*, II. k., 188 l.

²⁾ Martens, id. m. 189. l.

³⁾ III. György. — Katalin Grimmhez 1788. ápr. 22.

nézve ez haladékokat nyújtó és jobbnak hiányában használható segédeszköz; ők sokkal komolyabb biztosítékokat kerestek, s minthogy Poroszország hajlandó volt, nekik ezeket megadni, egy 1788. aug. 13-án kötött szerződés folytán arra kötelezék magokat, hogy minden keleti és északi ügyben azzal egyetértőleg fognak eljárni.¹⁾ A poroszok hozzá láttak a törökök felbízttatásához, III. Gusztáv megszabadításához Dánia támadásától és a belgák felizgatásához. Hertzberg úgy számított, hogy egy német-alföldi forradalom II. Józsefet nagyobb körütekintésre fogja kényszeríteni Poroszország irányában. A mi pedig Oroszországot illeti, ez a lengyelek dolga volt s a porosz kormány egész erejéből bujtogató is őket.

Az országgyűlés, melytől a lengyel hazafiak a köztársaság ujjaszületését várták, 1788. okt. 6-án ült össze Grodnóban. Sietett *confoederatió*vá, azaz forradalmi gyűléssé alakulni, hogy az egyhangúság helyébe, mely minden reformot lehetetlenné tett, a többségi szavazatot hozza be. A varsói porosz ügynök arra buzdította »Lengyelország jó és felvilágosult polgárait«, hogy Oroszország perfid számításainak kijátszása végett támaszkodjanak az ő urára. »Bizton számíthatnak arra«, írta ő, »hogy ő felsége minden szükséges támogatásban részesítendi őket, hogy fentartassák Lengyelország függetlenségét, szabadságát és biztonságát.«²⁾ Csapatmozgalmak és 100,000 darab ügyesen szétoztott arany megerősíték ez álnok sugalmazásokat. A lengyel hazafiak annyira el voltak telve az Oroszország

¹⁾ L. a titkos czikkek szövegét Rankénél, *Die deutschen Mächte*, II. k. 358. l.

²⁾ Porosz jegyzék az országgyűléshez, 1788. okt. 13. Ferrand id. m. VIII. könyv.

iránti gyűlölettel, hogy elég volt, ha Poroszország szenvedélyeiknek hízelgett, hogy őszintének higgyék. A poroszok remekeltek e szerepben, melyet Ausztria ellen már régóta játsztak Párisban. Klasszikus cselszövény volt ez, s az oroszok már nagy ügyességgel kezdék azt a poroszok ellen fordítani.¹⁾ A lengyeleknek pedig úgy tűnt fel, hogy nem compromittálják magokat, midőn a porosz királyra hallgatnak, mert »erényesnek« tartották, hisz mindent biztosított nekik, és semmit sem kívánt tőlök. A lengyelek tudomásul vették nyilatkozatait s megerősödve a bizalom által, melyet bennök keltett, 100,000 embernek fölfegyverzését határozták el.

Katalin nem ringatta magát csalódásban szándoklataik felől s tudatá velők a magáéit: »Az 1775-ki alkotmány legkisebb módosítását a szerződések megszegésének« jelenté ki.²⁾ Ez annyit tett, mint rájuk parancsolni, hogy továbbra is anarchiában azaz leigázva maradjanak. Erre az országgyűlés azzal válaszolt, hogy követelte a köztársaság területének kiürítését az orosz csapatok által, melyek azt még megszállva tartották. Poroszországot ekkor Varsoóban Frigyes kanczelláriájának egyik legfurfangosabb és legállokabb ügynöke, az olasz Lucchesini³⁾ képviselé. Ez egy decz. 19-ki jegyzékben azt tudatta az országgyűléssel, hogy ura kész mindent megtenni, »hogy a köztársaság függetlenségét biztosítsa, a nélkül azonban, hogy a belügyekbe avatkozni vagy szabad mozgását, melyet legjobb tehetsége szerint biztosítna, gátolni akarná.« Az ország-

¹⁾ A négyes szövetségre vonatkozó alkudozásokban. L. Ségur emlékiratait.

²⁾ 1788. nov. 5-ki orosz jegyzék.

³⁾ Szül. Luccában, 1752-ben.

gyűlés decz. 8-án elhatározá, hogy szövetségi szerződés kötése céljából a porosz királylyal tárgyalásokba bocsátkozik s egész Európába küldöttségeket meneszt, melyek a hatalmaknak a célba vett reform-művet megmagyarázzák. Aztán mindaddigra permanensnek nyilvánítá magát, míg e mű szerencsésen véghez víve nem lesz. Az országgyűlés őszintén remélé, hogy azt 1789-ben meg fogja valósítani, mert számított Ausztria barátságára, Poroszország felajánlá pártfogását, Oroszországnak pedig sokkal inkább meggyűlt a baja, hogy sem tőle tartani kellett volna. Tény, hogy az orosz csapatok 1788. utolsó heteiben visszahúzódni kezdettek. De ez tisztán katonai mozdulat volt; Katalinnak szüksége volt katonáira, azért hívta vissza őket, — a lengyeleknek azonban nem tett s nem is szándékozott tenni semminő kedvezményt. De a lengyelek azt mondogaták magok közt, hogy, ha ők eltávolíthaták az oroszokat, a poroszok képesek lesznek majd meggátolni azok visszatérését. Lengyelország vakon engedte át magát a hálaérzetnek. »A fanatizmus, mely Varsóban a poroszok iránt uralkodik, oly fokú«, írta egy francia ügynök, »hogy sok lengyel nem tartja Poroszország barátságát Thorn és Danzig feláldozásával drágán megvásároltnak.«¹⁾

IV

A lengyelek meg voltak érve Hertzberg terveire. Ő serényen dolgozott a magyarok felizgatásán. A bécsi porosz követ, Jacobi, összeköttetésben állt az ellenzékiekkel s fölkelésre buzdítá őket; a magyarok már követelék is

¹⁾ Noailles marquis jelentése. Bécs, 1789. júl. 15.

a magyar ezredek visszahívását, melyeket II. József Csehországba vitt, hogy védje magát Poroszország ellen. Galiciában a porosz emissariusok azzal támasztottak nemzeti mozgalmat, hogy a lengyelekben a hazájokhoz való azonnali visszacsatolás reményét istápolták. Más emissariusok támogatást ígértek a belgáknak Ausztria, és a lüttichieknek püspökjök ellen.¹⁾ A régi rendszer kormányai sem viselkedtek soha másképp egymás irányában s a machiavellista hagyományokat soha sem követték nagyobb hévvel, mint a hogy azokat 1789. elején Poroszországban Hertzberg követte. »Azt akarja«, írta a francia követ, »hogy Európa vele, s ha czélt ér, urával, királyával, foglalkozzék.«²⁾ A főnehézségek e fejedelemtől származtak. Frigyes Vilmos szereté a dicsőséget, de még inkább a gyönyöröket. Hertzberg őt a dicsvágy által tolta előre, a kegyenczek pedig a babonák által tarták vissza. »Mind ezek az emberek«, írta Esterno, »nagyon óhajtkák, hogy el ne veszítsék befolyásukat a királyra, a mi pedig szükségkép bekövetkeznék, ha ez uralkodó hadainak vezényletét kezébe venné. E személyiségek és kedvese is bizonynyal a béke föntartása mellett vannak, Anglia pedig még inkább.«

Pitt valóban, de egészen más okokból mint Poroszország királya, ellenzé Hertzberg combinatióit. Angolország teljesen a reformok útjára lépett s ezek végbevitelére a béke szükséges volt. Soha e királyság nem látszott virágzóbbnak. Az első miniszter mindenható volt. »Népszerűsége oly nagy«, írta Franciaország követe, »hogy e pillanatban mindenre vállalkozhatik.« Épen e népszerűség megóvásáért

¹⁾ Sybel, 4. kiad., II. könyv, II. f. — Hausser, II. könyv, II. f.

²⁾ Esterno gróf jelentése, 1789. jan. 23.

habozott háborúba fogni. Franciaország belső válsága megnyugtatót őt, és nemcsak nem kereste vele a küzdelmet, sőt igyekezett közeledni hozzá. Ügynökei Pétervározt a négyes szövetség ellen dolgoztak; ¹⁾ közvetlenül Franciaország követének egyezséget ajánlott a béke helyreállítása végett keleten és északon. »Francia- és Angolszág«, mondá Luzerne-nek, »ugyanazon elvet követik, mely abban áll, hogy nem akarnak terjeszkedni és érdekek is azonos: támogatni Török- és Svédországot az oroszok ellen.²⁾ Pitt a francia kormányval »teljes egyetértésben« akart cselekedni, s hogy még jobban kimutassa szándékait, meggátolá Dániát abban, hogy Svédország ellen újra kezdje az ellenségeskedéseket.

Mig Angolország arra ösztökélé Franciaországot, hogy Oroszország és Ausztria ellen nyilatkozzék, Oroszország azt kívánta, hogy Porosz- és Angolország ellen foglaljon állást. A négyes szövetség terve szőnyegre került; hasonlított az 1756-kihoz, és Spanyolorzágnak ugyanakkor kelle azt aláírni, mikor Franciaországnak. Katalin, hogy a spanyolokat elhatározásra bírja, egyik bizalmasát, Nassau-Siegen herceget küldé hozzájuk: utazásának ürügyeül IV. Károly trónra lépése szolgált.³⁾ A csárnő azt várta Spanyol- és Franciaországtól, hogy cserbe fogják hagyni Svéd- és Törökországot s hogy erélyesen lépnek fel a porosz király ellenében.⁴⁾ Ostermann alkanczellár élénken sürgette

¹⁾ Ségur jelentése 1789. jan. 5. és febr. 13.

²⁾ Luzerne jelentései, 1789. ápr. 21. és május 1.

³⁾ III. Károly 1788. decz. 14-én halt meg. Nassau-Siegen 1789. jan. végén utazott Madridba. Ségur, *Mémoires*, 1826-ki kiad. III. k. 446. l.

⁴⁾ Ségur jelentése, 1789. márcz. 3.

Ségurt. »Óhajtjuk, hogy önök velünk legyenek«, mondá neki; »de ha semmit sem tehetnek érettünk, akkor más rendszabályokhoz kell nyúlnunk.« E rendszabályok pedig az angolokkal való közvetetlen megegyezésben álltak. Ségur ezt írta Montmorinnek: »Ha szövetségkötésünk tovább huzódik, csakhamar látni fogjuk itt hitelünk és befolyásunk hanyatlását. Ez az egyetlen alkalom reánk nézve, hogy Anglia ellen egygyel több szövetségest nyerjünk.¹⁾

Ez a legalkalmasabb érv volt arra, hogy Montmorinre hasson. Sokkal jobban ismeré Európát és a század politikai erkölceit, hogy sem ne gyanította volna, hogy az angolok minden lehető eszközzel készek meggyöngíteni a francia hatalmat. E félelem, mely az 1793-ki forradalmárokat a hallucinatioig szállta meg, a francia kormánynál ösztönszerű és hagyományos félelem volt.²⁾ Mihelyt valamely válság támadt Franciaországban, azonnal Anglia kezét és aranyát látták benne. A londoni levelezések 1789-ben tele vannak ilyenmű vádakkal. »Ez udvar féltékeny reánk és gyűlöl minket«, írta Montmorin Luzerne-nek 1789. febr. 8-án; »ha közeledünk hozzá, uralkodni szeretne rajtunk; ha pedig akaratának ellene szegülünk, lelkifurdalások nélkül fog bennünket elárulni.« Óvakodott, a legkisebb gyanúra is okot szolgáltatni Angliának. Arról értesülvén ugyanis, hogy Írlandban forrongás támadt, tüstént értesére adja a francia nagykövetnek: »Mindenek fölött mi ebben semmi módon közre nem működhetünk s nem is szabad közre-

¹⁾ Ségur jelentése, 1789. jan. 5.

²⁾ »Nem tudok kételkedni abban«, írta Bernis az 1756-ki zavarásokra vonatkozólag, »hogy mind ezt Angolország cselszövényei és pénze csinálják, hogy a visszavonásnak ez első csiráit kikeleszsze.« *Mémoires*, éd. Masson, 2. r. XXIX. f.

működnünk. A nálunk meglevő zavarok által amúgy is sokkal inkább nyújtunk alkalmat másoknak, hogy bajainkat növeljék, hogysem még mi akarjunk máshol zavarokat éleszteni.¹⁾

Nem kevésbbé kételkedett Poroszország titkos üzelmeiben is ;²⁾ de a nélkül, hogy illusiókban ringatta volna magát e hatalom barátsága felől, ezt a hatalmat az egyensúly fentartására szükségesnek tartá s nem akart romlásán közreműködni.

Egyébiránt Franciaország nem is volt abban a helyzetben, hogy cselekedhessék. Az országos rendek ülésének megnyitása közelgett, s a körülmények nem kedveztek oly intervenciónak, melynek gyümölcseit egyedül csak Oroszország fogná szedni. Montmorin tehát csak arra szorítkozott, hogy följajnlja jó szolgálatait a törököknél ; a mi pedig a szövetséget illeti, ennek megkötését Spanyolországgal egyetértőleg elhalasztá.³⁾ Franciaország elfogadta ugyan alapul a szövetséget, de abba nem egyezett bele, hogy a szövetségi szerződés a jelen háborúkra alkalmazható legyen ; ebbe semmi szín alatt sem akart belemenni. Mindazáltal, minthogy Svédországgal való szövetsége 1790-

¹⁾ Montmorin Luzernehez, 1789. apr. 6.

²⁾ »Minthogy rosszakaratú czélzataikról meg vagyunk győződve, nem tekinthetjük rágalomnak, a mit titkos üzelmeikről beszélnek.« — Montmorin Esternóhoz, 1789. aug. 13. — De ez ellenséges indulat nem gátolá Montmorint abban, hogy Poroszország politikáját kiváló részrehajlatlansággal ítélje meg. »Magatartása tán kárára szolgálhat«, írta Esternónak ápr. 4-én, »de távol attól, hogy minket kártalanítson ama zavarok- és meglehet, szerencsétlenségekért, melyeket egy általános háború reánk hozhat, Porszország romlása egy bajjal több volna, fenmaradása érdekünkben áll még akkor is, ha rosszul viselkedik irányunkban.«

³⁾ Montmorin Ségurhöz, 1789. apr. 18.

ben lejárandó volt, megigérte, hogy azt nem fogja megújítani. Egy oly régi szövetségesnek elhagyása nehezére esett XVI. Lajosnak, — de Oroszország még kínosabb engedményt kívánt: Lengyelország felosztásának elismerését. Montmorin fölveté egy pillanatra Bécsben és Pétervároton e méltatlan tett megsemmisítésének eszméjét.¹⁾ A szövetségesek erre azzal feleltek, hogy XVI. Lajostól annak határozott szentesítését kívánták. »Nem titkolom ön előtt«, írta Montmorin Ségurnek,²⁾ »hogy a király csak a legnagyobb vonakodással vállalta magára a jótállást a lengyel királyság határaiért, s hogy ő felsége csak azért tért el amaz elvektől, melyeket én az alkudozások kezdetén kifejtettem, hogy annál inkább meggyőzze szándékainak őszinteségéről a két császári udvart, és megmutassa, mily becset tulajdonít szövetségöknek.« De kölcsönös volt-e ez őszinteség? Montmorin azt gondolá, hogy a tartózkodás, melyet Franciaország a jelen háború tekintetében tanúsított, »próbakő lesz, mely ki fogja deríteni Oroszország igazi szándékait« és meg fogja mutatni, hogy vajjon nyilatkozatai méltányos szövetségre avagy csak oly szerződésre céloznak-e, »melynek Franciaország csak a terheit fogná viselni.«³⁾ »Ha a pétervári udvar szándékai őszinték és a jelenlegi viszonyoktól függetlenek«, írta ő,⁴⁾ »álláspontunkat a legkisebb nehézség nélkül elfogadja; ha ellenben helyteleníti, világos lesz előttünk, hogy velünk való szövetekezésének buzgalma csak ideig-óráig tartó volt, s ez esetben mi annál inkább örvendünk, hogy arra kényszerítettük,

1) Sürögöny Segurhöz, 1789. jan. 4.

2) 1789. márcz. 20.

3) Montmorin Ségurhöz, 1789. márcz. 19.

4) De Noailles marquishoz, Bécsben, 1789. jun. 4.

hogy önmagát leleplezze s önmaga világosítson föl bennünket valódi szándékai felől.«

Ez sokkal nagyobb körültekintés volt, mint a meny-nyivel Katalin társainál találkozni szeretett. Kedvetlenségét csipkedő tréfák alá rejté. »Ez udvar tekintélye, tétlensége miatt teljesen elvész«, írta Grimmnek.¹⁾ Nagyon rossz néven vevé XVI. Lajos scrupulusait Lengyelország tekintetében²⁾ és recriminációkra fakadt, midőn neki Ségur arról beszélt, hogy a háború utánra halasztja a szövetség gyakorlati végrehajtását. A Franciaország iránt nagyon ellenséges indulatu Potemkin nem szűnt meg annak hite-
lét aláásni. Ségur, kinek barátságát a minap még nagyon keresték, csakhamar elhagyottnak s majdnem háttérbe szorítottnak érzé magát. »Nagyon is érzem«, írta Noailles-nak, »mily kényessé, nyugtalanítóvá és kínossá lett helyzetem.«³⁾ »Oroszországhoz való közeledésünk által elkese-
rítettük a ligát (Angliát, Poroszországot és Hollandiát), Lengyel-, Svéd- és Törökországot. Az által pedig, hogy nem írjuk alá a szövetségi szerződést, elégtelenséget kel-
tünk a két császári udvarban is. E szerint birjuk a szövetségnek minden tüskéjét, a nélkül, hogy gyümölcseit élveznők. Ez a hatása a mi zavarainknak. Ha Anglia és Poroszország ügyesek, előnyös békét eszközölhetnek ki Oroszországra, ezt ismét megnyerhetik s teljesen halomra dönthetnek itt egy oly befolyást, melynek töredékeit én legjobb erőm szerint védelmezem.«⁴⁾

¹⁾ 1789. márcz. 19.

²⁾ Ségur jelentései, 1789. jan. 31., febr. 6. és ápr. 14. — *Mémoires*, III. k., 479 és köv l.

³⁾ 1789. ápr. 14.

⁴⁾ De Noailles marquishoz, 1789. május 22.

Ilyenek voltak a Francziaország és Európa közti viszonyok azon pillanatban, midőn a rendek összeültek. Ha e viszonyokat egészökből tekintem, látom, hogy Francziaország pillanatra meg van bénítva, de azért nem kevésbé irigylik segélyforrásaiért, félnek tőle nemzeti ruganyossága miatt s a többi államok féltékeny aggodalommal kísérik belső válságait; látom, hogy Anglia, mely a continens ügyei iránt a szenvedőleges közöny és a szenvedélyes érdeklődés szélsőségei közt hánykolódik, mint lepi meg sorban aléltságával azokat, kik nagyon is tartanak erejétől s gyors fölébredése által azokat, kik nem számolnak eléggé hatalmával; látom, hogy Poroszország nyugtalan, izgatott, birtoksovár s támadó diplomatiájának szolgálatára bírja a hadsereg legszilárdabb magvát, mely csak Európában létezik; látom, hogy Oroszország csak a Keletre és Lengyelországra gondol, s Európa válságaiban csak a terjeszkedésére szolgáló alkalmakat keresi; látom, hogy Ausztria mindenütt mozog ugyan, de sehol sem képes cselekedni; a nagy vállalatok mindig kísértetbe viszik, de mindig habozik is azokat végrehajtani; zavarba sülyed s mintegy ágyonyomatik államainak tarka tömege által, minden pillanatban meg van nyögözve azon népek versengései és lázongásai által, melyeket nehezen kormányoz; látom, hogy Lengyelország feloszlik és megcsonkíttatik; látom, hogy Törökország széthúll és rátámadnak: azaz látok oly tényeket és viszonyokat, melyek a XVIII. század vége felé már régiek voltak, de melyek többször ismétlődtek a XIX-ikben is. Egyedül e megjegyzés elég volna annak világos kimutatására, hogy mily hatalmas és mily állandó volt azon történeti irányzatok hatása, melyeknek e könyvben meghatározását tűztem volt ki feladatommul.

B E F E J E Z É S.

I.

Az 1789. május havában kezdődő események kifejtése előtt foglaljuk össze a fölhalmozott tényeket, s jelezzük nagy vonásokban azok lánczolatát és következményeit. Ez képezi egész vázlatát e történetnek.

A forradalom, mely majdnem egész Európát fenyegeti, Franciaországban tör ki, mivel a régi kormányzat itt elkopottabb s egyszersmind tűrhetetlenebb, utáltabb és könnyebben lerombolható, mint máshol; mivel a kormány oly reformok szükségét idézte föl, melyeket megvalósítani nem képes; mivel a közvélemény vezetésére képtelen kormánynak nincs többé ereje, azt elnyomni; mivel a közhatalom tekintélyének lehanyatlása követi a pénzügyi tönköt; mivel a változások kikerülhetetleneknek látszanak s minden út megnyílik az ujítók előtt; végül mivel a bölcsészeti tanok, melyek itt népszerűbbek, mint bármely más országban, sokkal inkább áthatották a nemzetet és sokkal inkább megfelelnek a nemzet szellemének. Eme szellem kölcsönöz oly különleges jelleget a francia forradalomnak: ez a jelleg pedig, lényeges vonásaiban, Franciaország egész történetének a jellege.

A klasszikai szellem, mely a forradalmat vezérli s a korlátlan hatalom, mely arra alkalmat szolgáltat, a forradalom elemeit egyesíti és keretét meghatározza, párhuzamosan fejlődtek Franciaországban; az embernek, társadalomnak, államnak, bölcsészetnek és művészetnek ugyanazon felfogásából származnak. Ama férfiak, kik a francia forradalmat csinálták, természetesen e szellem szerint gondolkoztak. Indítatva, utalva voltak kifelé terjeszteni politikai elveiket és kormány-rendszeröket. Nem annyira eszméik egyetemes jellege, mint inkább saját jellemök vitte őket erre. Ugyanazon eszmék voltak elterjedve Londonban, Bécsben és Berlinben is: ha e helyeken nemzetgyűlés ül vala össze, meglehet, az amerikaiakat utánózva, a törvények élére állította volna az ember jogainak declaratióját, de soha sem jutott volna eszébe, ezt az emberiség evangéliumává tenni, s még kevésbbé kezdett volna keresztesháborút a nemzetek áttérítése- és felszabadításáért. Midőn a XVIII. század végének francziái Európának felmutatni, majd arra ráerőszakolni akarák a democraticus társadalom észszerű typusát, azon hatás nyomása alatt állottak, mely őseiket kiválóan a modern műveltség magvetőivé tette. Ők az idők szelleme szerint megújíták azt a munkát, melyet gondolkozóik, légistáik és művészeik a közép-korban, a Renaissance idején s a XVII. században az emberiségért teljesítettek. Végbevitték a népért azt, mit atyáik az államért tettek, és így tovább gyakorolták Európa fölött azt a »hatóságot,« melyet a történelem látszott reájok ruházni.

De épen mert önmagokhoz oly következetesek s hagyományaikban oly állhatatosak maradtak, voltak eszméik »merőben nemzetiek és merőben szenvedélyesek«,

mert midőn elsajátíták az új tanokat, ezeknek értelmét és jelentőségét mélyrehatóan megváltoztatták. A kifejezések elvontak valának: az eszme concret és merőben francia maradt. A nemzeti szellem nagyon gyorsan változtatta meg az elvek egyetemes jellegét. A míg csak vitatkozásról volt szó, megmaradtak az általánosságban, a következtetéseknél s a metaphysikánál, de mihelyt cselekedni kellett, azonnal átléptek a realitás, vagyis Franciaország történelmének terére. A forradalom tanai közt és gyakorlatában már kezdet óta lényeges fogalom gyanánt szerepel: a haza eszméje.

A régi kormányzat alatt a király magának az államnak tekintetik; ő volt a francziák szemében Franciaország előképe, s a hazaszeretet összevegyült a király iránti odaadással. Midőn a felséget a népre ruházták át, a nemzet foglalta el a király helyét, s a hazaszeretet a törvény-tisztelettel olvadt össze. Azonban minthogy a törvénynek az igazságon kellett nyugodni, minthogy az igazságnak az ész kellett, hogy alapja legyen, minthogy továbbá a forradalomnak az ész uralmát kellett megalapítania, s minthogy a forradalom nem egyedül csak egy népért, hanem az emberiségért csinálódott, a haza fogalma ép úgy általánosult, mint a törvényé. Az emberiségnek is lett hazája s ez megvolt mindenütt, a hol csak az ész uralkodott: a hazafiság egybevegyült az *ember jogaihoz* való ragaszkodással. A hazafi a világ polgára lett. A haza eme nagy fogalma, melyet a századok minden francziában úgy szólva megtestesítettek, abstractióvá finomult és létalapját s realitását elveszteni látszott.

Míg a francziák közül némelyek, fajuk egész múltjának megvetésével, ily módon egy határok, ország, nemzet, emlékek és sírhalmok nélküli haza fogalmát alkották magok-

nak — mások ismét, merőben ellentétes szélsőségből kiindulva, de ugyanazon szellem által vezéreltetve, az egyetemes és megfoghatatlan haza helyébe egy nemét állíták a személyes és nomád hazának, melyet kiki mindenüvé magával vitt. Az emigráltak, az abstractió és logika ugyanazon szelleme által tévutakra vezetve, mely a forradalmárokat a haza eszméjének a forradalom eszméjével való összetévesztésére ragadta, a haza fogalmát a királyság fogalmával zavarták össze. Ők is a magok részéről királyi méltóságot királyság nélkül, királyt állam nélkül, államot nemzet nélkül s nemzetet terület nélkül képzelvén, oly képzeleti Franciaországot, »igazi Franciaországot« alkottak magoknak, mely őket mindenütt nyomon követi, s a melyet szembe állítanak a valódi Franciaországgal, a természeti és történelmi Franciaországgal, melyet elhagyni kényszerültek.

Hanem egy ágyúdörgés elég volt arra, hogy véget vessen a boldogtalan szóbeszédeknek. A francziák nagy zöme mindezekből semmit sem értett és nem törődött velök. A forradalomban nagyon gyakorlati és nagyon reális dolgot látott: a hűbérrendszer eltörlését, a mi a forradalom alapja volt; a fegyveres emigrációban pedig oly kísérletet látott, a mi annak ugyancsak alapja volt, melynek célja: erőhatalommal visszaállítani ez átkos rendszert. A forradalom azért támadt, hogy a francziáknak biztosítsa Franciaország földjének szabad élvezetét; az idegen invázió pedig azért történt, hogy leverje a forradalmat, földarabolja Franciaországot és leigázza a francziákat; egész természetesen ép úgy azonosíták most Franciaország szeretetét a forradalom szeretetével, mint a minap azonosíták a király szeretetével. A régi hazafiság újra felébredt

a szívekben, és pedig oly igaz, oly élénk, oly erős és hatályos lett, mint az angolokkal való háború s a XIV. Lajos uralkodásának végén történt nagy csapások idején volt. Nem vegyített magába semmi abstractiót: oly ösztön, oly érzelem és oly szenvedély volt ez, mely minden francziában fajának vérével együtt keringett s úgyszólván minden szívdobbanásával együtt lüktetett. A haza rájuk nézve az maradt most is, a mi atyáinkra nézve mindig volt: az az ország, a melyben születtek és meghalni akartak; a föld melyhez őket minden érzelmök, minden emlékek, minden reményök fűzte, szóval Franciaország, melyet függetlennek akartak megtartani. ¹⁾

Ez eszmék képezték a forradalom egész erejét. De ezek okozták egyúttal tulzásait, megtévedését és vesztét is.

Az emigratiótól és az idegenektől való iszonyodás Franciaországot a terroristáknak szolgáltatta ki. Ezek azon ürügy alatt bitorlák a köztársaságot, hogy megvédel-

¹⁾ 1792. augusztusában egy paraszt, ugyancsak parasztnak a fia s kertész a szerzeteseknél, kik őt írni, olvasni taníták, besoroztatá magát önkéntesnek. »Hányszor hallám az ujságot« írja naplójában, »hogy a mi francia hadseregünk mindenütt visszaszorított és megveretett... Gyakran mondám magamban: »Lehetséges-e, hogy mindig csak szerencsétlenségről halljak? Igen, úgy tűnt föl nekem, hogy ha én ott lehettem volna, a baj kisebb lett volna. Nem tartám magam jobb katonának mint honfitársaim, de érzém, hogy bátorság lakik bennem s azt gondolám, hogy bátorsággal sokra lehet menni!« Im a hazafiság a maga tiszta és eredeti állapotában, és íme a forradalom győzelmeinek főtitka. Ugyanezen katona papirjai között találták »a francia republicanus katona imáját« is, melyben ezek olvashatók: »Minden igazságnak istene, örök lény és legfőbb úr, minden ember sorsának intézője... fogadd szent oltalmadba e nemes nemzetet, mely csak az egyenlőségért küzd...« — Lorédan Larchey, *Mémoires patriotiques. Journal de marche du sergent Fricasse*. Paris, 1882.

mezik, s a legnemesebb ügy a legundokabb zsarnokságnak szolgált köpenyül. Nemcsak profánálták, de gyűlöletessé is tévék a szabadságot az által, hogy gáztetteik emlékéhez fűzék. Az 1789-ben kezdeményezett nagy műből a nép csak a polgári reformokat kapta meg, és mihelyt az eredményt biztosítottnak látta, ép oly utálatot tanúsított az anarchia, mint a minót mutatott az invasió irányában, s a terroristáktól való iszonyodás kiszolgáltató a hadvezéreknek. A nép száműzetni engedte most a forradalmárokat, mint a hogy kormányozni engedte volt őket. Magok a jacobinusok nyitották meg a köztársaság minden útját a katonai despotismusnak, s ez annál könnyebben fészkelé be magát, mivel a forradalom elterelvén a nemzet szenvedélyeit a politikai szabadságtól, azokat a dicsőség és hódítás felé irányá.

Az invasió a haza eszméjét természetes és eredeti alapjaira vezeté vissza ; a győzelem fölébreszté a lelkekben szendergő mind azon régi ösztönöket, melyek dicsőségre, hadjáratra, feltűnésre és kalandokra törtek ; fölébreszté a rendkívüliire irányuló hajlamot, a lehetetlen utáni vágyat, a lovagregény- és hőskölteménynek azt az alapvonását, melyet minden francia magában hord s melyet a legendából minden század felujít.

A francia köztársaságiak világpolgároknak hiszik magokat, de csak beszédekben azok ; a hódító monarchiának, mely nyolcz századon keresztül dolgozik azon, hogy őket a saját képére alkossa, hagyományaival gondolkoznak, éreznek, működnek s magyarázzák egyetemes eszméiket és elvont elveiket. ¹⁾ Az emberiséget Franciaországgal, nem-

¹⁾ A »haza« szó, melyet a forradalom emberei zajosabban han- goztattak mint minden más népzédék, nem más, mint azon eszmének

zeti ügyöket az összes nemzetek ügyével azonosítják. Következéleg és egész természetesen összezavarják az új eszmék propagatióját a francia hatalom kiterjesztésével, az emberiség emancipatióját a köztársaság nagyságával, az ész uralmát Franciaország uralmával, a népek felszabadítását az államok meghódításával, az európai forradalmat a francia forradalom uralmával Európában. Tényleg Franciaország egész történetének hatása alatt állnak, s ez annyira igaz, hogy azok az országok, melyeket előbb felszabadítani, majd meghódítani s később bekebelezni szándékoznak, a melyeket csakugyan vissza is csatolnak s a régi Franciaország testével oly könnyeden összeforrasztanak: épen azok, melyek örökét a királyok századok óta követelik s a melyek visszacsatolását rendszeresen előkészítik. Az »emberiség« itt elsajátítja a monarchia jogcímét s visszaköveteli ennek jogait. Azonkívül függeteg és alárendelt köztársaságokat alkotnak, melyeket bizonyos gyámság alatt tartanak, követve és alkalmazva a régi köztársaságok azon elvét, hogy egyedül csak a polgárok lévén szabadok,

a neve, melyen Franciaország egész története izről izre épült nyolczszázéves uralma alatt amá királyi háznak, mely a forradalommal szemben a régi kormányzatot képviselé. A haza eszméjének tehát a mi forradalmárainkra nézve még akkor is volt értelme, midőn tanaik azt implicite tagadták. Élénken, mint egy örökölt érzelem élt bennök ez eszme; az új eszmének, melybe szerelmesek valának, azt a tényleges nevet kölcsönzék, mely előttök ismert és kedvelt vala... »Haza« és »forradalom« e szerint egybevegyültek s egy időre, a hőskor idejére, hason értelműekké lettek... Hogy ezen, sok tekintetben jótékony összeolvadás lehetséges volt, onnan van, hogy minden forradalmárban a régi rendszernek egy-egy embere lakott.« — E. Montégut, *La Démocratie et la Révolution; La Transformation de l'idée de patrie. Revue des Deux Mondes*, 1871. nov. 15.

ezek vannak arra hivatva, hogy a szomszédos népeket kormányozzák.

A forradalom fegyveres propagandává, majd hódítássá fajul; a katonai kormányzat fölébe kerekedik a polgárinak; a köztársaság kénytelen a külhatalomra fektetni uralmát s hadseregek által tartani fenn magát. Végre pedig a hadak megrohanják és hatalmukba ejtik a köztársaságot. E tévelygések és túlsapongások régóta megszokottak valának a nemzetről. Ha a történelemre visszatekintünk, kevésbé fogunk csodálkozni azon, ha látjuk, hogy e nemzet oly csekély időközökben egyforma szenvedélylyel veti magát oly ellentétes útakra; hogy akkora állhatatosságot tanúsít az önvédelemben és akkora eszélytelenséget a hódításban; hogy compromittálja és lerontja a hódítás túlzásai által a védelem nagy eredményeit. Ha visszagondolunk a »pom-pázó háborúkra«, melyekkel oly nagyra voltak a XV. században, s ha visszaemlékszünk arra, hogy a francia királyok közvetlenül a száz éves háború után kezdék meg az olaszországi háborúkat: könnyebben fogjuk megérteni, hogy Bonaparte, kit a nép örömrivalgásokkal vesz körül, mivel legyőzte az idegeneket, megkötötte a békét, helyreállította a rendet az államban, megszilárdította a polgári forradalmat s nagyszerű határok közt biztosítja a köztársaság függetlenségét: mint ígéri meg Franciaországot, mindamellett hogy megfosztja szabadságaitól s mint ragadja tova egész Oroszország bensejéig — követve a feltűnés és és nagyság oktan eszményét.

II.

A francia forradalom váratlanul lepi meg Európát. Európa képtelen ellene harcolni, mert képtelen felfogni.

Nem a tény újsága, nem is az esemény meglepő volta az, ami a régi kormányzat államférfiait zavarba ejti: a francia forradalom épen azért hiusítja meg számításait s dönti halomra politikai fogalmaikat, mert nem ejti csodálatba őket. Nem látnak benne mást, mint sok egyéb válsághoz hasonló válságot, melyeket hagyományból vagy tapasztalatból ismernek. Hamis analogiák szerint ítélik meg s alap nélküli hozzávetések szerint állapítják meg magoktartását vele szemben. Európában, nevezetesen a XVII. és XVIII. században, nagy számú forradalmak mentek végbe, de egyik sem öltött oly egyetemes jelleget, mint a francia forradalom. E jelleg szükségképen elkerüli Európa figyelmét a forradalom elején, de Európa megmarad továbbra is hosszasan tévedésében, holott az eseménynek minden illúziót már rég el kellett volna oszlatnia. E kezdetleges tévedés és e tovább húzódó elvakultság ugyanazon okokból fejthetők meg: a már képződött eszmékből s az előzmények folytán alkotott ítéletekből.

Európa a francia forradalmat eleinte úgy tekinti, mint tisztán belügyi válságot, mely a francia államot megsibbasztja. Keresi a módokat, hogy azt hasznára fordítsa és úgy viselkedik irányában, mint hajdan Richelieu, Mazarin és XIV. Lajos Angolország, meg az egykorú kormányok viselkedtek Lengyelország irányában. Ekkor látja, hogy támad Franciaországban egy félelmes társaság, mely végtelen elágazásai által egész Európában oly tanokat terjeszt, melyek minden hatalmat lerombolnak. Európa úgy ítéli meg a jacobinusokat, mint a hogy a jezsuitákat megítélte volt s ugyanazon módon száll síkra ellenök. Összehoz és alkot egy olyan ligát, melynek feladata fészkeben fojtani meg e társulatot, és mindenünnen száműzni emissari-

usait és tagjait. De Európa nem bánhat el oly könnyen Franciaországgal, mint a szent-székkal. Hogy a jacobinismust megsemmisítse, kénytelen küzdelemre kelní egy hatalmas, hazafias és a fegyverhez nagyon rég hozzászoktatott nemzettel. A függetlenségi szellem s a forradalmi fanatizmus megtízszerezik a francziák erejét: ellenökben tehát a rendes háborúhoz kell folyamodni és coalitiót alkotni. Mindenki beleviszi ebbe követeléseit, dicsvágyát, utógondolatait, érdekeit, bizalmatlanságát.

E meghasonlott Európa csak össze nem tartozó hadakat gyűjt egybe. Igyekszik legalább a szellemeket egyeíteni s az elvekhez folyamodik. Az elvek pedig, melyekre hivatkozik, csakis a sértések által ismereteseek, melyeket szenvedtek. Az uralkodók jogát állítja szembe a népek jogával, de az uralkodók eme jogát több százados féltékenység, birtokvágy, sűrlődás, zavar és bitorklás hagyományai szerint értelmezi. A jog nyelvén beszél ugyan, de a cselszövény és erőszak szokásai szerint cselekszik. A szövetségesek, még mielőtt küzdelemre kelnének, már is a győzelem jutalmán kapnak össze. De a győzelem kisiklik kezeikből s már csak azon dolgoznak, hogy veszteségeikért kárpótolják magukat: a vállalat e szerint közvetetlenül és brutális módon a haszonra irányul, vagyis visszatér a régi kormányzat leggonoszabb szokásaihoz.

Ekkor javasolja Európa Franciaországnak a békét, vagy szánja rá magát, ezt annak kezeiből elfogadni. Franciaország a forradalmat befejezni, az államot szervezni, győzelmeinek eredményeit szentesíteni akarja; de bár mily hatalmas is, annyira még sem az, hogy egymaga szabjon törvényt Európának. A coalitió csak úgy diadalmaskodhatott, hogy meghasonlásba hozta, és ellenségei, bármenny-

nyire le voltak is verve, arra kényszeríték, hogy számoljon velök. Minthogy nem semmisíthetett meg minden monarchiát, kénytelen egyezkedési tárgyalásokba bocsátkozni a királyokkal. Legyőzte ellenségeit, üldözte őket saját területükön, végzett nagyszerű hódításokat; de hogy ezeket békében megtarthassa, tárgyalnia kell; hogy tárgyalhasson, alkudoznia kell, alkudozni pedig annyi, mint visszatérni a régi szokáshoz. A régi kormányzat és a forradalom egyezkednek, nem az elvek fölött, melyek kiegyeztetetetlenek, hanem a határok fölött, melyek változtathatók. Csak egy közös fogalom van, mely iránt a régi Európa és a köztársasági Franciaország megegyezésre és egyetértésre juthatnak: s ez az állameszély. Ez szabályozza egyezményeiket. Minthogy a területek nem változtatták meg helyeiket, s az államok dicsvágya is az maradt, a mi előbb volt, az alkudozásokkal a régi politika összes hagyományai önmagoktól éledtek föl újra. E hagyományok nagyon is könnyen egyeztetethetők össze a forradalmárok szándékaival. A szokásjog nagyon is sok könnyűséget nyújt szenvedélyeiknek. Nagyon tudják, hogy ez általok legyőzött, vagy saját versengései által meghasonlott Európában kinek van mindenre kiható ereje és ki beszélhet mint úr. A praecedensek csak ingatag szerződéseket, bizonytalan kötelezettségeket, mindegyre felújuló háborúkat, szét-darabolt államokat, nomád uralkodócsaládokat s felosztott nemzeteket tüntetnek föl előttök. Frigyes és Katalin iskolájában nevelkedtek ők, mint mind azok a politikusok, a kikkel tárgyalnak; a győzelmes forradalom szolgálatába állítják a régi kormányzat eljárási szabályait. Nem törik meg e kormányzat hagyományait, hanem elsajátítják azokat. Nem újítanak, hanem folytatnak. Európa kész-engedelmesen

egyezkedik velök és ez egyezségekben nem a régi, hanem az új jog forog veszélyben.

Orosz- és Poroszország már alkudoztak Lengyelország második felosztása fölött, még mielőtt Franciaország hadat izent volna Ausztriának. E felosztás egyidejű a Franciaország ellen alakított első coalitióval, s azt lehet mondani, hogy ennek szükséges feltétele. E méltatlan és szemtelen kifosztását a gyöngének az erős által, még azok sem tekinték sophisticus ürügynek a francia hódítások által megzavart egyensúly helyreállítására az északi udvarok előnyére, kik azt a kifosztást titokban forralták és cynicusan végrehajtották. Franciaország még nem tett volt hódításokat, midőn az oroszok 1792. tavaszán megrohanták Lengyelországot, s a poroszok elhatározzák, hogy bitorolni fogják a magok részét.¹⁾ A szövetségesek közt akkor létrejött egyezmény oly kevéssé volt alkalmas arra, hogy őket Franciaország kiterjedéseért kárpótolja, hogy folyománya egy titkos terv volt, mely szerint Franciaország a szövetségesek javára feldaraboltatnék.²⁾

¹⁾ Franciaország 1792. ápr. 20-án izent háborút Ausztriának. Az első értesítések Katalin abbeli szándékáról, hogy Lengyelország második felosztását tegye alkudozások tárgyává, a pétervári porosz követnek 1792. febr. 3. és 29-ki jelentéseiben foglaltatnak. A porosz király elhatározása, hogy ez ügyben alkudozásokba bocsátkozik Oroszországgal, márcz. 12-én kelt. Ápril 30-án Katalin kiadja csapatainak a parancsot, hogy Lengyelországba nyomuljanak. — Herrmann, *Diplomatische Correspondenzen*, Gotha, 1867., 231, 233, 264. l.

²⁾ E földarabolási tervek egykorúak a coalitió első kísérleteivel. A porosz király azt írja 1791. júl. 28-án bécsi követének, hogy beszélje meg Ausztriával Elszász és Lothringia esetleges elfoglalásának kérdését. — Herrmann, id. m. 57. l. — L. Vivenotnál *Quellen zur*

Ellenkezőleg Franciaország az, mely, midőn 1795-ben a békealkudozásokat folytatá, az 1793-ki osztozkodás és ama másik következtében, mely e sajnos művet 1795. jan. 3-án befejezé, jelentékeny hatalmi változással állt szemben. ¹⁾ Franciaország az, mely a régi kormányzat szokása szerint s az egyensúly tanára támaszkodva, indíttatva érzé magát, oly területnagyobbításokat követelni, melyek alkalmasak arra, hogy biztosítsák részére ama viszonylagos hatalom és túlsúly mérvét, melylyel már azelőtt birt Európában. Meg is tévé s minthogy kezében tartá ama területet, melyeket azontúl is megtartani akart, munkája könnyű volt. De minthogy e területek nagyon kiterjedtek voltak, a többi államok viszont egyenértékeket igényeltek, s Franciaország kész volt azokat nekik megadni.

A köztársaság és a császárság nagy szerződése nem pusztán hódítási, hanem kárpótlási és osztozkodási szerződések is. E tekintetben semmi olyas nincs bennök, a mi a monarchiák szokásjogával meg nem egyezne; de ellentétesek a forradalom szellemével. Midőn Franciaország ily vásárra adja magát, mely reá nézve egyedüli eszköze annak, hogy megtarthassa, a mit elfoglalt, saját alapelvét, a népfelséget érvényteleníti. Ama népségek, melyeket az ural-

deutschen Politik Oesterreichs, Bécs, 1874., II. k, 133. l. az 1792. júl. 17-én tartott miniszteri értekezlet jegyzőkönyvét, melyben akár Henne-gau- és Flandriának, akár pedig Strassburg- és Elzásznak Ausztriába való bekebelezéséről van szó.

¹⁾ A Lengyelország második felosztására vonatkozó, Orosz- és Poroszország közti szerződés 1793. jan. 23-án; a harmadik felosztást illető szerződés Oroszország és Ausztria közt 1795. jan. 3-án kelt. — A Francia- és Poroszország közti baseli szerződés 1795. ápr. 5-ki keletű.

kodóknak szolgáltat ki, a régi kormányzatnak vettetnek alá s nem kérdeztetnek meg az uralom ama változása felől, melyet elszenvednek. Azonban olyan az eszmék ereje, olyanok valának a régi európai jog elaggottsága s az új jognak terjeszkedési hatalma, hogy a forradalom elvei elkerülő úton rohanják meg úgyszólván Európát, és épen amaz egyezkedések útján érvényesülnek, melyeknek feláldoztatni látszottak. Európának a régi kormányzat szokásjoga szerinti eme felforgatása, szükségképen e kormányzat és rendszer lerombolására vezet.

Franciaország ama tartományokban, melyeket területével egyesít, vagy saját képeire szervez, hirdeti elveit, lerombolja a hűbérrendszert s behozza saját törvényeit. E forradalom a háború kikerülhetetlen zavarai s a hódítás első túlkapásai után a népekre nézve végtelen jótéteményt képez. Ezért nem lehet a köztársaság hódításait a régi kormányzatéival összezavarni. Az a lényeges különbség van köztök, hogy Franciaország műve, daczára az elvekkel való visszaélésnek és daczára az eszmék tévútakra jutásának, a nemzetekért történt. A nemzetek, a nélkül, hogy sokáig tudták volna, a történetnek egész létalapja, egész élő ereje s ha lehet mondani, életnedve voltak: a francia forradalom öntudatra ébreszté őket és eldönté felülkerekedésöket, melyet Franciaország, midőn nem szentesített sajátkezüleg, legalább felidézett. Franciaország az által, hogy ledönté a kis fejedelemségeket, hogy ugyanazon kormány alatt egyesíté a hasonló eredetű és erkölcsű népeket: kevesbíté Európában a határok számát, melyek a nemzeteket szétmorzsozták, s ugyanakkor oly eszméket terjesztett, melyek a legalkalmasabbak voltak arra, hogy a nemzeteket összetartsák. Midőn az anarchia eltűnt s a

pacifikált köztársaság szervezé magát, Franciaország példájával arra tanítá Európa fejedelmeit, hogy a népek előtt legbecsesebb reformok egyenesen az állam javára szolgálnak; hogy a forradalom legfőbb ténye, mely oly népszerűvé és hatalmassá tette: a hűbérrendszer eltörlése, nemcsak nem ingatta meg a hatalmat, sőt kedvezett a hatalom összpontosításának és megkönnyíté gyakorlását; következőleg, hogy az uralkodókra nézve semmi sem könnyebb és tanácsosabb, mint az, hogy magok legyenek saját népeik felszabadítóivá és így szüntessék meg a forradalom okait; hogy a nemzetek uralma elkerülhetetlen lévén, a királyok szerepe jövőre abban áll, hogy a népeket magok körül csoportosítsák; hogy csak annyiban lehet kormányozni a népeket, a mennyiben képviselik is őket; végül, hogy a jövő azoké, a kik jobban felismervén a történeti nagy áramlatokat, mint a többiek, azok erejét felhasználni tudn fogják. Így jutott oda a francia forradalom, hogy egyszerűsíté Európa térképét, s a helyett, hogy az egyetemes anarchiát és a népeknek a királyok ellen való általános fölkelését terjeszsze, ellenkezőleg arra hatott közre, hogy az államokat hatalmasabbakká s a népeket fejedelmeikhez ragaszkodóbbakká tegye.

Európa előtt új irányzatok nyíltak meg, melyekre már elő is volt készítve. A XVIII. század tanai, melyek Franciaországban a forradalmat támasztották, Európában a felvilágosodás kormányát létesíték. Európa 1789. táján a felvilágosult despotismus felé hajolt s ehhez Franciaország Bonaparte consulatusa által tért vissza. A forradalom ez alakban látszott megállapodni Franciaországban; ez alakjában értette meg és utánzá Európa is. Midőn a fejedelmek magokévá tették a francia reformokat,

s midőn kezeikből a népek azokat hálával fogadták: csak az egész XVIII. század hatásának engedtek.

Franciaország többet tett Európa legyőzésénél: megtéríté azt. A francia műveltség, mely a hadak győzelmeit előkészíté, túlélte ezeket. Megnyitá az utakat, melyeken hadaink Európára törtek; és hadaink azokon visszavonulva, még szélesebb és mélyebb utakat törtek a francia forradalom számára. A vereségökben is győztes francziák megnyerték eszméiknek még ama nemzeteket is, melyek uralmok ellen fölzendültek. Politikájok által csak azért forgatták fel a régi határokat, hogy elveik által átalakítsák a régi törvényeket. A legellenségesebb fejedelmek, kik leginkább égtek a vágytól, hogy a forradalmat Franciaországba viasszorítsák, hogy ott aztán egy csapással leverjék, hadjáratukból visszatérve, államaiknak a francia hadak által oly sokáig megmunkált s vérökkel megtermékenyített talajából látták úgy szólva kicsirázni a forradalmat. A francia forradalom csak azért szűnt meg okot szolgáltatni a küzdelemre Franciaország és Európa közt, hogy a continensen egy politikai és társadalmi forradalmat támaszson, mely kevesebb mint egy félszázad alatt megváltoztatá az európai világ arczatát.

III.

De ép e sikerekben találta meg a forradalom a mérsékletet s a francia hatalom a maga határát.

Franciaországban a forradalom egész ereje annak nemzeti jellegéből származott; hasonló jelleget öltött és hasonló erőt merített az idegen nemzeteknél is. Ugyanazon érzelem, mely győztesekké tette a francziákat, mindenütt,

ahol csak elveiket elterjesztették, arra irányult, hogy függetlenségre vágyó s ennél fogva az idegen igát, még szabaddíói igáját is lerázni törekvő, kiváltságaikra ép oly féltékeny, ép oly dicsvágyó, érdekeikkel, becsületökkel, tekintélyökkel ép annyira törődő nemzeteket támaszson, mint a minő Franciaország volt.

E népek egyike sem gondolt a test és lélek nélküli elvont emberre, a terület és lakosok nélküli nemzetre, midőn *az ember jogairól* s a nemzeti souverainitásról beszéltek neki; egyik sem keresé a megfoghatatlan emberiség borongó homályában a metaphysikai szabadság ál képét. Minden nép utánozva a francia népet, mely a világba dobta e nagy eszméket, ezeket az elmékben felhalmozódott fogalmak szerint fogta fel; a nemzedékek által, melyekből származott, az emlékezetben összhordott képek szerint képzelé magának; bizonyos tekintetben saját vérével táplálta azokat, s csak azért adott nekik életet, hogy beléjük lehelje fájának összes szenvedélyeit.

E szenvedélyek a történeti követelések és érdekek, az élet szükségéi s a jellemek sajátsága közti összeütközések folytán századok óta ellenkeztek egymással; a küzdelmek, melyekben a nemzetek uralkodók versenygésének eszközeikép öntudatlanul szerepeltek, most már közvetetlenül nemzet és nemzet közt folytak tovább, minden polgárnak úgy szólva személyes ügyeivé, következőleg sokkal borzasztóbbakká lettek, mint valaha voltak. Így történt aztán, hogy az a forradalom, mely az emberiségre hivatkozott és eszményi polgárzatába csak világpolgárokat hívott meg, a XVIII. századbéli aránylag világpolgárias Európa helyébe a XIX. század oly lángolóan nemzeti, de oly mélyen meghasonlott Európáját állítá. Franciaország megszenvedte ezt érde-

keiben és még dicsőségében is. Körülötte versenytársakul oly nemzetek támadtak, melyek, miután uralmáért tűztek össze vele, most roppant versenyt támasztának ellene. Mint-hogy a nyelv a nemzetiségnek egyik legfőbb bizonyítéka, épen a francia eszmék terjedése folytán történt az, hogy a francia nyelv befolyása és tekintélye csökkent Európában s lett a nemzeti nyelvek közti ellentét nemzetek közti surlódássá.

De Európának eme forradalma csak a fonákja volt a francia forradalomnak. Épen azt nélkülözte, a mi Franciaországnak eredetiségét képezé e csodálatos kalandban, a mi nagyságának szülő oka s egyúttal tévelygéseinek mentsége volt: értem a lelkesedést, a nemes hevet s azt a hitet, hogy az emberiségért munkálkodik. Az utánzók csak önmagokra gondoltak, s bármily jogosultak voltak is függetlenségi óhajaik, bármily odaadással szolgálták is egyesek a nemzeti szenvedélyeket, ez utóbbiakban megvolt bizonyos irigy és durva vonás, bizonyos gyűlölködés és birtoklási vágy, melyek azokat lealacsonyítják és elhomályosítják: szóval nélkülözik az önzetlenség dicsfényét. E dicsfény Franciaországban kétségkívül csak a sötétséggel, vihar- és zivatarral teljes napnak hajnalán ragyogott fel; de bármily rövid és futólagos volt is e világosság, megmarad belőle bizonyos visszfény, mely megvilágítja ezt az egész történetet s azt az emberiség történetének mindig egyik legcsodásabb eseményévé teszi. Franciaországnak becsületére és vigasztalására szolgál elgondolni, hogy még akkor is, midőn Európa népei reá támadtak, utálták és megtagadták: érezték hatalmát s úgy szólva saját kezeiből ragadták ki a fegyvereket, melyekkel ellene harczoltak. Még azon pillanatban is, midőn ellene fordíták a nemzeti függetlenség és szabad-

ség eszméit, melyeket ő hintett szét a világban, még akkor is szellemének nemes hatása alatt álltak.

Egyébiránt e keserű viszályok, e nagyméretű balfogások, e támadó viszonzás és e mozgalom, mely a forradalomtól Francziaország ellen fordult, magokban véve nem voltak igazoltak és szükségeseek. Ama széles áramlatban, mely a francia eszmét tovasodorta, nem volt semmi, a mi a vizek ama rendetlen visszatorklását felidézte volna. Az 1789-ki nagy feladatokban a világbékével semmi összeférhetetlen nem volt; semmi sem gátolta egy hatalmas, virágzó és szabad Francziaország alkotását Európában, melyet az békésen vezetne saját példájának követésére. Franciaország 1789. előtt a continens legnépesebb, leggazdagabb s legjobban alkotott állama volt, azon az úton volt, hogy annak legszabadabb állama legyen s a legjótékonyabb reformok példájával szentesítse a nemes hatóságot, melyet Európa fölött gyakorolt. Tekintélye csak növekedhetett. Ezt várta Mirabeau is, midőn 1790-ben e sorokat írta, melyek az egykorúak legszebb reményeit foglalják magokban: »Előbb vagy utóbb ellenállhatatlan hatása lesz annak az erős nemzetnek, mely 24 milliónyi lelket számlál, kik ugyanazon nyelvet beszélnek s a társadalom szerkezetét a szabadság és jog tiszta fogalmaihoz vezetik vissza, melyek az emberi szívre ellenállhatatlan varázshatást gyakorolván, a világ minden részében terjesztőkre és proselytákra talál-
nak — egy ily nemzet befolyása kétségkívül meg fogja hódítani egész Európát az igazságnak, a mérsékletnek, a jog-
nak; de nem egyszerre, nem egy nap s nem egy pillanat alatt.« ¹⁾

¹⁾ *Moniteur*, V. k., 480 l.

Az eszméknek magoknak, egyedül saját szárnyalásukkal, kellett meghódítani a világot. E szándék minden háborús gondolatot kizárt. E lényeges pontra nézve a forradalom elvei összhangban állottak a legélesebb látású és legbölcsebb politikusok tapasztalataival. Ezt czélozták 1789. emberei, midőn mint egy állam-alaptörvényt megállapították, hogy Franciaország egy népet sem fog megtámadni, ha maga meg nem támadtatik általa s hogy jövőre lemond minden hódító háborúról. Az 1789-ki forradalom nagyon összeegyeztethető volt IV. Henrik és Richelieu politikájával, de nem volt összeegyeztethető XIV. Lajos- és Louvoiséval. A francia forradalomnak az volt a sajátságos végzete, hogy Franciaország ellen forduljon, mihelyt elveit magok a francziák hamisítják meg s hódításra és uralomra eszközül használják föl.

TARTALOM.

Bevezetés.

Harcz Európa és a francia forradalom között 1 ; — megoldandó ellenmondások 2 ; — a forradalom diadalmaskodik az államokon 4—5 ; — de legyőzetik a népek coalitíója által 5 ; — a nemzetek fölülkerekedése ; egyedül az államok politikai s a népek nemzeti hagyományainak tanulmánya adja meg a kulcsot e történethez 8 ; — a népek az elvont elveket szenvedélyeik szerint értelmezik s az egyetemes eszméket nemzeti hagyományaik szerint alkalmazzák 9 ; — e munka tárgya : a francia forradalom és Európa történetében kimutatni Európa és Franciaország történetének folytatását 10.

Első könyv.

A politikai erkölcsök és a reformok.

ELSŐ FEJEZET.

A politikai erkölcsök.

I. *Európa.* — Európa nem volt 11 ; — nemzetek és államok Európában 13 ; — a közjog 13—14.

II. *Az állam és a kormány.* — A közjog alapja : az állam fogalma 14 ; — az isteni jog 15 ; — hogyan alapúl meg a souverainitás és lesz jogszerűvé, törvényessé 16—17 ; — különböző kormányformák 18 ; — hogyan fogják fel a köztársaságot és a monarchiát 19.

III. *Az állameszély.* — A politika alapja : az állameszély 20 ; — Machiavelli és a machiavellisták 21 ; — a politika tárgya : a területi nagyobbodás 24.

IV. *Eljárási szabályok.* — Az előrelátás és az ügyesség 26 ; — diplomata-jellem 27 ; — az ürügyek 28—29 ; — általános bizalmatlanság 30.

V. *A szerződések megbízhatósága.* — A biztosság hiánya a kötelezettségekben 30—31 ; — az osztrák örökösödési háború 32 ; — a háború az uralom főinstrumentuma 35 ; — a praeventiv háborúk 36.

VI. *Az egyensúly rendszere.* — A jól felfogott érdek 39 ; — hogyan mérsékli ez a hódítási szellemet 39 ; — hogyan törvényesül és lesz jogossá a hódítás 42 ; — hogyan korlátozza a dicsvágyak versenye az államok nagyobbodását 43 ; — hogyan származik ebből az egyensúly s miben áll ez egyensúly 43—45 ; — tapasztalati elvek, a jogszokás összegezése 45.

VII. *A feldarabolások.* — Ez elvek következményei, hogyan fordulnak az állam ellen 46 ; — az örökösödési viszályok 46 ; — a jogok és a követelések 46 ; — az örökségek és birtokok bizonytalansága 48 ; — osztozkodó szövetekezések 49 ; — hogyan származnak a feldarabolások az egyensúly elvéből 50 ; — Lengyelország felosztása 1772-ben 51 ; — az osztozkodó rendszer 53 ; — nem Franciaország honosította meg az újabbkori Európában e rendszert 54.

VIII. *A tróntól való megfosztások és fejedelemségalkosságok.* — Az uralkodóházak állhatatlansága a XVII. és XVIII. században 55 ; — trónvesztések 57 ; — fejedelemségalkosságok 58 ; — Európa és I. Károly 60 ; — merényletek a királyság ellen 62 ; — fejedelemségalkosságok a XVIII. században ; Oroszország 64.

IX. *Forradalmak a XVII. században.* — Hogyan fogják fel a forradalmakat 69 ; — mipt fordítják hasznukra 71 ; — a reformatió 72 ; — a westphaliai szerződések, a secularisatiók 74 ; — az interventiók 75 ; — a hűbéri háborúk, fegyveres emigráció 75 ; — hogyan szítják a forradalmakat 76 ; — Anglia forradalma, Franciaország politikája 78 ; — Cromwell és Európa 79 ; — II. Károly és Európa 81.

X. *Forradalmak a XVIII. században.* — Hogyan kívánják a forradalmakat másoknál 82 ; — Lengyelország és szomszédai 83 ; — Svédország, III. Gusztáv államcsinyja ; hogyan kénytelen ezért mentetgetni magát 83 ; — Franciaország s az amerikai és genfi forradalmak 85 ; — a hollandi forradalom 86 ; — a jezsuita-rend eltörlése ; a kath. monarchiák és a szentszék 87 ; — a jezsuiták Porosz- és Oroszországban ; egy szent szövetség képtelensége 92.

XI. *A diplomacia.* — A diplomacia a politikai erkölcsök kifejezője 92 ; — scrupulus hiánya az eszközök megválogatásában 92 ; — szeretők és kegyenczek 93 ; — corruptió és megvesztegetés 95 ; — a

titkos diplomacia 97; — a kalandorok 99; — a cabinet noir és a levélfogások 100; — a futárok elfogása 102; — a követek elfogása 103; — levéltárak lefoglalása 104.

XII. *A háború.* — Miben áll fölőtte a diplomatiának a háború, bármily iszonyú legyen is 105; — kegyetlen jellemek 106; — a XVII. századbéli háború: requisitiók, fosztogatások, gyujtogatások, rémület 106; — bánásmód az emigráltakkal 108; — a népek kétségbeesése 109; — a XVIII. századbéli háború: a hadseregek fegyelmetlensége, mészárlások és kegyetlenségek 110; — a kezesek 112; — az oroszok, poroszok és osztrákok magaviselete Lengyelországban 113; — a praecedensek és a terroristák 115.

XIII. *Európa romlása.* — Hogyan rombolja le Európa saját közjogát 115; — Európa tehetetlensége a forradalom előtt 117; — a Franciaországban kitörő forradalom minden államot fenyejt 118.

MÁSODIK FEJEZET.

A kormányok és a reformok.

I. *A kormányok válsága.* — Általános forradalmi tünetek 119; — általános okok: pénzügyi romlás az udvari és fegyverkezési kiadások által 121; — a népekre nehezedeő súlyos terhek 122; — a hűbérrendszer Európában 123; — a parasztok sorsa 124; — a nemesek 126; — mindenütt hasonló válság mutatkozik 129.

II. *A reformeszmék.* — Franciaország ez eszmék gyúpontja 129; — a reformátorok: Montesquieu és Voltaire 129; — a forradalmárok 132; — az elmék általános nyugtalansága; illusiók és remények 132; — a természeti jog s az ész mindentudása 134; — Rousseau, befolyása Német- és Olaszországban 135; — a világpolgárság 136; — a lelkesedés 137; — a fejedelmek és bölcsészek szövetsége 138; — az állam fogalma; a felvilágosult despotismus 139; — mint viselkednek a fejedelmek a bölcsészek irányában 145.

III. *A felvilágosult kormányok.* — A felvilágosodás százada; a felvilágosult fejedelmek és minisztereik 148; — reform-mozgalom, a jobbágyság 150; — a büntető és a polgári törvények 151; — a porosz polgári törvénykönyv 152; — az állam és az uralkodó jogainak declaratiója, a felvilágosult uralkodó hitvallása 153; — II. József és reformjai 155; — a türelem és a polgári szabadság haladása 158; —

a megvalósított reformok az államhatalom megszilárdítására és nem a közszabadságok fejlesztésére irányulnak 158.

IV. *A régi intézmények romlása.* — A római jog elterjedése, az állam római eszméje 159; — a gyűlések hanyatlása 162; — az egyház ellenállása 164; — a fejedelmek általános harcza az egyház ellen 170.

V. *Zavargások és zendülések.* — A csalódások elégtelenséget támasztanak a népekben 173; — izgalom Németországban 174; — zavarok az osztrák államokban 175; — Belgium és II. József reformjai 178; — az 1789-ki belga forradalom 182; — izgalom Hollandiában 184; — a genfi forradalom 185.

VI. *A régi kormányzat Franciaországban.* — Miért tör ki Franciaországban a forradalom, mely mindenütt fenyegetőnek látszik 186.

HARMADIK FEJEZET.

A francia befolyás.

I. *A szellem és a nyelv.* — A francia eszmék elterjedése, a klasszikai szellem 190; — hogyan fejlődik e szellem Franciaországban és terjed tovább 191; — a francia nyelv és eszmék terjedése 194; — az utazók 200; — a francia világ 202.

II. *A nevelés.* — Hogyan létesül Franciaország hatósága 203; — a nevelés azonossága az egész continensen 205; — a klasszikai szellem és nevelés Angolországban 210; — a szónoklat általi kormányzás 211.

III. *Az európai társadalom.* — A nevelés és eszmék közösségének következményei, a művelt szellemek köztársasága 214; — hogyan fogadják Európában a forradalom szerencsefiát 215; — szerencsefiak a régi kormányzat alatt 216; — az új kormányzat szerencsefiái; Franciaország ellenállhatatlan hatása 221.

IV. *Vallási izgalom és babona.* — A proselytismus eszméje a forradalomban 222; — a forradalmi vallás 223; — mysticismus és fanatismus 224; — hogyan támad ez evolúció a XVIII. században 225; — vallási újítás 227; — a secták, szabadkőművesek, illuminátusok 229; — reakció a bölcsészeti tanok ellen 231; — a babona felélése 231; — a Rózsakeresztesek 233.

V. *A nemzetek és a tanok.* — Hogyan értelmezik a nemzetek az új tanokat 235; — Rousseau példája. A *Contrat social* Genfben, Német- és Franciaországban 236; — a népek nemzeti hagyományai szerint értelmezik a forradalmat, a kormányok politikai hagyományai szerint tekintik azt, — a hagyományok megismerésének szükségé 238.

Második könyv.

A politikai hagyományok.

Franciaország.

ELSŐ FEJEZET.

A nemzet és a kormány.

I. *A hagyományos monarchia.* — A régi monarchiának nem volt alkotmánya 241; — e monarchia valódi alapjai 242; — a nagy királyok és a nagy miniszterek 244; — hogyan érvényesült a monarchia Franciaországban 245; — különbségek Francia- és Angolország között 245; — a reformáció Francia- és Angolországban 249; — a korlátlan monarchia sikerének föltételei Franciaországban 251; — a szabadság és reform szelleme 252; — a monarchia hanyatlása XIV. Lajos alatt 255; — a forradalom kitörésének veszedelme 256.

II. *A monarchia válsága.* — Anarchia az államban a XVIII. század folyamán 256; — a hatalom állhatatlansága és gyöngesége 260; — a forradalmi szellem és hagyományai 261; — a bölcsészek szerepe és befolyása 263; — a reformok szükségé s az állam érdeke azokat megvalósítani 264; — hogyan készítettnek elő 265; — Turgot tervei 266.

III. XVI. *Lajos.* — XVI. Lajos jelleme 270; — Turgot minisztersége, bukásának okai 272; — a parlamentek 276; — arisztokratikus visszahatás 275; — izgalom a hadseregben 275; — az országos rendek összehívása 277.

IV. *A nemesség és a harmadik rend.* — Hogyan értik a szabadságot 279; — az angol alkotmány 279; — a nemesség tehetetlensége 280; — a harmadik rend túlsúlya, hogyan fogja fel a forradalmat 281; — a római szabadság 283; — a legisták, szerepök és befolyásuk 285; — hogyan értelmezik a népfelséget 286.

V. *A forradalom és a praecedensek.* — A nemzetgyűlés mindenhatósága és közvetetlen kormánya 288; — visszatérés a régi kormányzat praecedenseihez 289; — a hatalmak összpontosítása 291; — a király tanácsa és a bizottságok 291; — az intendánsok és a biztosok küldetésben 292; — pénzügy és hadsereg 293; — az államcsínyek és a nagynapok 294; — a gallikán egyház és a papság polgári szerkezete 294; — a protestánsok elleni rendeletek és az emigránsok elleni törvények 299; — a régi kormányzat s a forradalom túlzásai 300.

VI. *Az irodalmi köztársaság.* — Az irodalmi emberek és bölcsészek szerepe és befolyása 302; — az irodalmi köztársaság és a Convent 304; — az iskolák, secták és a pártok elágazása 306.

VII. *A nemzeti jellem.* — Franciaország és a francia forradalom végsikere 308; — a nemzeti jellem állhatatossága 310; — az újjáalkotás és újjászületés elemei 311; — a külpolitika döntő befolyása 313.

MÁSODIK FEJEZET.

A külpolitika.

I. *A hagyományok eredete.* — A kül- és belpolitika viszonya: a nemzet, az állam, a határok 314; — a hagyomány kiindulási pontja: Nagy Károly 316; — Fülöp Ágost 317; — szép Fülöp és a legisták 320; — a törvény lovagjai 325; — a függetlenségi harcok, Jeanne d'Arc 326.

II. *Közönséges és pompázó háborúk.* — Az austrasiai királyság 327; — a király háborúi 328; — VII. Károly vállalatái 329; — a burgundi örökség, az osztrák házzal való versengés eredete 331; — a klasszikai tanulmányok befolyása, Caesar és Strabo, Gallia határa és a természetes határok 334; — az állameszély 336; — polemiák a németekkel 336; — a pompázó háborúk 338; — visszatérés a közönséges háborúkhoz 338.

III. *Versengés az osztrák házzal.* — Franciaország szövetségei Németországban 339; — II. Henrik és a németek 339; — Colligny tervei 342; — IV. Henrik és a hagyomány 343; — Étienne Pasquier 343; — Sully nagy terve 344; — IV. Henrik tervei 346.

IV. *Richelieu.* — Tervei, pályája kezdetén 350; — Lothringia bekebelezésének terve 352; — a publicisták és a király jogai 354;

— az egykorúak ítélete Richelieuról 358; — politikai utódai 359; — Mazarin 359.

V. *A klasszikus rendszer.* — Mérséklet az erőben 361; — a szövetségek 362; — Németország és a westphali szerződés 362; — Olaszország 363; — a rendszer iránti érzék hiánya 363; — miben felel meg e politika a nemzeti szellemnek 364.

VI. XIV. *Lajos és a túlzások.* — XIV. Lajos folytatja, majd kivetkőzteti természetéből e politikát 366; — a határokért vívott háborúk 368; — surlódások Németországgal Elsass miatt 368; — a spanyol örökösödési háború 369; — XIV. Lajos, a Convent és Napoleon 371; — a mi XIV. Lajost megmenti 372.

VII. XV. *Lajos és a gyöngeség.* — Franciaország és Európa az utrechti szerződések után 372; — a gyarmati vállalatok, sikerök föltételei 373; — hogyan veszti el Franciaország gyarmatait 374; — az 1756-ki szövetség és az *osztrák rendszer* 375; — a *családi pactum* 377; — politikai vereség, Ausztria iránti gyűlölet 378.

VIII. XVI. *Lajos.* — XVI. Lajos erőfeszítései, hogy Franciaországot Európában fölemelje 384; — Vergennes minisztersége 384; — a király szerepe 386; — az Egyesült-Államok függetlensége és a bajor örökösödés 387; — Franciaország sikere 388; — Vergennes halála 391.

IX. *A politikai rendszerek.* — Az *osztrák rendszer* ellenzése, Duclos és Favier 392; — Favier rendszere és a forradalmi politika 394; — Raynal befolyása 399.

X. *A határok kérdése.* — Franciaország határai 1789-ben 401; — Vauban és Montesquieu 401; — Vergennes nézetei, Franciaország, mint a kis államok védnöke 405; — az 1789-ki eszmék a külpolitikában, Mirabeau és Talleyrand; lemondás a hódításokról 406—412.

XI. *A természetes határok.* — Hogyan terjed ezek hagyománya a nemzetben, — a tudósok 413; — Gallia határai 413; — hogyan alkalmazkodnak a régi kormányzat hagyományai a forradalom tanaihoz 414; — a természetes határok rendszere 419.

XII. *A hódítások hagyománya.* — Hogyan és minő alakban található a forradalomban 421; — a nemzeti egységesítésre kedvező irányzatok Német- és Olaszországban 422; — a Keletre és Egyiptomra vonatkozó szempontok 424; — Bonaparte 425.

XIII. *Franciaország és Európa 1789-ben.* — Mint gondolkoztak az idegenek Franciaországról 1789-ben, segélyforrásai 428 ; — a Franciaországnak tulajdonított nagyravágyó czélzatok 429 ; — a természetes határok 431 ; — problema, mely 1792-ben áll elő Franciaország és Európa között : megtarthatá-e határait Franciaország ? 432 ; — az államok politikai hagyományai s Európa nemzetei megismerésének szüksége 434.

Harmadik könyv.

A politikai hagyományok.

Európa.

ELSŐ FEJEZET.

Angolország.

I. *Az érdekek és a politika.* — Az angol érdekek mercantil jellege s az ebből származó politikai következmények 435 ; — versengés Franciaországgal 436 ; — Anglia szövetségei 437 ; — az angol politika szünetelése a continensen 440 ; — Anglia belső válsága 440 ; — III. György és az angol társadalom 443.

II. *Európa ítélete.* — A continens államférfiai képtelenek megérteni Angliát 445 ; — a francziák előítéletei és tévedései 446 ; — hogyan hazudtolja meg Anglia e felfogásokat 449.

III. *Pitt minisztersége.* — William Pitt 450 ; — kormányzata a belügyek tekintetében 451 ; — nézetei Franciaország felől 454 ; — Anglia jólléte 455.

IV. *A pártok és a forradalom.* — Az Anglia és Franciaország közti ellentétek, melyek egész történetükből származnak 456 ; — miért hiúsul meg a forradalom Angliában 457 ; — a közszellem és a vallás 458 ; — az angol forradalmárok tehetetlensége 460 ; — a nemzeti erők, melyeket Anglia Franciaországgal és a forradalommal szembeállít 462.

MÁSODIK FEJEZET.

Hollandia.

I. *Alkotmány és politika.* — A köztársaság alkotmánya 463 ; — hanyatlás a XVIII. században 467.

II. *A pártok és Franciaország.* — Az 1787-ki forradalom 470; — a francia párt bukása 470; — hogyan alakul át e párt, Franciaország és a forradalom iránti érzületek 471; — hogyan idegeníti el magától Franciaország Hollandiát 472.

HARMADIK FEJEZET.

Spanyolország.

I. *A szövetségek.* — A családi szerződés 474; — Spanyolország hanyatlása, daczára III. Károly kormányzatának 474; — a gyarmatok 477; — Portugalra vonatkozó tervek 479.

II. *Az udvar és a kormány.* — IV. Károly, a királyné és Godoy 480; — reactio a belpolitikában 483; — változékonyság és gyöngegség a külpolitikában 483; — az uralkodóház katasztrófája 485.

III. *A nemzet.* — A spanyolok jelleme 485; — mint szegülnek ellen a forradalmi propagandának és hódításnak 487.

NEGYEDIK FEJEZET.

Olaszország.

I. *Az olaszok.* — A forradalom sikerének okai Olaszországban 490; — a nemzeti újjászületés mozgalma 491; — közöny a tényleg fennálló kormányok iránt 493.

II. *A kormányok.* — A két Sicilia és a Bourbonok 494; — a király, a királyné, Acton 495; — surlódások Rómával 498; — a pápai hatalom hanyatlása 499; — Toscana, Genua, Velence 500; — Sárdinia, politikája, nagyravágyása és rokon vonása Poroszországgal 503; — viszonyok Franciaországgal 505; — az olasz confoederatio eszméje, Franciaország sikerének föltételei Olaszországban 506.

III. *Nemzeti szellem és a forradalom.* — Hogyan fogadják az olaszok a forradalmat 508; — a forradalom nemzeti jellegét őlt Olaszországban 509; — ebből a francia-olasz viszonyokra visszahatás származik 510.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Németország.

I. *A szent-birodalom.* — A Német- és Franciaország alakulása közti különbség 512; — a westphali szerződések 512; — a biro-

dalom, az államok, a birodalmi gyűlés, a császár 514; — az államok egymás közti viszonyai, ellentét az észak és dél között 518; — a kis államok oppositíója Ausztriával szemben 519; — Poroszország Németországban 520; — a kis államok nagyralátásai 520; — mint igyekszik Németország összpontosítani 521; — a saecularisatiók 521; — Németország felosztása Franciaország és a német fejedelmek közt 523.

II. *A kormányok.* — A németek lappangó ereje, jellemők 525; — a »német hazafiság« ébredése a XVIII. században 526; — mint értelmezik az államok e hazafiságot, mint zsákmányolják azt ki Franciaország ellen 527; — Frigyes nagysága és népszerűsége 528; — a fejedelmek szövetsége, reformtervek 530; — félnek Franciaországtól, a Rajna balpartja, Elsass és Lothringia visszakövetelése, az örökös ellenség 532; — a francia szövetségek jellege és föltételei Németországban 535; — a helyzet 1789-ben 535; — ebből a forradalmi háborúk folyamán társulások és elszakadások származnak 537; — kormányok veresége, a német nemzet föllépése 538.

III. *A nemzeti aspiratiók.* — A kedélyek izgatottsága 539; — különbség emez és a Franciaországban tapasztalható izgalom között 540; — a németek ragaszkodása a vallási szokásokhoz és eszmékhez 542; — demokrata és forradalmi elemek hiánya 543; — a bölcsészek az államhatalom előtti meghódolást tanítják 545; — mint fejlesztik a francia eszmék, az által, hogy Németországban elterjednek, ugyanitt a nemzeti szellemet 547; — hogyan sarkalja a forradalom a németeket, hogy nemzetté alakuljanak, és mint könnyíti meg nekik az erre szolgáló eszközöket 549.

IV. *A németek és a forradalom.* — Különböző vidékek és tartományok indulata Franciaország és a forradalom iránt 554; — a Rajna balpartja, mennyire lehetséges ennek annexiója 554; — surlódások a jobbparti államokkal 558; — a német Németország, Stein 559; — a német fejedelmek mint fordítják hasznukra Franciaország példáját 561; — mint hat közre a francia forradalom Németország egyesítésére 562.

HATODIK FEJEZET.

Ausztria.

I. *A monarchia.* — Az osztrák monarchia nem-összefüggő volta 563; — kormányzati nehézségek 566; — kis Európa a nagy Európában 568; — utalva van az osztozkodási politikára 569; — Mária Terézia és scrupulusai 570; — II. József 573.

II. *Politikai törekvések.* — Lothringeni Károly végrendelete és Ausztria tervei 574; — versengés Poroszországgal 577; — Német-, Olasz-, Lengyel- és Törökországra vonatkozó czélzatok 578; — Ausztria és Franciaország érdekei közt ellentét 580; — a Franciaország iránti ellenséges indulat 581; — azon okok, melyek Ausztriát a forradalom háborúiban vezérlik 583.

III. *A segélyforrások.* — A kormány, Kaunitz 586; — államférfiak hiánya 587; — a fejedelmek 587; — a mi Ausztriát a forradalmi propagandára nézve hozzáférhetetlenné teszi 588; — a monarchia tartóssága és újjáalakulásának okai 591.

HETEDIK FEJEZET.

Poroszország.

I. *A nemzet és az állam.* — Poroszország szerepe a forradalom háborúiban, politikájának és történetének viszontagságai 593; — a porosz állam és nemzet eredete 596; — különös jellegök 598; — a háború és a hódítások: nemzeti termékek 599; — Frigyes, nézetei és czélzatai a szövetségekre nézve, Oroszország 600.

II. *Frigyes műve.* — Frigyes belkormányzata 603; — e kormányzat romlásának okai 604; — pénzügy és hadsereg 605; — a diplomaták 606; — vallás és erkölcsök 607; — reformok utáni vágyak 612.

III. *II. Frigyes Vilmos.* — Jelleme és vágyai 613; — az ágyasok és kegyenczek 615; — a theosophok 621; — Woellner és Bischoffswerder 622; — cselszövények Berlinben 624.

IV. *A reactio.* — Piétista és álszenteskedő reactio Poroszországban 626; — ellenséges indulat Franciaország iránt 627; —

kormány és hadsereg hanyatlása 629; — az ellenzékiek, a francia párt 630.

V. *A hanyatlás.* — A poroszok önhittsége 632; — a hollandi expedíció 1787-ban 632; — a hármass szövetség 633; — határtalan és össze nem függő vállalatok, a porosz állam. catastropha 634.

VI. *A fellábadás.* — A helyreállítás elemei 635; — a nemzet 636; — a tartományi nemesség 637; — a tartományi közigazgatás és a községek 638; — a porosz reformátorok sajátos jellemvonása, miben kölcsönöznek ihletet a francia forradalomtól 639.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Oroszország, Svédország, Lengyelország és a keleti ügyek.

I. *Török-, Svéd- és Lengyelország.* — Ez államok fontossága Franciaország rendszerében s a forradalom történetében 641; — a törökök hanyatlása 643; — Svédország gyöngesége 645; — III. Gusztáv államcsínye, jelleme és dicsvágya 646; — Lengyelország anarchiája 647; — az alkotmány, a nemesség, a parasztok, a király 649; — a reformkísérletek, a lengyel hazafiak, tehetetlenségök okai 651.

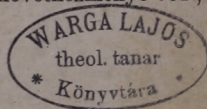
II. *Oroszország és II. Katalin.* — Mi teszi Oroszországot hozzáférhetetlenné a forradalmi propagandára nézve 652; — az orosz nemesség, a bölcsészek és az emigráltak 653; — nemzeti aspirációk a külpolitikában 655; — e politika állhatatossága 656; — II. Katalin és jelleme 657; — kormányzata 658; — nézetei Franciaországra és a forradalomról 659; — szándoklatainak ereje és szilárdsága 661.

III. *A háború és az alkudozások 1787—1788-ban.* — A görög terv 662; — Oroszország és Ausztria nézetei Franciaország hanyatlásáról 664; — hadizenet a törökök részéről 665; — szövetségi ajánlatok Franciaországnak, miért tér ki ez előlük 666; — Poroszország célzatai, Hertzberg nagy terve, intervenciók és cselszövények Belgiumban, Magyar-, Francia- és Lengyelországban 667; — az 1788-ki hadjárat, a szövetségeseik veresége 670; — Ausztria Poroszország ellen fordulni szándékozik 672; — a Svédország és a törökök által megtámadott II. Katalin szilárd állhatatossága 673; — sikerei 674; — Anglia javaslatba hozza India és a török birodalom felosztását;

a grodnói országgyűlés, a lengyelek Poroszország karjaiba vetik magokat 675.

IV. *Az európai válság 1789-ben.* — A porosz király habozásai 678; — Pitt vonakodik támogatni Hertzberget és Franciaországhoz közeledik 678; — az Ausztria, Orosz-, Francia- és Spanyolország közti négyes szövetségi terv meghíúsulása 679; — Franciaország bénultsága, az állam benső válságának következménye 681; — az ügyek állása 1789. május havában 684.

Befejezés.

I. Miért tör ki a forradalom Franciaországban 685; — hogyan értelmezi a nemzeti szellem a forradalom egyetemes eszméit, és azokat elsajátítva, hogyan alakítja át 686; — a haza eszméje a forradalmárok és az emigráltak szerint 687; — a háború konkrét jellegét kölcsönöz ez eszmének; mint forr össze Franciaországban a hazaszeretet a forradalom szeretetével 688; — a terroristák uralma és bukása, a szabadsági eszmék hanyatlása 689; — a háború fölemészti a nemzetet, a forradalom fegyveres propagandává fajul; a köztársaság hódítvá lévén, katonai despotismussá fajul 690.

II. Miért lepi meg a forradalom váratlanul 692; — hogyan koptatja el magát Európa, midőn a praecedensekhez alkalmazkodik 694; — Európa és a francia forradalom közti megegyezés föltételei 694; — az állameszély és az osztozkodások 695; — ezek által egyszerűen visszatérnek a régi kormányzat szokásaihoz 695; — mi tekintetben forognak veszélyben az új elvek 697; — hogyan támaszt Franciaország Európában nemzeteket önmaga ellen 698; — Franciaország szerepének nagysága; befolyásának kiterjedése a világon 700.

III. Hogyan találja meg a forradalom magában a sikerben a mérséklő szert s a francia hatalom a maga korlátait 700; — a népek nemzeti ellenállása 701; — Európa átalakulásának következményei Franciaországra nézve 702; — e következmények nem származtak szükségképen az 1789-ki elvekből 703.

